

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ • UNIVERSITY OF PIRAEUS

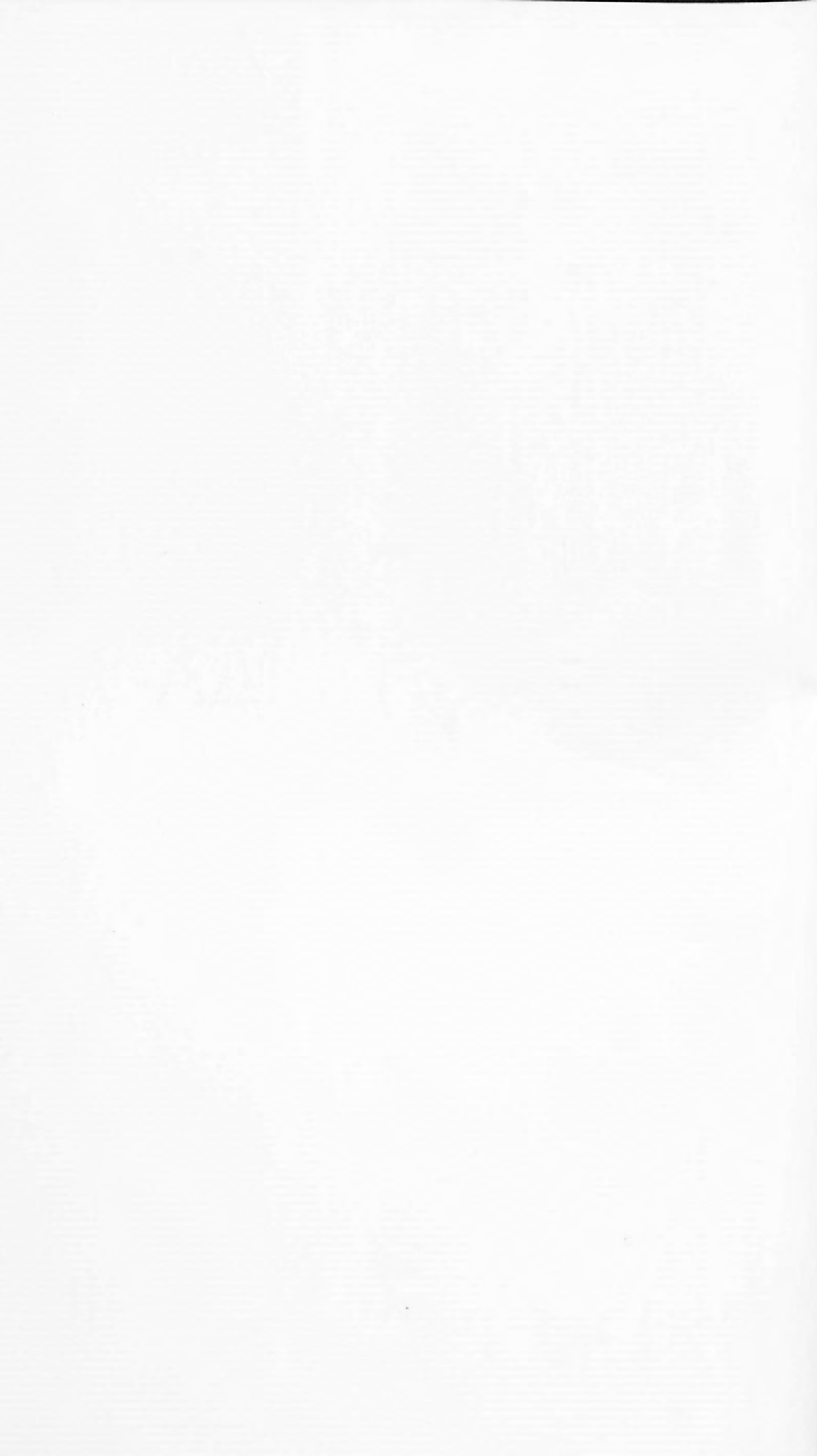
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΛΙΤΣΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ

ESSAYS IN HONOUR OF PROFESSOR
LITSA NICOLAOU-SMOKOVITI

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 2002 • PIRAEUS 2002

ΕΛΕΓΧΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
UNIVERSITY OF PIRAEUS

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΑΡ.ΤΙΤΛ. 39434
ΑΡ.ΤΙΤΛ. 3673
ΤΩ- 658 ΕΠ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΛΙΤΣΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ

ESSAYS IN HONOUR OF PROFESSOR
LITSA NICOLAOU-SMOKOVITI

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 2002 • PIRAEUS 2002

REVISED

AN INTERNATIONAL
SYMPOSIUM

ETHIOPIAN LITERATURE

EDITED BY
[Name]
[Address]
[City]

VOLUME I

EDITED BY
[Name]

ESSAYS IN HONOR OF PROFESSOR
[Name]

THE UNIVERSITY OF [Name]

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

Α΄, Β΄ και Γ΄ ΤΟΜΟΥ

(Κατά αλφαβητική σειρά του επωνύμου του πρώτου συγγραφέα)
(In alphabetical order of the surname of first author)

Σελίδες
pages

ΤΟΜΟΣ Α΄

Πηνελόπη Αγαλλοπούλου Παρένθετη Μητρότητα	1-8
G. Agaritos The impact of European Integration upon the Greek Public Sector	9-32
Σοφία Αγγιστριώτου Συμβουλευτική επαγγελματικού προσανατολισμού (Ε.Π.) στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Ο ρόλος του Συμβούλου Ε.Π. στην Πρακτική Άσκηση των φοιτητών)	33-39
K.A. Agorastos Discounted random sums arising in portfolio management	41-51
Μαρία Ανδρέου «Φούσκα» στο Χ.Α.Α.;	53-63
Άγγελος Α. Αντζουλάτος Η δραχμή και το σύνδρομο της Tequila	65-81
Άγγελος Α. Αντζουλάτος και Ελένη Κλινάκη Η τιμολόγηση ομολόγων πριν και μετά την Ο.Ν.Ε. Από την Εμπειρία του Ευρωπαϊκού «Νότου»	83-94
Thomas A. Anastasiou The impact of announced tax changes on investment incentives: The case of Greece	95-105
Απ. Αποστόλου Προβλήματα Χρηματοοικονομικής ανάλυσης των εισηγμένων ναυτιλιακών επιχειρήσεων	107-115

Panayotis G. Artikis

Analysis of management transferability using the binomial distribution 117-130

Lotte Bailyn

Women, Men, Families and Work 131-142

Χρ. Βασιλειάδης, Γ. Σιώμκος και Π. Μάλλιαρης

Ένα μαθηματικό υπόδειγμα αξιολόγησης της ελκυστικότητας των προβαλλομένων τουριστικών θεμάτων με τη χρήση του Expectancy-Value Model 143-151

Jean-Pierre Briffaut

Mise en perspective des progiciels ERP 153-168

Severyn T. Bruyn

On the meaning of Civil Society 169-191

Mino Vianello

A new paradigm for the social sciences: Gender space power 193-197

Aggeliki Voudouri and Evangelos Ntziachristos

Stochastic models in educating experts on the measurement and control of risk 199-208

María Antonia García de León

Descriminated elites (On Women's power) 209-223

Δημήτριος Α. Γεωργακέλλος

Ανακύκλωση στερεών αποβλήτων: Οικονομική ανάλυση και αξιολόγηση 225-244

Δημήτριος Α. Γεωργακέλλος

Σχεδίαση για το περιβάλλον: Ανάλυση των βασικών περιβαλλοντικών παραμέτρων στην ανάπτυξη φιλικής προς το περιβάλλον συσκευασίας 245-267

Alain Chouraqui

Compulsory heteronomy versus regulated autonomy: Participation in the heart of new European regulatory complexes 269-280

Κωνσταντίνος Γκιζιάκης

Το Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο και οι προοπτικές του 281-292

Α. Γουλιέλμος

ISM Code και ποιότητα: Διάσταση επιτυχίας; 293-301

Δημοσθένης Δασκαλάκης Η μείωση του χρόνου εργασίας	303-325
Γεώργιος Δ. Δονάτος Οι ποσοτικές μέθοδοι στη διοικητική εκπαίδευση	327-337
Kyriakos Demetriou and Savvas Katsikides Democracy and political Europe: an interdisciplinary dialogue about liberty and technology	339-355
Gabriel V. Diamantis Body language in every day life and the world of business	357-367
Έρα Έμκε-Πουλοπούλου Παράνομη διακίνηση και εμπορία γυναικών και παιδιών στις χώρες της Ε.Ε. Η περίπτωση της Ελλάδας	369-428
Dalia Etzion and Orit Rechnitz-Elpeleg Formal and informal support systems for women managers: Israel versus Sweden	429-443
Chris Jecchinis Education, training and employment: New challenges for the E.U. in the global economy	445-454
Σταύρος Θεοφανίδης Ελληνική πρωτιά στο Ευρώ!	455-458
Akihiro Ishikawa Human resource management of the japanese firm in the Czech Republic	459-464
Η.Γ. Καπαρελιώτης Ευρωπαϊκό Λιανεμπόριο: Συγκλίσεις, αποκλίσεις και προοπτικές	465-479
Δέσποινα Α. Καραγιάννη Νέες τάσεις στην ελληνική τραπεζική αγορά, με την υιοθέτηση των τηλε-τραπεζικών δικτύων διανομής	481-500
Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης Οικονομική πολιτική και φορολογική συνείδηση του πολίτη	501-519
Δημήτρης Καρμκόλιας Κοινωνικο-Ψυχολογική έρευνα ιατρικών θεμάτων: Ειδική αναφορά στη δωρεά Οργάνων	521-534

Νικόλαος Κατριβέσης

Κοινωνική ταυτότητα και στρατηγικές διαφοροποίησης.

Η περίπτωση των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. 535-550

Θόδωρος Κατσανέβας

Οι προοπτικές της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα:

Η πρωτότυπη έννοια του ισοζυγίου προσφοράς και ζήτησης

επαγγελμάτων, η μεθοδολογία και η εφαρμογή του στην πράξη 551-565

Ιωάννης Κεχαγιάς και Αποστόλης Μαρής

Το Marketing στην απελευθερωμένη αγορά ηλεκτρικής ενέργειας 567-594

Ιωάννης Κεχαγιάς και Ειρήνη Ρηγοπούλου

Τυπολογία ονομάτων μαρκών: Λογική ή Τυχαία προσέγγιση;.....595-610

Απόστολος Κιόχος

Η αναγκαιότητα της μεταρρύθμισης της δομής της κοινωνικής ασφάλισης στη χώρα μας και ποιο πρέπει να είναι το νέο μοντέλο

συνταξιοδότησης 611-617

Δημήτριος Κόκοτος

Ανάλυση δεδομένων για ατυχήματα δεξαμενοπλοίων.....619-629

Δημήτριος Κόκοτος και Δημήτριος Γκίνης

Ρύπανση από ατυχήματα δεξαμενοπλοίων. Στατιστικά στοιχεία 631-652

Leonard Contos-Manalis

The application of model tax convention and the global reality 653-660

ΤΟΜΟΣ Β΄**Volkmar Kreißig**

Die herausbildung des human resource managements und der transfer des industrial relations systems in den neuen bundesländern – ein kurzer vergleich mit russland und mit bulgarien .....

661-685

Θεόδωρος Κυριαζίδης

Η θεωρητική βάση των συστημάτων εγγύησης καταθέσεων

(ΣΕΚ) και η προοπτική τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση 687-710

Παναγιώτης Κυριαζόπουλος

Προτάσεις διαμόρφωσης της εταιρικής στρατηγικής ενός οικονομικού οργανισμού

«Proposal for Creative planning for a business organization» 711-727

Costas Kyritsis

Estimation of required liquidity for investment position
in the future of the Athens derivatives exchange market 729-735

Χρυσούλα Κωνσταντοπούλου και Γεώργιος Χαραμής

«Αποτελεσματική επικοινωνία»: Πληροφοριακή αναγκαιότητα
και κοινωνική πραγματικότητα 737-745

Γιάννης Τ. Λαζαρίδης

Το Franchising στην Ελλάδα στο τέλος του 20ού αιώνα
(εμπειρική έρευνα) 747-771

Βάϊος Λάζος και Αθανάσιος Βαζακίδης

Το κόστος παγίδευσης μιας νομισματικής μονάδος
στην παραγωγική διαδικασία 773-786

Βάϊος Λάζος και Αθανάσιος Βαζακίδης

Κινδυνική Ειδολογία.....787-818

**Κατερίνα Λυρούδη, Δημήτριος Παπαδόπουλος και
Αλέξανδρος Χατζηγεωργίου**

Διάσπαση του συστηματικού κινδύνου σε λειτουργικό
και χρηματοοικονομικό κίνδυνο: Κριτική Διερεύνηση
της Σχετικής Βιβλιογραφίας 819-848

Katerina Lyroudi

An empirical study on DRPs 849-876

Antonio Lucas

The change towards a new informational society 877-894

Αριστομένης Μακρής

Εφαρμογή των αρχών της κανονικοποίησης δεδομένων
για την δημιουργία μιας πηγής πληροφοριών (Data Mart)
με τις κυκλοφορίες νέων και μεταχειρισμένων αυτοκινήτων 895-910

Αριστομένης Μακρής

Εφαρμογή των αρχών της ποιοτικής αναβάθμισης δεδομένων
για την δημιουργία μιας πηγής πληροφοριών (Data Mart)
με τις κυκλοφορίες νέων και μεταχειρισμένων αυτοκινήτων 911-925

Αριστομένης Μακρής

Οι κρισιμότεροι παράγοντες για την επιτυχή υλοποίηση
ενός συστήματος ολοκληρωμένης διαχείρισης επιχειρηματικών
πόρων (ERP).....927-948

Γ. Μέργος και Χρ. Στοφόρος

Η ανάγκη για ποσοτική θεμελίωση των επιλογών
της αγροτικής πολιτικής 949-970

Dimitrios M. Mihail

Labor flexibility, corporate adjustment and unemployment
in the European Union 971-985

Charles Moskos

The future of the Greek Orthodox Church in America 987-998

Θεανώ-Εριφύλη Μοσχονά

Εργασιακές δεξιότητες, ειδικότητες και επαγγέλματα 999-1006

Σπυρίδων Δ. Μουλόπουλος

Σχέσεις Βιομηχανίας και Ιατρικής 1007-1011

Νικόλαος Μπαδέμης

Η θεώρηση Σκέπτεσθαι-Λέγειν υπό το πρίσμα
της «Πειθούς Δημιουργού» ρητορικής τέχνης στο σοφιστικό
και στο σύγχρονο διαφημιστικό λόγο 1013-1033

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Η οργάνωση της εργασίας στην «Πολιτική Μυθιστορία»
των Ελληνιστικών Χρόνων 1035-1049

Σήλια Νικολαΐδου

Ατομικές ελευθερίες και τεχνολογική πρόοδος 1051-1065

Andreas G. Nikolopoulos

Facing dirty tricks in mediation: The case of the N.A.P.C.
(North Aegean Petroleum Company) 1067-1092

Ηλίας Νικολόπουλος

Οι άμεσες διεθνείς επενδύσεις και οι επιπτώσεις τους
στην απασχόληση 1093-1115

Δημ. Σ. Νόνας και Νικ. Β. Γεωργόπουλος

Η ανάπτυξη του διαδικτύου και οι σύγχρονες
χρηματοοικονομικές συναλλαγές 1117-1131

Ανδρέας Σ. Ξενάκης

Αξιολόγηση των ελέγχων μοναδιαίων ριζών
στα εποχικά δεδομένα 1133-1155

Στέλα Ξηροτύρη-Κουφίδου και Ευγενία Πετρίδου

Αποτελεσματική εκπαίδευση: πρόταση έρευνας αξιολόγησης μεταπτυχιακών προγραμμάτων στη διοίκηση επιχειρήσεων 1157-1172

Ιωάννης Πάγγιος και Ελένη Ρογδάκη

Διαιτητικές πωλήσεις παγίων. Ολοκληρωμένη ανάλυση της ορθής λογιστικής παρακολούθησης των διαιτητικών πωλήσεων παγίων από την ημερομηνία της διαιτητικής πωλήσεως έως την ολοσχερή απόσβεσή τους, σύμφωνα με τις γενικά παραδεκτές αρχές της ενοποίησης και το ημεδαπόν δίκαιον 1173-1186

Eleni Nina-Pazarzi

Violence against women in Greece:
Key points from the Research project for Domestic Violence..... 1187-1202

Ελένη Νίνα-Παζαρζή και Φωτεινή Παρασκευά

Η Επίδραση των νέων τεχνολογιών στη μάθηση, τη διαμόρφωση των στάσεων και της κοινωνικής συμπεριφοράς των ατόμων..... 1203-1219

Μιχάλης Παζαρζής

Η εξέλιξη των ναυτασφαλίσεων την περίοδο από τον 17ο-19ο αιώνα 1221-1239

Κ. Παπαγεωργίου

Νέος νόμος - Μια καινούργια αρχή για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς 1241-1259

Δημήτριος Α. Παπαδόπουλος και Χαράλαμπος Τοπαλίδης

Η επίδραση της ανακοίνωσης των επενδύσεων Έρευνας και Ανάπτυξης (Ε&Α) και των επικείμενων Συγχωνεύσεων και Εξαγορών (Σ&Ε) στην χρηματιστηριακή αξία της επιχείρησης (Κριτική Διερεύνηση της σχετικής βιβλιογραφίας) 1261-1308

Efstratios Papanis

Advertising efficiency: The association between stereotypes in whiskey advertisements and consumer attitudes towards whiskeys. An empirical study in Greece..... 1309-1338

ΤΟΜΟΣ Γ'**Νίκος Παπασημακόπουλος**

Τα τελωνεία μετά την καθιέρωση της ενιαίας εσωτερικής αγοράς της Ε.Ε. (1/1/93) 1339-1357

Paulina Papastathopoulou

The development of new products and services:

"Bundling" as a synergistic concept..... 1359-1381

Αγγελική Παρδάλη και Κωνσταντίνος Χλωμούδης

Φορείς εκμετάλλευσης των λιμανιών:

Ιδιωτικά ή Δημόσια λιμάνια;..... 1383-1397

Spyridon E. Paroutis

Is CAPM and beta alive? An introduction on major findings

on the issue of firm size and book-to-market equity
outperforming CAPM's beta coefficient in explaining

the cross-section of stock returns..... 1399-1406

Νικήτας Πατινιώτης

Επιλογή, Εξαναγκασμός ή «Ότι βρεθεί»; Κοινωνικές διαδικασίες

προσαρμογής κατά την ένταξη στην αγορά εργασίας 1407-1430

Βικτωρία Πέκκα-Οικονόμου

Άλλη μια φορά η θεωρία κατανάλωσης

(Μια συνολική θεώρηση) 1431-1446

Γιώργος Πιπερόπουλος

Ορθοδοξία και ψυχοκοινωνικές προεκτάσεις (Λύτρωση από

την αλλοτρίωση και μοναξιά του νεο-Έλληνα, θεμέλιο

στις σχέσεις γονέων και παιδιών στην Ελλάδα του 21ου αιώνα) 1447-1467

Κώστας Ρόντος

Πρόβλεψη του περιφερειακού πληθυσμού της Ελλάδος

με τη χρήση Δημογραφο-Οικονομικού υποδείγματος 1469-1494

E. Sambracos

Le rôle possible du cabotage maritime dans le développement

économique de l'Europe du sud: vers une organisation polarisée? .1495-1510

Θεοδόσιος Σαμπανιώτης

Φυγή κεφαλαίων. Η εμπειρία της ανατολικής Ευρώπης

της δεκαετίας του '90 1511-1542

Åke Sandberg

New forms of management - New democratic participation? 1543-1564

Renata Siemienska

Academic careers in Poland and their context:

Intergenerational comparison 1565-1594

- Αριστέα Σινανιώτη-Μαρούδη**
Βιομηχανικά σχέδια και υποδείγματα 1595-1619
- Dimitrios Smokovitis**
New trends in the greek military. Organization and Training 1621-1629
- Αν. Σούγιαννης**
Υπόδειγμα σύγχρονης οργάνωσης και διοίκησης πωλήσεων
ελληνικών επιχειρήσεων τροφίμων 1631-1642
- Έφη Στάιου και Γιώργος Τσιότρας**
Εφαρμόζοντας διοίκηση ολικής ποιότητας στην εκπαίδευση..... 1643-1658
- György Széll**
Crisis of social sciences or crisis of society?..... 1659-1682
- György Széll**
Migration and Globalisation 1683-1691
- Panayiotis Tahinakis**
The segmental reporting: The existing difficulties 1693-1704
- Παναγιώτης Δημ. Ταχυνάκης**
Η επαγγελματική ανεξαρτησία του ορκωτού Ελεγκτή-Λογιστή 1705-1712
- George A. Thanos**
The evolutionary course of the institutional transformation
of releasing the movement of capitals in Greece 1713-1722
- Prokopis K. Theodoridis**
Retailers' perspectives of shoplifting in Greece.
Some basic questions..... 1723-1750
- Πάρις Τσάρτας**
Τουριστική ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός: Κριτική ανάλυση
τεσσάρων παραδειγμάτων και προτάσεις πολιτικής..... 1751-1780
- Αναστασία Γ. Τσότρα**
Σύγχρονες εξελίξεις στις σχέσεις Λιανεμπόρων-Προμηθευτών..... 1781-1793
- Γεώργιος Τσουρβάκας**
Ηθικά ζητήματα στην ποιοτική έρευνα 1795-1812
- Νίκος Φακιολάς**
Τρόποι προσέγγισης των στάσεων και συμπεριφορών
του εργατικού δυναμικού 1813-1828

Νικόλαος Φίλιππας

Αξιολόγηση της επίδοσης των αμοιβαίων κεφαλαίων
στην Ελλάδα..... 1829-1857

Zoe Frangouli

Mark-up concentration and internal finance:
An empirical relationship..... 1859-1864

George Emmanuel Haramis

Systems prototyping and systems design 1865-1870

Θωμάς Γ. Χατζηγάγιος

Συγχώνευση Πιστωτικών Ιδρυμάτων..... 1871-1889

Αλέξανδρος Χατζηγεωργίου

Ο ρόλος και η συμβολή της διαχείρισης έργου
(Project Management) στην διασφάλιση της ποιότητας
των τεχνικών έργων 1891-1917

Αλέξανδρος Χατζηγεωργίου και Στέλα Ξηροτύρη-Κουφίδου

Διοίκηση ανθρωπίνων πόρων και ευελιξία όρων εργασίας:
Η περίπτωση της εργασίας από απόσταση..... 1919-1932

V. C. Hombas

Memoryless property characterizes only the exponential
distribution family 1933-1935

Λάζαρος Θ. Χουμανίδης

Περί του ιδρυτικού καταστατικού της Ιονικής Τραπέζης..... 1937-1950

Αλίνα Χύζ και Γρηγόριος Γκίκας

Η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού προσωπικού 1951-1958

Λεωνίδας Χυτήρης και Γεώργιος Μανδηλαράς

Defining strategy (the Whittington's concept of strategy) 1959-1980

Λεωνίδας Χυτήρης και Γεώργιος Μανδηλαράς

Effectiveness and appropriateness of payment systems..... 1981-1995

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ως Πρόεδρος της Επιτροπής Εκδόσεως του τιμητικού τόμου για την Ομότιμη Καθηγήτρια κυρία Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, έχω την τιμή να παρουσιάσω εν συντομία το ευρύ και πολύτιμο έργο της φίλης καθηγήτριας η οποία συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη του Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου μας.

Η κυρία Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη σπούδασε Κοινωνιολογία στα πανεπιστήμια Smith College (BA) και Boston College (MA, Ph.D.) με εξειδίκευση στη Βιομηχανική/Οργανωτική Κοινωνιολογία και τις Εργασιακές Σχέσεις. Οι μεταδιδακτορικές σπουδές της στο Boston University, Career Education Department αφορούν θέματα επαγγελματικής εκπαίδευσης, προγραμματισμού παιδείας και ανάπτυξης ανθρώπινου δυναμικού.

Διετέλεσε Visiting Scholar στο Harvard University, Graduate School of Business Administration, Visiting Scholar στο M.I.T., Sloan School of Management και honorary Academic Dean for Campuses Abroad της γαλλικής Grande Ecole ESCEM, Ecole Supérieure de Commerce et de Management.

Τακτική Καθηγήτρια Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας και Εργασιακών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, διετέλεσε Αντιπρύτανης Ακαδημαϊκών Υποθέσεων, Αναπληρωτής Πρόεδρος του Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων, Διευθυντής Τομέα Management, Ακαδημαϊκή Υπεύθυνη Διεθνών Σχέσεων και Διαπανεπιστημιακών Ανταλλαγών του Πανεπιστημίου. Εισηγάγε τον θεσμό των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων Erasmus/Socrates στο Πανεπιστήμιό μας των οποίων υπήρξε συντονιστής, διετέλεσε δε εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου στην Επιτροπή Ευρωπαϊκών Υποθέσεων. Διοργάνωσε με επιτυχία και ευρεία συμμετοχή διεθνή επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες.

Με την ιδιότητα του Επισκέπτη Καθηγητή δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Φιλοσοφική Σχολή, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Συμβουλευτικής και Επαγγελματικού Προσανατολισμού), το Οικονομικό Πα-

νεπιστήμιο Αθηνών, το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και άλλες πανεπιστημιακές σχολές. Ως Visiting Professor δίδαξε κατά καιρούς στα ακόλουθα πανεπιστήμια των ΗΠΑ: Boston College (Graduate School of Management), Boston University (MET College), Northeastern University (Graduate Business School), University of Hartford (Graduate School of Management), Central Connecticut State University (Sociology Department) και University of Louisville (School of Business and Public Administration).

Το αξιόλογο και πρωτότυπο ερευνητικό και συγγραφικό της έργο έτυχε ευρείας ακαδημαϊκής αναγνώρισης, αναφέρεται δε κυρίως σε θέματα οργάνωσης της εργασίας, εργασιακών σχέσεων, διοίκησης ανθρώπινων πόρων και ανάπτυξης καριέρας. Έχει αναπτύξει ευρύτατες συνεργασίες με γνωστούς μελετητές και ακαδημαϊκά ιδρύματα του εξωτερικού.

Είναι μέλος εθνικών και διεθνών επιστημονικών σωματείων και οργανώσεων, εκλεγμένο μέλος Διοικητικού Συμβουλίου (Δ.Σ.) της Research Committee 10 (Participation, Organisational Democracy and Self-Management) της International Sociological Association, μέλος Δ.Σ. του Ερευνητικού Ινστιτούτου Institut für Wirtschafts-und Sozialforschung Chemnitz e.V., κ.ά. Επίσης διετέλεσε μέλος Δ.Σ. και Αναπληρωτής Αντιπρόεδρος του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.

Υπήρξε Υποδιευθυντής και Προϊσταμένη της Υποδιεύθυνσης Επιλογής και Ανάπτυξης Προσωπικού της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και Σύμβουλος Διοικήσεως σε θέματα προσωπικού και ανθρωπίνων σχέσεων. Στα πλαίσια του κοινωνικού της έργου, προσέφερε τις υπηρεσίες της σε κοινωνικούς φορείς, δημόσιους οργανισμούς και υπουργεία. Επίσης, έχει επιδείξει ιδιαίτερη ευαισθησία για τα κοινωνικά θέματα και προβλήματα της πόλης του Πειραιά με αξιολογη προσφορά ως μέλος Δ.Σ. και Ειδική Σύμβουλος επί Κοινωνικών Θεμάτων του Χατζηκυριακείου Ιδρύματος Παιδικής Προστασίας και μέλος του Καλλιτεχνικού Συμβουλίου του Πειραιϊκού Συνδέσμου.

Η κυρία Νικολάου-Σμοκοβίτη, αξιολογη επιστήμων με διεθνές κύρος στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, κατόρθωσε να επιτύχει τη διεπιστημονική προσέγγιση του αντικειμένου της και να συνδυάσει με επιτυχία την κοινωνιολογική προσέγγιση με την προσέγγιση του κλάδου της Διοίκησης Επιχειρήσεων. Μέλος διεθνών οργανώσεων και επικεφαλής ερευνητικών επιτροπών διεθνών κοινωνιολογικών οργανώσεων, συγγραφέας αξιολογών διδακτικών εγχειριδίων και ερευνητικών εργασιών, χαίρει της εκτίμησης και της φιλίας των Ελλήνων και ξένων κοινωνικών επιστημόνων. Η αναγνώρισή της από τη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα έδωσε στο Πανεπιστήμιό μας τη δυνατότητα της ανάπτυξης ανταλλαγών και διεθνών συνεργασιών. Το πέρασμά

της από διοικητικές θέσεις άφησε το ιδιαίτερο στίγμα της. Συμβιβαστική, μετριοπαθής, ευγενής, προσπάθησε πάντα για τη διατήρηση της ισορροπίας και την αποφυγή συγκρούσεων. Ευτύχησε να είναι επιβλέπουσα καθηγήτρια και μέλος τριμελών επιτροπών διδακτορικών στα οποία συνέβαλε ουσιαστικά, ενώ οι φοιτητές της υπήρξαν τυχεροί που την είχαν καθηγήτρια γιατί έχει την ικανότητα να δημιουργεί τις προϋποθέσεις ουσιαστικής επικοινωνίας και προσφοράς προς αυτούς. Ο συνδυασμός της επιστημονικής κατάρτισης με το ήθος, την ευγένεια και την αγάπη προς τους συναδέλφους της και τους φοιτητές της συνθέτουν την ολοκληρωμένη προσωπικότητα του επιτυχημένου ακαδημαϊκού δασκάλου.

Οι συνάδελφοί της στο Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς θεωρούν ότι η τιμώμενη Καθηγήτρια κοσμεί το Τμήμα και αισθάνονται υπερήφανοι που την έχουν ανάμεσά τους.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΑΡΒΟΥΝΗΣ

Καθηγητής

Πρόεδρος Επιτροπής Εκδόσεως

PREFACE

As Chairman of the Editorial Committee of this honorary volume for Professor Emeritus Mrs Litsa Nicolaou-Smokoviti, I have the honour to present in short the extensive and valuable work of our friend professor, who contributed substantially to the development of the Department of Business Administration of our University.

Mrs Litsa Nicolaou-Smokoviti studied Sociology at Smith College (BA) and Boston College (MA, Ph.D.) specialising in Industrial/Organisational Sociology and Industrial Relations. Her postdoctoral studies at Boston University, Career Education Department refer to issues of career education, planning and development of human resources.

She has been a Visiting Scholar at Harvard University, Graduate School of Business Administration, Visiting Scholar at M.I.T., Sloan School of Management, and honorary Academic Dean for Campuses Abroad of the French Grande Ecole ESCEM (Ecole Supérieure de Commerce et de Management).

Professor of Industrial Sociology and Industrial Relations at the University of Piraeus, she has been Vice Rector of Academic Affairs, Deputy Chairperson of the Department of Business Administration, President of Management Section, Academic Coordinator of International Relations and Interuniversity Exchanges of the University. She initiated Erasmus/Socrates European programs in our University of which she was the coordinator, and has represented the University in the Committee of European Affairs. She organised international scientific conferences and meetings with success and wide participation.

In her capacity as Visiting Professor, she taught at the University of Athens (School of Philosophy, Postgraduate Program of Consultation and Career Orientation), the Economic University of Athens, the University of Macedonia and other Universities. Also, as Visiting Pro-

essor, she taught at the following American Universities: Boston College (Graduate School of Management), Boston University (MET College), Northeastern University (Graduate Business School), University of Hartford (Graduate School of Management), Central Connecticut State University (Sociology Department) and University of Louisville (School of Business and Public Administration).

Her remarkable and original research and written work enjoyed a broad academic recognition; it refers mainly to such issues as organisation of work, industrial relations, human resource management and career development. She has developed extended collaborations with known scholars and academic institutions abroad.

She is member of national and international professional associations and organisations, elected Member of the Board of Research Committee 10 (Participation, Organisational Democracy and Self-Management) of the International Sociological Association, Board Member of the Research Institut für Wirtschafts-und Sozialforschung Chemnitz e.V., and other. She served as Board Member and Deputy President of the National Center of Social Research.

She has been Associate Director and Head of the Sub-Direction of Personnel Selection and Development in the National Bank of Greece as well as Adviser to the Governor on personnel and human relations. In the framework of social contribution she offered her services to social agencies, public organisations and ministries. She has expressed her special sensitiveness for social issues and problems of the City of Piraeus and made some important contributions as a Board Member of the Hatzikyriakeion Institution for Child Protection and Member of the Arts Committee of the Piraikos Syndesmos.

Mrs Nicolaou-Smokoviti, distinguished scholar with international recognition in the area of social sciences, succeeded to accomplish an interdisciplinary approach to her subjects and to combine successfully the sociological and managerial perspectives. Member of international organisations and coordinator of research committees of international organisations, a writer of remarkable teaching textbooks and research monographs, she enjoys the esteem and friendship of Greek and foreign social scientists. Her recognition from the international academic community gave to our University the possibility to develop academic exchanges and cooperations. Her passage from administrative positions left her special stigma. Conciliatory, modera-

te, gentle, she always tried to maintain a balance and avoid conflicts. She was happy to be the supervising professor and member of doctoral committees making a substantial contribution, while her students were lucky to have her as professor since she had the ability to create the conditions for essential communication and support offering to them. The combination of her scientific qualifications with ethos, kindness and love for her colleagues and students, compose the complete personality of a successful academic teacher.

Her colleagues in the Department of Business Administration of the University of Piraeus consider that the hereby honoured Professor enriches the Department and feel proud to have her among them.

SOTIRIS KARVOUNIS

Professor

Chairman of the Editorial Committee

**IN HONOUR OF
PROFESSOR LITSA NICOLAOU-SMOKOVITI**

Professor Dr. Litsa Nicolaou-Smokoviti, in whose honor this book has been prepared, is an internationally acclaimed sociologist with wide ranging interests. She has collaborated with many scholars and institutions abroad in developing her work on the problems of political participation, self-management, organizational democracy, and the role of women in leadership positions and in society at large. She has been a Visiting Scholar at MIT's Sloan School and we collaborated, with an Israeli colleague, in comparative research on women's careers in the US, Greece, and Israel, and have presented this work at international conferences. She is the author of many books and articles and has held high-level administrative positions in the University of Piraeus and the National Bank of Greece. She is also a participating member of the International Sociological Association and has contributed significantly to the work of its Research Committees. Moreover she is an active and respected member of her community, a devoted family member, and a wonderful friend.

LOTTE BAILYN

*T. Wilson Professor of Management
Sloan School of Management
Massachusetts Institute of Technology
Cambridge, Massachusetts*

I am happy to participate in this memorial of the work of Dr. Litsa Nicolaou-Smokoviti with whom I have worked since the 1070s. Her doctoral dissertation on banking in Greece was an amazing piece of research on networks that required intricate qualitative and quantitative documentation.

I cannot forget our working together on that first paper called "A Theoretical Framework for Studying Worker Participation: The Psy-

chosocial Contract", published in 1978. We realized together the connection of worker participation with the concepts of social contract philosophy, contemporary psychology, and contingency theories of management. It was the beginning of an idea that we worked from that point on together- business could cultivate the resources of individuals and at the same time serve society.

Then there was a special book we wrote together, the *International Issues in Social Economy: Studies in the United States and Greece* (Praeger, 1989). This required considerable joint consultation and much thinking for us both to see the link between the corporate and economic organization of such two very different countries. And then there followed the joint work on "The Decline and Revitalization of the Local Community in a Post-Industrial Society".

I know first-hand about the special gifts of this scholar - her creative imagination, gifted intelligence, and her skills in collaboration with colleagues. Surely these are some of the reasons she is now being honored by these volumes brought together on her behalf.

SEVERYN T. BRUYN

Professor Emeritus

Director, Social Economy and Social Justice

Boston College

Chestnut Hill, Massachusetts

It is not so common to be happy both at personal and professional levels at the same time. Let us enjoy such a special opportunity provided by these volumes in honour of Professor Litsa Nicolaou-Smokoviti.

At academic level first, in my position of President of Research Committee on Participation, Organisational Democracy and Self-Management (International Sociological Association), I could appreciate during seven years Litsa's organizational and scientific qualities. I specially noticed her personal involvement in our socially important field, and her successful efforts to meet our difficult guidelines in organizing valuable scientific events while providing opportunities for social partners to learn from each other. Her flexibility was efficient in many circumstances in which I was worrying about. No doubt that these qualities can explain why our colleagues in this extended international network recently elected her again as an officer in our board.

At personal level, I was - and I am still struck by her so warm friendship and availability. An impression to have family in Athens, always ready to warmly welcome you. Last but not least, I would like to thank

her for two so important qualities at both levels: her permanent youth and her ability to frankly laugh when others would be angry or worse.

ALAIN CHOURAQUI

Directeur de recherche

*Centre National de la Recherche Scientifique (France)
Laboratoire d' Economie et de Sociologie du Travail (LEST)
(CNRS/Université de Provence/Université de la Méditerranée)
Immediate past-President of ISA Research Committee on
Participation, Organisational Democracy and Self-Management*

Being one of the contributors to this volume in honour of Litsa Nicolaou-Smokoviti is both a great honour and a great pleasure. An honour because Litsa is such an active participant in the Research Committee 10 within the International Sociological Association; one could, for example, mention the successful 1990 Athens Conference that she organized, and her own research on participation, management and gender. It is a pleasure thinking of the nice and important social events Litsa always arranged besides the formal meetings, and of Litsa as a wonderful friend.

ÅKE SANDBERG

Docent i Sociologi

Uppsala Universitet

Seniorforskare, Arbetslivsinstitutet

Stockholm, Sverige

It is a great pleasure to open this volume in dedication to my dear friend and most respected colleague, Litsa Nicolaou-Smokoviti. We have been working closely together now for two decades. Unforgettable for me is the big conference on Participation, Organisational Effectiveness and Quality of Working-Life in the Year 2000, which we organized together in the framework of the Research Committee 10 on "Participation, Organisational Democracy and Self-Management" of the International Sociological Association in Athens in 1990. We edited together the proceedings under the same title *Participation, Organisational Effectiveness and Quality of Working-Life in the Year 2000* (Peter M. Lang, Frankfurt/Bern/ New York, 1994). A number of conferences and meetings in the University of Piraeus and on some wonderful Greek islands followed in the years on in the context of Erasmus-Socrates network on organizational democracy, which Litsa initiated.

All these scientific gatherings were characterized not only by their outstanding effectiveness and productivity, but the warmth of Greek

hospitality. One essential outcome of this network was the edition of *European Labor Relations* in two volumes (Ashgate-Gower, 2001), where Litsa again had one of the central contributions.

I was happy that I could respond at least at several occasions with invitations to the cool North of Germany, where Litsa will always be remembered as the dynamic young lady with the great heart!

GYÖRGY SZÉLL

*Professor für Soziologie
Ehem Vizepräsident
Universität Osnabrück
Osnabrück, Deutschland*

Professional life put me in touch with many people in all parts of the world. With none, though, feel I more at home than with Litsa as a friend and collaborator. I have been working with her for many, many years in joint research and appreciated her competence. More particularly, she was the Greek researcher in the longitudinal study of gender and leadership conducted in 27 countries under my coordination and was distinguished for her sophisticated technique and insightful analysis of international data. Two books came out of this longitudinal research, i.e. *Gendering Elites* (Macmillan, 2000), a finalist for the Descartes Prize 2002 researches for the European Union, and a forthcoming book under the title *Above the Glass Ceiling* (Cambridge University Press - in print). In both the above books the contribution of Litsa was very substantial. We also collaborated in the Erasmus/Socrates network which she initiated and coordinated bringing together a number of European Universities, giving the opportunity to scholars and students for discussion and exchange, in promoting the European idea.

Yet, these are not the most important qualities for me: It is understanding, humanity, sensitiveness - and Litsa has these qualities. I want to thank her here for her friendship as well as for her meaningful and creative collaboration.

MINO VIANELLO

*Professore di Sociologia Economica
Facoltà di Statistica
Università Degli Studi di Roma «La Sapienza»
Roma, Italia*

Μετάφραση Ξένων Αφιερώσεων

Η Καθηγήτρια Δρ Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, προς τιμήν της οποίας εξεδόθη ο παρών τόμος, είναι μια διεθνώς αναγνωρισμένη κοινωνιολόγος με ευρύτητα ενδιαφερόντων. Έχει συνεργασθεί με πολλούς επιστήμονες και ακαδημαϊκά ιδρύματα του εξωτερικού απασχολούμενη με προβλήματα πολιτικής συμμετοχής, αυτοδιοίκησης, οργανωσιακής δημοκρατίας, καθώς και τον ρόλο των γυναικών σε θέσεις ηγεσίας και στην κοινωνία ευρύτερα. Υπήρξε Visiting Scholar στην Sloan School του Μ.Ι.Τ. και συνεργαστήκαμε με μια συνάδελφο από το Ισραήλ σε συγκριτική έρευνα της σταδιοδρομίας των γυναικών στις ΗΠΑ, την Ελλάδα και το Ισραήλ, παρουσιάσαμε δε την εργασία αυτή σε διεθνή συνέδρια. Συγγραφέας πολλών βιβλίων και άρθρων, κατείχε υψηλές διοικητικές θέσεις στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς και στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Συμμετέχει στη Διεθνή Κοινωνιολογική Εταιρεία όπου συνέβαλε σημαντικά στις εργασίες των διαφόρων Ερευνητικών Επιτροπών της. Επιπλέον είναι ενεργό και αξιόλογο μέλος στην κοινότητά της, αφοσιωμένη σύζυγος και μητέρα, και μια θαυμάσια φίλη.

LOTTE BAILYN

*T. Wilson Professor of Management
Sloan School of Management
Massachusetts Institute of Technology
Cambridge, Massachusetts*

Είμαι ευτυχής που συμμετέχω στον αναμνηστικό αυτόν τόμο προς τιμήν της Δρος Λίτσας Νικολάου-Σμοκοβίτη με την οποία συνεργάζομαι από τη δεκαετία του 1970. Η διδακτορική διατριβή της στον τομέα των τραπεζών είναι μια εξαιρετική ερευνητική εργασία που η εκπόνησή της απαίτησε ακριβή ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία.

Δεν μπορώ να ξεχάσω τη συνεργασία μας στην πρώτη εργασία "Ένα Θεωρητικό Πλαίσιο για τη Μελέτη της Συμμετοχής των Εργαζομένων: Το Ψυχοκοινωνικό Συμβόλαιο" που δημοσιεύθηκε το 1978. Εδραιώσαμε από κοινού τη σχέση της εργασιακής συμμετοχής με τις

έννοιες της φιλοσοφίας του κοινωνικού συμβολαίου, της σύγχρονης ψυχολογίας, και των contingency theories του μανάτζμεντ. Ήταν η απαρχή μιας ιδέας που αναπτύξαμε μαζί από τότε - οι επιχειρήσεις καλλιεργούν τις ανθρώπινες πηγές τους και συγχρόνως υπηρετούν την κοινωνία.

Στη συνέχεια συνεργαστήκαμε στη συγγραφή ενός ειδικού βιβλίου, του *International Issues in Social Economy: Studies in the United States and Greece* (Praeger, 1989). Το έργο αυτό απαιτούσε σημαντική συνδιάσκεψη και εντατική θεωρητική αντιμετώπιση και για τους δυο μας, προκειμένου να ανακαλύψουμε τη σχέση μεταξύ εταιρικής και οικονομικής οργάνωσης αυτών των δύο πολύ διαφορετικών χώρων. Ακολούθησε η κοινή μας εργασία «Παρακμή και Αναζωογόνηση της Τοπικής Κοινότητας στην Μεταβιομηχανική Κοινωνία».

Γνωρίζω άμεσα (από πρώτο χέρι) τα ιδιαίτερα ταλέντα της εν λόγω επιστήμονος - την δημιουργική της φαντασία, τη χαρισματική ευφυΐα της, και τις ικανότητές της για συνεργασία με τους συναδέλφους. Ασφαλώς αυτοί είναι μερικοί από τους λόγους που τιμάται με τους εν λόγω τόμους που εκδίδονται προς τιμήν της.

SEVERYN T. BRUYN

Professor Emeritus

*Director, Social Economy and Social Justice
Boston College*

Chestnut Hill, Massachusetts

Δεν είναι σύνηθες να αισθάνεσαι ευτυχής σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο ταυτόχρονα. Ας καλωσορίσουμε την ιδιαίτερη αυτή ευκαιρία που μας δίνεται με τους εν λόγω τόμους προς τιμήν της Καθηγήτριας Λίτσας Νικολάου-Σμοκοβίτη.

Καταρχάς σε ακαδημαϊκό επίπεδο, από τη θέση του Προέδρου της Επιτροπής Έρευνας στη Συμμετοχή, την Οργανωσιακή Δημοκρατία και την Αυτοδιαχείριση (της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρίας), ήμουν σε θέση να εκτιμήσω κατά τη διάρκεια μιας επταετίας τα οργανωτικά και επιστημονικά προσόντα της Λίτσας. Ιδιαίτερα εξετίμησα την αφοσίωσή της στον σημαντικό τομέα της κοινωνιολογίας και τις επιτυχίες προσπάθειές της να ανταποκρίνεται στις δύσκολες προδιαγραφές μας στην οργάνωση αξιόλογων επιστημονικών εκδηλώσεων, παρέχοντας ευκαιρίες στους κοινωνικούς εταίρους για επικοινωνία και διάλογο. Η ευελιξία της ήταν αποτελεσματική σε πολλές περιπτώσεις όπου εγώ ανησυχούσα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ιδιότητες αυτές εξηγούν γιατί οι συνάδελφοί μας στο ευρύ αυτό διεθνές δίκτυο πρόσφατα την επανεξέλεξαν μέλος του διοικητικού συμβουλίου.

Σε προσωπικό επίπεδο, θαύμασα -και εξακολουθώ να θαυμάζω- την

τόσο ζεστή φιλία της και διαθεσιμότητά της. Μια εντύπωση ότι έχεις οικογένεια στην Αθήνα, πάντα έτοιμη να σε καλωσορίσει θερμά. Τέλος, εξίσου σημαντικό, θα ήθελα να την ευχαριστήσω για δυο τόσο αξιόλογες ιδιότητές της και στα δυο επίπεδα: τη διαρκή νεότητά της και την ικανότητά της να γελά ειλικρινά όταν άλλοι χάνουν την ψυχραιμία τους.

ALAIN CHOURAQUI

Directeur de recherche

*Centre National de la Recherche Scientifique (France)
Laboratoire d' Economie et de Sociologie du Travail (LEST)
(CNRS/Université de Provence/Université de la Méditerranée)
Immediate past-President of ISA Research Committee on
Participation, Organisational Democracy and Self-Management*

Η συμμετοχή μου στον τόμο αυτόν προς τιμήν της Λίτσας Νικολάου-Σμοκοβίτη αποτελεί μεγάλη τιμή αλλά και μεγάλη ευχαρίστηση. Τιμή γιατί η Λίτσα είναι ένα τόσο δραστήριο μέλος της Ερευνητικής Επιτροπής 10 της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, λ.χ., το Συνέδριο του 1990 στην Αθήνα που εκείνη οργάνωσε με επιτυχία, καθώς και την έρευνά της σε θέματα συμμετοχής, διοίκησης και διαφυλικών σχέσεων. Με ευχαρίστηση σκέπτομαι τα ωραία και σημαντικά κοινωνικά συμβάντα που η Λίτσα πάντα φρόντιζε παράλληλα με τις τυπικές επιστημονικές συναντήσεις μας, αλλά και τη Λίτσα ως μια θαυμάσια φίλη.

ÅKE SANDBERG

Docent i Sociologi

Uppsala Universitet

Seniorforskare, Arbetslivsinstitutet

Stockholm, Sverige

Με μεγάλη ευχαρίστηση συμμετέχω στον τόμο αυτό για την αγαπητή φίλη και πολύ αξιοσέβαστη συνάδελφο, Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη. Συνεργασθήκαμε στενά για δυο δεκαετίες. Αξέχαστο για μένα είναι το μεγάλο συνέδριο με θέμα Συμμετοχή, Οργανωσιακή Αποτελεσματικότητα και Ποιότητα Εργασιακής Ζωής στο Έτος 2000, που οργανώσαμε από κοινού το 1990 στα πλαίσια της Ερευνητικής Επιτροπής 10 "Συμμετοχή, Οργανωσιακή Δημοκρατία και Αυτοδιοίκηση" της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας (Research Committee 10, International Sociological Association). Εξεδώσαμε σε συνεργασία τα Πρακτικά με τον ίδιο τίτλο *Participation, Organizational Effectiveness and Self-Management* (Peter M. Lang, Frankfurt/Bern/New York, 1994). Ακολούθησε ένας αριθμός συνεδρίων και επιστημονικών συναντήσεων στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς και σε μερικά θαυμάσια Ελ-

ληνικά νησιά στα πλαίσια του δικτύου Erasmus «Οργανωσιακή Δημοκρατία», που εγκαινίασε η Λίτσα.

Οι επιστημονικές αυτές συναθροίσεις χαρακτηρίζονταν όχι μόνο από εντυπωσιακή αποτελεσματικότητα, αλλά και από τη ζεστασιά της ελληνικής φιλοξενίας. Ένα σημαντικό αποτέλεσμα του δικτύου Erasmus ήταν η έκδοση του δίτομου έργου *European Labor Relations* (Ashgate-Gower, 2001), στο οποίο η Λίτσα έκανε μία από τις πιο κεντρικές συνεισφορές.

Ήμουν ευτυχής όταν μπορούσα να ανταποκριθώ με προσκλήσεις στην ψυχρή Βόρεια Γερμανία, όπου πάντα θυμόμαστε τη Λίτσα ως τη δυναμική νέα κυρία με τη μεγάλη καρδιά!

GYÖRGY SZÉLL

*Professor für Soziologie
Ehem Vizepräsident
Universität Osnabrück
Osnabrück, Deutschland*

Η επιστημονική μου δραστηριότητα με έφερε σε επαφή με πολλούς ανθρώπους σε όλα τα μέρη του κόσμου. Με κανέναν όμως δεν αισθάνθηκα τόσο οικειότητα όσο με τη Λίτσα, φίλη και συνεργάτιδα. Συνεργάστηκα μαζί της για πολλά, πολλά χρόνια σε κοινή έρευνα και εξετίμησα την ικανότητά της. Ιδιαίτερα, ήταν η Ελληνίδα ερευνήτρια στη μακροχρόνια μελέτη των δύο φύλων και της ηγεσίας που διεξήχθη σε 27 χώρες με τον δικό μου συντονισμό, όπου διακρίθηκε για την προηγμένη τεχνική και τη σε βάθος ανάλυση των διεθνών δεδομένων. Δύο βιβλία εξεδόθησαν με βάση την εν λόγω έρευνα, από τα οποία το *Gendering Elites* (Macmillan, 2000), είναι σήμερα υποψήφιο (φινάλιστ) για το βραβείο Descartes της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το *Above the Glass Ceiling* (Cambridge University Press - υπό εκτύπωση). Και στα δύο βιβλία η συμβολή της Λίτσας ήταν πολύ σημαντική. Επίσης συνεργασθήκαμε στο δίκτυο Erasmus/Socrates το οποίο η ίδια εγκαινίασε και συντόνισε, συνδέοντας έναν αριθμό ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, δίνοντας τη δυνατότητα ανταλλαγών σε επιστήμονες και φοιτητές, και προωθώντας την ευρωπαϊκή ιδέα. Εντούτοις, αυτές δεν είναι οι πιο σημαντικές ποιοτικές ιδιότητες για μένα. Είναι η κατανόηση, η ανθρωπιά, η ευαισθησία - και η Λίτσα έχει αυτές τις ποιοτικές ιδιότητες. Θέλω να την ευχαριστήσω για τη φιλία της, καθώς και για τη σημαντική και δημιουργική της συνεργασία.

MINO VIANELLO

*Professore di Sociologia Economica
Facoltà di Statistica
Università Degli Studi di Roma «La Sapienza»
Roma, Italia*

Πηνελόπη Αγαλλοπούλου*

ΠΑΡΕΝΘΕΤΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ

Η απόφαση υπ' αριθμ. 31/5803/176/1999 του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου¹ για πρώτη φορά στα ελληνικά χρονικά αντιμετώπισε το θέμα της παρένθετης μητρότητας, δηλαδή της εμφύτευσης στη μήτρα μιας γυναίκας και στη συνέχεια κυοφορίας γονιμοποιημένου ωαρίου που σχηματίστηκε από γεννητικό υλικό ενός άτεκνου ζευγαριού².

Μετά μια σειρά πραγματικά αξιόλογων συλλογισμών η άνω δικαστική απόφαση κατέληξε ότι τα δίδυμα τέκνα που γεννήθηκαν με γεννητικό υλικό ενός άτεκνου ζευγαριού από μια τρίτη γυναίκα, δηλαδή με «δανεική» μήτρα, μπορούν να αποκτήσουν τους γενετικούς τους γονείς μετά υιοθεσία τους από αυτούς.

Θεωρούμε σαφώς αξιόλογη τη δικαστική αυτή απόφαση γιατί κατέληξε στο να αποκτήσουν τα παιδιά τους πραγματικούς, τους γενετικούς τους γονείς και όχι την μητέρα που τα κυοφόρησε και τα γέννησε και το σύζυγό της, πλην όμως θεωρούμε πως στο ίδιο αποτέλεσμα μπορούσε να καταλήξει και χωρίς τη μέθοδο της υιοθεσίας.

Η υιοθεσία δημιουργεί τεχνητή συγγένεια, ενώ στη συγκεκριμένη περίπτωση υπάρχει φυσική συγγένεια. Προς τι λοιπόν να καταφύγει κανείς στην υιοθεσία;

Στην προκειμένη περίπτωση η βιολογική αλήθεια οδηγεί σε διπλή μητρότητα, διότι η μια γυναίκα ανέλαβε το ρόλο της χορήγησης του γεννητικού υλικού (γενετική μητέρα) και η άλλη το ρόλο της κυοφορίας (κυοφόρος μητέρα).

Λόγοι, όμως, κοινωνικής σκοπιμότητας επιβάλλουν τον προσδιορισμό των γονέων του παιδιού που θα γεννηθεί, που θα είναι και οι φορείς της γονικής μέριμνας.

---

* Καθηγήτρια Αστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Αν στηριχθούμε στο γράμμα της διάταξης του άρθρου 1463 παρ. 2 ΑΚ η λέξη «γέννηση» σημαίνει τοκετός και, κατά συνέπεια, μητέρα του παιδιού είναι εκείνη που το κυοφόρησε και το γέννησε, δηλαδή η κυοφόρος μητέρα³.

Νομίζουμε όμως πως δεν πρέπει να ακολουθηθεί η άποψη αυτή, γιατί αν δεν υπήρχε ο λόγος καταπολέμησης της στειρότητας του συγκεκριμένου ζευγαριού, δεν θα αναλάμβανε την κυοφορία γονιμοποιημένου ωαρίου που προέρχεται από γεννητικό υλικό ενός άτεκνου ζευγαριού μια τρίτη γυναίκα.

Ακολουθώντας τελεολογική ερμηνεία μπορούμε να διευρύνουμε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, την έννοια της λέξης «γέννηση», θεωρώντας ότι γέννηση είναι η γενετική καταγωγή του παιδιού. Σύμφωνα με αυτή την άποψη το παιδί θα έχει μητέρα του τη γενετική του μητέρα, δηλαδή εκείνη της οποίας το ωάριο γονιμοποιήθηκε. Φορείς, κατά συνέπεια, της γονικής μέριμνας θα είναι η γενετική του μητέρα και όχι εκείνη που το κυοφόρησε και το γέννησε και ο σύζυγός της, κατ' εφαρμογή των τεκμηρίων των άρθρων 1465-1466 ΑΚ.

Εάν, εξάλλου, ήταν δυνατό να κυοφορηθεί εξωσωματικά το γονιμοποιημένο ωάριο, γονείς του δεν θα ήταν εκείνοι που προσέφεραν το γεννητικό υλικό;

Για να μπορεί όμως να καταχωρηθεί στο ληξιαρχείο το παιδί που γεννήθηκε ως παιδί των γενετικών του γονέων πρέπει να γίνει δεκτό πως μεταξύ γενετικών γονέων και κυοφόρου μητέρας έχει προηγηθεί έγκυρη συμφωνία⁴.

Άλλη άποψη υποστηρίζει ότι πρέπει να γίνει ανάλογη εφαρμογή των διατάξεων για την αμφισβήτηση της πατρότητας και ως προς τη μητρότητα και στη συνέχεια να γίνει αναγνώριση ως μητέρας της γενετικής μητέρας⁵.

Η λύση όμως αυτή αντικρούεται με το επιχείρημα ότι και η κυοφόρος μητέρα είναι και αυτή, όπως η γενετική, βιολογική μητέρα⁶.

Άλλη λύση που προτάθηκε και είναι εξάλλου αυτή που ακολουθήθηκε από την απόφαση υπ' αριθμ. 31/5803/176/1999 του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου είναι η υιοθεσία του παιδιού από τους γενετικούς του γονείς, εφόσον συμφωνεί η κυοφόρος μητέρα, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι, σύμφωνα με το άρθρο 1551 ΑΚ, η συναίνεση των γενετικών γονέων δοθεί μετά τη συμπλήρωση τριών μηνών από τη γέννηση του τέκνου⁷. Και η λύση όμως αυτή δεν βρίσκει επαρκές έρεισμα στο νόμο⁸, όπως και παραπάνω αναφέραμε.

Υποστηρίζεται πως όλες οι συμφωνίες για κυοφορία από τρίτη γυναίκα είναι άκυρες, γιατί εκτός του ότι δεν βρίσκουν έρεισμα στο νόμο, αντίκεινται στα χρηστά ήθη⁹.

Θεωρούμε πως μια τέτοια συμφωνία είναι δυνατόν να είναι έγκυρη¹⁰, αν συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις:

α. Να έχει καταρτιστεί μεταξύ έγγαμου ζευγαριού και ξένης γυναίκας. Αυτό το υποστηρίζουμε για να χρησιμοποιείται η μέθοδος αυτή για καταπολέμηση της στειρότητας μόνο εγγάμων ζευγαριών.

β. Η μέθοδος αυτή γονιμοποίησης να είναι ιατρικά αναγκαία, δηλαδή η γυναίκα να διατρέχει άμεσο κίνδυνο της ζωής της σε περίπτωση που κυοφορήσει.

γ. Να μη συμφωνήθηκε αμοιβή για την κυοφόρηση, γιατί το ανθρώπινο σώμα δεν μπορεί να είναι αντικείμενο οικονομικής συναλλαγής¹¹.

Οι συμφωνίες αυτές θεωρούμε πως δεν αντίκεινται στα χρηστά ήθη γιατί δεν προσδιορίζουν τη μητρότητα. Χωρίς να μεταβάλλουν τη γενετική μητρότητα, επιτρέπουν μόνο την κυοφόρηση από γυναίκα εμβρύου που προήλθε από ξένο γεννητικό υλικό και αποτελούν απόδειξη για την καταχώριση του παιδιού που θα γεννηθεί στο ληξιαρχείο.

Οι συμφωνίες αυτές, σύμφωνα με τις οποίες μια γυναίκα αναλαμβάνει την κυοφορία ενός ξένου γονιμοποιημένου ωαρίου για λόγους αλτροισμού είναι σύμφωνες και με το Σύνταγμα¹². Θεωρούμε πως βρίσκουν έρεισμα στα άρθρα 5 παρ. 1 και 21 παρ. 1 του Συντάγματος. Τούτο, διότι εξασφαλίζουν αφενός την ελευθερία απόκτησης φυσικών απογόνων, που αποτελεί έκφανση της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας, που προβλέπεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος¹³ και αφετέρου την ελευθερία ίδρυσης οικογένειας, που στηρίζεται στο άρθρο 21 παρ. 1 του Συντάγματος και σημαίνει ότι οικογένεια μπορούν να δημιουργήσουν ακόμη και εκείνοι που έχουν συνάψει γάμο, αλλά αδυνατούν να τεκνοποιήσουν¹⁴.

Εξάλλου και στην περίπτωση της πιο πάνω αναφερόμενης δικαστικής απόφασης σαφώς συνάγεται ότι προηγήθηκε συμφωνία μεταξύ της γυναίκας που κυοφόρησε και των γενετικών γονέων. Στηριζόμενοι δε σε αυτή τη συμφωνία προχώρησαν οι γενετικοί γονείς σε υιοθεσία των τέκνων.

Τις συμφωνίες αυτές θα μπορούσαμε να τις προσδιορίσουμε ως *sui generis* συμβάσεις που στηρίζονται στην εμπιστοσύνη που δημιουργήθηκε μεταξύ των μερών¹⁵.

Σε περίπτωση διάψευσης αυτής της εμπιστοσύνης, που μπορεί να προέρχεται είτε από την πλευρά των γενετικών γονέων που

αρνούνται να παραλάβουν το παιδί που γεννήθηκε (γιατί π.χ. εμφανίζει σημάδια πνευματικής ή σωματικής αναπηρίας), είτε από την πλευρά της κυοφόρου μητέρας που αρνείται να αποδώσει το παιδί που κυοφόρησε (γιατί π.χ. συναισθηματικά δεν θέλει να αποχωριστεί το παιδί που γέννησε), παρά την ύπαρξη του άρθρου 950 ΚΠολΔ, δεν νομίζουμε ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι χωρεί εξαναγκασμός των μερών για εκπλήρωση της σύμβασης, δηλαδή παράδοσης ή παραλαβής του παιδιού που γεννήθηκε.

Είναι όμως δυνατό να υποχρεωθεί το μέρος εκείνο που δεν τήρησε την υπόσχεσή του σε καταβολή αποζημίωσης προς το άλλο μέρος.

Σχετικά με το περιεχόμενο της αποζημίωσης πρέπει να διακρίνουμε:

Στην περίπτωση που η μη τήρηση της συμφωνίας οφείλεται στην κυοφόρο γυναίκα, η αποζημίωση πρέπει να έγκειται στις δαπάνες που οι γενετικοί γονείς έκαναν με την προοπτική απόκτησης του παιδιού. Πρόκειται δηλαδή για μια ιδιότυπη μορφή αρνητικού διαφέροντος ή διαφέροντος εμπιστοσύνης¹⁶, γιατί τείνει στην ανόρθωση κάθε ζημίας που επήλθε λόγω διάψευσης της εύλογης προσδοκίας ότι θα παραδοθεί το παιδί που θα γεννηθεί στους γενετικούς του γονείς.

Στην περίπτωση που η μη τήρηση της συμφωνίας οφείλεται στους γενετικούς γονείς η αποζημίωση που οφείλεται από αυτούς στην κυοφόρο γυναίκα πρέπει να ανέρχεται στο ύψος διατροφής του παιδιού. Πρόκειται δηλαδή για θετικό διαφέρον.

Και στις δύο περιπτώσεις όμως γεννάται το ερώτημα αν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί και η ηθική βλάβη.

Σύμφωνα με το άρθρο 299 ΑΚ «Για μη περιουσιακή ζημία οφείλεται χρηματική ικανοποίηση στις περιπτώσεις που ορίζει ο νόμος». Μια από τις περιπτώσεις, ως γνωστό, που ορίζει ο νόμος είναι όταν υπάρχει αδικοπρακτική ευθύνη (άρθρο 932 ΑΚ).

Είναι δυνατόν μήπως στις άνω περιπτώσεις να ισχυριστούμε ότι υπάρχει συρροή ενδοσυμβατικής και εξωσυμβατικής ευθύνης;

Θεωρούμε πως αρμόζει καταφατική απάντηση, διότι όταν η πράξη ή η παράλειψη που συνιστά αθέτηση ενοχικής υποχρέωσης είναι συγχρόνως και καθεαυτή παράνομη υπάρχει συρροή ενδοσυμβατικής και εξωσυμβατικής ευθύνης¹⁷.

Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις είναι παράνομη η πράξη της μη παράδοσης ή της μη παραλαβής του παιδιού γιατί παραβιάζει τις γενικές υποχρεώσεις συμπεριφοράς που απορρέουν ιδίως από την αρχή της καλής πίστης. Πρόκειται δηλαδή για πλημμελή αντισυναλλακτική συμπεριφορά του δράστη¹⁸.

Εφόσον δε υπάρχει συρροή ενδοσυμβατικής και εξωσυμβατικής ευθύνης, σύμφωνα με την ορθότερη άποψη δεν γεννιούνται περισσότερες αυτοτελείς αξιώσεις, αλλά μια που θεμελιώνεται σε περισσότερες νομικές βάσεις. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η ρύθμιση των επί μέρους θεμάτων, δηλαδή γέννηση, περιεχόμενο, μεταβίβαση, παραγραφή, εξασφάλιση και απόσβεση της ενιαίας αξίωσης, γίνεται σύμφωνα με το σύνολο των εφαρμοστέων διατάξεων. Σε περίπτωση δε σύγκρουσής τους δεν πρέπει να χειροτερεύει η θέση του δανειστή¹⁹.

Από πλευράς θετού δικαίου (de lege ferenda) θεωρούμε πως είναι ανάγκη να προβλεφθεί νομοθετικά η παρένθετη μητρότητα.

Έχει προταθεί να καθιερωθεί η δικαστική αναγνώριση σε περίπτωση διπλής βιολογικής μητρότητας²⁰.

Άλλη άποψη υποστηρίζει ότι πρέπει να τροποποιηθούν τα άρθρα 1467 επ. ΑΚ ούτως ώστε αντί να αφορούν στην προσβολή της πατρότητας να αναφέρονται στην προσβολή της συγγένειας²¹.

Κατά τη γνώμη μας για την παρένθετη μητρότητα πρέπει να προβλέπεται η υποχρέωση κατάρτισης έγγραφης συμφωνίας μεταξύ άτεκνου ζευγαριού και τρίτης γυναίκας (σε περίπτωση δε που είναι έγγαμη, και του συζύγου της), η οποία, με ποινή ακυρότητας, να γίνεται άνευ ανταλλάγματος. Αυτή όμως η δυνατότητα απόκτησης παιδιού να παρέχεται μόνο σε άτεκνα έγγαμα ζευγάρια, στα οποία η γυναίκα αποδεδειγμένα να μην είναι σε θέση να κυοφορήσει χωρίς να διατρέχει άμεσο κίνδυνο η ζωή της.

Νομίζουμε, κατά συνέπεια, πως επιβάλλεται τροποποίηση του άρθρου 1463 παρ. 2 εδ. 1 ΑΚ ως εξής²²:

«Η συγγένεια του προσώπου με τη μητέρα του και τους συγγενείς της ιδρύεται με μόνη τη γέννηση, εκτός αν προ της σύλληψης του τέκνου έχει εγκριθεί από το δικαστήριο ειδική συμφωνία για παρένθετη μητρότητα μεταξύ των γενετικών γονέων και της κυοφόρου γυναίκας».

Μετά δε το άρθρο 1463 ΑΚ πρέπει να ακολουθήσει άλλο άρθρο, το οποίο να ορίζει τα εξής:

«Για να εγκρίνει το δικαστήριο την ειδική συμφωνία για παρένθετη μητρότητα πρέπει, με ποινή ακυρότητας, να διαπιστωθεί α. ότι η προσφυγή σε αυτήν ήταν αναγκαία λόγω αδυναμίας, ιατρικώς βεβαιωμένης, της μητέρας να τεκνοποιήσει, β. ότι δεν υπήρξε χρηματικό αντάλλαγμα και γ. ότι αποβαίνει προς όφελος του παιδιού που θα γεννηθεί».

Στην περίπτωση, κατά συνέπεια, που το δικαστήριο έχει κρίνει ότι συντρέχουν οι παραπάνω προϋποθέσεις τότε θα είναι δυνατόν η σύμβαση αυτή να είναι και εκτελεστή.

Τέλος, πρέπει να λεχθεί ότι είναι αναγκαίο, να προβλεφθεί απαγόρευση, απειλούμενων ποινικών κυρώσεων, κάθε μορφής αγγελίας ή διαφήμισης με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τέτοιου είδους κυοφορίας²³.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ΝοΒ 48, 495 επ. με Σημειώσεις Φ. Σκορίνη-Παπαρρηγοπούλου και Θ. Παπαχρίστου.
2. Στην περίπτωση παρένθετης μητρότητας εμφυτεύεται στη μήτρα ξένης γυναίκας ή το ωάριο της ενδιαφερόμενης να τεκνοποιήσει γυναίκας το οποίο στη συνέχεια γονιμοποιείται τεχνητά με σπέρμα του συντρόφου της ενδιαφερόμενης ή γονιμοποιημένο εξωσωματικά ωάριο που προέρχεται από γεννητικό υλικό του άτεκνου ζευγαριού ή γονιμοποιημένο in vivo ωάριο.
Η παρένθετη μητρότητα διαφέρει της υποκατάστατης μητρότητας. Υποκατάστατη μητρότητα υπάρχει όταν σπέρμα του άνδρα άτεκνου ζευγαριού γονιμοποιείται τεχνητά με ωάριο ξένης γυναίκας, που αναλαμβάνει και την κυοφορία του γονιμοποιημένου ωαρίου. Με τη μέθοδο αυτή υποκαθίσταται ξένη γυναίκα σε όλη τη διαδικασία της μητρότητας, τόσο δηλαδή στη χορήγηση του γεννητικού υλικού (ωαρίου), όσο και στη διαδικασία της κυοφορίας. Στη Γαλλία, Γερμανία, Μεγ. Βρετανία πολλές φορές ο όρος «υποκατάστατη μητρότητα» χρησιμοποιείται και για την παρένθετη μητρότητα και ακολουθείται ενιαία λύση των προβλημάτων που προκύπτουν. Βλ. σχετ. *J. Rubellin-Devichi*, *Droit de la famille*, 1996, αρ. 1620, σ. 506. *C. Starck*, *Gutachten A Zum 56. Deutschen Juristentag «Die Künstliche Befruchtung beim Menschen – Zulässigkeit und Zivilrechtliche Folgen»* 1986, 40. *M.D.A. Freeman*, *Current Law Statutes Annotated*, 1985, 49-1.
3. Βλ. Γ. Κουμάντο, *Οικογενειακό Δίκαιο*, τ. II, Αθήνα 1989, σ. 18-19. *Ανδρουλιδάκη – Δημητριάδη*, *Νομικά προβλήματα από την τεχνητή γονιμοποίηση (προβλήματα αστικού δικαίου)* ΝοΒ 34, σ. 15. Δ. Παπαδοπούλου στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, τ. VII, Αθήνα 1991, άρθρο 1463-1464, αρ. 101. Θ. Παπαχρίστου, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 2η έκδ., Αθήνα 1998, σ. 186. *Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, *Οικογενειακό Δίκαιο*, τ. II, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 4.
4. Βλ. Π. Αγαλλοπούλου, *Προσδιορισμός των φορέων της γονικής μερίμνας σε περίπτωση τεχνητής γονιμοποίησης εις «Χαριστήρια Ιωάννη Δεληγιάννη»*, τ. Β, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 227 επ.
5. *Knöpfel*, *Faktische Elternschaft, Bedeutung und Grenzen*, *FamRZ* 1983, σ. 322. *A. Laufs*, *Die Künstliche Befruchtung beim Menschen-Zulässigkeit und Zivilrechtliche Folgen*, *JZ* 1986, σ. 765 επ. *Κ. Χριστοδούλου*, *Γενετική αλήθεια και φαινόμενο δικαίου στη συγγένεια*, *ΚριτΕ* 1995/1, σ. 253 επ., ιδιαιτ. σ. 278.
6. Βλ. *Ι. Δεληγιάννη*, *Η επίδραση των νέων μεθόδων τεχνητής αναπαραγωγής του ανθρώπου στη διαμόρφωση του ελληνικού δικαίου της συγγένειας*, *Άρμεν* 1995, σ. 277 επ., ιδιαιτ. σ. 285. *Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, *Η ίδρυση της συγγένειας, με τη μητέρα στην περίπτωση του δανεισμού μήτρας: Μια νομοθετική πρόταση*, *Άρμεν* 1994, σ. 1233 επ., ιδιαιτ. σ. 1234.
7. Βλ. σχετ. *Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη*, ό.π., σ. 15 επ..
8. Βλ. *Δεληγιάννη*, ό.π., σ. 285.
9. Βλ. *Κουμάντο*, ό.π., σ. 19. *Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη*, ό.π., σ. 16 επ. *Παπαδοπούλου*, ό.π., άρθρο 1463-1464, αρ. 102. *Δεληγιάννη*, ό.π., σ. 280. Βλ. επίσης για τη Γαλλία *Rubellin-Devichi*, *La gestation pour le compte d'autrui*, *D.S.*, 1985, *chron.*, σ. 148 επ., ιδιαιτ. σ. 153. *Ch. Atlas*, *Le contrat de substitution de mère*,

D.S. 1986, chron., σ. 67. P. Kayser, Les limites morales et juridiques de la procréation artificielle, D.S., 1987, σ. 189 επ., ιδίαιτ. σ. 195. Rubellin-Devichi, Les procréations assistées: état des questions, Rev. trim. dr. civ. 1987, σ. 457 επ., ιδίαιτ. σ. 494 επ. J.L. Baudoïn et C. Labrusse-Riou, Produire l'homme: de quel droit, Paris 1987, σ. 115 επ. M.-Th. Meulders-Klein, Le droit de l'enfant face au droit à l'enfant et les procréations médicalement assistées, Rev. trim. dr. civ. 1988, σ. 645 επ. J. Rubellin-Devichi, Le recours à une mère porteuse et l'utilisation de l'adoption de l'enfant du conjoint, Rev. trim. dr. civ. 1990, σ. 254 επ. J. Rubellin-Devichi, Filiations et procréations assistées, Rev. trim. dr. civ. 1990, σ. 452 επ. B. Edelman/C. Labrusse-Riou, Une demande d'adoption plénière d'un enfant né d'une mère de substitution est-elle recevable? S.J. 1990, 21653. Βλ. ακόμη Γαλλ. Ακυρ. 31-5-1991, D 91,417 με σχόλιο Thouvenin, JCP 91, II, 21752, με σχόλιο Terré, Rev. trim. dr. civ. 1991, σ. 517 με παρατηρήσεις Huet-Weiller. Αξίζει να αναφερθεί επίσης, προσθήκη αφενός άρθρου στον γαλλ ΑΚ (άρθρ. 16-7) σύμφωνα με το οποίο είναι άκυρες οι συμφωνίες για κυοφορία από ξένη γυναίκα και αφετέρου διάταξης στο άρθρο 227-12 του γαλλ ΠΚ σύμφωνα με την οποία απειλούνται ποινικές κυρώσεις για εκείνους που καταρτίζουν τέτοιου είδους συμφωνίες.

Στη Γερμανία, ειδικός νόμος, ο Embryonenschutzgesetz, που άρχισε να ισχύει από 1-1-1991, απαγορεύει κάθε μορφή κυοφορίας μέσω ξένης γυναίκας (παρένθετη και υποκατάσταση μητρότητα), απειλουμένων μάλιστα και ποινικών κυρώσεων (άρθρ. 1 παρ. 1, άρ. 7 του άνω νόμου).

Στην Ελβετία η πρακτική της κυοφορίας μέσω ξένης γυναίκας απαγορεύεται αφενός από το Σύνταγμα της 18-4-1999 που άρχισε να ισχύει από 1-1-2000 (άρθρο 119 παρ. 2d), αλλά και από ειδικό νόμο που αναφέρεται στις μεθόδους τεχνητής γονιμοποίησης (LPMA) της 18-12-1998, ο οποίος προβλέπει και ποινικές κυρώσεις (άρθρα 31 και 37 του άνω νόμου).

10. Στη Μεγ. Βρετανία αντιμετωπίζεται θετικά το θέμα της παρένθετης μητρότητας και ρυθμίζεται από το νόμο «Surrogacy Arrangements Act» του 1985, όπως συμπληρώθηκε από το νόμο «Human Fertilisation and Embryology Act» του 1990 (βλ. σχετ. Butterworths Family Law Handbook, 1991, 740 και 1027). Οι σχετικές συμφωνίες επιτρέπονται, αρκεί να μην γίνονται σε επαγγελματική βάση και να μην υπάρχει καμία διαφήμιση των σχετικών δραστηριοτήτων (σχετ. βλ. R. Deech, Family Law and Genetics στο συλλ. έργο «Law and Human Genetics» Oxford 1998, σ. 105 επ. S. Bridge, Assisted Reproduction and the Legal Definition of Parentage στο συλλογικό έργο What is a Parent? (edited by A. Bainham, S.D. Solter and M. Richards), Oxford 1999, σ. 73 επ. R. Cook, Donating Parenthood: Perspectives on Parenthood from Surrogacy and Gamete Donation, στο συλλ. έργο What is a Parent?, ό.π., σ. 121 επ. Αναθεωρητική Επιτροπή, υπό την προεδρία της Καθηγήτριας M. Brazier έχει, από τον Οκτώβριο 1998, καταρτίσει προτάσεις που αναφέρονται σε τροποποίηση των ήδη ισχυόντων και θέσπιση νέας «Surrogacy Act».

Στις Η.Π.Α. η μέθοδος της παρένθετης μητρότητας είναι διαδεδομένη και σε πολλές Πολιτείες οι συμφωνίες είναι επιτρεπτές, κυκλοφορούν δε, ακόμα και μέσω Internet, πρότυπα συμβάσεων (βλ. G. Dutton, A Matter of Trust: The Guide to Gestational Surrogacy, 1997). Αξίζει να αναφερθεί η υπόθεση Johnson v. Calvert που αντιμετώπισε το Supreme Court της Καλιφόρνια στις 20.5.1993, το οποίο έκρινε ότι οι σχετικές συμφωνίες είναι έγκυρες και δεν έρχονται σε αντίθεση ούτε με τις διατάξεις του Συνταγματος, ούτε με τη δημόσια τάξη (βλ. Johnson v. Calvert, Decision of California Supreme Court of May 20, 1993 in vol. 5 of 4th series of California Reports, σ. 84 επ.). Βλ. επίσης M. Shapiro, How (Not) to Think About Surrogacy and Other Reproductive Innovations in vol. 28 of University of San Francisco Law Review 1993, σ. 647 επ. J. Miller, A

Political Review of Alternative Surrogacy Proposals in vol. 28 of University of San Francisco Law Review 1993, σ. 627 επ., *H. Ragone*, Incontestable Motivations στο συλλογικό έργο «Reproducing Reproduction» (edited by S. Franklin and H. Ragone), 1998, σ. 118 επ., ίδια επ. σ. 127 επ.

Ειδική νομοθετική ρύθμιση σχετικά με την υπό προϋποθέσεις εγκυρότητα των σχετικών συμβάσεων προβλέπουν οι Πολιτείες της Virginia, του New Hampshire, της Florida κ.ά. (σχετ. βλ. *Selling the Womb: Can the Feminist Critique of Surrogacy Be Answered?* Σημείωση in vol 68 της Indiana Law Journal, 1992, σ. 205 επ., βλ. επίσης *G. Dutton*, ό.π., σ. 69 επ.).

Συμβάσεις για κυοφορία μέσω ξένης γυναίκας θεωρούνται, υπό προϋποθέσεις, έγκυρες στη Δανία (άρθρ. 13 ν. 460 της 10.6.1997), στην Ολλανδία (*Commercial Surrogacy Act* της 1.11.1993) και στο Ισραήλ (*Surrogacy Agreements Law*, αρ. 5756 του 1996).

11. Βλ. εξάλλου και το άρθρο 21 του ν. 2619/1998, με τον οποίο κυρώθηκε η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοιατρική, σύμφωνα με το οποίο «Το ανθρώπινο σώμα και τα τμήματά του δεν αποτελούν, ως τέτοια, πηγή οικονομικού οφέλους».
12. Βλ. *Π. Δαγτόγλου*, Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β, 1991, σ. 1140. / *Κριάρη-Κατράνη*, Βιοιατρικές Εξελιξεις και Συνταγματικό Δίκαιο, Θεσ/νίκη 1994, σ. 117. *Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, Η ίδρυση της συγγένειας ..., ό.π., Αρμεν. 1994, σ. 1235.
13. Το δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας αποτελεί τη σπουδαιότερη συγκεκριμενοποίηση της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρ. 2, παρ. 1 του Συντάγματος). Βλ. σχετ. *Κριάρη-Κατράνη*, ό.π., σ. 66 επ.
14. Βλ. *Τ. Βιδάλη*, Ζωή χωρίς πρόσωπο, Αθήνα 1999, σ. 154.
15. Βλ. *Αγαλλοπούλου*, ό.π., σ. 234.
16. Πρόκειται για ανάλογη εφαρμογή των ισχυόντων στην περίπτωση μονόπλευρης λύσης της μνηστείας (άρθρ. 1347 ΑΚ). Σχετ. βλ. *Ι. Δεληγιάννη*, Οικογενειακό Δίκαιο, τ. Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 88. *Παπαχρίστου*, ό.π., σ. 26.
17. Βλ. *Μ. Σταθόπουλο*, Γενικό Ενοχικό δίκαιο, 3η έκδ., Αθήνα 1998, σ. 291.
18. Βλ. *Μ. Σταθόπουλο*, ό.π., σ. 302.
19. Βλ. *Απ. Γεωργιάδη*, Ενοχικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, Αθήνα 1999, σ. 585.
20. Βλ. *Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, Η ίδρυση ..., ό.π., σ. 1235 επ.
21. Βλ. *Κ. Χριστοδούλου*, ό.π., σ. 279 επ.
22. Η άποψη αυτή στηρίζεται στην πρόταση που διατυπώθηκε στις Η.Π.Α. από την National Conference of Commissioners on Uniform State Laws για διατύπωση ενιαίου νομικού καθεστώτος για τα παιδιά που προήλθαν από τεχνητή γονιμοποίηση (*Uniform Status of Children of Assisted Conception Act*, ή USCACA) το 1988. Βλ. σχετ. απόφαση *Johnson v. Calvert*, ό.π., σ. 110 επ.
23. Τέτοιου είδους απαγόρευση προβλέπεται στην Αγγλία (βλ. *Surrogacy Arrangements Act 1985*, αρ. 3) και στη Δανία (βλ. το δανικό νόμο 326 της 4.6.1986 περί υιοθεσίας).

G. Agapitos*

THE IMPACT OF EUROPEAN INTEGRATION UPON THE GREEK PUBLIC SECTOR

---

1. GENERAL INTRODUCTION

One of the most common diseases of the Greek Economy, since 1950, has been the bad structure and the low efficiency of the public sector. The high level of public intervention along with the low productivity of this sector, naturally influenced negatively the development of the private sector. Many governments attempted to restructure the public sector but the high political cost was always the reason for the discomfiture of every long-term strategy. This experience proved that this sector might be improved only if there is an obligatory and constraining time schedule that would implement specific political measures.

Luckily for our country, that opportunity appeared when the country entered the EEC in 1980. The entrance of Greece in the EEC was accompanied by a pack of rights and obligations. More specifically, the country was an active and equal member of the EEC and had the opportunity to absorb substantial funds from the EEC treasuries for the construction of public infrastructure works and the reinforcement of the regional development. Along with that opportunity, Greece undertook the responsibility to implement policies that would contribute to the convergence of the Greek economy with the rest of the EEC economies.

That means that the courses of the European integration (common & unified-market, abolition of borders, the Maastricht Treaty, the Amsterdam Treaty and the common currency) required that the

---

* The author is Associate Professor at the Athens University of Economics & Business and former Minister of Finance.

Greek economy was able to be in line with the European economies. In addition, certain measures had to be taken that would prevent the Greek economy from failing to conform with the EEC directives allowing only the cost and the sacrifices of the Greek citizenry to take place.

The abolition of protectionism and the establishment of free markets (products, capital, labour) revealed the true weaknesses of the Greek economy. Simultaneously, however, the need for convergence led to the implementation of certain policy measures that would secure the reformation of the public sector and the high level of competitiveness of the Greek economy.

According to the Reports of the European Commission (Com. 2000/277) and the European Central Bank (April 2000) the course of the Greek economy is satisfactory and the degree of convergence with the EU economies is substantially high. Those reports have secured Greece's entrance in the team of the countries that are members of the EMU since 01/01/2000. However, the weaknesses of the Greek Public sector are clearly depicted and some very specific policies along with a right time schedule for their materialization are suggested in the above mentioned Reports.

As it is known, the Maastricht Treaty criteria that constitute a presupposition of entrance in the EU for every country that wishes to become an EU member, mainly refer to the fiscal discipline that will have to be implemented (the public debt and the fiscal deficit, as a percentage of the GNP). Furthermore, the Treaty sets specific standards for the inflation rate and the exchange rate.

In the Reports mentioned above, it is clearly stated that Greece has fulfilled the last three criteria, according to the standards set by the EU.

More specifically, according to the EU Report, the country's fiscal deficit in 1999 was 1.6% of the GNP (see table 1) and it was much lower from the reference value (3%), while the percentage of the public deficit increased by 25 percentage points, but during the period of 1997-1999 it was reduced by 7 percentage points. The increase in the public deficit is mainly attributed to deficit-debt adjustments. The percentage of the expenditures as it relates to the GNP, appears to indicate a reduction after 1993, due to the expenditure decreases driven by a sharp reduction in interest payments. That means that the remaining expenditures (other than interest payments) have to be adjusted in order to maintain that low percentage of the central government's total expenditures.

TABLE 1

Fiscal Surplus / Deficit in EU (General Government), % of GDP

	1995	1996	1997	1998	1999	2000*
B	-4.2	-3.7	-2.0	-1.0	-0.9	-0.5
D	-3.3	-3.4	-2.6	-1.7	-1.1	-1.0
E	-6.9	-5.0	-3.2	-2.6	-1.1	-0.7
F	-5.5	-4.2	-3.0	-2.7	-1.8	-1.5
IRL	-2.5	-0.6	0.8	2.1	2.0	1.7
I	-7.6	-7.1	-2.7	-2.8	-1.9	-1.5
L	2.2	2.7	3.6	3.2	2.4	2.6
NL	-4.2	-1.8	-1.2	-0.8	0.5	1.0
A	-5.1	-3.8	-1.9	-2.5	-2.0	-1.7
P	-4.2	-3.8	-2.6	-2.1	-2.0	-1.5
FIN	-3.7	-3.2	-1.5	1.3	2.3	4.1
EUR-11	-4.9	-4.2	-2.6	-2.0	-1.2	-0.9
DK	-2.3	-1.0	0.5	1.2	3.0	2.4
EL	-10.2	-7.8	-4.6	-3.1	-1.6	-1.3
S	-7.9	-3.4	-2.0	1.9	1.9	2.4
UK	-5.8	-4.4	-2.0	0.3	1.2	0.9
EE-15	-5.1	-4.2	-2.4	-1.5	-0.6	-0.4

* Economic Predictions, Spring 2000.

Source: Commission of European Communities.

The fiscal restoration during the period of 1997-2000 was based on the increase of the tax revenues, the switch-over in government financial support to public enterprises from investment grants to equity injection and the partial use of "off-budget facilities" via the public holding DEKA. That course, according to the EU Reports, may succeed in achieving the medium-term objective of the Stability and Growth Pact, according to the ratified convergence programme of the Greek Economy (1999-2002).

The European Commission points out in its Report that the fiscal situation of the Greek economy, which no longer constitutes a matter of decision related to the existence of a high deficit, improved further in 1999 and it is expected to be improved even more in 2000.

Therefore, the EU has no reasons to raise objections regarding Greece's high deficit. However, it indicates that the achieved reduction of the public deficit is unimportant and that should make us worry although we experienced a primary surplus in the government budget, a flow of revenues from the privatization and the European Funds.

According to the convergence schedule, if the current fiscal and economic results remain constant, the reference value of public debt (60%) will be achieved in 2017.

Finally, the EU Report points out that the Greek Economy doesn't seem to exhibit the same degree of integration in the European markets with the other EU countries, as it is shown by the development of the intra-EU trade and the direct foreign investments.

More specifically, during the period of 1996-1998 the indicator of intra-EU trade as compared to the Greek GNP was 10%. In other words, it was the lowest in the EU (see table 3). The indicator of the inter European indirect foreign investment, as compared to the Greek GNP for the same time period, was 0.7%, while the average in the EU was 1.7%. The relatively low level of integration of the Greek economy in the European Market is attributed mainly to the lack of competitiveness of the Greek products.

TABLE 2

The Public Debt in EU (General Government), % of GDP

	1995	1996	1997	1998	1999	2000*
B	129.8	128.3	123.0	117.4	114.4	110.1
D	57.0	59.8	60.9	60.7	61.1	60.7
E	63.2	68.0	66.7	64.9	63.5	62.3
F	51.9	57.1	59.0	59.3	58.6	58.2
IRL	80.8	74.1	65.3	55.6	52.4	45.2
I	123.2	122.1	119.8	116.3	114.9	110.8
L	5.6	6.2	6.0	6.4	6.2	5.8
NL	75.5	75.3	70.3	67.0	63.8	58.8
A	68.0	68.3	63.9	63.5	64.9	62.6
P	64.7	63.6	60.3	56.5	56.8	57.0
FIN	56.6	57.1	54.1	49.0	47.1	42.6
EUR-11	71.4	74.7	74.5	73.0	72.2	70.3
DK	69.3	65.0	61.3	55.6	52.6	49.3
EL	108.7	111.3	108.5	105.4	104.4	103.7
S	76.6	76.0	75.0	72.4	65.5	61.3
UK	52.0	52.6	50.8	48.4	46.0	42.4
EE-15	69.5	72.1	71.0	69.0	67.6	65.1

* Economic Predictions, Spring 2000.

Source: Commission of European Communities.

TABLE 3
External Developments of Greece (% of GDP)

	1990	1995	1996	1997	1998	1999
Current account plus capital account ¹	-4.3	-2.4	-3.7	-4.1	-3.1	-3.2
Net foreign assets (+) or liabilities (-) ²	-23.7	-18.7	-14.9	-20.8	-23.6	-28.0
Exports of goods and services ¹	15.4	13.2	12.3	13.7	14.7	20.7
Imports of goods and services ¹	23.2	21.0	20.6	22.7	22.8	28.2
Intra-EU exports (goods only) ³	68.3	60.1	53.8	50.9	52.3	-
Intra-EU imports (goods only) ³	67.8	70.1	64.3	65.0	65.9	-

Sources: European Commission, Eurostat (current account plus capital account, exports and imports of goods and services, 1990-96, and intra-EU exports and imports); national data (current account plus capital account, exports and imports of goods and services, 1997-99, and foreign assets and liabilities) and ECB calculations.

1. Data for the fourth quarter of 1999 are estimated. Some differences occur between the data in this Report and the Convergence Report produced by the European Commission which stem from the use of different data sources. While the Commission's Report is based on national accounts (ESA 95) data, the data in this ECB Report are derived from Balance of Payments data compiled by the Greek National Institute of Statistics and the Bank of Greece.
2. Estimates by the Bank of Greece of the international investment position.
3. As a percentage of total exports and imports.

The European Central Bank is fairly optimistic about the course and the stability of the fiscal indicators and points out the need of reformation of the Social Security system (since 2010 it is predicted an accelerating ageing of the population), restriction of the public sector expenditures, improvement of the tax collection mechanism and acceleration of the privatization programme.

2. THE IMPACT OF INTEGRATION

The impact of European Integration is of substantial importance in the economies of the member-countries and particularly in the developing economies, such as the Greek economy. This impact is of both a short-term and a long-term nature. The long-term impact is expected to be beneficial for all economies, particularly for the developing ones, while the short-term one may be unfavorable for the latter.

European integration will naturally affect both the private and the public sector of the European economies. Adjustment of these sectors to European standards will be more or less smooth depending upon the existing structural problems and the productivity of each sector.

Beyond doubt, economic development requires that both sectors contribute to the development process. However, it has been observed in all economies that the public sector is the one that fails to participate efficiently in this process. This is due to the fact that a significant part of resource allocation is not performed through the market mechanism. Thus the larger the public sector, the stronger the possibility of non-optimum allocation of the available resources.

The complete failure of the economies of communist or socialist countries, which used to be centrally guided and under the absolute dominance of the public sector with the absence of private ownership, constitutes an undisputed confirmation of this conclusion. However, the same can also be observed in the mixed economies of western countries, in the cases where the policy of socialist governments favored the expansion of the public at the expense of the private sector. This is the case of Greece, since during the period 1980-1990 where an excessive expansion of the public sector had taken place, generating substantial inefficiencies in its operations, causing the absorption of healthy resources from the private sector and leading to the weakening of the latter and to stagflation conditions in the Greek economy.

The transfer of resources from the more productive (private) to the less productive (public) sector under the cover of a "social state" image, took place without a satisfactory level of economic development having previously been achieved. This caused productivity and investment to shrink, finally affecting the competitiveness of the Greek economy.

This policy went against the basic principles of a mixed economy, which hold that State intervention is advisable only in cases where it complements private initiative or contributes to the removal of market imperfections. Apart from depriving the private sector of resources, public sector expansion also implies extended government intervention in the private economy through various forms of regulation. This intervention has weakened the market mechanism and hampered the efficient allocation of resources available in the economy.

The increasing support of the role of the public sector inevitably undermined control procedures designed for optimizing allocation and scheduling of public expenditure, while it encouraged tax increases and, as a result, cost/push inflation. The fiscal deficit increase, the largest portion of which is transformed into monetary growth figures, intensifies inflation pressures via money supply. Moreover, the inevitable funding of fiscal deficits triggered the spiral effect Deficit-Debt-Deficit, as expenditure on servicing public debt increased

explosively. This policy, quite understandably, also resulted in misuses or inadequate uses of available resources from EU structural funds, which delayed the process of convergence of the Greek economy to the other European economies.

The economic policy of that decade in Greece has been the most decisive one in the context of the country's ability to keep pace with the European economies. This policy weakened production infrastructure of the private sector and wasted available resources through the expansion of an inefficient public sector absorbing resources mainly for consumption.

Hence "dramatic improvements" must take place in Greece, particularly in the public sector, in order for the country to be able to keep pace with EU countries. If these improvements do not occur, the country will find it impossible to gear itself to the European integration, which requires the **real abolition** of all "impediments".

Thus, the short-term impact of European integration in Greece may be painful, as it involves sacrifice on the part of citizens and political cost for the governments. Greece's membership in the European Union requires that the public sector (in the broad sense), via privatization procedures, be compressed and subjected to changes that will favor productivity and modernization forces in its key operations: public administration, education, social security and health systems, specifications for public works and public sector procurement programs.

Finally, **tax harmonization** constitutes the most important step, as abolition of impediments and boundaries in the European market cannot be fully achieved without it. For this very reason, and because the present paper cannot deal with all aspects of public sector operations, we shall focus on tax harmonization and its impact.

The European integration will create a stability ground, where the prevailing democratic institutions will safeguard the well being of all European nations by reconciling countries, eliminating some hostilities of the past and making sure that some nations that had previously led Europe to destruction become not only neutral but also harmless and willing to cooperate for the common good of the continent.

Finally, the introduction of the common currency (Euro) will benefit both the private and the public sector, because it will require improvements that will upgrade their competence and competitiveness. This is so, because the reduction of the exchange danger will bring beneficial effects in commerce both within the European Union and the rest of the world.

Greece's participation in the EMU is a unique opportunity to promote more competitive economic policies, to be the response to the challenge of economic policies and to enable the country to play an active role in the European integration process.

The success of the EU is a basic prerequisite for the political unification and the common European defense strategy. The consequences of European integration in Greece, as well as in other countries, have already been clearly observed, especially the ones that are related to the economic area. On the contrary, the ones related to the function of society and the State have not yet become evident.

We deem that the objective of full integration of Greece into the EU must be pursued regardless of the temporary sacrifice it implies, because, apart from generating social and economic development, it also secures democracy and national independence.

3. FROM THE SINGLE EUROPEAN ACT TO THE TREATY OF AMSTERDAM

The creation of the Single European Market of all EU countries is actually provided by the Treaty of Rome. Specifically, article 3 determines that common market consists of the free movement of goods and services, individuals and capital and establishes common tariffs and a competitive environment.

A requirement of the economic integration of Europe is thus the gradual completion of a single market, that is, of a "common market". The achievement of this aim presupposes that all impediments (technical, physical, tax-related) be abolished, current regulation, legislation and taxation be harmonised, in order to reduce disparities and that monetary and corporate cooperation be strengthened.

The extinction of all obstacles, directly or indirectly, affects the life of individuals, who, after 1992, are for the first time free to move within the EU without any systematic control of identities or personal items, while movement of goods are not subjected to any control at internal frontiers. Companies are able to distribute their products freely inside the common market, based on standards commonly concurred.

In the period 1960-70 many studies were published on the issue of benefits from European integration. Conclusions tended to confirm the "poor benefits" attitude. Such conclusions were disregarded in the 1980s, a period when the integration process was supported only by political will. That is, the integration of national markets is

nowadays considered as a step towards political union and not as a means of acquiring short-term economic benefits.

The "integration" concept reflects the dynamic dimension of the European Community and its will for political union; the 1992 term did not generate any legal obligations, but simply reflected the will to speed up the integration procedure.

The EC originally focused on efforts towards common tariffs, but the first essential stage of the EC initiatives towards a single market began at the Summit Conference in Copenhagen in 1982. The second and decisive stage began in June 1985 at the Summit Conference in Milan, where a general agreement was achieved on the program elaborated by the Commission (White Paper) for the completion of the internal market up to the end of 1992.

The main objectives set by the White Paper were the expansion and strengthening of the internal market, the complete freedom of capital movement, the support of a European Monetary System, the creation of a common social ground and the protection of the environment.

The White Paper, having analysed the adjustments required for the achievement of the Single Market objectives up to 1992, provides an action plan supporting the member-countries in the implementation of these adjustments.

As it is known, besides integration, the objective is the establishment of a pure competition status within the national markets; this objective essentially implies the denationalization of the markets.

It must be noted here that government intervention is not only represented through government expenditure as a percentage of GNP; but is also reflected to a considerable degree in prohibitions. In other words, market inspection policy constitutes a direct intervention and a factor of distortion of competitive conditions, although it cannot be accounted for through figures.

The new competitive status will not allow for any distinctive treatment of public enterprises. Entrepreneurial operations of the State will be legitimate, but there will be equal opportunity, with very few exceptions, for private institutions to compete freely and on equal terms with the State.

The necessary compression of State budget expenditure, the prohibition of all kinds of state subsidies to public enterprises and the abolition of legislative monopolies will cause substantial economic difficulties to all forms of public enterprises. Their low productivity, even by Greek private sector standards, will inevitably make it im-

possible for them to continue their operations, unless productivity improves.

The aim of the Community is to implement the basic principle of free competition, that is, to allow formulation of the prices of all "goods" through the market mechanism. This can be achieved if private institutions are allowed to operate in a competitive environment alongside public institutions e.g. public hospitals and private clinics, public and private universities. The state and the social security organizations must be ready to pay the universities and state hospital fees respectively, at the prices formed in the market. Besides, State institutions should be better organised and adjust their expenditures according to their revenues, which will be proportionate to the quality and quantity of the services provided.

The decisive stage of the European integration which constituted the antechamber for the final stage, in other words, the creation of the "European Union", was the Maastricht Treaty (1992). The targets that were set by that Treaty had two directions: the creation of an "economic and monetary union" and the assessment of conditions that would eventually lead to the creation of a "political union".

The creation of the economic and monetary Union is based on the convergence of the European economies, the unified monetary policy and the existence of the common, as well as, strong and stable European currency (Euro).

In 1996 the governing conference gave emphasis in the substantial step-up of the European citizen and the possibility of accepting new members in the EU. The 1996 EU summit meetings were the base for the Amsterdam Treaty (1997).

4. THE CONVERGENCE PROCESS AND THE ACCEPTANCE OF GREECE TO EURO-ZONE

Having achieved nominal convergence (see, table 4), Greece is ready to adopt the euro and to share the benefits and responsibilities that the common currency entails. Following euro-zone participation, efforts will concentrate on further pursuing **real convergence**.

The recent Convergence Programme, updates the targets set out in the last one and presents forecasts up to 2002. The policies outlined in the Programme are in compliance with the 1999 Broad Economic Policy Guidelines and the medium terms objective of the Stability and Growth Pact.

TABLE 4

Measures of inflation and related indicators of the Greek Economy

annual percentage changes

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Measures of inflation							
Harmonised index of consumer prices (HICP)	-	-	7.9	5.4	4.5	2.1	-
Consumer price index (CPI)	20.4	8.9	8.2	5.5	4.8	2.6	-
Private consumption deflator ¹	19.9	8.9	8.2	5.5	4.7	2.5	2.5
GDP deflator ¹	20.6	9.8	7.4	6.7	4.9	2.9	-
Related indicators							
Real GDP growth ²	0.0	2.1	2.4	3.4	3.7	3.5	-
Unemployment rate (%) ²	6.4	9.2	9.6	9.8	10.7	10.4	-
Unit labour costs, whole economy ¹	19.5	11.6	5.9	8.4	5.5	2.5	2.1
Labour productivity, whole economy ¹	-1.3	1.2	2.8	3.7	0.3	2.2	2.5
Import price deflator ¹	13.4	6.8	5.0	2.2	5.0	0.6	-
Exchange rate appreciation ³	-8.6	-2.9	-1.3	-1.9	-5.2	-1.3	-
Broad money (M4N)	22.9	15.3	12.9	11.8	10.2	7.6	-
Stock prices ⁴	102.9	5.2	2.1	58.5	85.0	102.2	-

1. Prior to 1996 national definition, ESA 95 data thereafter.
2. Eurostat definition. Data for 1999 are estimated (European Commission's spring 2000 forecasts).
3. Nominal effective exchange rate against 26 industrialised countries. Note: a positive (negative) sign indicates an appreciation (depreciation).
4. End of period.

Sources: National data except the HICP, producer prices, real GDP growth and the unemployment rate (Eurostat), the output gap (European Commission) and the exchange rate (BIS).

Within the expected international setting and by adhering to the specific economic policy mix planned by the government, Greek economic performance is expected to be quite satisfactory both during the transition to, as well as, within the euro-zone.

Fiscal policy is tighter and the general governments deficit target has been revised significantly downwards in comparison with the targets envisaged in the last Programme (1998). A primary surplus of 6.7% is forecast for 2000, 7.1% for 2001 and 7.0% for 2002 (see table 5). The estimate of the deficit for 2000 includes the net budgetary cost of the recent tax and benefit package, which aims at a higher efficiency of the economy, as well as, higher employment.

The improvement in the general government balance in 2000 will result from reduced interest payments and government expenditure

in 2001 will fall and government revenues as a share of GDP will increase. In 2002, government expenditure and interest payments will fall further.

TABLE 5
Convergence & Fiscal Indicators (2000-2002) of Greece

	2000	2001	2002
1. Private Consumption Deflator*	2.1	2.1	2.0
2. Primary Surplus	6.7	7.1	7.0
3. Implicit Interest Rate (%)	7.1	6.7	6.3
4. Interest Payments	7.8	7.3	6.7
5. Public Sector Balance	-1.2	-0.2	0.2
6. Debt (% GDP)	103.3	99.5	98.0

* (1) is in percentage change, while (2), (4), (5), (6) in percentage of GDP.
(5) & (6) refer to general government balance or debt.

Source: Ministry of National Economy, Athens, 1999.

On the public debt front, the significant improvement of the general government budget, combined with lower interest payments, and the continuation of the government's privatization programme is expected to lead to a gradual reduction in 2001 of debt to below 100% of GDP.

The success and sustainability of macroeconomic targets depend on the efficiency and functioning of individual markets (goods, services, capital, labour). According to the Convergence Programme, a number of structural reforms have been undertaken to improve the function ability of these markets.

It must be noted that the state controls almost no companies involved in the production of goods, except the defence industries.

The main public Utilities have been partially privatized (telecommunications, water supply, electricity market) and for transport and Post-Office corporations business plans and management contracts have been put into effect and some of them being designated for privatization. In the banking sector there has been partial or full privatization which helps towards the rationalization of the capital market. Moreover, large firms are making use of the stock exchange as a source of finance and a new stock market enables small and medium enterprises to have a new source of funds. The Industrial Restructuring Organisation, which controlled enterprises involved in the production of goods, has accomplished its task of selling all but one remaining enterprise and is in the process of being liquidated.

Regarding the functioning of the labour market, the main measures attempt to: increase flexibility-modernise work organization, improve the quality of the educational system and of vocational training and facilitate the search and matching process between jobs and employees.

Finally, the reform of the social security system attempts towards the long-run viability of this system. The merger of various complementary social security funds has been legislated together with measures: to contain administrative, pharmaceutical and diagnostic costs, to rationalize pension fund management, to combat Security Contributions' evasion and to limit the ability of those receiving a pension to be employed. Greece has already been accepted as a member of the Economic and Monetary Union and, according to the Convergence Programme, the economic policy to be followed aims at satisfying mainly four objectives:

- the completion of the process of nominal-real convergence (satisfaction of all five Maastricht Criteria),
- a smooth transition to the common currency while preserving the nominal gains achieved,
- the improvement of competitiveness within the euro area, by intensifying structural reforms and preserving macroeconomic stability,
- the balance of aggregate demand & supply growth, ensuring the reduction of the unemployment rate while preserving price stability.

5. GENERAL REVIEW OF THE TAX HARMONISATION PROCEDURE IN EEC

The treaty of Rome (article 98) provides for the clearing of indirect taxes at EC frontiers, but this is not allowed for direct taxes. The Treaty does not directly refer to income tax harmonisation (articles 100-102), although it refers to the harmonisation of indirect taxes (article 99). This fact is due to the prevailing theory of that period (1960), when it was assumed that direct taxes do not affect prices, trade and competition within the Community. This theory was subsequently superceded, as it was not confirmed by real facts.

In its effort to set the required conditions for the achievement of its objectives, as determined in the Treaty the Community, inevitably faces difficulties in harmonizing tax systems. The main components of such difficulties were the following:

- Sectors that have to be harmonized belong to countries with different economic structures.
- Tax harmonization is actually opposed to governments' efforts to control their economies.
- Tax harmonization is vitally connected with the monetary and political union of Europe, and the realization of the latter depends upon the progress of the former¹.
- The varying size of the public sector in each country leads to differences in tax burden allocation and tax liability.
- Different organization of tax inspecting and collecting authorities and different degrees of tax evasion (in direct and indirect taxation).

Despite the above obstacles, the harmonization procedure may be considered satisfactory, mainly because a lot of contradictory objectives are being met sufficiently, in connection with tax harmonization and the possibility of governments using taxation as a means of fiscal and economic policy.

As already mentioned, the highlights in the European integration course are the Commission Proposal of 1985 (White Paper)² on the "completion of the internal market" and the subsequent approval³ and start of the implementation of the Single European Act.

These actions have triggered a series of important reforms in the taxation field towards full harmonization of indirect taxation systems. For VAT, in particular, the common tax basis was established together with a uniform number of rates and acceptable limits for these rates.

In 1987 the Commission proposed (Cockfield) the modification of the 6th Directive, aiming at the abolition of tax obstacles. Specifically, the proposals concern:

- the convergence of VAT rates and the specification of goods and services to be subjected to the low rate;
- the sales and purchases in the EC area so that they are treated like those realized within member-states;
- the establishment of a Clearing Office, so that taxes collected in the country of origin (exporting country) and deducted in the importing country can be transferred to the tax authorities of the importing country, where the goods are finally consumed. This means abolition of the **destination principle** which is now in force and its replacement by the **origin principle**.

The Directive proposal on the convergence of VAT rates provides that member-states will use two rates: the normal and the low rate.

The low rate can be no lower than 4% and no higher than 9%, while the normal rate will range between 14% and 20%. The low rate will apply to the following goods and services: Nutrition products (excluding alcoholic beverages), energy products for heating and lighting, water supply, pharmaceuticals, books, newspapers and magazines and passenger transport services.

Hence the main features of the final common VAT system are expected to be: (a) an equal number of tax rates, (b) a common basis on which rates will apply and (c) no substantial variations in tax rates between countries.

Regarding the harmonization of excise duties, member-states have a common tax basis for tobacco, alcoholic beverages and fuel. As far as wine is concerned, in certain countries (Greece, Italy) it is not subjected to taxes. Taxes are imposed only on champagne wines in Germany and on imported wines in Luxembourg. Moreover, in some member-countries certain hydrocarbon petroleum products are tax-free. The Commission has already submitted proposals to the Council concerning the approximation of excise duties on alcoholic beverages, industrial tobacco products and petroleum products.

On the matter of Corporation Income Tax, the Newmark Committee submitted in 1963 an extensive report suggesting the two-rate system⁴, the Van den Tempel Committee suggested in 1970 the classical system⁵ and finally the EC Commission made a Proposal in 1975 suggesting the imputation system⁶. The first Proposal provided for: a common "imputation system", common tax rates on profits, tax credit and withholding tax on dividends (in certain cases).

However, until now there has been no progress in the procedure of harmonizing the tax basis of Corporation Income Tax. Harmonization of the tax basis is, in our opinion, more important than harmonization of tax rates or systems structure, since differences in tax basis, even with common rates, will cause the effective tax rate to vary between countries, affecting capital movement.

Corporation income tax harmonization is indeed a very broad problem, including a lot of questions concerning tax incentives, depreciation, capital gains, inventory valuation, losses, transfers, capital movements, etc.

Concerning the harmonization of Personal Income Tax, the Commission, aiming at the free movement of individuals inside the EC, submitted a Directive Proposal (1979) referring to personal income tax harmonization for non-permanent residents employed in various member-countries⁷. The Proposal, in particular, specifies: **"In order to ensure greater freedom of movement of workers, it is essential**

to reduce the differences that exist in the taxation on the employment income of resident and non-resident workers".

Personal income tax harmonization is also indirectly pursued through the creation of a single capital market in the Community, through the abolition of tax borders, as regards the free movement of capital, and through equal treatment of profits and dividends within the EU. Free movement of dividends, a precondition for free movement of capital, requires personal income tax harmonization.

Gradual harmonization of corporation income tax also involves the Council Directive Proposal on establishing a uniform system of withholding tax on interest income⁸.

Besides the harmonization of tax systems, the creation of a competitive environment also requires measures for tackling tax evasion⁹. Tax avoidance and tax evasion are serious problems both for member-states and for the Community, as they generate fiscal losses, constitute a violation of the principle of equal tax treatment and cause irregularities in capital movement and competition conditions. Bilateral agreements between member-states are not enough, as the tax evasion problem must be tackled on the Community level. The first package of measures against tax evasion (1975) provides that personal and corporation income taxes must be correctly specified, to ensure a better calculation of the tax basis, while legal prosecution of tax evaders can ensure better collection of taxes.

The implementation of measures against tax evasion is based upon exchange of information between member-states and upon the cooperation of their tax authorities in establishing "common" legal and administrative regulations. Specifically, the 1977 Directive establishes¹⁰ the procedure of regular exchange of taxation information, aiming at fighting evasion of income and property taxes.

6. THE TAX PICTURE IN EU & IN GREECE

Nowadays in many EU member States, taxation has reached a level of magnitude of about 40% of national GDP (see table 6). In collecting this large amount of resources governments have a decisive impact on the economy. Differences in tax systems are becoming important for investment, employment, consumption and savings decisions in an increasingly interconnected economic environment. It must be noted that one reason for the high and persistent unemployment in Europe lies in the high and increasing taxation of the production factor labour. In fact member-states of the EU raise

the largest share of their tax revenue in the form of labour taxation. The share of taxes on labour as well as the importance of personal income taxes and social contributions have been increasing over the last decades. Taxation of consumption has remained relatively stable since the middle of the 1970's, while taxes on corporate income decreased during the last decade.

TABLE 6

Tax Statistics for European Union and Greece (as % of GDP)

	1985	1990	1995	1996
Total Taxation				
EU-15	40.9	39.6	41.6	42.3
Greece	20.6	29.0	31.6	31.6
Indirect Taxes				
EU-15	13.5	13.1	13.6	13.6
Greece	14.9	14.8	14.8	14.8
Direct Taxes				
EU-15	13.3	12.9	13.1	13.2
Greece	5.7	6.0	7.1	7.1
Receipts of Central Government				
EU-15	22.8	22.3	22.4	22.5
Greece	18.6	20.5	21.4	21.4
Receipts of Local Government				
EU-15	3.3	2.9	3.7	3.8
Greece	0.5	0.4	0.4	0.4
Taxes on Consumption				
EU-15	10.8	10.7	11.2	11.4
Greece	9.1	12.1	12.5	12.5
Taxes on Employed Labour				
EU-15	20.1	19.4	21.5	21.6
Greece	-	12.1	14.3	14.3

Source: Eurostat, 1998.

Member-States endorsed the recommendation of the "White Paper" (European Council of Essen) and some indeed have already introduced measures to lower labour taxation. However, so far the general results have been somewhat disappointing, mainly due to the fact that labour is by far the biggest tax base in all European countries and substitute tax bases are not easily found. Recently, the Employment Summit (Luxembourg, December 1997) reconfirmed the need to make taxation systems more employment friendly. Ac-

According to EU data, the level of **aggregate taxation** in Greece was 32% of GDP (1996), around 10 percentage points below the EU average and thus the lowest in the EU. **Indirect taxes** are the most important category of revenues (47% of total taxation and 15% of GDP), which means that no other EU-state depends to the same extent on indirect taxation to finance its expenses. Value Added Tax accounts for 46% and excise duties for 4% of the total indirect taxes, while the rest of indirect taxes (taxes on bank transactions, taxes on capital goods transactions, etc) represented 41% of indirect taxation. **Direct taxes** represent 7% of GDP, viz. 6 percentage points below the EU average and constitutes the lowest ratio in the EU. Moreover, taxes on personal income are 66% of total direct taxes.

Finally, central government receives 69%, Social Security funds around 30% and local government only 1% of total taxation.

7. THE TAX HARMONISATION PROCESS IN GREECE

The harmonization process in the various sectors of the Greek economy, according to the provisions of the EC Treaty, actually began in 1961, when the Athens Agreement was signed. The pace of harmonization procedures, however, has accelerated since 1979, when the EC Membership Act of Greece was signed, making Greece the tenth EC member.

Harmonisation of Greek tax regulations constitutes part of the obligation of Greece to conform with the provisions of Community Law. In particular, tax harmonization is required by the Treaty of Rome (1957), by the EC Membership Act of Greece and by the EC Directives.

One of the most important steps in Greece towards tax harmonisation was the introduction of VAT (1.1.1987). VAT was applied on the basis of the 6th EC Directive. This tax covers all economic units engaged in output and trade of goods and services in all stages of the production process, up to retail sales. The new tax is imposed on the consumption of either domestically produced or imported goods. In both cases the taxation treatment is the same (that is, the same tax rates and the same tax allowances). Exports and capital goods of certain enterprises, however, are free of VAT.

In 1999 VAT brought in revenues of \$8400 millions e.g. 51.2% of total indirect taxes, while for 2000 is budgeted at \$9140 million. It is worth mentioning that in 2000 total direct taxes amounted to \$10.500 million, that is, they exceed VAT revenue only by \$1400 million.

Based on the existing provisions and on European Commission proposals, the Greek VAT system is able to operate as required after 2001 only if it is adjusted according to the EC proposals.

No significant objections to such reforms are expected from most enterprises and consumers. However, the impact of the reforms on the Greek economy – if the Commissions's proposals are adopted – will be very significant, particularly in the state Budget. The magnitude of this impact is also indicated by the significance and difficulty rates included in the Cecchini Report.

In evaluating the impact of such tax reforms certain features of the Greek economy should be taken into consideration, especially in comparison with the corresponding features of the other member-states. Such features are: the large public deficits-debt, the fact that Greece is a net importer, the considerable magnitude of the underground economy and tax evasion, the number of small-scale enterprises, the inadequate organisation of tax and customs authorities and the deficient bookkeeping practices. Moreover, Greece has no land borders with any EU country, a fact that constitutes both a disadvantage and an advantage -from the taxation point of view- for the Greek economy. However, it should not be overlooked that Greece has considerable tourist activity, causing sales of Greek products to foreign residents that are outside the VAT system.

8. THE ALTERATION OF THE TAXATION SYSTEM REGARDING THE INTER-EUROPEAN COMMERCE AND THE MECHANISM OF COMPENSATION

The abolition of the tax barriers presupposes the abolition of the existing taxation system regarding the intra EU trade so that the goods and services within the EU receive the same kind of treatment as they do in an individual country member of the EU. That means that there should be a replacement regarding the principle of "country of destination" with the one of the country of "origin"¹¹.

According to the "destination principle", every country member of the EU taxes the imports and disembarresses the exports. However, the "origin principle" it would tax the exports and it would disembarresses the imports. The VAT is imposed today on products of the intra – EU trade on the place of sale and not on the place of production.

If the buyer is the final consumer, he will pay VAT to the country where he bought the goods from but if the buyer is a trader, the

VAT that he paid to another country member will be deducted from the total VAT that has been imposed on the product by his country and he will have to pay the remaining amount to the Internal Revenue Service of his own country.

In addition, through the EU "compensation mechanism" the VAT that is collected by an EU member, while the product is being exported, will be granted to the EU member where the product will be consumed.

That system leads to the oversimplification of the administrative procedures for the companies and it restricts the opportunities for tax evasion during the importation of goods. However, much depends on the functional ability of the compensation mechanism.

The most efficient way would be considered the one according to which the EU members determine their credit-debit standing (the total inflow and outflow of VAT) and proceed to a compensation through the EU Compensation Account, without having to come to contact directly with the other EU members that are trading with. If someone continuously evades taxation or is out of the VAT system, then the VAT that has been received by the exporting country could not be claimed by the importing country and it will remain in the compensation account. Therefore, the surplus that may appear in the account is anticipated to be distributed among all the EU members depending on the bulk of their import transactions that have not been declared.

The proposed imports taxation system (Origin Principle), as Greece is a net importer and its economy presents serious imbalances, causes considerable problems that have to be taken seriously into account in the procedure of implementing the EC proposal.

The basic problem is linked to the method under which VAT on imports will be redeemed. According to the Commission's proposal, refunds will be based upon documents referring only to units subjected to VAT. Hence, if smuggling increases or Greek purchasers are not subjected to VAT on imports purchase in other EC countries, then the VAT revenue collected will be considerably lower than the present revenue.

Thus Greece must focus on better organization in the framework of the Clearing Account operation and on the fastest possible VAT redemption and it is also vitally important for Greece to ensure that leakages do not increase.

9. THE REQUIRED ADJUSTMENTS IN THE GREEK PUBLIC SECTOR

The completion of the European Integration, has a favorable impact, in the long run, upon the Greek economy. Beneficial effects will, however, occur more immediately if the required improvements take place in the public sector.

The excessive expansion of the public sector in the past inevitable weakened the possibilities of fiscal control; the outcome of this control weakening was scandals and waste of public funds, particularly present in the domains of public procurements and public works. Moreover, the quality of public administration services was negatively affected, as a result of the lack of meritocracy and the superfluity of personnel, since the public sector absorbed unemployment generated by the shrinking of the private sector and simultaneously served as the employment solution for voters. Under such circumstances, modernisation of public administration is very difficult.

The unfavorable structure of public expenditure is followed by an irrational taxation system characterized by disproportionate allocation of tax burden, substantial tax evasion and high social cost. The sole reform in the right direction was that which followed the enforcement of VAT despite the serious problems arising in its implementation and because of its structural imperfections.

Thus the basic adjustments required in the public sector, in order for Greece to fulfill the EU participation conditions, are the following:

- a. The size of the public sector must contract through the transfer of public operations to the private sector (privatisation). This transfer involves a high political cost, as some of the employees and some political parties will resist the changes. For this reason, the transfer must be gradual and fully transparent, while the employment for the existing personnel must be secured in the privatized enterprises. The transfer procedure, comprising central government, public enterprises and state-controlled banks, has already started, but it should be precipitated.

The impact will understandably be substantial on Greek public enterprises under national monopoly status, as well as on enterprises of the broader public sector that enjoy privileged treatment by the State and the banks via agreements that openly violate the principles of competition.

In this context, a competition protection policy will require:

- restriction of horizontal and vertical agreements between public enterprises and the government,
  - drastic reduction of state subsidies and transparency procedures. The reduction refers to all forms of state support: subsidies, tax allowances, state guarantees for loans to enterprises, privileged terms in public procurements, state contribution to corporations' share capital.
- b. The public sector, needs immediate reformation especially now that the denationalisation process is taking place. A basic requirement for this reformation is the implementation of modern management methods and information processing applications in the public sector. A factor which would contribute much is merit-linked personnel recruitment and promotion combined with the removal of political influence in the public administration. An additional requirements is the training of personnel and incentives for productivity.
- c. Public works and public procurement programs should be transparently implemented through stricter specifications and open public competitions. We should stress here the importance of the civil servants' ability to identify suitable Community programs and activate them in ways that can absorb both funds and "knowhow" for the public sector.
- d. The existing taxation system should be harmonized with the Commission's Directives and in particular in the areas of excise duties and VAT. This adjustment implies an immediate impact on both State Budget and prices. These adjustments imply quality improvements, but will probably involve political costs. For this reason, the abolition of tax frontiers is vital to Greece and serious difficulties arise in precipitating the economy's pace of adjustment. The VAT issue is of particular interest to the Community and a full harmonisation of this tax will allow for a smoother tax frontier abolition procedure on the part of Greece.
- e. It is necessary to take measures in order to improve the distribution of the tax burden.

It becomes evident that the Greek economy will not be able to survive in the European Union unless reformation and modernisation take place soon in the public sector. The policy to be implemented in this context should comply with Community directives referring to the role of the public sector. Compliance implies a considerable impact due to the restriction of intervention and to the contraction of the public sector (central government, public organisations and enterprises).

It must be noted that the Single Act, the White Paper, the Economic & Monetary Union and the New Economy set three main ingredients of integration: cohesion, development and flexibility. These objectives do not necessarily ensure that the same level of benefits will be attained simultaneously in all member-states. The fact is that a large, single and competitive market provides more opportunities to the competent and more organized participants.

Hence economically sensitive regions of the EU are expected to face serious adjustment problems. The Greek economy faces such difficulties, because of accumulated structural problems and market distortions that have occurred as a result of a decade-long, particularly intensive state interventionism.

NOTES

1. Simonet, N., "Tax Harmonisation and the Economic and Monetary Union", *Intertax*, 1975, p. 40.
2. Commission of the European Communities, "The Integration Completion of the European Market", COM (85) 310 Final, Brussels, 14 June 1985.
3. Commission of the European Communities, "The Single European Act", *European Communities Bulletin*, Annex 2/86, 1986.
4. International Bureau of Fiscal Documentation, *The EEC Reports on Tax Harmonisation*, 1963, p. 10.
5. European Commission, "Corporation Tax and Income Tax in the European Communities" (The Van der Tempel Report), Brussels, 1971, p.1.
6. European Commission, "Proposal for a Directive of the Council Concerning the Harmonisation of Systems of Company Taxation and of Withholding on Dividends", COM (75), 392 Final, 2.7.1975.
7. European Commission, "Proposal for a Council Directive concerning the Harmonisation of Income Taxation Provisions with Respect to Freedom of Movement of Workers within the Community", Brussels, COM (79), 737 Final, 13.12.1979.
8. Proposal for a Council Directive concerning a common system of Withholding tax on interest income, COM (89) 60 final/3, 12.5.1989.
9. European Commission, O.J. No C35/14.2.1975, p.1, O.J. No L 336/27.12.1977, p. 15, and O.J. No C/301/21.12.1976, p. 4. See also Freeman, R.A., *Tax Loopholes: The Legend and the Reality*, Washington, American Enterprise Institution for Public Policy Research, 1973, p. 10.
10. European Commission, Council Directive concerning Mutual Assistance by Competent Authorities of the Member States in the Field of Direct Taxation, 77/799/EEC, 19.12.1977a, p.1.
11. Commission of the European Communities (1988), "European Economy" *The Economics of 1992*, pp. 61-65, No. 35, March, and Com (85), 310 final, Com (87), 323 final.

SELECTED BIBLIOGRAPHY

- Agapitos, G. (1990), *"The Harmonisation of VAT"*, The Institute of Industrial and Economic Research, Athens (in Greek).
- Agapitos, G. (1990), "VAT and the Completion of the Internal Market: Implications for the Budget and the External Trade of Greece", *Annals of Public and Cooperative Economics*, Vol. G1, No.4.
- Agapitos G. (1999), "VAT Evasion: Overview of the Greek Experience", *Journal of Modern Greek Studies*, The Johns Hopkins University Press.
- Agapitos G. (1999), "Cost-Benefit analysis of Hellenic Convergence Programmes", *Journal of Market without Borders*, in Greek, Athens.
- Bos, M. & Helson, H. (1988), "Indirect Taxation and the Completion of the Internal Market of the EC", *Journal of Common Market Studies*, Vol. XXVII, No.1, September, pp. 27-44.
- Burkee, R. (1980), "Convergence of Tax Systems in the European Community", *Fiscal Studies*, No.4.
- Chown, J. (1976), "The Harmonisation of Corporate Tax in the EEC", *British Tax Review*, Vol.1.
- Crossen, S. (ed.) (1987), *"Tax Coordination in the European Community"*, Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer.
- Commission of the European Communities (1988), Research on the "Cost of non-Europe" (Cecchini Report, Vol. I, II, III).
- Commission of European Communities (2000), "Convergence Reports 2000", Brussels.
- Dosser, D. and Han, S. (1968), *"Taxes in the EEC and Britain: The Problem of Harmonisation"*, International institute of International Affairs, PEP, London.
- European Central Bank (2000), "Convergence Report 2000", Frankfurt.
- Eurostat (1998), "Structures of the Taxation Systems in the European Union, 1970-1996", Luxembourg.
- Grooben N. (1985), "The European Community the formative years", *Commission of the European Communities*, Brussels.
- Lee, C., Pearson, M. and Smith, S. (1988) *"Fiscal Harmonisation" An Analysis of the European Commission's Proposals*, The Institute of Fiscal Studies, London.
- Ministry of National Economy (1999), "The 1999 update of the Hellenic Convergence Programme: 1999-2002", Athens.
- Pelkans, J. and Robson, P. (1987), "The Aspirations of the White Paper", *Journal of Common Market studies*, Vol. XXV, No.3, March, pp. 181-192.

Σοφία Αγγιστριώτου*

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΥ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ (Ε.Π.)
ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

(Ο ρόλος του Συμβούλου Ε.Π. στην Πρακτική Άσκηση των φοιτητών)

---

1. ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Ο ρόλος του Συμβούλου και το τι συμπεριλαμβάνεται στην εκπαίδευση του, όσον αφορά το θεωρητικό εκπαιδευτικό του πρόγραμμα, την αυτοβελτίωσή του, την πρακτική του άσκηση και την εποπτεία του, είναι από τα πλέον επίκαιρα υπό συζήτηση θέματα.

Η παρούσα ασαφής οριοθέτηση των προαναφερθέντων θεμάτων είναι έντονα αισθητή στο τομέα της εκπαίδευσης των Συμβούλων Επαγγελματικού Προσανατολισμού (Ε.Π.) και ειδικότερα αυτών που εργάζονται στο χώρο της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο Σύμβουλος Ε.Π. έχει να αντιμετωπίσει ένα ιδιαίτερα ευρύ φάσμα θεμάτων και προβλημάτων.

Οι ραγδαίες μεταβολές που συμβαίνουν στην εποχή μας, όπως η δημιουργία της κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς, η εδραίωση της παγκοσμιοποίησης που προκαλεί παγκόσμια εργασιακή κινητικότητα και η εισαγωγή νέας τεχνολογίας, έχουν επιφέρει απρόβλεπτες εξελίξεις στο χώρο της εργασίας και στη φύση των επαγγελματιών. Αποτέλεσμα είναι η αύξηση του άνεργου ανθρώπινου δυναμικού, παρά τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, λόγω κυρίως της απαρτίας μεταξύ του εκπαιδευτικού συστήματος και των αναγκών της αγοράς εργασίας (διάρθρωτική ανεργία). Επίσης, η κατάργηση παραδοσιακών επαγγελματιών και η δημιουργία νέων έχει καταστή-

---

* Ψυχολόγος/Σύμβουλος Επαγγελματικού Προσανατολισμού, Γραφείο Διασύνδεσης Πανεπιστημίου Πειραιώς.

σει αναγκαία την επανατοποθέτηση αρκετών ατόμων στην αγορά εργασίας.

Αυτές οι μεταβολές έχουν συντελέσει στη δημιουργία αυξημένων υποχρεώσεων και σύγχυση στο ρόλο του Συμβούλου Ε.Π. στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, για την κάλυψη των αναγκών που έχουν προκύψει. Ο Σύμβουλος αναγκάζεται να μετακινείται μεταξύ πολλών ρόλων και να προσαρμόζεται στις συνεχώς μεταβαλλόμενες απαιτήσεις και επιτακτικές ανάγκες τόσο του ακαδημαϊκού χώρου όσο και του επαγγελματικού χώρου, τόσο του ατόμου όσο και της ομάδας στο φοιτητικό πληθυσμό.

Ο Σύμβουλος απευθύνεται στον πληθυσμό των φοιτητών και αποφοίτων. Η ιδιαιτερότητα του πληθυσμού αυτού είναι ότι οι πελάτες:

- Έχουν ήδη επιλέξει ή ολοκληρώσει τις σπουδές τους, οι οποίες πιθανώς να μην ήταν η πρώτη τους σπουδαστική επιλογή.
- Έχουν πιθανώς αντιληφθεί στη διάρκεια των σπουδών τους ότι αυτές δεν ανταποκρίνονται στις πραγματικές τους επιθυμίες και ενδιαφέροντα.
- Έχουν αντιληφθεί ότι οι σπουδές τους, ακόμη και στην περίπτωση που αποτελούν επιλογή τους, δεν ανταποκρίνονται σε προσφερόμενες θέσεις εργασίας.

Η αδυναμία των ήδη υπάρχοντων μοντέλων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών, προσαρμοσμένων ως επί το πλείστον σε παραδοσιακές προσεγγίσεις, είναι εμφανής. Η ανάγκη για ένα αυτοδύναμο μοντέλο Συμβουλευτικής στο χώρο του Επαγγελματικού Προσανατολισμού (Ε.Π.) της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης καθίσταται επιτακτική. Το μοντέλο αυτό θα πρέπει αφενός να συμβάλει στην οριοθέτηση του ρόλου του Συμβούλου Ε.Π., στον ορισμό των απαραίτητων προσωπικών χαρακτηριστικών, γνώσεων και δεξιοτήτων του. Αφετέρου θα πρέπει να προωθήσει την αντίληψη της δια βίου εκπαίδευσης και κατάρτισης και να προετοιμάσει τα άτομα που ήδη έχουν αποπερατώσει την ακαδημαϊκή τους εκπαίδευση να προσαρμοστούν στις νέες τάσεις της αγοράς εργασίας, να ενταχθούν σ' αυτήν και να επηρεάσουν δυναμικά το περιβάλλον της.

Αυτό βέβαια είναι πολύ δύσκολο, δεδομένου ότι, ενώ υπάρχει μία γενική αποδοχή της αναγκαιότητας του θεσμού του επαγγελματικού προσανατολισμού, οι προσεγγίσεις ως προς τον ρόλο και τον σκοπό του είναι διαφοροποιημένες. Άλλες προσεγγίσεις επικεντρώνονται στη σύνδεση του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος με την ακαδημαϊκή εκπαίδευση, άλλες επικεντρώνονται μόνο στο ίδιο το άτομο, άλλες στο άτομο σε σχέση με το περιβάλλον και με την ένταξή του σ' αυτό.

Ο ρόλος των Συμβούλων στο Γραφείο Διασύνδεσης (Γ.Δ.) του Πανεπιστημίου Πειραιώς, οι στόχοι, η εργασιακή τους εμπειρία, τα προβλήματα που αντιμετωπίζονται και οι στρατηγικές που υιοθετούνται παρουσιάζονται στην υλοποίηση της Πρακτικής Άσκησης. Τέλος, θα γίνει αναφορά στα προσωπικά χαρακτηριστικά, στις ικανότητες και «πολλαπλές» δεξιότητες που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν τον Σύμβουλο Επαγγελματικού Προσανατολισμού στο ρόλο του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση.

2. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ Ε.Π. ΣΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Μέσα από μια από τις δραστηριότητες του Γ.Δ. του Πανεπιστημίου Πειραιώς, την πρακτική άσκηση των φοιτητών, θα παρουσιαστεί η πολυδιάστατη φύση του ρόλου του Συμβούλου, και οι απαιτούμενες πολλαπλές δεξιότητες που αυτός πρέπει να κατέχει για την άσκηση των πολλαπλών καθηκόντων του.

Η πρακτική άσκηση των φοιτητών στοχεύει στην προετοιμασία τους για την ομαλή ένταξή τους στην αγορά εργασίας και στην προώθησή τους σ' αυτή. Η πρακτική άσκηση παρέχει τη δυνατότητα στο φοιτητή να αποκτήσει κατά τη διάρκεια των σπουδών του βραχυπρόθεσμη επαγγελματική εμπειρία σε πραγματικές συνθήκες εργασίας, εμπειρία που θα τον βοηθήσει στην μελλοντική του επαγγελματική αποκατάσταση.

Η πραγματοποίηση της πρακτικής άσκησης προϋποθέτει:

1. Έναν αριθμό ενδιαφερομένων φοιτητών που θα συμμετάσχουν στο πρόγραμμα της πρακτικής άσκησης.
2. Εξασφάλιση θέσεων εργασίας σχετικών με το αντικείμενο των σπουδών τους.

Για την εξασφάλιση των πιο πάνω προϋποθέσεων, ο σύμβουλος έρχεται σε επαφή με:

- τους φοιτητές
- τους εργασιακούς φορείς
- τους εκπροσώπους των ακαδημαϊκών τμημάτων.

Στο ρόλο του Συμβούλου εντάσσεται η ενημέρωση των ενδιαφερομένων μερών που αναφέρθηκαν για το σκοπό της πρακτικής άσκησης, τα οφέλη που θα αποκομίσουν, η διαδικασία που θα ακολουθηθεί καθώς και η αξιολόγηση της όλης ενέργειας.

Τα οφέλη που θα αποκομίσουν οι φοιτητές είναι:

- επαγγελματική εμπειρία στο αντικείμενο των σπουδών τους,
- κατανόηση της δομής, της φύσης και των συνθηκών εργασίας στον εργασιακό χώρο,

- εμπλουτισμό της ακαδημαϊκής τους εκπαίδευσης με την απόκτηση πρακτικών γνώσεων και εμπειριών,
- ανάπτυξη «μεταβιβάσιμων» επαγγελματικών δεξιοτήτων (π.χ. οργανωτικές, συντονιστικές, επικοινωνιακές, διαπροσωπικές δεξιότητες),
- ανάπτυξη επαγγελματικής συνείδησης (π.χ. συνέπεια, σεμνότητα, ενδιαφέρον για την εργασία, κίνητρο, πρωτοβουλία),
- μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στον εαυτό τους και ικανοποίηση από την εργασιακή απόδοσή τους και από τη συνειδητοποίηση της δυνατότητας προσφοράς τους στο κοινωνικό σύνολο.

Τα οφέλη που θα αποκομίσουν οι ακαδημαϊκοί εκπρόσωποι είναι:

- δυνατότητα να αναπτύξουν και να διευρύνουν το δίκτυο επαφών τους με το χώρο της εργασίας, επίτευγμα που θα μπορούσε να εμπλουτίσει το διδακτικό και ερευνητικό τους έργο,
- νέες πηγές πληροφόρησης σε θέματα εργασιακού περιβάλλοντος, τεχνολογίας, εξοπλισμού και υλικών,
- προβολή στους εργασιακούς φορείς των εκπαιδευτικών και ερευνητικών Τμημάτων του ακαδημαϊκού χώρου.

Οφέλη για τους εργοδοτικούς φορείς είναι:

- γνωριμία με ένα εν δυνάμει εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό για τη μελλοντική στελέχωση των επιχειρήσεών τους,
- ανάπτυξη δεσμών με την εκπαίδευση και δυνατότητα προώθησης της γνώσης και εμπειρίας τους και κοινοποίηση των απαιτήσεων της αγοράς εργασίας στον ακαδημαϊκό κόσμο,
- δυνατότητα να επωφεληθούν από ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών που προσφέρει το πανεπιστήμιο.

Η ενημέρωση των φοιτητών για τους στόχους της πρακτικής άσκησης και τα οφέλη που προκύπτουν από αυτή διεξάγεται μέσα από ειδικά σεμινάρια που αφορούν θέματα όπως σύνταξη βιογραφικού σημειώματος, τεχνικές συνέντευξης, επαγγελματικής παρουσίασης και συμπεριφοράς, διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Επιπλέον οι φοιτητές δέχονται συμβουλευτική Ε.Π. σε ατομική ή ομαδική βάση, όπου ανιχνεύονται και αναγνωρίζονται τα ενδιαφέροντα και οι ανάγκες τους σε σχέση με τη μελλοντική επαγγελματική τους πορεία.

Ο φοιτητής επίσης ενημερώνεται για τη συνεισφορά της εμπειρίας από την πρακτική άσκηση στην ανάπτυξη της επαγγελματικής ωριμότητας του και εδραιώνει την αντίληψή του για τη δια βίου επαγγελματική προσπάθεια, επιστημονική ενημέρωση και κατάρτιση. Τα εφόδια αυτά θεωρούνται απαραίτητα στην εποχή μας για την ένταξη και επανένταξή του εργαζομένου στις αναμενόμενες μετα-

βολές της αγοράς εργασίας και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος.

3. Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Για την αξιολόγηση του κατά πόσον η πρακτική άσκηση έχει εκπληρώσει τους στόχους που έχουν τεθεί, έχουμε προβεί στη σύνταξη δελτίων αξιολόγησης:

- Αξιολόγηση των φοιτητών από τους εργοδότες κατά τη διάρκεια της πρακτικής άσκησης
  - Αξιολόγηση του εργασιακού περιβάλλοντος από τους φοιτητές
- Από την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων, προκύπτουν:
- Ο βαθμός επιτυχίας των στόχων της πρακτικής άσκησης
  - Βελτίωση της διαδικασίας της πρακτικής άσκησης
  - Βελτίωση της προσαρμογής και της απόδοσης των φοιτητών στον επαγγελματικό χώρο
  - Βελτίωση της υποδοχής και επαγγελματικής ενημέρωσης των φοιτητών στον εργασιακό χώρο από τους φορείς.

4. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ Σ.Ε.Π.

Η συμβουλευτική παρέμβαση που ακολουθείται δεν είναι απόλυτα καθοδηγητική ή μη κατευθυνόμενη αλλά προκύπτει από:

- Δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσα:
  - στην προσωπικότητα, ανάγκες, ικανότητες, ενδιαφέροντα, εκπαιδευτικό και κοινωνικό πλαίσιο του φοιτητή,
  - την ενημέρωσή του για θέσεις εργασίας
  - τις γνώσεις του Συμβούλου σε θέματα αντιστοιχίας εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας τη δεδομένη περίοδο
  - τη συμβουλευτική εμπειρία και γνώση του συμβούλου.
- Ενεργοποίηση και κινητοποίηση του φοιτητή. Για παράδειγμα, ο φοιτητής ενθαρρύνεται να αναζητήσει ο ίδιος τη θέση της πρακτικής άσκησης και τον υπεύθυνο του εργοδοτικού φορέα, με τη συνεργασία του Συμβούλου και ακαδημαϊκού υπεύθυνου.
- Προσαρμοστικό και ευέλικτο χειρισμό από τον σύμβουλο του φοιτητή και των υποψήφιων εργοδοτικών φορέων στους οποίους αυτός μπορεί να ασκηθεί. Ανάλογα με το μέγεθος και τη δομή του φορέα, ο σύμβουλος ρυθμίζει τον τρόπο προσέγγισης του και διακανονίζει τα πρακτικά θέματα της συνεργασίας του με τον φοιτητή.

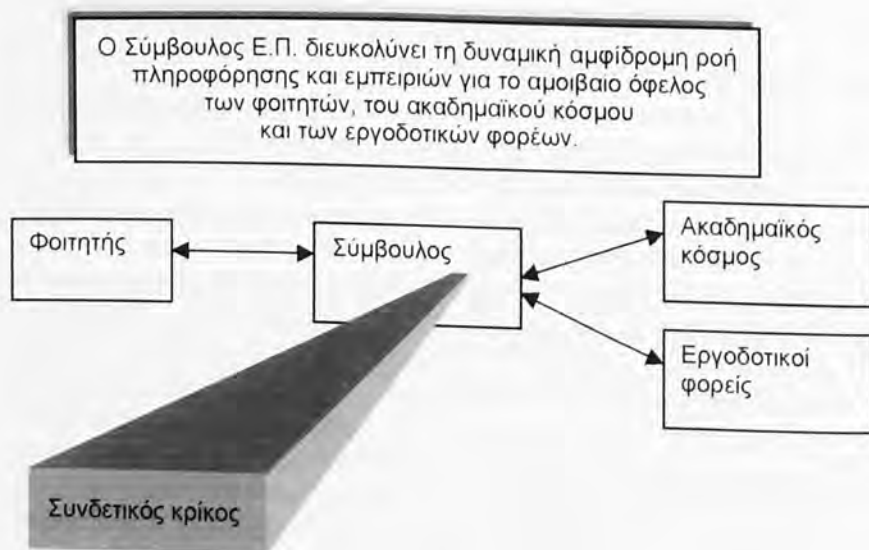
Οι επαφές με τους υποψήφιους εργοδοτικούς φορείς, πραγματοποιούνται με αλληλογραφία, τηλεφωνική επικοινωνία και αμοιβαίες επισκέψεις. Λόγω της διαφοροποίησης της οργάνωσης και της κουλτούρας μεταξύ των επιχειρήσεων στην Ελληνική αγορά εργασίας (μικρομεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις), ο τρόπος προσέγγισης που υιοθετείται είναι ευέλικτος, ώστε να προσαρμόζεται στις εκάστοτε ιδιαιτερότητες, για την ανάπτυξη και διατήρηση των σχέσεων του Γραφείου Διασύνδεσης και των φορέων.

Οι επαφές με του ακαδημαϊκούς εκπροσώπους των Τμημάτων, μας ενημερώνουν για τις ιδιαιτερότητες και χαρακτηριστικά των Τμημάτων, γεγονός που μας δίνει την δυνατότητα να τα προβάλλουμε στους ενδιαφερόμενους εργοδοτικούς φορείς.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ρόλος του Συμβούλου διαμορφώνεται ως:

- Συμβουλευτικός
- Συντονιστικός
- Οργανωτικός

ΣΧΗΜΑ 1

Για την επιτυχημένη άσκηση του ρόλου αυτού, ο Σύμβουλος χρειάζεται τις εξής δεξιότητες και χαρακτηριστικά:

- Αποδοχή
- Επικοινωνία
- Δημιουργικότητα
- Ευελιξία
- Προσαρμοστικότητα
- Διπλωματία
- Ερευνητικότητα
- Επινοητικότητα
- Επαγγελματική συνείδηση
- Ψυχολογική αντοχή

Η διαπολιτισμική αγωγή και η συνεχής ενημέρωση και κατάρτιση του Συμβούλου χρειάζεται να διέπουν το ρόλο και τα χαρακτηριστικά αυτά.

Γενικά, ο Σύμβουλος Ε.Π. διευκολύνει τη δυναμική, αμφίδρομη ροή πληροφόρησης και εμπειριών για το αμοιβαίο όφελος των φοιτητών, του ακαδημαϊκού κόσμου και των εργοδοτικών φορέων (σχήμα 1).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημητρόπουλος, Ε., Σχολικός και Επαγγελματικός Προσανατολισμός, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1994.
- Κάντας, Α., Ψυχολογία της Εργασίας. Θεωρίες Επαγγελματικής Ανάπτυξης. Στοιχεία Συμβουλευτικής, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1991.
- Karlis, Th., Bardi-Giziaki, E., Aggistriou, S., "Collaborative Work between the Careers Service and Employers Strategies for improving the integration with different employers", University of Piraeus Careers Office, AGCAS Biennial Conference, Sept.1999.
- Tobin, C., "Global Learning: Strategies for Counselling Interventions", Forum of Correspondence and Contact, Studies, 1978.
- Tobin, C., "Youth Employment in the 1980s: Strategies for Counselling Interventions", Forum on Youth Problems, Studies, 1982.

K.A. Agorastos*

DISCOUNTED RANDOM SUMS ARISING IN PORTFOLIO MANAGEMENT

INTRODUCTION

The main purpose of the paper is to investigate the distribution of discounted random sums used in portfolio management. More precisely portfolios are considered containing a random number of investments and the theory of random sums is used to investigate problems related with Salvage and Economic Values.

Section 1 is devoted to the study of the present value of common equity capital issued at some random future time, when the number of shares and the price of share are random variables. In Section 2 the present value of the portfolio of a holding company is investigated. This section establishes properties and explicit results for the distribution of a modified discounted random sum. Section 3 concentrates on properties for a discounted random sum used in the study of the salvage value of a portfolio.

The results of this paper can be applied in risk theory, manufacturing cost analysis and profit planning.

1. PRESENT VALUE OF COMMON EQUITY CAPITAL

Consider a firm which expects an assets expansion at some some future time T . The firm wishes to finance the expansion with common equity capital. This means that a number of common shares K must be issued at some price X . The quantity Y defined by

$$Y = KXe^{-rT}, \quad r > 0 \quad (1.1)$$

---

* Assistant Professor, University of Macedonia.

is the present value of the common equity capital. The characteristic function of Y may be evaluated under the following assumptions:

- (i) K is a discrete random variable with probability distribution $\{p_k: k=1, 2, \dots\}$.
- (ii) X is a continuous, non-negative random variable with characteristic function $\varphi_x(u)$.
- (iii) T is an exponentially distributed random variable with parameter λ .
- (iv) K , X and T are independent random variables.

The characteristic function of the random variable KX is given by

$$\begin{aligned}\varphi_{KX}(u) &= E\{e^{iuKX}\} \\ &= \sum_{k=1}^{\infty} E\{e^{iuKX} | K = k\} P[K = k] \\ &= \sum_{k=1}^{\infty} p_k E\{e^{iuKX}\}\end{aligned}$$

and hence

$$\varphi_{KX}(u) = \sum_{k=1}^{\infty} P_k \varphi_X^{(ku)} \quad (1.2)$$

If T is exponentially distributed with parameter λ then from (2.2) and (1.2) it follows that

$$\varphi_Y(u) = \alpha \int_0^1 \sum_{k=1}^{\infty} P_k \varphi_X^{(kuw)} w^{\alpha-1} dw, \quad (1.3)$$

where $\alpha = \lambda/r$, or equivalently

$$\varphi_Y(u) = \sum_{k=1}^{\infty} P_k \alpha \int_0^1 \varphi_X^{(kuw)} w^{\alpha-1} dw \quad (1.4)$$

From 1.3 it follows that the distribution of Y is α -unimodal. Moreover from (1.4) it follows that the distribution of Y can be represented as a mixture of α -unimodal distributions.

Below two particular cases of (1.4) are considered. It is supposed that the price of the share X , follows the degenerate distribution with characteristic function.

$$\varphi_X(u) = e^{iuX}, \quad X > 0$$

and the number of shares, K , follows the geometric distribution with probability distribution

$$P(k=k) = P_k = pq^{k-1}, \quad k=1,2,\dots$$

Then from (1.4) with $\alpha=1$ it follows that

$$\varphi_Y(u) = \frac{p \log \left[\frac{p}{1 - qe^{iuX}} \right]}{iq^{ux}}$$

However if the price X follows the Gamma distribution with scale parameter μ and index parameter 2, then from (1.4) with $\alpha=1$ it follows that

$$\varphi_Y(u) = \sum_{k=1}^{\infty} P_k \left[\frac{\mu}{\mu - iku} \right]$$

which is a mixture of exponential distributions.

An interesting application of the stochastic model (1.1) is to obtain the present value of the portfolio of a holding company.

2. DISCOUNTING THE PORTFOLIO OF A HOLDING COMPANY

Suppose that the portfolio of a holding company will contain shares of N companies at some future time T . Let K_n , X_n be the number of shares and the price of the share respectively of the n th company in this portfolio at time T . The quantity Y defined by

$$Y = [K_1X_1 + K_2X_2 + \dots + K_NX_N]e^{-rT}, \quad r > 0$$

is the present value of the portfolio of the holding company.

This section is devoted to the study of the distribution of Y under the following assumptions:

- (i) N is a discrete random variable with probability generating function $Q_N(z)$.
- (ii) K_n , $n \geq 1$, is a sequence of discrete independent and identically distributed random variables with probability distribution $\{p_k: k=1,2,\dots\}$.
- (iii) X_n , $n \geq 1$, is a sequence of continuous independent and identically distributed random variables with common characteristic function $\varphi_X(u)$.

(iv) T is and exponentially distributed random variable with parameter λ .

The random variables N , K_n , X_n and T are stochastically independent.

From (1.2) it follows that the characteristic function of the value

$$K_1X_1 + K_2X_2 + \dots + K_NX_N \quad (2.1)$$

of the portfolio at time T is given by

$$Q_N \left[\sum_{K=1}^{\infty} p_k \phi_X(ku) \right] \quad (2.2)$$

and the characteristic function of the present value Y of the portfolio is given by

$$\phi_Y(u) = \alpha \int_0^1 Q_N \left[\sum_{K=1}^{\infty} p_k \phi_X(kuw) \right] w^{\alpha-1} dw \quad (2.3)$$

where $\alpha = \lambda/r$. From (2.3) it follows that the present value Y of the portfolio of a holding company has a very complicated distribution. Below is considered a modified form of Y .

Let S be the future value of dividends at time T generated by the portfolio of the holding company in the interval $[0, T]$ and set

$$Y = \{ [K_1X_1 + K_2X_2 + \dots + K_NX_N] + S \} e^{-rT}, \quad r > 0 \quad (2.4)$$

Under the assumption $S \underline{d} Y$ it is possible to obtain an explicit form for the characteristic function of Y . Applying the characteristic functions into (2.4) produce the integral equation

$$\phi_Y(u) = \alpha \int_0^1 Q_N \left[\sum_{K=1}^{\infty} p_k \phi_X(kuw) \right] \phi_Y(uw) w^{\alpha-1} dw$$

or equivalently

$$\phi_Y(u) = \frac{\alpha}{u^\alpha} \int_0^u Q_N \left[\sum_{K=1}^{\infty} p_k \phi_X(ky) \right] \phi_Y(y) y^{\alpha-1} dy \quad (2.5)$$

Multiplying both sides of (2.5) by u^α and differentiating with respect to u produces the differential equation

$$\phi'_Y(u) = \alpha \frac{Q_N \left[\sum_{k=1}^{\infty} p_k \phi_X(ku) \right] - 1}{u} \phi_Y(u)$$

with the boundary condition $\varphi_Y(0)=1$. From the above differential equation it easily follows using separation of variables that the characteristic function $\varphi_Y(u)$ has the form

$$\varphi_Y(u) = \exp \left\{ \alpha \int_0^u \frac{Q_N \left[\sum_{k=1}^{\infty} p_k \varphi_X(ku) \right] - 1}{y} dy \right\}$$

If the random variables N , X_n and K_n , $n \geq 1$, all have finite means, then the characteristic function $\varphi_Y(u)$ is self-decomposable.

Let C be the value of fixed assets and cash at time 0 of the holding company and set

$$Y = C + \{ [K_1 X_1 + K_2 X_2 + \dots + K_N X_N] + S \} e^{-rT} \quad (2.6)$$

If C is a continuous random variable which is independent of N , S , X_n and K_n , $n \geq 1$, then under the assumption $S \perp Y$ an explicit form for the characteristic function of Y can be obtained. Applying characteristic functions to (2.6) produces the integral equation

$$\varphi_Y(u) = \varphi_C(u) \alpha \int_0^1 Q_N \left[\sum_{k=1}^{\infty} p_k \varphi_X(kuw) \right] \varphi_Y(uw) w^{\alpha-1} dw$$

or equivalently with the transformation $y=uw$ (u fixed)

$$\varphi_Y(u) = \varphi_C(u) \frac{\alpha}{u^\alpha} \int_0^u Q_N \left[\sum_{k=1}^{\infty} p_k \varphi_X(ky) \right] \varphi_Y(y) y^{\alpha-1} dy.$$

Multiplying both sides of (2.7) by u^α and differentiating with respect to u yields the differential equation

$$\varphi'_Y(u) = \left\{ \alpha \frac{\varphi_C(u) Q_N \left[\sum_{k=1}^{\infty} p_k \varphi_X(ku) \right] - 1}{u} + \frac{\varphi'_C(u)}{\varphi_C(u)} \right\} \varphi_Y(u)$$

with $u \in \mathfrak{R}$ such that $\varphi_C(u) \neq 0$ and boundary condition $\varphi_Y(0)=1$. The solution of the above differential equation is again obtained by separation of variables to produce the characteristic function $\varphi_Y(u)$, which has the form

$$\varphi_Y(u) = \varphi_C(u) \exp \left\{ \alpha \int_0^u \frac{\varphi_C(y) Q_N \left[\sum_{k=1}^{\infty} p_k \varphi_X(ky) \right] - 1}{y} dy \right\}$$

3. DISCOUNTING THE SALVAGE VALUE OF A PORTFOLIO

Suppose that a portfolio will contain N investments at some future time T . Let X_n , $n \geq 1$, be the salvage value of the n th investment at time T , then the quantity Y defined by

$$Y = [X_1 + X_2 + \dots + X_N] e^{-rT}, \quad r > 0$$

is the present value of the salvage of the portfolio. Theorem 3.1 is devoted to the study of the distribution of Y under the following assumptions:

- (i) N is a discrete random variable with probability distribution $\{P_n: n=1,2,\dots\}$ and probability generating function $P_N(z) = E[z^N]$.
- (ii) $\{X_n, n \geq 1\}$ is a sequence of independent, exponentially distributed random variables with parameter μ .
- (iii) T is an exponentially distributed random variable with parameter λ .

The random variables N , X_n and T are independent.

Theorem 3.1

Let $F_Y(y)$ be the distribution function of Y . Then:

- (i) $F_Y(y)$ is infinitely divisible if $\{p_n + 1/p_n\}$ is an increasing sequence
- (ii) $F_Y(y)$ is unimodal if $\{p_n\}$ is a decreasing sequence.

Proof

The infinite divisibility of $F_Y(y)$ follows from Theorem 3 of [55] and Theorem 3.2 of [17]. Moreover if p_n is decreasing in n , then the distribution function of $X_1 + X_2 + \dots + X_N$ is unimodal with zero vertex. Hence from Theorem 3.1 of [41] it follows that $F_Y(y)$ is unimodal with zero vertex.

Under the above-mentioned assumptions the characteristic function $\varphi_Y(u)$ of Y defined by (3.1) is given by

$$\varphi_Y(u) = \alpha \int_0^1 P_N \left[\frac{\mu}{\mu - iuw} \right] W^{\alpha-1} dw \quad (3.2)$$

where $\alpha = \lambda/r$.

If the number of investments is distributed according to a negative binomial distribution with probability generating function

$$p_N(z) = \left[\frac{pz}{1-qz} \right]^2$$

and $\lambda = r$, then from 3.2 we get

$$\varphi_Y(u) = \frac{p\mu}{p\mu - iu}$$

which is the characteristic function of the exponential distribution with parameter $p\mu$.

For a geometrically distributed number of investments, that is

$$P_N(z) = \frac{pz}{1-qz}$$

and $\lambda = r$, then (3.2) produces

$$\varphi_Y(u) = p\mu \log \left[\frac{p\mu}{p\mu - iu} \right] / iu$$

The stochastic model (3.1) is a particular case of a more general stochastic model of the form

$$Y = [x_1 + x_2 + \dots + x_N] \cdot W, \quad (3.3)$$

where W is a continuous, non-negative random variable, which is independent of N and $\{x_n, n \geq 1\}$. This model has useful applications in manufacturing cost analysis and risk theory.

The following theorem establishes an interesting property concerning the distribution of Y .

Theorem 3.2

Let $\{x_n, n \geq 1\}$ be a sequence of independent and exponentially distributed random variables and N a discrete random variable which is independent of $\{x_n, n \geq 1\}$ with distribution $\{p_n, n=1,2,\dots\}$ and probability generating function $P_N(z)$. Consider the non-negative random variable W whose distribution has a completely monotone probability density function $f^w(w)$ on $(0, \infty)$ and which is independent

of N and $\{x_n, n \geq 1\}$. The distribution of the random variable $Y = [x_1 + x_2 + \dots + x_N] \cdot W$ is then a mixture of exponential distributions.

Proof

Following the derivation of (3.2), the characteristic function of the random variable Y is found in similar form to be equal to

$$\varphi_Y(u) = \int_0^{\infty} P_N \left[\frac{\mu}{\mu - iuw} \right] f_w(w) dw$$

Since the series expansion of $P_N(z)$ is absolutely convergent, the integration and summation may be interchanged to produce the equivalent expression

$$\varphi_Y(u) = \sum_{n=1}^{\infty} p_n \int_0^{\infty} \left[\frac{\mu}{\mu - iuw} \right]^n f_w(w) dw. \quad (3.3)$$

Integrating by parts in (3.3) yields

$$\varphi_Y(u) = \sum_{n=1}^{\infty} p_n \frac{(-1)^{n-1}}{(n-1)!} \int_0^{\infty} \left[\frac{\mu}{\mu - iuw} \right] w^{n-1} f_w^{(n-1)}(w) dw. \quad (3.4)$$

Hence the distribution of Y is a mixture of exponential distributions.

4. CONCLUSION

Results with application of the distribution theory of discounted random sums are given in the present paper. It is shown that discounted random sums can be used in financial modelling operations arising in portfolio management. Moreover it is shown that some present value cases for the portfolio of a holding company can only be defined in terms of these random sums.

REFERENCES

- Abdelsamad, M.A. Guide to Capital Expenditure Analysis. AMAGOM, A division of American Management Association, 1973.
- Adelson, R.M. Criteria for Capital Investment: An Approach through Decision Theory. *Operational Research Quarterly*, 16, No. 1, 19-50, 1964.
- Artakis, T. Constructing Infinitely divisible Characteristic Functions. *Arch. Math.* XIX, 57-62, 1983.
- Artakis, T. Convex Densities and Self-Decomposability. *Serdica Bulgaricae math. Publ.* 9, 326-329, 1983.

- Artikis, T. On Certain Classes of Distributions. Coll. math. III Fasc. 2, 159-165, 1987.
- Artikis, T. On a Functional Equation for Characteristic Functions. *Zastosowania Matematyki, Applicationes Mathematicae XVIII*, 1, 43-47, 1983.
- Artikis, T., Jerwood, D. and Voudouri, A. An Integral Transformation for Characteristic Functions. *Zastosowania Matematyki, Applicationes mathematicae*, Vol. 20, No. 1, 1988.
- Ashton, R. Investment Planning by Private Enterprise. *Financial Accounting for Managers*, Armstrong, 1982.
- Baumgartner, H. and Irvine, B.A. Survey of Capital Budgeting Techniques Used in Canadian Companies. *Cost and Management*, Jan-Feb., 51-54, 1977.
- Bernhard, R. Avoiding Irrationality in the Use of Two Parameter Risk Benefit. *Financial Management Vol. 10*, 1981.
- Blatt, M.J. Investment Evaluation under Uncertainty. *Financial Management*, Vol. 8, No. 3, 66-81, 1978.
- Buck, J.R. and Hill, T.W. Additions to the Laplace Transform Methodology for Economic Analysis. *The Engineering Economist* 20, 3, 197-208, 1975.
- Buck, J.R. and Hill, T.W. Laplace Transforms for the Economic Analysis of Deterministic Problems in Engineering. *The Engineering Economist*, 16, 4, 247-263, 1971.
- Bussey, L.E. and Stevens, G.T. Net Present Value from Complex Cash Flow Streams by Simulation. *AIE Transactions*, 3, 1, 1971.
- Ganada, H. and Wadsworth, H.M. Methods for Quantifying Risk in Economic Analysis for Capital Projects. *Journal of Industrial Engineering* 19, 1, 32-37, 1968.
- Cox, D.R. *Renewal Theory*. Methuen, London, 1962.
- Esary, J., Marshall, A. and Proschan, F. Shock Models and Wear Processes. *Ann. Prob.*, Vol. 1, 627-649, 1973.
- Feller, W. On a General Class of Contagious Distributions. *Ann. math. Statist.* 14, 389-400, 1943.
- Feller, E. *An Introduction to Probability Theory and its Applications*. Vol. II, Wiley, 1973.
- Fremgen, J. Capital Budgeting Practices: A Survey. *management Accounting*, 19-25, 1973.
- Gnedenko, B.V. and Kolmogorov, A.V. *Limit Distributions for Sums of Independent Random Variables*. GTTJ Moscow, English Translation 1954, Revised Edition 1967, Addison-Wesley.
- Gomes, M.I. and Pestana, D.d. The Use of Fractional Calculus in Probability. *Portugaliae mathematica* 37, 259-271, 1978.
- Grubbstrom, R.W. On the Application of the Laplace Transform to Certain Economic Problems. *Management Science* 13, 7, 558-567, 1967.
- Harison, J. Ruin Problems with Compounding Assets. *Stoc. Proc. Appl.* 5, 67-79, 1977.
- Hertz, B.D. Investment Policies that Pay off. *Harvard Business Review*, 1968.

- Hess, S.W. and Quigley, H.A. Analysis of Risk in Investments Using Monte Carlo Techniques. Chemical Engineering Progress Symposium Series, No. 42, 55-63, 1963.
- Hillier, F.S. The Evaluation of risky Interrelated Investments. North Holland Publishing Company, London, 1969.
- Hillier, F.S. The Derivation of Probabilistic Information for the Evaluation of Risky Investments. Management Science 9, 443-457, 1963.
- Hillier, F.S. Supplement to the Derivation of Probabilistic Information of the Evaluation of Risky Investments. Management Science 11, 3, 1965.
- Horowitz, S.N. Quantitative Economic Policy and Planning: Theory and Models of Economic Control. Norton, 1976.
- Keeley, H.R. and Westerfield, R. A Problem in Probability Distribution: Techniques for Capital Budgeting. The Journal of Finance, 1972.
- Kemp, A.W. and Artikis, T. Certain Infinitely Divisible Characteristic Functions. Zastosowania matematyki, Applications Mathematicae XVII, 2, 1982.
- Khinchine, A. On Unimodal Distributions. Bull. Inst. Math. mec. Univ. Koubychgeff de Tomst, 2, Fasc. 2, 1-7, 1938.
- Kuprianou, E.K. On the Quasi-Stationary Distribution of the Virtual Waiting Time in Queues with Poisson Arrivals. J. Appl. Prob. 8, 494-507, 1971.
- Lawson, G.H. The Mechanics, Determinants and Management of Working Capital Investment. J. General Management, 12-25, 1983.
- Loeve, M. Probability Theory. D. Van Nostrand, New York, 1963.
- Lukacs, E. A Characterization of Stable Processes. J. Appl. Prob. 6, 409-418, 1969.
- Lucacs, E. Characteristic Functions. Second Edition, Hafner, New York, 1970.
- Mao, C.J. Quantitative Analysis of Financial Decision. macmillan Publishing Co. Inc., New York, 1969.
- Markowitz, M.J. Portfolio Theory 25 Years After. North Holland Publ. Co., 1979.
- McDowell, J. The Economical Planning Period for Engineering Works. Engineering and Process Economics, 4, 455-466, 1979.
- Medgyessy, P. Decomposition of Superpositions of Density Functions and Discrete distributions. Akademiai Kiado, Budapest, 1977.
- Medgyessy, P. On a new Class of Infinitely Divisible Distribution Functions and Related Topics. Studia Scientiarum mathematicarum Hungarica 2, 441-446, 1967.
- Mood, M.A., Graybill, F.A. and Boes, C.D. Introduction to the Theory of Statistics. McGraw-Hill Series in Probability and Statistics, 1974.
- Motazed, B. A Probabilistic Approach to Risk Analysis in Capital Investment Proposals Using Laplace Transform Methodology. Ph.D. Dissertation, The University of Texas at Austin, 1973.
- O'Connor, T. Infinitely Divisible Distributions with Unimodal Levy Spectral Functions. Ann. Prob. 7, 494-499, 1979.
- Olsen, R. and Savage, L. A Generalized Unimodality. J. Appl. prob. 7, 21-34, 1970.

- Perrakis, S. and Henin, C. The Evaluation of Risky Investments with Random Timing of Cash Returns. *Management Science* 21, 1, 79-86, 1974.
- Peterson, D.E. A Quantitative Framework for Financial Management. R.D. Irwin Inc., Homewood, Illinois, 1969.
- Press, J. A Modified Poisson Process with Normal Compounding. *J.A.S.A.* 63, 607-613, 1968.
- Reisman, A. and Rao, A.K. Stochastic Cash Flow Formulae Under conditions of Inflation. *The Engineering Economist* 18, 1, 49-69, 1972.
- Robbins, H. Mixtures of Distributions. *Ann. math. Statist.* 19, 360-369, 1948.
- Rosenthal, R. The Variance of present Worth of Cash Flows Under Uncertain Timing. *The Engineering Economist*, vol. 23, No. 3, 163-170, 1978.
- Ross, M. *Applied Probability Models with Optimization Applications*. Holden-Day, 1970.
- Sakovic, G.N. The Characteristic Functions of Concave Distributions. *Teor. Verogatnost. mat. Statist. Vyp.* 6, 103-108, 1972.
- Shanbhag, D.N. and Shreehari, M. On Certain Self-Decomposable Distributions. *Z. Wahr. Verw. Gebiete* 38, 217-222, 1977.
- Shanbhag, D.N. and Shreehari, M. An Extension of Goldie's Result and Further Results in Infinite Divisibility. *Z. Wahr. Verw. Gebiete* 47, 19-25, 1979.
- Stevens, G.T. *Capital Budgeting and Company Finance*. longman, 1973.
- Steutel, F.W. Preservation of Infinite Divisibility Under Mixing. *Mathematisch Centrum, Amsterdam*, 1970.
- Tanchoco, J. and Buck, J. A Closed-Form Methodology for Computing Present Worth Statistics of Risky Discrete Cash Flows. *All Transactions* 9,3, 278-287, 1977.
- Terborgh, C. *Business Investment Policy: A MAPI Study and Manual*. Machinery and Allied Products Institute, 1958.
- Vah Horne, C.J. The Analysis of Uncertainty Resolution in Capital Budgeting for New Products. *Management Science*, Vol. 15, No. 8, 1969.
- Wagle, B. A Statistical Analysis of Risk in Capital Investment Projects. *Operations Research Quarterly* 18, 1, 13-33, 1967.
- Weingarther, H.M. Some New Views of the payback Period and Capital Budgeting Decisions. *Management Science*, Vol. 15, No. 12, 1969.
- Yamazato, M. Unimodality of Infinitely divisible Distribution Functions of Class L. *Annals of Probability* 6, 523-531, 1978.
- Young, D. and contreras, L. Expected Present Worths of cash Flows Under Uncertain Timing. *The Engineering Economist*, Vol. 20, No. 4, 257-268, 1975.
- Young, D. Benefit Profile Analysis in Environmental Decision making. Ph. D. Dissertation, The University of Texas at Austin, 1970.
- Zinn, C.d. The Application of Moment Generating Functions for the Economic Analysis of Probabilistic Capital Investment Problems. Research Report, The University of Texas at Austin, 1976.
- Zinn, C.D., Lesso, W.G. and Motazed, B. A Probabilistic Approach to Risk Analysis in Capital Investment Projects. *The Engineering Economist*, 22, 4, 239-260, 1977.

Μαρία Ανδρέου*

«ΦΟΥΣΚΑ» ΣΤΟ Χ.Α.Α.;

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δραματική άνοδος και πτώση του Χ.Α.Α. κατά τη διάρκεια του 1999 είχε έντονα τα χαρακτηριστικά μιας «φούσκας», όπως την περιγράφει ο Kindleberger (1989) στο βιβλίο του «*Manias, Panics and Crashes*». Δηλαδή, της ανόδου της τιμής των μετοχών σε επίπεδα τα οποία δεν μπορούν να δικαιολογηθούν με θεμελιώδεις οικονομικούς δείκτες είτε των επιχειρήσεων είτε της οικονομίας γενικότερα. Στα αρχικά στάδια της «φούσκας», η αύξηση της τιμής των μετοχών προσελκύει νέους επενδυτές που προσδοκούν υψηλές κεφαλαιακές αποδόσεις. Η διαδικασία της αύξησης των τιμών συνεχίζεται όσο προσελκύνονται περισσότεροι επενδυτές οι οποίοι προσδοκούν ότι η αγορά θα διατηρηθεί σε υψηλά επίπεδα και θα ανεβεί ακόμη περισσότερο. Ωστόσο ορισμένοι από αυτούς που ακολουθούσαν το διαρκώς ογκούμενο κύμα των επενδυτών κάποια στιγμή θα αποχωρήσουν, πιθανότατα για ασήμαντους λόγους. Η αντίδραση των υπολοίπων προς τη νέα πραγματικότητα είναι πωλήσεις ή η προσπάθεια για πωλήσεις. Το όνειρο καταστρέφεται απότομα και επέρχεται η τελική πτώση-κατάρρευση, η οποία συνήθως δεν συντελείται ομαλά ή σταδιακά.

Το ενδιαφέρον για κερδοσκοπικές «φούσκες», χρηματιστηριακές και μη, πηγάζει κατά κύριο λόγο από τις σημαντικότερες οικονομικές επιπτώσεις που μπορεί να επιφέρει το σπασίμο τους. Εύγλωττο δραματικό παράδειγμα η Ιαπωνία, όπου ο μέσος ετήσιος όρος

---

* Θερμότερες ευχαριστίες εκφράζονται στον αναπληρωτή καθηγητή κ. Άγγελο Α. Αντζουλάτο για την εξαιρετική επίβλεψη-καθοδήγηση, το αδιάκοπο ενδιαφέρον και την αμέριστη συμπαράστασή του κατά το διάστημα συγγραφής του παρόντος άρθρου.

αυξήσεως του πραγματικού ΑΕΠ μειώθηκε από 4% την περίοδο 1980-1991 σε μόλις 1% την περίοδο 1992-1998, δηλαδή μετά το σπάσιμο της «φούσκας» στο Χρηματιστήριο του Τόκιο. Η απογοητευτική αυτή απόδοση συνοδεύτηκε από βαθιά τραπεζική κρίση. Κατά δεύτερο λόγο, το ενδιαφέρον για «φούσκες» πηγάζει από τη μεγάλη αναδιανομή πλούτου, που πραγματοποιείται συνήθως από άπειρους μικροεπενδυτές προς μεγάλους επενδυτές. Τέλος, πηγάζει και από τις μεγάλες κοινωνικές επιπτώσεις που μπορεί να έχει το σπάσιμο μιας «φούσκας», με κλασικό παράδειγμα τις επιπτώσεις από το χρηματιστηριακό κραχ του 1929.

Ας σημειωθεί ότι το φαινόμενο της «φούσκας» δεν είναι ούτε σύγχρονο φαινόμενο ούτε έχει εμφανισθεί μόνο σε «αναδυόμενες» αγορές όπως η Ελλάδα. Η ιστορία είναι γεμάτη από κερδοσκοπικά επεισόδια με πρώτο επίσημα καταγεγραμμένο την «τουλιπομανία» που συντάραξε την Ολλανδία γύρω στα 1636. Σε αυτό το επεισόδιο η κερδοσκοπία δεν βασίστηκε σε χρηματιστηριακές συναλλαγές, σε αγροτεμάχια ή έστω σε διάσημους ολλανδικούς πίνακες ζωγραφικής, αλλά σε βολβούς τουλίπας. Λέγεται δε χαρακτηριστικά ότι η αρχική έννοια του αγγλικού όρου «bubble» - «φούσκα» - δεν σχετίζεται με το «φούσκωμα» της κερδοσκοπίας, καθώς συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, αλλά προέρχεται από τη λέξη «bubble» που σημαίνει «βολβός».

Σχετικά με την τουλιπομανία, ο Charles Mackay (1852) στο κλασικό του βιβλίο «*Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds*», όπου καταγράφει πληθώρα κερδοσκοπικών επεισοδίων, σκιαγραφεί το κερδοσκοπικό κλίμα που επικρατούσε στην Ολλανδία. Οι όποιοι συνειρμοί με την Ελλάδα το καλοκαίρι του 1999 δεν είναι καθόλου τυχαίοι αλλά αντανακλούν τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας «φούσκας».

«Η ζήτηση για τα σπάνια είδη τουλίπας αυξήθηκε τόσο πολύ το 1636, ώστε χρειάστηκε να δημιουργηθούν ειδικοί χώροι συναλλαγών μέσα στο Χρηματιστήριο του Άμστερνταμ¹, στο Ρότερνταμ, στο Χάρλεμ, στο Άλκαμαρ και σε άλλες πόλεις... Αρχικά, όπως συμβαίνει συνήθως με κάθε κερδοσκοπική manía, η αυτοπεποίθηση βρισκόταν στα ύψη και όλοι έβγαιναν κερδισμένοι... Πολλοί ήταν εκείνοι που γίνονταν απότομα πλούσιοι... Ένα χρυσό δόλωμα κρεμόταν μπροστά στα μάτια του κόσμου και ο ένας μετά τον άλλο έτρεχαν στα καταστήματα που πουλούσαν βολβούς τουλίπας σαν τις μύγες γύρω από το βάζο με το μέλι... Ευγενείς, απλοί πολίτες, αγρότες, μηχανικοί, ναυτικοί, βοηθοί, υπηρέτριες ακόμη και καπνοδοκαθαριστές και γριές μοδίστρες, ασχολούνταν με τις τουλίπες... Σπίτια και χωράφια έβγαιναν στο σφυρί σε εξευτελιστικά χαμηλές τιμές ή ανταλλάσσονταν

με βολβούς τουλίπας στα ειδικά καταστήματα... Στις μικρότερες πόλεις, όπου δεν υπήρχε χρηματιστήριο, η κεντρική ταβέρνα επιλεγόταν συνήθως να παίξει το ρόλο του «εκθετηρίου» όπου πλούσιοι και φτωχοί εμπορεύονταν τουλίπες και επιβεβαίωναν τις συναλλαγές τους με μεγάλα γλέντια».

Το 1637, όμως, ήρθε το τέλος. Οι σώφρονες και οι αγχώδεις άρχισαν να αποσύρονται αλλά κανείς δεν γνωρίζει γιατί το έκαναν. Οι τιμές έπεσαν κατακόρυφα. «Σημαντικοί έμποροι μετατράπηκαν σε ζητιάνους και πολλοί ευγενείς είδαν τις περιουσίες τους να χάνονται», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Mackay.

Πιο πρόσφατα, στη δεκαετία του 1980, υπήρξε άνθηση στις αγορές αξιών σε έξι βιομηχανικές χώρες, δηλαδή τις Αυστραλία, Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ολλανδία και Σουηδία. Οι ενδείξεις για ύπαρξη «φούσκας» σε άλλες από τις προαναφερόμενες χώρες ήταν πολύ ισχυρές και σε άλλες λιγότερο ισχυρές. Σε όλες όμως, οι αγορές αξιών και οι επενδύσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1990, παρέμειναν ασυνήθιστα υποτονικές ως αποτέλεσμα αυτών των «φουσκών».

Πάντως, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει από θεωρητικής και από πρακτικής πλευράς, η αναγνώριση μιας «φούσκας» εν εξελίξει δεν είναι εύκολη υπόθεση. Συνήθως γίνεται πολύ αργά, όταν οι νομισματικές αρχές έχουν να επιλέξουν ανάμεσα σε δύο «κακά». Άμεσο σπάσιμο, με τις προαναφερθείσες αρνητικές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες ή μη επέμβαση με την ελπίδα ομαλού «ξεφουσκώματος». Η μη επέμβαση όμως εγκυμονεί τον κίνδυνο της περαιτέρω διόγκωσης της «φούσκας» και των ακόμη σοβαρότερων συνεπειών από το σπάσιμό της.

Το δύσκολο της αναγνώρισης μιας «φούσκας» εν εξελίξει αντανακλάται στις ποικίλες εμπειρικές μεθόδους, οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί προς αυτό τον σκοπό. Επί παραδείγματι: Για την Αυστραλία, οι Kent and Lowe (1998) χρησιμοποιούν ένα μοντέλο του πραγματικού ΑΕΠ, που αρχικά εφαρμόστηκε από τους Gruen and Shuetrim (1994) και επεκτάθηκε από τους Gruen, Romalis and Chandra (1997), στο οποίο υπάρχει μακροχρόνια σχέση μεταξύ του μη αγροτικού πραγματικού ΑΕΠ της Αυστραλίας και του πραγματικού ΑΕΠ των ΗΠΑ. Για το Ηνωμένο Βασίλειο, οι Hayes, Salmon and Yadav (1998) εκτίμησαν ένα μικρό υπόδειγμα VAR με μεταβλητές τις πραγματικές αποδόσεις μετοχών, τα πραγματικά επιτόκια, το ρυθμό ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής και τον πληθωρισμό. Για τις ΗΠΑ, οι Higgins and Osler (1998) χρησιμοποίησαν ένα μοντέλο με μεταβλητές τα προσδοκώμενα ενοίκια (χρησιμοποιούνται τρεις δείκτες: κατά κεφαλή εισόδημα, απασχόληση

και κατασκευαστικό κόστος), τα τρέχοντα ενυπόθηκα κόστη και τις προσδοκώμενες μελλοντικές τιμές των σπιτιών, με σκοπό να εξετάσουν τις επιπτώσεις από το σπάσιμο της «φούσκας» στις επενδύσεις σε κατοικίες. Για την Ιαπωνία, οι Uemura and Kimura (1998) χρησιμοποιούν Granger Causality Tests και ανάλυση χρονοσειρών για να ελέγξουν τη σχέση μεταξύ μετοχικών τιμών και των κυριότερων οικονομικών δεικτών. Επίσης εφαρμόζουν Probit Analysis για να ελέγξουν εάν οι μετοχικές τιμές μπορούν να προβλέψουν την κατάσταση της οικονομίας (π.χ. ύφεση ή ανάπτυξη). Για την Ολλανδία, οι Capel and Huben (1998) χρησιμοποιούν τον δείκτη P/E (French and Poterba Model). Τέλος για την Σουηδία, ο Sellin (1998) χρησιμοποιεί ένα υπόδειγμα τύπου Lucas (1978) με ένα αντιπροσωπευτικό καταναλωτή.

Το παρόν άρθρο, στην προσπάθεια να απαντήσει στο ερώτημα εάν υπήρξε «φούσκα» στο Χ.Α.Α. έως τον Ιούνιο 1999, όταν τελειώνουν τα υπάρχοντα δεδομένα, χρησιμοποιεί μια άλλη τεχνική. Αυτή βασίζεται στο άρθρο των Διακογιάννη και Τσιριτάκη (1997) «*Macroeconomic Factors in the Greek Stock Market*».

Κύριο συμπέρασμα από την εμπειρική ανάλυση είναι ότι, δεν φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη «φούσκας» στο Χ.Α.Α. μέχρι και τον Ιούνιο 1999. Ή ακριβέστερα εάν υπήρχε «φούσκα», αυτή ετροφοδοτείτο από τα θεμελιώδη μεγέθη της οικονομίας, τα οποία επηρέαζαν το Χ.Α.Α. έως την υποτίμηση του 1998.

Το υπόλοιπο του άρθρου ακολουθεί την εξής δομή: η δεύτερη ενότητα παρουσιάζει την οικονομετρική τεχνική και τα δεδομένα, η τρίτη αναλύει τα αποτελέσματα ενώ η τέταρτη συνοψίζει.

2. ΤΕΧΝΙΚΗ

Οι Διακογιάννης και Τσιριτάκης (1997) υποθέτουν ότι οι αποδόσεις των μετοχών, R_t , είναι συνάρτηση οικονομικών μεταβλητών x_{1t} , δηλαδή:

$$R_t = a + \sum \beta_i x_{1t}$$

όπου a είναι μια σταθερά και β_i είναι συντελεστές των μεταβλητών x_{1t} .

Για να μειώσουν όμως τον αριθμό των πιθανών επεξηγηματικών μεταβλητών χρησιμοποιούν principal components ανάλυση. Αυτή είναι τεχνική πολυμεταβλητής ανάλυσης που επιχειρεί να περιγράψει τις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ μιας σειράς μεταβλητών.

Οι μεταβλητές principal components χρησιμοποιούνται ως ανεξάρτητες μεταβλητές, αντί των αρχικών x_{1t} ως φαίνεται στην παρακάτω εξίσωση:

$$R_t = a + \beta_1 \Delta P_{1,t-1} + \beta_2 \Delta P_{1,t-2} + \dots + \gamma_1 \Delta P_{2,t-1} + \gamma_2 \Delta P_{2,t-2} + \dots$$

Στο παρόν άρθρο χρησιμοποιήθηκαν 10 μεταβλητές, ως πιθανές επεξηγηματικές μεταβλητές για το Γενικό Δείκτη. Τα κριτήρια είναι πρώτον ότι υπάρχουν μηνιαία στοιχεία και κυρίως ότι «συλλαμβάνουν» τον παλμό της σύγχρονης οικονομικής ζωής του τόπου. Αυτές είναι: οι Τραπεζικές Χορηγήσεις προς τον Ιδιωτικό Τομέα, τα Συναλλαγματικά Αποθέματα, το Εμπορικό Ισοζύγιο, οι Πωλήσεις Λιανικής, ο Δείκτης Τιμών Καταναλωτή, η Βιομηχανική Παραγωγή, η Νομισματική Κυκλοφορία Μ3, η Πραγματική Ισοτιμία της Δραχμής, το Επιτόκιο Δανεισμού και το Πραγματικό Επιτόκιο. Οι πρώτες εννέα μεταβλητές προέρχονται από τη βάση δεδομένων I.F.S. του Δ.Ν.Τ. Η τελευταία υπολογίζεται ως η διαφορά του επιτοκίου δανεισμού με τον πληθωρισμό. Ο δε πληθωρισμός εκτιμάται ως η ετήσια μεταβολή του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή.

Για να μειωθεί η μεγάλη διαφορά κλίμακας των ανωτέρω μεταβλητών, χρησιμοποιείται ο φυσικός τους λογάριθμος. Εξάιρεση αποτελεί το πραγματικό επιτόκιο. Ένα επιπλέον πλεονέκτημα των λογαρίθμων είναι ότι η διαφορά των principal components αντιστοιχεί σε % μεταβολή, όπως και η εξηρητημένη μεταβολή (απόδοση του Γενικού Δείκτη).

Ως ανεξάρτητες μεταβλητές χρησιμοποιούνται τα δύο πρώτα principal components, τα οποία εξηγούν το 83,8% της συνολικής μεταβλητότητας των δέκα μεταβλητών. Συγκεκριμένα το πρώτο component εξηγεί το 71,7% της συνολικής μεταβλητότητας ενώ το δεύτερο component το 12,1%. Επιπλέον το πρώτο component παρυσιάζει θετική σχέση με όλες τις μεταβλητές - εκτός από το επιτόκιο δανεισμού - και κυρίως με τη Νομισματική Κυκλοφορία, το Δείκτη Τιμών Καταναλωτή και τις Τραπεζικές Χορηγήσεις προς τον Ιδιωτικό Τομέα. Το δεύτερο component κυριαρχείται από τη βιομηχανική παραγωγή (αρνητική σχέση) και το πραγματικό επιτόκιο.

3. ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Τα principal components καθώς και μερικά στατιστικά στοιχεία των επεξηγηματικών μεταβλητών περιγράφονται στο Παράρτημα Α, το οποίο περιέχει την «έξοδο» από το πρόγραμμα SAS. Με αυτό το πρόγραμμα έγινε η σχετική ανάλυση.

Το μέγεθος του δείγματος ξεκινά από τον Ιανουάριο 1990 και εκτείνεται μέχρι τον Ιούνιο 1999. Χρησιμοποιήθηκαν 12 υστερήσεις των principal components. Οι μη σημαντικές εξ αυτών αφαιρέθηκαν με μια σειρά F-tests.

Το πρώτο υπόδειγμα το οποίο εκτιμήθηκε, είχε ικανοποιητικό βαθμό προσαρμοστικής ικανότητας στα δεδομένα του δείγματος με συντελεστή πολλαπλού προσδιορισμού R^2 bar 0,36 και D-W Statistic 1,80. Επειδή όμως αρκετοί συντελεστές μεταβλητών είχαν σχετικά κοντινές τιμές, υπονοώντας την ύπαρξη πολυσυγγραμμικότητας, αυτές απαλείφθηκαν, οδηγώντας στο δεύτερο υπόδειγμα, το οποίο είχε μικρότερο συντελεστή πολλαπλού προσδιορισμού R^2 bar 0,27 και D-W Statistic 1,79.

Για τον ίδιο λόγο, και για την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων, απαλείφθηκαν και άλλες μεταβλητές για τις οποίες υπήρχαν ενδείξεις πολυσυγγραμμικότητας. Έτσι καταλήξαμε στο τελικό υπόδειγμα, το οποίο είχε μικρότερο βαθμό προσαρμοστικής ικανότητας στα δεδομένα του δείγματος, από τα προηγούμενα δύο υποδείγματα, με συντελεστή πολλαπλού προσδιορισμού R^2 bar 0,17. Η στατιστική D-W Statistic ήταν 1,75. Το υπόδειγμα περιγράφεται στο Παράρτημα Β.

Για τον έλεγχο περί υπάρξεως «φούσκας» χωρίζουμε το δείγμα σε 2 υποπεριόδους: Ιανουάριος 1991 - Φεβρουάριος 1998 (πριν την υποτίμηση) και Μάιος 1998 - Ιούνιος 1999. Εξαιρούνται οι Μάρτιος-Απρίλιος 1998 λόγω της πολύ μεγάλης αυξήσεως η οποία ακολούθησε την υποτίμηση. Αυτή όμως η αύξηση μπορεί να εξηγηθεί από τη μεγάλη βελτίωση των προοπτικών της ελληνικής οικονομίας λόγω της επικείμενης ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ.

Για κάθε υποπερίοδο υπολογίζουμε το μέσο όρο, μ , και την τυπική απόκλιση, s , των καταλοίπων του τρίτου υποδείγματος. Οι τιμές για την πρώτη υποπερίοδο είναι: $\mu_1 = -1,07$, $s_1 = 7,58$ και αριθμός παρατηρήσεων $n_1 = 86$. Οι τιμές για τη δεύτερη υποπερίοδο είναι: $\mu_2 = 4,08$, $s_2 = 12,2$ και αριθμός παρατηρήσεων $n_2 = 14$.

Η στατιστική για τον έλεγχο της υποθέσεως ότι τα κατάλοιπα διαφέρουν στις δύο υποπεριόδους είναι μόλις $t = -1,533$. Δεν είναι δε στατιστικά σημαντική ούτε στο 10%.

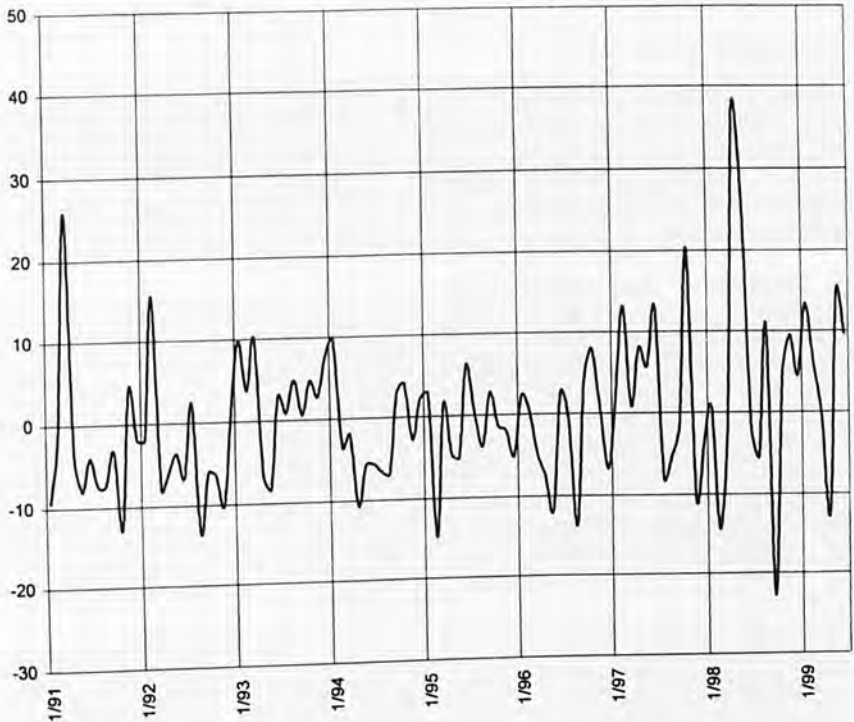
Αυτό περαιτέρω πιστοποιείται και από το γράφημα των καταλοίπων του υποδείγματος. Όπως φαίνεται, υπήρξαν υψηλές αποδόσεις τους Μάρτιο-Απρίλιο 1998 (μετά την υποτίμηση) ενώ από το Μάιο 1998 και μετά τα κατάλοιπα κινούνται στα πριν την υποτίμηση (Μάρτιος 1998) επίπεδα (Διάγραμμα 1).

Τα ανωτέρω αποτελούν ένδειξη ότι δεν υπήρξε δομική αλλαγή στο υπόδειγμα μετά την υποτίμηση, και ως εκ τούτου δεν υπήρξε «φούσκα» στο Χ.Α.Α. μέχρι τον Ιούνιο 1999.

Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από τη χρήση των καταλοίπων των δύο πρώτων υποδειγμάτων τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, είχαν μεγαλύτερη επεξηγηματική ικανότητα από το τρίτο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.
Κατάλοιπα 3ου Υποδείγματος

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, από την εμπειρική ανάλυση δεν προέκυψαν ενδείξεις για ύπαρξη «φούσκας» στο Χ.Α.Α. μέχρι και τον Ιούνιο 1999. Ή ακριβέστερα εάν υπήρχε «φούσκα», αυτή ετροφοδοτείτο από τα θεμελιώδη μεγέθη της οικονομίας, τα οποία επηρέαζαν το Χ.Α.Α. έως την υποτίμηση του 1998.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Ανάλυση Principal Components

A. Αρχικές Μεταβλητές

	LENDPR	RES	DNX	RSALES	CPI	IP
Mean	7402208.083	10192.68611	-1263.290741	227.3657407	97.98055556	109.3629630
StD	2611399.005	5788.67603	276.385145	61.7596293	24.28454937	8.1190395
	M3	REER	LENDR	REALR		
Mean	14563119.12	98.62500000	4.73342593	12.74557541		
StD	3940200.46	3.76603426	4.35555766	2.77985372		

B. Λογάριθμοι των Μεταβλητών

	LENDPR	RES	NX	RSALES
Mean	15.75271716	9.017881284	7.114251376	5.386638807
StD	0.34634765	0.685933976	0.232717645	0.270710461
	CPI	IP	M3	REER
Mean	4.545353578	4.691629817	16.45129826	4.589878991
StD	0.273880215	0.072568000	0.28381705	0.038849133
	LENDR	REALR		
Mean	3.192187339	12.74557541		
StD	0.183745729	2.77985372		

Correlation Matrix

	LENDPR	RES	NX	RSALES	CPI	IP	M3	REER	LENDR	REALR
LENDPR	1.0000	0.8888	0.6781	0.8711	0.9506	0.3214	0.9756	0.8587	-0.9217	0.4922
RES	0.8888	1.0000	0.6619	0.8222	0.9390	0.1872	0.9303	0.7998	-0.8030	0.6089
NX	0.6781	0.6619	1.0000	0.6704	0.6756	0.3452	0.6662	0.7116	-0.6678	0.2822
RSALES	0.8711	0.8222	0.6704	1.0000	0.8831	0.2088	0.9020	0.8252	-0.7615	0.5537
CPI	0.9506	0.9390	0.6756	0.8831	1.0000	0.2069	0.9846	0.8626	-0.8011	0.6757
IP	0.3214	0.1872	0.3452	0.2088	0.2069	1.0000	0.2250	0.2289	-0.3538	-0.0546
M3	0.9756	0.9303	0.6662	0.9020	0.9846	0.2250	1.0000	0.8514	-0.8616	0.6242
REER	0.8557	0.7998	0.7116	0.8252	0.8626	0.2289	0.8514	1.0000	-0.7520	0.4152
LENDR	-0.9217	-0.8030	-0.6678	-0.7615	-0.8011	-0.3538	-0.8616	-0.7520	1.0000	-0.2309
REALR	0.4922	0.6089	0.2822	0.5537	0.6757	-0.0546	0.6242	0.4152	-0.2309	1.0000

Περιγραφή Μεταβλητών

- LENDPR: Τραπεζικές Χορηγήσεις προς τον Ιδιωτικό Τομέα
- RES: Συναλλαγματικά Αποθέματα
- NX: Εμπορικό Ισοζύγιο
- RSALES: Πωλήσεις Λιανικής
- CPI: Δείκτης Τιμών Καταναλωτή
- IP: Βιομηχανική Παραγωγή
- M3: Νομισματική Κυκλοφορία
- REER: Πραγματική Ισοτιμία της Δραχμής
- LENDR: Επιτόκιο Δανεισμού
- REALR: Πραγματικό Επιτόκιο

Eigenvalues of the Correlation Matrix

	Eigenvalue	Difference	Proportion	Cumulative
PRIN1	7.17113	5.96287	0.717113	0.717111
PRIN2	1.20825	0.57500	0.120825	0.83794
PRIN3	0.63325	0.20435	0.063325	0.90126
PRIN4	0.42891	0.19572	0.042891	0.94415
PRIN5	0.23319	0.06514	0.023319	0.96747
PRIN6	0.16805	0.06891	0.016805	0.98428
PRIN7	0.09914	0.05465	0.009914	0.99419
PRIN8	0.04449	0.03683	0.004449	0.99864
PRIN9	0.00766	0.00172	0.000766	0.99941
PRIN10	0.00594	-	0.000594	1.00000

Eigenvectors

	PRIN1	PRIN2	PRIN3	PRIN4	PRIN5
LENDPR	0.362862	-0.058498	-0.060361	-0.258705	-0.045201
RES	0.350207	0.113172	0.002201	-0.082412	-0.318809
NX	0.284511	-0.250290	-0.143800	0.842175	-0.323036
RSALES	0.343131	0.066311	-0.036165	0.031974	0.404089
CPI	0.364882	0.133393	0.063934	-0.063340	-0.006235
IP	0.111899	-0.716667	0.669002	-0.082907	0.102102
M3	0.367211	0.087211	0.005020	-0.174097	-0.052779
REER	0.334726	-0.039280	-0.205612	0.155085	0.690002
LENDR	-0.326900	0.244710	0.288336	0.357041	0.359503
REALR	0.218155	0.562397	0.630297	0.152555	-0.100418
	PRIN6	PRIN7	PRIN8	PRIN9	PRIN10
LENDPR	-0.006571	-0.343200	0.302508	0.740969	-0.184170
RES	0.326463	0.776991	-0.089298	0.193533	0.019738
NX	-0.073227	-0.106978	0.057373	0.036447	0.026301
RSALES	-0.773530	0.322316	-0.054412	0.014143	-0.082755
CPI	0.152543	-0.051031	0.506968	-0.542378	-0.513677
IP	0.036863	0.077177	-0.007760	-0.035658	0.018900
M3	-0.034317	-0.138151	0.288834	-0.214589	0.821397
REER	0.499941	-0.090395	-0.290041	0.003799	0.041657
LENDR	0.117719	0.245550	0.579430	0.259369	0.127402
REALR	-0.007949	-0.258950	-0.365920	0.056572	-0.035644

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β**Κύριο Υπόδειγμα**

Dependent Variable RET1 - Estimation by Least Squares

Monthly Data From 1991: 01 To 1999: 06

Usable Observations	102	Degrees of Freedom	97
Centered R**2	0.210888	R Bar **2	0.178347
Uncentered R**2	0.236355	T x R**2	24.108
Mean of Dependent Variable			1.882460784
Std Error of Dependent Variable		10.359117431	
Standard Error of Estimate		9.390030940	
Sum of Squared Residuals		8552.7500617	
Regression F (4,97)		6.4807	
Significance Level of F		0.00011522	
Durbin-Watson Statistic		1.757703	
Q (25-0)		18.348519	
Significance Level of Q		0.82724282	

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif
1. Constant	1.306131107	0.942562312	1.38572	0.16900904
2. DPC1 {5}	6.675499459	1.869721869	3.57032	0.00055669
3. DPC2 {9}	-2.045416700	1.166955285	-1.75278	0.08279922
4. DPC2 {10}	-2.710162078	1.153421994	-2.34967	0.02081668
5. DPC2 {11}	-3.966380857	1.136283474	-3.49066	0.00072674

Σημείωση: Η οικονομετρική ανάλυση έγινε με το πρόγραμμα RATS.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στις αρχές του 17ου αιώνα, εμφανίστηκε στο Άμστερνταμ το πρώτο σύγχρονο ως προς τον όγκο των συναλλαγών χρηματιστήριο, στο οποίο δημιουργήθηκε και η πρώτη από τις μεγάλες εκρήξεις κερδοσκοπίας που γνώρισε ποτέ η ιστορία, έκρηξη που ακόμη και σήμερα παραμένει πολύ σημαντική. Ο Γάλλος ιστορικός οικονομικών Φερνάντ Μπροντέλ έχει επισημάνει ότι ενεργές αγορές χρηματιστηριακών τίτλων υπήρχαν στη Γένοβα, στη Φλωρεντία και στη Βενετία από το 14ο αιώνα, ενώ πολύ πιο πριν γίνονταν σημαντικές αγοραπωλησίες σε χρήμα και σε είδος, με όλες σχεδόν τις αγοραπωλησίες να βασίζονται όχι στην παρούσα αλλά σε μια υποθετική προσδοκώμενη αξία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Capel, Jeannette, and Houben, Aerd. (1998), "Asset inflation in the Netherlands: assessment, economic risks and monetary policy implications", *BIS, Conference Papers Vol. No 5*, pp. 264-279, March.
- French, K.R., and J.M., Poterba. (1991), "Were Japanese stock prices too high?", *Journal of Financial Economics*, No 29, pp. 337-363.
- Galbraith, John Kenneth. (1990), «*Η Οικονομική Ευφορία - Μια συνοπτική ιστορία*», μετάφραση Ανδρέας Σοκοδήμος, εκδόσεις "Νέα Σύνορα" - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα.
- Gruen, D.W.R., and G., Shuetrim (1994), "Internationalisation and the macroeconomy", in P. Lowe, and J. Dwyer (eds.), *International Integration of the Australian Economy*, Reserve Bank of Australia, Sydney.
- Gruen, D.W.R., J. Romalis, and N., Chandra (1997), "The lags of monetary policy", Reserve Bank of Australia, Research Discussion Paper, No 9702.
- Hardouvelis, Gikas, A. (1988), "Evidence on Stock Market Speculative Bubbles: Japan, United States and Great Britain", Federal Reserve Bank of New York, Research Paper No 8810, April.
- Hayes, Simon, Salmon, Chris and Yadav, Sanjay (1998), "Equities: what can they tell us about the real economy?", *BIS, Conference Papers Vol. No 5*, pp. 178-195, March.
- Higgins, Matthew and Osler, Carol (1998), "Asset market hangovers and economic growth: US housing markets", *BIS, Conference Papers Vol. No 5*, pp. 220-238, March.
- Kent, Christopher, and Lowe, Philip (1998), "Property-price cycles and monetary policy", *BIS, Conference Papers Vol. No 5*, pp. 247-263, March.
- Kindleberger, Charles, T. (1989), "Manias, Panics and Crashes", Basic Books INC.
- Lucas, R. (1978), "Asset prices in an exchange economy", *Econometrica*, No 46, pp. 1429-1445.
- Mackay, Charles (1852), "Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds", 2nd edn, London, Office of the National Illustrated Library.
- Sellin, Peter (1998), "Asset markets and monetary policy in Sweden", *BIS, Conference Papers Vol. No. 5*, pp. 166-177, March.
- Uemura, Shuichi, and Takeshi, Kimura (1998), "Japanese share prices", *BIS, Conference Papers Vol. No 5*, pp. 139-165, March.

Άγγελος Α. Αντζουλάτος*

Η ΔΡΑΧΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΔΡΟΜΟ ΤΗΣ TEQUILA

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με σημείο αναφοράς την Τράπεζα του Μεξικού στις αρχές της περασμένης δεκαετίας, το παρόν άρθρο δείχνει ότι η επιδίωξη πολλαπλών στόχων με ελάχιστα όργανα νομισματικής πολιτικής, σε συνδυασμό με ανεξέλεγκτες εξελίξεις στις διεθνείς χρηματαγορές, μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ευκαιριών υπερβολικού κέρδους και να υπονομεύσει καλά σχεδιασμένα οικονομικά προγράμματα. Το άρθρο επιπλέον επισημαίνει τις ομοιότητες των τότε διλημμάτων της Τραπεζής του Μεξικού με τα διλήμματα της Τραπεζής της Ελλάδος μετά την ένταξη της δραχμής στο ΜΣΙ και βάσει αυτών συμπεραίνει ότι η ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ είναι απαραίτητη για την αποφυγή εξωγενών κρίσεων.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εξήγηση του πως η δραχμή «έπεσε θύμα» της επιτυχίας της, μετά την ένταξή της στο Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (ΜΣΙ) τον Μάρτιο του 1998, έρχεται από το μακρινό Μεξικό, με τη μορφή μιας σοβαρής αποκλίσεως από τις αρχές της χρηματοοικονομικής: της υπάρξεως ευκαιριών υπερβολικού κέρδους, και μάλιστα επί μακρόν. Πέραν των χρησίμων συμπερασμάτων για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της εν Ελλάδι δημιουργηθείσης καταστάσεως, οι Έλληνες επενδυτές ας κρατήσουν υπόψιν ότι παρόμοιες καταστάσεις είναι πιθανόν να επανεμφανιστούν καθώς οι χώρες της Βαλκανικής και της Ανατολικής Ευρώπης εφαρμόζουν προ

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Χρηματοοικονομικής & Τραπεζικής Διοικητικής Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

γράμματα οικονομικής σταθεροποίησης και εκσυγχρονισμού καθ' οδόν προς την Ε.Ε.

Εν συντομία, όπως αναλύεται στην τρίτη ενότητα του παρόντος άρθρου, κατά τη διάρκεια του δευτέρου εξαμήνου του 1993 οι αποδόσεις των πιστοποιητικών καταθέσεων σε Ευρωδολάρια (Euro certificates of deposit, συντομογραφία EuroCDs) δύο ιδιωτικών Μεξικανικών τραπεζών ήταν σημαντικά χαμηλότερες από την απόδοση Tesobonos παρομοίου διαρκείας (τα Tesobonos είναι χρεώγραφα του Μεξικανικού δημοσίου με ρήτρα δολλαρίου). Τα χαρακτηριστικά των ανωτέρω χρεωγράφων και το ισχύον θεσμικό πλαίσιο συνηγορούν στο ότι η ανωτέρω διαφορά (spread) των αποδόσεων δεν μπορεί να αποδοθεί στις αιτίες που εμποδίζουν την σύγκλιση των επιτοκίων διεθνώς. Αποτελούσε, επομένως, ευκαιρία υπερβολικού κέρδους - μια πραγματική «χρηματομηχανή» - για τις δυο τράπεζες, οι οποίες θα μπορούσαν να επενδύσουν σε Tesobonos τα ποσά τα οποία εδανείζοντο εκδίδοντας EuroCDs.

Η αναζήτηση μιας λογικής εξηγήσεως αρχίζει (στην δεύτερη ενότητα) με την εξέταση της νομισματικής πολιτικής και των οικονομικών εξελίξεων στο Μεξικό από το 1987, όταν άρχισε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα σταθεροποίησης και διαρθρωτικών αλλαγών, έως το τέλος του 1993, λίγο πριν την έναρξη των πολιτικών προβλημάτων τα οποία έθεσαν την χώρα σε τροχιά κρίσεως. Προκύπτει, λοιπόν, ότι η κεντρική τράπεζα της χώρας, έχοντας απεμπολήσει τον έλεγχο των εσωτερικών επιτοκίων και καταργήσει όλους τους συναλλαγματικούς περιορισμούς ως μέρος των διαρθρωτικών αλλαγών, είχε στη διάθεσή της ένα μόνο όργανο νομισματικής πολιτικής, τις αγοραπωλησίες χρεωγράφων (open market operations), στην προσπάθειά της να επιτύχει τους πολλαπλούς στόχους του προγράμματος σταθεροποίησης. Ως συνέπεια, και όπως συνήθως συμβαίνει όταν ο αριθμός των στόχων υπερβαίνει τον αριθμό των διαθέσιμων οργάνων, η κεντρική τράπεζα δεν μπορούσε να επιτύχει όλους τους στόχους και έπρεπε να θέσει προτεραιότητες και να κάνει συμβιβασμούς.

Επιπλέον, τα διλήμματα της νομισματικής πολιτικής, τα προερχόμενα από την επιδίωξη πολλαπλών στόχων με ένα μόνο όργανο, οξύνθηκαν από τις μετά το 1991 μαζικές εισροές κεφαλαίων στη χώρα. Εάν η κεντρική τράπεζα επέλεγε να μην τις εξουδετερώσει (no sterilization), η επακόλουθη αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας θα τροφοδοτούσε την ήδη υψηλή εσωτερική ζήτηση και, ως αποτέλεσμα, θα διακινδύνευε το στόχο του πληθωρισμού και θα προκαλούσε περαιτέρω διεύρυνση του ανησυχητικού ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Η εξουδετέρωση (steriliza-

tion), από την άλλη πλευρά, θα κρατούσε τα Μεξικανικά επιτόκια υψηλά, προσελκύοντας έτσι ακόμα περισσότερες εισροές και προκαλώντας περαιτέρω πραγματική ανατίμηση του νομίσματος (πέσο). Τελικά, η κεντρική τράπεζα, όπως προκύπτει από την ετήσια έκδοσή της *The Mexican Economy*, επέλεξε τη μέση οδό της μερικής εξουδετερώσεως (partial sterilization).

Η αναγκαστική αυτή εξουδετέρωση, διατείνεται η τέταρτη ενότητα, δημιούργησε τις συνθήκες για τις προαναφερθείσες ευκαιρίες υπερβολικού κέρδους, διατηρώντας τα Μεξικανικά επιτόκια υψηλά σε σχέση με το διαρκώς μειούμενο κόστος εξωτερικού δανεισμού Μεξικανικών τραπεζών. Το δε μειούμενο κόστος, καθώς επίσης και οι μαζικές εισροές κεφαλαίων, ήταν σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα α) της βελτιούμενης εικόνας της χώρας στις διεθνείς χρηματαγορές, η οποία με τη σειρά της ήταν προϊόν της αρχικής επιτυχίας του προγράμματος σταθεροποιήσεως και εκσυγχρονισμού, και β) θετικών εξελίξεων στις διεθνείς χρηματαγορές.

Τέλος, η ανωτέρω εμπειρία, όπως εισηγείται η πέμπτη ενότητα, μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση και αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των συνθηκών που δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα μετά την ένταξη της δραχμής στο ΜΣΙ. Ο λόγος είναι ότι η γενεσιουργός αιτία των τελευταίων, δηλαδή η επιδίωξη πολλαπλών και αλληλοσυγκρουόμενων στόχων με ελάχιστα όργανα οικονομικής πολιτικής, σε συνδυασμό με ανεξέλεγκτες εξελίξεις στις διεθνείς χρηματαγορές, είναι παρόμοια με αυτήν των προαναφερθεισών ευκαιριών υπερβολικού κέρδους. Είναι δε αυτή η αιτία τόσο γενική, ώστε τέτοιες ευκαιρίες πιθανόν να εμφανιστούν και σε άλλες χώρες οι οποίες υλοποιούν προγράμματα σταθεροποιήσεως και εκσυγχρονισμού. Είναι, επίσης, τόσο ισχυρή, ώστε να υποσκάπτει καλά σχεδιασμένα προγράμματα όπως αυτό του Μεξικού στις αρχές της δεκαετίας και το εν εξελίξει πρόγραμμα συγκλίσεως της Ελλάδος, και πιθανότατα, άλλα στο μέλλον. Οι κυβερνήσεις και οι κεντρικές τράπεζες ας γρηγορούν.

2. ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ, ΕΚΣΥΓΧΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Μετά το ξέσπασμα της κρίσεως του εξωτερικού χρέους («debt crisis») το 1982, το Μεξικό άρχισε μια μεγάλη προσπάθεια σταθεροποιήσεως και διαρθρωτικών αλλαγών, επιδιώκοντας να θέσει τις βάσεις για αειφόρο ανάπτυξη βασισμένη στις εξαγωγές. Αρχική προτεραιότητα ήταν η εξάλειψη του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών, εκ των κυρίων αιτιών της κρίσεως. (Για σχετικά μεγέθη,

βλέπε Πίνακα 2, στήλη 1). Αργότερα, όμως, η προσοχή εστράφη προς την καταπολέμηση του υψηλού πληθωρισμού, προϊόντος της ταχείας υποτιμήσεως του νομίσματος, και την αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας. Η καταπολέμηση του πληθωρισμού, συγκεκριμένα, ήταν ο κύριος στόχος του σταθεροποιητικού προγράμματος το οποίο άρχισε το 1987, κύρια στοιχεία του οποίου ήταν οι έλεγχοι των τιμών και των μισθών, για να μειωθεί η ορμή (momentum) του πληθωρισμού, και η χρήση της συναλλαγματικής ισοτιμίας ως σημείο αναφοράς (anchor) για τις τιμές. Το εν λόγω πρόγραμμα συνοδευόταν από μέτρα για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της μακροχρόνιου αποδόσεως της οικονομίας, όπως, απελευθέρωση των αγορών, ιδιωτικοποιήσεις, απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου και διαρθρωτική αλλαγή του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα πέτυχε τη μείωση του πληθωρισμού και την αναζωογόνηση της οικονομίας, αποκαθιστώντας έτσι την εμπιστοσύνη των αγορών στις προοπτικές της Μεξικανικής οικονομίας. Έως το 1989 ο πληθωρισμός είχε πέσει κάτω από 30%, από 131% το 1987 και 114% το 1988, ενώ το ακαθάριστο εθνικό προϊόν αναπτυσσόταν ταχύτερα από 3% ετησίως (Πίνακας 2, στήλες 2 και 3). Ως «ανταμοιβή», το Μεξικό απέκτησε ξανά πρόσβαση στις διεθνείς χρηματαγορές, από τις οποίες είχε αποκοπεί το 1982 με το ξέσπασμα της κρίσεως του εξωτερικού χρέους, και άρχισε να δέχεται σημαντικές εισροές ιδιωτικών κεφαλαίων (Πίνακας 2, στήλες 6, 7 και 8). Σημειώτέον ότι οι εισροές κορυφώθηκαν το 1993, όταν σημείωσαν αύξηση της τάξεως του 200% από το προηγούμενο έτος.

Διλήμματα της Νομισματικής Πολιτικής

Για την επίτευξη του στόχου του πληθωρισμού, η Τράπεζα του Μεξικού, η κεντρική τράπεζα, χρησιμοποιούσε την συναλλαγματική ισοτιμία και τη νομισματική κυκλοφορία ως ενδιάμεσους στόχους, και ασκούσε τη νομισματική πολιτική αποκλειστικά με τις αγοραπωλησίες ομολόγων. Τα επιτόκια εκυμαινόντο ελεύθερα, προσδιοριζόμενα από την προσφορά και τη ζήτηση (η μετάβαση από ελεγχόμενα σε ελεύθερα κυμαινόμενα επιτόκια το 1989 ήταν ένα βασικό στοιχείο των διαρθρωτικών αλλαγών του χρηματοπιστωτικού συστήματος).

Η συναλλαγματική πολιτική, συγκεκριμένα, πέρασε από τρεις φάσεις. Από τον Μάρτιο έως τον Δεκέμβριο του 1988, το πέσο είχε σταθερή ισοτιμία με το δολλάριο, για να βοηθήσει στη μείωση του πληθωρισμού. Εν συνεχεία, αφέρθηκε να διολισθεί με ένα σταθερό ρυθμό, για να μειωθεί η πραγματική ανατίμηση την οποία προκαλούσε ο υψηλότερος πληθωρισμός του Μεξικού από αυτόν των ΗΠΑ. Τέλος,

στις 11 Νοεμβρίου 1991, δημιουργήθηκε μια ζώνη για την συναλλαγματική ισοτιμία, με το σκεπτικό ότι τέτοιες ζώνες συνδυάζουν σχετική συναλλαγματική σταθερότητα με την ευελιξία προσαρμογής στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες των χρηματαγορών.

Η συναλλαγματική πολιτική άρχισε να αποκλίνει από την προ-σχεδιασμένη πορεία το 1992, κάτω από την πίεση των μαζικών εισροών κεφαλαίων. Στις 13 Μαρτίου 1992, η κεντρική τράπεζα διέυρυνε τη ζώνη για να αυξήσει τον συναλλαγματικό κίνδυνο και έτσι να αποθαρρύνει βραχυπρόθεσμες εισροές («hot money» flows), χωρίς, όμως, να υπονομεύσει την αξιοπιστία της συνολικής οικονομικής πολιτικής. Το αυτό συνέβη επτά μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο. Αλλάζοντας όμως πορεία το 1993, σε μια προσπάθεια να αποφύγει μεγάλες ημερήσιες (intra-day) συναλλαγματικές διακυμάνσεις, η Τράπεζα καθιέρωσε ημερήσια σημεία παρεμβολής εντός των ορίων της ζώνης, σημεία τα οποία ανακοίνωνε κάθε πρωί. Στην ουσία, καθιέρωσε ένα σύστημα σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας ως αποτέλεσμα του οποίου το πέσο παρέμεινε σταθερό κατά την διάρκεια του έτους¹.

Όμως σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία, σε συνδυασμό με τις εισροές ιδιωτικών κεφαλαίων οι οποίες ξεπερνούσαν το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών δημιουργώντας έτσι σημαντικό πλεόνασμα στο ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών, δυσχέραναν κατά πολύ την άσκηση της νομισματικής πολιτικής. Με όλους τους συναλλαγματικούς περιορισμούς να έχουν εξαλειφθεί από το 1991, η Τράπεζα του Μεξικού κατέφυγε σε μερική εξουδετέρωση των εισροών για να αποφύγει υπερβολική αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας η οποία θα έθετε σε κίνδυνο το στόχο του πληθωρισμού. Η εξουδετέρωση γινόταν με την πώληση κυβερνητικών χρεωγράφων από το χαρτοφυλάκιο της Τραπεζής. Όπως δε αναφέρεται στην *Mexican Economy*, η απόφαση για εξουδετέρωση επηρεάσθη από τέσσερους επιπλέον παράγοντες: το φόβο μελλοντικών εκρμών, τη μεταβλητότητα των εισροών και τις συνεπακόλουθες διακυμάνσεις στην ρευστότητα της οικονομίας, την πιθανότητα περαιτέρω διευρύνσεως του ήδη ανησυχητικού ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών στην περίπτωση που οι εισροές αφήνονταν να τροφοδοτήσουν την καταναλωτική πίστη και την εσωτερική ζήτηση, και την πιθανότητα ονομαστικής ανατιμήσεως του πέσο η οποία θα ενέτεινε το πρόβλημα της πραγματικής ανατιμήσεως (Πίνακας 2, στήλη 4).

Ενδεικτικά των διλημάτων τα οποία δημιούργησαν οι εισροές είναι τα ακόλουθα: Η εξουδετέρωση θεωρείτο από την Τράπεζα του Μεξικού ως ένας από τους κύριους λόγους που τα μέσα

πραγματικά επιτόκια του 1993 ήταν υψηλότερα αυτών του 1992. Ένας άλλος λόγος ήταν η μεγάλη ζήτηση πιστώσεων από τον ιδιωτικό τομέα. Πληροφοριακά, λόγω της μεγάλης ζητήσεως πιστώσεων από τον ιδιωτικό τομέα για τη χρηματοδότηση καταναλωτικών δαπανών και την αγορά προς-ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεων, ο ιδιωτικός τομέας μετεβλήθη από «πιστωτή» του χρηματοοικονομικού συστήματος το 1990 σε οφειλέτη το 1991. Αυτό το φαινόμενο ενετάθη το 1992 και συνεχίσθηκε το 1993. Επιπλέον, οι προσπάθειες εξουδετερώσεως των εισροών οδήγησαν σε μείωση της καθαρής πιστώσεως της κεντρικής τραπεζής - δηλαδή, της νομισματικής βάσεως μείον τα συναλλαγματικά αποθέματα - κάθε χρόνο από το 1990 έως το 1993. Ως αποτέλεσμα, από τις αρχές του 1992 η νομισματική βάση εκαλύπτετο πλήρως από συνάλλαγμα.

Περιορισμοί στις Υποχρεώσεις Εμπορικών Τραπεζών σε Ξένα Νομίσματα

Η Τράπεζα του Μεξικού, θορυβημένη από τον βραχυχρόνιο δανεισμό των εμπορικών τραπεζών σε ξένα νομίσματα, επεδίωξε να τον αποθαρρύνει, αρχίζοντας από τον Αύγουστο του 1991. Μεταξύ των ληφθέντων μέτρων, οι εμπορικές τράπεζες και τα παραρτήματά τους στο εξωτερικό ώφειλαν να περιορίσουν τις υποχρεώσεις τους σε ξένα νομίσματα στο 10% του συνολικού παθητικού (liabilities). Σημειωτέον, όμως, ότι αυτός ο περιορισμός δεν είχε αναδρομική ισχύ. Δηλαδή, οι τράπεζες οι οποίες υπερέβαιναν το όριο του 10% δεν υποχρεούντο να μειώσουν τις υποχρεώσεις τους σε ξένα νομίσματα. Απλώς, δεν μπορούσαν να δανειστούν άλλο έως ότου ικανοποιούσαν τον περιορισμό. Τρεις μήνες αργότερα, το όριο αυξήθηκε σε 20%, με την προϋπόθεση ότι οι τράπεζες θα επένδυαν σε ρευστά ξένα αξιόγραφα το 15% των συνολικών τους υποχρεώσεων σε ξένα νομίσματα.

Το Μεξικό, πάντως, δεν κατέφυγε σε φορολόγηση των εισροών ή αύξηση του αποθεματικού συντελεστή τους (reserve requirements), όπως έκαναν, για παράδειγμα, η Βραζιλία και η Χιλή στην προσπάθειά τους να αποθαρρύνουν τις βραχυπρόθεσμες εισροές και να αποφύγουν τις παρενέργειές τους.

3. ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ;

Με τη σύγκριση των αποδόσεων των Tesobonos και των EuroCDs αποφεύγεται ο σκόπελος του διαχωρισμού του κινδύνου της χώρας από αυτόν του νομίσματος². Τα Tesobonos, όπως προαναφέρθηκε, ήταν ομόλογα της Μεξικανικής κυβερνήσεως με ρήτρα δολλαρίου

και διάρκεια από 28 έως 364 ημέρες. Εδημοπρατούντο κάθε εβδομάδα από την κεντρική τράπεζα, η οποία, όμως, διατηρούσε το δικαίωμα να πουλήσει μόνο μέρος από το προανακοινωθέν ποσό εάν οι τιμές της δημοπρασίας δεν ήταν οι επιθυμητές. Οι εμπορικές τράπεζες και οι ξένοι επενδυτές μπορούσαν να συμμετάσχουν στις δημοπρασίες. Επίσης, δεν υπήρχε κανένας φόρος για Μεξικάνους ή ξένους αγοραστές.

Με όλους τους συναλλαγματικούς περιορισμούς να έχουν καταργηθεί από τον Νοέμβριο του 1991, οι μόνοι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι αγοραστές Tesobonos ήταν της πτώχευσης (default risk) και των μελλοντικών συναλλαγματικών περιορισμών.

Αποδεικτικά Στοιχεία

Ο Πίνακας 1 συνοψίζει τα αποδεικτικά στοιχεία. Αρχίζοντας από αριστερά, αναφέρει την ημερομηνία, τις αποδόσεις των εβδομαδιαίων δημοπρασιών Tesobonos διάρκειας 28, 91 και 182 ημερών, και τις αποδόσεις των EuroCDs διάρκειας 182 ημερών των Banamex και Bancomer, των δύο μεγαλύτερων εμπορικών τραπεζών του Μεξικού (και οι δύο είχαν ιδιωτικοποιηθεί το 1991). Οι αποδόσεις των Tesobonos προέχονται από το Bloomberg. Tesobonos διάρκειας 91 και 182 ημερών άρχισαν να δημοπρατούνται τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1993, αντίστοιχα. Οι αποδόσεις των EuroCDs προέχονται από τους «Short-Term Money-Market Tables» της τραπεζής Chemical, οι οποίοι εδημοσιεύοντο στο μηνιαίο περιοδικό *Latin Finance* (συντομογραφία LF). Κάθε μήνα, το LF δημοσίευε τις αποδόσεις των EuroCDs των μεγαλύτερων τραπεζών της Λατινικής Αμερικής για μια συγκεκριμένη ημέρα του προηγούμενου μήνα. Για παράδειγμα, οι αποδόσεις της 22ας Σεπτεμβρίου 1993 εδημοσιεύθησαν στην έκδοση του Οκτωβρίου. Λόγω δύο συνδυασμένων εκδόσεων, για Ιανουάριο/Φεβρουάριο και Ιούλιο/Αύγουστο, υπάρχουν κάποιοι μήνες στον Πίνακα 1 χωρίς EuroCD αποδόσεις.

Οι αποδόσεις των σε Ευρωδολάρια EuroCDs των Banamex και Bancomer προέρχονται από τη δευτερογενή αγορά. Όπως, όμως, διευκρίνισαν οι αναλυτές της Chemical οι οποίοι ετοιμάζαν τους σχετικούς πίνακες του LF, οι αποδόσεις κατά την έκδοση ήταν χαμηλότερες, επηρεαζόμενες θετικά από τη διαφήμιση («image boosting») των δύο τραπεζών. Οι δύο τράπεζες, επιπλέον, πωλούσαν κατ' ιδίαν τα αξιόγραφα τους, αποφεύγοντας έτσι οιοδήποτε κόστος για προμήθειες.

Για την αποφυγή των επιπλέον δυσκολιών που συνεπάγεται η σύγκριση των αποδόσεων χρεωγράφων με μεγάλη διαφορά στη διάρκεια, όπως, για παράδειγμα, Tesobonos 28 ημερών με EuroCDs

180 ημερών, η ανάλυση αρχίζει τον Ιούλιο του 1993, όταν άρχισε η τακτική δημοπρασία Tesobonos διάρκειας 182 ημερών. Τελειώνει δε πριν το Μάρτιο του 1994, όταν η δολοφονία του υποψηφίου προέδρου Colossio υπέσκαψε την εμπιστοσύνη των επενδυτών στην πολιτική σταθερότητα του Μεξικού και έθεσε σε κίνηση την ακολουθεία των γεγονότων τα οποία οδήγησαν στη δραματική υποτίμηση του πέσο τον Δεκέμβριο του 1994. Κατά την διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, Ιούλιο 1993 - Φεβρουάριος 1994, οι Μεξικανικές τράπεζες αντλούσαν μεγάλα ποσά από την έκδοση EuroCDs. Ως εκ τούτου, οι αποδόσεις των EuroCDs στον Πίνακα 1 δεν αντανακλούν, κατά πάσα πιθανότητα, χαμηλή προσφορά³.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Αποδόσεις Μεξικανικών Χρεωγράφων - Ιούλιος 1993-Μάρτιος 1994

Ημερομηνία	Tesobonos			EuroCDs 180 ημερών	
	28 ημερών	91 ημερών	182 ημερών	Banamex	Bancomer
Jan 5, 1993	2.490				
Jan 12	3.000				
Jan 19	3.500				
Jan 26	4.500			5.750	6.000
Feb 2					
Feb 9	3.510				
Feb 16	4.000				
Feb 23	4.500				
Feb 24				5.375	5.700
Mar 2	4.480				
Mar 9	4.500				
Mar 16	4.500				
Mar 18				5.250	5.250
Mar 23	3.960				
Mar 30	4.500				
Apr 6	4.010				
Apr 13	4.000				
Apr 16				5.000	5.000
Apr 20	4.500				
Apr 27	4.500				
May 4	4.500				
May 11	4.010				
May 14				4.625	5.125
May 18	4.240				
May 25	4.500				
Jun 1	4.500	5.750			
Jun 8	4.470	6.000			
Jun 15	4.500	5.950			
Jun 22	4.410	5.750			
Jun 29		5.980			

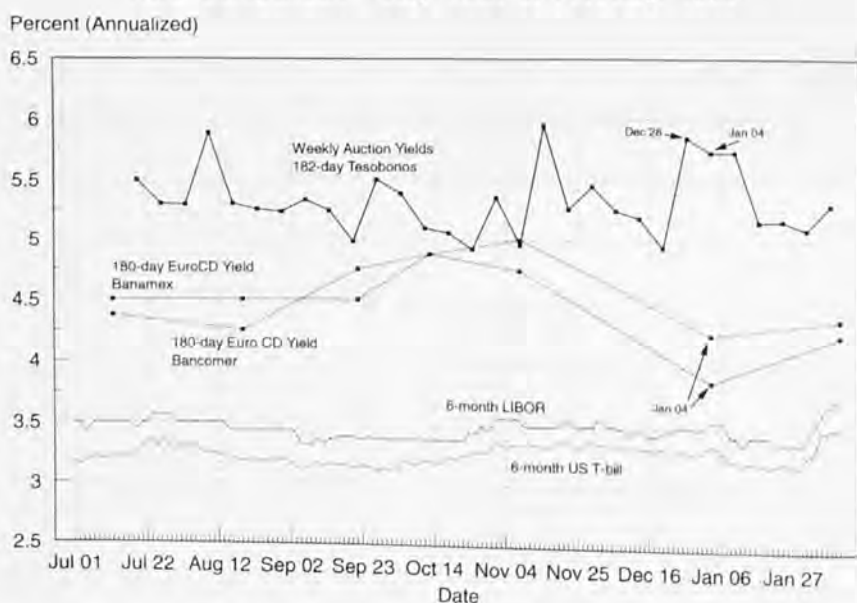
Πίνακας 1 (συνέχεια)

Ημερομηνία	Tesobonos			EuroCDs 180 ημερών	
	28 ημερών	91 ημερών	182 ημερών	Banamex	Bancomer
Jul 6, 1993		5.190			
Jul 13		4.980		4.500	4.375
Jul 20		5.270	5.500		
Jul 27		5.090	5.300		
Aug 3		5.080	5.290		
Aug 10		5.070	5.890		
Aug 17		4.980	5.300		
Aug 19				4.500	4.250
Aug 24		4.950	5.250		
Aug 31		5.110	5.230		
Sep 7		5.390	5.330		
Sep 14		4.970	5.240		
Sep 21		4.700	4.980		
Sep 22				4.500	4.750
Sep 28		5.150	5.500		
Oct 5		4.930	5.380		
Oct 12		5.020	5.090		
Oct 15				4.875	4.875
Oct 19		4.990	5.050		
Oct 26		4.940	4.920		
Nov 2		5.030	5.350		
Nov 9		5.500	4.960	4.750	5.000
Nov 16		5.260	5.950		
Nov 23		5.950	5.260		
Nov 30		5.330	5.450		
Dec 7		5.140	5.250		
Dec 14		5.000	5.190		
Dec 21		4.980	4.950		
Dec 28		5.090	5.850		
Jan 4, 1994		5.500	5.730	3.875	4.250
Jan 11		5.500	5.730		
Jan 18		4.790	5.160		
Jan 25		4.670	5.170		
Feb 1		5.500	5.100		
Feb 8		5.170	5.300		
Feb 10				4.250	4.375
Feb 15		4.340	5.100		
Feb 22		4.340	5.100		
Mar 1		4.000	4.840		
Mar 8		4.380	5.230		
Mar 15		5.890	5.980		
Mar 22		6.790	6.740		
Mar 24				4.625	4.750
Mar 29		7.270	7.790		

Πηγές: • Αποδόσεις κατά τις δημοπρασίες των Tesobonos: Bloomberg.
 • Αποδόσεις των EuroCDs (πιστοποιητικών καταθέσεων σε Ευρωδολάρια) των Banamex και Bancomer: *Latin Finance*.

Το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει τα στοιχεία του Πίνακα 1 σε οπτική μορφή. Πέραν των αποδόσεων των Tesobonos και των EuroCDs των δύο ιδιωτικών τραπεζών, Banamex και Bancomer, παρουσιάζει επίσης, προς χάριν συγκρίσεως, το εξαμηνιαίο διατραπεζικό επιτόκιο στις Ευρωαγορές (LIBOR) και την απόδοση των εξαμηνιαίων γραμματίων του Αμερικανικού δημοσίου (U.S. Treasury Bills) σε ημερήσια βάση. Επιπλέον, προσδιορίζει τις ημερομηνίες δημοπρασίας Tesobonos πριν και μετά την πρώτη Ιανουαρίου που ξέσπασε η επανάσταση στην επαρχία Chiapas.

FIGURE 1.
Yield Comparison - July 1993 to February 1994

Sources: Tesobonos yields: Bloomberg; Banamex & Bancomer EuroCD yields: *Latin Finance*; daily LIBOR & US Treasury bill rate: Federal Reserve Bank of N.Y.

Μερικές χρήσιμες παρατηρήσεις ακολουθούν. Πρώτον, η αύξηση των αποδόσεων των EuroCDs τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο, όπως και το άλμα της αποδόσεως των Tesobonos στην δημοπρασία της 16ης Νοεμβρίου, αντανakλούν την αβεβαιότητα για την επικύρωση από το Αμερικανικό Κογκρέσο της ζώνης ελευθέρου εμπορίου μεταξύ των ΗΠΑ, Καναδά και Μεξικού (NAFTA), στην οποία ζώνη είχαν επενδυθεί πολλές ελπίδες για το μέλλον της Μεξικανικής οικονομίας. Μετά την επικύρωση της NAFTA στις 18 Νοεμβρίου, οι

αποδόσεις έπεσαν. Δεύτερον, η απόδοση των Tesobonos έπεσε στη δημοπρασία της 4ης Ιανουαρίου 1994 σε σχέση με το άλμα της 28ης Δεκεμβρίου 1993, μια ένδειξη ότι η εξέγερση στην επαρχία Chiapas δεν είχε ανησυχήσει ακόμη τους επενδυτές. Επίσης, οι αποδόσεις των EuroCDs και των Tesobonos αυξήθηκαν τον Φεβρουάριο, ακολουθώντας την αύξηση του LIBOR και της αποδόσεως των U.S. Treasury Bills, επακόλουθο της αυξήσεως των επιτοκίων από την Αμερικανική Κεντρική Τράπεζα (U.S. Federal Reserve System). Εν πάση περιπτώσει, η μεταβλητότητα της αποδόσεως των Tesobonos, συγκριτικά με την σχετική σταθερότητα των ημερησίων επιτοκίων, υποδηλεί ότι ο κρατικός κίνδυνος (country risk) δεν ήταν ο μοναδικός προσδιοριστικός παράγοντας της διαφοράς των αποδόσεων των Tesobonos, από τη μια πλευρά, και των LIBOR και U.S. Treasury Bills, από την άλλη (συναλλαγματικός κίνδυνος ουσιαστικά δεν υπήρχε επειδή τα Tesobonos εκδίδοντο με ρήτρα δολλαρίου).

Όπως δεικνύει το Διάγραμμα 1, οι αποδόσεις των EuroCDs των δύο ιδιωτικών τραπεζών ήταν χαμηλότερες αυτής των Tesobonos καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, με μόνο εξαίρεση την απόδοση των EuroCDs της Bancomer στις 9 Νοεμβρίου 1993. Ταιριάζοντας τις ημερομηνίες αναφοράς όσο περισσότερο γίνεται, η διαφορά των αποδόσεων ήταν 1.05% στα μέσα Αυγούστου (Tesobonos 5.30% στις 17 Αυγούστου, Bancomer 4.25% στις 19 Αυγούστου). Εμειώθη εν συνεχεία στο 0.215% στα μέσα Οκτωβρίου (Tesobonos 5.09% στις 12. Banamex και Bancomer 4.875% στις 15) πριν αυξηθεί σε 1.855% στις αρχές Ιανουαρίου (Tesobonos 5.73%, Banamex 3.875% στις 4 Ιανουαρίου). Η διαφορά είναι στην πραγματικότητα μεγαλύτερη, εάν ληφθεί υπόψιν ο υψηλότερος πιστωτικός κίνδυνος των δύο ιδιωτικών τραπεζών συγκριτικά με την Μεξικανική κυβέρνηση.

Και το ερώτημα είναι: Αντιπροσώπευε αυτή η διαφορά ευκαιρία υπερβολικού κέρδους για τις δύο τράπεζες, οι οποίες θα μπορούσαν να επενδύουν σε Tesobonos τα χρήματα τα οποία αντλούσαν από τις Ευρωπαϊκές με την έκδοση EuroCDs;

Ευκαιρίες Υπερβολικού Κέρδους;

Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα είναι καταφατική διότι η εν λόγω διαφορά δεν μπορεί να αποδοθεί στους παράγοντες οι οποίοι εμποδίζουν τη σύγκλιση των επιτοκίων διεθνώς. Κατ' αρχήν, το κόστος διαθέσεως των ομολόγων ήταν μηδαμινό διότι οι δύο τράπεζες διέθεταν κατ' ιδίαν τα EuroCds τους. Το πληροφοριακό κόστος ήταν επίσης μηδαμινό διότι, όντας οι μεγαλύτερες εμπορικές τράπεζες της χώρας, ήταν σημαντικοί παράγοντες του Μεξικανικού

χρηματοοικονομικού συστήματος, ενώ, παράλληλα, η διαδικασία δημοπρασίας των Tesobonos ήταν αποτελεσματική και διαφανής. Επιπλέον, δεν υπήρχαν συναλλαγματικοί περιορισμοί ή φόροι.

Ακόμη και ο περιορισμός ότι οι εμπορικές τράπεζες όφειλαν να επενδύουν σε ρευστά ξένα αξιόγραφα το 15% των συνολικών τους υποχρεώσεων σε ξένα νομίσματα δεν μπορεί να εξηγήσει την αρνητική διαφορά. Θεωρείστε, για παράδειγμα, την περίπτωση της Bancamer στις 19 Αυγούστου, 1993, και εξετάστε το δυσμενέστερο δυνατό σενάριο κατά το οποίο η τράπεζα ικανοποιούσε αυτόν τον περιορισμό κρατώντας δολάρια στο χρηματοκιβώτιό της. Σε αυτήν την περίπτωση, η απόδοση από την επένδυση σε Tesobonos θα ήταν $(1.0-1.15) \cdot 5.30[\%] = 4.505[\%]$, 0,255% υψηλότερα από την απόδοση των EuroCDs της Bancamer. Εάν η τράπεζα ικανοποιούσε τον περιορισμό επενδύοντας σε εξαμηνιαία γραμμάτια του Αμερικανικού δημοσίου, η ανάλογη απόδοση θα ήταν 4.982%, 0.732% υψηλότερα από την απόδοση των EuroCDs.

Λογικά, ούτε η πιθανότητα μελλοντικών συναλλαγματικών περιορισμών θα μπορούσε να εξηγήσει τη μεγαλύτερη απόδοση των Tesobonos. Κατ' αρχήν, μια τέτοια πιθανότητα θα ήταν πολύ μικρή κατά τη διάρκεια της χρυσής περιόδου πριν το 1984, καθώς οιαδήποτε αναφορά σε συναλλαγματικούς περιορισμούς θα υπονόμειε την με μεγάλη προσπάθεια αποκτηθείσα αξιοπιστία των Μεξικανικών αρχών. Η αξιοπιστία ήταν συνάρτηση της επιτυχίας του προγράμματος σταθεροποιήσεως και εκσυγχρονισμού, σημαντικά στοιχεία του οποίου ήταν η απελευθέρωση του χρηματοοικονομικού συστήματος και η κατάργηση των συναλλαγματικών περιορισμών. Ενδεικτικό της σημασίας την οποία οι αρχές απέδιδαν στην αξιοπιστία τους είναι το γεγονός ότι δεν υποτίμησαν το πέσο ακόμα και όταν έχασαν σχεδόν τα μισά από τα συναλλαγματικά αποθέματα - περίπου 12 δις δολάρια απώλεια - το μήνα που ακολούθησε τη δολοφονία του Colossio, όταν κάλλιστα η υποτίμηση θα μπορούσε να αποδοθεί σε σοβαρές πλην όμως απρόβλεπτες εξελίξεις και όχι σαν υπαναχώρηση από το προαναφερθέν πρόγραμμα. Επιπλέον, η πιθανότητα μελλοντικών συναλλαγματικών περιορισμών δεν θα επηρέαζε βραχυπρόθεσμα αξιόγραφα όπως τα EuroCDs, πέραν του γεγονότος ότι άλλοι περιορισμοί δεν είχαν αναδρομική ισχύ.

Αλλά, ακόμα και αν όλοι μαζί οι προαναφερθέντες παράγοντες, σε συνδυασμό με κάποιους άλλους άγνωστους παράγοντες, μπορούσαν να εξηγήσουν την εν λόγω διαφορά, ένα επιπλέον σημαντικό ερώτημα παραμένει: Γιατί οι Μεξικανικές αρχές - οι οποίες είχαν τουλάχιστον την ίδια πρόσβαση και αξιοπιστία στις Ευρωπαϊκές με τις δύο ιδιωτικές τράπεζες - εξέδιδαν Tesobonos για ένα μεγάλο

διάστημα, με επιτόκιο υψηλότερο από αυτό με το οποίο θα εδανείζοντο στις Ευρωαγορές; Διευρύνοντας το μυστήριο, οι Μεξικανικές αρχές δεν χρειάζονταν καν να δανειστούν είτε σε πέσος είτε σε δολάρια, όπως προκύπτει από: α) το πλεόνασμα του κρατικού προϋπολογισμού το 1992 και 1993 (πίνακας 2, στήλη 5), β) τη μείωση της καθαρής πιστώσεως της κεντρικής τραπεζής από το 1990 έως 1993 και τη συνεπαγόμενη μείωση εισοδήματος από τη δημιουργία χρήματος (seignorage), και γ) την ταχεία συσσώρευση συναλλαγματικών αποθεμάτων. Σημειωτέον, το Μεξικό είχε σημαντική οικονομική ζημία από τη συσσώρευση αποθεμάτων, αποτέλεσμα του ότι αυτά είχαν πολύ χαμηλότερη απόδοση από τα επιτόκια των Tesobonos και άλλων κρατικών αξιογράφων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Επιλεγμένοι Οικονομικοί Δείκτες

Έτος	Μακροοικονομικά Μεγέθη					Εισορές Ιδιωτικών Κεφαλαίων - εκατ. \$		
	Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών (εκατ. \$)	Αύξηση Πραγματικού ΑΕΠ (%)	Πληθωρισμός (%)	Πραγματική Συναλλαγματική Ισοτιμία	Κρατικός Προϋπολογισμός (εκατ. πέσος)	Ομόλογα	Euro Notes	Μετοχές
	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
1980	-10442,0	8,3	26,4	147,0	-134,0	π.α.	π.α.	π.α.
1981	-16240,0	8,8	27,9	175,0	-400,0	π.α.	π.α.	π.α.
1982	-5889,0	-0,7	58,7	134,0	-1170,0	π.α.	π.α.	π.α.
1983	5866,0	-4,3	102,3	68,0	-1458,0	π.α.	π.α.	π.α.
1984	4183,0	3,6	65,3	82,0	-2131,0	π.α.	π.α.	π.α.
1985	800,0	2,8	57,8	77,0	-3581,0	π.α.	π.α.	π.α.
1986	-1377,0	-3,8	86,2	62,0	-10341,0	50,0	0,0	0,0
1987	4247,0	1,9	131,8	62,0	-27466,0	0,0	0,0	0,0
1988	-2374,0	1,2	114,2	77,0	-37843,0	0,0	58,0	0,0
1989	-5825,0	3,3	20,0	85,0	-25589,0	250,0	0,0	0,0
1990	-7451,0	4,4	26,7	89,0	-19436,0	3323,0	0,0	98,0
1991	-14888,0	3,6	22,7	100,0	-1990,0	4167,0	1377,0	4120,0
1992	-24442,0	2,8	15,5	113,0	15959,0	3705,0	2700,0	4063,0
1993	-23400,0	0,6	9,8	124,0	4156,0	7784,0	4346,0	5725,0
1994	-29418,0	3,5	7,0	124,0	-9927,0	5399,0	4650,0	4689,0

Είναι λογικό, λοιπόν, να συμπεράνει κανείς ότι η εν λόγω διαφορά αντιπροσώπευε ευκαιρία υπερβολικού κέρδους για τις δύο τράπεζες. Ήταν δε αυτή ακόμα μεγαλύτερη στην πραγματικότητα, αν ληφθεί υπόψιν ο μεγαλύτερος πιστωτικός κίνδυνος των δύο ιδιωτικών τραπεζών συγκριτικά με την Μεξικανική κυβέρνηση, καθώς επίσης και το γεγονός ότι οι αποδόσεις των Tesobonos διαρκείας 91 ημερών

ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις του Πίνακα 1 υψηλότερες αυτών των EuroCDs διάρκειας 180 ημερών⁴.

Πρέπει, πάντως, να τονιστεί ότι, λόγω της μικρής αποκλίσεως στις ημερομηνίες αναφοράς και στη διάρκεια των Tesobonos και των EuroCDs, η αρνητική διαφορά δεν αποτελούσε ευκαιρία υπερβολικού κέρδους χωρίς κανένα, με την αυστηρή έννοια της λέξεως, κίνδυνο. Επίσης, τέτοιες ευκαιρίες δεν ήταν προσιτές σε όλους, κάτι το οποίο εξηγεί γιατί το Μεξικό δεν κατακλύστηκε από ακόμα περισσότερες εισροές. Όπως οι πίνακες της Chemical στο *Latin Finance* πιστοποιούν, οι αποδόσεις των EuroCDs μικρότερων τραπεζών και άλλων εταιριών ήταν υψηλότερες από τις των Tesobonos. Για δε τους ξένους επενδυτές, το κόστος συναλλαγών και πληροφοριών στο Μεξικό, σε συνδυασμό με τη μικρότερη ρευστότητα στη δευτερογενή αγορά των Tesobonos συγκριτικά με τις Ευρωπαϊκές, μείωναν κατά πολύ τις ευκαιρίες. Τέλος, αυτές οι ευκαιρίες ήταν περιορισμένες για τις Banamex και Bancomef λόγω των περιορισμών στον δανεισμό σε ξένα νομίσματα και του γεγονότος ότι η κεντρική τράπεζα ήλεγχε την ποσότητα των προς δημοπρασία κρατικών ομολόγων.

4. ΕΞΗΓΗΣΗ

Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι οι ανωτέρω ευκαιρίες υπερβολικού κέρδους ήταν το κοινό προϊόν δύο παραγόντων: της μαζικής μετά το 1991 εισροής κεφαλαίων και της περιορισμένης δυνατότητας των Μεξικανικών αρχών να επηρεάσουν την οικονομία. Ο δεύτερος παράγων οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην απελευθέρωση του χρηματοοικονομικού συστήματος και των αγορών εν γένει, την εξάλειψη όλων των συναλλαγματικών περιορισμών, και τον φόβο ότι μια μερική και παροδική αναστροφή των διαρθρωτικών αλλαγών - όπως η επαναφορά κάποιων συναλλαγματικών περιορισμών - θα υπονόμειε την αξιοπιστία του όλου προγράμματος σταθεροποίησης και εκσυγχρονισμού.

Ο δε πρώτος παράγων ήταν το αποτέλεσμα δύο κυρίως δυναμικών οι οποίες συνήργησαν στη μείωση του κόστους διεθνούς δανεισμού Μεξικανικών Τραπεζών και επιχειρήσεων: της αρχικής επιτυχίας του προγράμματος σταθεροποίησης και εκσυγχρονισμού, και θετικών εξελίξεων στις διεθνείς χρηματαγορές. Αντανακλώντας την πρώτη δύναμη, το Μεξικό εθεωρείτο τότε ως η πλέον αξιόπιστη από τις χώρες που είχαν επαναδιαπραγματευθεί το από της δεκαετίας του '80 εξωτερικό τους χρέος. Ως εκ τούτου, απολάμβανε χαμηλότερα επιτόκια δανεισμού από την πλειονότητα των αναδυομένων αγορών. Επίσης, η διαφορά της αποδόσεως κρατικών

ομολόγων του Μεξικού από αντίστοιχα των ΗΠΑ (sovereign yield spread) μειώθηκε από 3% στις αρχές του 1993 σε περίπου 1% μέχρι το τέλος του έτους⁵. Αντανακλώντας τη δεύτερη δύναμη, η αντίστοιχη διαφορά του δείκτη *J.P. Morgan Emerging Bond Market Index*, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τις κύριες αναδυόμενες αγορές, μειώθηκε κατά την ίδια περίοδο από 8% σε 4%⁶.

Συνδυάζοντας όλα τα ανωτέρω, καθώς η ζήτηση πιστώσεων από τον ιδιωτικό τομέα για τη χρηματοδότηση της υψηλής εσωτερικής ζήτησεως⁷ ασκούσε ανοδική πίεση στα Μεξικανικά επιτόκια, η Τράπεζα του Μεξικού αντιμετώπιζε το δίλημμα της εξουδετέρωσης των μαζικών εισροών κεφαλαίων. Σε μια οικονομία όπου τα επιτόκια εκαθορίζοντο από την προσφορά και τη ζήτηση, η εξουδετέρωση θα διατηρούσε την ανοδική πίεση στα επιτόκια, οδηγώντας έτσι σε ονομαστική ανατίμηση του πέσο η οποία με τη σειρά της θα ενέτεινε το πρόβλημα της πραγματικής ανατιμώσεως. Μη εξουδετέρωση, από την άλλη πλευρά, σε ένα καθεστώς σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας, θα οδηγούσε σε αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, χαμηλότερα επιτόκια και, τελικά, σε ακόμα υψηλότερη εσωτερική ζήτηση. Η τελευταία θα υπονόμειε την προσπάθεια τιθασεύσεως του πληθωρισμού και θα οδηγούσε σε περαιτέρω επιδείνωση του ήδη ανησυχητικού ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών. Τελικά, η Τράπεζα του Μεξικού, όπως προαναφέρθηκε, επέλεξε τη μέση οδό της μερικής εξουδετέρωσης.

Μα ενώ η εξουδετέρωση κρατούσε τα Μεξικανικά επιτόκια σχετικά υψηλά, το κόστος διεθνούς δανεισμού Μεξικανικών οργανισμών εμειούτο, και για τις δυο τράπεζες έπεσε κάτω από την απόδοση των *Tesobonos*. Αυτή η εξήγηση συμφωνεί με το ότι, όπως πιστοποιεί ο Πίνακας 1, οι αποδόσεις των *EuroCDs* των δύο τραπεζών ήταν χαμηλότερες στο δεύτερο εξάμηνο του 1993 από ότι στο πρώτο. Επίσης, εμειούντο κατά τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου, εν αντιθέσει με την αυξανόμενη απόδοση των *Tesobonos* διάρκειας 28 ημερών. Συμφωνεί επίσης με την εκτίμηση της κεντρικής τραπεζής ότι η εξουσιοδότηση ήταν μια από τις κύριες αιτίες που τα μέσα πραγματικά επιτόκια το 1993 ήταν υψηλότερα αυτών του 1992.

5. ΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ

Επιβεβαιώνοντας τη δύναμη των διεθνών χρηματαγορών να υποσκάπτουν καλά σχεδιασμένα οικονομικά προγράμματα, τα διλήμματα της Τραπεζής της Ελλάδος μετά την ένταξη της δραχμής στο ΜΣΙ είναι παρόμοια με αυτά της Τραπεζής του Μεξικού το 1993: προέρχονται από την επιδίωξη των πολλαπλών στόχων του

προγράμματος συγκλίσεως με ελάχιστα όργανα νομισματικής πολιτικής, και οξύνθηκαν από τη μαζική εισροή κεφαλαίων που ακολούθησε την ένταξη.

Εν περιλήψει, η μη εξουδετέρωση των εισροών θα τροφοδοτούσε την πιστωτική επέκταση και, μέσω αυτής, την εσωτερική ζήτηση, διακυβεύοντας το κριτήριο του πληθωρισμού, κατά κύριο λόγο, και διευρύνοντας το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, κατά δεύτερο. Η εξουδετέρωση, από την άλλη πλευρά, θα κρατούσε υψηλά τα δραχμικά επιτόκια, εμποδίζοντας τη σύγκλισή τους με τα Ευρωπαϊκά. Επιπροσθέτως, τα υψηλά επιτόκια θα προσήλκυαν ακόμα μεγαλύτερες εισροές, οδηγώντας σε ανατίμηση της δραχμής - απομακρύνοντάς την από την κεντρική ισοτιμία - και σε αυξημένο δημοσιονομικό κόστος από τη συσσώρευση συναλλαγματικών αποθεμάτων των οποίων η απόδοση είναι κατά πολύ χαμηλότερη από αυτήν των αξιογράφων του ελληνικού δημοσίου.

Η προσεκτική πολιτική της Τραπέζης της Ελλάδος, που είναι παρόμοια της «μέσης οδού» της Τραπέζης του Μεξικού, επέτρεψε τη βραδεία αποκλιμάκωση των επιτοκίων, το κύριο όπλο στη μάχη κατά του πληθωρισμού. Δεν μπόρεσε, όμως, να αποτρέψει την ανατίμηση της δραχμής, η οποία ανέκτησε το μεγαλύτερο μέρος της ανακοινωθείσης με την είσοδο στο ΜΣΙ υποτιμίσεως, ούτε και να συγκρατήσει τον πληθωρισμό, για την τιθάσευση του οποίου χρειάστηκαν πρόσθετα μέτρα (εξ' ου και η εκτίμηση ότι η δραχμή έπεσε θύμα της επιτυχίας της).

Πάντως, η μη έκδοση αξιογράφων του Ελληνικού δημοσίου με ρήτρα ξένου νομίσματος δεν επέτρεψε την εμφάνιση ευκαιριών υπερβολικού κέρδους όπως αυτές των Banamex και Bancomer (από ότι ο γράφων γνωρίζει). Το πλησιέστερο ανάλογο τέτοιων ευκαιριών συναντάται στο υψηλότερο επιτόκιο παρεμβάσεως της Τραπέζης της Ελλάδος από το επιτόκιο της διατραπεζικής αγοράς. Βεβαίως, οι Ελληνικές τράπεζες μπορούν να δανεισθούν σε Ευρώ ή δολάρια με χαμηλό επιτόκιο και να επενδύσουν τα δανειζόμενα χρήματα σε αξιόγραφα του δημοσίου με υψηλό επιτόκιο. Ο συναλλαγματικός κίνδυνος όμως ελλοχεύει, και μια ταχύτερη ή μεγαλύτερη από την αναμενόμενη διολίσθηση της δραχμής μπορεί να μετατρέψει σε ζημία το προσδοκώμενο από τη διαφορά των επιτοκίων κέρδος.

Τελειώνοντας, η αδυναμία των δύο κεντρικών τραπεζών - και πολλών άλλων που δεν μπορούν να αναφερθούν εδώ για λόγους οικονομίας του κειμένου - εμπρός στις δυνάμεις της αγοράς υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της εντάξεως της Ελλάδος στην ΟΝΕ και την ορθότητα της σχετικής προσπάθειας. Εν συντομία, μια μεγάλη κεντρική τράπεζα, όπως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα,

είναι λιγότερο ευάλωτη από μια μικρή. Ως αποτέλεσμα, περιορίζεται στο ελάχιστο η πιθανότητα να προκληθεί οικονομική κρίση ή να αποτύχει μια καλά σχεδιασμένη οικονομική πολιτική εξαιτίας ανεξέλεγκτων εξελίξεων στις διεθνείς χρηματαγορές.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περισσότερες λεπτομέρειες παρέχονται στις σελίδες 96-99 της εκδόσεως *The Mexican Economy 1994*, και στο ακαδημαϊκό άρθρο των Calvo και Mendoza «Mexico's Balance of Payments Crisis: A Chronicle of A Death Foretold», *Journal of International Economics*, τόμος 41, σελίδες 235-264, Νοέμβριος 1996.
2. Ο δεύτερος κίνδυνος υπάρχει για αξιόγραφα σε πέσος. Παρεπιμπτόντως, τα Tesobonos, τα οποία πρωτοεκδόθηκαν τον Ιούλιο του 1989 σε μια περίοδο μεγάλων συναλλαγματικών διακυμάνσεων, εθωρούντο καλή προστασία (hedge) από τον συναλλαγματικό κίνδυνο. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να βρει λεπτομερέστερη περιγραφή των Tesobonos στην ακαδημαϊκή έκδοση του άρθρου, «Arbitrage Opportunities on the Road to Stabilization and Reform», Working Paper EC-98-14, Department of Economics, STERN School of Business - New York University, Οκτώβριος 1998.
3. Σύμφωνα με στοιχεία της Τραπεζής Διεθνών Συναλλαγών, οι Μεξικανικές τράπεζες ανακοίνωσαν την έκδοση σχετικών χρεωγράφων αξίας 321 εκατομμυρίων δολλαρίων το τρίτο τρίμηνο του 1993 και 2.7 δις το τέταρτο τρίμηνο. Οι εκδόσεις μειώθηκαν στα 500 εκατομμύρια το πρώτο τρίμηνο του 1994 και στο μηδέν μετά τη δολοφονία του Colossio.
4. Αυτό το γεγονός δεν μπορεί να αποδοθεί σε προσδοκίες χαμηλοτερων δολλαριακών επιτοκίων στο προσεχές μέλλον (καμπύλη αποδόσεων με αρνητική κλίση), διότι κατά την περίοδο Ιουλίου 1993-Ιανουαρίου 1994 η διαφορά του εξαμηνιαίου και του τριμηνιαίου LIBOR ήταν πάντοτε μη αρνητική, κυμαινόμενη μεταξύ 0.0% και 0.25%.
5. Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, *Private Market Financing for Developing Countries*, σελ. 17-21, Μάρτιος 1995.
6. Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, *International Capital Markets: Developments, Prospects and Key Issues*, σελίδες 70-71, Νοέμβριος 1997.
7. Αυξάνοντας την διαθεσιμότητα των πιστώσεων προς τον ιδιωτικό τομέα, οι εισροές κεφαλαίων ήταν μια από τις γενεσιουργές αιτίες της υψηλής εσωτερικής ζήτησεως. Σχετική εμπειρική απόδειξη παρέχεται από την Μαρτίνα Κόπελμαν η οποία, στο άρθρο «The Role of Credit in Post-Stabilization Consumption Booms» (MIT 1994), δεικνύει ότι οι εισροές επέτρεψαν την αύξηση των καταναλωτικών δανείων τα οποία χρηματοδοτήσαν την καταναλωτική εκρηξη που ακολούθησε το πρόγραμμα σταθεροποίησης του Μεξικού. Ο γράφων, ο οποίος στο άρθρο «Credit Rationing and Rational Behavior» (*Journal of Money, Credit and Banking*, τόμος 26, αριθμός 2, σελίδες 182-202, Μάιος 1994) δείχνει ότι η αύξηση στη διαθεσιμότητα δανείων μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση της καταναλώσεως ακόμα και όταν τα νοικοκυριά δεν χρειάζονται να δανειστούν, παρέχει μια θεωρητική εξήγηση. Υπάρχουν επίσης πολλές ενδείξεις ότι οι εισροές βοήθησαν τη χρηματοδότηση πολλών επενδύσεων, ιδιαίτερα στον οικοδομικό τομέα, οι οποίες δεν θα εχρηματοδοτούτο ούτε θα αναλαμβάνονταν υπό κανονικές συνθήκες. Πέραν αυτών, όμως, και άλλες δυνάμεις τροφοδοτούσαν την εσωτερική ζήτηση. Κρίνοντας από την ευφορία κατά το αρχικό στάδιο του σταθεροποιητικού προγράμματος, υπερ-αισιόδοξες προσδοκίες συμπεριλαμβάνονται σε αυτές.

Άγγελος Α. Αντζουλάτος* και Ελένη Κλινάκη**

Η ΤΙΜΟΛΟΓΗΣΗ ΟΜΟΛΟΓΩΝ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ Ο.Ν.Ε.

Από την Εμπειρία του Ευρωπαϊκού «Νότου»

«In fact, the development of broad, deep and liquid capital markets covering the whole of the euro area is one of the great potentials of European Monetary Union.»

Δρ. J. Stark

Υποδιοικήτης της Bundesbank, ομιλώντας
στο Risk Management Forum της FERMA, 25/10/99

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Χρησιμοποιούμε ένα εκτενές δείγμα 763 ομολόγων εκδοθέντων από χρηματο-πιστωτικούς οργανισμούς τριών χωρών του «Νότου» της Οικονομικής και Νομισματικής Ενώσεως (Ο.Ν.Ε.), το 1997 –ένα έτος πριν την επιλογή των χωρών οι οποίες θα συμμετείχαν στο «πρώτο κύμα» της Ο.Ν.Ε., και το 1999 –το έτος ενάρξεώς της, για να διερευνήσουμε την επίδραση της εισαγωγής του Ευρώ στο κόστος δανεισμού τους. Τα εμπειρικά αποτελέσματα υποδηλούν ότι η εισαγωγή του Ευρώ μείωσε την κατάτμηση (market segmentation) της αγοράς ομολόγων την οφειλομένη στα διαφορετικά νομίσματα, οδηγώντας έτσι σε μία περισσότερο ολοκληρωμένη Ευρωπαϊκή αγορά. Παράλληλα, όμως, αύξησε τη σημασία του βαθμού πιστοληπτικής ικανότητας (credit rating) των δανειζομένων οργανισμών. Τα εν λόγω

---

* Τμήμα Χρηματοοικονομικής & Τραπεζικής Διοικητικής, Πανεπιστήμιο Πειραιώς,
antzoul@unipi.gr.

** Εθνική Τράπεζα.

Volume of essays in honour of Professor L. Nicolaou-Smokoviti.
Τιμητικός τόμος Ομότιμης Καθηγήτριας Λ. Νικολάου-Σμοκοβίτη.

αποτελέσματα σηματοδοτούν τις πιθανές εξελίξεις στις αγορές ομολόγων των χωρών οι οποίες ευρίσκονται στο κατώφλι της Ο.Ν.Ε.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όπως επισημαίνει ο Υποδιοικητής της Bundesbank Δρ. Jürgen Stark (Stark, 1999), η εισαγωγή του Ευρώ, και η συν αυτή εξάλειψη του συναλλαγματικού κινδύνου, αναμενόταν να επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις Ευρωπαϊκές αγορές κεφαλαίου. Μεταξύ αυτών, αναμενόταν να οδηγήσει σε μία περισσότερο ολοκληρωμένη αγορά ομολόγων, με μεγαλύτερο εύρος, βάθος και ρευστότητα, καλύπτοντας όλη τη ζώνη της Ο.Ν.Ε., στην οποία το κόστος δανεισμού θα αντανakλούσε σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο τον πιστωτικό κίνδυνο όσο και τον κίνδυνο ρευστότητας. Επιπλέον, θα αφαιρούσε το μονοπώλιο των κυβερνήσεων της Ο.Ν.Ε. στις εγχώριες αγορές ομολόγων, συμβάλλοντας στην αύξηση του μεταξύ τους ανταγωνισμού για την άντληση κεφαλαίων, και θα επέφερε μείωση των αποδόσεων των κρατικών τίτλων. Το δε τελευταίο θα οδηγούσε τους επενδυτές σε αναζήτηση εναλλακτικών μορφών επενδύσεων και, ως συνέπεια, σε αύξηση της ζήτησεως εταιρικών ομολόγων. Οι δε δανειζόμενες εταιρείες θα επεδίωκαν να αξιολογηθεί ο πιστωτικός κίνδυνός τους, ούτως ώστε τα ομόλόγά τους να ανταγωνίζονται δυναμικότερα τα αντίστοιχα των Η.Π.Α. τα οποία στην πλειοψηφία τους αξιολογούνται.

Οι ανωτέρω αναμενόμενες μεταβολές ουσιαστικά προϋδέαζαν για βαθμιαία ανάπτυξη μίας ενιαίας Ευρωπαϊκής αγοράς ομολόγων, με παράλληλη αύξηση του ρόλου των οίκων αξιολογήσεως πιστωτικού κινδύνου (*Financial Times*, 30/11/98). Σημειωτέον δε ότι ο ρόλος των τελευταίων είχε ήδη ενισχυθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας, ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης ζήτησεως για αξιολόγηση του πιστωτικού κινδύνου. Σε αυτή την αύξηση συνέβαλαν, μεταξύ άλλων, η έντονη παρουσία των αναδυόμενων αγορών (*emerging markets*) στις διεθνείς χρηματαγορές και η υπερβάλλουσα εισροή ιδιωτικών κεφαλαίων σε αυτές (*Larrañe et al.*, 1997), η περαιτέρω ενσωμάτωση των αξιολογήσεων του πιστωτικού κινδύνου στον προσδιορισμό της κεφαλαιακής επάρκειας των τραπεζών (*BIS [1998], IMF [1999β]*) καθώς και η υποχρέωση των θεσμικών επενδυτών (όπως εταιρείες διαχειρήσεως αμοιβαίων κεφαλαίων, ασφαλιστικές εταιρείες και συνταξιοδοτικά ταμεία) να διατηρούν στο χαρτοφυλάκιό τους χρεόγραφα ωρισμένων κατηγοριών πιστωτικού κινδύνου (π.χ. *investment grade* και όχι *speculative*

grade χρεόγραφα), όπως αυτές ορίζονται από τους οίκους αξιολογήσεως (credit rating agencies) (Cantor and Packer, 1994).

Η παρούσα εργασία διερευνά εμπειρικά κατά πόσον οι προαναφερθείσες προσδοκίες επαληθεύθηκαν. Προς τούτο χρησιμοποιεί ένα εκτενές δείγμα 763 ομολόγων εκδοθέντων τα έτη 1997 και 1999, από χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς της Ιταλίας, Ισπανίας και Πορτογαλίας. Η επιλογή των δύο συγκεκριμένων ετών και των τριών χωρών στοχεύει στην όσο το δυνατόν καλύτερη εκτίμηση της επιδράσεως της εισαγωγής του Ευρώ. Λεπτομερέστερα, το 1997 δεν είχε οριστικοποιηθεί η επιλογή των χωρών οι οποίες θα συμμετείχαν στο «πρώτο κύμα» της Ο.Ν.Ε., μεταξύ των οποίων δεν ήταν σίγουρο ότι θα ήταν και οι προαναφερθείσες. Επιπλέον, το 1997 δεν είχαν ορισθεί οι ισοτιμίες μετατροπής των εθνικών νομισμάτων σε Ευρώ και, ως εκ τούτου, ο συναλλαγματικός κίνδυνος δεν είχε εξαλειφθεί. Συνεπώς, η όποια αναμενόμενη επίδραση της εισαγωγής του Ευρώ δεν θα είχε συντελεσθεί ακόμη –ιδιαίτερα στις τρεις προαναφερθείσες χώρες, εν αντιθέσει με το 1999, όταν θα είχε ήδη λάβει χώρα σε μεγάλο βαθμό.

2. ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Τα στοιχεία για τα ομόλογα του δείγματος προέρχονται κυρίως από το Bloomberg L.P.. Το Bloomberg παρέχει πληροφορίες για τον τύπο του εκδότη (κυβερνήσεις, επιχειρήσεις, χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, τοπικές κυβερνήσεις), το νόμισμα και το ποσό εκδόσεως, την ημερομηνία εκδόσεως και λήξεως, την τιμή εκδόσεως, τον τύπο του ομολόγου (σταθερού, μεταβλητού ή μηδενικού επιτοκίου), και τις βαθμολογήσεις πιστωτικού κινδύνου που παρέχουν οι τρεις αξιολογικοί οίκοι Moody's, Standard & Poor's και Fitch IBCA. Για όσες εκδόσεις δεν υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία για τις βαθμολογήσεις του πιστωτικού κινδύνου χρησιμοποιήθηκαν οι βάσεις δεδομένων της BankScope, του Reuters 2000 και του Reuters 3000 Fixed Income. Παράλληλα, έγινε έρευνα στις αντίστοιχες ιστοσελίδες των αξιολογικών οίκων για περαιτέρω στοιχεία.

Στο δείγμα περιλαμβάνονται ομόλογα διάρκειάς ενός έτους και άνω τα οποία πληρούν ένα κριτήριο: Δεν έχουν χαρακτηριστικά, όπως, callable, puttable, sinkable, perpetual, equity linked (convertibles, bonds with warrants), κ.λπ., των οποίων χαρακτηριστικών η επίδραση στο κόστος δανεισμού είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθεί. Το συγκεκριμένο κριτήριο πληρούσαν 255 ομόλογα το 1997 και 677 το 1999. Εξ' αυτών, 602 (96 το 1997 και 506 το 1999) εκδόθηκαν

από οργανισμούς της Ιταλίας, 170 (43+127) της Ισπανίας και 60 (16+44) της Πορτογαλίας.

Όσον αφορά την ποσοστιαία σύνθεση του δείγματος σε σχέση με τούς εκδίδοντες τα ομόλογα οργανισμούς (Διάγραμμα 1), οι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί ήταν οι μεγαλύτεροι εκδότες τόσο το 1997 (79% του συνόλου) όσο και το 1999 (85%). Με μεγάλη απόσταση ακολουθούν οι κεντρικές κυβερνήσεις, των οποίων μάλιστα το ποσοστό συρρικνώθηκε από 15% το 1997 σε 8% το 1999. Το δε ποσοστό των εταιρικών ομολόγων και των τοπικών κυβερνήσεων ήταν πολύ μικρό και σχετικά σταθερό.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Ποσοστιαία Σύνθεση Δείγματος - Εκδίδοντες Οργανισμοί

Περαιτέρω, το 1997 η συντριπτική πλειοψηφία των ομολόγων εκδίδοντο σε τοπικό νόμισμα, ποσοστό 75% του συνόλου, έναντι 16% σε ECU και 9% σε άλλο νόμισμα (Διάγραμμα 2). Το 1999, όμως, η συντριπτική πλειοψηφία ήταν σε Ευρώ, 77% του συνόλου έναντι 20% σε εγχώριο νόμισμα και 3% σε άλλο νόμισμα. Ανάμεσα στα άλλα νομίσματα περιλαμβάνονται το δολλάριο Η.Π.Α. (5 εκδόσεις το 1997 και 10 το 1999), το Μάρκο (2 και 0), το Γαλλικό φράγκο (2 και 0), το γιέν Ιαπωνίας (3 και 0), η λίρα Αγγλίας (0 και 5), και η δραχμή (0 και 7).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.

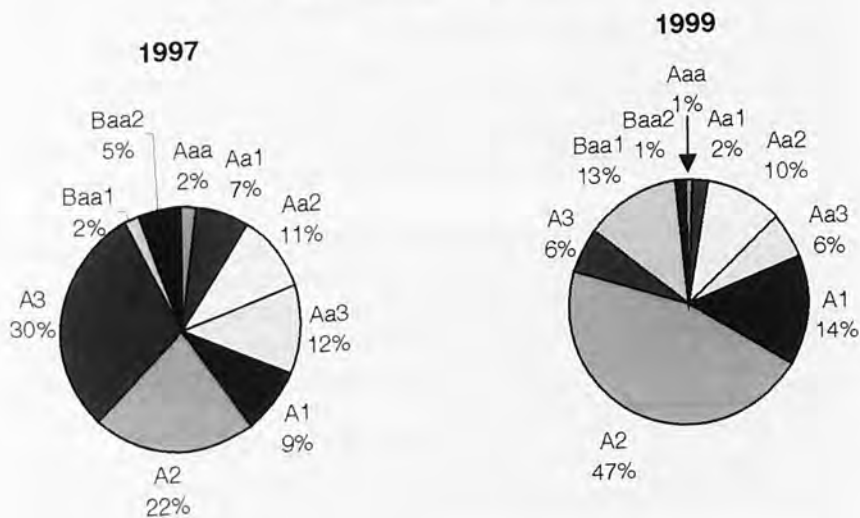
Ποσοστιαία Σύθεση Δείγματος - Νόμισμα Εκδόσεως

Τέλος, όλα τα εκδοθέντα ομόλογα και για τα δύο έτη ήταν «investment grade», δηλαδή είχαν βαθμό πιστοληπτικής ικανότητας (credit rating) πάνω από *Baa1* στην κλίμακα του Οίκου Moody's ή *BBB-* στην κλίμακα των Standard&Poor's και Fitch IBCA (Διάγραμμα 3).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.

Ποσοστιαία Σύθεση Δείγματος - Βαθμός Πιστοληπτικής Ικανότητας

Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εκδοθέντων ομολόγων ήταν από χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς (79% το 1997 και 85% το 1999), σε ECU/Ευρώ και τοπικό νόμισμα (91% το 1997 και 97% το 1999), και στοχεύοντας στη μείωση του αριθμού των χαρακτηριστικών των ομολόγων και του αντιστοίχου αριθμού των ψευδομεταβλητών (*dummy variables*) –λεπτομέρειες παρέχονται κατωτέρω, στο τελικό δείγμα περιλαμβάνονται ομόλογα εκδοθέντα από χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς σε εγχώριο νόμισμα ή ECU/Ευρώ. Ενδεικτικά, η χρήση μίας ψευδομεταβλητής για κάθε ένα εκ των άλλων νομισμάτων δεν θα είχε νόημα, καθ' ότι αυτή θα αντιστοιχούσε σε ελάχιστο αριθμό παρατηρήσεων και ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να εκτιμηθεί. Παρόμοιο πρόβλημα θα υπήρχε για ψευδομεταβλητές αντιστοιχούσες σε ομόλογα εκδοθέντα από εταιρείες ή τοπικές κυβερνήσεις. Παρά αυτήν τη μείωση, το τελικό δείγμα περιλαμβάνει ικανό αριθμό παρατηρήσεων, 198 το 1997 και 565 το 1999, για αξιόπιστη οικονομετρική ανάλυση.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Το κόστος δανεισμού είναι συνάρτηση των χαρακτηριστικών της χώρας του δανειζομένου, καθώς και των χαρακτηριστικών των ομολόγων (βλ. για παράδειγμα, Edwards [1984], Eichengreen και Mody [2000] και Antzoulatos [2000]). Συνήθως εκφράζεται ως το περιθώριο (*spread*) της αποδόσεως μέχρι τη λήξη (*yield to maturity*) πάνω από το 6-μηνιαίο LIBOR του νομίσματος εκδόσεως κατά την ημέρα εκδόσεως. Με αυτόν τον τρόπο αντιμετωπίζεται η ενίοτε μεγάλη διαφορά των επιτοκίων διαφορετικών νομισμάτων, η οποία οφείλεται στην πιθανότητα μεταβολής των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Η απόδοση μέχρι τη λήξη υπολογίστηκε χρησιμοποιώντας την τιμή εκδόσεως, τον τύπο του τοκομεριδίου και τη διάρκεια του ομολόγου. Το LIBOR προέρχεται από τη βάση δεδομένων *Datatreas*, ενώ το *spread* είναι σε μονάδες βάσεως (*basis points* – 100 μ.β. = 1%).

Για τα χαρακτηριστικά των τριών χωρών χρησιμοποιούνται τρεις ψευδομεταβλητές, μία για κάθε χώρα, οι χαρακτηριστικά επωνομαζόμενες *ITALY*, *SPAIN* και *PORT*. Εάν ένα ομόλογο έχει εκδοθεί από Ιταλικό χρηματοπιστωτικό οργανισμό, *ITALY* = 1 και *SPAIN* = *PORT* = 0. Αντίστοιχα ορίζονται και οι *SPAIN* και *PORT*. Εκ κατασκευής δε, *ITALY* + *SPAIN* + *PORT* = 1.

Τα χαρακτηριστικά κάθε ομολόγου περιλαμβάνουν:

- Το νόμισμα εκδόσεως. Αυτό εκφράζεται από τις ψευδομεταβλητές *OWNCURRE* και *EURO*. Εάν ένα ομόλογο εκδίδεται στο νό-

μισμα της χώρας του δανειζομένου οργανισμού, $OWNCURRE = 1$ και $EURO = 0$. Αντιστοίχως, εάν εκδίδεται σε ECU (το 1997)/ Ευρώ (το 1999), $OWNCURRE = 0$ και $EURO = 1$. Εκ κατασκευής, $OWNCURRE + EURO = 1$. Παρόμοια τεχνική για τον υπολογισμό της επιδράσεως του νομίσματος εκδόσεως χρησιμοποιούν και οι Eichengreen και Mody (2000).

- Ο πιστωτικός κίνδυνος. Αυτός εκφράζεται από το βαθμό πιστοληπτικής ικανότητας (credit rating). Ακολουθώντας την τεχνική των Cantor και Packer (1996), οι αλφαριθμητικές βαθμολογήσεις μετατράπηκαν σε αριθμητική κλίμακα. Συγκεκριμένα, η κατώτερη βαθμολόγηση της κατηγορίας investment grade, B3 στην κλίμακα της Moody's και B- στην κλίμακα των Standard & Poor's και Fitch IBCA, αντιστοιχεί στην τιμή 1 της μεταβλητής *CREDIT*, η αμέσως επόμενη στο βαθμό 2, κ.ο.κ., με την υψηλότερη βαθμολόγηση, Aaa(AAA), στο 16. Ο συντελεστής της *CREDIT* αναμένεται να είναι αρνητικός, καθότι υψηλότερη πιστοληπτική ικανότητα συνεπάγεται χαμηλότερο κόστος δανεισμού.
- Της διάρκειας του ομολόγου, *MATUR*, σε έτη. Μεγαλύτερη διάρκεια αναμένεται να αντιστοιχεί σε υψηλότερο κόστος δανεισμού.
- Το ποσόν της εκδόσεως, *AMOUNT*. Υψηλότερο *AMOUNT* είναι πιθανό να συνοδεύεται από υψηλότερο κόστος δανεισμού, προκειμένου οι επενδυτές να αγοράσουν όλα τα προσφερόμενα ομόλογα. Από την πλευρά της ζήτησεως, όμως, το χαμηλότερο κόστος πιθανόν να ενθαρρύνει την έκδοση περισσότερων ομολόγων. Λόγω των δύο αντιρρόπων επιδράσεων, το πρόσημο του συντελεστού της μεταβλητής δεν μπορεί να προσδιοριστεί εκ των προτέρων. Για λόγους συγκρίσεως, το ποσό κάθε ομολόγου έχει εκφραστεί σε ένα κοινό νόμισμα, το δολλάριο των ΗΠΑ. Η μετατροπή έγινε χρησιμοποιώντας τη συναλλαγματική ισοτιμία του νομίσματος εκδόσεως έναντι του δολλαρίου που ίσχυε την ημέρα εκδόσεως. Η εν λόγω ισοτιμία προέρχεται από τη βάση δεδομένων Datastream.

Επίσης, για έλεγχο της αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων, χρησιμοποιείται τόσο το *AMOUNT*, όσο και ο λογάριθμός του (Με τη χρήση του λογαρίθμου μειώνεται η κλίμακα της αντίστοιχης μεταβλητής και έρχεται πλησιέστερα προς αυτήν των άλλων μεταβλητών.). Το ίδιο μετασχηματισμό χρησιμοποιούν και οι Eichengreen και Mody (2000) οι οποίοι, παρεπιμπόντως, βρίσκουν αρνητικό πρόσημο για τον συντελεστή της εν λόγω μεταβλητής. Εκ των ανωτέρω προκύπτει η ακόλουθη εξίσωση, στην οποία $a, b_1, b_2, b_3, c_1, c_2, d, e$, και f είναι οι προς εκτίμηση συντελεστές.

Εξ' αυτών, ο d αναμένεται να είναι αρνητικός, ο e θετικός, ενώ των υπολοίπων το πρόσημο δεν είναι εκ των προτέρων γνωστό.

$$\begin{aligned} SPREAD &= a + b_1 ITALY + b_2 SPAIN + b_3 PORT \\ &+ c_1 OWNCURR + c_2 EURO + d CREDIT + e MATUR \\ &+ f AMOUNT \end{aligned}$$

Επειδή, όμως, $ITALY+SPAIN+PORT=1$ και $OWNCURR+EURO=1$, υπάρχει πρόβλημα πολυσυγγραμμικότητας στην προς εκτίμηση εξίσωση. Προς αντιμετώπισή του, αυτή μετασχηματίζεται σε:

$$\begin{aligned} SPREAD &= (a-b_1-c_1) + (b_2-b_1)SPAIN + (b_3-b_1)PORT \\ &+ (c_2-c_1)EURO + d CREDIT + e MATUR + f AMOUNT \\ &= a + \beta_2 SPAIN + \beta_3 PORT + \gamma_2 EURO + \delta CREDIT \\ &+ \varepsilon MATUR + \varphi AMOUNT \end{aligned}$$

όπου $a=a-b_1-c_1$, $\beta_2=b_2-b_1$, $\beta_3=b_3-b_1$, $\gamma_2=c_2-c_1$, $\delta=d$, $\varepsilon=e$ και $\varphi=f$.

Εάν προκύψει $\beta_2=(b_2-b_1)>0$, σημαίνει ότι για τα ίδια χαρακτηριστικά του ομολόγου και το ίδιο νόμισμα εκδόσεως, οι Ισπανικοί χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί είχαν μεγαλύτερο κόστος δανεισμού από τους Ιταλικούς, και αντιστρόφως. Το αυτό ισχύει για Πορτογαλικούς οργανισμούς όταν $\beta_3=(b_3-b_1)\neq 0$. Ας σημειωθεί ότι οι κύριοι παράγοντες οι οποίοι διαφοροποιούν το κόστος δανεισμού ως προς τη χώρα προελεύσεως είναι το εύρος και η ρευστότητα της εγχώριας αγοράς ομολόγων, μεγαλύτερο εύρος και ρευστότητα συνεπάγονται μικρότερο κόστος δανεισμού, και ο κίνδυνος χώρας, άμεσα συνηθισμένος το 1997 με την πιθανότητα συμμετοχής μίας χώρας στο πρώτο «κύμα» της Ο.Ν.Ε.. Στην προκειμένη περίπτωση, ο πρώτος παράγων λειτουργούσε υπέρ της Ιταλίας, λόγω του οικονομικού μεγέθους της χώρας, και ο δεύτερος υπέρ της Πορτογαλίας, λόγω του ότι βρισκόταν πλησιέστερα προς την εκπλήρωση των κριτηρίων της Συνθήκης του Μάαστριχτ από τις δύο άλλες χώρες.

Επίσης, εάν προκύψει $\gamma_2=(c_2-c_1)=0$, αυτό θα είναι ένδειξη ότι οι επενδυτές δεν έκαναν διάκριση μεταξύ ομολόγων εκδοθέντων σε εγχώριο νόμισμα ή ECU/Ευρώ. Δεν υπήρχε, δηλαδή, κατάτμηση της αγοράς λόγω των διαφορετικών νομισμάτων. Εάν, όμως, $\gamma_2\neq 0$, αυτό είναι ένδειξη ότι υπάρχει κατάτμηση. Σε αυτή την περίπτωση, το $\gamma_2<0$ υποδηλοί μικρότερο κόστος δανεισμού σε ECU/Ευρώ, κατά πάσα πιθανότητα οφειλόμενο στο μεγαλύτερο εύρος και ρευστότητα της σε ECU/Ευρώ αγοράς ομολόγων συγκριτικά με αυτήν σε τοπικό νόμισμα. Εν αντιθέτη περίπτωση, δηλ. $\gamma_2>0$, οι επενδυτές κάθε χώρας, ίσως λόγω των υπαρχόντων θεσμικών περιορισμών και του συναλλαγματικού κινδύνου, επιδεικνύουν μεγαλύτερη προτίμηση σε

εγχώρια ομόλογα, αγοράζοντάς τα σε υψηλότερη τιμή (μικρότερη απόδοση), κάτι το οποίο η εισαγωγή του Ευρώ αναμενόταν να εξαλείψει.

Η ανωτέρω εξίσωση εκτιμάται χωριστά για τα έτη 1997 και 1999. Με τη σύγκριση δε των αποτελεσμάτων για τα δύο έτη μπορεί να εκτιμηθεί η επίδραση της εισαγωγής του Ευρώ.

Επίσης, ως έναν επιπλέον έλεγχο αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων, η εν λόγω εξίσωση εκτιμάται με ψευδομεταβλητές για το χρόνο. Συγκεκριμένα, για κάθε μήνα πλην του Δεκεμβρίου χρησιμοποιείται μία ψευδομεταβλητή. Προς αποφυγήν του προβλήματος της πολυσυγγραμμικότητας, η ψευδομεταβλητή του Δεκεμβρίου ενσωματώνεται στην σταθερά της εξίσωσης. Ουσιαστικά, αυτές οι ψευδομεταβλητές εκφράζουν την επίδραση γεγονότων τα οποία επιρραάζουν και τις τρεις χώρες, όπως, για παράδειγμα, κάποια μεγάλη αύξηση της ρευστότητας η οποία –πιθανότατα– θα μείωνε το spread όλων των ομολόγων (βλέπε Antzoulatos [2000] για πιστοποίηση τέτοιων γεγονότων).

4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ο Πίνακας 1 συνοψίζει τα οικονομετρικά αποτελέσματα. Αρχίζοντας από αριστερά, η πρώτη στήλη παρουσιάζει τις ανεξάρτητες μεταβλητές, όσες ήταν σημαντικές σε μία τουλάχιστον εξίσωση, ενώ η δεύτερη και η τρίτη στήλη παρουσιάζουν τα αποτελέσματα για τα έτη 1997 και 1999 για το βασικό υπόδειγμα. Τέλος, η τέταρτη και η πέμπτη στήλη παρουσιάζουν τα αποτελέσματα για τα δύο έτη, όταν περιλαμβάνονται οι ψευδομεταβλητές για το χρόνο. Οι εντός παρενθέσεως αριθμοί κάτω από κάθε συντελεστή δείχνουν την στατιστική t , ενώ ένας, δύο ή τρεις αστερίσκοι (*) υποδηλούν επίπεδο σημαντικότητας 10%, 5% και 1% αντιστοίχως.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1, το 1997 οι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί της Ισπανίας είχαν κόστος δανεισμού κατά 87.8 μ.β. υψηλότερο έναντι των Ιταλικών (συντελεστής της μεταβλητής *SPAIN* 87.79, σημαντικός σε επίπεδο 1%). Οι της Πορτογαλίας είχαν το ίδιο κόστος (μή σημαντικός συντελεστής της *PORT*), ένδειξη ότι ο μικρότερος κίνδυνος χώρας αντιστάθμιζε τη μεγαλύτερη ρευστότητα της Ιταλικής αγοράς.

Επίσης, υπήρχε σημαντική κατάτμηση της αγοράς λόγω των διαφορετικών νομισμάτων, με τα σε ECU εκδιδόμενα ομόλογα να έχουν κόστος κατά 100.6 μ.β. υψηλότερο από αντίστοιχα σε εγχώριο νόμισμα (συντελεστής της μεταβλητής *EURO* 100.65, σημαντικός σε επίπεδο 1%). Ο βαθμός πιστοληπτικής ικανότητας δεν είχε ση-

μαντική επίδραση (μή σημαντικός συντελεστής της μεταβλητής *CREDIT*). Τέλος, όπως αναμενόταν, μεγαλύτερη διάρκεια σχετιζόταν με υψηλότερο κόστος. Συγκεκριμένα, ο συντελεστής της *MATUR*, 7.72 –σημαντικός στο 1%, υποδηλοί ότι κάθε επιπλέον έτος στη διάρκεια ενός ομολόγου προσέθετε 7.72 μ.β. στο κόστος του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Αποτελέσματα Οικονομετρικής Αναλύσεως

$$SPREAD = \alpha + \beta_2 SPAIN + \beta_3 PORT + \gamma_2 EURO + \delta CREDIT + \varepsilon MATUR + \varphi AMOUNT$$

Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Βασικό Υπόδειγμα		Έλεγχος Αξιοπιστίας	
	Χωρίς Ψευδομεταβλητές Χρόνου		Με Ψευδομεταβλητές Χρόνου	
	1997	1999	1997	1999
<i>Σταθερά</i>	-75.53 (-5.50)***	72.45 (2.08)**	-40.21 (-1.47)	86.07 (2.33)**
<i>SPAIN</i>	87.79 (3.83)***	40.86 (3.09)***	73.49 (3.21)***	47.47 (3.57)***
<i>PORT</i>		25.41 (1.68)*		26.39 (1.77)*
<i>EURO</i>	100.65 (3.83)***	14.52 (1.66)*	104.11 (3.86)***	
<i>CREDIT</i>		-8.81 (-2.83)***		-8.18 (-2.59)***
<i>MATUR</i>	7.72 (4.33)***	8.81 (10.74)***	8.10 (4.41)***	9.23 (11.33)***
Αριθμός Παρατηρήσεων	198	565	198	565
R ² -adjusted	0.362	0.196	0.388	0.220
D.W.	1.79	1.86	1.99	1.95

Τα αποτελέσματα για το 1999, συγκρινόμενα με αυτά του 1997, τονίζουν τη μεγάλη επίδραση της εισαγωγής του Ευρώ. Αρχίζοντας από τα σημαντικότερα, εξάλειψε ουσιαστικά την κατάντηση της αγοράς ομολόγων η οποία οφειλόταν στο νόμισμα εκδόσεως: Ο συντελεστής της μεταβλητής *EURO* μειώθηκε στο 14.52 και είναι σημαντικός σε επίπεδο μόλις 10%. Επίσης, ο βαθμός πιστοληπτικής ικανότητας απέκτησε μεγάλη επίδραση. Ο συντελεστής του, 8.81 –σημαντικός σε επίπεδο 1%, υποδηλοί ότι άνοδος κατά μία βαθμίδα στην κλίμακα των credit ratings μείωνε το κόστος δανεισμού κατά 8.8 μ.β.. Περαιτέρω, μειώθηκε η κατάντηση της αγοράς λόγω των

διαφορετικών χωρών: Ο συντελεστής της *SPAIN* μειώθηκε στο 40.86. Παράλληλα, όμως, αυξήθηκε ο της *PORT* στο 25.41-σημαντικός σε επίπεδο 10%, τονίζοντας τη σημασία της μεγαλύτερης ρευστότητας της Ιταλικής αγοράς όταν εξαλείφθηκε ο κίνδυνος χώρας ο σχετιζόμενος με την αβεβαιότητα συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε.. Όσο για την επίδραση της διάρκειας των ομολόγων παρέμεινε ουσιαστικά σταθερή: ο συντελεστής της *MATUR* αυξήθηκε οριακά στο 8.81 από 7.72.

Μία ισχυρή ένδειξη της αξιοπιστίας των ανωτέρω αποτελεσμάτων αποτελεί το γεγονός ότι δεν επιρραζόνται από την χρήση ψευδομεταβλητών χρόνου: Τόσο οι εκτιμούμενοι συντελεστές όλων των μεταβλητών, όσο και το επίπεδο σημαντικότητός τους, δεν μεταβάλλονται ουσιαστικά με τη χρήση των ψευδομεταβλητών. Περαιτέρω, η μεταβλητή *AMOUNT* καθώς και ο λογάριθμός της, δεν ήταν σημαντικές σε κανένα υπόδειγμα, για κανένα έτος.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, η εισαγωγή του Ευρώ εξάλειψε ουσιαστικά την κατάτμιση της αγοράς ομολόγων λόγω των διαφορετικών νομισμάτων και οδήγησε σε μία περισσότερο ολοκληρωμένη Ευρωπαϊκή αγορά ομολόγων. Παραμένει, όμως, κάποια κατάτμιση λόγω των διαφορετικών χωρών. Αυτή φαίνεται εντονότερα στα αποτελέσματα του 1999 όπου η εξάλειψη της αβεβαιότητας εισαγωγής στην Ο.Ν.Ε. και του συναλλαγματικού κινδύνου τόνισε περισσότερο τη σημασία του εύρους των εγχωρίων αγορών.

Επίσης, με την εισαγωγή του Ευρώ ο βαθμός πιστοληπτικής ικανότητας έγινε σημαντικός παράγων του κόστους δανεισμού. Αυτό πρέπει να ληφθεί ιδιαίτερα υπ' όψιν από οργανισμούς χωρών οι οποίες επιδιώκουν να ενταχθούν στην Ο.Ν.Ε., όπως η Ελλάδα, καθ' όσον η λήψη υψηλού βαθμού απαιτεί συστηματική προετοιμασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antzoulatos, A.A. (2000). «On the Determinants and Resilience of Bond Flows to LDCs, 1990-1995», *Journal of International Money and Finance*, Vol. 19, pp. 399-418 (June).
- Bank of England (1997-1999). *The International Securities Markets*.
- Bank for International Settlements (BIS) (1999). «Basel Committee on Banking Supervision – A New Capital Adequacy Framework» (June).
- Cantor R. and F. Packer (1994). «The Credit Rating Industry» *Federal Reserve Bank of New York Quarterly Review* (Summer-Fall).

this approach was made for Greece. The possible tendency then for higher investment expenditures, due to specific announcements, was indicated. This is important in two respects, the first being to indicate the seriousness of announcement policies when a tax incentive system is formulated. The second is to indicate the specific announcement effects' episodes used in the improvement of any empirical investment function constructed to study investment phenomena.

2. THE APPROACH TO THE PROBLEM

An innovative feature of the neoclassical investment theory as developed by Jorgenson (1963, 1967) and his collaborators has been the introduction of taxation and the various incentive measures in an investment function, and study of the investment behaviour under the influence of these measures. This influence could be exercised either through changes in the actual price of capital goods, or through the other elements that define the Jorgensonian user cost of capital. Exogenous variables such as the after tax earnings from the previous period, the tax parameter δ (opportunity cost of retention in terms of net dividends forgone), the ratio of the cost of retention relative to debt, etc., can affect the level of investment through the rate of interest term in the cost of capital. The direct effect of taxation on the actual price of capital goods is exercised by some typical fiscal instruments as for example accelerated depreciation, investment allowances, initial allowances, etc. These measures can be incorporated in the calculation of the parameter z , representing the present value of various allowances per unit of investment expenditure. Under this general framework which explains the effect of taxation on investment, if it is supposed that capital stock decisions are not myopic, expectations about future changes in the tax structure should also be taken into consideration. These expected changes in the tax structure can influence current investment decisions via their expected effect on the future price and cost of capital.

Changes in the tax structure can either be announced by the government ahead of time, in which case one can study the investment behaviour during the period between announcement and the actual application of the law, or it could be that the preannounced period is of explicitly limited duration. In this last case one is only concerned about changes in the tax structure which have a temporary nature.

An assumed condition in studying the results of these announced policies is that the government adheres to its schedule and observes

the rules of the game. No replacing measures should come into effect once a temporary measure has been enacted¹.

Expected or announced fiscal changes then, are considered to affect the timing of investment expenditures through an inter temporal substitution effect. As regards the investing units, announced fiscal changes can be appreciated in the first instance by comparing the costs of bringing, say, an investment plan forward (considering the expenses involved in keeping idle equipment until its later use), with the benefits of receiving now a better tax (reduction in effective prices and consequently of user cost).

An example of the effect of tax policy announcements on the timing of investment expenditures is discussed below in relevance to corporate income tax changes. The effect of these changes could be discussed as departures from neutrality in a cash flow base taxation system². According to this system, expensing has to be allowed on all capital purchases, while interest deductibility (in case of debt financing) is not to be permitted (or new borrowing has to be added to the tax base). This system is always neutral³ but only under the strict assumption of no expected changes in the tax rate. As a parenthesis, one may recall that in the neoclassical system of profits taxation as long as tax depreciation is kept equal to economic depreciation ($d_i = \delta$, for all i), and interest payments or other payments on the investment finance are allowed against tax, this system is always neutral, and it is in fact the only form of tax neutrality which is not affected by any expected changes in the tax rate. Of course the condition $d_i = \delta$ for all i can hardly be achieved in practice, thus leaving the system with considerable drawbacks.

Returning to the cash flow system of corporate taxation, King (1974), Nickell (1977) and Sandmo (1979) have stressed that this system can never be neutral if tax rates are expected to change. It is these expected changes we are concerned with here which, because of the irreversibility constrained of investment decisions, will have to affect investment expenditures either depressing or inducing them. In fact, the argument works in a parallel fashion, that is to say: if tax rates are

1. One could recall, for example, two such cases from the UK and USA scheme. An explicitly temporary two-year increase in UK initial allowances in July 1971 was made redundant in the 1972 Budget. In USA the suspension of the investment credit in October 1966 was supposed to last until December 1967, but the credit was reintroduced after only five months.
2. This system is suggested as an alternative to the profits tax system in which taxable profits are defined in such a way as to be equal to true profits (see for example Meade et. al., 1978, U.S. Treasury, 1977).
3. The neutrality property of the free depreciation tax system has been discussed at some length by Brown (1948), King (1975) and Sumner (1975).

temporarily reduced, investment expenditures are decreased and vice versa. The reason is that current tax savings from an investment project are valued with a smaller tax rate, while the returns from the same investment project will be taxed at a higher rate later. So there will be a tendency to postpone investment until the rate becomes higher again, or conversely, to concentrate investment into periods of temporarily high tax rates. The non triviality of the result is indicated by Nickell (1977): he finds that for a 60% chance that the corporate profits tax will be increased in the coming year from 40% to 50%, the increase in the current cost of capital is equivalent to a 10 percentage point rise in the rate of interest.

Finally, a point on a policy question relevant to temporary tax rate changes, relates to the age profile of depreciation allowances. Abel (1982) showed that the impact effect on investment after a temporary tax cut is different under a proportional depreciation scheme (that is a scheme in which depreciation deductions are proportional to physical depreciation), than under a scheme in which firms are allowed an immediate write off of some fraction of capital expenditures. Although under the first scheme temporary tax cuts could stimulate investment in short-lived capital, under the second scheme, which has the most accelerated profile, temporary tax cuts would reduce investment even if a permanent tax rate decrease is expansionary. This has an implication for policy makers, to consider first the age profile of depreciation deductions before any temporary tax rate changes are introduced. Since inflation reduces the present value or real depreciation deductions, it is tended, as a policy, to make the age profile of depreciation deductions more accelerated, in which case a temporary tax cut would involve contractionary effects on investment. What is suggested for the last case is an indexing of depreciation deductions instead of shortening the depreciation lives.

3. A METHOD OF ESTIMATING THE EFFECT OF ANNOUNCED FISCAL CHANGES ON INVESTMENT

The neoclassical theory of capital accumulation as was originally developed by Jorgenson, paid no attention to the possible effects on investment spending of announced or anticipated changes in fiscal parameters. Its "myopic" approach was a result of the assumption of no adjustment costs⁴. King (1974), among others, by

4. This meant that the firm responded to changes in relevant parameters (as the prices of output and capital goods, the rate of interest, the wage rate) with instantaneous changes in its capital stock.

combining the cost of capital with the firm's optimal financial policy, indicated how announcement of future tax changes could play an important role in investment decisions.

Hall (1977) later, trying to defend Jorgenson's propositions, developed an approach in indicating the direction of predictions on investment expenditures caused by announced fiscal changes. Jorgenson's effort to compare current values and values next period could equally well be extended to include next period's changes in fiscal variables when the current marginal product of capital is compared to its service cost. Then these changes could exercise their effect on investment behaviour. Hall's considerations involved the construction of a new formula for the cost of capital which took account of changes in the price of capital between two periods. Let us denote:

$R_{s,t}$ = present value in period t of one drachma received in period s :

$$R_{s,t} = \frac{1}{1+r_t} \cdot \frac{1}{1+r_{t+1}} \cdots \frac{1}{1+r_{s-1}} \quad (\text{with } r_t = \text{nominal interest rate}).$$

$M_{s,t}$ = marginal value in period s of investment in period t .

The cost minimisation procedure (first-order condition for a minimum) would imply the equality of the present value of future earnings of today's investment with the current acquisition cost of capital (p_t), i.e.

$$\sum_{s=1}^{\infty} R_{s,t} \cdot M_{s,t} = p_t \quad (1)$$

Similarly, the cost minimisation condition with respect to investment in period $t+1$ is given by

$$\sum_{s=t+1}^{\infty} R_{s,t} \cdot M_{s,t+1} = R_{t+1,t} \cdot p_{t+1} = \frac{p_{t+1}}{1+r_t} \quad (2)$$

Utilising Jorgenson's relation between $M_{s,t}$ and $M_{s,t+1}$ that is

5. Note that the original objective function to be minimised is always:

$$V = \sum_{s=1}^{\infty} R_{s,t} (C_s(Q_s, K_0, K_1, \dots, K_s) + P_s K_s),$$

where K_s = number of units of new capital installed in period s ,
 Q_s = total output to be produced in period s , and
 $C_s(Q_s, K_0, \dots, K_s)$ = variable costs of producing in period s , given capital installed in this and earlier years.

$$M_{s,t} = M_{s,t+1} - \delta M_{s,t} = \frac{M_{s,t+1}}{(1+\delta)}$$

where δ = rate of physical deterioration (or proportional loss in efficiency due to depreciation),
the last equation (2) can be restated as follows:

$$\sum_{s=t+1}^{\infty} R_{s,t} \cdot M_{s,t} = \frac{P_{t+1}}{(1+r_t)(1+\delta)} \quad (3)$$

The new formula then for the cost of capital is derived through the comparison of the stream of future returns from an investment made

today (i.e. $\sum_{s=1}^{\infty} R_{s,t} \cdot M_{s,t}$ from equation 1), with the stream from an

investment made one year later (i.e. $\sum_{s=t+1}^{\infty} R_{s,t} \cdot M_{s,t}$ from equation 3).

The current marginal benefit, which is simply $M_{s,t}$, will be the difference between these two streams, i.e.,

$$M_{s,t} = p_t - \frac{P_{t+1}}{(1+r_t)(1+\delta)} \quad (4)$$

where the right-hand side of equation (4) reflects the costs for each investment plan. The new user cost, $M_{s,t}$, has to be compared then with the user cost derived by the conventional procedure when no expected fiscal changes are taken into consideration, in order to indicate whether or not investment expenditures in the current year could be expected to be larger due to announced fiscal changes.

4. THE GREEK CASE

The main Greek incentive measures that have been searched in this study for their implications on Greek investment behaviour under the neoclassical setting are the corporate tax rate, investment deductions, investment allowances, and depreciation allowances. Possible announcement effects to these specific measures are examined below. The search on these incentives dates back to the early fifties and reviews of incentive laws since then have been used as a source of reference.

Considering investment allowances, the first law found to provide a base for examining the effects of expected fiscal changes on the

timing on investment expenditures is L. 1078/1971. This law was enacted in Dec. 27, 1971 (Government Gazette No 273/27.12.1971, Part A), at that time E.L. 147/1967 was still in operation, and it was meant to be applied to investments made after Jan. 1, 1973. It was introducing less beneficial investment allowance rates for the Athens-Piraeus Area or otherwise called Area A (in fact no investment allowance for our representative firm) in comparison to the previous law, and its enactment had mainly a decentralisation objective. Since the smaller investment allowance was supposed to directly affect the effective price of capital goods by increasing it, the tendency during 1972 was an acceleration of investment expenditures. This aimed at taking full benefit of a fiscal measure due to be changed after some time. Judging the announcement date from the time the White Paper was introduced (i.e. Nov. 24, 1971) no effects on investment could be expected before 1972.

Despite its possible limited applicability (horse power limitations⁶, investment on equipment only) the next decree, L. 331/1974, provides another example of temporary fiscal change. Again the measure reflects changes in the effective price of capital equipment which has become cheaper due to a higher investment allowance intended to be applied for a limited period. What should be expected then for the two year period the law was in operation would be an accelerated investment expenditure mainly for capital equipment and possibly on top of the effect a similar permanent measure could have had, if we accept the principal or the inter temporal substitution effect. The above two episodes which can be studied empirically are in fact unique, since the government adhered also to its schedule and kept its promise for a complete application of the laws.

Considering depreciation allowance provisions, L. 1078/1971 is presented again as a unique case to be studied empirically because of its announcement effects. This law, introduced in 1971, provided for a reduction in existing depreciation rates, effective Jan. 1, 1973. The anticipated change reflected higher future prices for capital goods, so one could expect an acceleration of investment expenditures during 1972, because the intention could had been to take advantage of a measure which soon had to be changed. The possible effect of this expected change on investment expenditures would have to be added also to any previously discussed anticipated

---

6. This refers to an upper limit in power of machinery equipment made by new investment.

effects due to other measures for that year. The effect of these changes will be indicated through z , as it is examined below.

In summary, the unique episodes that were found in the previous discussion are the following three:

- L.D. 1078/1971, referring to expected reductions in investment allowances.
- L. 311/1974, referring to temporary increases in investment allowances for equipment goods, and
- L.D. 1078/1971, referring to expected reductions in depreciation rates.

A preliminary feeling of the direction of predictions that can be expected due to the above measures can be acquired through the comparison of relative prices in case of no expected fiscal changes and when the above changes were in force. Hall's method, adjusted to include the effect of taxes, is applied here.

Using the following additional notation

- q the price of capital goods,
 $\dot{q}$ the rate of change of investment goods prices,
 t the corporate income tax rate, and
 z_1, z_2 the discounted value of depreciation for two different time periods (with and without the effect of an investment allowance, λ)
 the case first of L. 331/1974 indicates that, if the effective price of equipment in 1975 (when the law was in operation) was

$$p_i = q(1 - tz_1), \quad (5)$$

during the next year this price was supposed to change to

$$p_{i+1} = q(1 + \dot{q})(1 - tz_2) \quad (6)$$

taking account also of inflation. The present value of depreciation allowances in 1975 had to include the 40 per cent investment allowance (λ), i.e.

$$z_1 = z_{75} + \lambda_{75}$$

which was not provided though for the next year, i.e.

$$z_2 = z_{75}$$

Substituting (5) and (6) into Hall's equation (4), we take

$$M_{s,1} = c_{eq}^{75} = q(1 - tz_1) - \frac{q(1 + \dot{q})(1 - tz_2)}{(1 + r_1)(1 + \delta)} \quad (7)$$

where c_{eq}^{75} represents the value of the user cost for equipment in 1975. Supposing an initial outlay of $q=1$, and replacing the other variables in (7) with their relevant values as these have been calculated using the neoclassical apparatus (see Anastasiou, 1988), we take

$$c_{eq}^{75} = [1 - (0.3824)(1.2119)] - \frac{(1 + 0.17)[1 - (0.3824)(0.8119)]}{(1 + 0.105)(1 + 0.10)} = -0.1271$$

Of course a negative value for the user cost is practically implausible (because in that case firms would borrow infinitely in order to buy capital goods), but it can occur theoretically when for example $r + \delta < \dot{q}$. The value of -0.1271 is used at present for comparison purposes.

The value of the user cost for equipment in 1975, calculated in the conventional manner (Anastasiou, 1988, Table 3.4.4.1, for c_{22}) was found to be 0.0391. This value is considerably higher than -0.1271, indicating that under the consideration of expected fiscal changes it was indeed much more beneficial to bring forward investment expenditures for equipment that were planned to be made, in 1976. Consequently, one should expect in an investment regression to be run lower fitted values for investment than those actually observed the difference attributed to anticipation effects.

The second case to be studied empirically under the previous setting refers to the other two unique episodes introduced by L.D. 1078/1971, i.e. the expected reductions in investment allowances and in depreciation rates. In fact both episodes can be studied simultaneously, since they were both expected to affect investment expenditures realised during 1972. Separate expected capital cost values for equipment and structures will be derived. The values of z_1 and z_2 in equation (7) will now be

$$z_1^{eq} = z_{72}^{eq} + \lambda_{72}, \quad z_2^{eq} = z'_{eq\ 72} \quad 7$$

and

$$z_1^{bl} = z_{72}^{bl} + \lambda_{72}, \quad z_2^{bl} = z'_{bl\ 72}$$

for equipment and buildings separately. Supposing $q=1$ and replacing again the rest of the variables in (7) with their relevant values found in Anastasiou (1988), we take

7. The expected new value z_2^{eq} by considering the relevant depreciation deductions to be applied in 1973, is found to be $z'_{eq\ 72} = 0.8344$. Similarly for buildings $z'_{bl\ 72} = 0.6868$.

$$c_{eq}^{72} = [1 - (0.3824)(1.8522)] - \frac{(1 + 0.13)[1 - (0.3824)(0.8344)]}{(1 + 0.075)(1 + 0.10)} = -0.3590$$

and

$$c_{bl}^{72} = [1 - (0.3824)(1.7181)] - \frac{(1 + 0.13)[1 - (0.3824)(0.6868)]}{(1 + 0.075)(1 + 0.055)} = -0.3917$$

Deriving the value of the user cost by using the conventional formula

$$c = \frac{q(r + \delta)(1 - tz)}{(1 - t)}$$

we take $c_{eq} = 0.0212$ for equipment and $c_{bl} = 0.0278$ for buildings.

Clearly, the last conventional values are much higher than the expected capital cost values indicating again the possible tendency for higher investment expenditures during 1972 when the tax structure was more favourable in relation to next year's expected changes. Any estimated investment regression figures then for 1972 will again have to be searched for any possible timing effects attributable to the expected fiscal changes.

5. CONCLUSION

An application of the improved (tax adjusted) approach for studying the effect of preannounced tax policies on investment was made for Greece, and this has indicated the possible tendency for higher investment expenditures made in periods affected by preannounced fiscal changes. This is further indicative of the important role the preannounced tax policy measures can play when an incentive taxation system is formulated. The study of investment phenomena through the use of empirical models can be improved substantially when the necessary adaptations involving timing effects are made.

REFERENCES

- Abbel, A.B. (1982), "Accelerated Depreciation and the Efficacy of Temporary Fiscal Policy", *Journal of Public Economics*, 19, 23-47.
- Anastasiou, T.A. (1988), *Tax Incentives and Investment Behaviour in Greek Manufacturing*, Ph.D. Thesis, The University of Sussex.
- Brown, E.C. (1948), "Business-Income Taxation and Investment Incentives", in Metzler, L.A. et al., *Income Employment and Public Policy-Essays in Honour of Alvin H. Hansen*, W.W. Norton and Co., New York.

- Hall, R.E. (1977), "Investment, Interest Rates, and the Effect of Stabilization Policies", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1: 1977, 61-103.
- Jorgenson, D.W. (1963), "Capital Theory and Investment Behaviour", *American Economic Review*, 53, 247-259.
- Jorgenson, D.W. (1967), "The Theory of Investment Behaviour", in Ferber, R. (ed.), *Determinants of Investment Behaviour*, Columbia University Press, New York, 129-156.
- King, M. (1974), "Taxation and the Cost of Capital", *Review of Economic Studies*, 41, 21-36.
- King, M. (1975), "Taxation, Corporate Financial Policy and the Cost of Capital - A Comment", *Journal of Public Economics*, 4, 271-280.
- Meade, J.E. et al. (1978), *The Structure and Reform of Direct Taxation*, Allen and Unwin, London.
- Nickell, S.J. (1977), "The Influence of Uncertainty on Investment: Is it Important?" *Economic Journal*, 87, 47-70.
- Sandmo, A. (1979), "A Note on the Neutrality of the Cash Flow Corporation Tax", *Economics Letters*, 4, 173-176.
- Sumner, M.T. (1975), "Neutrality of Corporate Taxation, or not Accounting for Inflation", *Manchester School*, 43, 353-361.
- U.S. Treasury, (1977), *Blueprints for Basic Tax Reform* U.S. Government Printing Office, Washington D.C.

THE EFFECT OF ...

The first part of the study was designed to determine the effect of ... on ... The results of this part of the study are shown in Table 1. It can be seen that there was a significant difference between the two groups in terms of ... This suggests that ...

The second part of the study was designed to determine the effect of ... on ... The results of this part of the study are shown in Table 2. It can be seen that there was a significant difference between the two groups in terms of ... This suggests that ...

The third part of the study was designed to determine the effect of ... on ... The results of this part of the study are shown in Table 3. It can be seen that there was a significant difference between the two groups in terms of ... This suggests that ...

5. CONCLUSION

The results of this study suggest that ... There are several implications of these findings. First, it is important to note that ... Second, it is important to note that ... Third, it is important to note that ...

References

1. Smith, J. D. (1998). The effect of ... on ... *Journal of ...*, 12(3), 45-55.
2. Jones, M. A. (2001). The effect of ... on ... *Journal of ...*, 15(2), 67-78.
3. Brown, K. L. (2005). The effect of ... on ... *Journal of ...*, 19(1), 12-23.
4. White, R. T. (2008). The effect of ... on ... *Journal of ...*, 22(4), 89-100.
5. Black, S. P. (2010). The effect of ... on ... *Journal of ...*, 24(3), 56-67.

Απ. Αποστόλου*

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΕΙΣΗΓΜΕΝΩΝ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

I. ΓΕΝΙΚΑ

Σταδιακά, μέσα στην τελευταία πενταετία, για πρώτη φορά οκτώ ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις¹ του κλάδου της επιβατηγού ναυτιλίας και του θαλασσίου τουρισμού εισήλθαν στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών (ΧΑΑ). Κατά συνέπεια, οι δημοσιευόμενες χρηματοοικονομικές καταστάσεις (Χ/Κ) τους υπόκεινται πλέον σε ανάλυση και από επιστήμονες αναλυτές αλλά και από απλούς επενδυτές.

Με το άρθρο μας αυτό, προσπαθούμε, αφού κάνουμε μια συνοπτική περιγραφή του λογιστικού-φορολογικού και εταιρικού νομικού πλαισίου εις το οποίο δραστηριοποιούνται οι ελληνικές αυτές ναυτιλιακές επιχειρήσεις, να επισημάνουμε θέματα-προβλήματα που πρέπει να λάβει υπόψη του ο εξωτερικός χρηματοοικονομικός αναλυτής, κατά τη χρηματοοικονομική ανάλυση των επιχειρήσεων αυτών, αλλά και μεθοδολογικά προβλήματα τα οποία παρουσιάζονται κατά τη χρηματοοικονομική ανάλυση του κλάδου της επιβατηγού ναυτιλίας.

II. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗΣ ΛΟΓΙΣΤΙΚΗΣ

Η Ναυτιλιακή Λογιστική², είναι κλάδος της Λογιστικής και έχει ως σκοπό τον προσδιορισμό της προέλευσης, την παρακολούθηση και τον έλεγχο της περιουσίας της ναυτιλιακής εκμεταλλεύσεως,

---

* Δρ. Λογιστικής.

καθώς και τον προσδιορισμό του ναυτιλιακού κόστους μετά του μερικού και γενικού οικονομικού αποτελέσματος.

Ιδιαίτερες κατηγορίες της ναυτιλιακής Λογιστικής είναι οι αντίστοιχες των επιχειρήσεων πλοίων Tramps (ελεύθερων φορτηγών) και Tankers (δεξαμενοπλοίων), επιβατηγών γραμμών, φορτηγών γραμμών κ.λπ. Δηλαδή η Ναυτιλιακή Λογιστική προσαρμόζεται προς τον ειδικευμένο κλάδο της ναυτιλιακής εκμετάλλευσης, ο οποίος προσιδιάζει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Η λογιστική παρακολούθηση των στοιχείων του Ενεργητικού, Παθητικού και Αποτελεσμάτων (Εσόδων-Εξόδων) της ναυτιλιακής επιχείρησης δεν διαφέρει από τη λογιστική παρακολούθηση οποιασδήποτε άλλης επιχείρησης, καθόσον πρόκειται περί μίας επιχείρησης παροχής υπηρεσιών. Οπωσδήποτε όμως λόγω του ιδιότυπου των όρων υπό τους οποίους διεξάγεται η θαλάσσια μεταφορά, υπάρχουν μερικοί λογαριασμοί, που παρουσιάζονται στις δημοσιευόμενες χρηματοοικονομικές καταστάσεις των ναυτιλιακών επιχειρήσεων που έχουν κάποια ιδιορρυθμία.

Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Στο Πάγιο Ενεργητικό, εκτός από τα άλλα Πάγια (έπιπλα, εγκαταστάσεις, έξοδα ιδρύσεως κ.λπ.), απεικονίζονται και τα «Πλοία». Το πλοίο από νομικής πλευράς και σε ό,τι αφορά τη νηολόγησή του, την υποθήκευσή του κ.λπ. θεωρείται ως ακίνητο, ενώ αντίθετα η αγοραπωλησία του αντιμετωπίζεται όπως και των κινητών πραγμάτων.
2. Στη Διεθνή Πρακτική υπάρχουν λογιστικά και ελεγκτικά θέματα τα οποία άπτονται ειδικά των θεμάτων της Λογιστικής αντιμετώπισης και παρακολούθησης του λογαριασμού «Πλοία».
2. Στον Ισολογισμό της ναυτιλιακής επιχείρησης συναντούμε λογαριασμούς δοσοληψιών (χρεωστικούς ή πιστωτικούς) όπως π.χ. των ναυτικών πρακτόρων, των πλοιάρχων, των τροφοδοτών, των ναυλωτών, των ναυλομεσιτών και άλλων προσώπων, τα οποία έχουν σχέση με την εκμετάλλευση του πλοίου. Οι λογαριασμοί αυτοί σχετίζονται με τις αντίστοιχες δαπάνες εκμετάλλευσης του πλοίου ή τα έσοδα αυτού.
3. Ομοίως, οι λογαριασμοί εξόδων και υπηρεσιών καθώς και των εσόδων των ναυτιλιακών επιχειρήσεων έχουν διαφορετική εννοιολογική τοποθέτηση έναντι των λοιπών επιχειρήσεων και τυγχάνουν διαφορετικής αντιμετώπισης από πλευράς υπολογισμού του κόστους των ναυτιλιακών επιχειρήσεων. Και τούτο, διότι λόγω του ιδιότυπου των όρων της θαλάσσιας μεταφοράς καθίσταται δυσχερής ο εκ των προτέρων προσδιορισμός του κόστους του ναύλου (ιδίως των φορτηγών), τη στιγμή κατά την οποία η

τιμή του ναύλου εξαρτάται εξ ολοκλήρου από το νόμο προσφοράς και ζήτησης. Λόγω του περιβάλλοντος αυτού, ο υπολογισμός του κόστους των ναυτιλιακών επιχειρήσεων εν μέρει μόνον προσιδιάζει προς το κόστος τω λοιπών επιχειρήσεων³.

4. Οι αποσβέσεις –οι οποίες ως γνωστόν αποτελούν σημαντικό στοιχείο του κόστους εκμετάλλευσης– έχουν άλλη «φιλοσοφία», στη ναυτιλιακή λογιστική σε σύγκριση με τις λοιπές επιχειρήσεις. Υπάρχουν διάφορες απόψεις επί της σκοπιμότητας των λογιστικών αποσβέσεων καθώς και της έννοιας του όρου «απόσβεση» στη ναυτιλία.

Πολλές ναυτιλιακές επιχειρήσεις δεν υπολογίζουν αποσβέσεις και κατά συνέπεια δεν επιμερίζουν τη δαπάνη των αποσβέσεων στους λογαριασμούς της εκμετάλλευσης. Οπωσδήποτε, η τακτική αυτή έχει τη δικαιολογία της. Τα εμπορικά πλοία αγοράζονται και πωλούνται κατά τέτοιο χρονικό ρυθμό που δεν προσομοιάζει με την τακτική ανανέωσης των παγίων στοιχείων άλλων επιχειρήσεων. Περαιτέρω η αξία των πλοίων, εκτός των άλλων, εξαρτάται από τη ναυλαγορά. Κατά συνέπεια, η υπολειμματική αξία αυτών, συνεχώς διακυμαίνεται.

Π.χ. αγοράζεται εμπορικό πλοίο το 1983 αντί \$1.000.000 (ηλικίας 12 ετών), και τίθεται σε λειτουργία. Αν υποθέσουμε ότι το όριο ηλικίας του είναι τα 35 χρόνια, θα πρέπει να λογαριάσουμε απόσβεση κατά έτος το $1/23$ των \$1.000.000, μείον την υπολειμματική του αξία. Ποια είναι αυτή; Και το πλοίο θα παραμείνει υπό εκμετάλλευση 23 χρόνια; Αν π.χ. πωληθεί μετά από 5 έτη, που είναι σύνηθες, με αξία \$1.000.000, τότε θα έχουμε υπολογίσει αποσβέσεις τα $5/23$ των \$1.000.000. Δημιουργούνται δηλαδή πολλά ερωτηματικά σε αυτές τις περιπτώσεις.

Γενικά, η αντιμετώπιση του προβλήματος των αποσβέσεων στη ναυτιλία εξαρτάται από το είδος του ελέγχου-ανάλυσης στην οποία προβαίνουμε στην τακτική που ακολουθεί η επιχείρηση και το είδος της εκμετάλλευσης.

III. Η ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΙΣΗΓΜΕΝΩΝ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Η σύγχρονη προσέγγιση της Λογιστικής⁴, εκτός των άλλων, θεωρεί τη Λογιστική σαν σύστημα πληροφόρησης, που έχει ως σκοπό την παροχή-γνωστοποίηση πληροφόρησης εκείνων οι οποίοι έχουν έννομο δικαίωμα (ιδιοκτήτες, μετόχους, δανειοδότες κ.λπ. χρήστες) σε αυτή, για να καταστούν ικανοί για λήψη εκ μέρους τους επιχειρηματικών αποφάσεων. Η έξοδος (output) του Λογιστικού Πλη-

ροφοριακού Συστήματος είναι οι δημοσιευόμενες χρηματοοικονομικές καταστάσεις.

Οι εισηγμένες επιχειρήσεις στο Χ.Α.Α. (και επομένως και οι ναυτιλιακές) είναι υποχρεωμένες να εκδίδουν τις παρακάτω Χ/Κ:

α) Από την Εμπορική-Φορολογική Νομοθεσία και σύμφωνα με την IV Οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) περί Δικαίου των Εταιρειών

- Ισολογισμό.
- Το Λογαριασμό «Αποτελέσματα Χρήσεως».
- Τον Πίνακα «Διαθέσεως Αποτελεσμάτων».
- Το Προσάρτημα.

β) Από τη Νομοθεσία του Χρηματιστηρίου

- Τριμηνιαίες οικονομικές καταστάσεις.
- Εφόσον οι εταιρείες έχουν τις προϋποθέσεις έκδοσης ενοποιημένων Χ/Κ ομίλου εταιρειών, σύμφωνα με την VII Οδηγία της Ε.Ε., εκδίδουν και Χ/Κ ομίλου εταιρειών.
- Κατάσταση Ταμιακών Ροών.

Τα νομικά κείμενα που ρυθμίζουν την κατάρτιση των Χ/Κ αυτών είναι:

- Η ισχύουσα νομοθεσία «περί Ανωνύμων Εταιρειών»
- Η ισχύουσα φορολογική Νομοθεσία (Εισοδήματος, Φόρου, Προστιθέμενης Αξίας, Κώδικα Βιβλίων και Στοιχείων)
- Το Ελληνικό Γενικό Λογιστικό Σχέδιο
- Η ισχύουσα Εργατική και Ασφαλιστική Νομοθεσία
- Η ισχύουσα Χρηματιστηριακή Νομοθεσία

Για τις εισηγμένες ναυτιλιακές επιχειρήσεις της χώρας μας οι οποίες υπάγονται στους ελληνικούς νόμους, δηλαδή τηρούν βιβλία και εφαρμόζουν τις παραπάνω νομοθετημένες λογιστικές και οικονομικές αρχές, για την κατάρτιση των Χ/Κ τους, λαμβάνεται υπόψη εκτός των παραπάνω νομικών κειμένων, και ο «Κώδικας Φορολογίας και Εισφοράς Πλοίων» καθώς και διατάξεις του Κώδικα Δημοσίου Ναυτικού Δικαίου (ΚΔΝΔ), και Ιδιωτικού Ναυτικού Δικαίου (ΚΙΝΔ), καθώς και από νομοθεσία που αφορά το κανονιστικό πλαίσιο της επιβατηγού ναυτιλίας (Π.Δ. 364/88), όπως τροποποιήθηκε (Π.Δ. 103/93).

Όσον αφορά τον επαγγελματικό θαλάσσιο τουρισμό ισχύουν οι διατάξεις του Ν 438/76.

Σημειώνεται ότι ο κανονισμός 3577/92 της Ε.Ε., που εισάγει την ελεύθερη παροχή θαλασσίων μεταφορών στο εσωτερικό των κρατών-μελών, καταργεί το ισχύον «cabotage» για την Ελλάδα, ανάλογα με τους κόρους ολικής χωρητικότητας (ΚΟΧ) από το 2004.

Επίσης, για την είσοδο ναυτιλιακών εταιρειών στο ΧΑΑ, εκτός των γενικών διατάξεων, ειδικώς για τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις από το 1994 υπάρχουν πρόσθετες προϋποθέσεις, όπως πρέπει να κατέχουν 4 τουλάχιστον πλοία ολικής χωρητικότητας 20.000 ΚΟΧ, τα οποία να είναι αναγνωρισμένα ως επιβατηγά, σύμφωνα με την Ελληνική Νομοθεσία, η αξία των σκαφών αυτών να προσδιορίζεται από το Ναυτικό Επιμελητήριο ή οίκο διεθνών εκτιμητών διεθνούς κύρους κ.λπ.

IV. ΛΟΓΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΠΙΔΡΟΥΝ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΙΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ (Χ/Κ) ΕΙΣΗΓΜΕΝΩΝ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Από την ισχύουσα Νομοθεσία αναφέρουμε τα παρακάτω θέματα τα οποία επιδρούν στη συγκρισιμότητα των Χ/Κ των ναυτιλιακών επιχειρήσεων.

1. Φορολογικά θέματα

Σύμφωνα με τον Κώδικα Φορολογίας και Εισφοράς Πλοίων⁵, τα κέρδη τα οποία προκύπτουν από την εκμετάλλευση Ελληνικών πλοίων φορολογούνται κατά ειδικό τρόπο. Τα κέρδη αυτά φορολογούνται κατ' αποκοπή, ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα της ναυτιλιακής επιχείρησης απαλλάσσονται αντίστοιχα από το φόρο εισοδήματος που επιβάλλουν οι διατάξεις της Ελληνικής νομοθεσίας.

Για τα εκτός εκμ/σης πλοίων κέρδη [αναφέρουμε ενδεικτικά εισπράξεις από εστιατόρια, Bar, καταστήματα (και αφορολογήτων ειδών στις γραμμές εξωτερικού) καθώς και καζίνο που είναι εγκατεστημένα στα πλοία που δραστηριοποιούνται στις γραμμές εξωτερικού, εισπράξεις από προμήθειες ανταλλακτηρίων συναλλάγματος, εσόδων από πιστωτικούς τόκους κ.λπ.], οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις φορολογούνται σύμφωνα με τις διατάξεις της Φορολογικής Νομοθεσίας, όπως αυτή ισχύει.

Η παραπάνω φορολογική Πρακτική έχει τις παρακάτω επιπτώσεις, όσον αφορά τη συγκρισιμότητα ναυτιλιακών επιχειρήσεων.

Α. Μεταξύ όλων των εισηγμένων επιχειρήσεων (εκτός των Τραπεζών, Ασφαλιστικών Επιχειρήσεων και κατασκευαστικών εταιρειών) οι οποίες φορολογούνται κατά τις κείμενες διατάξεις και των εισηγμένων ναυτιλιακών επιχειρήσεων δεν υπάρχει συγκρισιμότητα όσον αφορά τα κέρδη μετά από φόρους. Επομένως: α) θα

- πρέπει να λαμβάνουμε ως μέτρο σύγκρισης τα κέρδη προ φόρων.
- β) επίσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι εισηγμένες ναυτιλιακές επιχειρήσεις έχουν συγκριτικό πλεονέκτημα από τις λοιπές εισηγμένες εταιρείες καθόσον-εφόσον υπάρχουν κέρδη που δεν φορολογούνται, όπως προαναφέρθηκε, έχουν αναλογικά μεγαλύτερη διανομή μερισμάτων στους μετόχους και παρακράτησης αποθεματικών.
- Β. Μεταξύ των εταιρειών του κλάδου -εφόσον τα φορολογούμενα κέρδη εκτός εκμισθώσεως πλοίων ανέρχονται σε διαφορετικό ποσοστό επί των κερδών εκμ/σεως- υπάρχει πρόβλημα συγκρισιμότητας των κερδών μετά από φόρους μεταξύ των ναυτιλιακών επιχειρήσεων.
- Γ. Επίσης, το ίδιο πρόβλημα υπάρχει συγκρίνοντας διαχρονικά τα μετά από φόρους κέρδη της ίδιας ναυτιλιακής επιχείρησης.

2. Το θέμα των αποσβέσεων

Όπως προαναφέρθηκε, στην παράγραφο II το θέμα των αποσβέσεων στη ναυτιλία έχει κάποιες ιδιορρυθμίες.

Όσον αφορά με την ισχύουσα Λογιστική και Φορολογική Πρακτική στην Ελλάδα, ο υπολογισμός των αποσβέσεων των πλοίων γίνεται σύμφωνα με το άρθρο 21 Ν. 2328/94 σε συνδυασμό με το άρθρο 43 του Ν. 2190/20 με συντελεστές που προβλέπονται από το Π.Δ. 88/73 και το ΠΔ 100/98.

Σημειώνεται ότι το Π.Δ. 88/1973 καθόριζε συντελεστές απόσβεσης για τα πλοία και λοιπά πλωτά μέσα χωρητικότητας μέχρι 500 τόννων, ενώ για τα πλοία χωρητικότητας άνω των 500 τόννων δεν καθόριζε συντελεστές απόσβεσης. Στο πρόσφατο ΠΔ 100/1998 (ΦΕΚ 96/16-4-98) γίνεται επανάληψη της σχετικής διάταξης που υπήρχε στο Π.Δ. 88/1973 χωρίς όμως να περιορίζεται η εφαρμογή του στα πλοία χωρητικότητας κάτω των 500 τόννων. Συγκεκριμένα προβλέπεται ότι για τα πλοία και τα λοιπά πλωτά μέσα το ποσοστό απόσβεσης ορίζεται σε 20% για το πρώτο έτος εκμετάλλευσής τους υπό Ελληνική σημαία, σε 10% ετησίως από το δεύτερο έτος έως και το πέμπτο έτος και 5% για κάθε έκτο και κάθε ένα από τα επόμενα έτη εκμετάλλευσής τους. Εξάλλου το Υπουργείο Οικονομικών στο από 13 Νοεμβρίου 1998 έγγραφό του προς την Ένωση Εφοπλιστών Επιβατηγών Πλοίων σημειώνει μεταξύ άλλων ότι: «γίνονται δεκτό το αίτημα των Ενώσεων Εφοπλιστών, όπως ο υπολογισμός των αποσβέσεων των πλοίων και λοιπών πλωτών μέσων με χωρητικότητα πάνω από 500 τόννους θα εξακολουθήσει να γίνεται με τις προϊσχύουσες διατάξεις και κατά συνέπεια για τα πλοία αυτά δεν θα έχουν εφαρμογή οι διατάξεις του άρθρου 10 του Π.Δ. 100/1998».

Τέλος, Γνωμάτευση Ορκώτου Ελεγκτή αναφέρει ότι η ισχύουσα μέχρι το 1997 νομοθεσία δεν προέβλεπε συντελεστή αποσβέσεων για τα πλοία ακτοπλοϊκών γραμμών.

Συνεπώς, με βάση τη διεθνή και ελληνική πρακτική επί των αποσβέσεων, θα πρέπει, όταν συγκρίνουμε Χ/Κ εισηγμένων ναυτιλιακών επιχειρήσεων με τις λοιπές εισηγμένες επιχειρήσεις, να λαμβάνουμε ως μέτρο σύγκρισης τα καθαρά κέρδη προ φόρων και προ αποσβέσεων.

Τα ίδια ισχύουν και όταν συγκρίνουμε Χ/Κ εισηγμένων ναυτιλιακών επιχειρήσεων μεταξύ τους ή τη διαχρονική εξέλιξη των οικονομικών στοιχείων της ίδιας ναυτιλιακής επιχείρησης.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χρηματοοικονομική ανάλυση μιας επιχείρησης ή ενός κλάδου επιχειρήσεων, εκ μέρους ενός εξωτερικού χρηματοοικονομικού αναλυτή, απαιτεί μία λεπτομερή και συστηματική εξέταση των ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων, τα οποία περιέχονται στις δημοσιεύσιμες Χ/Κ, στο Προσάρτημα και στο Πιστοποιητικό των Ορκωτών Ελεγκτών, ειδικά όταν υπάρχουν παρατηρήσεις, οπότε θα πρέπει να προβούμε σε αναμόρφωση των αποτελεσμάτων σύμφωνα με τις παρατηρήσεις. Επίσης θα πρέπει να γίνει έρευνα και σε δημοσιεύσεις του οικονομικού τύπου, σε εκδόσεις Επιμελητηρίων κ.λπ., σχετικά με την πορεία του κλάδου αυτού.

Η συστηματική ανάλυση απαιτεί τη διεξαγωγή διαχρονικών (time-series), ή διαστρωματικών (cross-sectional) συγκρίσεων μεταξύ επιχειρήσεων. Στην περίπτωση της οικονομικής ανάλυσης του κλάδου της επιβατηγού ναυτιλίας –όσον αφορά τις εισηγμένες εταιρείες όπου υπάρχει ομοιομορφία παρουσίασης των οικονομικών στοιχείων⁶, κοινό νομικό πλαίσιο λειτουργίας και κοινές δραστηριότητες– υπάρχουν εκτός των προβλημάτων τα οποία περιγράφηκαν στην παράγραφο IV –και τα οποία δύνανται με κατάλληλες επεξεργασίες να αρθρουν- σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα. Κατά πρώτον, λόγω της σταδιακής εισόδου των εταιρειών του κλάδου στο ΧΑΑ εντός μιας πενταετίας, υπάρχει και έλλειψη αριθμού εταιρειών για τη δημιουργία ενός «δείγματος» εταιρειών (καθόσον, αν και οι εισηγμένες, ανέρχονται σε έξι (6), μόνον τέσσερις (4) έχουν τα χαρακτηριστικά «δείγματος» από άποψη οικονομικών μεγεθών), αλλά και έλλειψη οικονομικών στοιχείων από κάθε εταιρεία –καθόσο διάστημα είναι εισηγμένη- σε ορίζοντα τουλάχιστον τεσσάρων ως πέντε ετών (χρονικό διάστημα το οποίο η βιβλιογραφία θεωρεί απαραίτητο για εξαγωγή συμπερασμάτων). Επίσης, αν και είναι εφικτή η λήψη

στοιχείων για τα έτη 1998 και 1999 από τις τέσσερις εταιρείες του «δείγματος» μέσω των ενοποιημένων οικονομικών τους καταστάσεων, υπάρχουν και άλλα προβλήματα, όπως το ότι μία από τις τέσσερις εταιρείες είναι θυγατρική άλλης σε ποσοστό περίπου 40%, πράγμα που περιορίζει το «δείγμα» σε τρεις εταιρείες, και στο ότι μία εταιρεία - όμιλος έχει δραστηριότητες και εκτός ναυτιλίας, οπότε είναι δύσκολη από τον εξωτερικό αναλυτή ο διαχωρισμός των ναυτιλιακών από τις λοιπές δραστηριότητες.

Έχουμε τη γνώμη ότι στο μέλλον, εφόσον θα εισέρχονται και άλλες εταιρείες στο ΧΑΑ και θα δημιουργηθεί ένα αποδεκτό δείγμα εταιρειών, και εφόσον θα υπάρχει επαρκέστερη χρηματοοικονομική πληροφόρηση από τις επιχειρήσεις, θα είναι εφικτή μια επιστημονικά ορθή ανάλυση του κλάδου της εισηγμένης επιβατηγού ναυτιλίας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις της επιβατηγού ναυτιλίας: Ανώνυμος Ναυτιλιακή Εταιρεία Κρήτης (ΑΝΕΚ), Γραμμές Στριντζή Ναυτιλιακή Α.Ε., ΔΑΝΕ, Μινωικές Γραμμές, Ναυτιλιακή Εταιρεία Λέσβου (ΝΕΛ), Επιχειρήσεις Αττικής (όμιλος επιχειρήσεων) που είναι εισηγμένες στην Κύρια Αγορά του Χρηματιστηρίου Αθηνών και τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις θαλασσιού τουρισμού: Βερνίκος Κόττερα Ναυτιλιακή ΑΕ και Κυριακούλης Μεσογειακά Κρουαζιέρας Ναυτιλιακή ΑΕ, οι οποίες είναι εισηγμένες στην Παράλληλη Αγορά του Χρηματιστηρίου Αθηνών.
2. Για μια λεπτομερέστερη προσέγγιση του θέματος της Ναυτιλιακής Λογιστικής και του ρόλου του Λογιστηρίου της ναυτιλιακής επιχείρησης στη διαχείριση και διοίκηση της ναυτιλιακής επιχείρησης δες Α.Μ. Γουλιέλμος (1993, 1994), ΚΕΠΠ (1994), Ι. Πάγγιος (1995).
3. Το θέμα αυτό αφορά τα φορτηγά πλοία καθ' όσον η λογιστική των επιβατηγών πλοίων είναι συγγενής με τη λογιστική και την κοστολόγηση των εταιρειών παροχής υπηρεσιών (ξενοδοχειακών επιχειρήσεων κλπ).
4. Για μια λεπτομερέστερη προσέγγιση του θέματος της σύγχρονης Λογιστικής δες Α. Αποστόλου (1996).
5. Για μια λεπτομερέστερη προσέγγιση του θέματος της απαλλαγής των κερδών από την εκμίσθωση ελληνικών πλοίων δες Χρ. Τότση (1998). Επίσης μια πλήρης και λεπτομερειακή αναφορά στα γενικότερα θέματα της φορολογίας πλοίων (Ν. 27/75), της εγκατάστασης αλλοδαπών ναυτιλιακών επιχειρήσεων (Ν. 89/67 και 378/68), της φορολογίας τουριστικών πλοίων (Ν. 438/76) και των γενικών διατάξεων περί ναυτικής εταιρείας (Ν. 959/79), δες «Κώδικας Φορολογίας Πλοίων και Ναυτιλιακής Επιχείρησης», εκδόσεις Παμίσιος, 1997.
6. Σημειώνεται ότι υπάρχει ομοιομορφία στο περιεχόμενο των Χ/Κ των εισηγμένων ναυτιλιακών επιχειρήσεων καθ' όσον είναι υποχρεωμένες -όπως και οι λοιπές εισηγμένες επιχειρήσεις- να εφαρμόζουν το Ελληνικό Γενικό Λογιστικό Σχέδιο ΕΓΛΣ και μάλιστα από 1.1.1999 και την ομάδα 9 του ΕΓΛΣ η οποία τυποποιεί την εύρεση του κόστους.
Η γνωμάτευση 8/86 του Εθνικού Συμβουλίου Λογιστικής (ΕΣΥΛ) αναφέρεται στην πρόταση του ΕΣΥΛ για τον τρόπο εφαρμογής του Ελληνικού Γενικού Λογιστικού Σχεδίου από τις ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Α. Αποστόλου (1996): *Προβληματισμοί από τις Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Λογιστικής* ΛΟΓΙΣΤΗΣ, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1996 τεύχος 499.
- Α.Μ. Γουλιέλμος (1993): *Μάνατζμεντ Ναυτιλιακών Επιχειρήσεων*, σελ. 107-112, εκδόσεις Σταμούλη.
- Α.Μ. Γουλιέλμος (1994): *Διοίκηση και Οργάνωση Ναυτιλιακών Επιχειρήσεων*, σελ. 19-37, εκδόσεις Σταμούλη.
- Εθνικό Συμβούλιο Λογιστικής (1986): Γνωμάτευση 8 ΕΛ/ΛΣ 771/86 «Εφαρμογή του Γεν. Λογ. Σχεδίου από τις ναυτιλιακές εταιρείες».
- Κέντρο Ερευνών Παν. Πειραιώς (1994): MGA (Master's General Account). Έλεγχος Λογαριασμού Πλοιάρχων Μελέτη περίπτωσης. Υπεύθυνος προγράμματος: καθηγητής Α.Μ. Γουλιέλμος.
- Ι. Πάγγειος (1995): *Σημειώσεις Ναυτιλιακής Λογιστικής*, Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών, Παν. Πειραιώς.
- Χρ. Ν. Τότση (1998): *Απαλλαγή κερδών από την εκμίσθη ελληνικών πλοίων*, ΛΟΓΙΣΤΗΣ, σελ. 1073-1076, Αύγ.-Σεπ. 1998.

REPORT

OF THE

COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE

IN ANSWER TO A RESOLUTION PASSED BY THE SENATE AND ASSEMBLY

APRIL 18, 1884

ALBANY: J. B. WHITTAKER, STATE PRINTER, 1884.

The following is a list of the contents of the report, as given in the original document. The text is extremely faint and difficult to read, but the structure is clear. It appears to be a table of contents or a list of sections, with page numbers indicated. The items listed include various reports and documents related to the Land Office, such as reports on the state of the land, the progress of sales, and the condition of the public lands. The list is organized in a structured manner, likely corresponding to the chapters or sections of the report.

Panayotis G. Artikis

ANALYSIS OF MANAGEMENT TRANSFERABILITY USING THE BINOMIAL DISTRIBUTION

ABSTRACT

Based on a model developed by Negandhi-Estafen, this article compares Great Britain and Greece with main objective to draw conclusions concerning the transferability of management policies, principles and procedures from the one environment to the other. It has been showed that the British companies in Greece operate mainly under the same policies as their parent companies in Great Britain, while the Greek companies have quite different management policies. Management principles applied by the British companies in Great Britain are also applicable in Greece. To some extent, at the procedure level, the British companies in Greece have been adapting their operations to cope with the peculiarities of the local environment. Finally, the binomial distribution finds a plausible application to the study of the question of management transferability.

Keywords: *Management transferability, binomial distribution, Negandhi-Estafen model, Management policy, management process, management effectiveness, British, British-Greek, Greek, Bahadur.*

OBJECTIVES

As one surveys the management literature the fact begins to become apparent that the opinion concerning the transferability of management from one environment to another can be bound in almost any position in the spectrum that one desires. It also becomes apparent, however, that the reason for this broad spectrum,

Volume of essays in honour of Professor L. Nicolaou-Smokoviti.

or at least one of the reasons for this broad spectrum, is the fact that writers are talking about different elements of management knowledge when they claim transferability or non-transferability as the case may be. It is not implied that there are not differences of opinion concerning this question. However, it is implied that a great deal of the apparent differences are actually definitional rather than logical¹.

It is therefore important in any research of the transferability of management to have a clear understanding of what is meant by management principles, policies and procedures. It is within the meaning of principles, set forth by Professor Davis, that the term 'principles' is used in this article, namely, in the sense of a causal relationship such that in a general situation 'X', if action 'Y' is taken, the result will be 'Z'. To the manager the principle is the guide for action telling him the causal relationship between the action he takes and the results he will obtain. On the other hand, the procedure used by the manager refers to how the job is done and what it is that he does, in order to accomplish the objective he is seeking².

On a level of abstraction somewhere between principles and procedures lie the question of policies. Professors Koontz and O'Donnell stated that policies are guides to thinking and action in decision-making. They reflect and interpret objectives, channel decisions to contribute to objectives and thereby establish the framework for planning programs³.

Having made clear the meaning of these concepts the objectives of the present article can be stated as follows: First, the drawing of conclusions as to the applicability of management principles, policies, and procedures when transferred from one environment to another. Second, the designing and application of a statistical analysis aiming to provide a yardstick for measuring the transferability of management.

It is the contention of this article that management process (management principles) is indeed similar throughout the world. It can be broken down into five functions: planning, organising, staffing, directing, and controlling. It is readily apparent, however, that there are some differences between environments which create a difference of emphasis of the part of the manager (management procedures) as he attacks the five functions of management process.

Put another way, it is contented that management principles as defined above which have been distilled from management policies and procedures over the years in the more advanced economies are applicable in the developing countries. That is to say, manage-

ment principles are transferable, while this does not necessarily imply for management procedures. The transferability of the latter depends upon the similarity of the environments in question.

So far the approach to management transferability, which can be called traditional, limits the analysis to a descriptive, qualitative level only, while it inhibits general conclusions from being drawn up. In relation to the latter, it is worth emphasising that the traditional approach states the relationship between two groups of companies at the level of, say, customer policy, while it fails to indicate clearly what happens at the level of management policy totally.

It is the belief of the present article that the introduction of the binomial distribution to the field of comparative management will allow an analysis of the question of management transferability in greater depth. Specifically, the suggested approach will provide absolutely quantitative conclusions at the general level of, say, management policy, while it will not fail to provide quantitative conclusions at the level of specific elements of management policy.

METHODOLOGY

Negandhi-Estafen Model

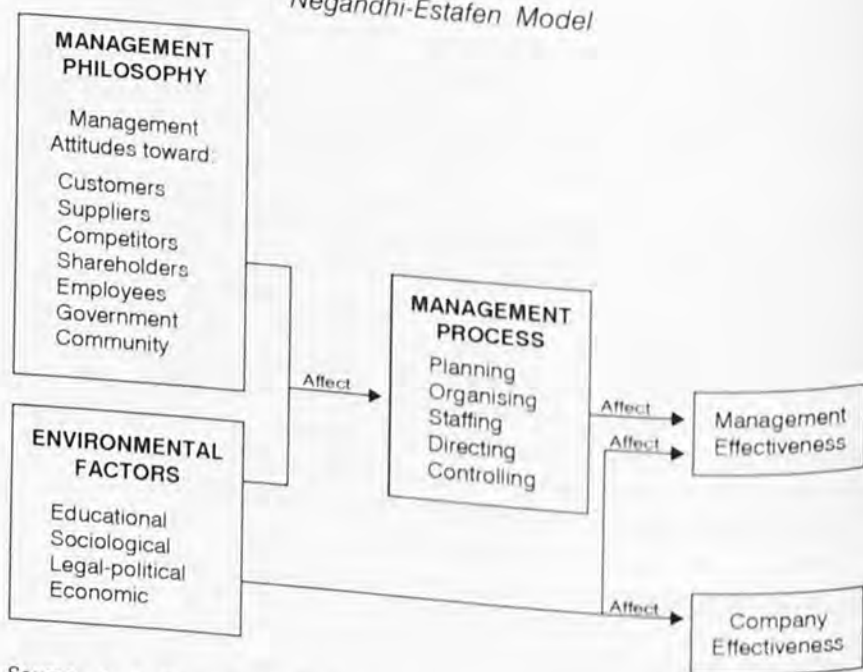
In the article the Negandhi-Estafen model is used for the study of management transferability. This model has its basic assumption that management effectiveness in any given industry with a given technology is a function of management philosophy, external environment and management process⁴.

Extending the above basic assumption of Negandhi-Estafen model into a broader concept and applying it to three groups of companies, that is, twelve British companies in the United Kingdom, their subsidiaries in Greece, and twelve local companies in Greece, the article constructs a latin square analysis for studying management transferability.

Sample companies	Variable Management		
	Policy	Process	Effectiveness
1. British company in U.K.	M ₁	P ₁	E ₁
2. British subsidiary in Greece	M ₂	P ₂	E ₂
3. Greek company in Greece	M ₃	P ₃	E ₃

From this Latin square, four observations-hypotheses can be deduced⁵:

FIGURE 1
Negandhi-Estafen Model

Source: A. R. Negandhi B. D. Estafen, "Academy of Management Journal" Vol. 8, No 4, December 1965, pp. 309-318.

Firstly, management policy of both in British company in the United Kingdom and its subsidiary operating in Greece should be the same.

Secondly, if management policy of companies (1) and (2) are the same any difference observed between the two companies in management process (P_1) and (P_2) should be attributable to the differences in external environment.

Thirdly, the differences observed between companies (2) and (3) in management process (P_2) and (P_3), must be attributable to the factor which is different in this instance, management policy.

Fourthly, if management effectiveness can be measured for the three companies (E_1), (E_2) and (E_3) then some conclusions can be drawn as to the impact of environment on effectiveness, and the better management policy and management process for the environment of Greece.

Interviewing Guide

The information needed for the purpose of this article has been collected by means of interviewing the personnel of the thirty six companies using an interviewing guide. This guide has been used by the interviewer. It has not been given to the managers to answer the questions or to guide them in answering the questions. The guide is divided into three main parts according to Negandhi-Estafen model: management policy, management process, and management effectiveness.

Management policy means what Professors Negandhi-Estafen defined as management philosophy, that is, attitudes of managers towards various groups. The number of groups indicated by Negandhi-Estafen was extended in this article to include major policies.

Management process refers to the five basic functions of management. In designing the interviewing guide, the functions of planning, and directing were expanded to include two more functions: leadership and motivation, and research and development.

The third part of the interviewing guide aims to provide information suitable for the estimation of management effectiveness is based on three main variables: profitability, marketing effectiveness, and employee statistics.

The Binomial Distribution Applied

In this section the binomial distribution is applied in getting conclusions concerning the transferability of management on the basis of the information collected using the interviewing guide.

Specifically, each of the three main parts of the interviewing guide - management, policies, process and effectiveness - is analysed separately. For example, the comparison of a British with a British-Greek company with respect to the eight management policy elements can be considered as a binomial experiment executed in the following way. Suppose that the two companies are compared with respect to the "major policy", which is the first management policy element. This comparison is a Bernoulli trial which produces a success (S), if the "major policy" is the same for the two companies, or a failure (F), if each of the two companies has its own "major policy". An example illustrating the way in which these comparisons are made is given below.

Company	Variable Management Policy							
	1	2	3	4	5	6	7	8
British "A"								
British-Greek "B"								
Success (S) / Failure (F)	S	F	S	S	F	S	S	S

X: Number of successes in a binomial experiment, $X=6$

Assuming further that the result of the comparison of two companies with respect to a specific management policy element is not influenced by the result of the comparison of the same companies with respect to some other management policy element, it follows that the binomial distribution has plausible application to transferability of management.

All the comparisons between the twelve British and the twelve British-Greek companies with respect to the eight management policy elements yield a sample of size 144 from a population following the binomial distribution. Using this sample and the method of maximum likelihood estimation, an estimate of p can be obtained. This parameter p of the binomial distribution, which is the probability of success in a Bernoulli trial, is used in getting conclusions concerning the transferability of management.

However, before this parameter p is used in getting such conclusions, it is necessary to test the hypothesis that each of the samples like the above which will eventually be constructed is binomially distributed with probability of success given by the corresponding maximum likelihood estimate. For this hypothesis testing, the Chi-square test concerning comparisons between observed and expected frequencies is used.

Following the above described procedure, another estimate of p can be obtained on the basis of all comparisons between the twelve British-Greek and the twelve Greek companies with respect to the eight management policy elements. At this point, it can be said that, subject to the above mentioned assumptions, the maximum likelihood estimates of p can be considered as a measure of the transferability of management policies.

Finally, conclusions about the transferability of management process, and management effectiveness can be reached in a similar way. The six binomial samples resulted from the information collected using the interviewing guide, and the corresponding goodness of fit tests are given in the next section.

BINOMIAL SAMPLES

Management Policy

The first binomial sample has resulted from a comparison of the twelve British with the twelve British-Greek companies with respect to the eight management policy elements. This sample is given in Table 1 below together with its Chi-square goodness of fit test.

TABLE 1.
British Versus British-Greek Companies

X	f_x	$P(X=x)$	f_x	$(f_x - f_x)^2 / f_x$
0	2	.003	.4	4.50
1	7	.025	4.0	2.25
2	16	.090	13.0	.69
3	25	.196	28.0	.32
4	35	.270	38.0	.23
5	26	.234	31.0	.80
6	16	.127	17.0	.05
7	7	.039	5.0	.80
8	10	.050	7.0	1.28
	144		143.4	10.92

consider,

$$p = \frac{\sum_{x=0}^8 X f_x}{n \sum_{x=0}^8 f_x} = .52 \quad \text{Maximum likelihood estimator of } p$$

Since $X^2 = 10.92$ and the points of Chi-square distribution for $v = n - 2 = 8 - 2 = 6$ degrees of freedom are $X^2_{.05} = 12.59$, there is no reason to doubt that the sample data concerning management policy in British and British-Greek companies are binomially distributed. Put another way, the binomial distribution with $n = 8$ and $p = .52$ fits the sample data.

The second binomial sample has resulted from a comparison of the twelve British-Greek with the twelve Greek companies with respect to the eight management policy elements. Table 2 below represents this sample together with its Chi-square goodness of fit test.

TABLE 2.
British-Greek Versus Greek Companies

X	f_x	$P(X=x)$	f_x	$(f_x - \bar{f}_x)^2 / f_x$
0	8	.0360	5.00	1.80
1	23	.1470	21.00	.19
2	35	.2650	38.00	.23
3	37	.2730	39.00	.10
4	20	.1710	25.00	1.00
5	15	.0800	12.00	.75
6	4	.0240	3.00	.33
7	2	.0030	.40	6.40
8	0	.0002	.03	.03
	144		143.43	10.83

consider,

$$p = \frac{\sum_{x=0}^8 Xf_x}{n \sum_{x=0}^8 f_x} = .34 \quad \text{Maximum likelihood estimator of } p$$

Since $X^2 = 10.83$ and the critical points of Chi-square distribution for $v = n - 2 = 8 - 2 = 6$ degrees of freedom are $X^2_{.05} = 12.59$, there is no reason to doubt that the sample data concerning management policy in British-Greek and Greek companies are binomially distributed. Put another way, the binomial distribution with $n = 8$ and $p = .34$ fits the sample data.

Management Process

The third binomial sample has resulted from a comparison of the twelve British with the twelve British-Greek companies with respect to the seven management process elements. Table 3 below represents this sample together with its Chi-square goodness of fit test.

TABLE 3.
British Versus British-Greek Companies

X	f_x	$P(X=x)$	f_x	$(f_x - \bar{f}_x)^2 / f_x$
0	4	.013	2.00	2.000
1	10	.080	12.00	.333
2	32	.204	29.00	.310
3	38	.288	42.00	.380
4	31	.246	35.00	.457
5	20	.126	18.00	.222
6	7	.035	5.00	.800
7	2	.004	.50	4.500
	144		143.50	9.002

consider.

$$p = \frac{\sum_{x=0}^7 Xf_x}{n \sum_{x=0}^7 f_x} = .46 \quad \text{Maximum likelihood estimator of } p$$

Since $X^2 = 9.002$ and the critical points of Chi-square distribution for $v = n - 2 = 7 - 2 = 5$ degrees of freedom are $X^2_{.05} = 11.07$, there is no reason to doubt that the sample data concerning management progress in British and British-Greek companies are binomially distributed. Put another way, the binomial distribution with $n = 7$ and $p = .46$ fits the sample data.

The fourth binomial sample has resulted from a comparison of the twelve British-Greek with the twelve Greek companies with respect to the seven management process elements. Table 4 below represents this sample together with its Chi-square goodness of fit test.

TABLE 4.
British-Greek Versus British-Greek Companies

X	f_x	$P(X=x)$	f_x	$(f_x - \bar{f}_x)^2 / f_x$
0	9	.0440	6.00	1.50
1	21	.1740	25.00	.64
2	36	.2910	42.00	.85
3	46	.2740	40.00	.90
4	26	.1550	22.00	.72
5	4	.0510	8.00	2.00
6	2	.0100	1.00	1.00
7	0	.0005	.07	.07
	144		144.07	7.68

consider,

$$p = \frac{\sum_{x=0}^7 Xf_x}{n \sum_{x=0}^7 f_x} = .36 \quad \text{Maximum likelihood estimator of } p$$

Since $X^2=7.68$ and the critical points of Chi-square distribution for $v=n-2=7-2=5$ degrees of freedom are $X^2_{.05}=11.07$, there is no reason to doubt that the sample data concerning management progress in British and British-Greek companies are binomially distributed. Put another way, the binomial distribution with $n=7$ and $p=.36$ fits the sample data.

Management Effectiveness

The fifth binomial sample has resulted from a comparison of the twelve British with the twelve British-Greek companies with respect to the three management effectiveness elements. Table 5 below represents this sample together with its Chi-square goodness of fit test.

TABLE 5.
British Versus British-Greek Companies

X	f_x	$P(X=x)$	f_x	$(f_x - f_x)^2 / f_x$
0	36	.274	40	.400
1	66	.443	64	.062
2	39	.238	34	.735
3	3	.042	6	1.500
	144		144	2.697

consider,

$$p = \frac{\sum_{x=0}^3 Xf_x}{n \sum_{x=0}^3 f_x} = .35 \quad \text{Maximum likelihood estimator of } p$$

Since $X^2=2.697$ and the critical points of Chi-square distribution for $v=n-2=3-2=1$ degrees of freedom are $X^2_{.05}=2.71$, there is no reason to doubt that the sample data concerning management progress in British and British-Greek companies are binomially distributed. Put another way, the binomial distribution with $n=3$ and $p=.35$ fits the sample data.

The sixth binomial sample has resulted from a comparison of the twelve British-Greek with the twelve Greek companies with respect to the three management effectiveness elements. Table 6 below

represents this sample together with its Chi-square goodness of fit test.

TABLE 6.
British-Greek Versus Greek Companies

X	f_x	$P(X=x)$	f_x	$(f_x - f_x)^2 / f_x$
0	66	.442	64	.062
1	54	.413	59	.423
2	21	.131	19	.210
3	3	.014	2	.500
	144		144	1.195

consider,

$$p = \frac{\sum_{x=0}^3 Xf_x}{n \sum_{x=0}^3 f_x} = .24 \quad \text{Maximum likelihood estimator of } p$$

Since $X^2 = 1.195$ and the critical points of Chi-square distribution for $v = n - 2 = 3 - 2 = 1$ degrees of freedom are $X^2_{.05} = 2.71$, there is no reason to doubt that the sample data concerning management progress in British and British-Greek companies are binomially distributed. Put another way, the binomial distribution with $n = 3$ and $p = .24$ fits the sample data.

CONCLUSIONS

Table 7 below lists the probabilities and the mean values of success for British versus British-Greek companies on the basis of management policy, process, and effectiveness. The same information is given for British-Greek versus Greek companies.

It becomes readily apparent that between the British companies and their Greek subsidiaries there is a .52 probability for agreement in one of the eight management policy elements, a .46 probability for agreement in one of the seven management process elements, and a .35 probability for agreement in one of the three management effectiveness elements. Put another way, on average, there is agreement in four out of the eight management policy elements, in three out of the seven management process elements, and in one out of the three management effectiveness elements.

TABLE 7.
Probabilities and Mean Values of Successes

Companies Compared	Management Variable		
	Policy	Process	Effectiveness
British versus British-Greek	$p = .52$ $\mu = np = 4.16$	$p = .46$ $\mu = np = 3.22$	$p = .35$ $\mu = np = 1.05$
British-Greek versus Greek	$p = .34$ $\mu = np = 2.72$	$p = .36$ $\mu = np = 2.52$	$p = .24$ $\mu = np = .72$

On the contrary between the British-Greek with Greek companies there is only a .34 probability for agreement in one of the eight management policy elements, a .36 probability for agreement in one of the seven management process elements, and a .24 probability for agreement in one of the three management effectiveness elements. In other words, on average, there is agreement in two out of the eight management policy elements, in two out of the seven management process elements, and no agreement in the three management effectiveness elements.

As it has been assumed, if there was a 100 per cent agreement in management policy between the British and British-Greek companies, then the 54 per cent ($q = 1 - p = 1 - .46 = .54$) disagreement in management process should be attributed to differences in the environment between Great Britain and Greece. Now, when the agreement in management policy is 52 per cent, 28 per cent ($.52 \times .54$) of the disagreement in management process must be attributed to environmental differences, and the remaining 26 per cent to differences in management policy. In fact, there is a 48 per cent ($g = 1 - p = 1 - .52 = .48$) probability for management policy to be different between these two groups of companies.

Besides, the 64 per cent ($q = 1 - p = 1 - .36 = .64$) disagreement in management process between British-Greek and Greek companies is due to differences in management policy. Indeed, there is a 66 per cent ($g = 1 - p = 1 - .34 = .66$) probability for management policy to be different between these two groups of companies.

Based on the article findings, the first hypothesis, which states that the management policy of both the British companies in Great Britain and their subsidiaries operating in Greece should be the same, is partly accepted. The fact of accepting the first hypothesis partly, leads to a modification of the second hypothesis which states that if management policy of British and British-Greek companies

are the same, any difference observed between the two groups of companies in management process should be attributed to the differences in external environment. In fact, the article has showed that the differences in management process between these two groups of companies are due partly to differences in the external environment, and partly to the fact that some aspects of management policy are not the same in these two groups of companies.

The analysis of British-Greek and Greek companies have showed how differences in policies could lead to differences in management process. The data support the third hypothesis which states that companies operating in the same environment with different management policies tend to use different management processes.

In relation to the fourth hypothesis it has been shown that the environment has a major impact on effectiveness, while it has proven hard to say what would be the best way to manage a company in Greece. In relation to the latter, it has further been found that each company in Greece is a separate problem; its market is different, its objectives are different, its economic constraints are different, and each, therefore requires a different managerial approach. However, some suggestions to improve management in Greece can be made.

FINAL REMARKS

The above conclusions prove that the suggested approach to the question of the transferability of management is absolutely quantitative. The extent to which numbers state the solution to a problem clearer than pure descriptive techniques, the suggested approach as opposed to approaches of other preceding research in the field can be characterised as pioneering.

Furthermore, whenever the assumption of mutually independent variables which has been made above is not tenable, the present article suggests the use of a modified binomial distribution proposed by R. Bahadur⁶.

Specifically, Bahadur has shown that in cases where the variables involved in the analysis are not independent, the correct probability density $f(x)$ of x is given by:

$$f(x) = P(X = x) = \begin{cases} \binom{n}{x} p^x (1-p)^{n-x} g(X_1, X_2, \dots, X_n) \\ 0 \text{ otherwise} \end{cases}$$

where,

g is a correction factor needed to adjust the lack of independence among the variables, and is of the form

$$g(X_1, X_2, \dots, X_n) = 1 + \sum_{i < j} E(Z_i Z_j) Z_i Z_j + \dots + E(Z_1, Z_2, \dots, Z_n) Z_1, Z_2, \dots, Z_n$$

where,

Z_i s are the standardised X_i s.

In other words, regarding the case of management transferability, the present article suggests that the modified binomial distribution can replace the binomial distribution in getting conclusions whenever the management policy elements are influenced by each other. The same suggestion applies for management process, and management effectiveness elements.

REFERENCES

- [1] H. Koontz and C. O'Donnell, *Principles of Management: An Analysis of Management Functions*, 5th Edition, Mc-Graw Hill Kogakusha Ltd., International Student Edition, 1972, pp 92-93.
- [2] Ralph C. Davis, "Fundamentals of Top Management", Harper and Bros., New York, 1951, pp. 6-7.
- [3] H. Koontz and C. O'Donnell, *op. cit.*, pp. 117-118 and 202-203.
- [4] A. R. Negandhi and B.D. Estafen, "Academy of Management Journal", Vol. 8, No 4, December 1965, pp. 309-318.
- [5] D.R. Anderson, D.J. Sweeney and T.A. Williams, *Statistics for Business and Economics*, West Publishing Company, USA, 1993.
- [6] R. Bahadur, "A Representation of the Joint Distribution of Responses to n -dichotomous Items", in "Studies in Item Analysis and Prediction", H. Solomon (ed.), Stanford University Press, Stanford, California, 1961.

Lotte Bailyn*

WOMEN, MEN, FAMILIES AND WORK

It is a great pleasure for me to be able to participate in a volume that honors Professor Nicolaou-Smokoviti. She has been a friend and a wonderful colleague for many years. We have shared several projects, all of them concerned with the human side of organizational management, and it is a peculiarly controversial aspect of that vast area of modern life—namely the problems, for both men and women, of integrating work life with family life—that I will discuss in the pages that follow.

For me, consideration of these problems started with an essay I wrote almost forty years ago for a conference on «The Woman in America.»¹ It is a small piece but it had an unexpected, quite surprising history. In it I noted the different temporal patterns that educated women faced in their family roles on the one hand and in their professional roles on the other. Professionally, I argued, one needs continuous and uninterrupted periods of time to apply the necessary energy and thought needed for that work. Not so in the family, where tasks can more easily be interrupted and snatches of time are additive. «As a matter of fact», I wrote, «vis-à-vis children... instant availability without continuous presence is probably the best role a mother can play.» That sentence, embedded in an argument of the different meaning of time in professional and family life, proved to be the most famous thing I have ever written. Its fame began when by chance it was quoted in the *Reader's Digest*, and was picked up from that popular magazine by the publishers of those personal appointment diaries that print a pithy saying each week. There it appeared, in sequence with some saying of Mother

---

* T. Wilson Professor of Management, Massachusetts Institute of Technology (MIT), Sloan School of Management.

Theresa, in untold thousands of copies; but its meaning, out of context, had been changed. Taken alone, the words imply that women should be ever and totally accessible to the needs of family, with the implicit corollary that men are expected to be continuously available to deal with the needs of the organizations that employ them. While I rejoice in the global distribution of my small comment, that was never what I meant; and the issue raised is as important now as it was forty years ago. In fact, the gendered separation between the private and the public sphere—between the female, private, domestic world of caretaking and the male public, economic world—lies at the heart of the most current and complex issues of women, men, families, and work. The thesis I want to present is that this seemingly natural assumption of separation between the two spheres has had, and still has, detrimental effects not only on women trying to make their way in the professional world, and not only on men learning to live by new rules, but on the ability of both to contribute as productively as they might to the worlds they live in, both the public professional world and the private personal world.

Professional employees (and it is technical and managerial people I am mainly discussing), like all other workers, have always had somehow to manage the boundary between the public and private worlds, the workplace and home; but it was not seen as a problem as long as male professionals followed the social expectations that their life task was to attend to the needs of the workplace while their wives devoted themselves to managing the home. Though there were certainly difficulties in an arrangement in which men bore all the economic responsibility of the household and women, no matter what were their talents or interests, were essentially limited to achievement in the domestic sphere, for many years after the Industrial Revolution it was seen as "natural." The main exceptions were during war times, when men joined the military services and women were asked to fill their places in the work force. But these arrangements, as after World War II, quickly faded when the soldiers returned to civilian life and what was seen as the more "normal" situation was recovered.

It was later, in the post-WWII years, that this "normality" came to be seen as problematic, as counter-productive in important ways. What has emerged for me, from a series of studies that span almost 30 years, is the conclusion that this "natural" and "normal" segmentation of roles not only creates dilemmas for individuals but also detracts from organizational effectiveness.

This conclusion began to emerge for me in the 1970s and '80s from studies of the careers of university graduates, primarily those with a technical education². Data from the 1970s, based primarily on male samples, produced findings that seemed to confirm the traditional notion that the ideal worker is the typical male who spends all his time and energy on his economic work, since all other concerns are taken care of by someone else. It was difficult, the data showed, for men to combine career success with significant involvement in family affairs. Thus, when engineers were promoted to managerial positions late in their careers, we found that they tended to concentrate even more on their professional work and to lessen their family involvement³. For all these professionals, work and family were seen as an either-or choice: an increase in involvement with one area seemed to imply a necessary decrease in the other – an expected finding, no doubt, given the norms of that period.

But even then, in the 1970s, it was clear that there were complications in this presumably «natural» state of affairs. We found that men's exclusive involvement with their careers – seemingly necessary to ensure economic success – also had negative consequences, almost always unrecognized. For example, these early findings showed that a husband's primary involvement with his career created problems for his marriage, even though his rationale for this behavior was to provide as well as possible for his family, and even though these couples had a higher standard of living than most⁴. This traditional arrangement was also damaging to the productive economic work of the few professionally trained wives in these families, who were not likely to be using their training and their skills in professional employment; hence society was losing the return on the investment in their education⁵.

But beyond these strains, there were more surprising, and unexpected, findings. We discovered a very small minority of engineers in that sample who *did* try to live more integrated lives. These engineers combined their technical involvement with a significant interest in and ability to deal with social concerns, with interpersonal relations, with the human problems of the workplace. They should have been ideal organizational employees, but, in fact, because these «softer» skills did not fit the standard model of what makes a top performer⁶, their special competence was never put to proper use, to their companies' loss as well as their own⁷.

Hence in our first studies we found indications that the received wisdom of the «natural» separation of work and family had negative

consequences for both individuals and organizations. But these were as yet only fragmentary clues to a very large problem.

A decade later, in the eighties, there were more people who did not fit into the traditional mold, primarily because of the increasing number of professionally trained women in the work force. It now became possible to study the careers of a large cohort of such women. Through their experiences the personal and organizational consequences of the gendered separation of spheres became clearer.

What we found in American women engineers⁸, when compared to a matched group of men, was conflict about their technical careers, particularly in relation to their self-confidence and their perceptions of success both at work and in their lives outside of work. And this was true even though these women were technically highly competent and had deliberately chosen to pursue technical careers. In contrast, for the men, self-confidence, the importance of the opportunity to develop technical expertise, perceived success both at work and outside of work were all positively interrelated — they all went together. How can one explain this difference between the male and female engineers? Were women simply not meant to be engineers? There is no reason to think so. Did their family obligations create this conflict? That proved not to be true. Indeed, it turned out that these problems were experienced even more strongly by the single women than by those with families. For these highly trained single women, the disconnect between their feminine identity and a workplace geared to the life experiences of men was even greater than for those women whose femininity was at least confirmed in their family roles. Nor could these single women as easily fit the ideal worker model since, in contrast to the men, they had no one else to take care of their personal needs. All the women, therefore, no matter what their family situations were, found the traditional work environment difficult to deal with. And that affected also the few men in this sample whose wives were highly trained career engineers or scientists. Because of the demands and ambiguities of their dual careers, these men were also not able to meet the organizational expectation of primary allegiance to occupational work. Anyone, it appeared, whether male or female, who did not fit the traditional model of the ideal worker necessarily faced conflict⁹. We found a similar effect, at about the same time, in the university world. Here too, especially with the pressure of achieving tenure early in one's career, the expectations were that faculty would spend all their time on their university work. For women, particularly if they had children, this was clearly difficult and they were very likely to

say they were considering leaving the university because of family conflict. But again, the same was true for those few men in this group who were parents and were married to women who also followed demanding careers. In these dual career families, neither partner was easily able to meet traditional occupational expectations¹⁰.

And so the entrance of women into the work force, and the problems that they faced in trying to establish professional careers, highlighted organizational difficulties that were beginning to affect men as well as women. In the 'eighties, when these data were collected, the proportion of men who lived unconventional lives was still small. Now, of course, there are many more households in which all adults pursue demanding careers: more dual career couples, more single parent families, and also more productive adults with elder care responsibilities often in distant locations. The consequences, therefore, are becoming more serious, both in the conduct of private life and in the ability of these highly trained employees to contribute as productively to their economic work as they might.

During the last decade my research team and I have been working on this problem by attempting actually to change work practices in ways that would both increase business effectiveness and at the same time make life easier for employees by allowing them to integrate their work lives more effectively with their personal lives. In other words, we have been trying to stand this dilemma on its head. Instead of assuming that work and family compete with each other, we wanted to investigate the possibility that under the right working conditions they might be complementary, possibly even synergistic. That is the hypothesis we set out to test in the work we are currently doing.

The only way we felt we could find out whether this was true was simply to try to do it. So we moved into what social scientists call an action research mode: i.e. studying an organization by seeing what happens when you actually change it. And this is what we have done in a number of different kinds of organizations over the past decade. We have worked in manufacturing companies, in utilities, in banks, and in non-governmental organizations, even in educational institutions. In each organization we worked with a particular local work group and in each case we were successful – that is, we were able to make changes in work arrangements that both increased the productive effectiveness of the unit and also eased the pressures on its employees. I should say, though, that these were local successes. Many did not last, and extending the process to the rest of the organization proved very difficult. In my mind,

though, they represent proof of the potential synergy between the domains of work and family. Work and family need not be adversarial. There are advantages, both personal and organizational, when these two domains are dynamically linked. But our experiments also show how difficult, how counter cultural, this approach still is¹¹.

Let me give you an example from a product development team, responsible for designing a new product with an extremely tight schedule and with limited resources – not an unusual situation¹². The effect on the people was obvious: lots of frustration and stress, long hours, evening and weekend work. What about the business goal? Would they meet the unusually tight schedule? Our initial investigation unearthed the fact that people did not actually expect to be able to finish at the scheduled time. The unit seemed to be in a continuous crisis. Since this was a very visible product, managers were extremely nervous and engineers spent a lot of unproductive time preparing presentations for the Vice President on the status of the work. There were frequent problem-solving meetings, and the heroes of the day were those who presented a problem along with its solution (even if they had caused the problem in the first place). There was no incentive to prevent problems – only to solve them. Rewards were given to those who met their *individual* goals, without regard to how their work coordinated with the rest of the group, or whom they had to disturb in order to pursue their individual needs. None of this seemed a very efficient way of working, and of course management was concerned and tried to «redesign the process» which meant even more meetings and longer hours.

What we quickly discovered was that the evening and weekend hours were necessary because no one was able to get their individual work done during normal working hours, and this clearly undermined the employees' personal lives. We heard of strained marriages and disturbed children. Given the inefficiencies we saw in the work process we suggested an experiment – a limited experiment, but in a key group – to limit work hours to a fixed amount, on the assumption that the engineers would find a way to work more effectively and to get the work done without so much personal stress. This suggestion was quickly dismissed. It went completely against their unquestioned belief that the only way to shorten time to market with fixed resources was for each individual to work longer and longer hours.

And so we turned to the analysis of what they actually did in all those hours. On random days, Perlow gave employees a watch that beeped every hour, and asked them to write down everything

they had done during that hour. These records were then gone over in detail in a debriefing interview the following day. The first thing these data showed was that the employees were right about being continuously interrupted during the day, they had very little continuous time to work on their own. But the analysis further showed that while some of these interruptions were productive, others (e.g. managers wanting to find out if things were on schedule) were not. And even the productive interruptions were not all urgent, and did not have to be attended to at that particular time.

On the basis of these findings, we jointly, with the group, designed an experiment – which sounds very simple after the fact, though without the desire both to get the work done more effectively *and* to ease the pressure on these employees no one would have thought of it. We divided the day into periods of quiet time and periods of interactive time. Quiet time was for independent work; interactive time for joint work, meetings, etc.

The results? The product was finished on schedule, despite the initial expectations to the contrary, and the group received a quality award. The professional workers were under less stress: frustration at never being able to finish what they had planned for the day was gone. More interesting and more lasting results were the following:

- 1) there was more pre-planning – both for independent work and for interactions (e.g. how to seek help, how to manage meetings)
- 2) workers learned to make clearer distinctions between what is really important and what is not
- 3) managers learned something about surveillance: the unit manager (who had originally been most against the experiment) discovered that his subordinates actually did better if he was not looking over their shoulders (of course one could have told him that, but he could only be convinced by experiencing it personally); he also discovered that he now could do his paper work during the day and did not have to take it home at night. And the Vice President gave up his weekly reviews – which saved everyone a lot of time, since these presentations had to go up three levels with many corrections at each step.

There are many other examples of changes that were made in the work units we studied that had the same double result. They not only eased the pressures on employees, but actually allowed the units to work more effectively. By reorganizing work with this double purpose, gains are possible that are not otherwise reachable.

In one sales and service district, for example, we brought together sales and service people who were involved in the same product line¹³. These were very different kinds of people and they had never worked well together. When we first brought them together they did not think they could help each other at all. But after some time they realized that sales had information about when a new machine was being installed that would be helpful for service to know, and service had information from customers that would help sales. As they began to work together they not only increased the revenues of their product line (from being among the poorest to among the best in the district) but also, because they now had more accurate information about what other groups were doing, they were able to control their own time better and reduce the stress of their jobs. But the real insight in this case came when management told us they had tried to put such a cross-functional team together before and it had not produced good results. What, they wanted to know, was different about *our* cross-functional team? The difference was that we were not only looking at the work but also at what could make the personal lives of both the sales and service employees more predictable and less stressful. We were bringing together two domains that had previously been assumed to be separate. This linkage provided the personal motivation and the trust necessary to unleash the creativity and energy to design the changes and to make them work. And that is what is so often absent otherwise.

The key lesson from this work is that work and family need not be adversarial and can be productively linked. Indeed, over and over again we found that the same work practices that make personal life difficult for employees often turn out also to limit the success of the work they do. But if one looks at work through a different lens – through its effect on people's personal lives – one can make changes that help the business. Doing this brings to the fore aspects of work organization that even today are so taken for granted that they are not under consideration in typical work process redesign efforts.

In contrast, some of the recent reorganizations of work, designed primarily to cut costs, often increase the pressure on employees. Thus, in one small-business underwriting group of a large bank, a reengineering effort to increase efficiency had left the unit located in a remote location, which necessitated longer commutes, and with only one administrative assistant. As a consequence, not only were the underwriters under great pressure – many reported having repeated sleepless nights, not exactly conducive to the good judgment

that their jobs required – but they were spending a much greater proportion of their time doing the clerical work that had previously been done by less professional staff. Both employees and the business were being undermined. The jointly-devised experiment consisted of adding some staff to do the clerical work, training the administrative assistant to write some of the letters that committed the bank to the accepted loans, and having her report to the head of the unit instead of to a distant human resource supervisor¹⁴. The result of this change was dramatic. The underwriters were spending more time on their proper work of underwriting, the administrator's skills were being developed (she is now supervising her own unit), and everyone was getting more sleep and feeling less pressure and thus producing better work. Again a double win, as opposed to the presumed gain from the original reengineering effort which backfired because it was merely technically efficient and its effect on employees' lives was ignored.

What we have learned from all this work, is that the difficulties that employment creates for individuals lie in outdated organizational practices which in fact are not optimal for organizational effectiveness. This has happened because these practices are deeply embedded in an assumption of separation between the male world of economic work and the female world of care. These practices evolved at a time when the work force was primarily male, when values and life styles were more uniform, and when the goal of organizations was unquestionably accepted to be nothing more than to maximize profit. But much of that has changed, certainly in the United States, and, though perhaps more slowly, elsewhere in the world.

So, where are organizations going in this new century? And how will they deal with these changing circumstances? These are questions that have been raised by a group at MIT that has been working for a number of years on an initiative entitled «Inventing the Organizations of the 21st Century.» They have recently come out with a Manifesto, which suggests that if organizations continue on their present course, the results will be contrary to what one would hope on a number of dimensions: environmentally, socially, and personally¹⁵. Global warming, the increasing divergence between the «haves» and «have-nots» within countries and around the world, more and more people, even the most successful, finding their lives increasingly unsatisfying – these are the symptoms that have made the MIT group believe that current organizational patterns are not sustainable in the long run.

My own part of this endeavor concerned the personal side, and what it would take to make an organization personally sustainable. I think it is probably clear by now what I mean by that – but let me repeat it. Such an organization would be one in which people can be productive up to their potential in a given work environment, and at the same time share the responsibility and the satisfactions of caring properly for their families, their communities, and themselves, to also contribute to the social good, and to do it all with enjoyment.

It is important to reiterate this great, if not perfectly attainable goal because with globalization and new technology the pace of life has speeded up considerably. And when economic work can be done anywhere and any time, the danger is that it will begin to encompass everything. With the majority of people, in the US at least, (regardless of sex or parental status) entering the work force, this makes for a growing concern about our children, our elders, our communities. We seem to be caught in a cycle that threatens our most basic goals. For if people burn out, or otherwise cannot sustain the pace, then not only the individuals but the companies as well as the families will have to pay the cost. And if our children, elders, communities do not receive proper care, the whole society suffers and declines. It therefore is imperative that we shape organizations to allow people to both work productively and have sufficient time and energy for renewal and care. We cannot afford any longer to think of these domains as separate.

The examples I have given you are small indications of what could be changed to make this possible. The product development team shows the advantages of bounding time. The underwriting example shows the advantage of introducing redundancy into an organization's human capital and viewing it as an asset rather than as a cost. But as I have already indicated, it is not easy to sustain and reinforce such efforts. What is basically needed, I believe, are two fairly radical changes in organizational thinking.

First, we must move beyond productivity and efficiency, beyond profit and growth, beyond shareholder value, as the *only* criteria for organizational success – that is the message of the MIT Manifesto I mentioned before. And in a similar way, on the individual level, we must move away from work achievement narrowly defined as the sole criterion of individual identity and success. Betty Friedan has recently put it well: we should be lifaholics, not workaholics.

Second, we need new conceptions of space and time. Just because it is technically possible to speed up, does not mean that we must.

And we know from much psychological research that time-outs and renewal are critical for creative and innovative work. And the fact that access now has no spatial bounds does not mean we cannot question the presumed need for continuous and immediate access. In fact, research on home-based and otherwise distributed work shows that inaccessibility leads to more planning, more thinking before one acts, more time for reflection – in the end, more productive work.

Organization theorists and practitioners have tended to limit their sights to an organization's economic goals, to be concerned primarily with technical efficiency in order to produce profits and growth and to increase shareholder returns. What I have tried to indicate is that by ignoring employees' personal needs –or relegating them to human resource departments that are conceptually and organizationally separate from strategic business goals– we may be inadvertently undermining the very economic goals we seek.

So as we look ahead to the 21st century, we need to find ways to bring the needs of families, communities, and people's psychological well-being forward, on an equal footing to productivity, quality, cost cutting, and all the other concerns involved in remaining globally competitive. As we redesign organizations for future effectiveness we must consider the human side as no less important than the other more traditional concerns. For if organizations do not legitimate their employees' abilities to integrate their personal goals and needs with their economic work, they will themselves, without knowing it, suffer. The examples I have given show how we can move in the right direction, but they are all experimental and on a very small scale. The challenge for sustainable organizations in the 21st century is to do the same on a very large scale.

Is this simply utopian? I think not. It is in fact about the bottom line – of business success, of personal happiness, and of a viable society.

NOTES

1. Notes on the role of choice in the psychology of professional women. *Daedalus*, 93, 1964, 700-710.
2. Bailyn, L. *Living with technology: Issues at mid-career*. Cambridge, MA: MIT Press, 1980. (In collaboration with E.H. Schein.)
3. Bailyn, L., and J.T. Lynch. Engineering as a life-long career: Its meaning, its satisfactions, its difficulties. *Journal of Occupational Behaviour*, 4, 1983, 263-283.
4. Bailyn, L. Career and family orientations of husbands and wives in relation to marital happiness. *Human Relations*, 23, 1970, 97-113.
5. Bailyn, L. Family constraints on women's work. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 208, 1973, 82-90.
6. See J.K. Fletcher. *Disappearing Acts: Gender, Power and Relational Practice at Work*. Cambridge: MIT Press, 1999, for a detailed explanation and analysis of these unrecognized skills.
7. Bailyn, L. Involvement and accommodation in technical careers: An inquiry into the relation to work at mid-career. In J. Van Maanen (ed.), *Organizational careers: Some new perspectives*. New York: Wiley International, 1977.
8. As a caution against generalizing across national boundaries, I should say that in D. Etzion, L. Nicolaiou-Smokoviti, and L. Bailyn. A cross-cultural comparison of American, Israeli and Greek women pursuing technical and scientific careers. *International Review of Sociology*, Monographic Section. *On power, new series* 1-2, 1993, 76-89, we found that Greek women are less committed to and less conflicted by professional work than either American or Israeli women.
9. Bailyn, L. Experiencing technical work. A comparison of male and female engineers. *Human Relations*, 40, 1987, 299-312.
10. Reported in L. Bailyn. *Breaking the mold: Women, men, and time in the new corporate world*. New York: Free Press, 1993.
11. This work and the method involved are summarized in R. Rapoport, L. Bailyn, J.K. Fletcher, and B.M. Pruitt *Beyond work-family balance: Advancing gender equity and workplace performance*. San Francisco: Jossey-Bass, 2002.
12. For a detailed description and analysis of this project see L. Perlow. *Finding time: How corporations, individuals and families can benefit from new work practices*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997.
13. See R. Rapoport, L. Bailyn, D. Kolb, J.K. Fletcher, et al. *Relinking life and work: Toward a better future*. Waltham, MA: Pegasus Communications, 1998.
14. Bailyn, L., and P. Rayman, et al. *Creating work and life integration solutions*. Radcliffe Public Policy Institute, 1998.
15. *What do we really want? A manifesto for the organization of the 21st century*. MIT Initiative on Inventing the Organizations of the 21st Century, Sloan School of Management, November 1999.

Χρ. Βασιλειάδης, Γ. Σιώμος και Π. Μάλλιαρης

ΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ EXPECTANCY-VALUE MODEL

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο που ακολουθεί παρουσιάζει ένα μαθηματικό υπόδειγμα ανάλυσης της ελκυστικότητας των προβαλλόμενων Εικόνων που αφορούν διαφορετικούς υπό συναγωνισμό, τουριστικούς προορισμούς. Το βελτιωμένο υπόδειγμα ενδείκνυται για μια ευρύτερη εφαρμογή σε παρόμοια προβλήματα επιλογής κατάλληλων θεματικών προβολής και ελκυστικότητας, επιθυμητών προς τους επισκέπτες. Η χρησιμότητα του υποδείγματος, γίνεται εδώ ευκολότερα κατανοητή με ένα υποθετικό παράδειγμα εφαρμογής.

Λέξεις κλειδιά: *Expectancy-value model*, τουριστικές ελκυστικότητες.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Το Υπόδειγμα Ανάλυσης των Προσδοκόμενων Αξιών (The Expectancy-value model)

Η χρήση των μαθηματικών υποδειγμάτων Ανάλυσης των Προσδοκόμενων Αξιών (the expectancy value model), υιοθετήθηκε αρχικά στην Έρευνα Ανάλυσης της Συμπεριφοράς Καταναλωτών και γενικότερα στις Επιστήμες Συμπεριφοράς (Behavioral Sciences) κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Τα μαθηματικά υποδείγματα τύπου *consumer decision - making models* καθιερώθηκαν στην Έρευνα Μάρκετινγκ και Ανθρώπινης Συμπεριφοράς, κυρίως λόγω των πληροφοριών που έδιναν σε προβλήματα Ανάλυσης Λήψεως Απο-

Volume of essays in honour of Professor L. Nicolaou-Smokoviti.
Τμητικός τόμος Ομότιμης Καθηγήτριας Λ. Νικολάου-Σμοκοβίτη.

φάσεων των καταναλωτών. Οι πρώτοι εκφραστές και κύριοι δημιουργοί της μαθηματικής φόρμουλας επίλυσης σχετικών προβλημάτων ανάλυσης της καταναλωτικής συμπεριφοράς, ήταν οι Rosenberg (1956) και Fishbein (1963, 1966, 1967). Μια εφαρμογή του τύπου σε θέματα Αξιοθεάτων και Ανάλυσης Ανταγωνιστικών Τουριστικών Προορισμών παρουσιάζετε επίσης από το Smith (1989, p. 75-82) και τους Hu και Ritchie (1993).

Μια απλή έκφραση-φόρμουλα του γενικού υποδείγματος ανάλυσης της καταναλωτικής συμπεριφοράς των Rosenberg και Fishbein, είναι η ακόλουθη μαθηματική σχέση:

$$S_j = \frac{\Omega_j}{\sum_{i=1}^N \Omega_i} \quad (1)$$

όπου,

S_j =το προσδοκώμενο μερίδιο της αγοράς για το εμπόρευμα j ,

Ω_j =η σχετική ελκυστικότητα του εμπορεύματος j ,

N =ο αριθμός των δυνατών επιλογών σε εμπορεύματα.

1.2 Η μεθοδολογία ανάλυσης του Expectancy - value model σχετικά με προβλήματα ανάλυσης προβαλλόμενων τουριστικών θεμάτων

Παρακάτω παρουσιάζονται τα έξι βασικά βήματα για την ανάπτυξη ενός υποδείγματος αξιολόγησης της ελκυστικότητας των προβαλλόμενων θεμάτων διαφόρων τουριστικών προορισμών.

Βήμα πρώτο: Διευκρινίζουμε τα φυσικά, πολιτιστικά και τεχνητά χαρακτηριστικά των προορισμών από τις πηγές προβολής του προορισμού σας ή και των ανταγωνιστικών προορισμών. Αριθμητικά τα χαρακτηριστικά δεν θα πρέπει να ξεπερνούν τα είκοσι και δεν θα πρέπει να είναι λιγότερα των τεσσάρων.

Βήμα δεύτερο: Προσδιορίζουμε το στατιστικό δείγμα ανάλυσης των επισκεπτών.

Βήμα τρίτο: Ρωτάμε κάθε επισκέπτη για την σημαντικότητα κάθε χαρακτηριστικού (π.χ. Πολιτιστικά (Π), Φυσικά (Φ) και Τεχνητά (Τ) χαρακτηριστικά) που περιέχεται σε τυποποιημένο ερωτηματολόγιο, με την βοήθεια μιας κλίμακας αναλογιών (π.χ. 0% μέχρι 100%).

Βήμα τέταρτο: Ρωτάμε στην συνέχεια τους επισκέπτες για το πως θα κατέτασσαν ανά χαρακτηριστικό εξέτασης Π, Φ, Τ, κάθε μια υποψήφια προς διερεύνηση Εικόνα (Εικόνες ερωτηματολογίου = tourist attractions). Η αξιολόγηση γίνεται βάσει μιας κλίμακας Λίκερτ

επτά βαθμίδων, όπου 6=υψηλός βαθμός αξιολόγησης και 0=δεν ισχύει, καθόλου.

Βήμα πέμπτο: Πολλαπλασιάζουμε για κάθε ερωτώμενο τις βαρύτητες σημαντικότητας που εξέφρασε (βλέπε βήμα 3), επί την αξία της κλίμακας Λικερτ για κάθε Εικόνα - tourist attraction (βλέπε βήμα τέταρτο), ξεχωριστά. Αθροίζουμε τα αποτελέσματα για μία Εικόνα.

Βήμα έκτο: Προσδιορίζουμε το αναμενόμενο Μεριδίον Αγοράς για την κάθε Εικόνα - tourist attraction (j) ή διαφορετικά την πιθανότητα ο μέσος ανταποκρινόμενος επισκέπτης (average respondent) να επιλέξει την Εικόνα - tourist attraction j . Ο υπολογισμός γίνεται βάσει της μαθηματικής σχέσης (1).

Στον πίνακα 1, παρουσιάζεται ένα πρακτικό παράδειγμα εφαρμογής, στο οποίο το S_j αποτελεί την πιθανότητα ο μέσος ανταποκρινόμενος επισκέπτης (average respondent) να επιλέξει την Εικόνα - tourist attraction j μιας χώρας μεταξύ άλλων εναλλακτικών Εικόνων της ίδιας χώρας ή άλλων χωρών.

1.3 Μερικοί προβληματισμοί για την διαδικασία υπολογισμού των πιθανοτήτων S_j βάσει του Expectancy-value model

Όπως γίνεται κατανοητό και από το παράδειγμα του πίνακα 1, συχνά στην πράξη κατά τον υπολογισμό των Σχετικών Ελκυστικότητων A_j παρουσιάζονται στα τελικά αθροίσματα ισοβαθμίες μεταξύ μερικών εναλλακτικῶν ελκυστικότητων A_j . Παρακάτω στο παράδειγμα του πίνακα 1 οι περιπτώσεις ισοβαθμίας εντοπίζονται στις αξίες των εικόνων $\Omega_3, \Omega_6, \Omega_{14}$ και Ω_8, Ω_9 αντίστοιχα.

Δηλαδή στις περιπτώσεις αυτές έχουμε την γενική μαθηματική συνάρτηση αξιολόγησης της υποψήφιας Εικόνας:

$$\Omega_v = x \cdot \Phi_i + y \cdot \Pi_j + z \cdot T_k \quad (2)$$

όπου,

Ω_v = η αξία που έδωσαν στην θεματική προβολής v οι επισκέπτες

v = ο αριθμός που αντιστοιχεί στην προβαλλόμενη θεματική ($v=1...N$)

x = η μέση βαρύτητα που έδωσαν οι επισκέπτες στα φυσικά χαρακτηριστικά

y = η μέση βαρύτητα που έδωσαν οι επισκέπτες στα πολιτιστικά χαρακτηριστικά

z = η μέση βαρύτητα που έδωσαν οι επισκέπτες στα τεχνητά χαρακτηριστικά

Φ_i, Π_j, T_k = η αξία που αντιστοιχεί σε κάθε χαρακτηριστικό προσέλκυσης

Φ, Π, T , με τιμές $\max \theta \leq i, j, k \leq \theta$, όπου:

Φ =τα φυσικά χαρακτηριστικά προσέλκυσης

Π =τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά προσέλκυσης

T =τα τεχνητά χαρακτηριστικά προσέλκυσης

Εάν $\Omega_1 > \Omega_2$ τότε προτιμάται η Ω_1

Εάν $\Omega_1 < \Omega_2$ τότε προτιμάται η Ω_2

Εάν $\Omega_1 = \Omega_2$ στην περίπτωση αυτή της ισοβαθμίας π.χ. δύο Εικόνων οι συντελεστές Φ , Π , Γ θα εκφράζονται από τις σχέσεις:

$$\Phi = x \cdot \sum_i \Phi_i + \frac{x}{x+y+z} \cdot \sum_i \Pi_i + \frac{x}{x+y+z} \cdot \sum_k \Gamma_k$$

$$\Pi = \frac{y}{x+y+z} \cdot \sum_i \Phi_i + y \cdot \sum_i \Pi_i + \frac{y}{x+y+z} \cdot \sum_k \Gamma_k$$

$$\Gamma = \frac{z}{x+y+z} \cdot \sum_i \Phi_i + \frac{z}{x+y+z} \cdot \sum_i \Pi_i + z \cdot \sum_k \Gamma_k$$

Και τελικά έχουμε, για την περίπτωση της ισοβαθμίας στις Εικόνες (tourist attractions) την βελτιωμένη σχέση αξιολόγησης της αξίας κάθε μιας από τις *ισόβαθμες υποψήφιες Εικόνες*:

$$\Omega_v = \left(x + \frac{y}{x+y+z} + \frac{z}{x+y+z} \right)$$

$$\sum_i \Phi_i + \left(y + \frac{x}{x+y+z} + \frac{z}{x+y+z} \right) \quad (3)$$

$$\sum_i \Pi_i + \left(z + \frac{x}{x+y+z} + \frac{y}{x+y+z} \right) \cdot \sum_k \Gamma_k$$

Όπως προαναφέρθηκε ο τελικός προσδιορισμός της πιθανότητας επιλογής κάθε μιας από τις Εικόνες S_j βάσει των επιθυμιών που εξέφρασε ο μέσος επισκέπτης, δίνεται από την σχέση (1).

2. ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ (Η αξιολόγηση των φυσικών, πολιτιστικών και τεχνητών θεμάτων προβολής διαφόρων προορισμών από Αλλοδαπούς επισκέπτες στην Ελλάδα)

Παρακάτω επιχειρείται μια εφαρμογή του μαθηματικού τύπου με ένα υποθετικό παράδειγμα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Προορισμοί προβαλλόμενοι
(Εικόνες ερωτηματολογίου - tourist attractions)

- ΔΕΔΟΜΕΝΑ: Αξιολογήσεις από μέσο επισκέπτη και βαρύτητες

Χαρακτηριστικά/Attributes	Π(Χ)	Φ(Υ)	Τ(Ζ)
1. Άγιο Όρος και χερσόνησο του Άθους	5	4	4
2. Τεχνητό Πάρκο Αναψυχής στο Λονδίνο	1	3	3
3. Αρχαιολογικά πάρκα στην Αθήνα	4	0	4
4. Σύραγα της Μάγχης	0	1	5
5. Βαυαρικές Άλπεις	2	4	2
6. Μέτσοβο ορεινοί οικισμοί	3	4	3
7. Φύση-περιβάλλον στην Τυνησία	3	2	2
8. Φύση-περιβάλλον στην Αυστρία	2	4	5
9. Φύση-περιβάλλον στην Πολωνία	5	4	0
10. Φύση-περιβάλλον στην παραποτάμια ζώνη του Δούναβη	4	3	5
11. Παραθαλάσσιοι πύργοι στην Πορτογαλία	5	4	3
12. Ταυρομαχίες στην Ισπανία	4	2	4
13. Περιοχή καναλιών στην Βενετία	5	3	2
14. Καζίνο στο Μόντε Κάρλο	4	3	2
15. Μουσείο Λούβρου στην Γαλλία	5	2	2
Βαρύτητες	50	20	30

- ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ-ΑΞΙΑΣ ΚΑΘΕ ΕΙΚΟΝΑΣ:

Σχετική Ελκυστικότητα Relative attractiveness	Σειρά κατάταξης πριν την ανάλυση της ισοβαθμίας		Τελική κατάταξη μετά την εφαρμογή του τύπου (3)
	Νέες Αξίες		
Αρχικές Αξίες			
$\Omega_1 = 5(50) + 4(20) + 4(30) = 450$	1	450	1
$\Omega_2 = 1(50) + 3(20) + 3(30) = 200$	11	200	14
$\Omega_3 = 4(50) + 0(20) + 4(30) = 320$	8*	324,8	11
$\Omega_4 = 0(50) + 1(20) + 5(30) = 170$	12	170	15
$\Omega_5 = 2(50) + 4(20) + 2(30) = 240$	10	240	13
$\Omega_6 = 3(50) + 4(20) + 3(30) = 320$	8*	326,8	9
$\Omega_7 = 3(50) + 2(20) + 2(30) = 250$	9	250	12
$\Omega_8 = 1(50) + 3(20) + 4(30) = 330$	7*	337,7	7
$\Omega_9 = 5(50) + 4(20) + 0(30) = 330$	7*	335,7	8
$\Omega_{10} = 4(50) + 3(20) + 5(30) = 410$	3	410	3
$\Omega_{11} = 5(50) + 4(20) + 3(30) = 420$	2	420	2
$\Omega_{12} = 4(50) + 2(20) + 4(30) = 360$	5	360	5
$\Omega_{13} = 5(50) + 3(20) + 2(30) = 370$	4	370	4
$\Omega_{14} = 4(50) + 3(20) + 2(30) = 320$	8*	325,8	10
$\Omega_{15} = 5(50) + 2(20) + 2(30) = 350$	6	350	6

- ΑΞΙΕΣ ΤΗΣ ΠΙΘΑΝΟΤΗΤΑΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΚΑΘΕ ΥΠΟΨΗΦΙΑΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΟ ΕΠΙΣΚΕΠΤΗ:

$$S_1 = \frac{\Omega_1}{4870,8} = \frac{450}{4870,8} = 0,092, \quad S_2 = 0,041, \quad S_3 = 0,067, \quad S_4 = 0,035, \quad S_5 = 0,084, \quad S_6 = 0,067,$$

$$S_7 = 0,051, \quad S_8 = 0,070, \quad S_9 = 0,069, \quad S_{10} = 0,084, \quad S_{11} = 0,086, \quad S_{12} = 0,074, \quad S_{13} = 0,077,$$

$$S_{14} = 0,067, \quad S_{15} = 0,072$$

Σημειώσεις: Όπου (*) υπάρχουν ισοβαθμίες Εικόνων

Με βάση την παραπάνω ανάλυση οι Αλλοδαποί επισκέπτες φαίνεται να προσδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε πολιτιστικά και τεχνητά αξιοθέατα. Τα παρακάτω αξιοθέατα-ελκυστικότητα αποτελούν τις προσδοκώμενες επιθυμίες των επισκεπτών. Τα βασικότερα θέματα κατά σειρά προτεραιότητας επιθυμητών αξιοθέατων για το υποθετικό δείγμα των Αλλοδαπών επισκεπτών παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Τα αποτελέσματα της κατάταξης των Εικόνων βάσει του υποθετικού παραδείγματος

Πολύ υψηλή αξιολόγηση κάθε ελκυστικότητας (πάνω από 400 μονάδες ανά μέγεθος σχετικής ελκυστικότητας)
<ul style="list-style-type: none"> • $\Omega_1=450$ • $\Omega_{11}=420$ • $\Omega_{10}=410$
Υψηλή αξιολόγηση κάθε ελκυστικότητας (από 300-400 μονάδες ανά μέγεθος σχετικής ελκυστικότητας)
<ul style="list-style-type: none"> • $\Omega_{13}=370$ • $\Omega_{12}=360$ • $\Omega_{15}=350$ • $\Omega_3=320^{**}$ • $\Omega_6=320^{**}$ • $\Omega_7=330^*$ • $\Omega_9=330^*$ • $\Omega_{14}=320^{**}$
Μέτρια αξιολόγηση κάθε ελκυστικότητας (από 200-300 μονάδες ανά μέγεθος σχετικής ελκυστικότητας)
<ul style="list-style-type: none"> • $\Omega_8=250$ • $\Omega_5=240$ • $\Omega_2=200$
Χαμηλή αξιολόγηση κάθε ελκυστικότητας (κάτω από 200 μονάδες ανά μέγεθος σχετικής ελκυστικότητας)
<ul style="list-style-type: none"> • $\Omega_4=170$

Βάσει του πίνακα 1 έχουμε:

$$\Omega_8 = 50 \cdot 1 + 20 \cdot 3 + 30 \cdot 4 = 330$$

$$\Omega_9 = 50 \cdot 5 + 20 \cdot 4 + 30 \cdot 0 = 330$$

Κάνοντας χρήση της μαθηματικής σχέσης (3) για την περίπτωση της ισοβαθμίας στην αξιολόγηση των Εικόνων 8 και 9 θα είχαμε:

$$\Omega_8 = \left(50 + \frac{20}{50+20+30} + \frac{30}{50+20+30} \right) \cdot 2 + \left(20 + \frac{50}{50+20+30} + \frac{30}{50+20+30} \right) \cdot 4 + \left(30 + \frac{20}{50+20+30} + \frac{30}{50+20+30} \right) \cdot 5 = 101 + 83,2 + 153,5 = 337,7$$

$$\Omega_9 = \left(50 + \frac{20}{50+20+30} + \frac{30}{50+20+30} \right) \cdot 5 + \left(20 + \frac{50}{50+20+30} + \frac{30}{50+20+30} \right) \cdot 4 + \left(30 + \frac{20}{50+20+30} + \frac{30}{50+20+30} \right) \cdot 0 = 252,5 + 83,2 + 0 = 335,7$$

Οπότε τελικά επειδή $\Omega_9 > \Omega_8$ η πιθανότητα να επιλεγεί από το μέσο επισκέπτη η Εικόνα 9 που εκφράζει τα χαρακτηριστικά *Φύση-περιβάλλον* στον προορισμό *Πολωνία*, σε σχέση με την Εικόνα 8 που εκφράζει τα χαρακτηριστικά *Φύση-περιβάλλον* στον προορισμό *Αυστρία* είναι μεγαλύτερη.

Και αντίστοιχα για τις Ω_3 , Ω_6 και Ω_{14} έχω:

$$\Omega_3 = 342,8$$

$$\Omega_6 = 326,8$$

$$\Omega_{14} = 325,8$$

Άρα $\Omega_3 > \Omega_6 > \Omega_{14}$. Οπότε η πιθανότητα να επιλεγεί από τον μέσο επισκέπτη η Εικόνα 3 και επομένως ο αντίστοιχα προβαλλόμενος προορισμός με τα χαρακτηριστικά στοιχεία των ελκυστικότητων του, είναι μεγαλύτερη από ότι στις Εικόνες Ω_6 και Ω_{14} . Η επιλογή αυτή οφείλεται στην διαφορετική μέση σημαντικότητα-βαρύτητα που έχουν τα στοιχεία των ελκυστικότητων Π, Φ και Τ για τους επισκέπτες (βλέπε πίνακα 1, όπου Π=50, Φ=20 και Τ=30).

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

3.1 Υποδείξεις για τα δημόσια τουριστικά γραφεία

Η παραπάνω ανάλυση των προβαλλόμενων θεμάτων με την χρήση του *Expectancy-value model* μπορεί να υιοθετηθεί από τα δημόσια τουριστικά γραφεία ως μια στρατηγική διαδικασία ανάλυσης της καταλληλότητας των προβαλλόμενων θεματικών σε έντυπα και γενικά οπτικό υλικό, επίσης βοηθάει στον προσδιορισμό ελκυστικών προϊόντων και υπηρεσιών που παρέχει το Συνολικό τουριστικό προϊόν μιας περιοχής. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε παράλληλα να αξιολογήσουμε τον βαθμό έλξης που ασκούν τα χαρακτηριστικά

ανταγωνιστικών προορισμών από τους επισκέπτες έτσι ώστε στην συνέχεια να προβούμε στις κατάλληλες προσαρμογές.

Γενικότερα οι ωφέλειες μπορούν να συμπυκνωθούν στα παρακάτω σημεία:

1. Παρεχόμενη υποστήριξη στην ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης των προορισμών μας όσον αφορά στην ελκυστικότητα των φυσικών, πολιτιστικών και τεχνητών πόρων.
2. Παρεχόμενη υποστήριξη στην ανάλυση της ελκυστικότητας των ανταγωνιστικών προορισμών και τέλος
3. Παρεχόμενη υποστήριξη στην ανάλυση των αντιλήψεων, εικόνων που τείνουν να διαμορφώνουν οι πιθανοί επισκέπτες πριν την έλευσή τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ορισμοί

Φυσικά χαρακτηριστικά, $\Phi(Y)$ = Όλοι οι φυσικοί πόροι, η κληρονομιά που μεταφέρεται στις γενεές και που ανήκει και ανήκει στην φύση δηλαδή οι φυσικοί πόροι (π.χ. υδροβιότοποι, υδάτινοι πόροι, δάση, άλση και δρυμοί, η χλωρίδα και πανίδα, τα σπήλαια και γενικότερα ο ορυκτός πλούτος και η γεωφυσική κατάσταση ή τα συμβάντα που σχετίζονται με μια διοικητική γεωγραφική ενότητα).

Πολιτιστικά χαρακτηριστικά, $\Pi(X)$ = Όλοι οι πολιτιστικοί πόροι, η κληρονομιά που μεταφέρεται από μια γενεά ανθρώπινου γένους σε μια νεότερη ζώσα γενεά, δηλαδή οι πολιτιστικοί πόροι όπως π.χ. τα λαογραφικά στοιχεία της Παράδοσης, Κληρονομιάς και Κουλτούρας ενός τόπου, τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι χώροι επίσκεψης, οι ιστορικές πηγές αναφοράς, τα πρόσωπα και γεγονότα, οι σύγχρονες πολιτιστικές τάσεις στον χώρο των τεχνών, και η Αρχιτεκτονική.

Τεχνητά χαρακτηριστικά, $T(Z)$ = Η οργάνωση και διεκπεραίωση διαφόρων δραστηριοτήτων και ενεργειών-έργων στην σύγχρονη πραγματικότητα με σκοπό την δημιουργία κινήτων για την προσέλκυση επισκεπτών και βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων (π.χ. πάρκα αναψυχής, επιτεύγματα αρχιτεκτονικής, τεχνητοί χώροι περιηγήσεων, σύγχρονα αθλητικά κέντρα, κέντρα υγείας, συγκοινωνιακοί κόμβοι και σχετική μ' αυτά υποδομή ανέσεων, καταλύματα και εξυπηρέτησεις).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Fishbein M. (1963), An investigation of the relationship between the beliefs about an object and the attitude toward the object, *Human Relationships* 16 (2): 232-40.
- Fishbein M. (1966), The relationship between beliefs, attitudes and behaviour. In Felman S. (ed) *Cognitive consistency*, Academic Press, New York, pp. 199-223.
- Fishbein M. (1967), Attitude and the prediction of behaviour. In: Fishbein M. (ed.) *Readings in attitude theory and measurement*, John Wiley, New York, pp. 477-92.
- Hu Y. and J.R.B. Ritchie (1993), Measuring Destination Attractiveness: A Contextual Approach, *Journal of Travel Research*, Fall, pp. 25-34.
- Rosenberg M. (1956), Cognitive structure and attitudinal effect, *Journal of abnormal and Social Psychology* 53: 367-72.
- Smith S. L. J. (1989), *Tourism Analysis*, Longman Scientific & Technical, Singapore.

ABSTRACT

The following abstract describes the results of a study conducted in the field of [illegible]. The study was designed to investigate the relationship between [illegible] and [illegible]. The results of the study indicate that there is a significant correlation between the two variables. The study was conducted over a period of [illegible] months and involved [illegible] participants. The data was analyzed using [illegible] statistical methods. The findings of the study have important implications for [illegible] and will be discussed in more detail in the full report.

The study was conducted in the field of [illegible]. The research was designed to explore the relationship between [illegible] and [illegible]. The study was carried out over a period of [illegible] months and involved [illegible] participants. The data was analyzed using [illegible] statistical methods. The findings of the study have important implications for [illegible] and will be discussed in more detail in the full report.

The study was conducted in the field of [illegible]. The research was designed to explore the relationship between [illegible] and [illegible]. The study was carried out over a period of [illegible] months and involved [illegible] participants. The data was analyzed using [illegible] statistical methods. The findings of the study have important implications for [illegible] and will be discussed in more detail in the full report.

Jean-Pierre Briffaut*

MISE EN PERSPECTIVE DES PROGICIELS ERP

RÉSUMÉ

Les étapes précédant l'apparition des progiciels labellisés ERP (Enterprise Resource Planning) sont retracées en perspective, en montrant le rôle joué par IBM C° dans la dissémination des concepts MRP I (Material Requirements Planning) et MRP II (Manufacturing Resource Planning). Les concepts implicites des progiciels ERP sont explicités et contrastés avec MRP I et MRP II. Les apports des progiciels ERP sont décrits: en particulier la modélisation par processus et les modèles de référence sont présentés. En conclusion les voies d'évolution des offres sont esquissées.

1. INTRODUCTION

Depuis quelques années le sigle ERP a envahi la littérature technique sans que sa signification soit bien comprise et à plus forte raison conceptuellement explicitée. La transition 1999/2000 s'étant opérée sans trop de problèmes, d'autres sigles sont mis actuellement en avant par les éditeurs de progiciels pour donner un aspect novateur à leurs produits: SCM (Supply Chain Management), CCM (Customer Care Management), e-business, e-commerce...

L'objectif de cet article est double:

- rappeler les étapes qui ont précédé l'apparition des progiciels labellisés ERP (Enterprise Ressources Planning) pour les mettre en perspective;

---

* Institut National des Télécommunications 91011 Evry cedex (France). Laboratoire Tech-CICO Université de Technologie de Troyes (France).

- présenter les concepts sous-tendant les progiciels ERP et expliciter leurs apports et leurs manques.

2. DE LA GESTION DES STOCKS AU JUST IN TIME: PERSPECTIVE RAPIDE

La fin de la décennie cinquante a vu le développement d'efforts dans l'industrie manufacturière américaine pour utiliser les calculateurs afin de réduire le niveau des stocks. En effet, jusqu'à cette époque le souci principal des gestionnaires industriels était la réduction des niveaux de stocks dont l'outil privilégié était la formule dite de Wilson, ou de Harris ou de Cramp suivant les pays (quantité économique de commande). Le concept associé est ICS (Inventory Control System) dont le principe est le déclenchement d'action visant au réapprovisionnement après franchissement d'une quantité seuil.

Afin de réduire de manière maîtrisée les niveaux de stocks de matières premières, il fallait pouvoir établir un plan d'approvisionnement à partir d'un plan de production, la transformation se faisant au moyen des nomenclatures des produits. Le volume de données à traiter fait que l'utilisation d'un outil informatique se révéla indispensable. En juillet 1965 IBM s'engagea à développer un applicatif "bill of material processor" pour traiter ce problème. Cet engagement déboucha sur la mise sur le marché d'un progiciel PICS (Production Information and Control System) qui devint rapidement un standard du marché. Ce progiciel fait référence au concept dit **Material Requirements Planning (MRP I)**.

Par la suite il apparut souhaitable de pouvoir établir des plans de production qui soient réalistes, i.e. réalisables en terme de capacités de ressources de fabrication et qui soient en correspondance avec les plans commerciaux. Emergea alors le concept de **Manufacturing Ressources Planning (MRP II)** incluant les usages des nomenclatures et gammes de fabrication. Une fois encore c'est un progiciel COPICS (1) mis sur le marché au début des années 70 par IBM qui matérialisa la mise en œuvre de ce concept.

En plus du rôle tenu par IBM par la mise à disposition de logiciels, l'APICS (American Production and Inventory Society) a eu une fonction importante dans la diffusion des outils de gestion que sont les MRP. C'est une association constituée en 1957 pour favoriser les contacts entre les professionnels et promouvoir la formation au travers de séminaires et de publications. Trois personnes, J.A. Orlicky G.W.

Plossl O.W. Wight (2), ont particulièrement contribué avec l'APICS et IBM à l'élaboration et l'utilisation des concepts MRP.

Dans le courant des années 70 le concept JIT (Just In Time) est arrivé en provenance du Japon. Il s'agit de fabriquer pour répondre à la demande du marché et non plus pour exécuter un plan préétabli. Un des avantages mis en avant à l'époque était la non-nécessité d'utiliser un outil informatique pour mettre en œuvre ce concept. On peut facilement imaginer que certaines conditions opérationnelles sont à respecter pour la mise en place.

Le tableau 1 rassemble les éléments comparatifs des trois systèmes de gestion de production succinctement décrits précédemment, à savoir ICS, MRP, JIT (3). On constate que dans le cadre des systèmes ICS et MRP les produits fabriqués sont destinés à être stockés avant d'être vendus. Les commerciaux cherchent donc à vendre ce qui existe déjà. Par contre, dans le principe du JIT, les produits fabriqués sont destinés à être livrés aux clients qui ont passé commande, ce qui requiert une flexibilité des moyens de production. Ceci est bien sûr une description schématiquement simplifiée.

TABLEAU 1.

Comparaison des trois systèmes de gestion de production

	Outil de Pilotage	Données internes à l'entreprise	Données externe à l'entreprises
ICS	Quantités seuils de produits stockés	Temps de réaction à une commande	Comportement du marché. Délais de livraison des fournisseurs
MRP	Plan Directeur de Production	Données techniques (nomenclatures/ gammes opératoires) Comptabilité matières	Prévisions Conjoncture commerciale
JIT	Demande régulée par le marché	Délais de fabrication capacités disponibles	Connaissances des marchés clients et fournisseurs

En fait, la problématique des décideurs dans le domaine de la production est la suivante:

- quel que soit le degré de sophistication des outils utilisés, les prévisions qui peuvent être faites sur le comportement des agents économiques (fournisseurs, clients) incluent toujours une composante aléatoire;

- pour surmonter cette difficulté économique incontournable, les décideurs industriels disposent de trois solutions;
- détenir des stocks;
- mettre en place des capacités de fabrication variables;
- combiner les deux solutions précédentes.

La solution retenue est souvent la troisième qui pondère la possession de stocks et l'existence de surcapacités de fabrication. La pondération retenue dépend des objectifs de l'entreprise en terme de coûts et de temps de réponse aux demandes des consommateurs.

Très globalement, on peut dire que les concepts ICS et MRP utilisent la solution stocks pour répondre à la demande du marché, tandis que le concept JIT utilise la solution capacité variable de fabrication.

3. GESTION DE LA PRODUCTION AVEC UN OUTIL LOGICIE: DESCRIPTION DE COPICS

Bien que le progiciel COPICS (Communications- Oriented Production Information and Control System) soit aujourd'hui oublié, sa structuration et ses fonctionnalités dans leurs grandes lignes ont servi de modèle à tous les progiciels de gestion de production développés par la suite. Elles ont été reprises par les progiciels labellisés ERP, en particulier par SAP et Baan N.V., pour le secteur des industries manufacturières. Il nous paraît utile de rappeler les fonctionnalités de COPICS afin de mieux appréhender celles des progiciels ERP correspondants.

COPICS comprend un ensemble modulaire de logiciels d'application permettant l'automatisation des différentes fonctions de la gestion de production. Les douze domaines ou fonctions pris en charge par COPICS sont les suivants:

- **gestion des données technique:**
  - nomenclatures;
  - gammes opératoires;
  - ressources de fabrication.
- **gestion des commandes clients:**
  - enregistrement des commandes;
  - gestion des informations clients;
  - gestions des informations produits (standard, options, variantes);
  - suivi de l'avancement des commandes;
  - prélèvement en magasin, préparation, expédition.

- **prévision:**
  - prévision des quantités à fabriquer à partir de données historiques ou d'un modèle de prévision.
- **plan de production:**
  - établissement d'un plan directeur de production à partir des prévisions, des commandes-clients et des besoins en matières;
  - simulation des besoins en ressources de fabrication.
- **gestion des matières:**
  - classification des stocks;
  - tenue comptable des stocks;
  - calcul du stock et du délai de sécurité;
  - détermination de la quantité de commande;
  - planification du lancement des ordres (fabrication/achat);
  - calcul des besoins en composants pour fabriquer un composé.
- **ordonnancement:**

à partir des besoins de fabrication exprimés sous la forme d'un portefeuille d'ordres de fabrication (quantité de pièces à fabriquer pour une date donnée conformément à la gamme de fabrication), planification des activités des ateliers en tenant compte de la capacité disponible des ressources de fabrication.
- **lancement:**
  - faire passer des ordres d'achat ou de fabrication de l'état planifié à l'état exécutoire;
  - pour les ordres d'achat, transmission des demandes d'achat aux acheteurs;
  - pour les ordres de fabrication, vérification de la disponibilité effective des moyens de fabrication et des matières premières, préparation d'un dossier de fabrication (opérations à effectuer, outillage à utiliser...) et transmission à l'atelier.
- **gestion d'atelier:**
  - suivi des activités de chaque poste de travail et de l'état d'avancement des ordres de fabrication permettant de détecter des anomalies;
  - coordination améliorée entre la fabrication et les activités de support (outillage, matières premières...).
- **maintenance industrielle:**
  - planification des opérations de maintenance des équipements;
  - enregistrement et mise à jour des données techniques de maintenance;
  - enregistrement des pièces utilisées et des temps passés par intervention;

FIGURE 2.
Architecture de l'ERP SAP

Qu'apporte cette solution par rapport à un progiciel tel que COPICS qui a servi de modèle à de nombreux progiciels de gestion de production? En premier lieu, des modules de comptabilité et de vente sont intégrés avec des modules de planification et de programmation de la production, de gestion des stocks, de maintenance des équipements, etc. ce qui évite des re-saisies. D'autre part, les éditeurs de progiciels ERP revendiquent que les architectures clients-serveurs donnent plus de flexibilité pour changer localement la programmation en temps réel. Mais la question n'est pas seulement de pouvoir effectuer des adaptations locales, mais aussi d'avoir la possibilité d'évaluer les conséquences globales de décisions locales. Ceci reste à démontrer avec une condition impérative de disponibilité en temps réel des données. On comprendra donc les limites sérieuses qu'ils peuvent présenter en matière d'optimisation de l'usage des ressources.

Une autre question est à poser à ce stade: peut-il exister des moteurs "universels d'optimisation"? Des progiciels dédiés sont proposés avec des moteurs d'optimisation spécifiques. Ils sont sujets à d'autres limitations. La gestion globale des ressources de l'entreprise requiert la collecte et le traitement d'un volume considérable de données relatives aux ressources de la chaîne logistique. Des problèmes d'intégration se posent avec les systèmes dits "transactionnels", c'est-à-dire précisément les progiciels ERP actuels.

En lisant la littérature technique, il est surprenant de constater que ERP est essentiellement une offre progiciels sans concepts explicites de gestion sous-jacent. Il est dangereux de croire qu'une solution

informatique, aussi évoluées que soient les techniques utilisées, puisse s'appliquer sans tenir compte des structures organisationnelles et des procédures de fonctionnement de l'entreprise, ainsi que des pratiques managériales reconnues. Aussi est-il essentiel de comprendre le modèle sous-jacent au développement d'un logiciel et d'analyser comment il peut être mis en œuvre en tenant compte de la situation existante.

En terme de gestion, si l'on se réfère au sens du sigle ERP, la mise en œuvre des ERP devrait permettre à partir d'un plan commercial d'en déduire un compte de résultat prévisionnel et un bilan prévisionnel. Pour cela les étapes suivantes sont à suivre:

- 1-plan commercial des ventes
- 2-plan de fabrication correspondant au plan commercial des ventes
- 3-plan d'approvisionnement correspondant au plan de fabrication
- 4-budget commercial déduit du plan commercial
- 5-budget de fabrication déduit du plan de fabrication et permettant d'établir les coûts de revient
- 6-budget d'approvisionnement déduit du plan d'approvisionnement
- 7-compte clients
- 8-valorisation des stocks commerciaux (sous la responsabilité du service ventes)
- 9-valorisation des immobilisations
- 10-valorisation des stocks industriels (matières premières, en-cours de fabrication et produits finis)
- 11-comptes fournisseurs
- 12-trésorerie (balance des actifs liquides)
- 13-compte de résultat
- 14-bilan prévisionnel

Les trois premiers points relèvent de l'usage des concepts MRP I et MRP II. Les points suivants relèvent typiquement du concept ERP qui est supposé planifier l'ensemble des ressources de l'entreprise et en particulier la ressource financière. La ressource financière est pilotée au moyen de budgets. La figure 3 schématise la distinction MRP I et MRP II. La figure 4 montre l'enchaînement des quatorze étapes décrites précédemment.

Il ne semble pas à partir de la littérature que le concept ERP soit présenté en terme de gestion comme nous venons de le faire. D'une part depuis longtemps la pertinence d'une approche de modules logiciels "intégrés" pour la gestion d'entreprise est mise en doute (4). Mais les décideurs sont très souvent attirés par cette solution, imaginant que la boîte noire qu'est l'informatique ne peut se comporter que de manière transparente. D'autre part la réalité est différente et la mise

FIGURE 3.

Articulation des concepts MRP I et MRP II

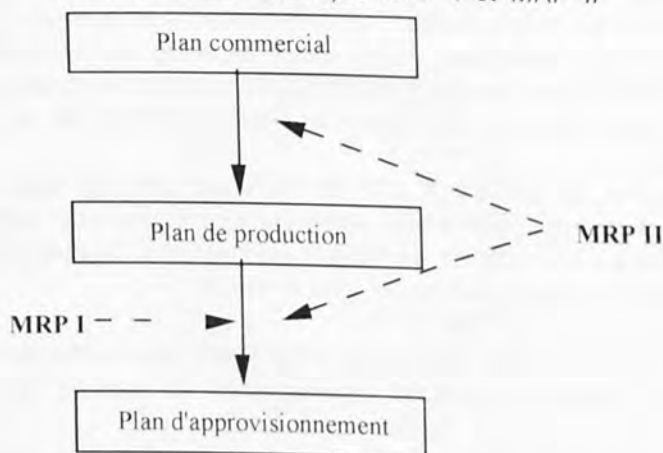
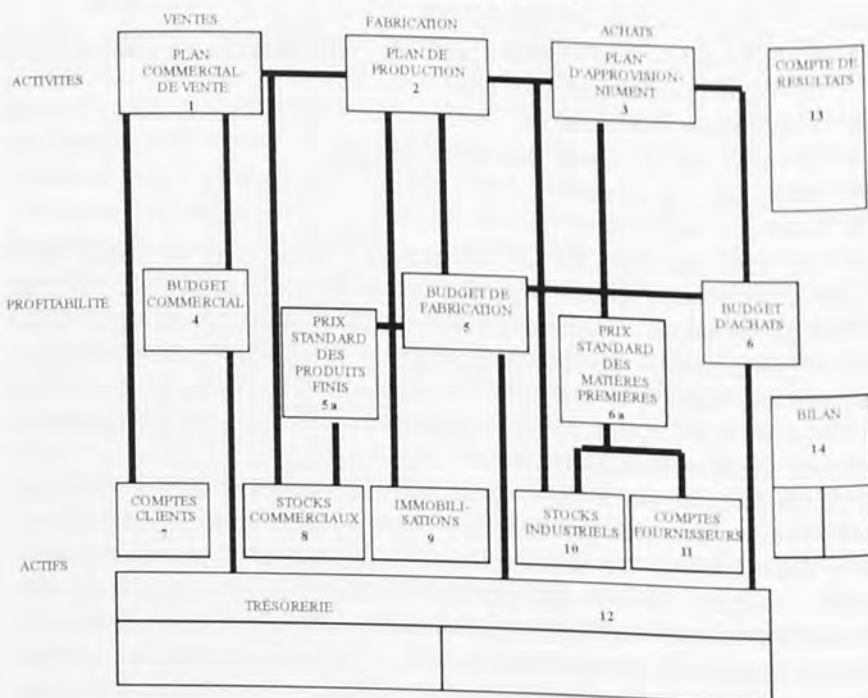

FIGURE 4.

Architecture du concept ERP au travers des budgets et comptes prévisionnels

en œuvre d'un "véritable" ERP requiert la fixation de 5000 à 30000 paramètres (5). On comprend que dans ce contexte pour des raisons commerciales les éditeurs de progiciels labellisés ERP aient préféré vendre leur produit "par appartement" (6): ERP gestion des ressources humaines, ERP supply chain management, ERP gestion des relations clients..... En dépit de cette situation les progiciels ERP ont apporté des éléments qui, lorsque correctement utilisés, contribuent à un meilleur pilotage de l'entreprise. C'est ce que nous allons développer dans le prochain paragraphe.

5. APPORTS DES LOGICIELS ERP

Les apports des logiciels ERP qui nous paraissent tout à fait significatifs sont de deux ordres:

- modélisation par processus de la réalité opérationnelle que l'on veut piloter;
- élaboration de modèles de référence pour les entreprises.

5.1. Pourquoi une modélisation par processus?

Les "vrais héritiers" de COPICS que sont les ERP proposés pour l'industrie manufacturière par les éditeurs SAP et Baan NV, ont été influencés par l'environnement culturel germanique dans lequel ils ont été développés. Dans ce contexte une entreprise est décrite par la combinaison de deux structures, i.e. une structure organisationnelle et une structure procédurale. La structure organisationnelle correspond à l'organigramme classique. La structure procédurale décrit par des procédures l'enchaînement des activités réalisées par les diverses fonctions de l'entreprise. En d'autres termes il s'agit d'explicitier les façons dont les différents acteurs se coordonnent pour délivrer un produit, un service. Une représentation "naturelle" de la structure procédurale est le processus, qui, comme son étymologie latine l'indique, rend compte de la progression des activités requises pour obtenir le résultat souhaité.

La représentation par processus est un modèle. Le terme "modèle" est utilisé aujourd'hui dans un si grand nombre de circonstances qu'il peut apparaître vide de sens. Il constitue cependant un intermédiaire incontournable entre l'observation de phénomènes et l'interprétation qui en est donnée. Dans toutes les activités intellectuelles humaines, le modèle s'avère indispensable pour affronter le réel.

Un modèle peut être défini comme une image simplifiée et malléable du réel perçu au travers d'observations et de mesures. L'objectif poursuivi est une explication intelligible d'un phénomène complexe.

Un modèle possède un caractère hypothétique. Sa validation est faite par la confrontation des déductions que l'on peut en faire et des mesures. Deux éléments fondamentaux relatifs à la modélisation sont à prendre en compte :

- plusieurs modèles concurrents peuvent coexister et rendre compte des observations et mesures;
- le fait qu'un modèle permette des prévisions correctes, ne signifie pas que les mécanismes réels correspondent à ceux du modèle : avec le modèle, tout se passe "comme si". Prévoir n'est pas synonyme d'expliquer.

DÉFINITIONS

Un processus est constitué d'unités autonomes en interaction configurées en chaîne ou en réseau pour atteindre un objectif global bien spécifié. Ces unités sont appelées activités.

Une activité exécute une ou plusieurs tâches de manière cohérente sans intervention externe, lorsque des conditions initiales ont été satisfaites.

Dans le domaine industriel manufacturier, une activité peut être :

- une transformation (opérations manuelles ou automatisées);
- une opération de manutention;
- un stockage (magasins);
- une opération de test (contrôle qualité des matières premières, des produits finis ou semi-finis, réglage des équipements).

Les grands processus d'entreprise pris en compte par les décideurs de logiciels sont :

- processus comptables et financiers: trésorerie, comptes clients et fournisseurs, établissement des états financiers, gestion des investissements...;
- processus de la supply chain comprenant les processus de planification et d'opérations pour l'approvisionnement, la fabrication et l'expédition associés aux processus de traitement des commandes et de facturation clients et de règlement fournisseurs;
- processus de services clients;
- processus de gestion de la force de ventes;
- processus de gestion des ressources humaines;
- processus de maintenance des usines et équipement;
- processus de gestion des projets.

5.2. Pourquoi des modèles de référence?

Un système administratif non automatisé fonctionne avec des documents papiers contenant les données à traiter par les agents concernés. Il nécessite l'établissement d'une "loi cadre" de procédures et traitements à respecter. Les cas non prévus sont traités grâce à l'initiative et à la compétence des agents.

Un système informatique fait appel à des données mémorisées de manière structurée dans des bases de données. Ces données sont l'objet de traitements programmés. Il ne peut prendre en charge que les cas prévus. Il se comporte comme une machine outil accomplissant une suite d'opérations programmée. Les systèmes informatiques pour la gestion sont construits sur la base de méthodes de gestion bien spécifiées. Ces méthodes vont des procédures administratives classiques aux calculs scientifiques complexes pour l'aide à la prise de décision. Elles s'appliquent à un large spectre d'entités qui sont à gérer. Le choix des méthodes de gestion et les modalités de mise en œuvre dépendent de la nature et de la représentation que l'on se fait de l'entité en question. Cette représentation est qualifiée de "modèle".

Les progiciels de gestion mis sur le marché sont développés sur la base d'une trame modélisante de procédures. Bien que cela ait toujours été implicite, aujourd'hui les éditeurs de progiciels de gestion intégrée le font savoir et utilisent ce fait comme argument de vente. Il est clair que des invariants existent dans la façon de gérer une entreprise. Ces invariants peuvent être des étapes procédurales caractérisées par des opérations fonctionnelles à exécuter. En général, on a affaire à une chaîne d'étapes procédurales entre lesquelles existent des relations de type "client/fournisseur". Cela veut dire qu'une étape fournit des prestations à la suivante et est elle-même alimentée en prestations par la précédente. La façon dont les services fournis sont physiquement élaborés dépend des moyens matériels disponibles, de la culture d'entreprise, des comportements humains spécifiques... Cette distinction entre fonctions, fonctionnalités et relations entre fonctions permet de dégager des modèles génériques décrivant de manière conceptuelle et logique les fonctions, les fonctionnalités associées et leur enchaînement. Ces modèles génériques sont qualifiés de "modèles de référence".

Un modèle de référence est une description complète:

- de la nature des activités dont il faut disposer et de leur configuration pour mettre à disposition un produit ou un service, en termes de structure organisationnelle (différencier activités opérationnelles et activités de pilotage);

- des méthodes de pilotage des activités opérationnelles en termes d'administration et d'exécution;
- de la nature des messages échangés entre les activités.

Les modèles de référence sont spécifiques aux divers secteurs économiques et aux différents domaines de l'entreprise.

5.3. Utilisation des modèles de référence

Les modèles de référence permettent aux entreprises de construire plus rapidement leurs propres modèles de processus. Ces derniers peuvent être mémorisés et peuvent constituer une mémoire organisationnelle de l'entreprise. Cette base de connaissance est devenue une nécessité pour maîtriser les changements auxquels sont confrontées les entreprises. Lorsque des décisions induisent des changements organisationnels et/ou procéduraux, il est souhaitable de connaître l'existant et de pouvoir, autant que faire se peut, évaluer l'impact éventuel de ces changements. Ils permettent aux entreprises de faire du benchmarking organisationnel. Les modèles de référence représentent ce qui est appelé en anglais *"the best practical ways and means"*. Ils doivent inciter les dirigeants à s'interroger et à comprendre pourquoi leurs organisations et leurs modalités de fonctionnement sont différentes de celles des modèles de référence.

Exemple de système intégré de gestion d'une entreprise manufacturière

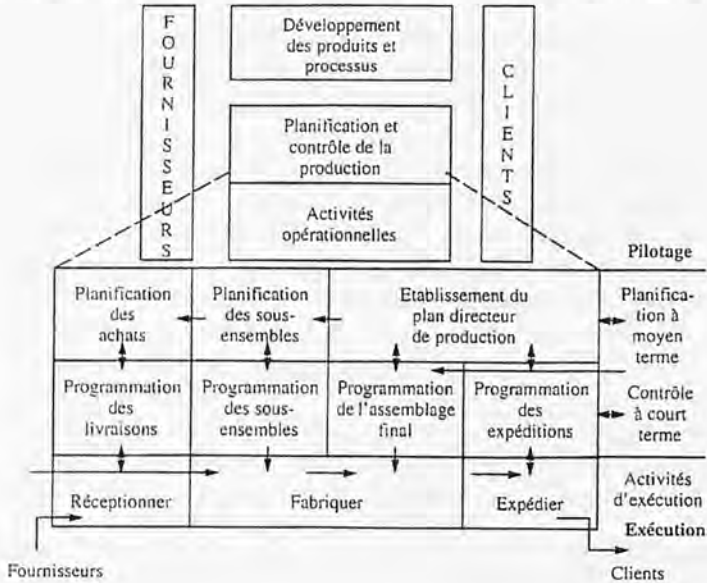
Un système intégré de gestion est un système de traitement des données relatives aux différents domaines de l'entreprise dans lequel ont été incluses de manière cohérente et sans hiatus les modalités de gestion de ces données et les règles procédurales correspondantes.

Le modèle de référence qui va être présenté ici décrit les processus de planification et de contrôle des activités d'une entreprise fabriquant des sous-ensembles assemblés en produits finis sur la base d'un plan directeur de production. La chaîne opérationnelle prise en compte est simplifiée et comprend trois macro-activités: réceptionner, fabriquer et expédier. Le pilotage comprend deux horizons: planification à moyen terme et contrôle à court terme. La figure 5 rassemble les éléments pris en compte dans le modèle de référence.

La planification à moyen terme comprend trois activités: établissement du Plan Directeur de Production, planification des sous-ensembles, planification des achats. L'algorithme d'enchaînement de ces étapes ainsi que les procédures et les besoins en information ont déjà été décrites (3).

FIGURE 5.

Modèle de référence (activités opérationnelles et activités de pilotage) d'une entreprise fabriquant des produits assemblés

6. CONCLUSION

Il est surprenant de constater que depuis une trentaine d'années des articles sont régulièrement publiés sur les échecs d'implantation de progiciels en dépit de la publication, apparemment sans effets, d'une floraison d'ouvrages sur la conduite de projets informatiques ou système d'information et de critiques vis-à-vis des systèmes "intégrés". Les projets "ERP" n'ont pas échappé à cette situation (8).

Nous pensons que la cause déterminante des problèmes est l'absence, totale ou partielle, de la connaissance des processus de l'entreprise et de leur gestion dans le temps. Il faut reconnaître que les ERP ont mis l'accent sur cet aspect et que des outils d'aide à la modélisation des processus d'entreprise sont maintenant disponibles sur le marché. On peut espérer que ces outils seront mieux utilisés à l'avenir dans les entreprises, en particulier pour choisir des progiciels ERP dont les processus associés sont compatibles avec ceux des entreprises.

Plusieurs tendances "lourdes" émergent aujourd'hui de l'offre des éditeurs de progiciels :

- la prise de conscience de la nécessité de protéger le patrimoine existant des systèmes d'information des entreprises et de maîtriser les coûts, qu'ils soient liés aux investissements ou au fonctionnement;
- la nécessaire adaptation des système d'information aux évolutions des processus d'entreprise pour prendre en compte le développement des transactions électroniques avec les clients et fournisseurs.

La combinaison de ces deux tendances fait que l'offre actuelle du marché s'oriente vers le développement de portails, interfaçant des modules propriétaires ou d'éditeurs différents. De plus cette solution technique permet de lever l'objection de rigidité des modèles de référence des éditeurs, en permettant une personnalisation plus aisée des progiciels supportant les processus d'entreprise.

BIBLIOGRAPHIE

- [1] COPICS-manuals (1972). IBM Corporation-Data Processing Division 1133 Westchester Avenue White Plains NY
- [2] APICS IBM-sponsored special report (1971) Materials Requirement Planning by Computer contributeurs J.D. ORLICKY, G.W. PLOSSL, O.W. WIGHT, - G.W. PLOSSL and O.W. WIGHT (1967) Production and Inventory Control: Principles and Techniques. Englewood Cliffs NJ. - O.W. WIGHT (1974), Production and Inventory Management in the Computer Age. CBI publishing company inc Boston MA
- [3] J.P. BRIFFAUT (2000). Systèmes d'Information en Gestion Industrielle-Paris-HERMES.
- [4] J. DEARDEN (Jan-Feb 1972). Critique of misguided attempts at a total MIS. Harvard Business Review.
- [5] A-W SCHEER and F. HABERMANN (April 2000). Making ERP a success. Communications of the ACM (p. 57-61)
- [7] D. SPROTT (April 2000). Componentizing Enterprise Application Packages. Communications of the ACM (p. 63-69)
- [8] J.W. ROSS (July/August 1999). Surprising Facts about Implementing ERP IT Pro-IEEE. - H. KRASNER (January/February 2000) Ensuring E-Business Success by learning from ERP Failures. IT Pro-IEEE. - BUSINESS WEEK (July 17 2000). First Sue All The Consultants: malpractice against them are on the rise.

Severyn T. Bruyn*

ON THE MEANING OF CIVIL SOCIETY

In the summer of 1999, Russian Prime Minister Sergei Stepashin was worried. He faced tough talks with the United States to obtain financial support for his failing economy. Ever since the fall of the Soviet Union, the Russian economy had been a wreck. The European Union refused to recognise the New Russia as a market economy, irking officials in Moscow. The Prime Minister faced problems with international support. The Russian economy had collapsed, repeatedly. Stepashin wanted the International Monetary Fund to give a new \$4.5 billion loan for Russia.

The Paris Club of country creditors said on August 1, 1999 that it had struck a deal with Russia to reschedule about \$8 billion of Soviet-era debts falling due by the end of 2000, which will now be repaid within 15 to 20 years. This civil contract followed hot on the heels of a pledge by the International Monetary Fund to grant Prime Minister Stepaschin what he had hoped to obtain. The struggling Russian government was granted a \$4.5 billion loan over 18 months, saving Moscow the humiliation of having to default on interest arrears. Russia's total foreign debt obligations amount to some \$150 billion, with around \$38 billion of that owed to Paris Club members and a further \$32 billion owed to the London Club of commercial creditors. The New Russia has yet to recover from the collapse of the Soviet Union¹.

The collapse of communist states sent a message around the world that capitalism had won the battle of the century. This collapse was interpreted by some scholars as the "end of history", the cessation of revolutionary ideology and all future apocalyptic changes

---

* Professor, Boston College, Department of Sociology.

in society. Now all that is left to solve, they said, are day-to-day problems within the framework of a market economy and a democratic state².

Measured by centuries, however, all societies can be expected to change radically, with different modes of governance. The market economy and the state are subject to this fate. We are not at the end of history, but the real question now is how these great modes of governance evolve in the 21st century.

Capitalist societies in many ways have become profitable, productive, humane, and accountable, but they have also become destructive and oppressive in other ways. Indeed, capitalism shows as much danger to democracy and civil society, as it shows promise. The double meaning of capitalism - its creative and destructive power - pervades our description of what is happening today as the market system keeps growing around the world.

"Civil society" had been a popular idea, but theorists have not been able to formulate a theory of society that addresses the problems produced by global capitalism. Our purpose is to connect the idea of civil society to the market system and explore the relationship³.

We begin with civil society as conceived in the last decades of the 20th century. We describe six different ways in which writers interpreted civil society, which are relevant to the growth of global markets. The thinking of writers below transcend our six categories, but these categories, nonetheless help us formulate a connection between capitalism and the quest for a civil economy.

I. POPULAR DEFINITIONS OF CIVIL SOCIETY

Political leaders, as different as (former) Senator William Bradley and (former) Secretary of Education William Bennett, became major advocates of civil society. Leading columnists, as contrary as David Broder and Robert Kuttner, wrote that civil society would play a major role in politics in the decades ahead. They had seen the incapacity of governments by themselves to fulfil the dreams of a sustainable future. The idea of civil society, in the eyes of very different analysts, still provides a basis for contemplating the human condition in a civil society⁴.

In general, civil-society advocates contend that overgrown governments have failed to solve the problems of society. Governments tend to become elitist, bureaucratic, and highly influenced by big special interest groups and are not able to solve problems beyond na-

tional boundaries - like global climate change and deforestation. Hence, governments are as much a part of the problem as the solution.

Order is not pressure which is imposed on society from without, but an equilibrium which is set up from within.

José Ortega y Gasset (1883-1955), *Mirabeau and Politics*, [1927]

Some writers said the popularity of "civil society" was due to the fact that no one knew exactly what it meant. It was a safe subject to talk about because it represented anyone's opinion. Yet, it had a meaning that went beyond the old doctrines of capitalism and communism. Advocates could think about how to avoid the calamities of the 20th century. A new role for government was envisioned - a role that encourages conditions for problems to be solved by civic groups, trade unions, grassroots movements, and business associations in the private sector. These ideas are fleshed out in the following six views on the idea.

1. Civil Society is the Third Sector: A Development View

Some writers saw civil society as a Third Sector (or Independent Sector) that is different from the other two sectors of "government" and "business". A Third Sector of voluntary associations and non-governmental organizations (NGOs) has gained ground in the latter part of the 20th century. "Third Sector" theorists see the state as one among many organizations that govern society. Society is governed through families, enterprises, non-profit corporations, schools, universities, churches, temples, and all sorts of voluntary associations and professional groups in the fields of art, law, medicine, recreation, education, and science.

Society is not simply a political order, of governments, laws, and courts, but also a social order of voluntary groups and their civil norms. This social order is composed of a vast network of associations that represents members in civic organizations, public interest groups, and recreational clubs. Such associations also form leagues, alliances, federations, and confederations. A social order develops in thousands of ways, through voluntary contracts, agreements, fashions, folkways, customs, standards, rules, etiquette, conventions, and mores. Social (civil) norms govern all organizations - from intimate families to global federations.

Lester Salamon and Helmut Anheir are among those who study "civil society" as a special (third) sector of the larger society. They say it is

...the plethora of private, non-profit, and non-governmental organizations that have emerged in recent decades in virtually every corner of the world to provide vehicles through which citizens can exercise individual initiative in the private pursuit of public purposes. If representative government was the great social invention of the eighteenth century, and bureaucracy - both public and private - of the nineteenth, it is organized, private, voluntary activity, the proliferation of civil society organizations, that may turn out, despite earlier origins, to represent the great social innovation of the twentieth century⁵.

Many development theorists and researchers take this view. The Institute for Development Research, for example, separates civil society from government and business and describes this Third Sector's own distinctive institutions:

The institutions of civil society are concerned with the expression and preservation of core community values and beliefs. Civil society includes non-governmental organizations, people's movements, citizens' groups, consumer associations, religious institutions, women's organizations, and indigenous people's associations. Civil society organizations may be grassroots organizations directly serving individuals of their community, or networks of grassroots organizations like federations⁶.

The Kettering Foundation, who finances programs to promote civil society, explains this Third-Sector idea in its international setting. They say:

Civil society is the network of citizens and non-governmental organizations that create a political community. This network lies between the individual citizen on the one hand, and the state on the other.

Kettering developed the International Civil Society Exchange (ICSE) from the internationally sponsored dialogue that began in 1989. The purpose was to bring together participants from around the world to explore the idea of civil society and its role in politics. They sought through this annual exchange to create a "public space" to discuss the meaning of civil society at the global level. There,

people reflected on their experiences in different countries and addressed the obstacles to building healthy civil societies⁷.

The participants emphasized how this network between the individual and the state holds great potential as a vehicle for the continuous flow of information between governors and the governed. This flow of information should allow for greater local authority in the governance of civil affairs. Thus, the networks of democratic associations become the effective organizational mechanisms for local to global governance.

Some advocates argue that this Third Sector is becoming organized democratically into federations like civil governments. The parallel in type of organization between the political (government) order and many associations is striking. In the case of churches, for example, the parishioners of a local Presbyterian church are democratically represented in their "presbytery", then self-governed in a higher body of the "synod"; and finally in a democratic General Assembly. Finally, Presbyterians (and other denominations) are represented in a National Council of Churches, as well as represented globally in a World Council of Churches. Voluntary associations exist by the thousands, weaving an intricate democratic story of a growing local to global society⁸.

The parallel to civil government is clear. In the American political order, municipalities are designed to be local democracies and linked to democratic states where national representatives represent citizens. Then, the United States is a member of a global confederation with other countries in the United Nations. So, a parallel formation exists with many organizations in the Third Sector. Non-profit organizations organize into democratic federations that are local, national, and global.

Bernard Barber may have summed up the ideal of civil society in his provocative essay about people searching for it.

Civil society is a societal dwelling place that is neither a capitol building nor a shopping mall. It shares with the private sector the gift of liberty; it is voluntary and is constituted by freely associated individuals and groups. But unlike the private sector it aims at common ground and consensual, integrative, and collaborative action. Civil society is thus public without being coercive, voluntary without being private... We do not need a novel civic architecture to recreate civil society. Rather, we need to reconceptualize and reposition existing institutions. Schools, foundations, community movements, the media, and other civil associations need to reclaim their public voice and

political legitimacy against those who would write them off as hypocritical special interests⁹.

In sum, civil society can be defined as a Third Sector (or "Independent Sector") in contrast to business and government sectors. These theorists argue that government cannot solve all the problems that originate in society and that this sector is often better qualified to do certain kinds of "public work". Government could justly and even wisely transfer some of its functions into this non-governmental sector.

Third-Sector theorists exclude business from civil society, but a few associations are on the borderline. Some advocates include certain trade and professional associations. For example, when trade associations are organized with reliable standards (safety and environmental) established for the common good, they may qualify. We shall see later that some non-profit trade associations have established standards for manufacturing safe products and have developed codes of conduct. Trade federations are seeking to create international standards, although not yet fully effective with guidelines for environmental protection around the world.

Still, political scientist Bruce Sievers says the "corrosive power of the forces of the market economy" is one of the main causes for a declining civil society.

The arguments of civil-society theorists point to problems within Western civil society itself - its inability to withstand the acids of modern pluralist market societies - as the primary source of this gridlock. More precisely, it is not a weakening of third-sector mediating institutions, which remain relatively healthy, but rather an erosion of a set of beliefs, values, and social commitments necessary for social cohesion¹⁰.

Some Third-Sector theorists say that capitalism is on a destructive path. It could destroy democracies around the world. Yet, other advocates see business as a constructive part of civil society.

2. Civil Society is the Private Sector: The Nonstatist View

Leaders who are more closely associated with business see civil society as the "private sector", or sometimes, broadly, the "voluntary order". In this outlook, we find a range of versions of business as part of civil society.

Conservative analysts, and private groups like the Cato Institute, see business as a part of civil society, and exclude government.

The Cato Institute is a public policy research organization with the mission of expanding civil society. We believe that the voluntary interaction of individuals, and associations is preferable to political society, based on commands and coercive regulations¹¹.

The Institute sees its work inspired by Jeffersonian philosophy and calls its own outlook "market liberalism". It [combines] "an appreciation for entrepreneurship, the market process, and lower taxes with strict respect for civil liberties and scepticism about the benefits of both the welfare state and foreign military intervention".

Francis Fukuyama, a contemporary social scientist, sees civil society broadly as:

...a complex welter of intermediate institutions, including businesses, voluntary associations, educational institutions, clubs, unions, media, charities, and churches ...a thriving civil society depends upon a people's habits, customs, and ethics - attributes that can be shaped only indirectly through conscious political action and must otherwise be nourished through an increased awareness and respect for culture¹².

For Fukuyama, civil society is the whole private sector (including business) outside government. He contends that the capitalist economy has been evolving toward a moral (civil) order. The early Scottish philosophers of the Enlightenment "all hoped that the destructive energies of a warrior culture [lords, barons, monarchs] would be channelled into the safer pursuits of a commercial society, with a corresponding softening of manners". Fukuyama is hopeful for the continued evolution of society.

Today, Fukuyama contends, human beings do not act like rational "utility maximizers" in any narrow sense, and they are investing in economic activity with "the moral values of their broader social life". In effect, a civil society and a civil economy belong together. The capitalist system advances civil society. Put another way, the free-market economy stabilizes and develops civil society. Fukuyama says that the left wing version of civil society is about mobilizing a grass roots movement to stop Wal-Mart of lobby Congress. The right-wing version is about how civic groups are antidotes to big government¹³.

Members of the Cato Institute do not see business as having any serious problems as a market system, not an obstacle to the development of civil society. Indeed, intellectuals like Francis Fukuyama and many business leaders see capitalism as *advancing* civil

society. These advocates see the market as self-regulating without any major moral issues or structural problems. The market should remain as free as possible from government intervention, though business analysts see a minimal role for government.

Still, more liberal ("civic-oriented") business leaders take their corporate goal to be advancing the public welfare. In 1992, companies practising "socially responsible ideals" started a trade association, Business for Social Responsibility (BSR). Fifty-four company leaders (e.g. Stride Rite, Stonyfield Farm, Working Assets, and the Calvert Group) launched BSR at a meeting of the Social Venture Network (SVN), a group of business leaders, non-profits, academics and political leaders. SVN was an "internal group" that dealt with civil issues only within its own membership, but their mandate in organizing BSR was to give a public voice to the role of business in social development. It has now emerged as a national coalition with members across the United States¹⁴.

Some civic-minded corporate executives argue that their own corporation is part of this public space. CEOs organize public affairs departments, define corporate policy around "stakeholders", not just stockholders. Stakeholders are people who "claim" to be part of a company because they are impacted by it. Indeed, management theorists have used terms like "human capital" and judged the term as interdependent with financial capital, similarly, "social investment" is viewed as interdependent with "financial investment"¹⁵.

Yet, Europe has views that are more liberal in one sense of the word. The Ministry of Social Affairs in Denmark says that business is "the engine of social development".

Business is increasingly accepting a joint responsibility for social development. This is very much in the interest of businesses, and an increasing number of business executives simply consider it the right thing to do.

For governments, this new business paradigm holds an important promise for the future; the business of business is no longer just business but the development of a sustainable society. The question is whether a supportive new business-government paradigm can be developed as well. A new paradigm where governments enter a qualitative new role of supporting social processes that more effectively meet the social challenges: a new partnership for social cohesion¹⁶.

We have just reviewed a set of business-oriented outlooks that range on a continuum from right to left, ideologically. These views

are on a gradient from libertarian, to conservative to liberal and civic oriented. The outlook of libertarian analysts (e.g. Cato Institute) is far different from that of liberal business theorists (e.g. Fukuyama). Business theorists are different from civic-oriented business leaders (e.g. BSR), who are, in turn, different from government policy makers in some European countries (e.g. the Ministry of Social Affairs in Denmark). This range of versions within the "private sector" tells us something about the differences that exist among business leaders themselves.

Yet, scholars also favor this view of the "private sector" as the voluntary order beyond the state. Sociologist Edward Shils says that civil society "lies beyond the boundaries of the family and the clan and beyond the locality; it lies short of the state". Thus, the space of civil society is the private sector of market relations and public form an autonomous realm of private individuals "engaged in acts of self-determination". They are safeguarded against the arbitrary and oppressive pressures of both the state and "organic primordial community"¹⁷.

These examples are not the whole story about the private-sector outlook, but they cover a sufficient range for our purposes. They overlap partly with our next category in which a special emphasis is given to the controversy about the "public sphere".

3. Civil Society is the Public Sphere: A Humanist View

A shade of difference exists among theorists of the public sphere. One set of advocates of the public sphere would emphasize the *private vs. the state*, while another would emphasize the *personal vs. impersonal* spheres of life. The first binary opposes the growth of the state and its incursion of everyday life. The second binary celebrates personal life as opposed to the growth of the impersonal sphere, which could be seen in big corporations, not just the state.

Some philosophers ask whether it is accurate to understand society as divided into "public vs. private spheres". Theorists like Hannah Arendt see these spheres as constantly flowing into each other. This view of civil society imagines the development of a new hybrid structure. The private/public composite will become the center of meaning and change in the development of civil society¹⁸.

The public sphere is popularly identified with "government" (e.g. public schools) but it can be interpreted with a much broader meaning. This "public sphere" may embrace many responsible activities in the private sector, including businesses and voluntary groups which develop a common voice, a shared space. A public

sphere is like a civic center of the Internet today, any place where people can chat openly, honestly, hopefully with discipline, about issues affecting the community.

David Mathews, former secretary of Health, Education, and Welfare in the Ford Administration, says:

Public relationships depend on citizens claiming responsibility for their fate... So a public can be understood as a diverse body of citizens joined together to make choices about how to advance their common well-being¹⁹.

When people organize publicly oriented groups at best, they promote open membership, maintain ethical standards, provide access to information, and advance human values through intercultural communications. They are in a civic market beyond the state. Indeed, this idea of the non-governmental sector as part of a public domain has grown quite popular. Today's corporations (non-profits and for-profits) propose to fulfil the values of civil society. The practice of making "social audits" in business firms is one example of this effort to advance the common good.

Some scholars argue that the Progressives wanted the American state to be the model of democracy and justice, and in the process, they expected that professionals should be central to its development. Progressive sociologists, like Lester Ward, were at the forefront of this movement. Ward wrote sociological tracts directed to public policies for the common good. Ward saw politics allied with the search for truth²⁰.

Other sociologists took a different view of the public sphere. At the turn of the 20th century, Emile Durkheim wrote that the state could not handle all the affairs of the private sector; he spoke of the danger of statism and celebrated the "animate society" where mutual support and morality prevailed. A decade later, Max Weber saw "rationalization" to be the real "force of modernity", in fact, it underlay Marxist's concern about commodification. Rationalization can result in an impersonal management, diminishing personal ties; it can mean the loss of cultural values that provide a purpose in life.

The contemporary philosopher Jürgen Habermas defined "the public sphere" as a space where people deliberate about common affairs. It is an institutional space where people discuss civic matters and discourse about community life. This site of discourse holds the state accountable to society, partly via public media, bringing popular opinion to bear on government policy. The market economy,

where private owners freely associate on the basis of interest and preference, is the foundation of civil society. Next to it, publics constitute an "organ for the self-articulation of civil society" to state control, an arena in which private individuals assemble in an effort to reach common judgements and exert their influence on the state²¹.

Other scholars lean toward the public side of the "private vs. public" polarity. Alan Trachtenberg points out that until after the Civil War, the assumption was widespread that a state charter granted to a private corporation was a privilege granted only for purposes that were clearly in the public interest. Sociologist Robert Bellah and co-authors of *Habits of Heart* support the idea of a public charter for business firms. They assert that chartering a business "is a concession of public authority to a private group *in return for* service to the public good, with effective public accountability..."²².

Civic leaders have started a social movement to persuade state legislatures to create public charters for corporations. Pennsylvania and twenty-four other states have made amendments in their corporate law. The amendments require that all corporations chartered in their state take account of *stakeholders* (employees, suppliers, customers, and "communities") wherever their establishments are located. The amendments represent quite a shift in thinking from the recent legal tradition, which considers *stockholders* as the sole body to whom corporations have accountability. Leaders of the civic movement are building a "public philosophy" for private business²³.

In sum, most people today think of the economy as "the private sector", but this view is changing. Public-sector advocates argue for firms to be chartered for the common good. Civic-oriented business leaders who think of themselves as public-minded speak of "enlightened self interest". The idea includes civic partnerships that lead toward public accountability. For these advocates of civil society, the idea of a public commons is a theme for the future²⁴.

4. Civil Society is a Polity: A Revised Socialist View

When the idea of civil society was resurrected in Europe at the fall of communist state, everything was "political". To understand this revival, we turn to the notion of a "polity". This polity conveyed the idea that authority should be shared among members of a diverse community. In other words, the state is no longer the dominant entity, but "polity theorists" emphasize the role of government as crucial to the development of civil society²⁵.

The Polish writer, Bronislaw Geremek, a medieval historian, a leader of the Freedom Union party in Poland, observes that "civil

society" appeared fairly late in the time of Central and Eastern European resistance to communism. Its advent resulted from the realization that the state had fallen completely into the hands of the communist oligarchy, and from the conviction that society retained the power to organize itself independently as long as it eschewed anything overtly "political" and stuck to "non-political politics".

...civil society... cannot and should not base itself on emotions, but on the building of carefully nurtured institutions, on the practical realization of ethical values, and on the involvement of the greatest possible numbers of people in public life²⁶.

For Geremek, this means a "decrease in emotionally held (communist) beliefs, a reduction in revolutionary rhetoric", and "being political" in a more rational manner.

Vladmir O. Pechatnov, the First Secretary in the Embassy of the U.S.S.R. in Washington, D.C. carries this argument toward the Third Sector. He contends that this century's disappearance of mediating institutions in communist systems left "atomized individuals" in a mass society helpless against the state.

Civil society in the most natural, organic form of social self-organization, and it would be ideally the only such form - hence the famous notion of the withering away of the state ("the absorption of state power by society") as an ultimate ideal of socialism.

Pechatnov envisions three features of civil society. First, he envisions a developed infrastructure of "horizontal institutions" (e.g., associations of churches, trade unions, clubs) independent from the state. Second, he sees a protection of this civil order from the government by the supremacy of law, with constitutionally and legally guaranteed individual rights and freedoms. Third, he assumes the presence of a public mature enough to safeguard and fully exercise those rights. This means a system of "shared power" that increases the level of democracy in the rest of the society²⁷.

Civil society is a system of shared power in the writings of many political scientists. Norberto Bobbio argues that big government and big business restrain the development of political democracy throughout the larger society. Robert Dahl holds that effective democracy requires the widespread diffusion of property ownership. He contends that the concentration of property and corporate power threatens the polity; the corporate economy has an undue influence over governments. Dahl in particular recommends public policies for de-

veloping an employee-owned business sector to countervail against the unhealthy control of centralized corporations²⁸.

Political theorists are broadening the notion of authority and power beyond the state. They see a new set of beliefs, a new culture forming within society. They consider "power" to be central to the definition of civil society, but it is now forged through more democracy in the rest of society²⁹.

5. Civil Society is an Order of Associations: ***A Post Capitalist View***

Some writers in this century have combined the work of Adam Smith and Karl Marx, borrowing the best of their ideas. Smith and Marx both opposed big corporations and big governments. We see writers in this century envisioning a post-capitalist society.

G.D.H. Cole (1890-1959), an English theorist, thought that political powers should be separated from economic powers and the differences should be mediated through a matrix of democratic organizations. No single state could fully represent the diverse wills of people in society. Cole thought the "state" should devolve into a multi-centered plural system of associations governed by a federal structure of quasi-public bodies. The state could be given some legislative primacy over the behaviour or individuals, but it was to abdicate all responsibility in the market. The market was to be under a system of self-government. He envisioned the market as a system of enterprises, which was at once "public, private, associative and individual". Thus, Cole foresaw a civil order of associations developing within the private sector during the early twentieth century³⁰.

American writers argue today that civil society was at the heart of the constitutional founding of the United States, in the thinking of colonial leaders such as Thomas Jefferson and John Adams. They support the position of Alexis de Tocqueville, a French observer of American society writing in the 1840s, asserting that democracy is found through civic associations. Civic associations mediate between the individual and the state and offer public forums where opinion is shaped. Voluntary (not government) associations are a "bulwark" against the despot. These intermediate structures check the tendency of a centralized government to control society.

These "association scholars" say we are witnessing the end of "liberal capitalism" and "state socialism". Centralized government has been the consequence of competitive capitalism. The scale of the modern state has developed "out of proportion" to the expectations of early liberal thinkers: governments have turned to a "motorized

legislation", giving too many rule-making functions to officials who do not know the limits of their authority. Elected officials have acquired capacities to intervene in society without thinking about how people in civil associations could govern themselves.

Peter Drucker, an elder statesman in business management and anti-Marxist, says that we are passing into a post-capitalist era, a new "society of organizations" must emerge. The old system of "national governments" is breaking down. He describes the forces undermining national governments as "the demands of a global market" pressing nations to create a new order, and "the problems of the earth's environment" demanding a civic order.

Drucker sees the "nation state" established in 1870 with the rule of Bismarck, but he contends that it became obsolete with the invasion of Kuwait. Each nation's "megastate" (big government) now acts as a "braking mechanism" against the development of civil society. The concepts "state" and "society" are not identical, although there is still a "mass consciousness" perceiving them to be the same. Drucker does not support a *rapid* transition into a new system of governance by associations; rather, he prefers a more deliberate change from a politicized society³¹.

In other words, the "political" concept is not sufficient to define an associative order. People in civic groups set norms in their own interest at local levels and develop networks of higher (national and global) associations in their common interest. This network idea has resonance with what Peter Drucker calls a "society of organizations"³².

Here we read of a profound shift in the premises underlying modernity. The modern period is based on the idea that the state is the "primary institution", and voluntary associations are "secondary institutions". It was founded on the centrality of the "civil state" restraining or guiding the "commercial system". Voluntary associations such as trade unions, private schools and churches were seen as "buffers" between the state and its citizens, not as institutions of power. Now, we see the concept of "civil association" gaining prominence as a source or legitimate authority.

G.D.H. Cole was thinking with Marx at the beginning of the 20th century, and Peter Drucker was thinking against Marx at the end of the century. They are both against big government - as has been true of other civil-society theorists. Cole emphasized "economic democracy" and Drucker emphasized "a system of organizations". Their terms become part of the background for modeling a framework for civil economy.

The state - as the ultimate power and authority, the synthesizer of conflicting values, the final "arbiter" of conflict - has characterized much of philosophic thought in the modern epoch. G.W.F. Hegel in the 19th century saw government as the supreme moral authority, resolving conflicts in civil society. And this "primacy of the state" was in the mind of Martin Heidegger, a philosopher at the mid-twentieth century, who gave his support to Hitler in the hope that a Nazi state could synthesize the highest values of society³³.

6. Civil Society is a Symbolic Order: A Dynamic Opposition

Scholars like Adam Seligman and Alan Wolfe speak of a new society being forged "in the tension of opposites". For example, a great tension exists between the "ideal" and the "real", "order and freedom", "community and individuality", "public and private", universal and particular", "secular and sacred". Civil society develops in the resolution of contrary (universal) ideas that become concretely realized in a new set of institutions. Seligman says,

Yet the problem of civil society (whether in the eighteenth century or today) remains that of positing a model of the social whole that would overcome (while not negating) the inherent universal/particularity of its members³⁴.

Seligman is saying somewhat philosophically that planners of a civil society must develop the value of each side of a great polarity. (The term polarity is different from "dichotomy" or "binary" in some contexts, but we treat them interchangeably for our purposes). His statement parallels Marx's mandate to maximize the humanity (universal) in each individual (particular). As Marx suggests in his vision, a society should be organized in such a way that the humanity within each individual can be realized. The individual discovers his/her humanity through the civil organization of society.

The contention is that civil-society planners should highlight the significance of opposing sides of a great polarity. Put another way, the task is to resolve the binaries of modernity, to find the spirit in a new community that would value each individual in it. The resolution of polar values is part of the reformation of society in the modern period³⁵.

The same issue appears in contraries such as public vs. private and secular vs. sacred. The specific meanings of old dichotomies are therefore redefined in building a civil society, neither side is suppressed, and each side honored. The new order of society

generates a new *particular* relationship between great perennial and opposing *universals*.

The dichotomous opposition of the "secular vs. sacred" is contested by theologians. This "false dichotomy" was created when religion was "privatized" in the modern era, that is, when church and state were separated as institutions. Religion lost its public authority. Today theologians want religion to go public. Many theologians see the sacred embodied perversely in the secular state. The state gathers a religiosity, which lead people to sacrifice their lives to preserve a civil religion³⁶.

Theologian Harvey Cox says theology has "privatized itself", separating the issues of the economy, government, science, and technology from its studies. The moral issues of a secular society are divorced from theological issues. The state and the economy are deemed secular and not proper to the subject of religion. "If managed successfully by experts", public policy should go well. A theologian does not meddle in things one knows nothing about. Cox goes on: "Having been squeezed into a corner by the modern world, theology made a virtue of necessity and wrote its own reduced status into the being of the divine". Religion was relegated to individual experience, not a public experience. "God did not question the structures of governance and money-making"³⁷.

A major task of liberal policy is to respect the sacred while keeping it a low ebb. This is one of the chief functions of the transmission of sacred beliefs, through a loose tradition.

Edward Shils, *The Virtue of Civility: Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society*.

The Catholic theologian David Hollenbach challenges secular thought as the sole source for public debate. He questions the liberal democratic view that "argument about a comprehensive vision of the good life" would be fruitless in a pluralistic society. He declares that religious discourse should be part of a public exchange in a pluralistic society³⁸.

The Protestant theologian Max Stackhouse says that the western roots of public theology began with the motifs of early Greek and Hebraic-Christian thought. He notes that the Greeks often oscillated between a conception of life as "fixed" and a conception of life as in radical "flux", while the Hebraic-Christians had a hope for radical

transformation in the future. Theologians have always assumed a Divine foundation to the natural and human world as part of their subject. They have a sense of *holiness* in the universe, and view religious life as an authentic expression of people striving to understand what lies beyond themselves as human beings. Here we see that cultural tension we spoke about, now between contraries of "change" (flux) vs. the "eternal" (fixed), and Holy vs. human³⁹.

In sum, cultural scholars suggest that society is evolving a new order of freedom and justice, indeed, a new order of community which enhances the life of the individual. Civil society grows out of a paradox of oppositions - between what is private and what is public, what is secular and what is sacred, what is voluntary and what is coercive, what is freedom and what is order - always evolving in this tension, now building a new form of society. Cultural scholars would argue that many polarities (binaries) are waiting to be redefined in the future. Society is "reinventing itself" in the tension of opposites. They imply that this great cultural change can take place in a secular society with a business economy.

II. SUMMARY

At the end of the 20th century, development theorists saw the "Third Sector" as civil society. Business leaders envisioned the subject as the "private sector", standing in contrast to communist states. Some post-communist leaders and political scientists believed that a voluntary "democratic polity" could develop with more shared authority. Then, philosophers could see the private sector becoming more public, without losing the value of privacy. And cultural scholars saw polarities (opposite principles) in society, and the need to a dialogue about them, hopefully, finding "partial resolutions" that could lead toward a new civil order of society.

In these six versions, we see basic assertions around which a civil society is developed. The individual is a *social* being, a human being, not simply a *political being* as the citizen of a state. The individual is *unique* and lives through institutional roles, as a parishioner, a worker, manager, teacher, scientist, artist, an African, American, a woman. Above all, the individual is a *human being*, beyond the power of a total government. People fulfill their individuality through associations and search for their humanity where they can find it. "Being human" in a democratic society can mean finding personal integrity while working in the tension of differences in a multi-polar setting of values.

Finding one's integrity is a problem in all markets and all societies. Russian Prime Minister Sergei Stepashin faced this problem when he came to the United States to ask for money from world finance organizations. He wanted to create a civil society in Russia where each individual could be valued as a human being. Communism was no longer an alternative. What can a Russian leader do?

How could any national leader change an authoritarian system into a civil economy? People in China, Cuba, India, Israel and the Arab nations, all nations, face this same issue. The quest to advance civilization is worldwide - beyond kingships, empires, totalitarian states, and market forces⁴⁰.

FOOTNOTES

1. Crispian Balmer, "Paris Club Gives Russia Debt Breathing Space", Reuters, Sunday, August 01, 1999.
2. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (N.Y.: Free Press, 1992).
3. For example, political theorists of civil society, say, "On the whole, in neither Latin America nor Eastern Europe has the 'interface' of civil society and market economy been adequately analyzed. Such an analysis, however, is a precondition for any really serious conceptual alternative to the dangers of economic liberalism and the false promises of utopian socialism. Without such an alternative, one can expect more vacillation between market and state as agents of liberation and renewed neglect of the destructive effects of both on social solidarity and individual autonomy", Jean Cohen and Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory* [Cambridge: The MIT Press, 1997], 77.
4. At the end of the 20th century, the ideal of civil society arose for more reasons than the downfall of communist states. Looking back at what had happened in the last one hundred years, national leaders saw that something was not right with the current organization of society. There had been a reckless destruction of the environment, a loss of faith in mainline forms of religion, media distortion of the news, a resurgence of a desperate fundamentalism, a widening gap between rich and poor, government deficits, bloody civil wars, global wars and holocausts. Senator Dan Coats introduced a series of bills in the U.S. Congress to promote the recovery of civil society. General Colin Powell spoke at meetings across the nation about volunteers to promote civil society. Voluntary organizations developed across the country. See "Civil Society in the United States", <http://solar.rtd.utk.edu/ccsi/causa/csintrod.htm#csalex>.
5. Lester Salamon and Helmut Anheier, "The Civil Society Sector", in *Society*, Vol. 34, No. 2, Jan/Feb, 1997, p. 60.
6. Steve Waddell and L. David Brown, "Fostering Intersectoral Partnering: A Guide to Promoting Cooperation Among Government, Business, and Civil Society Actors", *IDR Reports*, Institute for Development Research, 44 Farnsworth St., Boston, MA 02210-1211.
7. See "International Programs", Kettering Foundation, 200 Commons Road Dayton, Ohio 45459-2799, p. 4. Also see Kettering's *Creating Citizens Through Public Deliberation*, 1997.
8. University programs to study "civil society" have developed in the last decade. In December 1996, the University of Pennsylvania announced that it had set up

- a national commission to "create a body of writings and discussions that recasts current conflicts". The University of Chicago also formed its own group for similar purposes, as well as the Council on Civil Society, whose members include scholars as well as figures in politics, community organizing, industry, and religion. The fields of knowledge, ranging from architecture, biology, chemistry, "development" (of all sorts) economics, forestry, geology, history, information technology, and onward alphabetically, are all intricately linked to the subject of civil economy, yet studied as isolated fields with specialized vocabularies. They can still remain as specialities but cross-disciplinary studies become mandatory to understand society in the 21st century.
9. Benjamin Barber, "The Search for Civil Society", file:///Macintosh%20HD/Desktop%20Folder/the%20Search%20for%20Civil%20Society.
  10. Bruce Sievers, "Can Philanthropy Solve the Problems of Civil Society?", *Kettering Review*, December 1997, p. 68. The second quote is on the same page.
  11. From a brochure of the Cato Institute on its 20th Anniversary, 1997. Cato Institute, 1000 Massachusetts Ave., N.W., Washington, D.C. 20001.
  12. Francis Fukuyama, *Trust* (N.Y.: The Free Press, 1995) p. 4-5, p. 360.
  13. Francis Fukuyama, *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order* (N.Y.: Free Press, 1999).
  14. Joel Makover, *Beyond the Bottom Line* (N.Y.: Simon & Schuster, 1994), p. 26.
  15. On "social accountability" and the trend to develop "public affairs department" in corporations, see Archie Carroll, *Business and Society* (Cincinnati: Southwestern College Publishing, 1996) p. 688 ff. Also see John H. Jackson, Roger Miller, Shawn Miller, *Business and Society Today* (Boston: West Publishing Co., 1997). Randall Nielsen, "The Evaluation of Civil Investments", in *Connections*, Kettering Foundation, Vol. VII, Issue 2, Dec. 1996, p. 4.
  16. Ministry of Social Affairs, Denmark, *New Partnership for Social Cohesion* (Copenhagen, 1997).
  17. Edward Shils, "The Virtues of Civil Society", *Government and Opposition*, 36:3-20, p. 3.
  18. The philosopher Hannah Arendt described the relationship between the private and public orders as changing in terms of principles of "differentiation, complementarity, and conflict". She lamented the loss of the Greek understanding of a "public" during the medieval period. The absence of a public realm in the secular sphere during the feudal epoch was due to the fact that this period was oriented around the household. Without reviewing her analysis here, social scientists pay attention to her argument that these two domains (private/public) are not isolated. There is a constant "flow into each other". Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958).
  19. David Mathews, "What is exactly 'the Public'?", *Higher Education Exchange*, (The Kettering Foundation, 1998), p. 72,73.
  20. Erik Engstrom argues that this emphasis on professional politics was a cause for overturning the notion that the public was sovereign. The idea that the "widespread participation of the citizenry was mandatory" was given over to professionals in this movement. Progressives viewed the public as irrational; a belief emerged that society could be better managed through policies based on objective science. This emphasis eventually "eclipsed the Public" as a major participant in deciding the direction of society. Erik Engstrom, "Exhuming the Phantom: Notions of the Public and American Democracy", *Kettering Exchange*, Fall 1994.
  21. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, (Cambridge: MIT Press, [1962] 1989), p. 74. Habermas says in his philosophical way "the criteria of generality and abstractness that characterize legal norms had to have

- a peculiar obviousness for privatized individuals who, by communicating with each other in the public sphere of the world of letters, confirm each other's subjectivity as it emerges from their sphere" Habermas saw this "public sphere" as a concept that was never fully realized in a market-driven society, but it gains credence in civil-society theory. Habermas defines the public sphere rising historically from contradictory institutions. In a conservative sense, he says, the public sphere can be seen as *bourgeois*, as entrepreneurs go beyond the limits of the household in their thinking, capable of generating common interests through free communication. In a liberal sense, certain "sets of rights" are necessary to secure the independence of this sphere (freedoms of speech, press, assembly) and rights of privacy. Habermas distinguishes between the literary and political public spheres as well as the small group interactions that become extended as discourse through the media. The new characteristics emerging in this public sphere, including components of "voluntariness" and "emotional community", should lead to a new conception of humanity. The public sphere in civil society has a certain autonomy and cultural character that sets limits on state power. The notion of "publicness" and "solidarity" become central components of universal morality. Solidarity is the validation of the individual "in and through the universal", in a communicative economy. *Ibid.*
22. Alan Trachtenberg, *The Incorporation of America: Culture and Society in a Gilded Age* (N.Y.: Hill and Wang, 1982), pp. 15-6. Also, Robert N. Bellah, Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, and Steven M. Tipton, *Habits of Heart: Individualism and commitment in American Life* (Berkeley: University of California Press, 1996), p. 290. The authors of *Habits* see the "Administered Society" and "Economic Democracy" as representing the two "boldest efforts" to conceive the next step beyond the stalemated efforts of Welfare Liberalism (symbolized in the politics of Walter Mondale) and Neocapitalism (symbolized in the politics of Ronald Reagan). The theory of Administered Society, led by financier Felix Rohatyn, would advocate a more integrated society, confronting a competitive global economy, calling for a vision of harmony among unequal groups cooperating for the goals of improved individual security and widely shared economic growth. The theory of economic democracy, proposed by the late Michael Harrington, is concerned with empowering citizens to create a more humane future, calling for "decentralization", and viewing corporate domination of the economy as the chief obstacle to a civil society. *Ibid.*, pp. 267-271.
  23. Kent Greenfield, "From Rights to Regulation in Corporate Law," *The Social Report*, Vol. XII, No. 5, Fall 1996, Department of Sociology, Boston College.
  24. For more discussion on this subject, see Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere", *Kettering Review*, *ibid.*, p. 23-34; Benjamin Barber, *Strong Democracy* (Berkeley: University of California Press, 1984), p. 72. William M. Sullivan, *Reconstructing Public Philosophy* (Berkeley: Univer. of California Press, 1986).
  25. These variations of civil society as "associations grounded in a polity" emphasize the role of government, but for Wolfgang Streeck this suggests certain difficulties: "Undoubtedly, associative democracy, or democratic corporatism, is about collective, political rights. But it involves also, and arguably more importantly, the utilization of publicly regulated self-governance of groups for the creation and enforcement of collective obligations". Wolfgang Streeck, "Inclusion and Secession: Questions on the Boundaries of Associative Democracy", in Joshua Cohen and Joel Rogers, *Associations and Democracy* (edited by Erik Olin Wright), (N.Y.: Verso, 1995).
  26. Geremek recalls how the Italian Marxist Antonio Gramsci, in his prison notebooks, envisioned a "regulated" society that he thought could function smoothly without the institution of the state or any other wielder of force. In this manner, he

hoped, the state might become marginal, with "political life" centering on a kind of positional warfare for hegemony in civil society, rather than the sheer power in the state. Bronislaw Geremek, "Civil Society and the Present Age", *Kettering Review*, Winter, 1997, p. 35.

27. V.O. Pechatnov, "Civil Society in the United States and the Soviet Union", in *Kettering Review*, Winter, 1990, pp. 6-8. The special feature of U.S. history, Pechatnov says, is that civil society preceded big government and developed under very favorable conditions. At the time of the American revolution, there was a high density of horizontal societal associations of a robust and muscular nature, along with a strong anti-elitist tradition in which freedom from government intervention was seen to be important. At the time of the Russian revolution, the situation was almost the opposite. A strongly autocratic central state preceded civil society and capitalism, thwarting social development. Because of the lack of self-regulation by an active society, the predominant pattern of sociopolitical change became one of stagnation, followed by revolution. There was no long-term progression in the development of civil society. But the essential meaning of *Perestroika*, Pechatnov argues, is the emancipation of civil society and of the individual from excessive interference and control by the state, as the only way of unleashing the creative energies of the people. The logic of the future is a movement away from encompassing state ownership to more plural forms of ownership, a redistribution of powers among central, national, and local authorities. Georgi Arbatov, deputy of the U.S.S.R. Supreme Soviet since 1974 and a member of the Presidium since 1988, made a similar case for the development of civil society. Both Marx and Engels, he said, held the opinion that one of the end results of the revolution would be the gradual withering away of "that political organization known as the state". This was supported by Lenin who argued that the people who have grown up in new, free social conditions "will gradually become accustomed to observing elementary rules of communal life which have been known for centuries...". It was Stalin who argued that it was imperative to strengthen the state "to deal the final blow to the remains of the dying classes and to organize a defense against the milieu of capitalism surrounding us, which is still far from destroyed and will not be destroyed soon". Georgi Arbatov and Eduard Batalov, "The Evolution of the Soviet State", *Ibid*, 15-16.

28. Norberto Bobbio, *The Future of Democracy* (Cambridge: Polity Press, 1987). Robert Dahl, *A Preface to Economic Democracy* (Cambridge: Polity Press, 1985). In political science, we see a change in the meaning of "public" from its identity with "government" to broader meaning of "civil governance" within society. All things that have been private (e.g., the subject of religion, sex, business corporations) are "going public". The present day question becomes: what is "the public"?

Vaclav Havel, speaking on October, 1991 at Lehigh University in Bethlehem, Pennsylvania, said that to establish a government on "any other principle than the civic principle... reduces our natural world". By "civic" Havel proposes a view of society that stands in political opposition to a "statist" society. Civic can imply a new and broad meaning of a "public commonwealth".

A civic society, based on the universality of human rights, best enables us to realize ourselves as everything we are - not only members of our nation, but members of our family, our community, our region, our church, our professional association, our political party, our country, our supra-national communities - and to be all of this because society treats us chiefly as members of the human race, that is, as people, as particular human beings whose individuality finds its primary, most natural and, at the same time, most universal expression in our status as citizens, in citizenship in the broadest and deepest sense of the word.

29. Michael Sandel describes how "public philosophy" has evolved: "Since the days of Aristotle's *polis*", he says, "the republican tradition has viewed self-government as an activity rooted in a particular place, carried out by citizens loyal to that place and the way of life it embodies. Self government today, however, requires a politics that plays itself out in a multiplicity of settings, from neighborhoods to nations and to the world as a whole." Michael Sandel, "In Search of a Public Philosophy", in *Kettering Review*, Summer, 1997.
30. Somewhat in the tradition of Pierre Proudhon, Cole advocated a functional system of representation that included associations and interest groups. G.D.H. Cole, *Self Government in Industry* (London: G. Bell & Sons, 1917).
31. Peter Drucker describes the new post-capitalist order as a "society of organizations", and also a "knowledge society". For Drucker, the Megastate has reached a dead end. But alas, he says, there is no going back to yesterday's nation-state; as neo-Conservatives or economists of the Austrian School (such as Ludwig von Mises or Frederick Hayek) would have us believe, for new forces are rising that will both outflank and undermine the nation state. Drucker, *op. cit.*, 140.
32. See Peter Drucker's chapter on "The Society of Organizations", in *Post-Capitalist Society*, (N.Y.: HarperBusiness, 1993).
33. The ideas of 19th century philosopher Pierre Proudhon can be seen in those theories of association. The idea of society as purely "political" is a signal of danger to association theorists. They argue that an over politicized society has brought catastrophic consequences. The growth of Nazism, fascism, and communism has been the chastening experience for people in the 20th century. Antonio Gramsci was a political theorist concerned about the failure of revolution in the West and its (hoped for) success in Russia, but in neither context did he envision the economic reduction of civil society. He emphasized the potential for change in the rise of associations, such as unionism and cultural organizations. Antonio Gramsci, *Prison Notebooks* (N.Y. International Publ., 1971). In sharp contrast, many sociologists, such as Talcott Parsons, took the basic premises of capitalism as "given", where there were social problems arising from business. Parson's emphasized society's associations and cultural values.
34. Adam Seligman, *The Idea of Civil Society* (N.Y.: Free Press, 1992); Alan Wolfe, *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation* (Berkeley: University of California Press, 1989).
35. Some scholars see a major turning point in the re-formation of society. The degree of change can be compared to the end of the Middle Ages when small feudal systems were in crisis and became obsolete with the rise of big monarchies. The political and economic orders then advanced unevenly; the political (monarchical) order was transformed into a civil state, but the economic order remained feudal, with its "lords and barons of industry". Although the democratic state flowered in the nineteenth century, the economy remained private and oligarchic. The unstable character of this economy caused the civil state to grow into a great *Leviathan*, an overarching power needed to control criminal behavior - whether on a city street or on Wall Street. It follows that if the market were to become more civil, we should see a transformation in the meaning of modernity. For cultural scholars, the problem is to "de-center power", that is, to reorganize authority at lower levels of organization. The task is to cultivate responsible authority at the lowest effective level of governance, without physical violence and without anarchy. Charles Derber, *Money, Murder, and the American Dream*, (Boston: Faber and Faber, 1992). Derber uses the term "wilding" to mean any relentless pursuit of gratification or self interest at the expense of others. He identifies links between economic wilding on Wall Street, political wilding in

- Washington, D.C., emotional wilding in families, and criminal wilding on city streets.
36. Sociologists have studied this phenomenon as "civil religion". Robert Bellah, "Civil Religion in America", *Daedalus*, 96, no. 1 (Winter 1967): pp. 1-22. Among other things, Bellah examines the inaugural addresses of all the American Presidents in order to trace out some coherent "nonchurch religion" in American history. He reminds us that if we think only "church religion", we are missing a good deal of what must be called "religion" today. Theologians should widen their sights.
  37. Harvey Cox, *Religion in the Secular City* (N.Y. Simon and Schuster, 1984), p.200. Theologian Paul Tillich defined religion as that meaningful structure through which human beings relate to their ultimate concern. An "ultimate concern" is unconditionally serious where people show a willingness to sacrifice any finite concern that is in conflict with it.
  38. David Hollenbach, S.J., "Religion and Political Life", *Theological Studies*, 52 (March 1991).
  39. Max L. Stackhouse, *Creeds, Society and Human Rights* (Grand Rapids, MI: 1984), p. 39. Stackhouse argues that the great Christian views of Augustine, Thomas, Calvin, Edwards, etc., all presumed that theology was public and at the center of general education. However, Christianity can be conceived as representing the "public" during this modern era in only a limited Western sense. Although the observance of Christianity in this early period was widespread, he argued, a view confined to just to Christianity in modernity ignores the public character of major religions in other regions of the world. It suggests a danger in the use of the term "public", insofar as it sometimes refers only to a particular society or civilization.
  40. See Severyn T. Bruyn, *A Civil Economy* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000).

Mino Vianello*

A NEW PARADIGM FOR THE SOCIAL SCIENCES: GENDER SPACE POWER

This is a short paper that does not examine thoroughly the problems touched upon and, consequently, may be easily criticised as superficial or simplistic, since it relies on generalisations that do not deal in detail with the complexity of reality.

With it, I aim at supplying the reader with some basic concepts that allow for a radical criticism of mainstream Political Science's fundamental categories, in the first place of the category "territory" which is taken for granted to be one of the (neutral) basic elements of political organisation, in all treatises of Public Law, Political Science or Sociology. In fact, I had thought of a title for this article like *For a Critique of Political Science*, but I realised that this critique was in reality grounded on the contrast between strategic thinking, typical of the male mind, embodied in formal rationality, and ovular thinking, typical of the female mind, which finds expression in empathy: which is the core of the approach developed here which aims at seizing in the emergence of the empathic orientation the possibility of a radical transformation of political life.

Without entering into a disquisition about the present models of political organisation, even a quick examination of them since the tribal phase is enough to show that its main function has been the control of a territory, in view of conquests outside and struggles of power inside of it.

This kind of conception, which is elaborated at the mythical literary level in societies of all epochs and also at the philosophical level in the Western World, sets itself against the value of universal

---

* Professor, Faculty of Statistics, University of Rome "La Sapienza".

solidarity which is at the roots of democracy. A classical confirmation of this conception of politics is offered by one of its main theoreticians, Weber, who in a well known of his latest essays (which, therefore, can be considered as representing the mature phase of his thinking), *Politik als Beruf*, qualified the "Speech on the Mountain" as an "ethics of indignity".

Obviously, my effort may appear naive, above all when it turns into proposals. But this approach will be, if ever, fully developed only when and if it will arise enough interest among specialists in the various fields of Social Sciences.

I want to make clear, without entering into an examination of feminist theories out of place here, that I reject certain pseudo-sophisticate approaches, mainly (but not only) of French origin, which seem to have seduced especially some Anglo-Saxon social scientists, who, perhaps dominated by an inferiority complex, seem not to be aware that these approaches, besides their smokiness, entails the risk of a blow to democracy in the name of so called "post-modernism".

My approach, although discrepant from mainstream political thinking, follows the classical tradition, a characteristic trait of which is clarity.

The controversy between the supporters of female equality and the supporters of female difference is void of meaning. The fact that women are different from men is, on one side, the result of a society controlled by males, who built a culture, largely absorbed by women themselves, which condemns them to a subordinated position in all areas of public life, but, on the other, also the positive residue of the distorted evolution of the human species which allowed women, just inasmuch as they have been relegated to marginal positions, to preserve some characteristics primordially common to all mammals, male and female, which are essential for the survival of the species, and which went lost for males as a consequence of a process that brought them to privilege conquest as the basis for psychological security and prestige.

The problem is not to refuse equality because it makes women equal to men, on behalf of difference, or to reject difference because it ties women to a subordinated position, on behalf of equality, but to accept what is valid in being different and to fight to eliminate male supremacy, which is tendentially destructive, in view of a new order of things where the positive elements - which are and will keep being different in the two genders in so far as they result from different parental processes of identification - may assert them-

selves in an equalitarian context: that is, of mutual and constructive respect.

The central issue, therefore, lies in changing structures and mechanisms of political life in order to make room for the logic characterising the female world, without though hindering the positive expression of male psyche in the not small part that it succeeded to preserve intact in the course of thousands of years marked by the prevailing explosion of destructive impulses.

The growth of women's presence in the institutions, therefore, provided it does not result in women's homologation to the male psyche, contributes to the evolution towards a democratic, that is a more open, just and equalitarian society, on condition that women commit themselves in large numbers to affirm their values, and at the same time men - under the pressure of all who want a more humane society - accept the criticism of traditional values and institutions.

Having lost sight of this elementary truth caused the feminist movement to collapse in the '80ies - largely under the impact of an inferiority complex towards French authors, whose undeniable contributions have been, as it happens often in France, magnified beyond measure - in a mess of confused and inconsequent positions.

At the beginning, this was justified. Some people, deprived of dialectical mind, felt that the opposition between those who were fighting to affirm gender equality and those who were fighting to preserve the difference was too schematic. In fact, if formulated in those terms, it was. And it ignored, maybe out of the intent of being simple, other dimensions: of race, ethnical belonging, religion, sexual preference, class.

It looked as if the previous debate should be put entirely aside as useless - if not quite having opposite effect.

In reality, although it is incontrovertible that that debate had taken place in a framework presented as neutral, while on the contrary it was typical of the Western world, and more specifically of the Judeo-Christian white medium-high class culture, yet it is true that also these other differences between women originate in the end from male supremacy in all societies in all times in all areas: religious, political, economic, social, cultural.

Instead of considering the enlargement of democracy, which is not a process given once for all, to the struggle against sexual discrimination towards homosexuals; against emargination and exploitation towards Third World women also on the side of white women, permeated by the male ideology which lies at the roots of

racism; against the impoverishment of female workers, each of these issues was taken isolatedly, emptying thus the analysis of a solid and constructive frame of reference.

On all this fell the smoke-screen originating from the various Lacan, Derrida, Viriliop, whose contributions, in order to be fully understood, should be analysed in the context of the post-marxist debate that started in France with Sartre and Merleau-Ponty almost immediately after the end of the war, which Anglo-Saxon scholars can hardly have access to, accustomed as they are to other styles of thinking - indeed, more fertile.

The result has been a great confusion, that goes back, though, as it was inevitable, to the initial contraposition between those who speak of difference as a discursive construction constraining women into inferior positions and those who, on the contrary, support the richness of difference as a discursive contraction of opposite sign.

Insisting on these positions leads to the decadence of thinking as well as of political action. It would not be difficult to cite texts - together with others in which emptiness puts on a mantle of pseudo-depth thanks to an indecipherable style - which are absolutely ridiculous because of the banalities they uphold, and show scarce familiarity with the history of philosophy in general and of political thought in particular.

With my recent work (*Genre Espace Pouvoir*, L'Harmattan, Paris, 2000), I want to offer a work hypothesis that concerns male supremacy in all times in all societies in all areas of public life and the emerging of women as subjects able to give a new direction to public life.

This does not imply, I want to stress, that there are no other social inequalities: only, I believe that all of them, directly or indirectly, grow out of that one.

What I want to highlight is why women's entrance in public life can signify a radical change in the history of humankind, up to now characterised by the male delirium of omnipotence which contaminates also the few women who, almost always in the shadow of a male, entered the political arena.

But I think that this approach may give a fresh impulse also to other disciplines - and to politics.

Envy of the penis or envy of the ability to generate? This is the question. The impossibility for males to bear life must have thrown them into burning daunt and frustration, above all if - as was the case up to few millennia ago and still today in some parts of the world - they ignored their role in generating. Hunting appears con-

sequently to be a compensation mechanism which allowed males, who had the monopoly of it (women were prevented even from the making of weapons), to feel able to capture and above all eliminate living being by far bigger than a newly born baby. But hunting, which represents the longest phase in human history, cannot have lasted without deep effects on humans, originating two different psychic traits: the strategic one, centred on programming, typical of males, and the ovular one, centred on emotional exchange, characteristic of the female world. A dramatic separation, which gave rise to a society that - dominated by males, craving to overcome their feeling of inferiority - privileges a culture focusing on conquest of territories, markets, consciences. A violent society, which finds its highest expression in the principle of national sovereignty. Women, excluded from public life in all countries and times, have slowly started to emerge to the point of raising the issue of their own emancipation in the second half of last century. The coming of advanced tertiary society and the concomitant explosion of '68 have inaugurate the conclusive phase of this process: that of their participation in the mechanisms of public power. Maybe the deepest transformation in the course of history, capable of promoting forms of social life not grounded on violence any more.

The political debate, also today firmly a male monopoly, which, even in the Left, seems unable to elaborate a new perspective, is still deaf at this emergent reality, clearly reluctant to accept a radical change of the parameters along which it has developed until now.

Aggeliki Voudouri* and Evangelos Ntziachristos

STOCHASTIC MODELS IN EDUCATING EXPERTS ON THE MEASUREMENT AND CONTROL OF RISK

ABSTRACT

Stochastic models are very important for understanding and making a performance evaluation of complex systems in a broad spectrum of theoretical and practical fields. The paper concentrates on the role of stochastic models in educating human experts on the measurement and control of risk which are fundamental subjects of the fast developing discipline of risk management. It is shown that discrete random variables with values on the set of nonnegative integers, continuous random variables with values on the set of nonnegative real numbers, products, random sums and several integral parts of such continuous random variables are stochastic models with substantial contribution in developing a powerful expertise on risk severity, risk frequency, risk timing, total risk severity, risk severity reduction and risk frequency reduction.

1. INTRODUCTION

Humanity has continually been investigating real world phenomena for order and predictability. This investigation has activated scientific findings and has also instituted the course of technological evolution. In this course, models have been applied for prediction of effects of possible causes and they have used as devices for better decision making. Models of many sorts are applied more or less consciously

---

* University of Athens.

in daily decisions. There are reasons to assume that heuristic people are using build on internal models of the external world.

A model is a simplified representation of a system, mainly one proposed to help calculations and predictions. Moreover, a model can be considered as a counterfeit reality which can be used to test the effects of possible causes. The model produces a mapping of the reality to a modelled reality from which images can be considered as real sequences of events. The model also brings the point of concentration by separating the system to be modelled from its environment. The logic engine, the structure and the parameters are the constituent parts of a model. The logic engine contains the computational rules by which the output is determined from the input and the model. The model structure gives a script of how computational rules should be applied and the parameters give quantitative weighing factors used in the calculations. The logic engine and the structure of the model restrict the set of the input pairs that can be created.

Models can be classified into the following categories: Verbal, symbolic and mathematical. A verbal model makes use of spoken language and its intrinsic logics as the logic engine. A verbal model is usually defined by using if - then statements. A symbolic model includes a set of symbols and a set of rules for combining these symbols. Symbolic models are usually applied to indicate relationships between entities. Mathematical models are used for calculating quantitative answers. These models make use of mathematics as their logic engine. Moreover, the mathematical models containing time independent behavior are called static models. In this case the transmission of information between causes and effects is considered to be instantaneous. Time dependent behavior is incorporated in mathematical models which are called dynamic models and time constants have to be included in the transmission of information between inputs and outputs of the system. Many mathematical models are deterministic in the sense that they always provide the same output when a given input is applied. Mathematical models including random mechanisms are called stochastic models. Such models can be used in calculating estimates of probability distributions by making use of repeated simulations of system responses. The majority of real world phenomena demands the analysis of a system in a probabilistic rather than a deterministic context. Stochastic models are increasingly important for understanding or making a performance evaluation of complex systems in a broad spectrum of theoretical and practical disciplines (Wahlstrom, 1994).

The present paper concentrates on the role of stochastic models in educating experts on the measurement and control of risk. Moreover, the paper considers several particular forms of stochastic models which are very useful in understanding the nature and evaluating the effect of risk control and other operations applied to many practical situations incorporating the concept of risk. Measurement and control of risk are fundamental areas of the fast developing discipline of risk management. From the fact that the concept of risk is inherent in every human and natural process it follows that the principles of risk management can be applied in every discipline. The inclusion of random mechanisms in many components of risk requires the use of stochastic models in risk management applications.

2. PROBABILITY THEORY IN UNDERSTANDING THE NATURE OF RISK

At the general level, risk involves the negative consequence of a causative event and the uncertainty about that consequence and that event (Rowe, 1977).

Risk exists whenever the future is unknown. Because the adverse effects of risk have plagued mankind since the beginning of time, individuals, groups and societies have developed various methods of dealing with risk. Since nobody knows the future exactly, everybody has to deal with risk not by choice but by sheer necessity. The fundamental concept that determines the frontier between modern times and the past is the understanding of risk, the concept that the future is more than a whim of gods, and men and women are not inactive before nature. Until human beings invented a path across that frontier, the future was a reflection of the past or the obscure domain of oracles and soothsayers who maintained a monopoly of comprehension of future events. By explaining the mankind how to understand risk, measure it and evaluate its effects, great thinkers transformed risk taking into one of the principal factors that guides modern society. They faced the gods and detected the obscurity in search of the knowledge that transformed the future from an opponent into a chance. The transformation in attitudes toward risk handling unleashed by their contributions has directed the human desire for games and wagering into economic development, better quality of life, and technological evolution. Moreover, by defining a rational process of risk taking, these innovators added the missing element that pushed science and technology into un-

paralleled achievements. Their contributions on the nature of the risk, and the art and science of choice, lie at the core of our modern society. Modern methods of dealing with risk begin with measurement and probabilities. The numbers come first. Without numbers, there are no odds and no probabilities. Furthermore, without odds and probabilities the unique way to deal with risk is to appeal to the gods and the fates. In other words, without numbers, risk is entirely a matter of courage.

The invention of probability theory, the mathematical component of the concept of risk, indicated that people could make decisions and predict the future with the use of stochastic models. In the medieval and ancient societies, even in preliterate and peasant societies, people managed to make decisions, promote their interests, and maintain trade, but with no true understanding of risk or the nature of decision making. Today, we depend less on superstition and tradition than people did in the past, not because we are more rational, but because our understanding of risk permits us to make decisions in a rational way (Bernstein, 1996). As the years elapsed, mathematicians converted probability theory from a gamblers' toy into an extremely powerful factor for organizing, interpreting and applying information. Moreover, as one concept was piled on top of another, mathematical processes of dealing with risk emerged that have contributed in activating the tempo of modern times. The ability to predict about what may occur in the future and to select among alternative ways of action, or equivalently the discovery, development and application in making decisions under conditions of uncertainty of probability theory, lies at the heart of contemporary societies. Today, several scientific fields based on probability theory are available which can guide human beings over a vast range of making decisions under conditions of uncertainty. It is very well known that risk management has the most important place between these fields.

Organizations may effectively treat risks with a process called risk management. Given the focus on risks, the risk management process may be defined as the systematic process of managing the risks faced by an organization in order to achieve its objectives in a manner consistent with public interest, human safety, environmental factors and the law. It consists of the planning, organizing, directing and controlling activities undertaken with the intent of providing an efficient prerisk plan that reduces the adverse impact of risk on the organization (Kloman, 1992). Organizations of all sorts have recognized the increasing importance of risk management. As

life has become more complicated, more interrelated, and more uncertain, new risks have been created and the severity of many old risks increased. In a sense risk management is not an option. We need merely to exist to face some risks. If we simply ignore these risks, we will have selected a risk management approach by default that almost certainly will not be the best approach. By managing these risks properly we should be able to achieve more acceptable results at minimum cost. The essence of risk management lies in increasing the areas where we have some control over the outcome while decreasing the areas where we have absolutely no control over the outcome and the linkage between effect and cause is hidden from us.

The risk management process is fundamentally a prospective process concentrating on every risk that may strike an organization in the future, and on actions taken now, or in the future that can reduce the adverse effects of every risk. A risk expert can select proper risk management tools only on the basis of reliable predictions of the risks and on the effectiveness of alternative risk management tools in safeguarding the impacts of the risks. In evaluating and selecting risk management tools to apply to a particular risk, the risk expert must be able to predict the number of the occurrences of this risk in a given time interval and space, and the size of the loss of each risk occurrence. Each of these quantitative factors of risk can be predicted only by the use of mathematical instruments of the theory of probability. From this very important remark and the fact that probability theory is the branch of mathematics which is devoted to the study of mathematical models used in the analysis and description of random phenomena, it easily follows that such models are extremely important in developing a powerful expertise on risk measurement, risk treatment and other basic functions of risk management.

Since the risk management process is successfully practiced by enterprises, hospitals, educational institutions, research centers, local governments, families and single persons, the responsibility of this process has become very important. This means that the risk management education has also become very important. In this paper it is shown that several stochastic models constitute fundamental factors in educating experts on measurement and control of risk.

3. STOCHASTIC MODELS IN MEASUREMENT AND CONTROL OF RISK

Models are the substance of human cognition and can be considered as an extremely important factor with which an understanding of the real world is reached. More precisely, models are brilliant mechanisms of the human mind in managing the complexity of the real world. The modelling process incorporates the stages of model development and model use. In this context human learning is a process of modelling where many different models are developed in creating an understanding of the real world. In other words, human learning is a process of developing and applying refined models. It is generally accepted that models are frequently applied for understanding the causal mechanisms of a real system. This understanding makes it easier to select actions for influencing responses in a advantageous way. Models are also applied to make predictions for future outcomes of real systems. The predictions make it possible to systematically select actions which give wanted responses. In this way models are used as tools for optimizing control strategies. Qualitative predictions of relationships and directions of influence are often sufficient and in these cases verbal or symbolic models can be useful enough. In many cases it is helpful to make use of mathematical models to determine responses to different actions although qualitative results would be sufficient. It is also universally recognized that models are extremely important for educating humans in making better decisions. There is often a need to combine many models into an integrated structure to provide users with diverse aspects of a real system (Rouse, 1982).

The present section of the paper concentrates on the contribution of mathematical models incorporating random mechanisms, or equivalently stochastic models, in investigating certain risk measurement factors and certain risk control operations. The present section also considers the importance of stochastic models in educating human experts on several factors of risk measurement and several operations of risk control. Risk severity, risk timing, risk frequency and total risk severity are quantitative factors of great importance in risk measurement situations. It is shown that there is a variety of stochastic models with extremely valuable contribution in investigating these quantitative factors and educating human experts on such factors. Moreover, risk severity reduction operations and risk frequency reduction operations are universally recognized as the most important risk control operations of the risk treatment function. It is shown

that there are several very interesting stochastic models which can be proved extremely useful in investigating some risk severity and risk frequency reduction operations, and also in educating human experts on the selection, investigation and application of these risk control operations. More precisely, the use of some efficient stochastic models in risk measurement give risk experts the ability of establishing random quantitative relationships between risk timing, risk severity, risk frequency and total risk severity. The establishment of such relationships is of great usefulness in analyzing and assessing psychological, political, economic, social, natural and other impacts of risk occurrences. Moreover, the use of other efficient stochastic models in risk treatment, and particularly in risk control, helps risk experts in understanding the structural and functional organization of risk severity and risk frequency reduction operations and also in applying these operations. The above uses of efficient stochastic models make quite clear that these models must be considered as a very substantial part of the expertise on the functions of risk measurement and risk treatment.

In the literature of risk measurement, risk severity is a very important quantitative factor which is used to represent the size of the economic loss of a risk occurrence. From a practical and a theoretical point of view, the most suitable stochastic model in investigating properties of risk severity is the continuous random variable taking values in the set of nonnegative real numbers. This fact easily leads to the conclusion that the results of probability theory on continuous random variables taking values on the set of nonnegative real numbers and the corresponding probability distributions consist a fundamental component of the education of human experts on activities related to risk severity problems. It is readily understood that the above very interesting conclusion is also valid for risk timing which is an important quantitative factor representing the time of a risk occurrence. The practical and theoretical applicability of the quantitative random factors risk severity and risk timing can be substantially extended when these factors are incorporated in stochastic present value models. Stochastic models of this sort can contribute to the education of human experts on risk management decision making with consideration of the time value of money by making use of the results of probability theory on products of continuous, independent random variables taking values on the set of nonnegative real numbers and their probability distributions (Artikis et al., 1997).

Risk frequency is also a very important quantitative factor which is used to represent the number of the occurrences of a risk in a given time interval and space. Considering the practical and theoretical side of risk frequency it is easily seen that the only suitable stochastic model in investigating properties of risk frequency is the discrete random variable taking values on the set of nonnegative integer numbers. This means that the results of probability theory on discrete random variables taking values on the set of nonnegative integer numbers and their probability distributions also consist a fundamental component of the education of human experts on activities related to risk frequency problems. Risk frequency becomes of great practical importance when it is combined with other risk related factors in a stochastic model. In particular, incorporation of risk frequency and risk severity in random sums implies that total risk severity can be efficiently modelled by random sums. Total risk severity is a quantitative factor which is used to represent the size of the total economic loss arising from the occurrences of a risk in given time interval and space. During the last six decades Bernoulli, binomial, geometric type I, geometric type II, negative binomial, uniform, logarithmic and other random sums have been very successfully used as basic stochastic models in many important practical and theoretical disciplines. Operational research, reliability theory, service systems, management, sociology, infinitely divisible distributions, cindynics, renewal theory, insurance, biology, astronomy, physics, economics and engineering are examples of such disciplines (Tijms, 1988). Recently, several authors have considered some interesting applications of random sums in the disciplines of risk analysis and control (Artikis et al., 1997). The mathematical structure of random sums permits the use of risk frequency and risk severity to gather extremely important information for total risk severity. This information gives risk managers and other risk experts the ability to understand the effect of random mechanisms on total risk severity and then to make use of improved risk management decision making processes. This fundamental property of random sums makes quite clear that these sums can be considered as very powerful analytical tools for the education of risk managers and other risk experts on risk measurement, risk analysis and related risk management functions.

In the literature of risk treatment, risk severity reduction operation is a basic risk management activity which can reduce the size of the economic loss of a risk occurrence. Many risk treatment practices have made quite clear that risk severity reduction operations are fundamental risk control operations with very useful applications in

different fields. The main purpose of the process of formulating an efficient stochastic model for a risk severity reduction operation is to study the behavior of the severity of a risk after the application of a risk severity reduction operation. From the fact that risk severity can be modelled by a continuous random variable taking values on the set of nonnegative real numbers it follows that the severity of a risk after the application of a risk severity reduction operation can be usually modelled by the product of two continuous, independent random variables one of which takes values on the set of nonnegative real numbers and the other takes values on the interval of real numbers from zero to one. From their definition, the above mentioned stochastic multiplicative models have several interesting analytical properties which are very suitable for the investigation of risk severity reduction operations. In this context, the ordinary unimodal random variables and the generalized unimodal random variables can be used in modelling risk severity reduction operations. The existence of a wide variety of theoretical relationships between the class of ordinary unimodal probability distributions, the two classes of generalized unimodal probability distributions and several other classes of probability distributions with many and very interesting applications in different fundamental disciplines can be proved a valuable constituent element in developing useful expertise on risk severity reduction operations and using this expertise in risk control situations (Voudouri, 2000).

Similarly, in the risk treatment literature, risk frequency reduction is also a basic risk management activity which can reduce the number of the occurrences of a risk in a given time interval and space. Moreover, risk treatment practices have also made quite clear that risk frequency reduction operations are the most important risk control operations with extremely useful applications in a wide variety of disciplines. The process of formulating an efficient stochastic model for a risk frequency reduction operation aims to investigate the behavior of the frequency of a risk after the application of a risk frequency reduction operation. Making use of the fact that risk frequency can be modelled by a discrete random variable which takes values on the set of nonnegative integer numbers, we can get the conclusion that the frequency of a risk after the application of a risk frequency reduction operation can be efficiently modelled by the integral part of the product of two independent random variables, one of which takes values on the set of nonnegative integer numbers and the other takes values on the interval of real numbers from zero to one. These integral part models have several

very interesting analytical properties which are suitable for the investigation of risk frequency reduction operations (Artikis et al., in press). Random sums of Bernoulli random variables are stochastic models which also have very interesting analytical properties suitable for the investigation of risk frequency reduction operations (Johnson and Kotz, 1969). In conclusion, it is universally recognized that the above mentioned integral part models and the random sums of Bernoulli random variables are very efficient stochastic models which can be substantially contribute to the development of useful expertise on risk frequency reduction operations and using this expertise in risk control situations.

REFERENCES

- Artikis, T., Voudouri, A. and Moshakis, J., «A Stochastic Present Value Model in Selecting Risk Management Processes», *Journal of Applied Business Research*, (1997), 13, pp 119-125.
- Artikis, T., Voudouri, A. and Artikis, P., "Unimodality and Applications in Risk Management of a Stochastic Compounding Model", *International Review of Economics and Business*, (1997), 44, pp 159-170.
- Artikis, T., Voudouri, A. and Artikis, P., "Properties and Applications in Risk Frequency Reduction Operations of an Integral Part Model", *Computer and Mathematics with Applications*, (in press).
- Bernstein, P., "Against the Gods: The Remarkable Story of Risk", John Wiley & Sons, New York, (1996).
- Johnson, N. and Kotz, S., "Discrete Distributions", Houghton Mifflin, Boston, (1969).
- Kloman, F., "Rethinking Risk Management", *The Geneva Papers of Risk and Insurance*, (1992), 17, pp 299-313.
- Rouse, W., "On Models and Modellers: N Cultures", *IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics*, (1982), 12, pp 605-610.
- Rowe, W., "An Anatomy of Risk", John Wiley & Sons, Inc., New York, (1977).
- Tijms, H., "Stochastic Modelling and Analysis", John Wiley & Sons, New York, (1988).
- Voudouri, A., "Stochastic Multiplicative Models in Risk Severity Reduction Operations", *Mentor*, (2000), 2, pp 166-174.
- Wahlstrom, B., "Modelling and Modellers: an application to risk analysis", *European Journal of Operational Research*, (1994), 75, pp 477-487.

María Antonia García de León*

DESCRIMINATED ELITES (On Women's power)

The deliberate paradox that the expression "discriminated elites" contains, seeks to condense to a common denominator all those female professionals of the elite, no matter in which activity they are involved.

That common denominator means that, in general terms in them is produced: 1st. a social phenomenon that I have analysed and diagnosed as a social overselection (i.e. a type of "social darwinism"); and 2nd.) a correlative effect to it: being elites, but being discriminated elites.

We will return to this important aspect later on.

What are the reasons for studying the theme of women and power? or, in other words, what does the study of feminine elites show us?

With a teacher's zeal and to clarify this issue, I am going to list the following reasons:

1. The study of feminine elites forms part of the phenomenon of power. That is a central phenomenon in our social systems, unequally structured by class, sex, ethnic grouping, etc.
2. The study of elites is a study of "female pioneers" with all that that involves in terms of observation and analysis of new social phenomena.
3. The study of "female pioneers" (women in new activities, women who, historically, are for the first time in power, etc.) provides excellent social "texts", as they bear evidence of prejudice, sexist

---

* Professor of Sociology, Universidad Complutense, Faculty of Education.

- stereotypes and, above all, resistance to social change that, in terms of sexual equality, all social systems display.
4. From what I have just said it follows that these studies can be classified also as "social change" studies. Metaphorically, we may say that female elites are just the tip of the iceberg of a phenomenon that will affect more women.
  5. It may be thought that the study of elites forms part of a certain ideology of elitism or is a form of elitism on the part of the researcher!¹ In our opinion and "on the contrary, studying feminine elites helps one to understand better the general discrimination against women, as they are the first to confront the obstacles that, later on, will affect a greater number of women when it comes to them gaining access to hitherto closed professional fields.
  6. The study of their background, being "discriminated elites" (with their already mentioned effect of social overselection to which a patriarchal society submits them), also bears witness to the huge distances that other women have to overcome in terms of the posts they manage to secure and, therefore, helps us to understand the strength of discrimination, given that it is difficult for an ordinary woman to possess, even if we do not take the proportional distance of the elites into account, such an accumulation of differential and overabundant requirements that, nowadays, are demanded of them.
  7. The previous point may have a discouraging and/or dissuasive effect on women in general terms (for example, many would say: "I'll never get there"). However, having detected and understood the discriminating phenomenon, that knowledge can become an instrument for a social sexual equality policy that can control and make the "curriculum vitae" between men and women more equal; evaluating it (official state exams, tests, etc.) in such a way that our professional life will be as achievable as that of a man (i.e. not more sacrifice, no extra requirements, no more psycho-labour problems, etc.²).

Therefore, it follows that very complex interventionist policies can be developed in this area (setting up women's networks, "lobbies", etc., beyond those of the well known quota policy).

It is difficult to consider all I have said to be an issue of the first order in Sex Studies in a Spanish society with a mass female population so distant from all public activity. Only when women have arrived to professional positions (far from the general social condition of housewives or "their work", which was the normal guide-

line until the 70s) have they been able to be considered as more sophisticated and power related subjects and objects of study.

Lastly (and this is a feature that seems to us to be fundamental in our line of work), we may say that research on feminine elites is counter-intuitive as an interpretation is suggested that breaks with what common sense tells us, given that the facilities that elite are supposed to have (and they do have them), are slanted and counteracted by the connotations of sex in a patriarchal society; hence they are elites, but discriminated against³. It is a line of research that goes against the standard (at least against what was normal in past victimist style bibliography) which used to generally take depressed groups, women in adverse social living conditions, and, very typically, themes of social marginalization, i.e. the antithesis of the feminine elites problem, as the object of research.

MASCULINITY AS THE GENERATOR OF SYMBOLIC VIOLENCE

In former societies, the games of honour and war, based on physical strength, forged the social scale value imposed by men. In modern societies, a parallel situation can be found, in which both sexual and social discrimination at the same time perpetuate the social recognition of the superiority of the men of the dominating group in the game of politics, science, the arts, etc.

As the sociologist Pierre Bourdieu wrote "Sexism is an essentialism, like racism of ethnicity, or class. Sexism puts historically instituted differences down to a biological nature that functions as an essence, from which all the acts of existence can be safely deduced.

Furthermore, among all the forms of essentialism, sexism is without doubt the most difficult to unravel (...). The greatness and misery of man in the sense of vir is that his libido is socially constituted as the dominant libido, i.e. a desire to dominate other men and, secondly by way of an instrument of symbolic struggle in the desire to dominate women"⁴.

The scale of social evaluation (of what must be, of the just, of good, of beauty) is created by the dominant male, the man of power, and rests on his sex, on pure biology. It is extended to all masculinity, to all men. All women, dominating and dominated, are affected by that social evaluation scale which, in the first place, makes them inferior including through the paradoxical forms of vanity or attraction (sometimes very subtle and sophisticated, and so difficult to detect and eradicate), and secondly, it creates the "rules of the game" (to use

the film maker Jean Renoir's style). The rules of the game, though masculine, however, are universalized and imposed as such on all the dominated and with singular force on women.

As in consumer goods markets, the exclusivity, rarity, costliness, even though falsely costly (vr. gr.: possessed beforehand by family "inputs") is what is valued. According to this logic, to give just one example, when the university professor category, which today has a minority of women (9.5%) is saturated with them, the discriminatory logic of the market between the sexes will create a new category, implicitly endowed with the codes of exclusivity that will support the symbolic violence of masculine power⁵. It is the same old story of Achilles and the tortoise.

However, there is a new phenomenon, which is why we have deliberately used the term "implicitly", as nowadays exclusion cannot be explicit and even legal as it formerly was. This new phenomenon is constantly questioning the logic of the socio-sexual market through a political idiosyncrasy tending towards equality of the sexes as the value of our social systems. That idiosyncrasy was born, in part from the need for the social legitimization of the system and, on the other hand, from the deliberate and conscious political pressure from women's minorities who have contributed to generating it.

In short, we have pointed out a logic of the socio-sexual market characterised by sexism and disposed to perpetuate it by labelling masculine space as excellent and by maintaining the social distance between the sexes, but we have also pointed out the appearance of a new phenomenon that constantly confronts that logic: i.e., the proliferation of women's minority groups (and men's) that are disposed to smash that logic through the task of raising awareness and, above all, by social action (equal opportunities policies, "lobbies", etc.).

However, despite having a well-intentioned and active public policy to achieve equality between the sexes, in present western societies there still persists an imbalance between men and women. We may ask ourselves: "How and why does the western patriarchal system still persist today?"⁶.

This is a key question. A direct response to that could be the following: a cultural mould of such deep roots, as is the sexual model mentioned, is not destroyed from one day to another. The task of making social change may take centuries. "She for him. He for the State", wrote Hobbes. How can such a refined mental mould be suddenly changed? But that said, its functioning and the reason for unequal conditions, although now partial, still needs to be explains.

In a very different style to Bourdieu, the well-known author, Anna G. Jónasdóttir, is making the same diagnosis as he is; without mentioning the term symbolic violence, she talks of how "the excessive valuation invested in men provides them with masculine authority (...) and this authority does not appear to be masculine, but human in general and generated exclusively from the merits achieved in an individual way".

All of which explains how in circles of highly qualified professions, where the masculine and feminine "curricula" are equal, men continue to obtain the best and greater professional advantages, the best posts in those circles, and women are discriminated elites in them. For example, in professional tests (university professor exams) a man will carry his knowledge plus the surplus of masculine valuation that provides him with authority, and a woman, on the contrary, will carry a devaluation plus a historical illegitimacy in that practice. The excessive masculine valuation that the hypothetical male candidate has accumulated (by the mere fact of being a man) and, which is lacking in the female candidate, operates on various levels: 1st.) the masculine socialization differential, has, since infancy, provided him with that superior valuation and subsequent authority; 2nd) any professional tribunal is composed almost entirely of men, so producing an affinity of cultural guidelines between the examinee and the examiners; and 3rd) the fact of being a male candidate gives him authority "per se"; it is the tried and tested way, whereas the novel situation that a woman presents in a professional exam, in most cases, produces curiosity, surprise and doubt that may, at times, play in her favour due to the value placed on the exotic, but, still does not produce the neutral situation or automatic authority that is created by the symbolic violence that accompanies masculinity.

Such a framework having been made in this way, the few women who dare to penetrate such scenes of power by breaking such a valuation hierarchy are, in turn, women with surplus social value that counteracts, and goes beyond, the plus of masculinity that they do not possess. Such an overabundance (hyperbolically expressed) in these women is yet another key to their discrimination; it does not break the codes of the symbolic violence of masculinity⁷.

This is the paradoxical case of the feminine elites, as discriminated elites. Their example in such situations, does not serve the common woman, but does have the positive value of serving as a social image, for example, of making women think that it is possible to become a minister, president of the government, etc., etc. The negative counterweight is the following: perhaps this is a way through

which the perverse effects of an individualistic, hardly mutually supportive, meritocratic idiosyncrasy is introduced, a phenomenon that is detected in some women that have reached the highest posts of political power. Let us relate this important problem with what, significantly, various authors have labelled as "The Queen Bee Syndrome".

That is to say, the Queen Bee syndrome, whose typical expression would be the rejection of the "quota" system by the women themselves who have achieved political power through it in political parties that have reached an agreement on it. This syndrome is also produced in general terms and outside the political sphere. It involves not understanding and not assuming the mechanisms that have forged and forced her access to power. We may define it in the following way: a tendency of some women that have reached high positions in areas traditionally dominated by men to feel that they have done so by their own merits, without any consideration of their sex. Similarly, a tendency among these women to not help other women to overcome the problems that they themselves faced in order to arrive at their own positions of responsibility, including also the tendency to reap the glory and benefit from the fact that there are so few of their sex in their field. Lastly, the tendency of these women to disassociate themselves from their sex and to show no solidarity with the problems of most women⁸.

That gender is a structuring principle of all human activity is something quite obvious. However, it is easily forgotten by those women who achieve power. What pure spirits that forget their condition and believe that others have also forgotten it! What an escape from social perception! A truly misguided within the framework of a society still so governed by reasons of sex and socially divided by that difference. In addition, these "queen bees" exhibit a flagrant ignorance of history and, in particular, the history of women and their difficult conquests in all fields (legal, work, economics, ...). It is as if the ex-novo has arrived and they have won a good post in a leisure game (destiny) or by being "the best".

Criticizing this tendency, the Italian deputy Rita Lorenzetti stated that democracy had to be made a reality, not by setting up "lobbies" or quotas, but by making democracy a reality; making a "cake" with all the ingredients (men and women). The "ingredients" mustn't be changed only in men's favour. That forces female politicians to suffer a type of "biological mutation..."⁹. Let's go into this aspect a little further.

Any average observer could detect a certain external masculinization of female politicians: the systematic use of dark suits, american sobriety, the radical elimination of what we may call feminine style, etc. That provides clues to the forced androgenization of women as the new way of accepting masculine domination, as Estrella de Diego has pointed out¹⁰. This is an external symptom of the internal culturalization towards the masculine model that many political women and professionals, in general, have experienced. It produces an intense, and in our opinion, a forced mimicking of political and professional men. As these women are seen by power (masculine power) as different and illegitimate, they are pushed towards an imposed personality, enclosed in a cliché. A large dosis of "socioanalysis" is needed and push from a women's social movement to derail such pressure. Such pressure forms part of what I diagnose as the difficult structural position of the feminine elites.

ON THE POLITICAL FIELD

How does a woman arrive to a political post? How many women are there? What qualities ("nature") does the power have that they exercise? On these and other questions I have devoted my analysis of the work I have carried out over many years. In short, we are dealing with women in minority, hence this political activity that brings together the two conditions of novelty and scarcity (minority) may be linked to peculiarities and differentials in respect to the characteristics of the masculine political activity that we may say constitutes the norm.

An analysis on the political field should reflect also on the definition itself of what being a politician entails. In this respect the now classic contribution of C. Wright Mills in his famous book *The Ruling Class* should be considered: "The only general definition that we can give of "the politician" is this; the term refers to a man that that more or less regularly takes on a role in political institutions, considering it as one of his main activities. Therefore, and as there are in the United States two main classes of political institutions, there are also two main types of "politician". The party politics career occurs within a certain political organization: he is a party man. But there is also the professional politician whose career has developed in the administrative sectors of the government and who becomes "political" as he rises over routine civil service and penetrates circles where policies are made. In its most pure form, this political class is the ex-bureaucratic class"¹¹.

The opinion of Mills is also expressive on the shift that the time factor imprints on the figure of politician in the description he gives of the political activity in the U.S.A., and which is a model that has ended up being imposed on the rest of western countries. Let us consider it: "before, most men who got to the political summit, rose there because the people elected them. Until 1901, half and generally more than two thirds of the political minority were elected for all or almost all their positions before arriving at a higher national post. However, recently, in a more administrative era, men rise in politics because small groups of men that have been exalted by votes name them (...). All these trends mean a "bureaucratization" of politics and, at the top, the absence of men who are professional politicians in the old sense of arriving at the top of the political hierarchy by election. They represent, in conclusion, the rise of the intrusive politician"¹².

From that we would like to stress the following ideas: 1st) The disappearance of the figure of the political leader who has risen to that position through contact with the masses. 2nd.) The bureaucratization of politics. Both ideas are linked. In the case of now historic women, everything indicates (biographical data, witness reports of the epoch, etc.) that the few that rose to be leaders were social phenomena "per se", i.e., a concentration of energy and super effort very notable and differential in their rise over their colleagues, in such a way that they managed to counteract enormous social pressure against them, or in favour of their inactivity¹³. With regard to the second idea (the bureaucratization of politics), present female politicians fundamentally hold public posts that the system needs to legitimize and, to a very small degree, are actually party politicians¹⁴ (in this sense, for example, the quota, apart from being an achievement of the women themselves, can be yet another symptom of the bureaucratization of political life in the sense indicated by C.W. Mills).

The "quid" of that (that is to say the predominance of public office women and/or political posts but not party political women, or at least, to a lesser degree) can probably be explained in the following way: 1st) The organizational nucleus of a party is where one finds the area of most power, most decision making and decisiveness and it is known "quasi" with the inexorable force of a physical law- that where there is more power, there is less women. 2nd.) Women, today, fulfill, in the political field, a function of legitimizing a generalized exclusion, i.e. the typical function of a minority, therefore, they have to be exterior, visible, "shop windows", as some authors have said, and not be in the entrails of power, i.e. they

are not politicians of the party apparatus. It is the external effect in which women acting in the political sphere are prized for. 3rd.) Due to socialization, through feminine culture (and not through crass psychologism supported by ideological notions of "human nature", in this case "feminine" nature) we may pose here the question that many feminists have posed over the years; What does politics have that Women don't like?, instead of "What is the matter with women, that they don't like politics?". The inversion of the question carries a denunciation of the alienation at the hands of the power game itself (to persist in it at all costs). in short the pure political ambition for which men have been systematically socialized. The durability and emptiness of the political game "per se" (with no other social objectives that to attain power itself) is something outside the socialization that women have experienced and which is crystallized in the "feminine social character"¹⁵.

Despite what has just been said, despite women being a minority in the spheres of political power, their activity has been standardized and has been converted into an "establishment" issue. Certain opinions on this now appear prehistoric. For example, this quote from the *Mundo Gráfico*, dated 7-7-1931, is a good comment to show the intense social change experienced in regard to the political participation of women. It says:

"In the Congress, it would not be a bad idea to have a couple of housewives. Without this being a censure on the celibacy of the two present female delegates, let us just say that we would prefer them to be married. And not only married, but with children, because the best politics, not to say all female politics is in looking after and defending the household. And by looking after their own, these two deputies would be looking after all Spanish women".

Likewise the prejudice and archaic attitude of this quote from Manuel Azaña:

"Only two women in the Chamber and they don't even agree by chance! What would happen if there were fifty?"¹⁶.

Just as the figure of leader of the masses is in clear decline, the figure of housewife is too. To participate in public life and work outside the home are the recent ingredients of the new woman (dominant social images and ideological images). Some decades ago it was the opposite as we have shown in the historical quotes given¹⁷.

FINAL CONCLUSIONS (PROVISIONAL NOTES)

We should ask ourselves: why is there a relatively low rate of modernization in a country on women's access to power, in such a way that the high levels of professional qualification achieved by certain sectors of women (under the same token of modernization) do not transmit an equivalent influence in the circles of power? In short, the level of modernization that alters all social life of a country (demography, health, education, etc.) alters little, in comparative terms, in the sharing out of power among the sexes.

Along the same discursive line, we have observed that countries with a low level of modernization, such as Nicaragua, Pakistan, The Philippines, Turkey and others have had, and have, women at the peak of political power. Or that countries with a different political culture to ours (for example U.S.A. or France) and social history, have similar figures in the low presence of women in top posts in general, and in the political sphere in particular.

The answer has to be looked for, not in the levels of modernization (which do not cease to be a paradox), but in the mechanisms that all power presides over (not only political power), whose androcentric nature has traditionally excluded women and still, at the dawn of the 21st century, continues to raise obstacles (whether consciously, unconsciously, atavistic, ...) to transforming that nature. Men have traditionally operated in brotherhoods, where solidarity is among themselves, where all types of informal pacts and understandings are possible (power is woven in the basement, not in the open air). This is what the Anisaxon authoresses have called the "Old Boy's Club" effect that pushes for systematic and deliberate co-opting of old school, or University faculty friends, and overlooking women, as if the world were an asexual universe, or of a single sex, the male.

Only just recently and voluntarily (therefore with many failures) women have been building sisterships (or "lobbies") that emulate the brotherhoods (especially in the Anglo-Saxon speaking world. They are rare and at an early stage in the Mediterranean world). All in the name of egalitarianism that implies the philosophy of feminism and a deliberately sought utilitarian solidarity¹⁶.

Dominant social mechanisms present serious obstacles to all the previous proposals. Let us now analyse them: 1) How can solidarity be shown in a world where all social learning points the other way? 2) How to achieve equality, if women who accede to current circles of power often do so on the condition of "being women in the

brotherhoods"? That is to say they are prized more for being linked to masculine power than as representatives of a sisterhood¹⁹.

Let's use five adjectival terms for women who get to positions of power today in general terms; five adjectives that are provided as points of reflection and problem analysis:

- 1) We find ourselves with a feminine aristocracy in masculine circles of power. The latter allow their inclusion, so equality and solidarity between women faces serious obstacles.
- 2) They are a dominated elite in the political field, hence their independence of criteria and power to act is very limited within the mechanisms governing the parties. These remain are in the hands of a masculine oligarchy.
- 3) They are an isolated elite between masculine power and the feminine masses, equidistant from both.
- 4) They are a discriminated elite because what is asked of them is an extremely high level of professional qualification, social extraction and, in general, "inputs" of all types²⁰, yet they do not occupy the highest public posts (deserved by their "inputs"), but occupy second rate and leftover posts, hence the discrimination.
- 5) They constitute a problematic elite through the tension created between what is professional and what is feminine. Tensions that are often not visible and constitute, in this way, the serious social problem that I call "hidden discriminations". These must be brought to light as the only way of understanding them and eradicating them.

This entire set of complex problems that we have looked through, and our diagnosis of them, helps us to understand and analysis a difficult structural problem, that of the feminine elites.

Despite the complexity and contradictory nature of the framework of the feminine political elites just analysed, one conclusion seems clear: their proportion is low in terms of Spanish women's involvement in professional sectors. There is an anomalous strangling of figures and, above all, of the range of their posts which has been produced by an androgenous and sexist power that shows similar attitudes towards the international sphere. Therefore, we have a long march ahead of us, but with accelerated processes of social change. Feminine elites should be conscious of that and deliberately be the motor of change. Do they behave in this way?

Despite all the problems analysed, and now from a wide historical perspective, I would like to end my speech with this stimulating quote from the poetess Elisabeth Minnich:

"What we are doing is comparable to what Copernicus did when he broke our geocentricity (i.e. our comfortable conviction that the universe revolved around the Earth), and what Darwin did by breaking our species-centricity (our beloved belief in the human race as something unique and separate from the rest of creation). We are breaking the androcentricity (or, what amounts to the same, the comfortable and beloved belief in the primacy of masculinity) and this change is equally fundamental, dangerous and passionate".

NOTES

1. There are sociology studies on sociologists, of the kind that inspired the "Bourdian school" that point out social codes (for example, the researcher's own social class) that govern the choice of the subject to be studied, which is never by chance.
2. See European Tribunal Sentence, *El País*, 12-XI-97.
3. We are following the reasoning of A. Giddens on desirable features in sociological research, pp. 750 & ss., *Sociology*, Alianza Universidad Textos, Madrid, 1992.
4. P. Bourdieu "La dominación masculina", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Num. 84, Sept 1990 [Masculine Discrimination: Social Science Research] Virility and social classes, femininity and social classes is an absolutely essential research subject in our opinion. The author quoted makes important observations on this. See P. Bourdieu "Notas provisionales sobre la percepción social del cuerpo" [Provisional notes on the social perception of the body] in VV.AA. *Materiales de sociología crítica*, ed. La Piqueta, Madrid, 1986 [Critical sociology materials]. See his work, *La dominación masculina*, Seuil, Paris, 1998 [Masculine Domination].
5. On female University professors, see GARCÍA de CORTAZAR & GARCÍA DE LEÓN: *Mujeres en Minoría* [Women in Minority], CIS, Madrid, 1998.
6. A.G. Jónasdóttir: *El poder del amor. Le importa el sexo a la Democracia?* [The power of Love Is Democracy concerned about sex?], Ed. Cátedra, Madrid, 1993.
7. Other research also coincides in diagnosing this surplus. F. Ortega writes: "Only when has a surplus or excess of some attribute, can she manage to achieve egalitarian recognition and treatment", in ORTEGA, F. et al.: *La flotante identidad sexual (la construcción de género en la vida cotidiana de la juventud)*, [The floating sexual identity (Gender construction in the daily lives of young people)], Dirección General de la Mujer e Instituto de Investigaciones feministas of U.C.M., Madrid, 1993.
8. See Baster, S. & Lansing, M. on the "Queen Bee Syndrome", *Women and Politics*, The University of Michigan Press, 1983, p. 132. It is understood that the queen bee is unique in the colony, while the worker bees are the majority and work in her service. When the colony is too numerous, new queens are born. When the first queen is born, the colony divides and a part emigrates with the former queen (this is a way of preserving difference and elitism, we could say if we apply this example of the bees to our theme).
9. "...with hair on the stomach". Source: International Meeting in Bevagna (Italy) "Women and political power" (November 1990).
10. E. de Diego: *El andrógino sexuado*, de. Visor, Madrid, 1992.

11. C. Wright Mills, *The Ruling Class*, ed. Cultural Economic Fund, Mexico, 1957, p. 216. The topical expression of "present classics" and "its continuance in force" is shown once again in the following example that reminds us of Mills' analysis: "In this Government, there is only one minister with a political profile (...) The problem is not so much whether this is disputed or not, which it hardly is. The problem is the political level of the ministers; it is low. Most of the best ministers are not politicians" The press headline says: "González admits the lack of political leadership of his Government after seven months of its formation". *El País*, 13-II-1994.
12. *Ibid.*, pp 218-219.
13. See a biographical study of these cases in Mª A. García de León, *Las élites femeninas españolas. (Una investigación sociológica)*. [Female elites. (A Sociological study)] ed. Queimada, Madrid, 1982.
14. "Party politics" we have stated and the language itself shows the strangeness of the situation. "The President barons", "the president's men", "being a party man" are expressions that have no accepted correlation in the feminine. To say them in an inverted way provides clear proof of the exclusion of women from the close circle of power. See "la prueba de la inversión" [the inversion test of language in A. García Meseguer, *Lenguaje y discriminación sexual*, [Language and sexual discrimination] Edicusa, Madrid, 1977.
15. Any observer of political life can compare the phenomenon of office resignations that women make in powerand, inversely, the persistence in power of men against all odds as the saying goes. "Leaders in the junk room" is the significant press title that analyses the discarding of such brave female politicians such as Cristina Almeida or Isabel Vilallonga in the heart of their organization. *El País*, 2-XII-94.
16. M. Azaña on the polemic in the Chamber of deputies created by the politicians Victoria Kent and Clara Campoamor during the Second Republic (*Memorias*). The quote is an example of the male politician's sexism towards women. Today we have arrived at the number mentioned by Azaña and we do not have the type of confusion that he foresaw. The predominant feature of women's conduct in the Congress is, on the contrary, a certain "invisibility" among other problems.
17. The quotes are taken from the work of G.M. Scanlon, *La Polémica feminista en la España contemporánea (1868-1974)* [The Feminist polemic in contemporary Spain], ed. S. XXI, 1976, p. 214.
18. On the sources of feminism and their ideas of liberty, equality, ..., etc. linked to the Enlightenment, Celia Amorós has coordinated an interesting work, in which she participates as author as well. See *Feminismo e Ilustración* [Feminism and Enlightenment] (Actas del Seminario Permanente). Universidad Complutense, Madrid, 1992, p. 95-104.
19. The difficult relationship among women (just as in any relationship between dominated people or in "servitude") and the insecurity that women are made to feel as "parvenues" in the public sphere are some of the important problems that Amelia Valcárcel points out in her work *Sexo y Filosofía. Sobre "Mujer" y "Poder"* [Sex and Philosophy. On Women and Power], ed. Anthropos, Barcelona, 1991, pp. 150 and 162 and ss.
20. See García de León, M^a. A.: *Las élites femeninas españolas* [Spanish female Elites], ed. Queimada, Madrid 1982.

BIBLIOGRAPHY

- Amorós, C. (dir.) (1998): *10 palabras clave sobre Mujer*, E.D.V., Pamplona.
- Barrio, E. (1996): *Historia de las transgresoras. La transición de las mujeres*, Ed. Icaria, Barcelona.
- Baster, S. y Lansing, M. (1983): *Women and Politics*, The University of Michigan Press.
- Berger et al. (1969): *La construcción social de la realidad*, Ed. Amorrortu, Buenos Aires.
- Bourdieu, P.: (1964): *Les heritiers*, Minuit, París.
- Bourdieu, P.: (1998): *La domination masculine*, París, Seuil.
- Callejo, J. (1996): "Fatalidad del mercado y culturas de la producción", *Rev. Sociología del Trabajo*, núm. 26 (invierno 1995-96).
- Callejo, J. y Martín, L. (1994): "La promoción de la mujer a puestos de responsabilidad laboral: resistencias discursivas", *Rev. Sociología del Trabajo*, núm. 23, Invierno 1994-95.
- Camps, V. (1998): *El siglo de las mujeres*, Ed. Cátedra, Madrid.
- Carabaña, J.: (1993) "Las causas de las desigualdades de aprendizaje", en M^a.A. García de León et al.: *Sociología de la Educación*, Ed. Barcanova, Barcelona.
- Carabaña, J.: (mimeo). *Dos estudios sobre movilidad profesional en España según la Encuesta Sociodemográfica*.
- Díez Sandino, P. et al (1994): *La élite de los periodistas*, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao.
- Evans, M. (1998): *Introducción al pensamiento feminista contemporáneo*, Minerva Edit., Madrid.
- Finkel, L. (1999): "Sociología de las profesiones", en CASTILLO MENDOZA, C.A. (coord.) *Economía, organización y trabajo*, Ed. Pirámide, Madrid.
- García De Cortázar, M. y García De León, M^a.A. (1997): *Mujeres en minoría*, CIS, Opiniones y Actitudes, núm. 16, Madrid.
- García De León, M^a.A. (1982): *Las élites femeninas españolas*, Ed. Queimada, Madrid.
- García De León, M^a.A. (1993): *Sociología de la Educación*, Ed. Barcanova, Barcelona.
- García De León, M^a.A. (1994): *Élites Discriminadas (sobre el poder de las mujeres)*, Ed. Anthropos, Barcelona.
- García De León, M^a.A. (1994): "Las profesoras de universidad", en el libro *Élites discriminadas (sobre el poder de las mujeres)*, Ed. Anthropos, Barcelona.
- García De León, M^a.A. (1998): "Sé bella y calla (consideraciones finiseculares sobre la mujer)", Congreso Internacional: *Las Ciencias Sociales a finales de siglo*, CIE "Ángel Ganivet", Granada, abril.
- García De León, M^a.A. (1999): *Para unas Ciencias Sociales Reflexivas*, II Muestra Internacional de Cine, Vídeo y Fotografía, C.I.E. Ángel Ganivet, Granada.
- García De León, M^a.A.; García De Cortázar, M. y Ortega, F. (1996): *Sociología de las mujeres españolas*, Ed. Complutense, Madrid.

- Jónasdóttir, Anna G. (1993): *El poder del amor. Le importa el sexo a la democracia?*, Madrid, Cátedra.
- Lakoff, G. (1987): *Women, Fire and Dangerous Things*, University of Chicago Press, Chicago.
- Lerena, C. (1976): *Escuela, ideología y clases sociales en España*, Ed. Ariel, Barcelona.
- Lulle, T. et al. (1998): *Los usos de la historia de vida en las ciencias sociales*, I y II, Ed. Anthropos, Barcelona.
- Murillo, S. (1996): *El mito de la vida privada*, Siglo XXI, Madrid.
- Oakley, A. (1974): *The Sociology of Housework*, Ed. Martin Robertson, Oxford.
- Ortega, F. et al (1993): *La flotante identidad sexual. (La construcción del género en la vida cotidiana de la juventud)*, Dirección General de la Mujer, Madrid.
- Rald, R. (1996): "Los medios de comunicación de masas y sus imágenes femeninas", en M^a.A. García de León et al.: *Sociología de las mujeres españolas*, Ed. Complutense, Madrid.
- Ritzer (1994): *Teoría sociológica contemporánea*, McGraw-Hill, Madrid.
- Saint Martin, M. de (1983): "Les stratégies matrimoniales dans l'aristocratie: notes provisoires", *Actes de la Recherche*, núm. 59.
- Saint Martin, M. de (1993): *L'espace de la noblesse*, Ed. Métailie, Paris.
- Subirats, M. (1998): *Con diferencia*, Ed. Icaria, Barcelona.
- Varela, J. (1997): *El nacimiento de la mujer burguesa*, Ed. La Piqueta, Madrid.
- Vilanova, M. (1997): *Las mayorías invisibles*, Ed. Icaria, Antracyt, Barcelona.

Δημήτριος Α. Γεωργακέλλος*

ΑΝΑΚΥΚΛΩΣΗ ΣΤΕΡΕΩΝ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

ABSTRACT

The present paper concerns the recycling of waste with an emphasis on economic analysis and evaluation of relevant programs. Recycling is an essential tool of waste management, which may save energy and resources as well as generate income based on the recycled material market. In order to achieve the most effective recycling program, it is important to take into consideration the capital costs, the operating costs (labour cost for a coordinator, collection cost, material handling cost, transportation cost etc), the revenue from the sale of recycled materials and the reduced landfill disposal fees. This paper also examines, through selected case studies, the economic performance of the recycling of various materials (aluminium and steel cans, paper, plastic and glass) by providing useful relevant data such as the annual savings that occur and the payback period for investment in equipment.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις μέρες μας, η κοινωνία παγκοσμίως διακρίνεται τόσο για την υπερπαραγωγή όσο και για τον υπερκαταναλωτισμό της, φαινόμενα τα οποία έχουν ως άμεσο επακόλουθο την παραγωγή και απόρριψη στο περιβάλλον τεράστιων ποσοτήτων στερεών αποβλήτων. Τα στερεά αυτά απόβλητα προέρχονται από διάφορες δρα-

---

* Λέκτορας του Τμήματος Οργανώσεως και Διοικήσεως Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς.

στηριότητες (οικιακές, βιομηχανικές, αγροτικές κ.λπ.) και αποτελούνται από άχρηστα προϊόντα και αντικείμενα κάθε είδους. Οι ποσότητες αυτές των στερεών αποβλήτων, σε αντίθεση με άλλες μορφές ρύπανσης, όχι μόνο δεν μειώνονται χρόνο με τον χρόνο αλλά αντίθετως αυξάνονται, γεγονός το οποίο συμβαίνει κυρίως στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικά χώρες. Μάλιστα, σε ορισμένες από αυτές όπως οι Η.Π.Α. και η Ιαπωνία παρατηρείται επιπλέον το ανησυχητικό φαινόμενο ακόμα και αυτοί οι ρυθμοί αύξησης των στερεών αποβλήτων συνεχώς να μεγαλώνουν^{1,2}.

Ως στερεά απόβλητα νοούνται όλα τα άχρηστα τα οποία δημιουργούνται από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και τα ζώα, που είναι κανονικά στερεά και που απορρίπτονται ως ανεπιθύμητα. Τρεις είναι οι γενικές κατηγορίες στερεών αποβλήτων^{3,4}.

1. Δημοτικά απόβλητα: σε αυτά περιλαμβάνονται απορρίμματα τροφών, σκουπίδια, τέφρες και υπολείμματα, απόβλητα κατεδαφίσεων και οικοδομήσεων, απόβλητα από τη καθαριότητα των κοινόχρηστων χώρων, εγκαταλελειμένα αντικείμενα κ.λπ.
2. Βιομηχανικά απόβλητα: είναι εκείνα τα απόβλητα τα οποία προέρχονται από βιομηχανικές δραστηριότητες και συνήθως περιλαμβάνουν σκουπίδια, τέφρες, υλικά κατεδαφίσεων, μπάζα, ειδικά ή και επικίνδυνα απόβλητα.
3. Επικίνδυνα απόβλητα: όσα προξενούν σοβαρό κίνδυνο είτε άμεσα είτε εντός μιας χρονικής περιόδου σε ανθρώπους, φυτά και ζώα, όπως ραδιενεργές ουσίες, χημικά, βιολογικά, εκρηκτικά, εύφλεκτα απόβλητα κ.λπ.

Η γνώση των πηγών και των τύπων των στερεών αποβλήτων, μαζί με τα στοιχεία της συνθέσεως και τους ρυθμούς παραγωγής τους, είναι βασική για την αποτελεσματική διαχείρισή τους η οποία έχει ως στόχο την μετατροπή τους με φυσικούς τρόπους ή με τη χρήση τεχνικών μεθόδων σε άλλη στερεά, υγρή ή αέρια μορφή. Αυτή η τελική τους μορφή πρέπει να προξενεί τη λιγότερη δυνατή ρύπανση. Σήμερα προσφέρονται πολλά συστήματα επεξεργασίας των στερεών αποβλήτων και υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός εγκαταστάσεων που λειτουργεί σε όλο τον κόσμο. Η φιλοσοφία της διαχείρισής τους, ωστόσο, διέπεται όλο και περισσότερο από την ακόλουθη ιεραρχία επιλογών^{5,6}:

1. Μείωση των απορριμμάτων στη γέννηση τους.
2. Επαναχρησιμοποίηση και ανακύκλωση των απορριμμάτων.
3. Αποτέφρωση (καύση) των απορριμμάτων με ανάκτηση ενέργειας.
4. Κατεργασία, καταστροφή, διάθεση (κυρίως ταφή) των απορριμμάτων.

Συνεπώς, η επαναχρησιμοποίηση και ανακύκλωση των απορριμμάτων αποτελεί τη δεύτερη κατά σειρά προτίμησης επιλογή διαχείρισης. Η επιτυχία και άρα η βιωσιμότητα της επιλογής αυτής εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές και άλλες παραμέτρους της μεθόδου οι οποίες είναι η ύπαρξη κατάλληλης αγοράς για την επικερδή διάθεση των υλικών που προκύπτουν από την ανακύκλωση, ο ορθός σχεδιασμός του συστήματος (συλλογή, μεταφορά, διαλογή και επεξεργασία των απορριμμάτων), η ποιότητα των ανακυκλούμενων υλικών κ.λπ. Επίσης, η χρήση ενέργειας και πρώτων υλών καθώς και η δημιουργία ρύπανσης κάθε είδους κατά τη φάση της ανακύκλωσης, αποτελούν παράγοντες που έχουν αρχίσει πλέον να συνδέονται με την αξιολόγηση αυτής της επιλογής διαχείρισης απορριμμάτων^{6,7}.

2. ΑΝΑΚΥΚΛΩΣΗ ΣΤΕΡΕΩΝ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ

Ανακύκλωση είναι η διαδικασία κατά την οποία η εκροή από ένα στάδιο στην αλυσίδα κάποιας διεργασίας, οδηγείται και εισρέει σε κάποιο προηγούμενο στάδιο της ίδιας αλυσίδας. Στη πράξη, η διαδικασία αυτή εμφανίζεται με διάφορες μορφές και κατ' επέκταση με αντίστοιχα ονόματα : όταν πρόκειται για βιομηχανικά απόκείμενα τα οποία ανακυκλώνονται εντός του εργοστασίου χρησιμοποιείται ο γενικός όρος *ανακύκλωση*, ενώ όταν ένα προϊόν χρησιμοποιείται επαναληπτικά, όπως για παράδειγμα μία επιστρεφόμενη και επαναπληρούμενη φιάλη, τότε χρησιμοποιείται ο όρος *επαναχρησιμοποίηση*. Στην περίπτωση κατά την οποία τα υλικά που ανακυκλώνονται είναι άχρηστα βιομηχανικά στερεά απόβλητα ή οικιακά απορρίμματα τα οποία, όμως, περιέχουν ορισμένα χρήσιμα συστατικά, τότε η διαδικασία διαχωρισμού και συλλογής τους ονομάζεται *ανάκτηση*⁸.

Η ανακύκλωση χαρακτηρίζεται επίσης ως *πρωτογενής* και *δευτερογενής*. Η πρώτη περίπτωση περιλαμβάνει την ανακύκλωση υλικών τα οποία προκύπτουν από την παραγωγική δραστηριότητα (αποκείμενα, σκάρτα προϊόντα κ.λπ.) και τα οποία ανακυκλώνονται είτε στην ίδια μονάδα είτε σε άλλες ομοειδείς, ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει τα απορρίμματα τα οποία προέρχονται από την κατανάλωση. Η δεύτερη αυτή περίπτωση είναι πιο σημαντική από την άποψη της διαχειριζόμενης ποσότητας όμως και οι δυσκολίες οι οποίες παρουσιάζονται είναι περισσότερες⁹.

Εκτός από τις παραπάνω διαδεδομένες μορφές της ανακύκλωσης, υπάρχει και η *χημική ανακύκλωση*. Η ιδέα της χημικής ανακύκλωσης είναι η μερική ή ολική αποικοδόμηση των μορίων ενός

υλικού, όπως για παράδειγμα των μορίων απορριμμάτων από πλαστικό, σε πιο απλά χημικά μόρια που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν πρώτη ύλη σε άλλες διεργασίες. Η μέθοδος αυτή δεν έχει βρει ακόμα αξιόλογες εφαρμογές στη πράξη λόγω κυρίως του μεγάλου κόστους της συγκριτικά με εναλλακτικές λύσεις, εντούτοις πολλοί πιστεύουν ότι με την εκτεταμένη έρευνα που είναι σε εξέλιξη, τη συνεχή βελτίωση της σχετικής τεχνολογίας αλλά και τη γενίκευση της εφαρμογής ορισμένων από τις επιτυχημένες τεχνολογίες, το κόστος θα πέσει ραγδαία και θα είναι η πιο αποτελεσματική μορφή ανακύκλωσης¹⁰.

Η ανακύκλωση των υλικών περιλαμβάνει, εφόσον είναι πλήρως-τις εξής δραστηριότητες¹¹:

- α. Συλλογή των απορριμμάτων,
- β. Διαλογή - διαχωρισμός των υλικών που πρόκειται να ανακυκλωθούν.
- γ. Κατεργασία των ανακυκλούμενων υλικών προκειμένου να μετασχηματιστούν σε επιθυμητή μορφή.
- δ. Πώληση των ανακυκλωμένων υλικών στην κατάλληλη αγορά (ή οποία βέβαια πρέπει ήδη να υπάρχει ή να έχει δημιουργηθεί).

Απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου η ανακύκλωση να είναι αποτελεσματική και συμφέρουσα είναι να συμπεριλαμβάνονται και οι τέσσερις παραπάνω δραστηριότητες σε αυτή. Εκείνη, όμως, που είναι η πιο σημαντική είναι η δραστηριότητα της διαλογής η οποία συχνά συνδυάζεται και πραγματοποιείται ταυτόχρονα με την αντίστοιχη της συλλογής¹².

Τα συστήματα ανάκτησης ανακυκλωμένων υλικών από τα στερεά απορρίμματα μπορούν να διακριθούν στους εξής δύο κύριους τύπους^{9,13}:

1. Μηχανική διαλογή: τα στερεά απορρίμματα διαχωρίζονται σε συγκεκριμένες κατηγορίες μέσα από μία σειρά μηχανικών και φυσικών μεθόδων.
2. Διαλογή στη πηγή: μερικοί τύποι υλικών διαχωρίζονται στη πηγή της παραγωγής (συνήθως με τα χέρια), συγκεντρώνονται, μεταφέρονται με διάφορα μέσα και υφίστανται ξεχωριστή επεξεργασία είτε προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθούν είτε προκειμένου να υποστούν περαιτέρω επεξεργασία¹⁴.

2.1. Μηχανική Διαλογή

Τα συστήματα μηχανικής διαλογής και ανάκτησης πρώτων υλών απαιτούν προχωρημένη τεχνολογία και, κατά συνέπεια, σημαντική επένδυση, ενώ αποδίδουν περιορισμένης καθαρότητας προϊόντα. Σήμερα λειτουργεί ένας μικρός μόνο αριθμός τέτοιων εμπορικών

εγκαταστάσεων όπως στη Βρετανία, στην Ιταλία και πιο πρόσφατα στην Ολλανδία. Άλλες εγκαταστάσεις είτε λειτουργούν πειραματικά ή δοκιμαστικά είτε ακόμα βρίσκονται στο στάδιο του σχεδιασμού. Επειδή υπάρχει περιορισμένος μόνο αριθμός δεδομένων για τη λειτουργία των εγκαταστάσεων μηχανικής διαλογής, η πλήρης ανάλυση της μεθόδου αυτής δεν είναι δυνατή και δεν έχει νόημα η σύγκριση της με την αντίστοιχη της διαλογής στη πηγή. Πάντως, από τα λίγα δεδομένα τα οποία υπάρχουν ίσως μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι, λόγω της μεγάλης επένδυσης που απαιτείται, τέτοιες εγκαταστάσεις είναι βιώσιμες οικονομικά μόνο όταν λειτουργούν σε μεγάλη κλίμακα. Παρ' όλο που η δυναμικότητα για οικονομική βιωσιμότητα δεν έχει ακόμα καθοριστεί επακριβώς, φαίνεται ότι απαιτείται, ανάλογα με το τρόπο λειτουργίας της μονάδας, ένα επίπεδο μεταξύ 200 έως 2000 τόννων απορριμμάτων ημερησίως. Ωστόσο, οι διάφορες πρότυπες εγκαταστάσεις που λειτουργούν σήμερα είναι μικρότερης δυναμικότητας¹².

Οι διεργασίες που περιλαμβάνει μία μονάδα μηχανικής διαλογής διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

1. Υποβιβασμός του μεγέθους ή τεμαχισμός.
2. Διαχωρισμός και ταξινόμηση.

Ο υποβιβασμός του μεγέθους πραγματοποιείται με τη χρήση διαφόρων τύπων μύλων σε όλη τη μάζα των απορριμμάτων ή και σε επιμέρους συστατικά. Ο διαχωρισμός γίνεται σε υγρή ή πιο συχνά σε ξηρή κατάσταση και βασίζεται στις διαφορές μεγέθους αλλά και στις φυσικοχημικές ιδιότητες που υπάρχουν ανάμεσα στα συστατικά των απορριμμάτων όπως για παράδειγμα των μαγνητικών ιδιοτήτων, του ειδικού βάρους για την ταξινόμηση σε βαριά και ελαφρά κλάσματα κ.λπ. Έτσι, τα συνηθέστερα στάδια του διαχωρισμού είναι το κοσκίνισμα, ο μαγνητικός διαχωρισμός και ο αεροδιαχωρισμός. Οι διεργασίες αυτές υποβάλλονται σε επιλογή και ιεράρχηση σύμφωνα με τη σύσταση των απορριμμάτων και τις δυνατότητες απορρόφησης των ανακτώμενων υλικών από την αγορά. Οι κατηγορίες των υλικών που προκύπτουν από το διαχωρισμό είναι σιδηρούχα και μη σιδηρούχα μέταλλα, γυαλιά, χαρτί και πλαστικά. Η ποσότητα που απομένει αποτελείται κυρίως από οργανικές ουσίες κατάλληλες για παραγωγή ζωοτροφών και βελτιωτικών του εδάφους^{9,14}.

Η οικονομική απόδοση μιας εγκατάστασης μηχανικής διαλογής εξαρτάται κυρίως από τη δυνατότητα εμπορίας των παραγομένων δευτερογενών υλικών, δυνατότητα που βρίσκεται σε συνάρτηση με τα φυσικά χαρακτηριστικά των υλικών καθώς και την τοποθεσία που είναι εγκατεστημένοι οι τελικοί χρήστες. Φαίνεται ότι η μηχανική

διαλογή είναι κυρίως κατάλληλη για απορρίμματα σιδήρου (σκραπ) και για τη παραγωγή *καυσίμου από απόβλητα*. Το τελευταίο είναι πιθανό να εξελιχθεί σημαντικά τα επόμενα χρόνια λόγω των δυνατοτήτων του και λόγω του μικρού κόστους παραγωγής του, συγκριτικά με άλλα δευτερογενή υλικά που παράγονται μέσω της μηχανικής διαλογής των ανακυκλούμενων υλικών. Η μηχανική διαλογή των χαρτιών και του γυαλιού παρουσιάζει ειδικά προβλήματα λόγω της χαμηλής, γενικά, ποιότητας των ανακτώμενων υλικών. Η ζήτηση για τα προϊόντα αυτά είναι μάλλον περιορισμένη και συνεπώς έχει μεγάλη σημασία το επίπεδο των εξωγενών προσμίξεων να είναι χαμηλό. Όσον αφορά τα κομμάτια γυαλιού, υπάρχει το πρόβλημα της ανάμιξης των χρωμάτων που μειώνει τη ποιότητα του προϊόντος. Τέτοια προβλήματα δεν υπάρχουν στη περίπτωση του καυσίμου από απόβλητα το οποίο είναι ένα μικτό προϊόν¹².

2.2. Διαλογή στην Πηγή

Η διαλογή στη πηγή είναι εκείνο το σύστημα ανάκτησης κατά το οποίο ορισμένα υλικά διαχωρίζονται στη πηγή παραγωγής τους. Σε αντίθεση με τη μηχανική ανακύκλωση, η διαλογή στη πηγή δεν απαιτεί εγκαταστάσεις υψηλής τεχνολογίας. Για τη λειτουργία ενός τέτοιου συστήματος απαιτείται η συνεργασία αφενός εκείνων που παράγουν τα απορρίμματα και αφετέρου ενός φορέα για τη συλλογή, αποθήκευση και μεταφορά των διαχωρισμένων υλικών στους εμπόρους. Η συνεργασία αυτή είναι η μία από τις δύο προϋποθέσεις για την επιτυχία του συστήματος αυτού. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι η ύπαρξη σχετικά σταθερής αγοράς για τα υπό ανάκτηση υλικά που θα αποφέρει έσοδα τουλάχιστον ίσα με τις απαιτούμενες δαπάνες. Από την άποψη αυτή, η απόσταση μεταφοράς μέχρι τις βιομηχανίες που θα απορροφήσουν τα ανακυκλώσιμα υλικά παίζει και σε αυτή την περίπτωση, πολύ σημαντικό ρόλο. Τα υλικά τα οποία μπορούν να συμπεριληφθούν σε αυτό το τρόπο ανακύκλωσης είναι χαρτιά και χαρτοκιβώτια, γυαλιά, μέταλλα, υφάσματα, ορισμένα είδη πλαστικών κ.λπ.¹⁴

Δύο είναι οι βασικές μεθοδολογίες με τις οποίες μπορεί να υλοποιηθεί ένα σύστημα διαλογής στη πηγή. Τα *μόνιμα* και τα *εθελοντικά* προγράμματα ανακύκλωσης. Τα *μόνιμα* προγράμματα εφαρμόζονται σε ορισμένες περιοχές (π.χ. δήμους) για ορισμένα υλικά σε συνεχή βάση. Αυτά απαιτούν μόνιμο προσωπικό, μηχανολογικό εξοπλισμό για τη αποθήκευση των ανακτώμενων υλικών, τη μεταφορά και μεταπώληση τους και τέλος ένα μηχανισμό συνεχούς ενημέρωσης των κατοίκων στη περιοχή που εφαρμόζεται το πρόγραμμα. Τα *εθελοντικά* προγράμματα έχουν εποχιακή διάρκεια.

αφορούν συνήθως κάποιο συστατικό των απορριμμάτων το οποίο βρίσκεται σε άνοδο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και η οργάνωση τους αναλαμβάνεται από ορισμένες ομάδες ανθρώπων (π.χ. σχολεία). Τα προγράμματα αυτά έχουν γενικά μικρό κόστος, μεγάλη συμμετοχή και δεν απαιτούν ιδιαίτερη υποδομή. Όμως, δεν αποτελούν αποδεκτή λύση στη σταθερή μείωση των απορριμμάτων, όπως συμβαίνει με τα μόνιμα προγράμματα. Ανεξάρτητα, πάντως, του προγράμματος που εφαρμόζεται, τα σημαντικότερα μοντέλα διαλογής στη πηγή είναι τα εξής:

1. Τα κέντρα συλλογής.
2. Η συλλογή σε κάδους.
3. Η συλλογή πόρτα - πόρτα.

Τα κέντρα συλλογής είναι εγκαταστάσεις υποδοχής ανακυκλώμενων υλικών στις οποίες ο δημότης μεταφέρει τα υλικά αυτά έναντι κάποιας ανταμοιβής η οποία αποτελεί κίνητρο για τη συμμετοχή του. Από εκεί τα υλικά υφίστανται κάποια επεξεργασία και μεταφέρονται στις αντίστοιχες βιομηχανίες για παραγωγή νέων προϊόντων. Σαν αντιστάθμισμα του σχεδόν μηδενικού κόστους συλλογής υπάρχει το κόστος επένδυσης και λειτουργίας της εγκατάστασης και το μειονέκτημα της απόστασης μεταφοράς των υλικών. Η συλλογή σε κάδους είναι το πιο συνηθισμένο μοντέλο διαλογής στη πηγή σύμφωνα με το οποίο τα ανακυκλούμενα υλικά τοποθετούνται από τον ίδιο τον δημότη είτε σε διαφορετικούς κάδους για κάθε υλικό είτε σε κοινούς. Με την αποκομιδή τους, τα υλικά μεταφέρονται σε βιομηχανίες για περαιτέρω επεξεργασία. Η αποθήκευση σε κοινούς κάδους έχει το πλεονέκτημα της συλλογής περισσότερων υλικών και το μειονέκτημα του πρόσθετου κόστους για την τελική διαλογή τους. Η συλλογή πόρτα - πόρτα εφαρμόζεται κυρίως για το χαρτί και μπορεί να συνδυασθεί με την αποκομιδή των απορριμμάτων. Υψηλό ποσοστό συμμετοχής μπορεί να αυξήσει το κόστος λόγω της παράτασης του χρόνου συλλογής ή της ανάγκης ενδιάμεσης μεταφοράς των υλικών για πώληση. Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτής της μορφής είναι το χαμηλό κόστος (δεν απαιτούνται κάδοι) αλλά και η μικρή συμμετοχή λόγω της ανάγκης πολύ καλής προδιαλογής^{9,15}.

Θεωρητικά δεν υπάρχει τίποτα το οποίο να εμποδίζει τη συντονισμένη λειτουργία στη ίδια περιοχή και των δύο συστημάτων διαλογής (μηχανική και στη πηγή), αλλά εάν η μονάδα της μηχανικής διαλογής ειδικεύεται στη παραγωγή καυσίμου από απόβλητα τότε η ανακύκλωση του χαρτιού που διαχωρίζεται στη πηγή είναι δυνατό να μειώσει τη δυναμική ενέργεια που υπάρχει στο καύσιμο αυτό και ένα μέρος της οποίας οφείλεται στο χαρτί. Συνεπώς, η συντο-

νισμένη λειτουργία απαιτεί προσεκτική οργάνωση και διαχείριση από τους αρμόδιους φορείς¹².

3. ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΟΣΤΟΥΣ-ΩΦΕΛΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΚΥΚΛΩΣΗΣ

Γενικά, η ανακύκλωση για να είναι επιτυχημένη πρέπει να είναι σωστά σχεδιασμένη και οργανωμένη και οικονομικά συμφέρουσα. Κάτι τέτοιο απαιτεί, πρώτα από όλα, να έχει ληφθεί υπόψη η αρχή της προσφοράς και της ζήτησης, δηλαδή να έχει προσδιοριστεί πόσο υλικό μπορεί να ανακυκλωθεί και πόσο από το υλικό αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ξανά. Με βάση αυτή τη προϋπόθεση είναι δυνατό να εξασφαλιστεί η αποδοτικότητα και κατά συνέπεια η αποτελεσματικότητα της μεθόδου η οποία επιτυγχάνεται μόνο όταν η επιβάρυνση του περιβάλλοντος που προκύπτει από τη διαδικασία της ανακύκλωσης είναι μικρότερη από την αντίστοιχη επιβάρυνση που αποτρέπεται από την εφαρμογή της στη διαχείριση των απορριμμάτων¹.

Έτσι, δεν είναι σπάνια η περίπτωση που η αξία των πρώτων υλών και της ενέργειας που καταναλώνονται κατά τη διαδικασία της ανακύκλωσης είναι υψηλότερη σε σχέση με την αξία και την ποιότητα των ανακυκλώμενων υλικών καθώς και η περιβαλλοντική επιβάρυνση που συντελείται λόγω της ανακύκλωσης είναι μεγαλύτερη από αυτή η οποία θα προέκυπτε εάν τα απορρίμματα κατέληγαν σε χώρους ταφής ή καύσης. Αυτό συμβαίνει όταν οι διάφοροι φορείς θέτουν ως στόχους ποσοστά ανακύκλωσης τα οποία δεν προκύπτουν με βάση λεπτομερή *ανάλυση του κόστους και της ωφέλειας* από αυτήν αλλά τυχαία. Τα οφέλη τα οποία επιτυγχάνονται από την ανακύκλωση ενός απορρίμματος είναι η μείωση του κόστους διάθεσης του, η μείωση του περιβαλλοντικού κόστους που σχετίζεται με τη μη διάθεση του απορρίμματος (π.χ. αποφεύγεται η ρύπανση του αέρα η οποία προκύπτει στη περίπτωση που το απόρριμμα αντί να ανακυκλωθεί αποτεφρώνεται) και το έσοδο που προκύπτει από την πώληση του ανακυκλώμενου υλικού. Τα οφέλη αυτά πρέπει να είναι τουλάχιστον ίσα με το συνολικό κόστος της ανακύκλωσης το οποίο συμπεριλαμβάνει το κόστος συλλογής και διαλογής του απορρίμματος που ανακυκλώνεται, το κόστος που σχετίζεται με τη κάθε είδους επεξεργασία του απορρίμματος και το περιβαλλοντικό κόστος της ανακύκλωσης. Έτσι, η συνθήκη με βάση την οποία προσδιορίζεται το ποσοστό ανακύκλωσης ώστε αυτή να είναι συμφέρουσα και αποδοτική είναι η ακόλουθη¹⁶:

$$E_{AV} + K_{\Delta} + PK_{\Delta} = K_{\Sigma\Delta} + K_A + PK_A$$

όπου:

E_{AY} = έσοδο από την πώληση του ανακυκλώμενου υλικού

K_{Δ} = κόστος διάθεσης

ΠK_{Δ} = περιβαλλοντικό κόστος διάθεσης

$K_{\Sigma\Delta}$ = κόστος συλλογής-διαλογής στην ανακύκλωση απορ/των

K_A = κόστος ανακύκλωσης (καθαρισμός, επεξεργασία κ.λπ.)

ΠK_A = περιβαλλοντικό κόστος ανακύκλωσης

Το αριστερό τμήμα της παραπάνω εξίσωσης είναι το κέρδος από την ανακύκλωση και το δεξί το κόστος από αυτή. Αν θεωρήσουμε ότι το περιβαλλοντικό κόστος ανακύκλωσης είναι αμελητέο, δηλαδή $\Pi K_A = 0$, τότε προκύπτει:

$$K_{\Sigma\Delta} + K_A - E_{AY} = K_{\Delta} + \Pi K_{\Delta}$$

Συνεπώς, από τη παραπάνω σχέση καταλήγουμε στο ότι το μέγιστο ποσοστό ανακύκλωσης για το οποίο η τελευταία κρίνεται συμφέρουσα επιτυγχάνεται όταν το συνολικό κόστος της ανακύκλωσης ($K_{\Sigma\Delta} + K_A - E_{AY}$) δεν ξεπερνά το συνολικό κόστος διάθεσης ($K_{\Delta} + \Pi K_{\Delta}$). Βέβαια, η εφαρμογή της παραπάνω σχέσης προϋποθέτει τον ακριβή προσδιορισμό του περιβαλλοντικού κόστους διάθεσης (ταφή, καύση κ.λπ.) γεγονός το οποίο δεν είναι ιδιαίτερα εύκολο¹⁶.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ένας από τους κύριους παράγοντες στην εκτίμηση ενός προγράμματος ανακύκλωσης είναι η ύπαρξη αγοράς για τα επαναποκτώμενα υλικά. Στην πράξη τα ανακυκλωμένα υλικά ανταγωνίζονται στην αγορά τις άλλες πρώτες ύλες. Εάν δεν είναι ανταγωνιστικά όσον αφορά την τιμή, την ποιότητα και την ποσότητα διάθεσης, θα είναι δύσκολο να βρεθούν και να διατηρηθούν οι διέξοδοι τους στην αγορά. Για τα ανακυκλωμένα υλικά αυτοί οι τρεις παράγοντες μεταβάλλονται ανάλογα με το χρόνο και το τόπο και συνεπώς πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε οποιαδήποτε απόφαση αφορά πρόγραμμα ανακύκλωσης υλικών.

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΝΑΚΥΚΛΩΣΗΣ

Στη συνέχεια παρουσιάζονται μελέτες περιπτώσεων οικονομικής ανάλυσης και αξιολόγησης επιλεγμένων προγραμμάτων ανακύκλωσης διαφόρων στερεών αποβλήτων. Η ανακύκλωση των στερεών αυτών αποβλήτων μπορεί να ενσωματωθεί σε προγράμματα ανακύκλωσης που εφαρμόζονται τόσο σε αστικές περιοχές όσο και σε περιοχές με εμπορική - βιομηχανική δραστηριότητα με ελάχιστη αρχική επένδυση καθώς μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι κοινοί κάδοι συλλογής αποβλήτων. Το λειτουργικό κόστος περιλαμβάνει

το κόστος συλλογής (εάν υπάρχει), το κόστος διαλογής, το κόστος μεταφοράς και το κόστος ενός συντονιστή. Τα κόστη αυτά αντισταθμίζονται από την μείωση των δαπανών για ταφή και από τα έσοδα από την πώληση του του υλικού που ανακτάται^{17,21}.

4.1. Ανακύκλωση Κουτιών Αλουμινίου

Παρά το γεγονός ότι η ανακύκλωση κουτιών από αλουμίνιο δεν μειώνει σημαντικά τον όγκο των στερεών αποβλήτων που καταλήγουν στους χώρους ταφής, ωστόσο η υψηλή αξία του υλικού καθώς και η ευκολία συλλογής του μπορούν να συντελέσουν στη δημιουργία κέρδους και συνεπώς να στηρίξουν ένα πρόγραμμα ανακύκλωσης στο οποίο μάλιστα να συλλέγονται και άλλα υλικά χαμηλότερης αξίας. Τα ανακυκλούμενα κουτιά αλουμινίου μπορούν να πουληθούν:

1. στους παραγωγούς κουτιών αλουμινίου,
2. στους παραγωγούς άλλων προϊόντων από αλουμίνιο,
3. στους εμπόρους μεταλλικού σκραπ,
4. σε χυτήρια (για την απομάκρυνση χημικών προσμίξεων από τον χάλυβα)

Η διαλογή του αλουμινίου γίνεται είτε στην πηγή από τους καταναλωτές είτε σε κέντρα διαλογής από ειδικό προσωπικό. Επίσης χρησιμοποιούνται αυτόματες μηχανές ανακύκλωσης κουτιών αλουμινίου οι οποίες αποζημιώνουν τους καταναλωτές. Η διαλογή του αλουμινίου από τα στερεά απόβλητα με μηχανικό τρόπο αναπτύσσεται αλλά προς το παρόν δεν έχει εφαρμοσθεί σε εμπορική κλίμακα.

Τα κυριότερα πλεονεκτήματα από την ανακύκλωση αλουμινίου είναι:

1. Μείωση του όγκου των στερεών αποβλήτων που καταλήγουν σε ταφή κατά 1% περίπου.
2. Εξοικονόμηση ενέργειας και πρώτων υλών.
3. Μείωση των δαπανών για την ταφή.
4. Δημιουργία κέρδους.
5. Δεν απαιτείται ιδιαίτερος παραγωγικός εξοπλισμός.

Τα κυριότερα μειονεκτήματα της ανακύκλωσης αλουμινίου είναι:

1. Απαιτείται εκπαίδευση των καταναλωτών προκειμένου τα απόβλητα υλικά από αλουμίνιο να διαχωρίζονται σωστά.
2. Το αλουμίνιο πρέπει να διαχωρίζεται από το χάλυβα.

Οικονομική Ανάλυση

Το κόστος μιας αυτόματης μηχανής ανακύκλωσης κουτιών αλουμινίου ανέρχεται σε 20.000 USD και το αντίστοιχο λειτουργικό περιλαμβάνει τα κόστη συντήρησης της μηχανής, αποζημίωσης των

καταναλωτών και μεταφοράς του υλικού. Οι τιμές πώλησης του αλουμινίου κυμαίνονται από 350 έως 1.000 USD/ton. Έστω:

1. Μεσαίης κλίμακας ανακύκλωση αλουμινίου: 1 ton/μήνα.
2. Πρόμηθεια 40 κάδων συλλογής αποβλήτων: 15 USD έκαστος.
3. Πρόμηθεια ενός μεγάλου κάδου υποδοχής: 500 USD.
4. Εργασία για συλλογή-διαλογή των κάδων: 2 ώρες/εβδομάδα.
5. Κόστος υγειονομικής ταφής: 25 USD/ton.
6. Κόστος εργατικών: 30 USD/ώρα.
7. Κόστος μεταφοράς στο κέντρο ανακύκλωσης: 50 USD/μήνα.
8. Κόστος μεταφοράς στο χώρο ταφής: 150 USD/μήνα.
9. Τιμή πώλησης αλουμινίου: 800 USD/ton.

Η σύγκριση του ετήσιου λειτουργικού κόστους ανακύκλωσης/ταφής κουτιών αλουμινίου φαίνεται στον επόμενο πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1.1.

Σύγκριση κόστους ανακύκλωσης/ταφής κουτιών αλουμινίου

	Ανακύκλωση	Ταφή
Κόστος εργατικών (USD)	3.120	0
Κόστος μεταφοράς (USD)	600	1.800
Κόστος ταφής (USD)	0	300
Συνολικό Λειτουργικό Κόστος (USD)	3.720	2.100
Συνολικά Έσοδα (USD)	9.600	0
Καθαρό Ετήσιο Αποτέλεσμα (USD)	5.880	-2.100

Από την ανωτέρω ανάλυση προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα: η ετήσια εξοικονόμηση από την ανακύκλωση είναι 7.980 USD, η αρχική επένδυση που απαιτείται για την πραγματοποίηση του προγράμματος της ανακύκλωσης ανέρχεται σε 1.100 USD ενώ η περίοδος αποπληρωμής της επένδυσης είναι λιγότερη από 1 έτος¹⁷.

4.2. Ανακύκλωση Σιδηρών Κουτιών

Τα απόβλητα σιδηρά κουτιά συμμετέχουν κατά μικρό μόνο ποσοστό τον όγκο των δημοτικών απορριμμάτων που καταλήγουν στους χώρους ταφής, ωστόσο έχουν εμπορική αξία ενώ με την ανακύκλωση τους επιτυγχάνεται εξοικονόμηση ενέργειας και πρώτων υλών. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν και τα διμεταλλικά κουτιά (χαλύβδινα κουτιά με αλουμινένιο καπάκι) καθώς και τα λευκοσιδηρά (χαλύβδινα κουτιά, επικασσιτερωμένα). Τα ανακυκλούμενα σιδηρά κουτιά μπορούν να πουληθούν:

1. στη βιομηχανία χάλυβα,
2. σε χυτήρια,
3. σε μονάδες ανάκτησης του κασσίτερου.

εφόσον όμως καλύπτουν τις ειδικές προδιαγραφές που θέτουν οι εταιρείες αυτές.

Η διαλογή των σιδηρών κουτιών από τα στερεά απόβλητα μπορεί να γίνει με μηχανικό τρόπο και συγκεκριμένα με μαγνητικό διαχωρισμό. Εναλλακτικά, διαλογή μπορεί να γίνει τόσο στην πηγή από τους καταναλωτές όσο και σε κέντρα διαλογής από ειδικό προσωπικό. Ο εξοπλισμός που απαιτείται για την κατεργασία των ανακυκλούμενων σιδηρών κουτιών μπορεί να διαφέρει. Εκτός από τις κονσέρβες τροφίμων και ποτών, αποδεκτά προς ανακύκλωση είναι και τα σιδηρά δοχεία χρωμάτων (αρκεί το περιεχόμενο στρώμα χρώματος που συνήθως απομένει στα τοιχώματα να έχει στεγνώσει), καθώς και οι συσκευασίες αεροζόλ (αρκεί να είναι εντελώς άδειες).

Τα κυριότερα πλεονεκτήματα από την ανακύκλωση σιδηρών κουτιών είναι:

1. Μείωση του όγκου των στερεών αποβλήτων που καταλήγουν σε ταφή κατά 1,3% περίπου.
2. Εξοικονόμηση ενέργειας και πρώτων υλών.
3. Μείωση των δαπανών για την ταφή.
4. Ο επιπλέον αναγκαίος εξοπλισμός είναι ελάχιστος.

Τα κυριότερα μειονεκτήματα της ανακύκλωσης σιδηρών κουτιών είναι:

1. Απαιτείται εκπαίδευση των καταναλωτών προκειμένου τα απόβλητα υλικά από σίδηρο να διαχωρίζονται σωστά.
2. Η ανακύκλωση μικρών ποσοτήτων ίσως δεν είναι συμφέρουσα.
3. Σε ορισμένες περιοχές το σκραπ σιδήρου μπορεί να μην είναι εμπορεύσιμο.

Οικονομική Ανάλυση

Οι τιμές πώλησης του σκραπ χάλυβα κυμαίνονται από 0 έως 50 USD/ton ενώ πιο υψηλές τιμές μπορούν να επιτευχθούν για καλύτερης ποιότητας υλικό. Η ανακύκλωση χάλυβα μπορεί να είναι πιο αποδοτική όταν συνδυαστεί με την ανακύκλωση άλλων υλικών (π.χ. αλουμίνιο). Έστω:

1. Μεσαίος κλίμακας πρόγραμμα ανακύκλωσης: 1 ton/μήνα.
2. Πρόμηθεια 40 κάδων συλλογής αποβλήτων: 15 USD έκαστος.
3. Πρόμηθεια ενός μεγάλου κάδου υποδοχής: 500 USD.
4. Εργασία για συλλογή-διαλογή των κάδων: 1 ώρα/εβδομάδα.
5. Κόστος υγειονομικής ταφής: 25 USD/ton.
6. Κόστος εργατικών: 30 USD/ώρα.

7. Κόστος μεταφοράς στο κέντρο ανακύκλωσης: 50 USD/μήνα.
8. Κόστος μεταφοράς στο χώρο ταφής: 150 USD/μήνα.
9. Τιμή πώλησης χάλυβα: 30 USD/ton.

Η σύγκριση του ετήσιου λειτουργικού κόστους ανακύκλωσης/ταφής σιδηρών κουτιών φαίνεται στον επόμενο πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2.1.

Σύγκριση κόστους ταφής/ανακύκλωσης σιδηρών κουτιών

	Ανακύκλωση	Ταφή
Κόστος εργατικών (USD)	1.560	0
Κόστος μεταφοράς (USD)	600	1.800
Κόστος ταφής (USD)	0	300
Συνολικό Λειτουργικό Κόστος (USD)	2.160	2.100
Συνολικά Έσοδα (USD)	360	0
Καθαρό Ετήσιο Αποτέλεσμα (USD)	-1.800	-2.100

Από την ανωτέρω ανάλυση προκύπτουν τα ακόλουθα: η ετήσια εξοικονόμηση από την ανακύκλωση είναι 300 USD, η αρχική επένδυση που απαιτείται για την πραγματοποίηση του προγράμματος της ανακύκλωσης ανέρχεται σε 1.100 USD ενώ η περίοδος αποπληρωμής της επένδυσης είναι λιγότερη από 4 έτη¹⁸.

4.3. Ανακύκλωση Χαρτιού

Τα απόβλητα χαρτιά εκτιμάται ότι συμμετέχουν κατά 35-40% στον όγκο των δημοτικών απορριμμάτων που καταλήγουν στους χώρους ταφής. Ένας τρόπος για την μείωση του ποσοστού αυτού είναι η ανακύκλωση με την οποία εξάλλου δίνεται η δυνατότητα τόσο για περιορισμό των εξόδων ταφής των αποβλήτων όσο και για εξοικονόμηση πρώτης ύλης που απαιτείται για την παραγωγή χαρτιού. Η ποιότητα των προϊόντων που παράγονται από ανακυκλωμένο χαρτί βελτιώνεται συνεχώς ενώ ταυτόχρονα αυξάνει η ζήτηση για ανακυκλούμενο χαρτί υψηλής ποιότητας. Το τελευταίο χρησιμοποιείται πλέον στην παραγωγή χαρτιού εκτύπωσης, γραφικών αλλά και προϊόντων υγιεινής. Η χαρτοβιομηχανία έχει βελτιώσει και ενσωματώσει τεχνικές απομελάνωσης του ανακυκλωμένου χαρτιού στην παραγωγική της διαδικασία με αποτέλεσμα να έχει αυξήσει την ποσότητα που χρησιμοποιεί. Ορισμένες προβλέψεις, μάλιστα, εκτιμούν ότι σε λίγα χρόνια οι ποσότητες ανακυκλωμένου χαρτιού δεν θα επαρκούν για να καλύψουν τη ζήτηση αν δεν αυξηθεί η ανακύκλωση χαρτιού.

Προκειμένου να επιτευχθούν οι μεγαλύτερες δυνατές αποδόσεις στην ανακύκλωση χαρτιού είναι απαραίτητο να επιλεγούν εξ' αρχής τα διαφορετικά είδη χαρτιών που συμμετέχουν ή όχι στο πρόγραμμα ανακύκλωσης (χαρτιά γραφείου, εφημερίδες, χαρτόνια, χαρτιά χαμηλής ποιότητας κ.λπ.) και να διασφαλιστεί ότι τα μη συμβατά είδη δεν θα υπεισέρχονται στην ανακύκλωση. Άλλες χρήσεις του ανακυκλωμένου χαρτιού (συνήθως χαμηλότερης ποιότητας) είναι:

1. για την παραγωγή ορισμένων ειδών συσκευασίας,
2. ως καύσιμο σε μορφή pellets (υποκατάστατο στερεών ορυκτών καυσίμων σε βιομηχανικούς λέβητες).

Ένα αποτελεσματικό πρόγραμμα ανακύκλωσης χαρτιού πρέπει να περιλαμβάνει ένα επαρκές απόθεμα πηγών αποβλήτων χαρτιού, σωστή διαχείριση αυτών ώστε να μην αναμιγνύονται χαρτιά διαφόρων ποιότητων και ένα εξακριβωμένο αριθμό τελικών προϊόντων που να μπορούν εναλλακτικά να δεχθούν ανακυκλωμένο χαρτί κατά την παραγωγή τους.

Τα κυριότερα πλεονεκτήματα από την ανακύκλωση χαρτιού είναι:

1. Μείωση του όγκου των στερεών αποβλήτων που καταλήγουν σε ταφή και των αντίστοιχων δαπανών.
2. Εξοικονόμηση της πρώτης ύλης (ξυλεία) που χρησιμοποιείται στην παραγωγή χαρτιού.
3. Μείωση ορυκτών στερεών καυσίμων όταν το ανακυκλωμένο χαρτί χρησιμοποιείται ως καύσιμο.

Τα κυριότερα μειονεκτήματα της ανακύκλωσης χαρτιού είναι:

1. Απαιτείται εκπαίδευση καταναλωτών και προσωπικού προκειμένου η ανακύκλωση να είναι αποδοτική.
2. Έξοδα διαχείρισης και μεταφοράς.
3. Απαιτείται η προσεκτική διαλογή των διαφόρων ειδών χαρτιού για να μην αναμιγνύονται διαφορετικές ποιότητες.

Οικονομική Ανάλυση

Η ακόλουθη περίπτωση δεν περιλαμβάνει αρχική επένδυση και λειτουργικό κόστος διότι θεωρείται ότι αυτή παρέχεται (κάδοι συλλογής και μεταφορά) από το τοπικό κέντρο ανακύκλωσης. Έστω:

1. Πρόγραμμα ανακύκλωσης χαρτιού: 2.000 ton/έτος.
2. Αρχική Επένδυση: 0.
3. Εργασία για συλλογή-διαλογή χαρτιού: 12 ώρες/εβδομάδα.
4. Κόστος εργατικών: 30 USD/ώρα.
5. Κόστος μεταφοράς και υγειονομικής ταφής: 20 USD/ton.

Η σύγκριση του ετήσιου λειτουργικού κόστους ανακύκλωσης/ταφής αποβλήτων χαρτιού παρουσιάζεται στον πίνακα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.3.1.

Σύγκριση κόστους ανακύκλωσης/ταφής αποβλήτων χαρτιού

	Ανακύκλωση	Ταφή
Κόστος εργατικών (USD)	18.700	0
Κόστος ταφής (USD)	0	40.000
Συνολικό Λειτουργικό Κόστος (USD)	18.700	40.000
Συνολικά Έσοδα (USD)	0	0
Καθαρό Ετήσιο Αποτέλεσμα (USD)	-18.700	-40.000

Από την ανωτέρω ανάλυση προκύπτει ότι η ετήσια εξοικονόμηση από την ανακύκλωση είναι 21.300 USD ενώ δεν απαιτείται αρχική επένδυση για την πραγματοποίηση του προγράμματος της ανακύκλωσης¹⁹.

4.4. Ανακύκλωση Πλαστικών

Οι απόβλητοι πλαστικοί περιέκτες (φιάλες, δοχεία και λοιπά υλικά συσκευασίας) οι οποίοι συμμετέχουν στον όγκο των απορριμμάτων που καταλήγουν στους χώρους ταφής, έχουν εμπορική αξία ενώ με την ανακύκλωση τους επιτυγχάνεται εξοικονόμηση ενέργειας και πρώτων υλών. Τα είδη πλαστικών τα οποία ανακυκλώνονται στις μέρες μας είναι το τереφθαλικό πολυαιθυλένιο (PET), το πολυαιθυλένιο υψηλής και χαμηλής πυκνότητας (HDPE και LDPE αντίστοιχα) και το πολυστυρένιο (PS). Για την αναγνώριση του είδους πλαστικού από το οποίο είναι φτιαγμένο το προϊόν έχει καθιερωθεί η κωδικοποίηση που φαίνεται στον πίνακα 4.4.1 και η οποία αναγράφεται σε αυτό.

Ένα πρόγραμμα ανακύκλωσης πλαστικών μπορεί εύκολα να ενσωματωθεί σε υφιστάμενο άλλο υλικό (π.χ. αλουμινίου). Ο διαχωρισμός των πλαστικών ανά είδος μπορεί να γίνει είτε από τους καταναλωτές είτε από τους συμμετέχοντες στα προγράμματα συλλογής. Η χρήση του ανακυκλωμένου πλαστικού συχνά διέπεται από ορισμένους περιορισμούς: δεν επιτρέπεται η χρήση του για την παραγωγή υλικών συσκευασίας για τρόφιμα εκτός αν η επιφάνεια του υλικού που έρχεται σε επαφή με τρόφιμα είναι από πρωτογενές πλαστικό, η ζήτηση χρωματισμένου πλαστικού είναι περιορισμένη (προτιμάται το διαφανές πλαστικό), υπάρχουν περιορισμοί ανάλογα με το σχήμα του προϊόντος κ.λπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.4.1.

Κωδικοποίηση και τυπική χρήση των διαφόρων ειδών πλαστικού

Κωδικός Αριθμός	Είδος Πλαστικού	Τυπική Χρήση
1	PET	Φιάλες Αναψυκτικών
2	HDPE	Φιάλες Απορρυπαντικών
3	PVC	Φιάλες Νερού
4	LDPE	Διαφανείς Μεμβράνες
5	PP	Περιέκτες Φαρμάκων
6	PS	Πλαστικά Πιάτα
7	Σύνθετο	Διάφορες Συσκευασίες

Τα κυριότερα πλεονεκτήματα από την ανακύκλωση πλαστικού είναι:

1. Μείωση του όγκου των στερεών αποβλήτων που καταλήγουν σε ταφή.
2. Εξοικονόμηση ενέργειας και πρώτων υλών.
3. Μείωση των δαπανών για την ταφή.
4. Ο επιπλέον αναγκαίος εξοπλισμός είναι ελάχιστος.

Τα κυριότερα μειονεκτήματα της ανακύκλωσης πλαστικού είναι:

1. Απαιτείται εκπαίδευση καταναλωτών και προσωπικού προκειμένου η ανακύκλωση να είναι αποδοτική.
2. Η ανακύκλωση μικρών ποσοτήτων ίσως δεν είναι συμφέρουσα.
3. Απαιτείται η προσεκτική διαλογή των διαφόρων ειδών πλαστικού.

Οικονομική Ανάλυση

Οι τιμές πώλησης του πλαστικού κυμαίνονται από 200 έως 1.000 USD/ton. Ένα πρόγραμμα ανακύκλωσης αποκλειστικά αποβλήτων πλαστικών ίσως να μην είναι συμφέρον εκτός αν ανακυκλώνονται πολύ μεγάλες ποσότητες (εξαρτάται κυρίως από την τρέχουσα τιμή πώλησης του πλαστικού). Η ανακύκλωση αυτή μπορεί να είναι πιο αποδοτική όταν συνδυαστεί με την ανακύκλωση άλλων υλικών (π.χ. γυαλί, αλουμίνιο κ.λπ.). Έστω:

1. Μεσαίος κλίμακας ανακύκλωση πλαστικών: 2 ton/μήνα.
2. Πρόμηθεια 40 κάδων συλλογής αποβλήτων: 15 USD έκαστος.
3. Πρόμηθεια ενός μεγάλου κάδου υποδοχής: 500 USD.
4. Εργασία για συλλογή-διαλογή των κάδων: 2 ώρες/εβδομάδα.
5. Κόστος υγειονομικής ταφής: 25 USD/ton.
6. Κόστος εργατικών: 30 USD/ώρα.
7. Κόστος μεταφοράς ανακύκλωσης - ταφής: 150 USD/μήνα.
8. Τιμή πώλησης ανακυκλωμένου πλαστικού: 200 USD/ton.

Η σύγκριση του ετήσιου λειτουργικού κόστους ανακύκλωσης/ταφής πλαστικών δίνεται στον ακόλουθο πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2.2.

Σύγκριση κόστους ανακύκλωσης/ταφής αποβλήτων πλαστικών

	Ανακύκλωση	Ταφή
Κόστος εργατικών (USD)	3.100	0
Κόστος μεταφοράς (USD)	1.800	1.800
Κόστος ταφής (USD)	0	600
Συνολικό Λειτουργικό Κόστος (USD)	4.900	2.400
Συνολικά Έσοδα (USD)	4.800	0
Καθαρό Ετήσιο Αποτέλεσμα (USD)	-100	-2.400

Από την ανωτέρω ανάλυση προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα: η ετήσια εξοικονόμηση από την ανακύκλωση είναι 2.300 USD, η αρχική επένδυση που απαιτείται για την πραγματοποίηση του προγράμματος της ανακύκλωσης ανέρχεται σε 1.100 USD ενώ η περίοδος αποπληρωμής της επένδυσης είναι λιγότερη από 1 έτος²⁰.

4.5. Ανακύκλωση Γυαλιού

Τα απόβλητα γυάλινα υλικά συσκευασίας συμμετέχουν σε σημαντικό βαθμό στον όγκο των δημοτικών απορριμμάτων, οι περισσότεροι καταναλωτές γνωρίζουν ότι μπορούν να ανακυκλωθούν (σε αντίθεση με άλλα γυάλινα αντικείμενα όπως τα τζάμια, οι καθρέπτες κ.λπ.) και έχουν εμπορική αξία. Επιπλέον, ένα απλό πρόγραμμα ανακύκλωσης γυαλιού δεν απαιτεί ιδιαίτερο εξοπλισμό. Επίσης, ένα μέρος των υλικών αυτών (κυρίως φιάλες μπίρας και κρασιού) μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν. Το ανακυκλούμενο γυαλί μπορεί να είναι διαφανές, καφέ ή πράσινο. Η μεγαλύτερη ζήτηση αφορά στο διαφανές γυαλί και ακολουθεί το καφέ. Η ζήτηση του πράσινου ανακυκλωμένου γυαλιού είναι γενικά ασήμαντη ενώ τα κομμάτια από γυαλιά διαφόρων χρωμάτων συνήθως δεν είναι εμπορεύσιμα. Η κύρια αγορά του ανακυκλωμένου γυαλιού είναι οι βιομηχανίες γυάλινων υλικών συσκευασίας αλλά χρησιμοποιείται επίσης και σε πολλές άλλες δραστηριότητες (κατασκευές, οικοδομικά προϊόντα κ.λπ.).

Ένα από τα κύρια προβλήματα στην ανακύκλωση του γυαλιού είναι η απομάκρυνση των ξένων στοιχείων που υπάρχουν μαζί με το ανακυκλούμενο γυαλί (μεταλλικά καπάκια, κεραμικά, μη ανακυκλώσιμο γυαλί, πέτρες, σκόνη κ.λπ.). Έχουν αναπτυχθεί διάφοροι τρόποι διαχωρισμού τους αν και σε αυτούς δεν περιλαμβάνεται ο

διαχωρισμός των κεραμικών ενώ επίσης η απομάκρυνση των μη σιδηρούχων μετάλλων έχει ως συνέπεια απώλειες γυαλιού 5-8%.

Τα κυριότερα πλεονεκτήματα από την ανακύκλωση γυαλιού είναι:

1. Μείωση του όγκου των στερεών αποβλήτων που καταλήγουν σε ταφή (κατά 5,7% περίπου) και του αντίστοιχου κόστους.
2. Δημιουργία εσόδων από την πώληση του ανακυκλούμενου γυαλιού.

3. Μείωση στη χρήση των προσθέτων στις κατασκευές.

4. Οι επαναχρησιμοποιούμενες φιάλες είναι φθηνότερες.

Τα κυριότερα μειονεκτήματα της ανακύκλωσης γυαλιού είναι:

1. Απαιτείται εκπαίδευση των καταναλωτών προκειμένου τα απόβλητα υλικά από γυαλί να διαχωρίζονται σωστά.
2. Η τιμή πώλησης του γυαλιού είναι ευμετάβλητη.
3. Απαιτείται πολύ μεγάλη προσοχή για την αποφυγή προσμίξεων με ανεπιθύμητα υλικά.

Οικονομική Ανάλυση

Οι τιμές πώλησης του γυαλιού κυμαίνονται από 0 έως 50 USD/ton ενώ πιο υψηλές τιμές μπορούν να επιτευχθούν για καλύτερης ποιότητας υλικό. Έστω:

1. Μεσαίος κλίμακας πρόγραμμα ανακύκλωσης: 1 ton/μήνα.
2. Πρόμηθεια 40 κάδων συλλογής αποβλήτων: 15 USD έκαστος.
3. Προμήθεια ενός μεγάλου κάδου υποδοχής: 500 USD.
4. Εργασία για συλλογή-διαλογή των κάδων: 1 ώρα/εβδομάδα.
5. Κόστος υγειονομικής ταφής: 25 USD/ton.
6. Κόστος εργατικών: 30 USD/ώρα.
7. Κόστος μεταφοράς στο κέντρο ανακύκλωσης: 50 USD/μήνα.
8. Κόστος μεταφοράς στο χώρο ταφής: 150 USD/μήνα.
9. Τιμή πώλησης γυαλιού: 15 USD/ton.

Η σύγκριση του ετήσιου λειτουργικού κόστους ανακύκλωσης/ταφής γυαλιού είναι η εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.5.1.

Σύγκριση κόστους ανακύκλωσης/ταφής γυαλιού

	Ανακύκλωση	Ταφή
Κόστος εργατικών (USD)	1.560	0
Κόστος μεταφοράς (USD)	600	1.800
Κόστος ταφής (USD)	0	300
Συνολικό Λειτουργικό Κόστος (USD)	2.160	2.100
Συνολικά Έσοδα (USD)	180	0
Καθαρό Ετήσιο Αποτέλεσμα (USD)	-1.980	-2.100

Από την ανωτέρω ανάλυση προκύπτει ότι η ετήσια εξοικονόμηση από την ανακύκλωση είναι μόλις 120 USD, η αρχική επένδυση που απαιτείται για την πραγματοποίηση του προγράμματος της ανακύκλωσης ανέρχεται σε 1.100 USD ενώ η περίοδος αποπληρωμής της επένδυσης είναι μεγαλύτερη από 9 έτη²¹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] R.P. Quellette, "Disposable, Degradable and Recyclable", In *Encyclopedia of Environmental Control Technology, Vol. 5: Waste Minimization and Recycling*, Gulf Publishing Company, Texas, 1992.
- [2] F. Lehner et al., "The Future of Industry in Europe (FINE Project)", *Synthesis Report by IAT, MONITOR-FAST DOSSIER, Theme A: Research Coordinator in Charge Werner Wobbe*, Commission of the European Communities, Brussels, September 1993.
- [3] Σ. Κ. Καρβούνης, «Διαχείριση του Περιβάλλοντος», Εκδόσεις Α. Σταμούλης, Πειραιάς 1991.
- [4] Α. Σκορδύλης, «Εισαγωγή στην Επεξεργασία των Απορριμμάτων. Μηχανική Διαλογή», Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος.
- [5] G. F. Vajda, "Overcoming Obstacles to Pollution Prevention: An Integrated Approach", In *Encyclopedia of Environmental Control Technology, Vol. 5: Waste Minimization and Recycling*, Gulf Publishing Company, Texas, 1992.
- [6] A. Marsden, "The Challenge of Domestic Waste Disposal", In *Packaging in the Environment*, Blackie Academic & Professional, 1993.
- [7] E. Johnson, "Worldwide Environmental Contrasts – Europe", In *Packaging in the Environment*, Blackie Academic & Professional, 1993.
- [8] I. Boustead, G. F. Hancock, "Handbook of Industrial Energy Analysis", Ellis Horwood Limited/John Wiley & Sons, 1979.
- [9] Ν. Γ. Καρακασίδης, «Συσκευασία και Περιβάλλον», Εκδόσεις ΙΩΝ, Περιστέρι 1991.
- [10] APME, "Valorisation Chimique", Syndicat des Producteurs de Matieres Plastiques.
- [11] R. Davis, "Packaging Policy Options", INCPEN Discussion Paper, October 1989.
- [12] Ο.Ο.Σ.Α., «Οικιακά Απορρίμματα (Επιλεκτική Συλλογή και Ανακύκλωση)», ΕΛΚΕΠΑ, Αθήνα, 1986.
- [13] Γ. Φραντζής, «Επεξεργασία Στατιστικών Στοιχείων και Οικονομικής Αξιολόγησης του Πειραματικού Σταδίου του Προγράμματος Διαλογή στην Πηγή», Τεχν. Χρον. Γ., 1988, Τόμος 8, Τεύχος 1.
- [14] Μ. Αλεξάκη, Ι. Αγαπητίδης, «Η Διαχείριση των Απορριμμάτων στην Ελληνική Περιφέρεια - Οδηγός για τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης», Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Νοέμβριος 1991.

- [15] J. Fonteyne, "Packaging Material Recovery and Recycling", In *Packaging in the Environment*, Blackie Academic & Professional, 1993.
- [16] D. Pearce, "Economic Instruments - A Formula for Environmental Costs". In *Proceedings of Conference Propack 93 - The Packaging Function: Environmental Issues Today & Tomorrow, 16-17 March 1993*.
- [17] Joint Service Pollution Prevention Opportunity Handbook, "Aluminum Can Recycling", Section 7: Solid Waste Management, 1999, URL: http://enviro.nfesc.navy.mil/p2library/cgi-bin/p2h_datasheet.cfm?itemID=114
- [18] Joint Service Pollution Prevention Opportunity Handbook, "Steel Can Recycling", Section 7: Solid Waste Management, 1999, URL: http://enviro.nfesc.navy.mil/p2library/cgi-bin/p2h_datasheet.cfm?itemID=115
- [19] Joint Service Pollution Prevention Opportunity Handbook, "Paper Recycling", Section 7: Solid Waste Management, 1999, URL: http://enviro.nfesc.navy.mil/p2library/cgi-bin/p2h_datasheet.cfm?itemID=121
- [20] Joint Service Pollution Prevention Opportunity Handbook, "Plastic Recycling", Section 7: Solid Waste Management, 1999, URL: http://enviro.nfesc.navy.mil/p2library/cgi-bin/p2h_datasheet.cfm?itemID=119
- [21] Joint Service Pollution Prevention Opportunity Handbook, "Glass Recycling and Reuse", Section 7: Solid Waste Management, 1999, URL: http://enviro.nfesc.navy.mil/p2library/cgi-bin/p2h_datasheet.cfm?itemID=116.

Δημήτριος Α. Γεωργακέλλος*

ΣΧΕΔΙΑΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ:
ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ
ΠΑΡΑΜΕΤΡΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΦΙΛΙΚΗΣ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑΣ

ABSTRACT

The present paper is concerned with the environmental approach of the activity of products design and, in particular, with the environmental design of packaging materials. The concept of this approach is to identify, during the stage of products development, the total impact of these products on the environment and subsequently to evaluate opportunities to reduce the resulting environmental effects. The main focus of the paper is on the elements that must be taken into consideration in order to design environmental friendly packaging. For this purpose, it is provided useful data about the areas of greater environmental burden of the most common packaging materials, such as resource requirements (energy and raw material consumption) and environmental releases (atmospheric and waterborne emissions and solid wastes).

1. ΓΕΝΙΚΑ

Η «σχεδίαση για το περιβάλλον» εμφανίστηκε ως όρος που περιγράφει τη φιλοσοφία της ολοκλήρωσης των περιβαλλοντικών θεωρήσεων στη διαδικασία σχεδίασης ενός προϊόντος. Κανένα προϊόν, πλέον, δεν μπορεί να θεωρείται φιλικό προς το περιβάλλον

---

* Λέκτορας του Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς.

αν δεν παράγεται με τρόπο που να προκαλεί την ελάχιστη δυνατή περιβαλλοντική καταστροφή. Στο πλαίσιο αυτό, μια αξιολόγηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της παραγωγικής διαδικασίας θα μπορούσε να περιλάβει τη χρήση των πρώτων υλών, την κατανάλωση ενέργειας, την πρόληψη της ρύπανσης, καθώς και τη δημιουργία στερεών αποβλήτων. Ειδικότερα, η σχεδίαση για το περιβάλλον μπορεί να περιλαμβάνει τις εξής περιπτώσεις:

- Σχεδίαση για εξοικονόμηση φυσικών πόρων: προτιμάται η χρήση ανακυκλωμένων υλικών, όπου αυτό είναι δυνατό.
- Σχεδίαση για πρόληψη της ρύπανσης: επιχειρείται να ελαχιστοποιηθούν οι εκπομπές ρυπαντών σε αέρα, νερό και έδαφος με παράλληλη μεταβολή της σύνθεσης τους.
- Σχεδίαση για απόρριψη: προσπάθεια ελαχιστοποίησης του ποσού των αποβλήτων κατά βάρος και κατ' όγκον προκειμένου να απαιτείται λιγότερος χώρος απόθεσης τους, καθώς και περιορισμού των τοξικών υποπροϊόντων κατά τη καύση αυτών (όπου γίνεται).
- Σχεδίαση για μη απόρριψη: στόχος είναι να σχεδιασθεί ένα προϊόν έτσι, που να είναι εύκολα επαναχρησιμοποιήσιμο ή ανακυκλώσιμο.

Η ίδια γενική πορεία περιβαλλοντικών θεωρήσεων χρησιμοποιείται και για τη συσκευασία του προϊόντος. Δηλαδή, σχεδίαση για απόρριψη και μη απόρριψη, σχεδίαση για πρόληψη της ρύπανσης και σχεδίαση για εξοικονόμηση πόρων. Στόχος είναι η «ανάπτυξη φιλικής προς το περιβάλλον συσκευασίας»¹.

Συνεπώς, τα κυριότερα κριτήρια αξιολόγησης μιας συσκευασίας από οικολογικής άποψης, πρέπει να αφορούν και να περιλαμβάνουν το είδος και την ποσότητα των πρώτων και λοιπών υλών που απαιτούνται για την παραγωγή της, το ποσοστό χρήσης δευτερογενούς (ανακυκλωμένου) υλικού, τη συνολική κατανάλωση ενέργειας καθώς και τη συνολική αποδέσμευση αέριων, υγρών και στερεών αποβλήτων, συμπεριλαμβανομένων και των αποβλήτων συσκευασιών που προκύπτουν κατά την απόρριψη αυτών². Η αξιολόγηση με βάση τα παραπάνω κριτήρια πρέπει να λαμβάνει υπόψη το συνολικό κύκλο ζωής του υλικού συσκευασίας και να εξετάζει κατά πόσο επιτυγχάνονται οι γενικοί στόχοι της ελαχιστοποίησης της χρήσης φυσικών πόρων και της εκπομπής βλαβερών ουσιών, καθώς και της μεγιστοποίησης του χρόνου ζωής του προϊόντος και του ποσοστού επαναχρησιμοποίησης των υλικών³. Ανεξάρτητα πάντως των παραπάνω, οι βασικές αρχές οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη προκειμένου να επιτυγχάνεται η ελάχιστη δυνατή επιβάρυνση του περιβάλλοντος, είναι κατά σειρά προτίμησης οι εξής:

- Απουσία Συσκευασίας: εφόσον, για κανένα ιδιαίτερο λόγο, η συσκευασία ενός προϊόντος δεν κρίνεται απαραίτητη, τότε μπορεί να παραλείπεται.
  - Ελάχιστη Συσκευασία: εφόσον η συσκευασία ενός προϊόντος θεωρείται απαραίτητη για συγκεκριμένους λόγους, τότε πρέπει να καταβάλλεται προσπάθεια ώστε να είναι η ελάχιστη δυνατή. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί είτε επιλέγοντας κατάλληλο υλικό συσκευασίας είτε σχεδιάζοντας κατάλληλα το συσκευαζόμενο προϊόν (π.χ. προϊόντα όπως χυμοί, απορρυπαντικά κ.λπ. σε συμκνωμένη μορφή).
  - Αναλώσιμη ή Επαναχρησιμοποιήσιμη Συσκευασία: η συσκευασία μπορεί να είναι αναλώσιμη και να καταναλώνεται ή απλώς να εξαλείφεται μαζί με το προϊόν (π.χ. υδατοδιαλυτή συσκευασία απορρυπαντικών) ή να είναι επαναχρησιμοποιήσιμη οπότε μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε για να συσκευασθεί το ίδιο προϊόν (π.χ. επαναπληρώσιμες φιάλες) είτε σε άλλες εφαρμογές (π.χ. βάζα συσκευασίας τροφίμων που κατόπιν χρησιμοποιούνται ως ποτήρια κ.λπ.).
  - Ανακυκλώσιμη Συσκευασία και Συσκευασία από Ανακυκλωμένα Υλικά: εφόσον το υλικό συσκευασίας δεν μπορεί να επαναχρησιμοποιηθεί όπως είναι, τότε πρέπει να μπορεί να ανακυκλωθεί ώστε να χρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη για την παραγωγή άλλων αντικειμένων, ενώ επίσης πρέπει και το ίδιο να έχει παραχθεί με βάση ανακυκλωμένα υλικά^{4,5}.
- Στη συνέχεια δίνονται περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις βασικές περιβαλλοντικές παραμέτρους των κυριότερων υλικών συσκευασίας.

2. ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΩΝ ΥΛΩΝ

Για την παραγωγή των υλικών συσκευασίας, όπως και κάθε άλλου προϊόντος, είναι αναγκαία η κατανάλωση ενέργειας. Η ενέργεια αυτή, η οποία είναι απαραίτητη για την πραγματοποίηση των διαφόρων φυσικών, χημικών και άλλων διεργασιών που περιλαμβάνονται σε κάθε παραγωγική διαδικασία, καταναλώνεται σε διάφορες μορφές και σε διαφορετικά στάδια αυτής της διαδικασίας. Εκτός, όμως, από ενέργεια, η παραγωγή υλικών συσκευασίας απαιτεί και την κατανάλωση πρώτων και βοηθητικών υλών. Τα επίπεδα της κατανάλωσης τόσο της ενέργειας όσο και των πρώτων υλών εξαρτώνται από διάφορες παραμέτρους όπως είναι, για παράδειγμα, το βάρος του υλικού συσκευασίας (είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελευταία χρόνια έχει επιτευχθεί σημαντική μείωση του βάρους των

περισσότερων υλικών συσκευασίας), το ποσοστό χρησιμοποίησης ανακυκλωμένων υλικών στη θέση πρωτογενών κ.λπ.^{8,7} Στη συνέχεια παρουσιάζεται συνοπτικά η κατάσταση που επικρατεί στις μέρες μας σχετικά με την κατανάλωση ενέργειας και πρώτων υλών των κυριότερων υλικών συσκευασίας.

2.1. Γυαλί

Το γυαλί παράγεται κυρίως από χαλαζιακή άμμο, ανθρακική σόδα και ασβεστόλιθο. Η σύντηξη των υλικών αυτών, μαζί με τεμάχια ανακυκλωμένου γυαλιού (εφόσον χρησιμοποιούνται), κονιοποιημένο άνθρακα και διάφορες βοηθητικές ύλες (θειικό ασβέστιο, αλουμίνα, ανθρακικό κάλιο, ενώσεις του σεληνίου, ανθρακικά άλατα κ.λπ.), γίνεται σε αρκετά υψηλές θερμοκρασίες οι οποίες επιτυγχάνονται με την καύση διαφόρων καυσίμων, συνήθως πετρελαιοειδών. Εκτός από τα παραπάνω υλικά, στην παραγωγή του γυαλιού χρησιμοποιούνται επίσης και σημαντικές ποσότητες νερού. Γενικά, η τυπική σύνθεση των χρησιμοποιούμενων πρώτων υλών είναι η εξής^{9,9}:

- χαλαζιακή άμμος: 0,59-0,76 kg ανά kg παραγόμενου γυαλιού,
- ανθρακική σόδα: 0,04-0,25 kg ανά kg παραγόμενου γυαλιού,
- ασβεστόλιθος: 0,15-0,25 kg ανά kg παραγόμενου γυαλιού,
- βοηθητικές ύλες: 0,07-0,20 kg ανά kg παραγόμενου γυαλιού, και
- νερό: 2,35 kg περίπου ανά kg παραγόμενου γυαλιού.

Σε ότι αφορά στην ενέργεια που καταναλώνεται, αυτή εξαρτάται από διάφορες παραμέτρους όπως είναι η εφαρμοζόμενη τεχνολογία, το ποσοστό χρήσης ανακυκλωμένου γυαλιού, η σύνθεση και η αναλογία των πρώτων και βοηθητικών υλών που χρησιμοποιούνται κ.λπ. Συνήθως, η απαιτούμενη αυτή ενέργεια κυμαίνεται μεταξύ 4 και 17 MJ περίπου ανά παραγόμενο χιλιόγραμμο γυαλιού, ανάλογα από τον τόπο, το χρόνο και τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν, την μεθοδολογία μέτρησης που εφαρμόζεται, την ακρίβεια που επιτυγχάνεται κ.λπ. Στην ενέργεια αυτή πρέπει να προστίθεται κάθε φορά και η ενέργεια που καταναλώνεται για την μορφοποίηση του γυαλιού στο εκάστοτε υλικό συσκευασίας (π.χ. φιάλη, βάζο, αμπούλα κ.λπ.)^{10,11}. Στον πίνακα 1 παρουσιάζεται η ενέργεια η οποία απαιτείται για την παραγωγή ενός χιλιόγραμμου γυαλιού με προσρισμό τη συσκευασία, σύμφωνα με μετρήσεις που έγιναν στη Βρετανία. Στον πίνακα αυτό, σημειώνεται επιπλέον η συνεισφορά της κάθε πρώτης ύλης στη διαμόρφωση της ενεργειακής κατανάλωσης καθώς και οι κυριότερες μορφές ενέργειας (ηλεκτρική ενέργεια, υγρά καύσιμα κ.λπ.) που χρησιμοποιούνται^{11,12}.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Κατανάλωση ενέργειας (MJ/kg) ανά πρώτη ύλη
στην παραγωγή γυαλιού

Πρώτη Ύλη	Ηλεκτρική Ενέργεια	Υγρά Καύσιμα	Λοιπά Καύσιμα	Συνολική Ενέργεια
Χαλαζιακή Άμμος	0,12	0,21	-	0,33
Ασβεστόλιθος	0,03	0,04	-	0,07
Ανθρακική Σόδα	0,07	2,21	0,93	3,21
Βοηθητικές Ύλες	0,08	0,26	0,08	0,42
Νερό	0,02	-	-	0,02
Σύνολο	0,32	2,72	1,01	4,05

2.2. Πλαστικά

Τα πλαστικά προέρχονται από τη βιομηχανία πετροχημικών στην οποία οι κυριότερες πρώτες ύλες είναι το πετρέλαιο και το φυσικό αέριο. Αρχικά παράγονται διάφορα χημικά ενδιάμεσα και μονομερή από τα οποία, με τη βοήθεια διαφόρων καταλυτών και άλλων βοηθητικών υλικών (γεμιστικά, ενισχυτικά, πλαστικοποιητές κ.λπ.), παράγονται τα τελικά πολυμερή. Τα σημαντικότερα από τα χημικά ενδιάμεσα και μονομερή είναι το αιθυλένιο, το προπυλένιο, το βουτυλένιο, το βουταδιένιο, η φαινόλη, η φορμαλδεΐδη, το μονομερές χλωριούχο βινύλιο, το οξεικό βινύλιο, ο φθαλικός ανυδρίτης, το ακρυλικό και μεθακρυλικό μεθύλιο κ.λπ., ενώ ως γεμιστικά και ενισχυτικά συνήθως χρησιμοποιούνται κυτταρινικά υλικά (ξυλάλευρο, βαμβάκι, χαρτοπολτός), φυτικές ίνες (σιζάλ), ανθρακικά υλικά (ίνες γραφίτη και αιθάλη), συνθετικά υλικά (ίνες Kevlar), ορυκτά γεμιστικά (ανθρακικό ασβέστιο, χαλαζίας, каоλίνης, τάλκης, οξειδία μετάλλων, πυριτικά άλατα), κονιοποιημένα μέταλλα (σίδηρος, χαλκός, αλουμίνιο, μόλυβδος και ψευδάργυρος) καθώς και διάφορες ανόργανες ίνες (ίνες γυαλιού, οξειδία του αργιλίου, βασάλτης). Επίσης, ανάλογα με το είδος του πλαστικού που παράγεται μπορεί να απαιτείται και η χρήση άλλων υλικών ενώ καταναλώνονται και σημαντικές ποσότητες νερού^{9,13}.

Σε ότι αφορά στην ενέργεια παραγωγής των πλαστικών, αυτή περιλαμβάνει και εκείνη που περιέχεται στα υλικά (πετρέλαιο, φυσικό αέριο κ.λπ.) τα οποία χρησιμοποιούνται ως πρώτες ύλες. Όπως και στην περίπτωση του γυαλιού, η ενέργεια αυτή εξαρτάται από τον τόπο, το χρόνο και τις άλλες συνθήκες που επικρατούν σε κάθε μέτρηση και συνήθως κυμαίνεται από 50 έως 60 MJ/kg για το πολυβινυλοχλωρίδιο (PVC), από 85 έως 155 MJ/kg για το τε-

ρεφθαλικό πολυαιθυλένιο (PET), από 71 έως 80 MJ/kg για το πολυπροπυλένιο (PP), από 67 έως 114 MJ/kg για το πολυαιθυλένιο υψηλής πυκνότητας (HDPE), από 68 έως 89 MJ/kg για το πολυαιθυλένιο χαμηλής πυκνότητας (LDPE), και από 77 έως 105 MJ/kg για το πολυστυρένιο υψηλής αντοχής (HI-PS). Οι παραπάνω καταναλώσεις ενέργειας προσαυξάνονται με εκείνες που απαιτούνται κάθε φορά για την μορφοποίηση των πλαστικών στα διάφορα υλικά συσκευασίας^{10,14}. Στον πίνακα 2 δίνεται η ενέργεια παραγωγής των σημαντικότερων για τη βιομηχανία υλικών συσκευασίας πλαστικών, όπως μετρήθηκε σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπου μάλιστα σημειώνονται και οι κυριότερες μορφές ενέργειας (ηλεκτρική ενέργεια, υγρά καύσιμα κ.λπ.) που χρησιμοποιούνται, ενώ στον πίνακα 3 δίνεται η τυπική κατανάλωση νερού^{12,15-17}.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Κατανάλωση ενέργειας (MJ/kg) στην παραγωγή των πλαστικών

Είδος Πλαστικού	Ηλεκτρική Ενέργεια	Υγρά Καύσιμα	Λοιπά Καύσιμα	Συνολική Ενέργεια
Πολυβινυλοχλωρίδιο	39,58	19,27	-	58,85
Πολυαιθυλένιο Υψηλής Πυκνότητας	3,88	36,09	41,02	80,99
Πολυαιθυλένιο Χαμηλής Πυκνότητας	2,23	22,39	58,36	82,98
Τερεφθαλικό Πολυαιθυλένιο	21,56	132,32	-	153,88
Πολυπροπυλένιο	3,48	54,78	21,78	80,04
Πολυστυρένιο Γενικής Χρήσης	2,38	40,78	58,23	101,39
Πολυστυρένιο Υψηλής Αντοχής	2,79	44,53	57,78	105,1
Διογκώσιμο Πολυστυρένιο	3,29	48,46	44,48	96,23

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

Κατανάλωση νερού στην παραγωγή των πλαστικών

Είδος Πλαστικού	Κατανάλωση Νερού (kg/kg)
Πολυβινυλοχλωρίδιο	5,8
Πολυαιθυλένιο Υψηλής Πυκνότητας	9,5
Πολυαιθυλένιο Χαμηλής Πυκνότητας	4,1
Τερεφθαλικό Πολυαιθυλένιο	1,5
Πολυπροπυλένιο	3,1
Πολυστυρένιο Γενικής Χρήσης	5,0
Πολυστυρένιο Υψηλής Αντοχής	15,0
Διογκώσιμο Πολυστυρένιο	9,8

2.3. Χαρτί - Χαρτόνι

Η βιομηχανία χαρτιού-χαρτονιού είναι κλάδος έντασης πρώτων υλών. Ως κύρια πρώτη ύλη χρησιμοποιείται συνήθως το ξύλο και λιγότερο συχνά τα άχυρα, το βαμβάκι και το λινάρι. Επίσης, απαιτούνται ιδιαίτερα μεγάλες ποσότητες νερού ενώ καταναλώνονται και διάφορα χημικά τα οποία χρησιμοποιούνται σε όλα σχεδόν τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας (πρόσθετα, βελτιωτικά, επιφανειοδραστικά, αντιδραστήρια, πολυμερή κ.λπ.)^{18,19}. Στον πίνακα 4 δίνονται οι πρώτες και άλλες ύλες που απαιτούνται για την παραγωγή ενός τόννου χαρτιού μέσου τύπου^{9,20,21}.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.

Κατανάλωση πρώτων και βοηθητικών υλών κατά την παραγωγή χαρτιού μέσου τύπου

Υλικό	Κατανάλωση (kg/ton)
Νερό	133.000
Θείο	15,5 - 16
Υδροξειδίο του μαγνησίου	20
Οξειδίο του ασβεστίου	176,5 - 177
Θειικό νάτριο	33
Καυστική σόδα	29 - 30
Χλώριο	54
Άμυλο	53 - 54
Συνθετικά γεμιστικά	10 - 10,5
Τάλκης	28 - 30
Θειικό αργίλιο	14 - 15
Καολίνης	66
Κολοφώνιο	6
Βαφές και Χρωστικές	8

Για την παραγωγή ενός τόννου χαρτοπολτού καταναλώνεται ποσότητα ξύλου που κυμαίνεται μεταξύ 1.500 και 2.700 kg, ανάλογα με τη μέθοδο πολτοποιήσεως που εφαρμόζεται ενώ ακόμα χρειάζονται 250 kg οξειδίου του ασβεστίου, 125 kg ανθρακικής σόδας και 6.500 kg ατμού. Επίσης απαιτείται ηλεκτρική ενέργεια 900 MJ περίπου. Για την παραγωγή ενός τόννου χαρτιού μέσου τύπου (αντιπροσωπευτικός ποικιλίας τύπων) απαιτούνται 4.752 MJ ηλεκτρικής ενέργειας καθώς επίσης και 686 λίτρα υγρών καυσίμων (πετρέλαιο κ.λπ.) ή 1.000 kg στερεών καυσίμων (κωκ, άνθρακας κ.λπ.)^{9,11}.

2.4. Μέταλλα

Η παραγωγή του αλουμινίου πραγματοποιείται σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο παράγεται αλουμίνα από βωξίτη και στο δεύτερο η αλουμίνα μετατρέπεται σε αλουμίνιο. Από δύο τόννους βωξίτη λαμβάνεται περίπου ένας τόννος αλουμίνας από τον οποίο στη συνέχεια παράγεται μισός τόννος αλουμινίου. Η μετατροπή της αλουμίνας σε αλουμίνιο γίνεται με ηλεκτρόλυση η οποία πραγματοποιείται μέσα σε μεγάλα ηλεκτρολυτικά στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά είναι επενδεδυμένα με άνθρακα (ο οποίος αποτελεί την κάθοδο) ενώ το ηλεκτρόδιο της ανόδου είναι κατασκευασμένο από ειδικό κωκ το οποίο προέρχεται από επεξεργασία πετρελαίου και πίσσας. Ως ηλεκτρολύτης χρησιμοποιείται λυμένο μίγμα φθοριούχου αργιλίου και φθοριούχου νατρίου (που ονομάζεται κρυόλιθος). Για κάθε τόννο αλουμινίου που παράγεται απαιτείται μισός τόννος άνθρακα υψηλής καθαρότητας (επειδή δεν πρέπει να αφήνει τέφρα κατά την καύση του με το οξυγόνο) ενώ χρειάζονται και 50 kg περίπου κρυόλιθου. Ο κρυόλιθος βρίσκεται έτοιμος ως ορυκτό αλλά μπορεί να παραχθεί και συνθετικά από υδροφθόριο, αλουμίνα της μονάδας αλουμινίου και καυστική σόδα. Για την παραγωγή ενός τόννου κρυόλιθου απαιτούνται 638 kg υδροφθόριου, 400 kg αλουμίνας και 800 kg καυστικής σόδας. Επειδή η θερμότητα σχηματισμού της αλουμίνας είναι πολύ υψηλή (360 kcal/gr), για τη διάσπαση της και απελευθέρωση του αλουμινίου απαιτούνται αντίστοιχα πολύ υψηλά ποσά ενέργειας, κυρίως ηλεκτρικής. Συγκεκριμένα για την παραγωγή ενός τόννου αλουμινίου απαιτούνται τουλάχιστον 13.000 kWh^{9,22}.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.

Κατανάλωση ενέργειας (MJ/kg) στην παραγωγή αλουμινίου

Δραστηριότητα	Ηλεκτρική Ενέργεια	Υγρά Καύσιμα	Λοιπά Καύσιμα	Συνολική Ενέργεια
Παραγωγή αλουμίνας	2,61	34,66	13,31	50,58
Παραγωγή φθοριούχου αργιλίου	0,12	0,49	0,17	0,78
Παραγωγή κρυόλιθου	0,35	0,20	-	0,55
Παραγωγή κωκ	0,56	41,46	-	42,02
Παραγωγή πίσσας	-	7,16	-	7,16
Ενέργεια ηλεκτρόλυσης	183,87	5,06	1,14	190,07
Σύνολο	187,51	89,03	14,62	291,16

Στον πίνακα 5 παρουσιάζεται η συνολική ενέργεια που απαιτείται για την παραγωγή ενός κιλού αλουμινίου, όπως μετρήθηκε στη Βρετανία. Η ενέργεια αυτή αναλύεται ανά δραστηριότητα της πα-

ραγωγικής διαδικασίας (π.χ. ενέργεια παραγωγή αλουμίνας από βωξίτη, ενέργεια παραγωγής φθοριούχου αργιλίου κ.λπ.) καθώς και ανά είδος ενέργειας^{12,23}.

Στον πίνακα 6 δίνεται η ενέργεια παραγωγής του λευκοσίδηρου στην οποία διακρίνονται δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο παράγεται χάλυβας σε μορφή ρολλών ή φύλλων (συνήθως αφού υποστεί κατεργασία εν θερμώ) και στο δεύτερο στάδιο ο χάλυβας αυτός μετατρέπεται σε λευκοσίδηρο με επικασσιτέρωση. Σε ότι αφορά στην απόδοση αυτής της διεργασίας, για κάθε 1kg λευκοσίδηρου που παράγεται, απαιτείται 1,295 kg χάλυβα¹².

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.

Κατανάλωση ενέργειας (MJ/kg) στην παραγωγή λευκοσίδηρου

Στάδιο Παραγωγής	Ηλεκτρική Ενέργεια	Υγρά Καύσιμα	Λοιπά Καύσιμα	Συνολική Ενέργεια
Παραγωγή χάλυβα (εν θερμώ) σε μορφή ρολλού	3,64	6,82	20,21	30,67
Παραγωγή λευκοσίδηρου από ρολλούς χάλυβα	4,25	3,36	2,37	9,98
Σύνολο	8,96	12,19	28,55	49,70

3. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΑΕΡΙΩΝ, ΥΓΡΩΝ & ΣΤΕΡΕΩΝ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ

Εκτός από την κατανάλωση ενέργειας και πρώτων υλών, κατά την παραγωγή υλικών συσκευασίας δημιουργούνται και διάφορα απόβλητα. Τα απόβλητα αυτά, τα οποία είναι σε αέρια, υγρή και στερεά μορφή, ελευθερώνονται στο περιβάλλον και συντελούν, έτσι, στην επιβάρυνση του. Η κατάσταση που επικρατεί στις μέρες μας σχετικά με τα απόβλητα αυτά, παρουσιάζεται συνοπτικά στη συνέχεια.

3.1. Γυαλί

Κατά την παραγωγή του γυαλιού, η ρύπανση του περιβάλλοντος προέρχεται κυρίως από τα καυσαέρια τα οποία δημιουργούνται κατά την τήξη των πρώτων υλών και του ανακυκλωμένου γυαλιού. Όπως αναφέρθηκε, η θερμοκρασία που απαιτείται για την τήξη όλων αυτών των υλικών είναι αρκετά υψηλή (1.500°C περίπου) και επιτυγχάνεται με την καύση διαφόρων καυσίμων (κυρίως πετρελαιοειδών αλλά και φυσικού αερίου) τα οποία εκπέμπουν καυσαέρια που περιέχουν διοξείδιο του άνθρακα, οξειδία του αζώτου, αιθάλη,

οξειδία του θείου, υδροφθόριο, υδροχλώριο κ.λπ. Τα οξειδία του θείου βρίσκονται συνήθως υπό μορφή SO_2 και SO_3 και προέρχονται από το περιεχόμενο θείο του καυσίμου. Αν το καύσιμο που χρησιμοποιείται περιέχει 1,5 έως 2,0% θείο, τότε η εκπομπή των οξειδίων του θείου κυμαίνεται από 2,0 έως 4,0gr/Nm³. Άλλη πηγή των οξειδίων του θείου είναι τα θειικά άλατα που περιέχονται στις πρώτες ύλες και τα οποία υφίστανται θερμική διάσπαση. Οι εκπομπές υδροχλωρίου και το υδροφθορίου προέρχονται τόσο από τις πρώτες ύλες όσο και από τα κομμάτια ανακυκλωμένου γυαλιού που χρησιμοποιούνται και συνήθως κυμαίνονται από 40 έως 180mg/Nm³ και από 5 έως 30mg/Nm³ αντίστοιχα. Τα οξειδία του αζώτου σχηματίζονται κυρίως κατά την αντίδραση αζώτου και οξυγόνου η οποία λαμβάνει χώρα στις υψηλές θερμοκρασίες που επικρατούν στον κλίβανο, ενώ κάποιες ποσότητες προέρχονται και από τη θερμική διάσπαση των νιτρικών αλάτων. Οι εκπομπές NOx κυμαίνονται συνήθως από 1,0 έως 4,0gr/Nm³ ². Οι αέριοι όξινοι ρυπαντές SO_2 , SO_3 , HF και HCl μπορούν να εξουδετερωθούν με κάποια βάση (π.χ. καυστική σόδα, υδροξείδιο του ασβεστίου κ.λπ.) ενώ τα οξειδία του άνθρακα, του θείου και κυρίως του αζώτου περιορίζονται με μετατροπή της πηγής ενέργειας σε φυσικό αέριο ή με τη χρήση καθαρού οξυγόνου αντί αέρα ως οξειδωτικού της καύσης ^{9,24}.

Εκτός από τα αέρια απόβλητα που περιέχονται στα καυσαέρια του κλιβάνου τήξης, ρύπανση του περιβάλλοντος μπορεί να προέλθει και από τα σωματίδια που εκπέμπονται σε μορφή σκόνης κατά τις πρώτες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας. Η τυπική εκπομπή της σκόνης αυτής κυμαίνεται από 50 έως 1.000mg/Nm³ ενώ το μέγεθος των σωματιδίων είναι εξαιρετικά λεπτό καθώς η μέση τιμή του δεν ξεπερνά τα 0,05μm. Σε αυτή τη σκόνη, μάλιστα, μπορεί να περιέχονται και τοξικά σωματίδια όπως αρσενικό, κάδμιο, σελήνιο και μόλυβδος ανάλογα με τη σύσταση και το είδος του παραγόμενου γυαλιού. Σε ότι αφορά, τέλος, στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος που οφείλεται στα υγρά και στερεά απόβλητα τα οποία δημιουργούνται κατά την παραγωγή του γυαλιού, αυτή είναι γενικά περιορισμένη καθώς τα μεν υγρά απόβλητα παράγονται σε αμελητέες ποσότητες τα δε στερεά είναι κυρίως σκάρτα προϊόντα τα οποία ανακυκλώνονται επί τόπου ².

3.2. Πλαστικά

Η σημαντικότερη διεργασία κατά την παραγωγή των πλαστικών είναι ο πολυμερισμός του μονομερούς ή των μονομερών σε πολυμερές. Η διεργασία αυτή πραγματοποιείται μέσα σε κλειστά συ-

σπήματα από τα οποία δεν είναι εύκολη η διαφυγή αέριων, υγρών ή στερεών υλικών. Η διαδικασία ανακύκλωσης αέριων ή υγρών αλλά και στερεών είναι πολύ διαδεδομένη εσωτερική διαδικασία σε τέτοιες μονάδες. Εξάλλου, υπάρχουν ιδιαίτερα αυστηρές διατάξεις για εκπομπές μονομερών (όπως για παράδειγμα του μονομερούς βινυλοχλωριδίου στις μονάδες παραγωγής PVC) αλλά και κανόνες ασφαλείας λόγω του γεγονότος ότι τα μονομερή και γενικά τα υλικά που μετέχουν στον πολυμερισμό είναι συνήθως εύφλεκτα και τοξικά. Πάντως, εκτός των συνήθων καυσαερίων παραγωγής ενέργειας και μικρών σχετικά ποσοτήτων φορέων καταλυτών με ορισμένες μικροποσότητες καταλυτών, οι βιομηχανίες πολυμερισμού δεν κατατάσσονται στις μονάδες που προκαλούν σημαντική αέρια ρύπανση του περιβάλλοντος. Σε ότι αφορά στο στάδιο της μορφοποίησης, τα πλαστικά θερμαίνονται και τήκονται χωρίς ιδιαίτερες εκπομπές βλαβερών ουσιών. Βέβαια, υπάρχουν και οι περιπτώσεις όπου μπορεί να υπάρξει διαρροή σχετικά βλαβερών για το περιβάλλον υλικών, τα περισσότερα πλαστικά, ωστόσο, είναι εντελώς αδρανή υλικά⁹.

Ανάλογη με τα αέρια απόβλητα κατάσταση επικρατεί και για τα υγρά και στερεά, καθώς οι εγκαταστάσεις παραγωγής πλαστικών δεν χαρακτηρίζονται από υψηλό όγκο τέτοιων αποβλήτων, ούτε ιδιαίτερα ρυπογόνων σε σύγκριση τουλάχιστον με τις υπόλοιπες χημικές βιομηχανίες. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα στερεά απόβλητα, τα οποία προέρχονται κυρίως από τα σκάρτα της παραγωγής (αποκόμματα και ελαττωματικά προϊόντα), ανακυκλώνονται από την ίδια την παραγωγική μονάδα. Τα υγρά απόβλητα παράγονται κυρίως στο στάδιο παραγωγής των πρώτων υλών και συνήθως έχουν αυξημένες περιεκτικότητες σε χημικά συστατικά όπως έλαια, φθοριούχες ενώσεις, αμμωνία, φαινόλη, διάφορα άλατα (κυρίως νιτρικά και χλωριούχα), αλδεΐδες κ.λπ. ενώ και τα διαλυμένα σωματίδια είναι συνήθως αυξημένα. Ο όγκος των ρυπαντικών φορτίων των αποβλήτων αυτών είναι συνάρτηση του είδους της βιομηχανίας και των συγκεκριμένων παραγωγικών διεργασιών ενώ ο περιορισμός τους μπορεί να επιτυχθεί με την εφαρμογή διαφόρων φυσικοχημικών μεθόδων^{2,25}.

3.3. Χαρτί - Χαρτόνι

Τα βασικά στάδια της διαδικασίας παραγωγής στη βιομηχανία χαρτοπολτού και χαρτιού είναι η παραγωγή της χαρτομάζας (είτε από πρωτογενή πρώτη ύλη είτε από ανακυκλωμένο χαρτί) και η παραγωγή χαρτιού και χαρτονιού. Το πρώτο στάδιο πραγματοποιείται με μηχανικό και χημικό διαχωρισμό των ινών της κυτταρίνης

από μικρά τεμάχια ξύλου, από πριονίδια ή από κορμούς δέντρων ενώ το δεύτερο στάδιο γίνεται στις χαρτοποιητικές μηχανές με μια διαδικασία η οποία περιλαμβάνει αραίωση με νερό, ανάμειξη ινών, προσθήκη διαφόρων βελτιωτικών και μετατροπή σε φύλλα χαρτιού μέσω ειδικών κυλίνδρων. Τα υγρά απόβλητα από τις λειτουργίες παραγωγής χαρτοπολτού αποτελούν ένα αρκετά σημαντικό πρόβλημα της βιομηχανίας αυτής. Τα κυριότερα συστατικά των αποβλήτων αυτών προέρχονται από ουσίες του ξύλου, από τα υποπροϊόντα των αντιδράσεων και από τα χημικά πρόσθετα τα οποία χρησιμοποιούνται κατά την παραγωγή του χαρτοπολτού. Ο όγκος των λυμάτων είναι ιδιαίτερα μεγάλος αφού, όπως είδαμε και σε προηγούμενη παράγραφο, μεγάλος είναι και ο όγκος του νερού που χρησιμοποιείται^{26,27}.

Τα κυριότερα συστατικά των υγρών αποβλήτων είναι τα παρακάτω:

- εκχυλίσματα ξύλου και κυρίως τα ρητινικά και λιπαρά οξέα του ξύλου (ιδιαίτερα του μαλακού) που έχουν κάποια τοξικότητα,
- οργανικές πηθικές ενώσεις (VOC) όπως το νέφτι που περιέχεται στο ξύλο καθώς και πηθικά προϊόντα αντιδράσεων όπως η μεθανόλη και οι οργανικές θειούχες ενώσεις που είναι έντονα τοξικές, και
- υπόλοιπα διαλυμένα εκχυλίσματα του ξύλου που δίνουν χρώμα, απαιτούν χημικό και βιοχημικό οξυγόνο (COD και BOD αντίστοιχα) και αντιδρούν με το χλώριο κατά τη διαδικασία λεύκανσης δίνοντας τοξικές ενώσεις όπως οι διοξίνες⁹.

Στις σύγχρονες βιομηχανίες παραγωγής χαρτοπολτού τα μόνα στερεά που απορρίπτονται είναι διάφορα χρώματα, πέτρες και γενικά σώματα τα οποία είναι ξένα προς το ξύλο. Τα υπόλοιπα υφίστανται επεξεργασία προκειμένου να ανακυκλωθούν ή να αδρανοποιηθούν. Τέλος, εκτός από υγρά και στερεά απόβλητα αποδεδειγμένα και αέρια όπως σκόνη, πηθικές οργανικές ενώσεις, θειούχες ενώσεις, οξειδία αζώτου, καυσαέρια κ.λπ. Τα απόβλητα αυτά μπορεί να περιοριστούν με τη βοήθεια αποτελεσματικών συμπυκνωτών στους κλιβάνους και γενικά με λοιπό κατάλληλο εξοπλισμό²⁸. Σε ότι αφορά στα αέρια, υγρά και στερεά απόβλητα που παράγονται κατά το δεύτερο στάδιο, δηλαδή κατά την παραγωγή του χαρτιού και του χαρτονιού από το χαρτοπολτό είναι γενικά περιορισμένα τόσο σε ποιότητα όσο και σε ποσότητα και συνεπώς δεν απαιτούν ιδιαίτερη αντιμετώπιση παρά μόνο σε ειδικές περιπτώσεις. Πάντως, ειδικά για τα αέρια απόβλητα θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και τα καυσαέρια από την καύση διαφόρων καυσίμων για παραγωγή θερμότητας⁹.

3.4. Μέταλλα

Η παραγωγή υλικών συσκευασίας από αλουμίνιο περιλαμβάνει, εκτός από τα δύο στάδια παραγωγής του αλουμινίου (δηλαδή αρχικά την παραγωγή αλουμίνης από ορυκτό βωξίτη και στη συνέχεια την παραλαβή του αλουμινίου με ηλεκτρόλυση της αλουμίνης), και ένα τρίτο στάδιο, αυτό της μορφοποίησης του αλουμινίου στα τελικά προϊόντα. Στο πρώτο στάδιο, η κατεργασία του βωξίτη γίνεται με καυστική σόδα στους 145-250°C (σύμφωνα με τη μέθοδο Bayer) οπότε, κατά το διαχωρισμό του προκύπτοντος υλικού, λαμβάνεται ένας πολτός πλούσιος σε οξειδία του σιδήρου ο οποίος ονομάζεται «κόκκινη λάσπη». Ο πολτός αυτός είναι πολύ αλκαλικός και αδιάλυτος και αποτελεί το βασικό απόβλητο των μονάδων που εφαρμόζουν την μέθοδο Bayer. Μάλιστα, για κάθε 1 τόννο αλουμινίου που παράγεται αντιστοιχεί 1,06 τόννος κόκκινης λάσπης. Αν και οι δυνατότητες για δραστική μείωση του απόβλητου αυτού θεωρούνται προς το παρόν περιορισμένες, ένας τρόπος αντιμετώπισης του είναι η διάθεση του σε χαλυβουργίες, εφόσον η περιεκτικότητά του σε οξειδία του σιδήρου και γενικά η ποιότητα του είναι συμφέρουσες. Διαφορετικά, η λάσπη αυτή θα πρέπει να απορρίπτεται αφού όμως προηγουμένως έχει υποστεί κατάλληλη εξουδετέρωση και αδρανοποίηση^{2,9}.

Η ηλεκτρόλυση της αλουμίνης πραγματοποιείται σε σειρές στοιχείων. Κάθε στοιχείο είναι ένα κοίλο, ορθογώνιο, χαλύβδινο δοχείο το οποίο είναι επενδυμένο εσωτερικά με σπιβάδα θερμικά και ηλεκτρικά ανθεκτικού μονωτικού στο εσωτερικό του οποίου τοποθετείται και σπιβάδα πλακών άνθρακα που δρα ως η κάθοδος του στοιχείου. Μετά από ορισμένο χρόνο λειτουργίας αυτή η επένδυση (μονωτικού και άνθρακα) πρέπει να αντικαθίσταται. Θεωρείται όμως επικίνδυνο απόβλητο και πρέπει να αποτίθεται υπό έλεγχο. Ο ρυθμός παραγωγής του απόβλητου αυτού υπολογίζεται σε 30-50 κιλά ανά τόννο παραγόμενου αλουμινίου, ενώ οι συγκεντρώσεις των διαφόρων συστατικών του συνήθως είναι οι εξής: άνθρακας: 18-59%, φθοριούχα 11-16%, αλουμίνιο 3-15%, νάτριο 3-14%, ασβέστιο 1-2%, κυανιούχα 0,08-0,3%, θείο 0,1-0,25%, πυρίτιο 1-2,5%, σίδηρος 0,4-1% και pH (σε πολτό με νερό) 10,5-12,0. Επίσης, κατά την ηλεκτρόλυση της αλουμίνης εκπέμπονται διοξειδίο και μονοξειδίο του άνθρακα καθώς και μικρά ποσά υδροφθορικού οξέος, διοξειδίου του θείου και βαρέων οργανικών ενώσεων ως αέρια, ενώ χρησιμοποιείται και νερό για ψύξη. Τα απόνερα από τη δραστηριότητα αυτή περιέχουν συνήθως λάδια και αιωρούμενα σωματίδια. Τέλος, η μορφοποίηση του αλουμινίου στα διάφορα υλικά συσκευασίας περιλαμβάνει λειτουργίες στις οποίες χρησιμοποιούνται, κυρίως ως λιπαντικά, αρκετά

είδη ελαίων και γαλακτωμάτων καθώς επίσης και διάφορα επιφανειοδραστικά και παρόμοια υλικά τα οποία διαρρέουν συχνά από τις πρέσες. Οι λειτουργίες αυτές παράγουν ομάδες αποβλήτων όπως λάδια, μέταλλα (κυρίως αλουμίνιο και νικέλιο ως οξεικό άλας), χρωμικά άλατα, καυστικά υγρά κ.λπ.^{9,22}

Κατά την παραγωγή του επικασσιτερωμένου χάλυβα, δηλαδή του λευκοσίδηρου, ο κασσίτερος τίθεται στο χάλυβα σχεδόν πάντα με την ηλεκτρολυτική μέθοδο. Σύμφωνα με την μέθοδο αυτή, ο χάλυβας αρχικά περνάει από το τμήμα καθαρισμού προκειμένου να απολιπανθεί. Εκεί, χρησιμοποιείται κυρίως διάλυμα NaOH, το οποίο ανανεώνεται περιοδικά, οπότε θα πρέπει να υπάρχει εγκατάσταση εξουδετέρωσης. Επίσης, σε άλλο τμήμα χρησιμοποιείται διάλυμα H₂SO₄ για την αποξείδωση του χάλυβα που και αυτό μετά από κάποια χρήση ανανεώνεται και συνεπώς πρέπει επίσης να εξουδετερώνεται όταν απορρίπτεται. Τέλος, δεδομένου ότι στο τμήμα παθητικοποίησης χρησιμοποιείται διχρωμικό νάτριο, τα νερά έκπλυσης του λευκοσίδηρου χρειάζεται, πριν αποχετευθούν, να υποστούν κατάλληλη επεξεργασία για τη δέσμευση των διχρωμικών ιόντων. Η επεξεργασία αυτή είναι απαραίτητη και στην περίπτωση αλλαγής του διαλύματος των διχρωμικών. Σε ότι αφορά στα στερεά απόβλητα, αυτά συνήθως περιέχουν Sn(OH)₂ το οποίο μετατρέπεται εύκολα και γρήγορα σε SnO₂ ή SnO που και αυτό τελικά μετατρέπεται (ανάλογα με το είδος ηλεκτρολυτικής επικασσίτρωσης που εφαρμόζεται) σε οξειδία του σιδήρου, CaSO₄, CaF₂, Cr(OH)₃ κ.λπ. Συνεπώς, η εναπόθεση των στερεών αποβλήτων πρέπει να πραγματοποιείται υπό έλεγχο².

4. ΑΠΟΒΛΗΤΕΣ ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΕΣ

Εκτός από την επιβάρυνση του περιβάλλοντος η οποία, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, προκαλείται κατά την παραγωγή των υλικών συσκευασίας, ένα από τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα για το οποίο επίσης κατηγορείται η συσκευασία είναι η συμμετοχή της, ως απόβλητο, στα οικιακά - δημοτικά απορρίμματα. Η αντίληψη αυτή βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι το ποσοστό των αποβλήτων συσκευασιών στα απορρίμματα είναι στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες ιδιαίτερα υψηλό²⁹⁻³². Δεδομένου ότι η πρακτική που εφαρμόζεται μέχρι σήμερα για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης εσπάζεται κυρίως στην ανακύκλωση και στην αποτέφρωση των αποβλήτων συσκευασιών, παρουσιάζονται στη συνέχεια περισσότερα στοιχεία σχετικά³³.

4.1. Ανακύκλωση Αποβλήτων Συσκευασιών

Η ανακύκλωση των υλικών συσκευασίας από γυαλί και τα προγράμματα που σχετίζονται με αυτήν εφαρμόζονται στη δυτική Ευρώπη από τη δεκαετία του 1960 και προωθήθηκαν από την ίδια την υαλοβιομηχανία εξαιτίας της μεγάλης διείσδυσης των πλαστικών και του ιδιαίτερα έντονου ανταγωνισμού που δημιουργήθηκε. Συγκεκριμένα, καθώς η υαλοβιομηχανία αντιμετώπισε σημαντική μείωση των αγορών της, προσπάθησε να ρίξει το κόστος και την τιμή των προϊόντων της με τη χρήση ανακυκλωμένου γυαλιού ενώ ταυτόχρονα προώθησε την εικόνα του γυαλιού ως φιλικού προς το περιβάλλον υλικού σε αντίθεση με τα πλαστικά, με στόχο να στρέψει την κοινή γνώμη εναντίον τους. Το οικονομικό όφελος από τη χρησιμοποίηση του ανακυκλωμένου γυαλιού ως πρώτης ύλης δεν έγκειται τόσο στο κόστος του υλικού, δεδομένου ότι το κόστος του υαλοθραύσματος (ανάλογα και με τις συνθήκες συλλογής του) είναι συνήθως συγκρίσιμο με το κόστος των πρώτων υλών. Τα οφέλη προέρχονται από το χαμηλότερο ενεργειακό κόστος καθώς η ανάτηξη του υαλοθραύσματος απαιτεί χαμηλότερη ενέργεια από εκείνη που απαιτείται για την τήξη των πρώτων υλών. Επιπλέον, με τη χρήση ανακυκλωμένου γυαλιού αυξάνεται και η διάρκεια ζωής του κλιβάνου. Πάντως, με την ανακύκλωση του γυαλιού, εκτός από την εξοικονόμηση ενέργειας, έχουμε και εξοικονόμηση πρώτων υλών αφού για κάθε ένα τόνο ανακυκλούμενου γυαλιού που χρησιμοποιείται στην παραγωγική διαδικασία, εξοικονομούνται περίπου 1,2 τόνοι πρώτων υλών^{34,35}.

Οι σημαντικότεροι περιορισμοί στην αύξηση της χρήσης του ανακυκλωμένου γυαλιού είναι η χημική σύσταση, ο διαχωρισμός του και τα έξοδα μεταφοράς. Συγκεκριμένα, αναμεμιγμένα κομμάτια εάν δεν διαχωρισθούν έχουν περιορισμένη αγορά, ενώ αν καταστεί πρακτικά δυνατός ο διαχωρισμός τους κατά χρώμα, τότε η δυνατότητα εμπορίας αυξάνεται σημαντικά. Κομμάτια με διάφορα χρώματα περιορίζονται σε τελικές χρήσεις μόνο για παραγωγή πράσινου γυαλιού, η χρήση του οποίου είναι διαδεδομένη μόνο στην Ευρώπη. Μία μέθοδος μηχανικού διαχωρισμού είναι η ηλεκτροοπτική η οποία όμως είναι πολύ ακριβή και όχι τόσο αποδοτική. Τέλος, ένας άλλος περιορισμός στη χρήση ανακυκλωμένου γυαλιού είναι το γεγονός ότι η ποιότητα του δεν είναι σταθερή, ούτε μπορεί να ελεγχθεί εύκολα σε αντίθεση βέβαια με εκείνη των πρώτων υλών^{2,36}.

Τα πλαστικά, εσφαλμένα θεωρούνται ως μη ανακυκλώσιμα. Βέβαια η ανακύκλωση των πλαστικών είναι γενικά πολυπλοκότερη διαδικασία σε σχέση με την εκείνη των άλλων υλικών συσκευασίας με αποτέλεσμα τα ποσοστά ανακύκλωσης τους να είναι ακόμα

- χαμηλά (στις βιομηχανικές χώρες δεν υπερβαίνουν συνολικά το 2%) ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ο μεγάλος όγκος τους και η ευρύτητα των εφαρμογών τους^{37,38}. Οι λόγοι για τα μικρά αυτά ποσοστά είναι αρκετοί οι κυριότεροι από τους οποίους είναι οι εξής:
- (α) τα πλαστικά χωρίζονται σε πάρα πολλά είδη και υποκατηγορίες κάθε μία από τις οποίες αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση και πρέπει να ανακυκλωθεί με διαφορετικό τρόπο για να προκύπτει ένα προϊόν οικονομικά εκμεταλλεύσιμο,
  - (β) η χαμηλή αξία των περισσότερων πλαστικών απορριμμάτων καθώς και η μεγάλη δυσκολία διαχωρισμού τους από τα υπόλοιπα απόρριμματα κάνει συχνά την ανακύκλωση τους οικονομικά ασύμφορη ή τεχνικά αδύνατη,
  - (γ) σε ορισμένες περιπτώσεις δεν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς κατάλληλα προϊόντα για την παραγωγή των οποίων θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί το ανακυκλωμένο υλικό, και
  - (δ) η προσπάθεια προώθησης της ανακύκλωσης από τις οργανώσεις και τους φορείς της βιομηχανίας πλαστικών ξεκίνησε καθυστερημένα και σε ορισμένες περιπτώσεις όχι ιδιαίτερα οργανωμένα^{34,39}.

Ο διαχωρισμός των πλαστικών από τα υπόλοιπα απορρίμματα εκτελείται είτε με χαμηλή τεχνολογία (διαλογή με τα χέρια), είτε με αυτοποιημένη διαδικασία. Ηδη έχουν αναπτυχθεί κατάλληλες τεχνολογίες για την όσο το δυνατόν καλύτερη και οικονομικότερη ανακύκλωση των κυριότερων πλαστικών όπως είναι το μαλακό πολυαιθυλένιο (LDPE) με χαρακτηριστική εφαρμογή τις σακκούλες των παντοπωλείων, το σκληρό πολυαιθυλένιο (HDPE) με τυπική εφαρμογή τις φιάλες επίσης για προϊόντα παντοπωλείου, το τερεφθαλικό πολυαιθυλένιο (PET) για φιάλες νερού και αναψυκτικών, το πολυβινυλοχλωρίδιο (PVC) με χαρακτηριστική εφαρμογή τις φιάλες νερού, λαδιών, απορρυπαντικών κ.λπ. καθώς και το πολυστυρένιο (PS) και το πολυπροπυλένιο (PP) με πιο συχνή εφαρμογή τους διάφορους περιέκτες τροφίμων⁴⁰. Προκειμένου η ανακύκλωση να είναι οικονομικά επιτυχής πρέπει να έχει εξασφαλιστεί αφενός οικονομική συλλογή και διαλογή των αποβλήτων πλαστικών και αφετέρου ευρεία αγορά και καλές τιμές για τα υλικά από ανακύκλωση. Στην περίπτωση αυτή, αν υπολογιστεί η αποφυγή του κόστους της διαχείρισης των αποβλήτων (π.χ. καύση, ταφή κ.λπ.) καθώς και τα έσοδα από την πώληση των ανακυκλωμένων υλικών αλλά και το κόστος της ανακύκλωσης, τότε το αλγεβρικό άθροισμα μπορεί να είναι θετικό⁴¹.

Η ανακύκλωση των υλικών συσκευασίας από χαρτί είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη τόσο στην Ευρώπη όσο στις Η.Π.Α. όπου υπάρχει

ένας μεγάλος αριθμός μονάδων που επεξεργάζονται παλαιόχαρτα. Η περισυλλογή των παλαιόχαρτων γίνεται συνήθως μαζικά σε χώρους απόρριψης όπως εργοστάσια, γραφεία, εμπορικά κέντρα κ.λπ., καθώς και μέσω οργανωμένων δικτύων συγκέντρωσης στις αστικές περιοχές. Το παλαιόχαρτο γενικά διακρίνεται σε διάφορα είδη ανάλογα με την προέλευση του και τις ανεπιθύμητες ύλες που περιέχει. Τα κυριότερα από τα είδη αυτά είναι τα παρακάτω:

- ανάμικτο παλαιόχαρτο (οι ανεπιθύμητες ύλες κυμαίνονται συνήθως από 2 έως 10%),
- χρησιμοποιούμενα χαρτοκιβώτια (80% παλαιά χαρτοκιβώτια και από 1 έως 5% ανεπιθύμητες ύλες),
- χαρτί προς απομελάνωση (χαρτί εκτύπωσης, αποκόματα και 0,25% περίπου ανεπιθύμητες ύλες), και
- κατηγορία εφημερίδων^{42,43}.

Με την ανακύκλωση του χαρτιού επιτυγχάνεται μείωση του όγκου των απορριμμάτων η οποία συνήθως συνοδεύεται από εξοικονόμηση ενέργειας (ανάλογα με την περίπτωση η εξοικονόμηση αυτή κυμαίνεται από 130 έως 170 κιλά πετρελαίου ανά τόνο ανακυκλωμένου χαρτιού), καθώς και από μείωση ορισμένων αποβλήτων^{44,45}.

Αν και τα υλικά συσκευασίας από αλουμίνιο αναπτύχθηκαν και διαδόθηκαν τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες, η ανακύκλωση τους παγκοσμίως βρίσκεται σε πολύ υψηλά επίπεδα. Υπολογίζεται, για παράδειγμα, ότι στη Δυτική Ευρώπη ανακυκλώνεται το 35-40% των αλουμινένιων κουτιών μπίρας και αναψυκτικών, ενώ στις Η.Π.Α. τα ποσοστά είναι ακόμα υψηλότερα³⁴. Οι βασικοί λόγοι για την επιτυχία αυτή είναι τόσο οικονομικοί, δεδομένου ότι η αξία του «σκραπ» αλουμινίου είναι ιδιαίτερα υψηλή, όσο και περιβαλλοντικοί καθώς η ανακύκλωση συνοδεύεται από εξοικονόμηση ενέργειας και πρώτων υλών ενώ ταυτοχρόνως επιτυγχάνεται μείωση των αέριων εκπομπών (διοξείδιο του θείου, διοξείδιο του άνθρακα, σωματίδια κ.λπ.), των στερεών αποβλήτων (λιγότερα απορρίμματα) κ.λπ.^{22,46}. Η ανακύκλωση των υλικών συσκευασίας από αλουμίνιο είναι σχετικά απλή διαδικασία. Αρχικά, οι απόβλητες συσκευασίες συμπιέζονται σε ειδικές πρέσες και διαχτεύονται στις μονάδες δευτερογενούς χύτευσης. Εκεί, το μέταλλο καθαρίζεται από τα χρώματα κ.λπ. μέσα σε περιστροφικό φούρνο με ελεγχόμενη οξειδωτική ατμόσφαιρά σε 350 έως 400°C χωρίς να λιώσει. Στη συνέχεια, το αλουμίνιο λιώνει σε ειδικό επαγωγικό φούρνο χαμηλής συχνότητας, ο οποίος αναδύει το λιωμένο μέταλλο χωρίς να υπάρχει φλόγα. Το λιωμένο, πλέον, αλουμίνιο εμπλουτίζεται με τις αναγκαίες προσμίξεις προκειμένου να λάβει τα κατάλληλα χαρακτηριστικά για την μετατροπή του εκ νέου σε υλικό συσκευασίας^{2,47}.

Η ανακύκλωση των κουτιών από λευκοσίδηρο έχει αρχίσει από τη δεκαετία του 1960 ενώ μόνο το 1991 υπολογίζεται ότι ανακυκλώθηκαν 1,2 δισεκατομμύρια κουτιά περίπου. Οι χώρες με τα μεγαλύτερα ποσοστά ανακύκλωσης είναι η Γερμανία, η οποία έχει τη βιομηχανική υποδομή για τον διαχωρισμό των κουτιών από τα οικιακά απορρίμματα, η Ολλανδία, η Αυστρία και η Ελβετία. Σε όλες αυτές τις χώρες η περισυλλογή γίνεται μαζί με βιομηχανικές μεθόδους από τα οικιακά απορρίμματα^{34,48}. Γενικά, όπου είναι δυνατός ο μαγνητικός διαχωρισμός των αποβλήτων λευκοσιδηρών συσκευασιών από τα υπόλοιπα απορρίμματα, είναι δυνατό να επιτευχθούν πολύ υψηλά ποσοστά ανακύκλωσης που φτάνουν μέχρι και 80%. Στην Ευρώπη σήμερα, το ένα τρίτο της ετήσιας ποσότητας λευκοσιδηρού που απαιτείται για την κατασκευή των κουτιών για κονσέρβες (900 χιλιάδες τόνοι περίπου) προέρχεται από ανακύκλωση^{49,50}.

4.2. Αποτέφρωση Αποβλήτων Συσκευασιών

Η οργανωμένη αποτέφρωση των αποβλήτων συσκευασιών και γενικά των στερεών αποβλήτων με ταυτόχρονη ανάκτηση ενέργειας εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις Η.Π.Α. το 1905 και στην Ευρώπη το 1928. Από τις απόβλητες συσκευασίες, εκείνες οι οποίες χρησιμοποιούνται στην περίπτωση αυτή, είναι οι χάρτινες και οι πλαστικές οι οποίες καίγονται. Αντίθετα, οι συσκευασίες από γυαλί και μέταλλο είναι άκαυστες και συνεπώς η ανάκτηση ενέργειας από τα απόβλητα τους, με αυτή τη διαδικασία, δεν είναι δυνατή^{33,51}. Γενικά, το είδος και το ποσοστό των περιεχόμενων υλικών συσκευασίας χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό τα στερεά απόβλητα που πρόκειται να αποτεφρωθούν, δεδομένου ότι αποτελεί έναν από τους βασικότερους παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται το ύψος της ενέργειας που μπορεί να ανακτηθεί. Έτσι, τα στερεά απόβλητα διακρίνονται στις παρακάτω τέσσερις κατηγορίες, κάθε μία από τις οποίες αποδίδει διαφορετικά ποσά ενέργειας (στην παρένθεση σημειώνονται οι τυπικές τιμές των λαμβανόμενων ποσών ενέργειας)^{52,53}:

- στερεά απόβλητα τα οποία δεν έχουν υποστεί καμμία επεξεργασία (10MJ/kg),
- στερεά απόβλητα από τα οποία έχουν απομακρυνθεί τα άκαυστα στοιχεία όπως είναι τα μέταλλα, τα γυαλιά κ.λπ. (15-17MJ/kg),
- καύσιμες απόβλητες συσκευασίες οι οποίες αποτελούνται κυρίως από χαρτί και πλαστικό (20MJ/kg), και
- πλαστικές απόβλητες συσκευασίες (30-40MJ/kg).

Από τις πλαστικές συσκευασίες, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν το πολυαιθυλένιο και το πολυστυρένιο αφενός διότι από τα υλικά αυτά μπορούν να ανακτηθούν σημαντικές ποσότητες ενέργειας (αντίστοιχα 43 και 40MJ/kg περίπου) και αφετέρου επειδή αποτελούν μεγάλο τμήμα του συνόλου των αποβλήτων συσκευασίας από πλαστικό. Σημαντικά ποσά ενέργειας λαμβάνονται και κατά την αποτέφρωση συσκευασιών από τερεφθαλικό πολυαιθυλένιο (PET), ενώ η αποτέφρωση αποβλήτων συσκευασιών από πολυβινυλοχλωρίδιο (PVC), πέρα από το γεγονός ότι δίνει λιγότερη ενέργεια, κατηγορείται και για τη δημιουργία έντονων προβλημάτων στο περιβάλλον (εκπομπές διοξειδίων, υδροχλωρικού οξέος κ.λπ.)^{54,55}.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ρόλος της συσκευασίας στη σύγχρονη κοινωνία είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Η συσκευασία έχει έκδηλη παρουσία σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής σε σημείο που την ευκολία και την προστασία που παρέχει να είναι δύσκολο να την απαρνηθεί κανείς. Συγκεκριμένα, η μεγάλη διάδοση της συσκευασίας οφείλεται στο γεγονός ότι διευκολύνει τη χρήση των αγαθών, καλύπτοντας μια σειρά από ανάγκες οι σπουδαιότερες από τις οποίες είναι οι παρακάτω:

- Καθιστά δυνατή τη διαχείριση, μεταφορά και χρήση ορισμένων αγαθών όπως είναι τα υγρά (λάδι, γάλα, χυμοί κ.λπ.) και τα προϊόντα σε σκόνη ή σε κόκκους (καφές, ζάχαρι, όσπρια κ.λπ.) τα οποία διαφορετικά θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να καταναλωθούν μακριά από το σημείο παραγωγής τους.
- Επιτρέπει την ασφαλή και άνετη μεταφορά των αγαθών όλων των ειδών από το σημείο παραγωγής τους μέχρι το σημείο κατανάλωσής τους.
- Προστατεύει τα προϊόντα από πάσης φύσεως βλάβες και αλλοιώσεις.
- Συντελεί στην αύξηση της ζωής των προϊόντων επιτρέποντας την δημιουργία ελεγχόμενης ατμόσφαιρας εντός της συσκευασίας, κατάλληλα επιλεγμένης ώστε να ευνοείται η καλύτερη διατήρηση των αγαθών.
- Παρέχει ευκολία στον τρόπο χρήσεως και επιτρέπει την ευκολότερη αναγνώριση των προϊόντων συντελώντας έτσι στην διαφοροποίηση και τυποποίηση τους, γεγονός το οποίο διευκολύνει τους καταναλωτές κατά την επιλογή τους αλλά και ενισχύει τον ανταγωνισμό αναγκάζοντας τους παραγωγούς να βελτιώνουν συνεχώς τα προϊόντα τους.

- Καθιστά δυνατή την παροχή χρήσιμων πληροφοριών σχετικά με τη φύση, τις ιδιότητες, τη χρήση κ.λπ. των προϊόντων.
- Παρουσιάζει καλή εμφάνιση συντελώντας στην βελτίωση της εικόνας του προϊόντος.
- Παρέχει τη δυνατότητα μείωσης του κόστους τόσο λόγω της βελτίωσης των συνθηκών διαχείρισης, μεταφοράς, εμπορίας και χρήσης των προϊόντων όσο και λόγω της επίτευξης οικονομιών κλίμακας (αφού διευκολύνει την μαζική παραγωγή και διάθεση των αγαθών).

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, η συσκευασία επιδρά θετικά σε μια σειρά από παράγοντες σχετικά με τη διαχείριση και χρήση των αγαθών, εντούτοις η εικόνα της σε αρκετές περιπτώσεις στις μέρες μας δεν είναι τόσο καλή³¹. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω των περιβαλλοντικών προβλημάτων που μπορεί να προκαλέσει εφόσον δεν είναι σωστά σχεδιασμένη. Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού, είναι η συσκευασία συχνά να κατηγορείται ότι:

- αυξάνει την ποσότητα των απορριμμάτων,
- γίνεται αιτία υπερβολικής χρήσης ενέργειας,
- επιβαρύνει το περιβάλλον,
- περιέχει ανεπιθύμητες ουσίες οι οποίες, υπό προϋποθέσεις, μεταφέρονται στο συσκευασμένο αγαθό.

Συνεπώς, προκειμένου τα θετικά στοιχεία της συσκευασίας να μην δημιουργούν αρνητικές παρενέργειες, κυρίως στο περιβάλλον, πρέπει να υπάρχει σωστός σχεδιασμός και ορθολογική χρήση και εφαρμογή της, λαμβάνοντας πάντα υπόψη τα στοιχεία και τα δεδομένα τα οποία παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες παραγράφους. Αν αυτό δεν συμβαίνει, τότε, όχι μόνο δεν επιτυγχάνονται τα πλεονεκτήματα τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω αλλά πολύ συχνά δημιουργούνται μεγαλύτερα προβλήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] Σ. Κ. Καρβούνης, «Ανάλυση Συστημάτων Τεχνολογίας-Παραγωγή, Κατασκευές, Επικοινωνίες, Μεταφορές», Εκδόσεις Α. Σταμούλης, Αθήνα 1998.
- [2] Ν. Γ. Καρακασίδης, «Συσκευασία και Περιβάλλον», Εκδόσεις ΙΩΝ. Περιστέρι 1991.
- [3] J. C. D. Fisher, "A Conceptual Framework for a Social Appraisal of the Beverage Container Issue", In *Problems in Packaging: The Environmental Issue*, Ellis Horwood Limited/John Wiley & Sons, New York, 1984.

- [4] J. Marinelli, "Packaging: What is environment-friendly Packaging? We're just beginning to find out", *Garbage*, May/June 1990.
- [5] APME, "Reduction de la Source et Reutilization", *Syndicat des Producteurs de Matieres Plastiques*.
- [6] L. C. Cohadon, "Limitations of Energy Consumption and Domestic Waste Production in the field of Beverages", In *Problems in Packaging: The Environmental Issue*, Ellis Horwood Limited/John Wiley & Sons, New York 1984.
- [7] INCPEN, "Packaging and Resources: Protecting Products, Reducing Waste", LG 390, London, 1989.
- [8] Ν. Σ. Παπαδόπουλος, «Γυάλινη Συσκευασία», *Ενημερωτικό Δελτίο Πανελληνίου Συλλόγου Χημικών Βιομηχανίας*, Τεύχος 11, Ιανουάριος-Μάιος 1993.
- [9] Σ. Κ. Καρβούνης, «Βιομηχανική Παραγωγή: Βιομηχανίες Επεξεργασίας-Τεχνική, Οικονομική και Περιβαλλοντική Ανάλυση», Εκδόσεις Α. Σταμούλης, Αθήνα 1998.
- [10] H. L. Brown, B. B. Hamel et al., "Energy Analysis of 108 Industrial Processes", Report to the U.S. Department of Energy, 1980.
- [11] P. Fink, "Ecological Profile of Package", In *Energy in Packaging and Waste*, Van Nostrand Reinhold (UK) Co. Ltd, 1983.
- [12] I. Boustead, G. F. Hancock, "Energy and Packaging", Ellis Horwood Limited/John Wiley & Sons, New York 1981.
- [13] European Centre for Plastics in the Environment, "Plastics - Resource - Optimisation: The Environmental Balance", APME Factsheet.
- [14] Procter & Gamble - European Technical Center, "Life Cycle Inventory for Consumer Goods Packages", The LCI-94 Spreadsheet - A Life Cycle Inventory Model for Package, January 1994.
- [15] I. Boustead, "Eco-Profiles of the European Plastics Industry - Report 3: Polyethylene and Polypropylene", European Centre for Plastics in the Environment - PWMI, Brussels, May 1993.
- [16] I. Boustead, "Eco-Profiles of the European Plastics Industry - Report 4: Polystyrene", European Centre for Plastics in the Environment - PWMI, Brussels, May 1993.
- [17] I. Boustead, G. F. Hancock, "Handbook of Industrial Energy Analysis", Ellis Horwood Limited/John Wiley & Sons, 1979.
- [18] Σ. Ζαφείρης, Β. Καρατζάς, Π. Μόπτης, Δ. Σωμερίδης, Μ. Κούκιος, «Εξελίξεις και Προοπτικές στην Ελληνική Χαρτοβιομηχανία», Διήμερη Συνάντηση για την Ελληνική Χατοβιομηχανία, Π.Σ.Χ.Μ., Ο.Ο.Α.Ε., Αθήνα 4-5 Μαΐου 1987.
- [19] Μ. Κούκιος, «Η Σημασία της Τεχνολογικής Εξέλιξης στην Έξοδο της Ελληνικής Χαρτοβιομηχανίας από την Κρίση», Διήμερη Συνάντηση για την Ελληνική Χατοβιομηχανία, Π.Σ.Χ.Μ., Ο.Ο.Α.Ε., Αθήνα 4-5 Μαΐου 1987.
- [20] Metcalf & Eddy, "Wastewater Engineering-Treatment, Disposal and Reuse", Mc Graw-Hill International Editions, 3rd Ed. 1991.
- [21] G. T. Austin, "Shreve's Chemical Process Industries", Fifth Edition, Mc Graw-Hill International Editions.

- [22] Ν. Βασιλάκος, «Εξοικονόμηση Ενέργειας και Περιβαλλοντικά Πλεονεκτήματα από την Ανακύκλωση Αλουμινίου: Υφιστάμενη Κατάσταση και Προοπτικές σε Ευρωπαϊκό Επίπεδο», Ημερίδα: *Ενεργειακά και Περιβαλλοντικά Θέματα και Τεχνολογίες Ανακύκλωσης Αλουμινίου*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Γενική Διεύθυνση Ενέργειας (ΓΔ XVII), Αθήνα, 5 Απριλίου 1994.
- [23] I. Wagner, "Energy Accounting for Aluminium", In *Energy in Packaging and Waste*, Van Nostrand Reinhold (UK) Co. Ltd, 1983.
- [24] P. Sachet, "Le Verre s'oxygene", ALIZE, No. 38, Juillet 1994.
- [25] M. C. Goronsky, W. W. Eckenfelder, E. Froelich, "Waste Water: A Guide to Industrial Pretreatment", *Chemical Engineering*, Vol. 99, No. 6, June 1992.
- [26] Organisation de Cooperation et de Developpement Economique, "La Pollution due a l'Industrie des Pates et Papier - Situation Actuelle et Tendances", Paris.
- [27] Θεσσαλική, «Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (Τύπου Α) από τη Λειτουργία των Εργοστασίων Πολτού και Χάρτου της Θεσσαλικής Α.Ε.», Λάρισα, Μάρτιος 1986.
- [28] A. Schmeller, "Waste Minimization and Recovery Methods in the Kraft Pulping Process for Paper Manufacture", In *Encyclopedia of Environmental Control Technology, Volume 5: Waste Minimization and Recycling*, Gulf Publishing Company, Texas 1992.
- [29] Α. Σκορδύλης, «Πολιτική Διαχείρισης Απορριμμάτων Συσκευασίας», Μηνιαία Τεχνική Επιθεώρηση, Τεύχος 32, Σεπτέμβριος 1994.
- [30] P. Leger, "La Politique des Dechets Menagers en Belgique", ERRA, Bruxelles, Juin 1993.
- [31] Α Σκορδύλης, «Συσκευασία και Περιβάλλον», Τεχνικά Χρονικά, No 4/92, Ιούλιος - Αύγουστος 1992.
- [32] J. Butcher, "Packaging saves Waste", INCPEN, General Publication, 1987.
- [33] A. V. Bridgwater, "Energy Considerations in Thermal Conversion of Refuse", In *Energy in Packaging and Waste*, Van Nostrand Reinhold (UK) Co. Ltd., 1983.
- [34] Περίληψη Κλαδικής Έκθεσης Ι.Ο.Β.Ε., «Ανακύκλωση των Υλικών Συσκευασίας», ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑ, Ετήσιος Οδηγός 1995.
- [35] Ν. Παπαδόπουλος, «Ανακύκλωση Γυαλιού», Χημικά Χρονικά - Γενική Έκδοση, Τόμος 55, Τεύχος 10, Οκτώβριος 1993.
- [36] Eurostat - DG III - Industrial Affairs, "Panorama of EC Industry 1993", Commission of the European Communities.
- [37] Phillip Townsend Associates, Inc., "Recycled Plastics in Packaging", Prospectus for a Multiclient Study completed August 1992.
- [38] T. W. Moffit, "Plastics Recycling", British Plastics Federation, November 1992.
- [39] H. J. Henne, "Waste not Want not", *Chemical Processing Technology International*, No. 7, 1995.
- [40] European Centre for Plastics in the Environment, "Plastics Packaging: Friend or Enemy?", APME.

- [41] C. J. Williamson, "The Costs Barriers to Plastics Recycling", Cookson Plastics Ltd, November 1992.
- [42] T. Sefertzis, "What's Wrong with Board", Packaging Technology International, No. 2, 1994.
- [43] Ν. Κουτσούκος, «Η Παραγωγή Χαρτιού Συσκευασίας από Παλαιόχαρτα», Διήμερη Συνάντηση για την Ελληνική Χατοβιομηχανία, Π.Σ.Χ.Μ., Ο.Ο.Α.Ε., Αθήνα 4-5 Μαΐου 1987.
- [44] Α. Σκορδίλης, «Ανακύκλωση Χαρτιού-Δυνατότητες και Προοπτικές στην Ελλάδα», Διήμερη Συνάντηση για την Ελληνική Χαρτοβιομηχανία, Π.Σ.Χ.Μ., Ο.Ο.Α.Ε., Αθήνα 4-5 Μαΐου 1987.
- [45] T. Krantz, "Worldwide Pulp and Paper Market Tendencies", Pulp and Paper Symposium, Stockholm - 23rd to 24rd of May 1988.
- [46] G. Kirchner, "General Outline of the Aluminium Recycling Situation in the European Industry", Ημερίδα: *Ενεργειακά και Περιβαλλοντικά Θέματα και Τεχνολογίες Ανακύκλωσης Αλουμινίου*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Γενική Διεύθυνση Ενέργειας (ΓΔ XVII), Αθήνα, 5 Απριλίου 1994.
- [47] L. Smith, "Electrotechnologies for Fluxless Melting of Aluminium Scrap", Ημερίδα: *Ενεργειακά και Περιβαλλοντικά Θέματα και Τεχνολογίες Ανακύκλωσης Αλουμινίου*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Γενική Διεύθυνση Ενέργειας (ΓΔ XVII), Αθήνα, 5 Απριλίου 1994.
- [48] G. L. Crawford, "Methods and Benefits of Steel Can Recycling", In *Encyclopedia of Environmental Control Technology, Volume 5: Waste Minimization and Recycling*, Gulf Publishing Company, Texas 1992.
- [49] Steel Can Recycling Information Bureau, "Steel Can Recycling - The Facts", Information Fact Sheet 1.
- [50] Steel Can Recycling Information Bureau, "Magnetic Extraction", Information Fact Sheet 4.
- [51] A. Heie, T. Halmoe, "Packaging Materials in Solid Waste as an Energy Resource", In *Energy in Packaging and Waste*, Van Nostrand Reinhold (UK) Co. Ltd., 1983.
- [52] APME, "Les Dechets Plastiques Source d'Energie", Syndicat des Producteurs de Matieres Plastiques.
- [53] APME, "Energy from Plastics Waste: A Fuel for the Future", Association of Plastics Manufacturers in Europe, 3008/GB.
- [54] British Plastics Federation, "Plastics Waste-A Source of Useful Energy", BPF - PIFA, London, Autumn 1992.
- [55] O. Tabasaran, "The Composition of Municipal Refuse and Energy Recovery through Waste Incineration in the Federal Republic of Germany", In *Energy in Packaging and Waste*, Van Nostrand Reinhold (UK) Co. Ltd., 1983.

Alain Chouraqui*

COMPULSORY HETERONOMY VERSUS REGULATED AUTONOMY: PARTICIPATION IN THE HEART OF NEW EUROPEAN REGULATORY COMPLEXES

In many industrial relations systems, new formal regulations present a frequent redistribution of actors' roles in the rule production -state, firms, trade unions, various collectives, workers-, leading to differently linking up the levels (central, intermediate, and local) and the modes (legal or not) of social regulation.

Therefore the development of different types of employees' participation *lato sensu* appears in the heart of these new formal regulations, often experimental, revealing a possible evolution, from contradiction towards combination, in the relationship between heteronomy and autonomy.

I. A MODEL OF MULTI-LEVEL REGULATED AUTONOMY

This socio-legal approach -playing its traditional epistemological role of "revealer" of larger phenomena-, brought together with current researches on the social complexity, lead to a complementary hypothesis of social "permanent dynamic complexity", which a "regulated autonomy" model is permitting to face, in many industrial relations systems¹.

---

* Director of Research in CNRS (Laboratoire d'Economie et de Sociologie du Travail at Aix en Provence), Chair of International Sociological Association's Research Committee on Participation and Organisational Democracy.

1.1. A permanent dynamic complexity

The hypothesis can be made that the current crisis in many traditional regulatory apparatuses (in politics, family, labour, law, religion...) is associated with two marked and closely linked trends: the regular increase in complexity and diversity, and the continuous acceleration in the rate of change. The rapid development of inter-activity between individuals, groups and organisations, which is based, on the one hand, on the growing autonomy of better trained and better informed actors and, on the other, on the expansion of communication, transports and media, underlines this development towards what might be called "dynamic complexity". According to this hypothesis, the traditional regulatory systems, particularly the central systems, are revealing their lack of adaptability in front of more complex situations, the elements of which are more diverse and changeable than before.

These two trends might be structural and long-term, and consequently the so-called "crisis" in the regulatory apparatuses might not be caused by a kind of transition from one stable state to another stable state –or the same one-, but rather by the durable failure of the traditional regulatory systems (generally designed for stability) to adapt to an essential component of the future, a 'permanent dynamic complexity', which may in the long term have a destabilising effect on some of the main conditions for social cohesion. Issues at stake are major. History teaches us that there is a link between social destabilisations, the loss of rules and reference points, feelings of insecurity, aggressiveness and the emergence of "strong men" (i.e. need for strong heteronomy when too many people are not able to learn and practice autonomy).

Thus diversity, complexity and change have a serious impact on the opportunities for "consistency" and hence for regulation. Buffeted by these trends, the systems of legal and social regulation are faltering, particularly with regard to labour relations. It is this basic inadequacy of the traditional rules and institutions that has inspired well thought-out attempts at adaptation, such as "deregulation", "followism" or "regulated autonomy". The current debates on flexibility and participation provide a good example of the search for new, regulatory forms between stable regulation and adaptive flexibility.

1.2. A regulated autonomy

Socio-legal systems often tried to react with what was called "deregulation" (which means in fact regulation by (un)balance of power, no longer by law), or with "followism" (i.e. attempts for law

to "follow" and to change as quickly as social phenomena do, leading –as much as deregulation- to the power of force upon legal regulation)².

A third approach ("regulated autonomy") appeared more recently, based on participatory systems, and trying to keep both adaptability at local levels and common rules at upper levels. Indeed, one important lesson to be drawn from many recent socio-legal experiences is that participation by the actors (with their strengths, weaknesses and necessary learning periods) is to be found at the centre of new "regulatory complexes" set up in response to the situation of dynamic complexity.

Thus a "regulatory complex" is a socio-legal apparatus which, by linking rules and actors at various levels, organises the combination and the connections of the (legal and social) modes and of the levels of regulation about one topic; it combines, at the central level, some general substantive rules, with rules of procedure which entrusts the contents of the regulation to a local, decentralised, negotiated and participatory regulation. This apparatus comprises also, at the decentralised level(s), the complementary rules and their producers, which then become delegated actors of a normative power.

"Regulatory complexes" are set up about various topics outside and inside industrial relations systems (working time, training, direct participation itself, computer and privacy, bio-ethics...).

A few major aspects may be stressed:

- In front of the "dynamic complexity", these new arrangements seem to escape from two major alternatives: between deregulation and central regulation, between local and central regulation. Central and local regulations are formally linked in an integrated apparatus aimed at adaptability (like deregulation) and at collective norms (like central regulation).
- These regulatory complexes no longer follow the old -and still actual- division between the top-down legal rule, and people who have to obey. In the contrary, regulatory complex asks actors' autonomy to produce or co-produce the main part of the regulation, within a very general and limited central framework (regulated autonomy within a limited heteronomy). New links appear then between rules and actors at each level, between "micro" and "macro" levels, between legal and social regulations, legal coherence and social cohesion. That may lead to a renewal of organisational democracy and of legitimacy of law.

- Direct participation and representative participation are clearly connected and reconciled -if ever opposed-. The ideal-type of a regulatory complex involves direct participation at lower levels and negotiation (by representatives) at upper levels. Representatives can take into account what comes from the workers (which enforces their legitimacy), and workers participate in the framework designed by collective bargaining at upper levels(s). Workers are then clearly part of the process which produces the regulations and, consequently, become regulators themselves.
- Time and change dimensions are basically taken into account in these apparatuses. Regulatory complexes are definitely aimed at a better and continuous adjustment between substantial rules and local diversity and changes. In contradiction with classical theories in law, social change and dynamics are in the heart of this way producing rules. The central framework can be more stable, when the complementary rules can better fit to changes in the different fields. Therefore this is far from traditional legal theories, in which changes in legal regulation were seen as a kind of epistemological scandal.

Many regulatory complexes can nowadays be found within the regulatory systems of different organisations and institutions or geographical areas, inside which the different internal levels can be interlinked for having rules produced by actors. Most of the examples are at nation scale, with a law or a national agreement at top level, firm or workplace agreements at lower levels. But the analysis could cautiously be extended to situations inside a firm, a sector and also at European or even world level. To be clear, regulatory complexes can be set up inside a firm, and a firm could also be one of the lower levels of larger (sectoral, national, European...) regulatory complexes. From this point of view, building a European regulation or even a global regulation means only adding one or two new levels of regulation in a model of multi-level "regulated autonomy" based on regulatory complexes. No longer difficult choices to be made between nation-state or Europe; both can be involved and interlinked in the regulatory processes. The question, therefore, is no longer at which level regulation should be introduced but how to balance the powers and issues between the various levels and actors.

The process comes full circle as this situation of permanent dynamic complexity which is itself largely produced by these actors (individuals, micro-collectives, firms, local levels of organisations, etc...). We have seen that their willingness and ability to increasing autonomy are destabilising the old regulatory systems or institutions,

and hampering the development of new rules. Attempts are then made to produce these rules through actors' participation *latu sensu*, based on negotiation, decentralisation and direct participation. Such a recognition of a redistribution of roles in the regulatory processes underlines the major role of the autonomy of actors who are increasingly becoming regulators, to the detriment of structures or organisations that are both proliferating and yet often impotent.

As an example, the French "Aubry law" on reducing working time implemented such a regulatory complex which illustrates this "model" of regulated autonomy. It establishes a new compulsory connection between, on the one hand, a central regulatory framework (with public financial incitements), which sets out the principles governing the contents and the rules of procedure at the lower levels, through collective bargaining at sectoral or enterprise levels, and, on the other hand, the detailed substantive rules agreed at and applied to these lower levels within the central principles. This ensures that these rules can be continuously adapted to the specific context and constraints of each individual sector, or establishment.

1.3. Looking for a balance within industrial relations systems

This balanced "model" is not only used in France, but in many developed countries in order to avoid the negative effects of deregulation as much as those of central regulation.

Each national experience, could, to some degree, be reinstated within a broader context encompassing the different systems of industrial relations which are all faced with the challenge of "permanent dynamic complexity". We can observe the same search for new types of regulatory system aimed at ensuring both the necessary economic flexibility and the social cohesion. Attempts are being made to improve internal balance in each system; the conventionally centralised French, German, Australian and Swedish systems (in terms of legal or negotiated norms) are endeavouring to achieve flexibility through some complementary decentralised negotiation. In contrast, the British and Japanese systems are witnessing a trend towards new complementary central standards aimed at dealing with common problems.

Bringing us closer to our basic hypothesis about the long-term development of complexity and changes, that begs the question as to whether such a change show any indication about a possible "convergence of methods" of the various industrial relations systems, specially in Europe. If this is the case, such an evolution could strongly reinforce the possibilities for the establishment of a European

multi-level system of regulation based on a regulated autonomy through European regulatory complexes.

II. A EUROPEAN REGULATORY COMPLEX ABOUT DIRECT PARTICIPATION

Regulation of direct participation itself could be a good example of a possible European regulatory complex. This perspective appeared clearly in the Amsterdam European Conference on direct participation, organised by the Dutch Presidency in April 1997³.

The regulation of direct participation has always been a sensitive topic. The results of the EPOC survey shed some light on this question, in particular on the role of the various actors in the introduction of direct participation and on the effects of the various types of regulation. The term "regulation" is used here in a broad (and not only legal) meaning: the processes by which formal and informal rules governing direct participation are formulated and implemented. The results reported below enable us to understand more clearly this complex reality; in particular, they shed light on the tricky question of whether the new forms of direct participation and the more traditional forms of representative participation conflict with or complement each other.

II.1. Regulating the introduction of direct participation

II.1.1. The role of management

It usually falls to management to take the initiative in introducing direct participation, and more frequently to production managers (41%) than to personnel managers (33%).

In the first case, there is a balance between the levels of regulation (central and workplace). In the second case (personnel function), the leading role is usually taken by the central level.

II.1.2. The role of employee representatives

There is a general trend towards negotiation/joint decision-making.

In the least unionised firms (those in which less than 49% of the workforce are union members), informing employee representatives is more common than negotiation/joint decision-making, whereas in other firms consultation plays a more important role.

Negotiation/joint decision-making is more widely practised in state or semi-state companies (36%) than in private ones (27%).

When negotiation/joint decision-making takes place, it more frequently involves a works council than a trade union. When trade unions do play a role, it is usually in collective and delegative forms of direct participation.

11.1.3. The role of employees themselves

In general terms, employees are informed as a matter of course (only in 5% of cases, are they not informed), extensively in 58% of cases, and in a limited way in 36% of cases.

Employee consultation is also fairly widespread (only in 18% of cases, is there no consultation); but it is more frequently limited (49%) than extensive (33%).

The task of informing or consulting with employees falls to employee representatives in 28% of cases. When trade unions are the recognised consultative body in a firm, the information and consultation processes tend to be more extensive than when the works council is the recognised body.

Finally, state or semi-state companies are more likely to engage in extensive employee information and consultation (61% and 38% respectively) than private companies (54% and 30%).

In most of the countries, actors outside the firm (employers' organisations, consultants, public bodies) play little if any role in the introduction of direct participation

11.2. The effects of regulation

11.2.1. The effects on direct participation itself

It is clear that the quality of direct participation is strongly associated with the form of representative involvement. When participation is introduced through negotiation/joint decision-making, quality is high in 42% of cases; this rate declines in the case of consultation (26%) and information (25%) and, in particular, when there is no involvement on the side of employee representatives (17%). Conversely, the poor quality rate is lowest when there is negotiation or joint decision-making, whereas it rises to 62% when employee representatives are not involved. Average quality of direct participation tends to be associated with the only provision of information to employee representatives.

When negotiation/joint decision-making takes place, the negotiating body is most commonly the works council, irrespective of the quality of direct participation. However, when it is the trade unions

that are involved, then the quality of direct participation is more likely to be high (46%) than average (30%) or low (30%).

The influence of representative involvement on direct participation is also directly confirmed by the vast majority of company representatives surveyed (81%, including 24% who claimed it has a "great deal" of influence); this is particularly true about the delegative forms of participation.

11.2.2. The economic and social effects of regulation

The effects of representative involvement

There is a remarkable relationship between the improvement in the various factors measured (in order to assess the quality of these effects) and the degree of representative involvement. The most striking cases are cost reduction, improvement of product/service quality and the decline in sickness and absenteeism.

In every instance, negotiation/joint decision-making is associated with a significant improvement in the general average value of the positive effect.

When employee representatives are extensively involved, direct participation is very or completely successful. More specifically, when joint decision-making is used extensively, the completely successful ranking reaches its highest score of 54%.

This is probably the reason why 87% of company representatives consider representative involvement as useful or very useful. It might seem therefore surprising that a majority of respondents (58%) consider that "direct participation reduces the need for trade unions", given that the situation most conducive to the success of direct participation seems to be one in which there is a high level of representative involvement.

The effects of employee involvement

All forms of employee involvement in the introduction of direct participation enhance the positive effects of participation. Limited consultation is less effective than extensive consultation, which is, in turn, more effective than information alone, even if it is extensive.

Similarly, extensive consultation and, to a lesser extent, extensive information seem to respondents to be the best ways to improve the results of direct participation.

CONCLUSIONS AND PROPOSALS

As seen above, participation is playing a central role in the establishment of many "regulatory complexes" that are intended to avoid both rigidity or anomy, and to permit both adaptability and social cohesion in situations of permanent dynamic complexity. Faced with these important issues, participation can be seen in a medium or long- term prospect as one of the basic regulatory principles of social regulation, and not only as a tool for more democracy or productive efficiency.

These new links between autonomy and heteronomy, between new types of common regulation at top level and of autonomous regulation by the actors themselves at other levels are being increasingly used in Europe in order to prevent excessive rigidity and flexibility. As seen, this "model of regulated autonomy" involves new connections between, on the one hand, an encouraging or compulsory central regulation, preferably negotiated, that lays down the principles governing the content and rules governing procedures to be applied at the lower levels (sector, firms, establishments); and, on the other hand, at lower levels, specific substantive regulation (preferably negotiated as well) which, lay down more specific rules, within the framework of common general principles and procedure. These rules can then be continuously adapted to the specific context and constraints of each individual sector, firm or establishment.

This model (largely based on many types of participation) can be applied to regulate at the European level the subject of direct participation itself. The results of the EPOC survey clearly help in overcoming the main disagreement between the social partners (notably about the role of employee representatives in the regulation of direct participation).

If we look beyond the differences in details, these results reveal some fairly clear general trends that the European authorities and social partners may wish to encourage on the topic of direct participation. As seen above, they confirm the importance of employee involvement, and particularly of employee representatives, in the regulation of direct participation, in order to improve both the quality of participation itself and its economic and social effects. The greater that involvement is, in terms both of form and extent (and this applies particularly to negotiation and joint decision-making), the more the indicators are positive, at least in the eyes of the managers who replied. The high degree of convergence of the various results even makes the differences between individual countries seem less

significant than we would have thought possible, despite the marked differences between the various national industrial relations systems.

As far as the content of such a form of regulation of direct participation is concerned, the results of this survey, together with other results from the EPOC project and those of much other recent research, help in suggesting, in a personal capacity, some of the conditions for an efficient regulation of direct participation. The following items may constitute the content of a possible encouraging central regulation at the European level, within a multilevel "regulatory complex" about direct participation, in which most of the regulation can be in the social partners' hands, at the decentralised levels:

- compulsory negotiation (and preferably joint decision-making) between management and employee representatives on the introduction, monitoring and evaluation of direct participation;
- consultation with (and at least the extensive provision of information to) the employees concerned;
- the establishment of lasting arrangements (direct participation is a lengthy learning process);
- training for employees and management in direct expression and participation;
- dual objective of efficiency on the economic and technological level (productivity, quality) as well as in the social sphere (working conditions, industrial democracy, employment...);
- financial and/or symbolic compensation to workers for this new form of their involvement;
- individual right to participate in and real involvement of the greatest possible number of employees in stable groups;
- integration of direct participation into a wider process of modernising the firm through negotiation.

Since such a regulatory complex is based on a negotiation between the social partners, it is important to ensure that there is an appropriate balance between them and to choose accordingly the most important level in this decentralised regulatory apparatus (sector or firm).

With the possible introduction of a common, flexible and durable regulatory complex of this kind, would we not have one of the strong indications of the possible convergence of European industrial relations systems, or even of the emergence of a "European social model of regulated flexibility", in which national differences begin to fade away under the influence of common social, economic and technological constraints?

NOTES

1. See, Chouraqui A., *From heteronomy towards regulated autonomy: participation in the heart of new regulatory arrangements*, 11 th World Congress of Industrial Relations (Bologna, 22-26 September 1998).
2. Supiot A, Critique du droit du travail, Collection "Les Voies du Droit", 1994, P.U.F., Paris, 288 pages.
3. The following section is a summary of an executive paper presented in Amsterdam. See, Chouraqui A., "Towards a European model of regulation of direct participation? / Vers un "modèle européen" de régulation de la participation directe?" Conference / Vers un "modèle européen" de régulation de la participation directe? Conference on employee direct participation in Europe, Dutch Ministry of Social Affairs/European Foundation, Amsterdam, 10-11 April, 1997. It is based on the results of the EPOC survey (5800 European managers interviewed in 10 countries); re: EPOC Research Group (1997), *New Forms of Work Organisation; Can Europe realise its potential?*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, and Office of Official Publications, Luxembourg. A. Chouraqui was a member of the EPOC research group (coordinator 1992-1995).

SELECTED REFERENCES

References directly used in the paper, notably about the research programmes PA-ROLES and EPOC.

- Chouraqui A. and O'Kelly K. (2001). "Questioning about the European Social Model. A challenged balance between regulation and deregulation", European Congress of Industrial Relations, Oslo, June 2001.
- Chouraqui A. (2001). "Towards a European model of Direct Participation", *A few lessons from the French experience in European Labour Relations*, ed. G. Széll, vol.2, Ashgate publ. (U.K.)
- Chouraqui A. (1999). "Participation as a tool for a democratic process of globalization". 34th World Congress of the International Institute of Sociology, Tel-Aviv, July 11-15.
- Chouraqui A. (1999). "Towards a European model of regulated autonomy: a third way for re-regulation between regulation and deregulation?" IREC Conference, First plenary session Aix-en-Provence, 20-22nd May.
- Chouraqui A. (1998). "From heteronomy towards regulated autonomy: Participation in the heart of new regulatory arrangements", XIth World Congress of Industrial Relations, Bologna, 22-26 September.
- Chouraqui A. (1998). "Democratic participation and/or productive efficiency/ Participation démocratique et/ou efficacité productive: jeux et enjeux". ISA World Congress of Sociology, Montréal 26 July - 1 August.
- Chouraqui A. (1997). "Towards a European model of regulation of direct participation/Vers un "modèle européen" de régulation de la participation directe?" Conférence sur la participation directe des salariés, Ministère Néerlandais des Affaires Sociales / Fondation Européenne pour l'Amélioration des Conditions de Vie et de Travail, Amsterdam, Avril 10-11.

- EPOC Research Group (1997). *New Forms of Work Organisation: Can Europe realise its potential?*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, and Office of Official Publications, Luxembourg.
- Frohlich D. and Pekruhl U. (1996). *Direct Participation and Organisational Change - Fashionable but Misunderstood? An Analysis of Recent Research in Europe, Japan and USA*, The EPOC Project, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin and Office of Official Publications, Luxembourg.
- Geary J. and Sisson K., (1997). *Conceptualising Direct Participation in Organisational Change*. The EPOC Project, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, and Office of Official Publications, Luxembourg.
- Pinaud H., Le Tron H. et Chouraqui A. (1999). *Syndicalisme et démocratie dans l'entreprise/Trade-unions and democracy in companies*, Paris, Editions L'Harmattan.
- Regalia I. (1995). *Humanise Work and Increase Profitability? Direct -Participation in Organisational Change Viewed by the Social Partners in Europe*. The EPOC Project, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, and Office of Official Publications, Luxembourg.
- Sisson K., (2001). *Direct Participation and the Modernisation of Work Organisation*. The EPOC Project, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, and Office of Official Publications, Luxembourg.
- Supiot A. (1994). *Critique du droit du travail*, Collection *Les Voies du Droit*, PUF., Paris.
- Szell G. ed. (2001). *European Labour Relations*, 2 vol., Ashgate (U.K.).

Κωνσταντίνος Γκιζιάκης*

ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ ΑΠΟΜΑΧΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο (NAT) αποτελεί για σειρά ετών, μαζί με τα άλλα ασφαλιστικά ταμεία, το κέντρο των συζητήσεων λόγω του συνολικού ασφαλιστικού προβλήματος.

Στην παρούσα εργασία, έγινε προσπάθεια να δοθεί μια πλήρη εικόνα της θεσμικής και οικονομικής κατάστασης του NAT με στοιχεία που δεν έχουν δημοσιευτεί μέχρι τώρα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το NAT είναι από τα παλαιότερα «ασφαλιστικά ταμεία». Ιδρύθηκε με νόμο 1861¹.

Η ανάγκη της ασφάλισης των ναυτικών, πριν την ίδρυση του ταμείου, εξυπηρετείτο με διάφορα σχήματα τοπικού κυρίως χαρακτήρα στις περιοχές που η ναυτιλία ήταν ο κατ' εξοχήν παραγωγικός κλάδος. Αναφέρεται το νομικό πλαίσιο με το οποίο λειτουργεί σήμερα καθώς και όλα τα συναφή ταμεία των ναυτικών που εξυπηρετεί.

Για να γίνει πλήρης αντιληπτή η Οικονομική κατάσταση του ταμείου αναφέρονται και παρουσιάζονται φυσικά μεγέθη που έχουν σχέση με την λειτουργικότητα του Ταμείου. Η συμπλήρωση της εικόνας της κατάστασης του NAT γίνεται με την παρουσίαση των οικονομικών στοιχείων του.

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς.

Οι κύριες αιτίες που οδήγησαν στην ελλειμματικότητα του ταμείου αναλύονται και παρουσιάζονται. Φυσικά υπάρχουν και άλλες επί μέρους καταστάσεις που οδήγησαν και συνέβαλλαν και αυτές στην ελλειμματικότητα του ταμείου (όπως οργανωτικές ελλείψεις κ.α.), αλλά ο χώρος μιας παρουσίασης δεν μπορεί να συμπεριλάβει όλες τις πτυχές του προβλήματος. Στα συμπεράσματα αναφέρονται οι απόψεις του συγγραφέα του άρθρου για πιθανές λύσεις που να οδηγούν προς μια εξυγίανση του ΝΑΤ.

2. ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το ΝΑΤ έχει δύο κλάδους ασφάλισης: α) τον κύριο κλάδο συντάξεων-σύνταξη γήρατος, ανικανότητας, ατυχημάτων, θανάτου και ελάχιστης ασφαλιστικής προστασίας και β) τον κλάδο επικουρικής ασφάλισης (ΚΕΑΝ).

Το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διέπει την λειτουργία του ταμείου αποτελείται κυρίως από:

- Α) τον ιδρυτικό νόμο ΧΛΘ΄ 1861
- Β) τον Α.Ν. 2525/40
- Γ) το Π.Δ. 913/78 – Κ.Ν. 792/78
- Δ) τον Ν. 1085/80
- Ε) τον Ν.1711/87
- Στ)το Ν.2390/96
- Ζ) το Ν. 2459/97 και
- Η) το Ν. 2575/98.

Το ΝΑΤ μαζί με τα δικά του έσοδα εισπράττει και τα έσοδα των παρακάτω οργανισμών, ταμείων και κεφαλαίων, για τα οποία ενεργεί ως διαχειριστής:

- Α) Ταμείο Πρόνοιας Αξιωματικών Εμπορικού Ναυτικού (ΤΠΑΕΝ)
- Β) Ταμείο Πρόνοιας Κατωτέρων πληρωμάτων Εμπορικού Ναυτικού (ΤΠΚΠΕΝ)
- Γ) Κεφάλαιο Ανεργίας και Ασθενείας Ναυτικών (ΚΑΑΝ)
- Δ) Κεφάλαιο Πλοηγικής Υπηρεσίας (ΚΠΥ)
- Ε) Κεφάλαιο Ναυτικής Εκπαίδευσης (ΚΝΕ)
- Στ)Κεφάλαιο Δυτών (ΚΔ)
- Ζ) Εστία Ναυτικών (ΕΝ)
- Η) Κεφάλαιο Ασφάλισης Επιβατών (ΚΑΕ)
- Θ) Ναυτικό Επιμελητήριο της Ελλάδος (ΝΕΕ)
- Ι) Ειδικός Λογαριασμός Οικογενειακών Επιδομάτων Ναυτικών (ΕΛΟΕΝ)
- Ια) Ειδικός Λογαριασμός Εφεδρείας Ναυτικού (ΕΛΕΝ)
- Ιβ) Κλάδος Επικουρικής Ασφάλισης Ναυτικών (ΚΕΑΝ)

Ιγ) Ναυτικό Μουσείο.

Η παρούσα ανάλυση δεν θα ασχοληθεί με τα 13 αυτά ταμεία, αλλά μόνο με το κυρίως ταμείο του ΝΑΤ.

Ο πίνακας 1 έχει προκύψει με την ανάλυση του θεσμικού πλαισίου και φαίνονται οι προϋποθέσεις για θεμελίωση δικαιώματος σύνταξης καθώς και την απονομή της ανώτατης σύνταξης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Έτη υπηρεσίας ναυτικών για την θεμελίωση δικαιώματος συντάξεως και την απονομή της ανώτατης συντάξεως

	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΛΟΙΩΝ		
	Συναλλαγμα- τοφόρα πλοία Δεξαμενό- πλοία	Λοιπά συναλλαγμα- τοφόρα πλοία & Υδροπτέρυγα	Πλοία εσωτε- ρικού άνω των 100 κοχ εξαι- ρουμένων των ρ/κ και π/κ
Θεμελίωση συντ. δικαιώματος			
Υπηρεσία επί πλοίου	10,26 έτη	10,66 έτη	12,17 έτη
Άδεια	2,74 έτη	2,84 έτη	1,83 έτη
Πραγματική Ναυτική Υπηρεσία	13,00 έτη	13,50 έτη	14,00 έτη
Προσαύξηση	2,00 έτη	1,50 έτη	1,00 έτη
Συνθετική Υπηρεσία	15,00 έτη	15,00 έτη	15,00 έτη
Κατώτατη σύνταξη πλοιάρχου την 1/1/1996	155.304 δρχ.	149.390 δρχ.	142.299 δρχ.
Ανώτατη σύνταξη			
Υπηρεσία επί πλοίου	17,46 έτη	18,28 έτη	21,96 έτη
Άδεια	4,65 έτη	4,87 έτη	3,29 έτη
Πραγματική Ναυτική Υπηρεσία	22,11 έτη	23,15 έτη	25,25 έτη
Ανώτατη σύνταξη πλοιάρχου την 1/1/1996	249.271 δρχ.	249.271 δρχ.	249.271 δρχ.
	264.219	264.269	

Πηγή: Αναλογιστική Υπηρεσία Ν.Α.Τ.

3. ΦΥΣΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΤΟΥ ΝΑΤ

3.1. Φυσικά Μεγέθη

Τα έσοδα του Ταμείου προέρχονται από: α) τις κύριες εισφορές πλοιοκτητών και ναυτικών, β) τις εισφορές για την επικουρική ασφάλιση, γ) την εκμετάλλευση της ακίνητης και κινητής περιουσίας

του, δ) ειδικούς πόρους, (εξαγορές, πρόστιμα κ.λπ.), ε) κοινωνικούς πόρους βάσει ειδικών διατάξεων νόμων.

Από τα έσοδα του NAT χρηματοδοτείται ο Οίκος Ναύτη, ο οποίος παρέχει ιατροφαρμακευτική περιθαλψη και αποτελεί αυτοτελές νομικό πρόσωπο.

Τα τελευταία χρόνια το 25% των εσόδων του NAT από τις κύριες ασφαλιστικές εισφορές αποδίδεται στον Οίκο Ναύτη, αλλά το ποσό δεν επαρκεί για την πλήρη ιατροφαρμακευτική κάλυψη και γι' αυτό το έλλειμμα του καλύπτεται από τον κρατικό προϋπολογισμό.

Το σύνολο των συνταξιούχων του NAT κατά κατηγορία σύνταξης παρουσιάζεται στον πίνακα 2. Από τον πίνακα προκύπτει ότι στο τέλος του 1998 υπήρχαν 62.912 συνταξιούχοι. Η κύρια κατηγορία ήταν σύνταξη γήρατος με 60% και ακολουθούν οι συντάξεις προς τις χήρες 25,6% και ανικανότητας προς εργασία με 10,6%. Οι συνταξιούχοι στο τέλος του 1999 ήταν 63.909.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

*Αριθμητική εξέλιξη των συνταξιούχων του Ν.Α.Τ.
κατά κατηγορία κατά την 31/12*

Κατηγορία συν/χων	1980	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Γήρατος	12.383	27.793	29.362	31.197	32.230	33.166	33.852	35.051	35.844	36.759	37.788
Συνήθης ανικανότητας	2.274	4.135	4.329	4.418	4.568	4.762	4.859	4.993	5.131	5.342	5.356
Ανικ/τα από ατύχημα	1.518	1.502	1.522	1.584	1.591	1.568	1.511	1.454	1.427	1.395	1.381
Χήρες με παιδιά	1.602	2.342	2.395	2.420	2.417	2.312	2.196	2.066	1.948	1.876	1.838
Χήρες χωρίς παιδιά	8.903	10.912	11.493	11.671	11.986	12.266	12.619	12.975	13.322	13.785	14.322
Όρφανά	1.626	1.769	1.798	1.823	1.809	1.784	1.737	1.695	1.663	1.644	1.586
Γονείς	736	713	711	702	698	677	651	598	573	556	532
Αδελφοί - αδελφές	169	156	155	153	151	149	141	132	124	118	109
Σύνολο	29.211	49.322	51.765	53.968	55.450	56.684	57.566	58.964	60.032	61.475	62.912

Στον πίνακα 3 εμφανίζεται η εξέλιξη των εν ενεργεία ναυτικών που είναι ασφαλισμένοι στο NAT καθώς και οι θέσεις εργασίας που αποδίδουν εισφορές. Από μελέτη που έχει γίνει^{2,3} έχει αποδειχθεί ότι κάθε θέση εργασίας ναυτικού επαγγέλματος χρειάζεται για τα κατώτερα πληρώματα 1,6 ναυτικούς και για τους αξιωματικούς 1,8 αξιωματικούς. Αυτό οφείλεται στην ιδιαιτερότητα του ναυ-

τικού επαγγέλματος και πρέπει να ληφθεί υπόψη στις αναλογιστικές μελέτες. Άρα, για το 1998 μπορούμε να πούμε ότι οι 25.000 θέσεις εργασίας χρειάζονται περίπου 43.000 Ναυτικούς ($25.500 \times 1.7 = 43.350$).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

Εξέλιξη των ασφαλισμένων και εργαζομένων Ελλήνων ναυτικών (Στοιχεία κατά υπολογισμό)

Ημερομηνία	Αριθμός των ασφαλισμένων στο Ν.Α.Τ. Ελλήνων ναυτικών	Αριθμός των θέσεων εργασίας **	Ποσοστό εργαζομένων επί των ασφαλισμένων επί τοις %
31/12/1975	126.000	79.000	62,7
31/12/1976	127.000	78.000	61,4
31/12/1977	122.000	74.000	60,7
31/12/1978	115.000	69.000	60,0
31/12/1979	110.000	66.000	60,0
31/12/1980	108.000	65.000	60,2
31/12/1981	107.000	60.000	56,1
31/12/1982	102.000	52.000	51,0
31/12/1983	95.000	48.000	50,5
31/12/1984	90.000	50.000	55,6
31/12/1985	80.000	47.000	58,8
31/12/1986	74.000	42.000	56,8
31/12/1987	70.000	40.000	57,1
31/12/1988	68.000	38.000	55,9
31/12/1989	67.000	37.000	55,2
31/12/1990	65.000	36.000	55,4
31/12/1991	62.000	34.000	54,8
31/12/1992	58.000	32.000	55,2
31/12/1993	55.000	31.000	56,4
31/12/1994	52.000	30.000	57,7
31/12/1995	48.500	28.000	57,7
31/12/1996	47.500	27.500	57,9
31/12/1997*	46.500	27.000	58,1
31/12/1998*	44.000	25.500	58,0

* στοιχεία προσωρινά

** μέσος όρος ημέρας

3.2 Οικονομικά Μεγέθη του NAT

Το NAT διαχειρίζεται ακίνητη περιουσία, η οποία περιλαμβάνει 16 κτίρια ή κτιριακά συγκροτήματα, συνολικής επιφάνειας 50.000 τ.μ. και 4 οικόπεδα συνολικής επιφάνειας 266 στρεμμάτων.

Η συνολική εμπορική αξία των ακινήτων του NAT εκτιμάται σε 15 δις δρχ, ενώ η αξία των αξιοποιήσιμων ακινήτων στα 9,5 δις δρχ. Το εισόδημα από τα αξιοποιήσιμα ακίνητα ανέρχεται στα 600 εκατ. δρχ ετησίως.

Από το 1979 και μετά οι εισφορές υπολείπονται των παροχών και από το 1985 έχουν εξαντληθεί τα αποθεματικά του NAT.

Στον πίνακα 4 φαίνεται η εξέλιξη των εσόδων και εξόδων του NAT κατά τα έτη 1994-99.

Στην γραμμή «συμμετοχή του κράτους» παρουσιάζεται η επιδότηση του NAT από τον κρατικό προϋπολογισμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.

Εξέλιξη των εσόδων και εξόδων του NAT κατά τα έτη 1994 έως 1999 (σε εκατομμύρια δραχμές)

ΕΣΟΔΑ ΑΠΟ	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Εισφορές ασφ/νων	9.281	9.276	8.611	9.592	9.979	9.248
Εισφορές εργοδότη	12.803	12.801	13.394	13.550	14.243	15.047
Κοινωνικοί πόροι	2.388	2.642	4.523	4.399	5.499	4.500
Πρόσοδοι περιουσίας	354	355	1.058	1.269	1.050	950
Συμμετοχή κράτους	64.740	69.928	84.629	101.730	114.975	125.088
Λοιπά έσοδα	4.581	5.110	1.866	2.153	1.549	1.900
ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ	94.147	100.112	114.081	132.693	147.295	156.733
ΕΞΟΔΑ ΓΙΑ						
Παροχές για συντάξεις	87.339	97.484	114.077	130.681	142.600	152.000
Διαχειριστικά έξοδα	674	717	1.669	1.687	1.722	1.914
Λοιπά έξοδα	678	733	1.443	2.451	2.517	2.780
ΣΥΝΟΛΟ ΕΞΟΔΩΝ	88.691	98.934	117.189	134.819	146.839	156.694
ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ	5.456	1.178	0	0	456	39

Σημείωση: 1) Τα στοιχεία εσόδων-εξόδων των ετών 1994 και 1995 είναι απολογιστικά (στοιχεία ισολογισμού) ενώ τα στοιχεία των ετών 1996, 1997, 1998 και 1999 είναι προϋπολογιστικά-απολογιστικά. 2) Δεν περιλαμβάνονται οι υποχρεώσεις του NAT από τοκοχρεολύσια δανείων εγγυημένων από το Ελληνικό Δημόσιο. 3) Δεν περιλαμβάνονται οι υποχρεώσεις του NAT προς ΚΕΑΝ και Κ.Ν.Ε. οι οποίες την 31/12/1999 υπολογίζονται σε 62800 εκατομμύρια δραχμές περίπου. 4) Περιουσία: α) Μετοχές. Το NAT διαθέτει 196475 μετοχές της Εμπορικής Τράπεζας, 16324 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας και 3001 μετοχές της Τράπεζας Ελλάδος. β) Η αντικειμενική αξία της ακίνητης περιουσίας του, με βάση το Ν.2065/92 και με τιμές Ιανουαρίου 1998 ανέρχεται σε 15.268,323,639 δραχμές.

Από το 1994 έως το 1999 έχει σχεδόν διπλασιαστεί, δηλαδή από 65 δις το 1994 έχει φτάσει το 125 δις το 1999.

Η αύξηση των δαπανών για συντάξεις από 87,339 δις το 1994 έφτασαν στα 152 δις το 1999. Ενώ οι εισφορές των ασφαλισμένων και του εργοδότη από 22 δις περίπου το 1994 έχει φτάσει τα 24.2 δις το 1999.

Στον πίνακα 5 παρουσιάζεται η εξέλιξη του αριθμού των συνταξιούχων από το 1975 μέχρι το 1999 καθώς και η μέση σύνταξη για τα αντίστοιχα χρόνια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.

*Εξέλιξη του αριθμού των συνταξιούχων του Ν.Α.Τ.
και της μέσης σύνταξης αυτών*

Ημερομηνία	Αριθμός συνταξιούχων	Μέση σύνταξη (σε δραχμές)
31/12/1975	23.671	4.500
31/12/1976	24.915	5.170
31/12/1977	25.494	6.611
31/12/1978	26.344	10.812
31/12/1979	27.252	14.030
31/12/1980	29.211	17.383
31/12/1981	31.022	18.908
31/12/1982	33.465	22.381
31/12/1983	36.162	26.458
31/12/1984	39.273	31.938
31/12/1985	41.582	38.254
31/12/1986	44.143	45.049
31/12/1987	46.063	48.683
31/12/1988	48.025	55.815
31/12/1989	49.322	64.671
31/12/1990	51.765	74.242
31/12/1991	53.968	82.408
31/12/1992	55.450	88.671
31/12/1993	56.684	95.395
31/12/1994	57.567	106.245
31/12/1995	58.964	118.782
31/12/1996	60.032	134.085
31/12/1997	61.475	147.764
31/12/1998	62.912	156.988
31/12/1999	63.909	165.850

Στον πίνακα 6 παρουσιάζεται η κατανομή κατά τάξεις συντάξεων των συνταξιούχων του ΝΑΤ στις 31/12/98.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.

Κατανομή κατά τάξεις συντάξεων των συνταξιούχων του ΝΑΤ κατά την 31/12/1998

Τάξεις συντάξεων	Γήρατος	Συνήθης ανικανότητα	Ατύχημα	Χήρες με παιδιά	Χήρες χωρίς παιδιά	Ορφανά	Γονείς	Αδελφοί-αδελφές
μέχρι 50.000	125	42		9	305	63	21	
50.001 55.000	12	4		2	43	2	2	
55.001 60.000	9	4		3	38	4		1
60.001 65.000	12	2		2	35	4		
65.001 70.000	19	2			32	1		
70.001 75.000	20	2		1	40	4		
75.001 80.000	16	2	12	474	2832	621	229	33
80.001 85.000	12	1		57	270	42	8	6
85.001 90.000	3181	1499	358	43	188	23	7	1
90.001 95.000	378	94	44	179	4486	471	233	43
95.001 100.000	294	54	12	58	442	60	9	6
100.001 105.000	3772	2013	490	49	461	38	5	4
105.001 110.000	679	157	43	57	345	34	3	5
110.001 115.000	822	125	43	62	425	38	2	2
115.001 120.000	830	122	23	41	353	28	2	
120.001 125.000	1090	119	32	37	334	24	1	3
125.001 130.000	1209	115	39	38	322	21	2	
130.001 135.000	944	52	14	37	172	7	2	1
135.001 140.000	719	52	17	65	268	11	2	
140.001 145.000	612	63	24	31	176	16	1	1
145.001 150.000	664	66	23	35	155	10		
150.001 155.000	618	57	17	26	201	6	1	
155.001 160.000	639	49	17	21	121	7		2
160.001 165.000	690	42	15	41	121	1	2	
165.001 170.000	1384	88	20	85	108	4		1
170.001 175.000	892	73	34	48	135	5		
175.001 180.000	1351	44	30	23	121	9		
180.001 185.000	842	32	7	22	71	5		
185.001 190.000	701	27	6	22	100	6		
190.001 195.000	783	28	7	19	176	15		
195.001 200.000	510	17	1	10	75	6		
200.001 220.000	2318	70	12	42	340			
220.001 240.000	1610	72	15	80	800			
240.001 260.000	1354	52	10	31	176			
260.001 280.000	938	29	5	66	35			
280.001 300.000	1622	39	10	14	14			
300.001 και άνω	6117	47	1	8	6			
ΣΥΝΟΛΟ	37788	5356	1381	1838	14322	1586	532	109

4. ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΔΥΝΑΜΙΑΣ ΤΟΥ ΝΑΤ

Οι αιτίες της σημερινής οικονομικής αδυναμίας του ΝΑΤ είναι πολλές. Οι κυριότερες θα αναφερθούν πιο κάτω. Η ποσοτικοποίηση κάθε αναφερόμενης αιτίας δεν έχει ερευνηθεί και θα χρειαζόταν να γίνει προκειμένου να υπολογισθεί η βαρύτητα κάθε αναφερόμενης αιτίας.

4.1 Κεφαλαιοποιητικό ή Διανεμητικό Σύστημα;

Εάν μελετήσει κάποιος όλες τις νομοθετικές ρυθμίσεις που έχουν γίνει ιδίως μετά το 1945 θα διαπιστώσει ότι ο νομοθέτης δεν έχει λύσει ένα βασικό ερώτημα, το τι ασφαλιστικό σύστημα θέλει να έχει το ΝΑΤ.

Ίσως, οι γνώσεις για το ασφαλιστικό να ήταν μικρές κυρίως πριν το 1970, αλλά παραμένει ένα ερώτημα γιατί αγνοήθηκαν όλες οι επιστημονικές μελέτες για την οικονομική κατάσταση του ΝΑΤ, με πρώτη αυτήν του Καθηγητή Ν. Σακελλαρίου το 1951, στην οποία αναφερόταν ότι το ΝΑΤ είναι «βυθιζόμενο σκάφος» και πρέπει να ληφθούν μέτρα.

Η διάσταση που υπήρξε μεταξύ των μέτρων που πρότειναν οι μελετητές και αυτό που ο νομοθέτης νομοθετούσε οφείλεται κυρίως στο ότι το ΔΣ του ΝΑΤ και οι εκάστοτε πολιτικοί θεωρούσαν τα αποθεματικά του ΝΑΤ σαν κέρδος ή σαν πλεονέκτημα προς διανομή.

Το Κεφαλαιοποιητικό σύστημα είναι το πλέον κατάλληλο όταν υπάρχει ένας ασφαλιζόμενος κλάδος στο ταμείο. Έτσι ώστε τα συνταξιοδοτικά κεφάλαια δεν θίγονται όταν ο κλάδος απασχολεί ανθρώπινο δυναμικό με φθίνουσα πορεία.

Εάν χρησιμοποιηθεί το διανεμητικό σύστημα τότε όσο η πορεία των θέσεων απασχόλησης στον κλάδο είναι αυξητική όλα βαίνουν καλά. Όταν οι θέσεις απασχόλησης μειώνονται τότε το ταμείο του κλάδου αυτού γίνεται ελλειμματικό. Το σύστημα αυτό μπορεί να ακολουθηθεί όταν υπάρχουν πολλοί ασφαλιζόμενοι κλάδοι και είναι δύσκολο να βρεθούν όλοι σε φθίνουσα πορεία συγχρόνως.

Το ΝΑΤ δεν ακολουθεί μια συνεπή ασφαλιστική πολιτική. Οι νομοθετικές παρεμβάσεις έχουν ανατρέψει την αρχή της ανταποδοτικότητας των συντάξεων. Η μελέτη του Ελβετού αναλογιστή Brequet το 1973 διαπιστώνει ότι το ασφάλιστρο είναι ελλειμματικό. Το ΝΑΤ παρ' όλα αυτά εξακολουθεί να διανέμει τα αποθεματικά του. Όλες οι νομοθετικές ρυθμίσεις που γίνονται μέχρι το 1997, αγνοώντας τις αναλογιστικές μελέτες, διανέμουν ουσιαστικά όλα τα αποθεματικά του Ταμείου. Το 1985 υπήρξε το έτος που το ΝΑΤ

είχε οργανικό έλλειμμα για πρώτη φορά. Έκτοτε όλα τα χρόνια λειτουργεί με οργανικά ελλείμματα, που τα τελευταία χρόνια έφτασαν σε πολύ μεγάλα ποσά και καλύπτονται από τον κρατικό προϋπολογισμό (Πίνακας 4).

4.2 Κοινωνική Πολιτική με τους πόρους του NAT

Η πολιτεία άσκησε κατά καιρούς ναυτιλιακή πολιτική μέσω του NAT δημιουργώντας νομοθετικά οικονομικές επιβαρύνσεις, χωρίς την δημιουργία αντίστοιχων πόρων.

Η ένταξη συνταξιούχων με σειρά νόμων στο ασφαλιστικό σύστημα του NAT, οι οποίοι αν και απολαμβάνουν των προνομίων των ειδικών διατάξεων του Ταμείου, έχουν ελάχιστη σχέση με το ναυτικό επάγγελμα (διατάξεις περί διαδοχικής ασφάλισης, ελάχιστη ασφαλιστική προστασία κ.τ.λ.). Επίσης, η χορήγηση επιδομάτων και οι αναβαθμίσεις ομάδων συνταξιούχων χωρίς αντίστοιχα να διατίθενται οι σχετικοί πόροι, εξανέμισαν τα αποθεματικά του Ταμείου και επιτάχυναν την δημιουργία ελλειμμάτων.

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα τέτοιας πολιτικής καταγεγραμμένα στο βιβλίο του κ. Χαλκιά¹.

4.3 Αφαίρεση πόρων του NAT

Με άμεσο ή έμμεσο τρόπο η πολιτική έχει αφαιρέσει από το NAT πόρους. Αναφέρονται διεξοδικά στο βιβλίο του κ. Χαλκιά¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η φορολόγηση των τόκων των καταθέσεων σε συνάλλαγμα μόνο για το NAT ενώ όλοι οι Έλληνες καταθέτες είχαν τους τόκους αυτούς αφορολόγητους.

Η χρήση των ακινήτων του NAT για να στεγαστούν Δημόσιες Υπηρεσίες με συμβολικό ενοίκιο αποτελεί έμμεση αφαίρεση πόρων από το NAT.

4.4 Οι όροι Συνταξιοδότησης.

Το ασφάλιστρο σχεδόν όλων των κλάδων είναι έντονα ελλειμματικό. Το μέσο συνολικό ασφάλιστρο γήρατος που καταβάλλει ο μέσος ασφαλιζόμενος και για όσο χρόνο καταβάλλεται, δεν είναι αρκετό για να πληρωθεί η μέση σύνταξη που καταβάλλεται και για όσο χρόνο καταβάλλεται. Υπάρχουν όμως κάποιες κατηγορίες ναυτικών όπως πλοίαρχος Α και Μηχανικός Α που υπό προϋποθέσεις το ασφάλιστρο τους είναι πλεονασματικό.

Ο μειωμένος χρόνος εργασίας και η σχετικά χαμηλή ηλικία συνταξιοδότησης, το όριο ηλικίας είναι 50 ετών και σε ορισμένες περιπτώσεις χαμηλότερο, αποτελούν μέρος του προβλήματος των όρων συνταξιοδότησης.

Η μέση ηλικία συνταξιοδότησης είναι 52 έτη.

Η θεμελίωση δικαιώματος σύνταξης καθώς και οι όροι απονομής της ανώτατης σύνταξης παρουσιάζονται στον πίνακα 1.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ΝΑΤ ένα από τα παλαιότερα ασφαλιστικά ταμεία σήμερα παρουσιάζει οργανικό έλλειμμα της τάξεως των 150 δις περίπου ετησίως, το οποίο χρηματοδοτείται από τον κρατικό προϋπολογισμό. Οι κυριότερες αιτίες των ταμειακών ελλειμμάτων που αναφέρθηκαν ήταν οι εξής:

- α) Το ταμείο ξεκίνησε ως κεφαλαιοποιητικό σύστημα και κατέληξε ως διανεμητικό σύστημα. Οι θέσεις εργασίας μειώθηκαν δραματικά με αποτέλεσμα ως διανεμητικό δεν μπορεί να λειτουργήσει δεδομένου ότι η σχέση των θέσεων εργασίας προς τους συνταξιούχους είναι 0,4:1. Συνεπώς πρέπει να γίνει κεφαλαιοποιητικό σύστημα ή να συγχωνευθεί με άλλους κλάδους ούτως ώστε να έχει καλύτερη αναλογία θέσεων εργασίας προς συνταξιούχους (με τις σημερινές συνθήκες χρειάζεται αναλογία 4:1).
- β) Να γίνει απλοποίηση και ορθολογιστικοποίηση των συνταξιοδοτικών όρων. Το υπάρχον καθεστώς είναι πολύπλοκο και κρύβει πολλές αδικίες. Υπάρχουν ολόκληρες κατηγορίες ναυτικών με ελλειμματικό ασφάλιστρο. Οι παροχές προς τους συνταξιούχους θα πρέπει να έχουν άμεση σχέση με τις εισφορές τους. Με το υπάρχον καθεστώς δεν υπάρχει συσχέτιση των πόρων με τις παροχές.
- γ) Έχουν γίνει νομοθετικές παρεμβάσεις κοινωνικής πολιτικής και δεν έχουν διατεθεί οι αντίστοιχοι πόροι. Το κράτος έχει και πρέπει να κάνει κοινωνική πολιτική, αλλά θα πρέπει να διαθέτει και τους αναλογούντες πόρους προς τους φορείς που υλοποιούν αυτή την πολιτική.

Υπάρχουν και άλλες επί μέρους αιτίες μικρότερης σημασίας που ευθύνονται για την σημερινή Οικονομική κατάσταση του ΝΑΤ. Η ανάλυση τους απαιτεί πολύ χώρο και είναι θέμα μιας ευρύτερης μελέτης που θα πρέπει να γίνει και να αναφέρει λεπτομερώς όλες τις αιτίες που οδήγησαν το ΝΑΤ ώστε να είναι ελλειμματικό σήμερα καθώς και την ποσοτικοποίηση αυτών των αιτιών. Έτσι αντικειμενικά πλέον θα μπορέσουμε να κατατάξουμε τις αιτίες αυτές σύμφωνα με την οικονομική τους σημασία. Αυτό θα βοηθήσει να ληφθούν και τα κατάλληλα διορθωτικά μέτρα προς την σωστή κατεύθυνση δηλαδή ένα ΝΑΤ που να εκπληρώνει τον ρόλο του χωρίς προβλήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] Ν. Χαλκιάς «Από τη Γέφυρα του ΝΑΤ» εκδ. 1999.
- [2] Μελέτη που ανατέθηκε από το ΥΕΝ στην «Σύνεργον» με τίτλο «Οι ανάγκες της Ελληνικής Ναυτιλίας σε αξιωματικούς καταστρώματος – μηχανής». Διάθεση ΥΕΝ.
- [3] Πρακτικά Συνεδρίου «Πληθυσμός και Ανάπτυξη στην Ελλάδα» 1998 της Ελληνικής Εταιρίας Δημογραφικών Μελετών. Άρθρο των Ε. Γκιζιάκη και Κ. Γκιζιάκη «Εξέλιξη και Κινητικότητα του Ναυτεργατικού Δυναμικού: Αξιωματικοί Καταστρώματος».

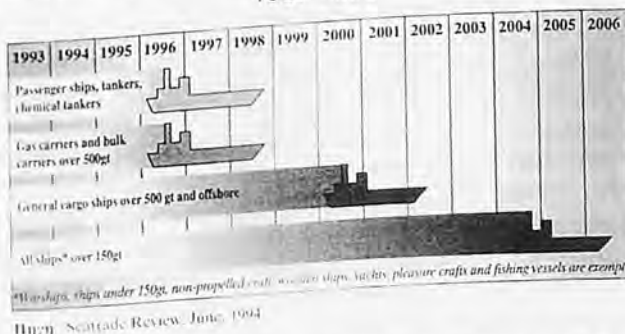
ISM CODE ΚΑΙ ΠΟΙΟΤΗΤΑ: ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑΣ;**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Διεθνής Κώδικας Διαχείρισης της Ασφάλειας των πλοίων (ISM Code) - του λοιπού ο Κώδικας - έχει τεθεί για όλα τα πλοία (πλην των λοιπών φορτηγών πλοίων κάτω των 500 κοχ, και των κινητών μονάδων εξόρυξης θαλάσσιου πετρελαίου άνω των 500 κοχ) σε υποχρεωτική εφαρμογή το αργότερο μέχρι σήμερα 1/7/1998, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 1 πιο κάτω (κεφάλαιο ΙΧ της Διεθνούς Σύμβασης SOLAS 1974). Μάλιστα από 1/7/1998 τέθηκε σε υποχρεωτική εφαρμογή ο Κώδικας για όλα τα ποντοπόρα πλοία (άνω των 500 κοχ) (Γουλιέλμος, Γκιζιάκης, 2001, 2η έκδοση, σελ. 223-224).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Το Μελλοντικό Χρονικό Πρόγραμμα Εφαρμογής του ISM Code 1997-2006

- * Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πειραιώς Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών.
 ** Παρουσιάστηκε σε προηγούμενη έκδοση στο Συνέδριο: «Ποιότητα και Ναυτιλία», 1/7/98, Athens Golf Club.

Volume of essays in honour of Professor L. Nicolaou-Smokoviti.
 Τμητικός τόμος Ομότιμης Καθηγήτριας Λ. Νικολάου-Σμοκοβίτη.

Τίθεται το ερώτημα: **Ο Κώδικας είναι πράγματι ένα πρότυπο ποιότητας;** Για ν' απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό θα αναλύσουμε τις σχετικές έννοιες στη συνέχεια.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σαν ποιότητα μπορούμε να ορίσουμε το γεγονός της παράδοσης από την επιχείρηση εξαιρέτων, ή και ανωτέρου επιπέδου, υπηρεσιών (αγαθών) στον χρήστη, συγκριτικά με τις προσδοκίες που αυτός έχει (Zeithaml V.A. & Pitner M.J., 1996).

Συναφής είναι και ο όρος Διοίκηση Ολικής Ποιότητας - ΔΟΠ (TQM, Total Quality Management) που εμφανίστηκε στις αρχές τις δεκαετίας 1950-1960, και οφείλεται κυρίως στην έρευνα των W.E. Deming και J.M. Juran. Η φιλοσοφία της ΔΟΠ - διότι για φιλοσοφία πρόκειται - εφαρμόστηκε με επιτυχία αρχικά από τις Ιαπωνικές Επιχειρήσεις και αργότερα από αυτές των ΗΠΑ το 1980 και μετά.

Η Ολική Ποιότητα θεωρείται ότι επιτυγχάνεται όταν οι διαδικασίες μιας επιχείρησης παράγουν υπηρεσίες (ή προϊόντα) με αξιοπιστία, τα οποία ανταποκρίνονται ακριβώς ή και υπερβαίνουν τις προσδοκίες του χρήστη. Πρόσθετα, η αφοσίωση της επιχείρησης στην συνεχή βελτίωση του συνόλου των διαδικασιών της, αποτελεί ή γίνεται, σε αυτή την περίπτωση, συστατικό μέρος της ιδεολογίας της (culture). Επίσης, σημαντική επίδραση είχε και η ιδέα του Crosby για το ότι η ποιότητα επιτυγχάνεται χωρίς πρόσθετο κόστος (Crosby P., 1979).

Στη δεκαετία 1990-2000, ο όρος ΔΟΠ έγινε πολύ δημοφιλής. Χαρακτηριστικά της ΔΟΠ είναι οι δράσεις όπως: η κάθοδος στην λήψη αποφάσεων στην κλίμακα της ιεραρχίας, η παροχή πληροφοριών σε όλους τους εργαζομένους, η σύνδεση αμοιβών και απόδοσης, η αύξηση των γνώσεων των εργαζομένων και των δυνατοτήτων τους μέσα από εκτενή εκπαίδευση (Cummings T.G. & Worley C.G., 1993). Το 1987 το Κογκρέσο των ΗΠΑ (Malcolm Baldrige National Quality Award) καθιέρωσε την Εθνική Απονομή Ποιότητας, η οποία βασίζεται στα εξής χαρακτηριστικά: (α) ηγεσία, (β) πληροφόρηση και ανάλυση, (γ) προγραμματισμός ποιότητας, (δ) αξιοποίηση ανθρώπινων πόρων, (ε) **πιστοποίηση ποιότητας υπηρεσιών και προϊόντων**, (ζ) αποτελέσματα ποιότητας και (η) ικανοποίηση χρήστη/καταναλωτή (Cummings T.G. & Worley C.G., 1993, p. 328).

Η ΔΟΠ εφαρμόζεται τυπικά μέσα από πέντε κύρια στάδια, όπως φαίνεται στο πιο κάτω διάγραμμα:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.

Πηγή: Εμπνευσμένο από Cummings T.G. & Worley C.G., σελ. 328-331.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα για τη φιλοσοφία ΔΟΠ είναι και η μη παραδοχή από όλους της καθολικής επιτυχίας της. Οι αναφορές για την επιτυχία της είναι πράγματι πολλές, αλλά αναφέρονται όμως και προβλήματα (όπως αναφέρεται στο Fortune, 1/7/91, "Is the Baldrige Overblown?"). Όπως πάλι αναφέρεται εκεί (σελ. 333), «σαφώς περισσότερη συστηματική έρευνα χρειάζεται για να βεβαιωθεί κανείς ότι τα θετικά αποτελέσματα της ΔΟΠ ισχύουν και αν είναι έτσι τίθεται το ερώτημα ποια παρόμοια αποτελέσματα θα μπορούσαν ν' αναμένονται από ευρέως τύπου οργανωμένες εφαρμογές (Florida Power and Light, US Company Winner of Deming Award);

Πολλοί επιστήμονες (Zeithaml V.A. & Pitner M.J., 1996, σελ. 33) θεωρούν την δεκαετία 1980-1990 σαν την δεκαετία της βιομηχανικής ποιότητας. Το μειονέκτημα του όρου Ποιότητα επίσης είναι ο μεγάλος αριθμός χρήσεών του. Αλλά σύμφωνα με τον S. Robbins (1994, σελ. 227), η ΔΟΠ αποτελεί πρόσθετα μέσο απόκτησης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος των επιχειρήσεων.

Ας έλθουμε τώρα στο ερώτημα: είναι ο Κώδικας ένα πρότυπο ποιότητας ή όχι;

3. ISM CODE: ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ;

Από τον τίτλο του ISM Code, πληροφορούμεθα ότι είναι ένας Διεθνής Κώδικας για την **ασφαλή λειτουργία** των πλοίων και την **πρόληψη της ρύπανσης, δεν είναι δηλαδή πρότυπο ποιότητας.**

Ο στόχος του πράγματι είναι να αποτελέσει ένα πρότυπο (standard) (βλ. Γουλιέλμο Α. & Γκιζιάκη Κ., 2001, 2η έκδοση, σελ. 227-8).

Ο στόχος του Κώδικα είναι (προοίμιο, παρ. 1) να καθιερώσει ένα **διεθνές πρότυπο** για ασφαλές management και λειτουργία των πλοίων και για την πρόληψη της ρύπανσης. Επομένως, σαφώς

δεν επιδιώκει ο Κώδικας άμεσα την ΔΟΠ, παρά μόνο μερικά, στο βαθμό που η ασφαλής λειτουργία των πλοίων και η πρόληψη της ρύπανσης του (θαλάσσιου) περιβάλλοντος βοηθούν στην ποιότητα της υπηρεσίας που παραδίδεται στον ναυλωτή (charterer). Αντίστροφα η σειρά του προτύπου ISO 9000 έχει σαν βάση την ποιότητα αλλά όχι (όπως ο ISM Code) το περιβάλλον και την ασφάλεια, και γι' αυτό μερικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις πιστοποιούνται και στα δυο πρότυπα παρόλο που το πρότυπο ISO 9002 δεν είναι υποχρεωτικής εφαρμογής.

Η πρόληψη προφανώς της ρύπανσης του θαλάσσιου περιβάλλοντος αφορά στην ποιότητα ζωής των κατοίκων του πλανήτη και όχι στην ποιότητα των συγκεκριμένων ναυτιλιακών επιχειρήσεων, πλην του γεγονότος ότι αυτή, δηλαδή η ρύπανση, συνδυάζεται με την παράδοση ή μη των προϊόντων. Δεν μεσολαβεί δηλαδή απώλεια αγαθών (φορτίου, καυσίμου, πλοίου). Βασικά, η μη έγκαιρη και ακέραια παράδοση του φορτίου αποτελεί φυσικά μη εκπλήρωση των προσδοκιών του ναυλωτή, στοιχείο που είναι μέσα στον ορισμό της ναυτιλιακής ποιότητας. Ουσιαστικά το ναυτικό ατύχημα, ή άλλως η ασφαλής λειτουργία των (πλωτών) εργοστασίων μιας ναυτιλιακής εταιρείας, ακυρώνει τον ορισμό της Ποιότητας, διότι η υπηρεσία αυτή **δεν παραδίδεται**, η παραγωγική διαδικασία διακόπτεται ή καθυστερεί, λόγω του ατυχήματος. Δεν υπάρχει σε αυτή την περίπτωση, επομένως, έγκαιρη και άρτια (χωρίς απώλεια ολική ή μερική ή αλλοίωση) παράδοση του προϊόντος (φορτίου). Το γεγονός αυτό λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, με την έννοια του just in time και της οικονομικής της ταχύτητας (economics of speed) (Γουλιέλμος Α.Μ., 1997).

Συμπερασματικά: Ο Κώδικας επομένως είναι ένα πρότυπο πράγματι διεθνές και υποχρεωτικό, αλλά καλύπτει μέσα στο κείμενό του τις μισές από τις διαδικασίες της ΔΟΠ, δεν είναι ένα πρότυπο ποιότητας, πλην έμμεσα, και το πιο σημαντικό, ασχολείται κύρια με την Διοίκηση της Ολικής Ασφάλειας και όχι με την Διοίκηση της Ολικής Ποιότητας.

Η τελευταία αυτή επισήμανση ήταν και η αιτία αυτού του άρθρου. Το σημείο αυτό θ' αναλύσουμε περισσότερο στη συνέχεια.

Πράγματι ο Κώδικας στους αντικειμενικούς στόχους του αναφέρει (Γουλιέλμος Α. - Γκιζιάκης Κ., 2001, 2η έκδοση, σελ. 234-235) ότι οι στόχοι του Κώδικα είναι: (α) η διασφάλιση της ασφάλειας στη θάλασσα, (β) η πρόληψη ανθρώπινου τραυματισμού ή απώλειας ζωής, (γ) η αποφυγή βλάβης στο περιβάλλον, ιδιαίτερα στο θαλάσσιο περιβάλλον και (δ) η αποφυγή βλάβης στην περιουσία (τρίτων). Τομείς, δηλαδή πολλούς από τους οποίους καλύπτουν τα

P+I Clubs και φυσικά τελικά ωφελούνται οι πλοιοκτήτες, διότι δεν καλούνται να πληρώσουν πρόσθετα ασφάλιστρα (back calls).

Ας δούμε στη συνέχεια τι σημαίνει Διοίκηση Ολικής Ασφάλειας.

4. ISM CODE: ΠΡΟΤΥΠΟ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

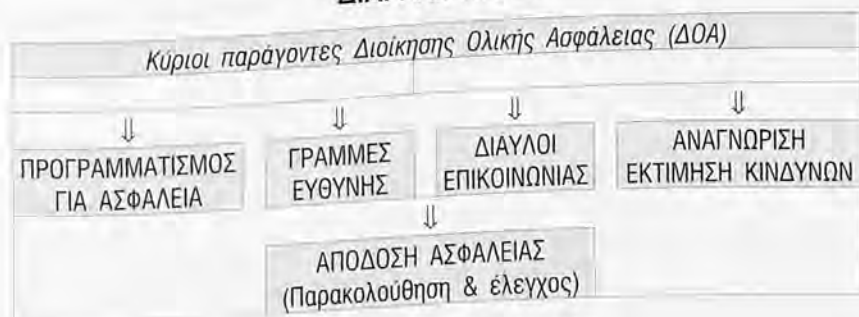
Από την ανάλυση που προηγήθηκε έγινε φανερό ότι ο Κώδικας αποτελεί άμεσα πρότυπο Ασφάλειας και έμμεσα υιοθετεί μερικές από τις αρχές της ΔΟΠ, όπως αναφέρθηκαν πιο πάνω και παρουσιάστηκαν στο διάγραμμα 2.

Η σύγχρονη βιβλιογραφία συνηγορεί (Cooper M.D. & Phillips L., 1995, και Goulielmos A.M., 1998) ότι οι στόχοι της ΔΟΠ μπορούν να επιτευχθούν **πιο αποτελεσματικά** αν εστιαστεί κανείς και υιοθετήσει, αντί της ΔΟΠ, την ΔΟΑ, δηλαδή την Διοίκηση Ολικής Ασφάλειας). Ό,τι δηλαδή ακριβώς κάνει και ο Κώδικας!

Όπως αναλύθηκε, η ΔΟΠ πρέπει να εννοηθεί ότι προσπαθεί να **συνδέσει** τις υπηρεσίες που παράγει μια ναυτιλιακή εταιρεία με την ικανοποίηση του φορτωτή/charterer, ενσωματώνοντας μέσα στην εταιρεία και το πλοίο, την προγραμματισμένη και συνεχή βελτίωση της ποιότητας. Είναι μάλλον στρατηγική γενικής εστίασης, αλλά και επικοινωνίας και επιδίωξης επιχειρηματικών στόχων.

Το πιο πάνω γεγονός όμως δεν το επιδιώκει ο Κώδικας. Ο Κώδικας εστιάζει κύρια το ενδιαφέρον πάνω στην αλυσίδα αιτίου-αποτελέσματος του ατυχήματος σε μια προσπάθεια πρόληψης της εμφάνισης ατυχημάτων ή «παραλίγο» ατυχημάτων (near-miss). Ο γενικός σκοπός του Κώδικα επομένως επιτυγχάνεται από την εκπόνηση και πιστή εφαρμογή μιας συνεκτικής πολιτικής ασφάλειας, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.

Πηγή: Εμπνευσμένο από Cooper M.D. & Phillips L., 1995.

Όπως αναφέρεται από τους Cooper & Phillips, υπάρχουν ισχυρές ομοιότητες μεταξύ ΔΟΠ και ΔΟΑ. Η ΔΟΠ επιφέρει μόνο αλλαγές στην ποιότητα, ενώ ο ΔΟΑ πραγματοποιεί βελτιώσεις παντού συμπεριλαμβανομένης και της ποιότητας. Έτσι, η ΔΟΑ έχει ευρύτερα ευεργετικά αποτελέσματα, ενώ η ΔΟΠ μειονεκτεί αρχικά στην έλλειψη ακριβούς ορισμού της. Η ΔΟΑ έχει οριστεί με σαφήνεια (βλ. HMSO, 1993 και Confederation of British Industry, 1990) και αυτό είναι γνωστό και εκτός των ναυτιλιακών εταιρειών, αλλά και εντός αυτών τώρα με τον ISM Code. Το μεγάλο πλεονέκτημα της ΔΟΑ είναι ότι ορίζεται σαφώς και κατανοείται μεταξύ διαφορετικών επιχειρήσεων σε αντίθεση με τον όρο ποιότητα. Λ.χ. τι εννοεί σαν ποιότητα ένα λιμάνι και είναι βέβαιο ότι αυτό συμπίπτει με το τι εννοεί μια ναυτιλιακή επιχείρηση σαν ποιότητα;

Το γεγονός αυτό έγινε ήδη αντιληπτό από την αυτοκινητοβιομηχανία, η οποία έχει δώσει τόσο μεγάλη έμφαση στα συστήματα ασφάλειας ή προστασίας των επιβαινόντων από πιθανό ατύχημα.

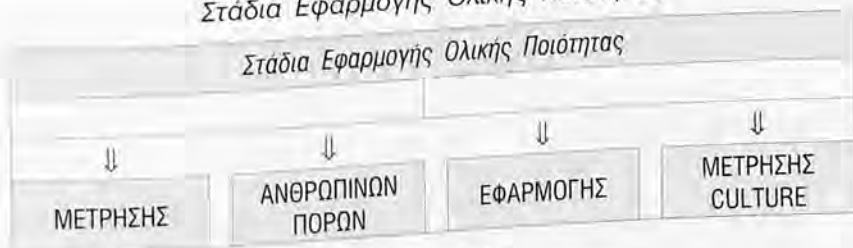
Ο Κώδικας με την παράγραφο 6 του προοιμίου αναφέρει ότι: «ο ακρογωνιαίος λίθος του καλού management της ασφάλειας είναι η δέσμευση της κορυφής της ιεραρχίας. Σε ζητήματα ασφάλειας και πρόληψης της ρύπανσης, η δέσμευση, η ικανότητα, η συμπεριφορά και η παρακίνηση των ατόμων σε όλα τα επίπεδα καθορίζουν το τελικό αποτέλεσμα» (Γουλιέλμος Α. & Γκιζιάκης Κ., 2001, 2η έκδοση, σελ. 227). Αυτό είναι χαρακτηριστικό βέβαια της ΔΟΠ (βλ. διάγραμμα 2). Όμοια ο Κώδικας δεν ενδιαφέρεται για την συνολική εκπαίδευση του προσωπικού πλοίου και γραφείου, όπως η ΔΟΠ στην έκταση της ποιότητας, αλλά μόνο σε ότι αφορά το management της Ασφάλειας και φυσικά την καλή προετοιμασία για την αντιμετώπιση καταστάσεων ανάγκης (Γουλιέλμος Α. & Γκιζιάκης Κ., 2001, 2η έκδοση, σελ. 241-258).

Όπως προέκυψε από την ανάλυση που προηγήθηκε, πιστεύουμε ότι έγινε φανερό ότι ο Κώδικας δεν επιδιώκει την ΔΟΠ αλλά την ΔΟΑ. Αυτό κατά την γνώμη μας και όπως θα δούμε στην συνέχεια αποτελεί «διάσταση επιτυχίας» για τον ISM Code.

5. ΤΑ ΜΕΙΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΟΠ

Διάφοροι επιστήμονες παρατήρησαν μειονεκτήματα στην ΔΟΠ, την οποία ο ISM Code, κατά την γνώμη μας, ορθά απέφυγε. Τα μειονεκτήματα είναι αυτά που αναφέρονται στο πιο κάτω διάγραμμα 4.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4. Στάδια Εφαρμογής Ολικής Ποιότητας

Πηγή: Εμπνευσμένο από Cooper & Phillips, 1995.

Ο Botterill (1991) αμφισβήτησε την δυνατότητα **μέτρησης της ποιότητας**. Το γεγονός αυτό εμποδίζει την τακτική επανατροφοδότησης αυτών που συμμετέχουν. Τα πλοία και οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις άλλωστε δεν είναι οργανισμοί αυτόματης αυτοδιόρθωσης και η διαδικασία παρακολούθησης, ερμηνείας και ενέργειας με βάση την επιστρέφουσα πληροφορία είναι κρίσιμη.

Ζητήματα των **ανθρωπίνων πόρων** όπως η αφοσίωση, η αλλαγή culture, οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις και η στάση (attitude), έχουν σε μεγάλη έκταση αγνοηθεί από την ΔΟΠ (Wilkinson A., Allen P. and Snape E., 1991). Ειδικότερα όταν αναγνωρίζεται ότι υπάρχει συσχέτιση (ή αντιστοιχία) μεταξύ καταστάσεων (εταιρεία-πλοίο), συμπεριφοράς (εργασία) και στάσεων (attitudes) του ατόμου.

Στα **προβλήματα εφαρμογής** παρατηρείται συχνά έλλειψη αφοσίωσης του ανωτάτου management στην ΔΟΠ, κάτι που προϋποθέτει και ο Κώδικας. Σύμφωνα με τον Atkinson (1990) 80% των πρωτοκλασικών ΔΟΠ στο Η.Β. αποτυγχάνουν στην επίτευξη του 100% της δυνατότητάς τους. Πολλές αποτυχίες στην ΔΟΠ οφείλονται στην αβεβαιότητα εφαρμογής των προγραμμάτων βελτίωσης της ποιότητας. Επίσης στην ΔΟΠ δεν εκτιμάται σωστά ο χρόνος που είναι αναγκαίος (Botterill M., 1991), καθώς και η αντίσταση στην αλλαγή.

Σχετικά με την δυνατότητα **μέτρησης του culture**, είναι αλήθεια - και αυτό έχει αναγνωρισθεί και από τον Κώδικα σαν culture της ασφάλειας - μακροχρόνιες προσπάθειες (5 χρόνια) απαιτούνται για την ανάπτυξη του «culture ποιότητας». Ο Hill (1991) έδωσε ένα επιτυχή ορισμό του quality culture: «αυτό που παράγεται σαν σε θερμοκήπιο υψηλής εμπιστοσύνης, με κοινωνικές σχέσεις και σεβασμό για τα άτομα, μια κοινή (που την μοιράζονται όλοι) έννοια συμμετοχής (ανήκουμε σε) στην εταιρεία ή το πλοίο, και μια πίστη ότι η συνεχής βελτίωση είναι για το καλό όλων».

Από το άλλο μέρος, εταιρείες που έχουν μια θετική ιδεολογία (culture) ασφάλειας χαρακτηρίζονται από επικοινωνίες που στηρί-

ζονται (θεμελιώνονται) στην κοινή εμπιστοσύνη, κοινές προσλαμβάνουσες παραστάσεις της σημαντικότητας της ασφάλειας και εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα των προληπτικών μέτρων (Health and Safety Commission, 1993).

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση που προηγήθηκε είχε σαν στόχο να δείξει ότι ο Κώδικας (ISM Code) επιτυχώς δεν ανέπτυξε την έννοια της Ποιότητας και κατ' επέκταση την έννοια της Ολικής Διοίκησης της Ποιότητας, λόγω των αντιθέτων απόψεων που αυτή έχει προκαλέσει μεταξύ των επιστημόνων, αν και δεν γνωρίζουμε αν αυτός ήταν ο λόγος για τον ISM Code.

Η διάδοχη έννοια είναι αυτή της Ασφάλειας και της Διοίκησης της Ολικής Ασφάλειας, την οποία ο Κώδικας θεσμοθετεί σαν πρότυπο ασφάλειας που είναι. Ο Κώδικας επεκτείνεται και πέραν της Ασφάλειας, στην Προστασία του Θαλάσσιου Περιβάλλοντος. Εδώ ο Κώδικας προηγείται της σειράς 14000 του ISO για το περιβάλλον (Σακελλαριάδου Φ., 1997).

Από την εφαρμογή του ISM Code προέκυψε, όπως αναφέρει η INTERTANKO, η ίδια έλλειψη σ' ένα πλοίο με τον ίδιο νηογνώμονα αναφέρθηκε ταυτόχρονα σαν παρατήρηση, μη συμμόρφωση και σαν μια σημαντική μη-συμμόρφωση! Η INTERTANKO μάλιστα συνιστά μια **νέα culture safety** (βλ. εγκύκλιο Νο 6/1998), μέσα από την μελέτη της «Systematic Approaches to Tanker Accident Analysis - Lessons Learned».

Επίσης, κάτι που είχαμε προβλέψει (Goulielmos A., 1998), οι ναυλωτές ανακοίνωσαν ότι θα εισάγουν στα ναυλοσύμφωνα ένα ειδικό όρο που θα καλύπτει τον ISM Code (BP, Chevron). Όμοια και η BIMCO έχει εκπονήσει όρο ISM Code, ο οποίος υποχρεώνει τους πλοιοκτήτες να παρέχουν στους ναυλωτές αντίγραφο των DOC και SMC και να ευθύνονται για συμμόρφωση με τον ISM Code. Φυσικά πρέπει να υπάρχει σχέση μεταξύ μη συμμόρφωσης και ζημίας, ατυχήματος, κόστους ή καθυστέρησης του πλοίου. Λαμπρό μέλλον προβλέπουμε για τους αναλυτές ναυτικών ατυχημάτων και τους νομικούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Atkinson P.E., (1990), "Creating Culture Change: The key to successful TQM", IFS, Publ. Kempston.
- Botterill M., (1991), "Why you should implement TQ", Management Services.

- Confederation of British Industry, (1990), *Developing and Safety Culture-Business of Safety*, London.
- Cooper M.D. and Phillips L., (1995), "Killing two birds with one stone: achieving quality via total safety management", *Leadership & Organisation Development Journal*.
- Crosby P., (1979), "Quality is Free", McGraw Hill, N.Y.
- Γουλιέλμος Α. και Γκιζιάκης Κ., (2001), «Ποιοτικός Έλεγχος στην Ναυτιλιακή Επιχείρηση και το Πλοίο», Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα-Πειραιά.
- Γουλιέλμος Α. (1997), «Διεθνοποίηση και Παγκοσμιοποίηση της Ναυτιλιακής Επιπτώσεις», Συνέδριο AIESEC 11-12/11/97, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Δημοσιεύθηκε στο Δελτίο NEE, No 149 (Νοέμ.-Δεκέμβ. 1997).
- Goulielmos A.M., (1998), "The human factor and its role in Quality Shipping", in *Quality Shipping: Market Mechanisms for Safer Shipping and Cleaner Oceans*, Erasmus Publishing, Rotterdam.
- Cummings T.G. and Worley C.G., (1993), "Organisation Development and Change", 5th ed., West Publ. Co p. 325 και μετά.
- Health and Safety Commission, (1993), "Organising the Safety", HMSO, London.
- Health and Safety Commission, (1993), "Costs of Accidents at Work", HMSO, London.
- Helmeρα, «Νέα», Φύλλο 150, 1998, σελ. 1.
- Hill S., (1991), "How do you manage a flexible firm?" *The TQ model*, Work, Employment and Society.
- INTERTANKO, Circular 199/1998/1-6-98 and 6/1998.
- Robbins S.P. (1994), "Management", 4th ed., Prentice Hall Int. Editions.
- Σακελλαριάδου Φ., Χημικά Χρονικά, Τ. 12, Δεκέμβρης 1997, σελ. 325-328.
- Wilkinson A., Allen P. and Snape E., (1991), "TQM and The Management of Labour", *Employee Relations*.
- Zeithaml V.A. and Pitner M.J., (1996), "Services Marketing", McGraw Hill Int. Editions.

Δημοσθένης Δασκαλάκης*

Η ΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Η μηχανή-κλειδί της σύγχρονης βιομηχανικής και επιστημονικής εποχής δεν είναι η ατμομηχανή, αλλά το ρολόι. Το σύγχρονο βιομηχανικό καθεστώς θα μπορούσε ίσως να κάνει χωρίς το κάρβουνο, χωρίς το σίδηρο και χωρίς τον ηλεκτρισμό. Δεν θα μπορούσε, όμως να κάνει χωρίς το ρολόι».¹

Αυτό που χαρακτήριζε την οργάνωση της εργασίας πριν την εμφάνιση των μεγάλων παραγωγικών μονάδων που χρησιμοποιούν μηχανική ενέργεια ήταν ο «ακανόνιστος ρυθμός». Ανάλογα με τη συνολική δουλειά της εβδομάδας ή του δεκαπενθημέρου, η εργάσιμη ημέρα επιμηκυνόταν ή επιβραχυνόταν². Η φύση αυτών των εργασιών δεν επέβαλλε τη χρησιμοποίηση του «ακριβούς» και οικονομικά σημαντικού χρόνου, γεγονός που επέτρεπε την ομοιογένεια του κοινωνικού χρόνου και τη μη διαίρεσή του σε εργάσιμο και μη εργάσιμο.

Οι αλλαγές στις κατασκευαστικές τεχνικές που προέκυψαν από την χρήση των συμβατικών μηχανών απαιτούσαν ένα μεγαλύτερο συγχρονισμό της εργασίας, μια μεγαλύτερη ακρίβεια στη μέτρηση του εμπειρικού χρόνου και μια νέα οργάνωση του κοινωνικού χρόνου, προσαρμοσμένη στις νέες κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις του βιομηχανικού μοντέλου, όπως αυτή που υποστηρίχθηκε από τον πουριτανισμό και την προτεσταντική ηθική. Η ανατροπή των παλαιών συνηθειών του κόσμου στην εργασία και στην κοινωνική ζωή, η μεταβολή, δηλαδή, του προβιομηχανικού πλαισίου οργάνωσης της εργασίας και της κοινωνικής ζωής, αντιμετώπισθηκε, όπως ήταν φυσικό σε πρώτη φάση, με σοβαρές αντιδράσεις. Αλλά, στο επόμενο στάδιο, στον βαθμό που επιβαλλόταν μια πειθαρχία του

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

χρόνου, οι εργαζόμενοι άρχισαν να αγωνίζονται όχι εναντίον αυτής, αλλά για τον περιορισμό του χρόνου εργασίας. Οι εργάτες των εργοστασίων της πρώτης γενιάς «έμαθαν» από τους εργοδότες και τους επιστάτες τη σημασία του χρόνου. Οι εργάτες της δεύτερης, οργάνωσαν επιτροπές με σκοπό τη μείωση του χρόνου εργασίας και έκαναν κινητοποιήσεις υπέρ του 10ώρου. Η τρίτη γενιά απεργούσε για τις υπερωρίες ή για τις ωριαίες απολαβές. Είχε δεχθεί τη λογική των εργοδοτών και είχε μάθει να τη χρησιμοποιεί προς όφελος της, έχει μάθει πολύ καλά το μάθημα ότι «ο χρόνος είναι χρήμα»³.

Στο βιομηχανικό μοντέλο της φορντικής περιόδου ο χρόνος εργασίας χαρακτηρίστηκε από ομοιογένεια, τυποποίηση, μηχανικούς ρυθμούς και σαφή χρονική οριοθέτηση, εφόσον παρουσίαζε αυστηρό καθορισμό και σταθερά σημεία αναφοράς, δηλαδή, σταθερή διάρκεια ημερησίως, εβδομαδιαίως και ετησίως, αλλά και σταθερό χρονικό σημείο έναρξης και λήξης. Η υπέρβαση της βιομηχανικής κοινωνίας, που στηρίχθηκε στην κατηγορία του τυπικού εργάσιμου χρόνου, και η μετάβαση στην μεταβιομηχανική παραγωγή και κοινωνία φέρνει τον σύγχρονο άνθρωπο αντιμέτωπο, ανάμεσα στα άλλα, με μια νέα σύγκρουση μεταξύ της παλαιάς βιομηχανικής και της νέας μεταβιομηχανικής οργάνωσης του κοινωνικού χρόνου. Στο πλαίσιο της μεταφορτικής παραγωγής ο χρόνος εργασίας διαφοροποιείται, χαρακτηρίζεται από ποικιλία, από εξαιρετική ακρίβεια, από απουσία κάθε χρονικού φραγμού, ενώ αίρονται τα σταθερά σημεία, αναφοράς που τον καθόριζαν στο παρελθόν, μειώνεται λόγω των νέων τεχνολογιών ο αναγκαίος για τη παραγωγή του κοινωνικού προϊόντος χρόνος εργασίας και μεταβάλλεται το μέτρο υπολογισμού του, αφού οι ποικιλόμορφες ανάγκες των επιχειρήσεων προκρίνουν την ετήσια βάση, ως πλέον δόκιμη περίοδο αναφοράς, έναντι της εβδομαδιαίας που ίσχυε παραδοσιακά⁴.

Κατόπιν αυτών δυο μόνο στοιχεία, που συνδέονται με την έννοια του χρόνου εργασίας, παραμένουν και σήμερα σταθερά: Πρώτον, ο προβληματισμός για την κοινωνική διαχείριση του μη εργάσιμου μέρους του κοινωνικού χρόνου, και δεύτερον, η σταθερή ιστορικά τάση μείωσης του χρόνου εργασίας που επιτείνει, μάλιστα, τον προηγούμενο προβληματισμό.

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ

Η διάρκεια του χρόνου εργασίας, στην ιστορική εξέλιξή της, παρουσιάζει μια πτωτική τάση σε όλες τις χώρες του κόσμου. Το 1837 ο χρόνος εργασίας ήταν 80 ώρες εβδομαδιαίως και 14 ώρες

ημερησίως. Το 1890 μειώθηκε στο 60ωρο την εβδομάδα με 10 ώρες την ημέρα. Στη Γαλλία, από το 1919 ο χρόνος ημερήσιας εργασίας είναι το 8ωρο, ενώ από το 1936 καθιερώνεται η ετήσια άδεια δύο εβδομάδων⁵. Σήμερα, ο συνήθης χρόνος εβδομαδιαίας εργασίας των Ευρωπαίων είναι 40,4 ώρες την εβδομάδα, ενώ περίπου στα ίδια επίπεδα (40,5 ώρες) κινείται και των Ελλήνων. Μέσα σε έναν αιώνα ο ετήσιος χρόνος εργασίας μειώθηκε από τις 3000 ώρες σημαντικά⁶. Έτσι σήμερα ο πραγματικός ετήσιος χρόνος εργασίας για τους πλήρως απασχολούμενους στη μεταποίηση είναι για τους Ιάπωνες 1.957 ώρες, για τους Αμερικανούς 1896 ώρες, για τους Πορτογάλους 1882 ώρες, για τους Έλληνες 1.832 ώρες, για τους Φιλανδούς 1.790 ώρες, για τους Γερμανούς 1.602 ώρες, για τους Αυστριακούς 1.657 ώρες, για τους Δανούς 1.672 ώρες, για τους Σουηδούς 1.154 ώρες, ενώ ο μέσος όρος σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι 1.700 ώρες⁷.

Η μείωση του χρόνου εργασίας, ωστόσο, κάθε φορά ιστορικά τίθεται κάτω από διαφορετική οπτική: Άλλοτε ως θέμα σημαντικό για την υγεία του εργαζομένου. Άλλοτε ως θέμα εξοικονόμησης περισσότερου ελεύθερου χρόνου για την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, της ποιότητας ζωής και την ανάπτυξη της προσωπικότητας του εργαζομένου. Άλλοτε, δε, ως μέσο αναδιανομής της παραγωγικότητας και του υπάρχοντος όγκου εργασίας, ο οποίος συρρικνώνεται εξαιτίας των νέων τεχνολογιών. Δηλαδή, ουσιαστικά ως μέσο αναδιανομής του εισοδήματος και καταπολέμησης της ανεργίας. Τα τελευταία χρόνια, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1990, το ζήτημα γίνεται αντικείμενο έντονου προβληματισμού και σχετικών μελετών. Σήμερα, παρουσιάζεται ως πιθανή λύση στο πρόβλημα της ανεργίας αλλά και ως «ομοειδές αντάλλαγμα» προς τους εργαζομένους για αποδοχή ευέλικτων μορφών διευθέτησης του χρόνου εργασίας ή άλλων εργασιακών ευελιξιών⁸.

Τα τελευταία χρόνια το πλήθος και το εύρος των σχετικών ερευνών και μελετών, από κυβερνήσεις, διεθνείς οργανισμούς και ερευνητικά κέντρα, αποδεικνύουν το διευρυμένο ενδιαφέρον αφενός και τους προβληματισμούς που αναφύονται αφετέρου⁹. Η δυσκολία στον προσδιορισμό των επιπτώσεων της μείωσης του χρόνου εργασίας στην απασχόληση έγκειται στο γεγονός ότι μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τους παράγοντες που έχουν σχέση με την απασχόληση, όπως για παράδειγμα, οι συνολικές αποδοχές των εργαζομένων, ο τεχνολογικός εξοπλισμός, το κόστος εργασίας και η αύξηση της παραγωγικότητας, της εργασίας ή και γενικά. Ασφαλώς, δε, οι δυσκολίες και οι αποκλείσεις στις διάφορες υπάρχουσες μελέτες πολλαπλασιάζονται αν συνυπολογισθούν και άλλες παρά-

παράδειγμα επιπλέον άδειες) είτε στη διατήρηση και αύξηση των θέσεων απασχόλησης (για παράδειγμα περιορισμός υπερωριών)¹⁶. Το αίτημα για εργασία 35 ωρών την εβδομάδα τίθεται τα τελευταία χρόνια με ιδιαίτερη έμφαση και αποτελεί, συχνά, πυρήνα του δημοσίου διαλόγου σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Υποστηρίζεται, δε, από ισχυρή επιχειρηματολογία που απορρέει πλέον όχι από θεωρητικές αναλύσεις για το χρόνο εργασίας, την «αλλοτρίωση» και το «δικαίωμα στην τεμπελιά», αλλά από τις αδήριτες κοινωνικές ανάγκες και την αύξηση της ανεργίας, που προκύπτουν από την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων, την εκτεταμένη χρήση των νέων τεχνολογιών και την μείωση των αναγκών της παραγωγής σε ανθρώπινη εργασία.

ΤΟ 35ΩΡΟ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Ενόψει αυτής της πραγματικότητας, ποιος θα μπορούσε να διαφωνεί με τη μείωση του χρόνου εργασίας; Ποιος δεν θα ήθελε αύξηση της ζήτησης εργασίας; Ποιος δεν θα ήθελε νέους εργαζομένους, λιγότερους ανέργους, περισσότερο ελεύθερο χρόνο; Όμως, φαίνεται ότι η εξέλιξη δεν είναι ευθύγραμμη και μονοσήμαντη, όπως δείχνει και η πρόσφατη εμπειρία της Ιταλίας και της Γαλλίας, που είναι μάλιστα ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Παρά το γεγονός ότι σε πολλές χώρες και σε επιμέρους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας υπήρξε μείωση του χρόνου εργασίας, τις περισσότερες φορές συνδυασμένη με άλλα μέτρα ευελιξίας, θέμα γενικευμένης και υποχρεωτικής μείωσης του χρόνου εργασίας, μέχρι πρόσφατα, σε καμία χώρα δεν είχε δρομολογηθεί. Εξαίρεση αποτέλεσε η Γαλλία, ενώ και στην Ιταλία σημειώθηκε μια προσπάθεια. Το 1998 η κυβέρνηση R. Prodi στην Ιταλία προώθησε στη Βουλή νομοσχέδιο για τη μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας από τις 40 ώρες σε 35. Στόχος της προτεινόμενης ρύθμισης ήταν από 1-1-2001 σε όλες τις επιχειρήσεις που απασχολούσαν περισσότερα από 15 άτομα ο χρόνος εργασίας να μειωθεί από 40 σε 35 ώρες την εβδομάδα. Η νομοθετική πρόβλεψη υψηλότερων ασφαλιστικών εισφορών για την εργασία πέραν του 35ωρου και η υπερωριακή αποζημίωση των ωρών εργασίας πέραν του 40ώρου θα λειτουργούσαν ως πίεση για τη μείωση του χρόνου εργασίας, ενώ το ζήτημα του καταμερισμού των ωρών εργασίας και των επιπτώσεων της μείωσης των ωρών εργασίας στις αμοιβές θα καθορίζονταν μέσα από συλλογικές διαπραγματεύσεις. Η αντίθεση προς την ρύθμιση που είχε εκφράσει η εργοδοτική πλευρά μέσω της Confindustria, οι επιφυλάξεις της εργατικής πλευράς που επιθυμούσε η

μείωση του χρόνου εργασίας να προκύψει από διαπραγματεύσεις, καθώς και οι αλληπάλληλες κυβερνητικές αλλαγές οδήγησαν τελικά στη μη εφαρμογή του μέτρου.

Γενικευμένη εφαρμογή του 35ώρου και μάλιστα χωρίς μείωση των αποδοχών υπήρξε μόνο στη Γαλλία. Ο νόμος Aubry που ψηφίστηκε το 1998 προέβλεπε τη θέσπιση των 130 ωρών το χρόνο ως ανωτάτου ορίου υπερωριών ανά εργαζόμενο καθώς και τη μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας από 39 σε 35 ώρες (υπολογισμένου σε ετήσια βάση) χωρίς μείωση αποδοχών, από το έτος 2000 για τις επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από 20 άτομα και από το έτος 2002 για όλες τις άλλες. Παράλληλα, όμως, προέβλεπε μεγαλύτερες επιδοτήσεις για τις επιχειρήσεις που προσλαμβάνουν άτομα με ειδικές ανάγκες, νέους και μακροχρόνια ανέργους καθώς και κρατικές επιδοτήσεις ή σημαντικές φοροελαφρύνσεις για όσες επιχειρήσεις συνάπτουν συμφωνίες για μείωση του χρόνου εργασίας τουλάχιστον κατά 10% και διατήρηση ή αύξηση της απασχόλησης τουλάχιστον κατά 6%¹⁹.

Αναφορικά, όμως, με το γαλλικό αυτό εγχείρημα είναι αναγκαίο να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις. Ως σημαντικά πλεονεκτήματα των ρυθμίσεων του νέου νόμου θεωρήθηκαν, αφηρητικά, η ουσιαστική μείωση του χρόνου εργασίας για το 62% των εργαζομένων πλήρους απασχόλησης, η προβλεπόμενη δημιουργία 265.000 νέων θέσεων εργασίας μέχρι το τέλος του έτους 2000, η απουσία αρνητικών επιπτώσεων στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων, η αύξηση του ελεύθερου χρόνου, η βελτίωση της ποιότητας ζωής των εργαζομένων καθώς και η σημαντική ανάπτυξη του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων, κυρίως, δε, σε επίπεδο επιχειρήσης²⁰. Ενώ, όμως, στην πρώτη φάση εφαρμογής του νόμου υπήρξε πολύ ενθαρρυντική ανταπόκριση των επιχειρήσεων και πλήθος συμφωνιών που κάλυψαν μεγάλο αριθμό εργαζομένων, οι πλέον πρόσφατες αξιολογήσεις επιβεβαιώνουν μια μεγάλη απόκλιση των επιτευγμάτων από τους αρχικούς κυβερνητικούς στόχους²¹. Επιπλέον, μια ενδιάμεση αποτίμηση της εφαρμογής των μέτρων της γαλλικής κυβέρνησης για την εβδομάδα των 35 ωρών²² αποκαλύπτει ότι αυτά συνοδεύθηκαν και από αρνητικές για τους εργαζόμενους επιπτώσεις, όπως η συγκράτηση ή το πάγωμα των αμοιβών, η οριακή μείωση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, ο περιορισμός των επιδομάτων, η επιβολή ακανόνιστων ωραρίων και η εντατικοποίηση της εργασίας²³. «Οι επιπτώσεις των μέτρων φαίνεται ότι δεν υπήρξαν θετικές για τις συνθήκες εργασίας και την ποιότητα ζωής αρκετών κατηγοριών εργαζομένων. Πολλές επιχειρήσεις προσαρμόσαν στις δικές τους προτεραιότητες τις νέες ρυθμίσεις για

θέματα που αφορούν τον τρόπο διαπίστωσης και κοινωνικής ασφάλισης ειδικών μορφών απασχόλησης, όπως η παροχή έργου ή ανεξάρτητων υπηρεσιών, η τηλεεργασία, η εργασία «με το κομμάτι» (φασόν). Επίσης δημιουργήθηκε νέο θεσμικό πλαίσιο για την μερική απασχόληση, διευρύνθηκε ο ορισμός της με την υπαγωγή στην κατηγορία αυτή τόσο της «εκ περιτροπής» όσο και της διαλείπουσας εργασίας, επεκτάθηκε ο χρόνος υπολογισμού της από ημερήσια και εβδομαδιαία σε δεκαπενθήμερη και μηνιαία βάση και το κυριότερο, ίσως, προβλέφθηκε η επέκταση του θεσμού και στο δημόσιο τομέα. Με τον ίδιο νόμο διαμορφώθηκε και το νομοθετικό πλαίσιο για τα τοπικά σύμφωνα απασχόλησης, με το οποίο εκτός των άλλων, προβλέφθηκε η δυνατότητα καθορισμού μισθών κάτω από το επίπεδο των γενικών κατώτατων ορίων, που καθορίζονται από τις εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Τέλος, με τον νόμο 2639 του 1998 διευρύνθηκε και η δυνατότητα διευθέτησης του χρόνου εργασίας συμβατικά, πέραν του τριμήνου πλαισίου εφαρμογής που είχε προβλέψει αρχικά ο νόμος 1892 του 1990. Συγκεκριμένα, ο νόμος 2639 του 1998 πρόβλεψε ότι οι μικρές επιχειρήσεις, πέντε μέχρι είκοσι ατόμων μπορούν, κατόπιν συμφωνίας με τους εργαζόμενους, να προβαίνουν σε υπέρβαση της ημερήσιας απασχόλησης μέχρι του 9ώρου ημερησίως, για χρονικό διάστημα μέχρι δύο μηνών. Επίσης, για τις επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από είκοσι άτομα προέβλεψε ότι, με συλλογική σύμβαση ή συμφωνία με το συμβούλιο των εργαζομένων, είναι δυνατόν η επιχείρηση να προβαίνει σε υπέρβαση κατά μια ώρα ημερησίως και μέχρι 9ωρης ημερήσιας απασχόλησης, το συμβατικό ημερήσιο ωράριο εργασίας για χρονικό διάστημα μέχρι τριών μηνών. Ενώ, παράλληλα, σε ειδικές περιπτώσεις που συνδέονται με αντικειμενικούς ή τεχνικούς λόγους ότι είναι δυνατόν να γίνει υπέρβαση του ημερήσιου ωραρίου κατά δύο ώρες, μέχρι 48 ώρες την εβδομάδα και για χρονικό διάστημα μέχρι και έξι μήνες³².

Από τις προαναφερόμενες ρυθμίσεις που υπήρξαν προϊόν της στρατηγικής του κοινωνικού διαλόγου και του προσανατολισμού της πολιτείας στην στρατηγική της προσαρμοστικότητας³³ για τις εργασιακές σχέσεις, φαίνεται ότι τουλάχιστον αυτές που αφορούσαν την διευθέτηση του χρόνου εργασίας αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές, εφόσον δεν αξιοποιήθηκαν από εργοδότες και εργαζόμενους, γι' αυτό και σύντομα τροποποιήθηκαν³⁴. Δύο χρόνια αργότερα, το έτος 2000, ψηφίστηκε ο νόμος 2874, ο οποίος εισήγαγε ένα νέο κανονιστικό πλαίσιο, έχοντας ως στόχο, όπως και ο νόμος 2639 του 1998, την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών

επιχειρήσεων αλλά και την αντιμετώπιση ορισμένων χρόνιων προβλημάτων, τα οποία αναχαίτιζαν τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και όξυναν το φαινόμενο της ανεργίας, ιδιαίτερα δε, της μακροχρόνιας³⁵. Οι διατάξεις της νέας νομοθεσίας³⁶ που τέθηκε σε εφαρμογή τον Απρίλιο του 2001, περιλαμβάνουν σημαντικές ρυθμίσεις. Ειδικότερα για την μερική απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα προβλέπεται προσαύξηση της αμοιβής της κατά 7,5%, εφόσον ο εργαζόμενος αμείβεται με το κατώτατο όριο αποδοχών και το ωράριο απασχόλησης του είναι μικρότερο των τεσσάρων ωρών ημερησίως. Το μέτρο αυτό, πέραν του ότι λειτουργεί ως κίνητρο προς τον εργαζόμενο για την απασχόλησή του σε θέση μερικής απασχόλησης, καθιστώντας αναλογικά «πιο ακριβή» την ολιγόωρη μερική απασχόληση, λειτουργεί προς τον εργοδότη ως αντικίνητρο τόσο για την χρήση ωρομίσθιας απασχόλησης ή ολιγόωρης μερικής απασχόλησης όσο και για τυχόν υποκατάσταση της πλήρους απασχόλησης από μερική. Επιπλέον, δε, δόθηκε για πρώτη φορά η δυνατότητα σε κατηγορίες μακροχρόνια ανέργων να αναλαμβάνουν μερική απασχόληση και παράλληλα να προσαυξάνουν το εισόδημά τους λαμβάνοντας οικονομική ενίσχυση, ισοδύναμη με το 1/3 του επιδόματος ανεργίας, για χρονικό διάστημα δώδεκα μηνών. Επίσης, καταργήθηκε η υπερεργασιακή απασχόληση και συγκεκριμένα το διευθυντικό δικαίωμα του εργοδότη, να μπορεί να υποχρεώσει τον εργαζόμενο να δουλέψει μέχρι και 5 ώρες περισσότερο την εβδομάδα, πέραν των 43 ωρών. Οι πέντε αυτές ώρες επί σαρανταέξι (5Χ46) εργάσιμες εβδομάδες, είναι 230 ώρες το χρόνο που ο εργοδότης δεν έχει δικαίωμα πλέον να ζητήσει την επιπλέον απασχόληση του εργαζομένου και ο τελευταίος να υποχρεούται να εργασθεί. Παράλληλα, η αύξηση του κόστους των υπερωριών αποθάρρυνε την χρήση τους. Το μέτρο αυτό στόχευσε στην ενίσχυση των κινήτρων για νέες προσλήψεις, αντί για την χρήση ακριβής υπερωριακής εργασίας, κυρίως για την κάλυψη της εποχιακής ζήτησης ή την αύξηση της παραγωγής³⁷.

Παράλληλα, έγιναν τροποποιήσεις στο καθεστώς διευθέτησης του χρόνου εργασίας, η δυνατότητα χρήσης του οποίου συνδυάστηκε πλέον με την μείωση του εργάσιμου χρόνου. Συγκεκριμένα, δόθηκε πλέον στους εργοδότες η δυνατότητα να προβαίνουν, κατόπιν συμφωνίας με τους εκπροσώπους των εργαζομένων, σε διευθέτηση του χρόνου εργασίας και ειδικότερα σε ευέλικτη χρήση 138 ωρών ετησίως ανά εργαζόμενο. Από την άλλη, οι εργαζόμενοι της επιχείρησης στην οποία συμφωνείται η εφαρμογή διευθέτησης του χρόνου εργασίας, ευνοούνται με την μείωση της εργασίας τους κατά 92 ώρες ετησίως, που αντιστοιχεί σε 2 ώρες εβδομα-

διαίως, δηλαδή σε μείωση των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας κατά μέσο όρο από τις 40 στις 38. Αυτό σημαίνει ότι εργαζόμενοι και εργοδότες εγγυώνται από κοινού, ότι η μείωση του χρόνου εργασίας, όχι μόνο δεν υπονομεύει την ανταγωνιστικότητα της επιχείρησης, αλλά αντίθετα με τον τρόπο που εφαρμόζεται, δηλαδή συνδεδεμένη με μια γενικότερη αναθεώρηση του τρόπου λειτουργίας των επιχειρήσεων και του ωραρίου εργασίας, ουσιαστικά προσφέρει πλεονεκτήματα σε όλες τις πλευρές, δίνοντας στον εργαζόμενο την δυνατότητα να κερδίζει ελεύθερο χρόνο, συμβάλλοντας στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και παράλληλα διασφαλίζοντας και την ανταγωνιστικότητα της ίδιας της επιχείρησης.

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές στο θεσμικό καθεστώς οργάνωσης της αγοράς εργασίας φαίνεται, πάντως, ότι άρχισαν να αποδίδουν, αφού ήδη υπάρχουν κάποια πρώτα θετικά αποτελέσματα. Η ρύθμιση για τη διευθέτηση του χρόνου εργασίας ήδη έχει αρχίσει και αξιοποιείται. Συγκεκριμένα, υπήρξαν συμφωνίες σε τρεις επιχειρήσεις, που απασχολούν από 100 έως 320 άτομα, για υπολογισμό του χρόνου εργασίας σε ετήσια βάση και για 38 ώρες μέση εβδομαδιαία εργασία, με έναρξη ισχύος τον Ιούλιο του 2001³⁹. Οι επιχειρήσεις αυτές είναι μια αλευροβιομηχανία, μια βιομηχανία υποδημάτων και μια χαρτοποιεία. Αυτό, δε, το οποίο προκύπτει είναι ότι εναπόκειται στους κοινωνικούς εταίρους να αξιοποιήσουν περισσότερο το νομοθετικό πλαίσιο, προκειμένου να αποκομίσουν τα οφέλη που η εφαρμογή του συνεπάγεται για κάθε πλευρά. Τέλος, όσον αφορά το μέτρο για την υπερεργασία και τις υπερωρίες επισημαίνεται ότι και αυτό φαίνεται να αποδίδει, εφόσον πολλές επιχειρήσεις ήδη από τον Ιούνιο του 2001 ανακοίνωσαν ότι, ενόψει, των νέων διατάξεων, έχουν οδηγηθεί σε αύξηση των θέσεων απασχόλησης με σκοπό τη διατήρηση των επιπέδων παραγωγής³⁹.

Εάν θεωρηθεί ότι ο «κρατισμός» και η παρεμβατικότητα της δεκαετίας του 1980 είχε σαν αποτέλεσμα, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο, να «κλείνει η πλάστιγγα» υπέρ της εργατικής πλευράς στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, τότε θα πρέπει να αναγνωρισθεί, επίσης, ότι η πολιτεία την τελευταία δεκαετία με τις παρεμβάσεις της, που φαίνονται να ανταποκρίνονται στο μοντέλο του δημοκρατικού διαπραγματευμένου νεοκορπορατισμού⁴⁰, διαμόρφωσε στις εργασιακές σχέσεις και ιδίως στο θέμα του χρόνου εργασίας, μεταξύ κρατικής ρύθμισης και συλλογικής αυτονομίας, μια θεσμική ισορροπία, η οποία επιτρέπει η λειτουργία της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα να στηρίζεται σε κοινωνικά προστατευτικά αλλά παράλληλα και ευέλικτα νομικά πλαίσια που καλύπτουν μεγάλο

πλέον φάσμα των σύγχρονων αναγκών τόσο των επιχειρήσεων⁴¹ όσο και των εργασιακών σχέσεων.

Η ευελιξία, ωστόσο, στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα δεν εξασφαλίζεται μόνο από το γεγονός ότι ρυθμίστηκαν νομοθετικά ορισμένες βασικές μορφές ποσοτικής εργασιακής ευελιξίας. Η ύπαρξη πλέον «καθαρών κανόνων του παιχνιδιού», μετά τον εκσυγχρονισμό την τελευταία εικοσαετία μεγάλου μέρους των κανόνων που διέπουν τις εργασιακές σχέσεις, διευκολύνει τις επιχειρήσεις στην λήψη αποφάσεων σε σχέση με την υιοθέτηση ευέλικτων πολιτικών που μειώνουν το κόστος εργασίας. Το ίδιο, λίγο-πολύ, αποτέλεσμα προκύπτει και από την ύπαρξη τα τελευταία χρόνια στον ιδιωτικό τομέα συνθηκών εργασιακής ειρήνης καθώς και από την εμπέδωση κλίματος εμπιστοσύνης, διαλόγου και συνεργασίας μεταξύ των μερών. Το ότι αυτά αποτελούν πραγματικότητα επιβεβαιώνουν η λειτουργία της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής και των νέων μηχανισμών επίλυσης των συλλογικών διαφορών εργασίας, οι Εθνικές Γενικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας που έχουν συναφθεί κατά την δεκαετία του 1990 καθώς και γενικότερα οι αξιοποιούμενες από τους κοινωνικούς εταίρους νέες μεγάλες ρυθμιστικές δυνατότητες που απέκτησε ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων μετά την ισχύ του νόμου 1876 του 1990. Ολόκληρο, δε, αυτό το πλαίσιο που διευκολύνει την ευελιξία ενισχύεται επιπλέον: Πρώτον, από την εκτεταμένη λαθροαπασχόληση κυρίως οικονομικών μεταναστών, δεύτερον, από την περιορισμένη αποτελεσματικότητα των ελεγκτικών μηχανισμών της εργασίας, και τρίτον και σημαντικότερο από το πλέγμα των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, που προωθούνται τα τελευταία χρόνια και ενισχύουν κατακόρυφα τις δυνατότητες αύξησης της ποιοτικής-λειτουργικής ευελιξίας της εργασίας. Ο συνδυασμός, δε, δεδομένων από ολόκληρο το φάσμα που προαναφέρεται μπορεί να συμβάλει στην πράξη καθοριστικά στην ανάπτυξη της ευελιξίας του χρόνου εργασίας, όπως προκύπτει και από την ευρωπαϊκή εμπειρία⁴².

ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ 35ΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το ζήτημα της μείωσης του χρόνου εργασίας τέθηκε το 1995 στην Ελλάδα από την ΓΣΕΕ ως αίτημα για 35ωρο εβδομαδιαίας εργασίας χωρίς μείωση αποδοχών. Χαρακτηρίστηκε, μάλιστα θεμελιώδες όπως είχε γίνει με το πενήθημερο και το οκτάωρο. Για την εφαρμογή του μέτρου τα συνδικάτα δέχονταν ως προϋπόθεση τη διαμόρφωση μιας μακρόπνοης κοινωνικής συμφωνίας μεταξύ κρά-

τους, εργαζομένων και εργοδοτών. Σύμφωνα με την προσέγγιση τους άμεση εφαρμογή του μέτρου μπορούσε να γίνει στους κλάδους υψηλής παραγωγικότητας και κερδοφορίας, ενώ για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις τα συνδικάτα, αναγνωρίζοντας ως πρόβλημα την αύξηση του κόστους εργασίας, είχαν υποστηρίξει ότι αυτή μπορεί να αντιμετωπισθεί μέσα από την κρατική επιδότηση και την μεταφορά πόρων (για παράδειγμα μέσω ΟΑΕΔ, φοροαπαλλαγές, εισφοροελαφρύνσεις)⁴³. Από εργοδοτικής πλευράς υπήρξε αντίδραση και υποστηρίχθηκε ότι ενδεχόμενη εφαρμογή του μέτρου θα επιβάρυνε το κόστος παραγωγής, ότι σε συνδυασμό με τις «ακαμψίες» στην αγορά εργασίας θα οδηγούσε σε αποεπένδυση και στροφή κεφαλαίων στην παραοικονομία καθώς και ότι θα υπονόμειε συνολικότερα την πορεία της χώρας προς την Οικονομική και Νομισματική Ένωση⁴⁴.

Το θέμα, αν και σε «χαμηλούς» σχετικά τόνους, έχει διατηρηθεί στην επικαιρότητα μέχρι σήμερα. Οι κοινωνικοί εταίροι, παρά τις νομοθετικές εξελίξεις των τελευταίων ετών σε σχέση με την εργασιακή ευελιξία, εμμένουν σταθεροί στις απόψεις τους, ενώ η πολιτεία εμφανίζεται αρνητική στην πρόταση γενικευμένης και υποχρεωτικής εφαρμογής του 35ώρου χωρίς μείωση αποδοχών. Συγκεκριμένα, δε, υποστηρίζει ότι «η μείωση του χρόνου εργασίας αποτελεί μεν θέμα που βρίσκεται πάντα στην επικαιρότητα, όμως το 35ωρο συνεπάγεται κόστος γι' αυτό και προκύπτουν σοβαρά ζητήματα από τη γενικευμένη υποχρεωτική εφαρμογή ενός τέτοιου μέτρου. Το τρίπτυχο ανάπτυξη – ανταγωνιστικότητα – απασχόληση είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η χώρα. Η πολιτεία ενθαρρύνει τους κοινωνικούς εταίρους να συμφωνήσουν μέσω των διαπραγματεύσεων τους στην καθιέρωση των 35ωρών εργασίας. Αυτό είναι κάτι το οποίο μπορεί να γίνει στην Ελλάδα σήμερα. Η πολιτεία το ενθαρρύνει, το επιθυμεί και μπορεί να προσφέρει σ' αυτήν την κατεύθυνση την καλή υπηρεσία, αποφεύγοντας όμως σε αυτήν την φάση να προχωρήσει σε μία γενίκευση του μέτρου»⁴⁵. Επειδή, δε, το ζήτημα της εφαρμογής του 35ώρου προτάθηκε ως μέτρο καταπολέμησης της ανεργίας, από κυβερνητικής πλευράς υποστηρίχθηκε ότι για την ενίσχυση της απασχόλησης, αφενός έχουν ληφθεί νομοθετικά μέτρα διαρθρωτικά για την οργάνωση της αγοράς εργασίας και την συνδυασμένη μείωση και διευθέτηση του χρόνου εργασίας, αφετέρου, δε, ότι έχει δρομολογηθεί η υλοποίηση πλήθους εξειδικευμένων μέτρων τόνωσης της απασχόλησης στο πλαίσιο του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Απασχόληση και των εφαρμοζόμενων ενεργητικών πολιτικών, οι οποίες προοιωνίζουν θετικές εξελίξεις στην αντιμετώπιση του προβλήματος, καθώς λειτουργούν

μέσα σε περιβάλλον που διέπεται από υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και μακροοικονομική σταθερότητα⁴⁶.

Σε προηγούμενες περιόδους, ο χρόνος εβδομαδιαίας συνεργασίας μειώθηκε από τις 48 στις 44 και στην συνέχεια στις 40 ώρες, χωρίς μείωση των αποδοχών. Η αξιολόγηση, σήμερα, του προτεινόμενου σχήματος της υποχρεωτικής εφαρμογής του 35ώρου, εκτός των άλλων, θα πρέπει να λάβει υπόψιν της ορισμένες διαπιστώσεις που προκύπτουν από εθνικά και διεθνή δεδομένα. Στην Ελλάδα το 11,5% των Ελλήνων εργαζομένων εργάζεται ήδη λιγότερο από 35 ώρες την εβδομάδα, ενώ ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός μέσος όρος είναι 8,4%⁴⁷. Ενδεικτικά αναφέρονται κατηγορίες εργαζομένων στην Ελλάδα που έχουν μέσα από συλλογικές συμβάσεις εργασίας κατοχυρώσει εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας μικρότερο των 40 ωρών: οι αισθητικοί σύμβουλοι 38, οι δάσκαλοι 21, οι δημόσιοι υπάλληλοι 37,5, οι εργαζόμενοι στην Ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη 37,5, οι εργαζόμενοι στα διύλισηρια Βορείου Αιγαίου 36,5, οι εργαζόμενοι στην αποκομιδή απορριμμάτων στους Ο.Τ.Α 35, οι εργαζόμενοι στην καθαριότητα στους Ο.Τ.Α 32,5, οι εργατοτεχνίτες μεταλλείων 25, οι ηλεκτροτεχνίτες 37,5 ή 38, οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης 21 τα πρώτα έξι χρόνια και 18 τα τελευταία χρόνια, οι καθηγητές φροντιστηρίων ξένων γλωσσών 18, οι μηχανικοί και θερμαστές σε μεταλλεία, πλοία και δεξαμενές 32 έως 35, οι νηπιαγωγοί δημόσιας εκπαίδευσης 15, το νοσηλευτικό προσωπικό 27,5 το χειμώνα και 36 το καλοκαίρι, οι νοσοκομειακοί γιατροί 37,5 σύν 6 εφημερίες το μήνα, οι οικοδόμοι 38,45, οι υπάλληλοι ασφαλιστικών εταιρειών 39 και οι τραπεζοϋπάλληλοι 38,20⁴⁸. Επίσης, στην Ελλάδα το 46% των Ελλήνων απασχολούμενων είναι αυτοαπασχολούμενοι. Εάν μάλιστα ληφθεί υπόψιν ότι από το υπόλοιπο 54% το 11,5% εργάζεται εβδομαδιαίως λιγότερο από 35 ώρες και το 14,3% λιγότερο από 40 ώρες, μόνο ένα ποσοστό 28% των απασχολούμενων θα αφορούσε η συζητούμενη ρύθμιση⁴⁹. Επιπλέον, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι σύμφωνα με την Έκθεση Απασχόλησης του 1998, οι οικονομίες με το μακρύτερο χρόνο εργασίας παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής στην απασχόληση συγκριτικά με αυτές που έχουν μικρότερο χρόνο εργασίας, η διαφορά δε αυτή παρουσιάζει σημαντική αυξητική τάση. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το γεγονός ότι στην αρχή της δεκαετίας του 1980 το ποσοστό απασχόλησης ήταν στην Ιαπωνία 70%, στις ΗΠΑ 66% και ο μέσος όρος στην Ευρωπαϊκή Ένωση 63%, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά το 1997 ήταν για την Ιαπωνία 74,5%, τις ΗΠΑ 74% και τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης 60,5%. Ο ρυθμός, όμως, μείωσης του χρόνου εργασίας ήταν ο μικρότερος στις ΗΠΑ και ακολούθησε η

Ιαπωνία, ενώ το μεγαλύτερο ρυθμό μείωσης του χρόνου εργασίας έναντι των άλλων δύο χωρών παρουσίασε η Ευρωπαϊκή Ένωση. Στις χώρες, δηλαδή, όπου το ποσοστό συμμετοχής στην απασχόληση έχει την μεγαλύτερη αυξητική τάση, ο χρόνος εργασίας έχει την μικρότερη τάση μείωσης ή και αρνητική τάση. Στην περίπτωση μάλιστα της Σουηδίας, η μείωση του χρόνου εργασίας την περίοδο 1960-1996 συνοδεύθηκε από την μείωση της συμμετοχής στην απασχόληση⁵⁰. Αντίστοιχη, δε, τάση υπήρξε και στην Ελλάδα. Κατά την περίοδο 1974-1983 που περιορίστηκαν οι ώρες εργασίας σταδιακά από 48 σε 40 εβδομαδιαίως, η ανεργία ανήλθε από 2% σε 8%⁵¹. Είναι προφανές ότι η μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας στις 35 ώρες, χωρίς μείωση των αποδοχών, θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του ωριαίου κόστους εργασίας κατά 14%. Μια τέτοια, δε, εξέλιξη δεν θα επιβάρυνε ομοιόμορφα όλες τις επιχειρήσεις. Μελέτες στις οποίες στηρίζεται η πρόταση αναφέρονται στις επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας. Σε έναν, όμως, τομέα ή κλάδο δεν είναι δυνατόν να καταταγούν επιχειρήσεις με σαφήνεια σε κατηγορίες με βάση κάποιο κριτήριο εντάσεως εργασίας. Κατά συνέπεια η εφαρμογή του μέτρου θα δημιουργούσε ανισότητα όρων ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων. Πέραν αυτού, όμως, κλάδοι και επιχειρήσεις εντάσεως κεφαλαίου, στις οποίες το εργατικό κόστος δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα μικρό μέρος του συνολικού κόστους παραγωγής, θα επιβαρύνονταν πολύ λιγότερο από κλάδους και επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας. Το δεδομένο, δε, αυτό εξηγεί και το γιατί κατέστη δυνατή η σύναψη σχετικής συμφωνίας στον κλάδο των τραπεζών και το πώς υιοθετήθηκε το 35ωρο από την εταιρεία Ιντρακόμ. Το ενδεχόμενο καθολικής υποχρεωτικής εφαρμογής του 35ώρου, αν δεν οδηγούσε σε χρεοκοπία σημαντικότερο αριθμό παραδοσιακών μικρομεσαίων επιχειρήσεων, που καλύπτουν και μεγάλο μέρος της απασχόλησης, σίγουρα θα τις έθετε σε σκληρή δοκιμασία. Ας σημειωθεί, δε, ότι αν εξαιρεθεί ο αγροτικός τομέας, μόνο ένα μικρό ποσοστό των απασχολούμενων εργάζονται σε μεγάλες επιχειρήσεις άνω των 50 ατόμων⁵². Η επιβάρυνση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων θα έθετε σε κίνδυνο ένα πολύ μεγάλο μέρος της υπάρχουσας στην χώρα απασχόλησης, που αυτές εξασφαλίζουν. Η εφαρμογή, επίσης, του μέτρου στις επιχειρήσεις αυτές επιφέροντας αρνητική επίπτωση και στα κέρδη τους, πιθανότατα θα οδηγούσε και σε αναλογική μείωση των επενδύσεών τους. Επιπλέον, 425.000 παραγωγικές μονάδες λειτουργούν με λιγότερους από 10 εργαζομένους, ενώ κατά μέσο όρο απασχολούνται 2 άτομα κατά μονάδα. Η απασχόληση, όμως, με 35ωρο δύο ατόμων προσφέρει για διάθεση μόνο 10 εργάσιμες ώρες ε-

βδομαδιαίως, οι οποίες δεν δημιουργούν μια νέα θέση απασχόλησης 35ώρου. Μια τέτοια συνεισφορά στην απασχόληση φαίνεται ότι θα ήταν ιδιαίτερος μικρή και θα αφορούσε κυρίως την δημιουργία θέσεων ευέλικτης απασχόλησης. Η προτεινόμενη πρόβλεψη, τέλος, της επιδότησης από το κράτος της αύξησης του κόστους εργασίας θα συνιστούσε, όχι απλή μεταφορά πόρων, αλλά σημαντική επιβάρυνση για τα δημόσια οικονομικά, την οποία η πολιτεία φαίνεται σήμερα αδύναμη να αναλάβει.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η ταχύτατη είσοδος των νέων τεχνολογιών στη διαδικασία της παραγωγής ανατρέπει κάθε προηγούμενο παράδειγμα ομαλής προσαρμογής της παραγωγικής διαδικασίας, που επικρατούσε δεκαετίες τώρα μέσα από τις συμβατικές τεχνολογίες. Το νέο τεχνολογικό μοντέλο παραγωγής μεταβάλλει πλήρως την δομή και τα χαρακτηριστικά των επαγγελματικών προσόντων, της αγοράς εργασίας, του εργασιακού μοντέλου και των συστημάτων εκπαίδευσης, κατάρτισης και κοινωνικής προστασίας όπως αυτά λειτούργησαν μέχρι σήμερα. Μεταβάλλει οικονομικές και κοινωνικές σταθερές, διαφοροποιεί την έννοια του τόπου και του χρόνου, την αξία της εργασίας, τις δομές κοινωνικοποίησης και βιοπορισμού, ανατρέπει θεωρίες, αναλύσεις, αξίες, ιδεολογίες και δημιουργεί νέες διαστάσεις στην έννοια και τη διάρκεια της επαγγελματικής και της βιολογικής ζωής, νέες αξίες και δομές, νέες κοινωνικές ιεραρχήσεις και προτεραιότητες, μια νέα κοινωνική διαστρωμάτωση και έναν νέο καταμερισμό στην οργάνωση του εργάσιμου και του συνολικού κοινωνικού χρόνου.

Σήμερα, στην αφετηρία του νέου ιστορικού κύκλου που φέρνουν αυτές οι αλλαγές η εικόνα της ανεργίας και της φτώχειας στην Ευρώπη αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο κάθε άλλο παρά ενθαρρυντική είναι. Μια ουσιαστική προσέγγιση του προβλήματος επιβάλλει την εστίαση της προσοχής σε ένα νέο φαινόμενο της οικονομικής ζωής: ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν δημιουργεί πλέον θέσεις εργασίας αρκετές για να απορροφήσουν το σύνολο του πληθυσμού που ζητά εργασία. Θα ισχύει, δηλαδή, πλέον ο «σιδερένιος νόμος» της νέας τεχνολογικής επανάστασης σύμφωνα με τον οποίο η αλλαγή της τεχνολογικής βάσης της κοινωνίας, ως σύνολο, καταστρέφει περισσότερες θέσεις από όσες δημιουργεί⁵³. Πρέπει κατά συνέπεια η ανεργία να αντιμετωπισθεί, όχι ως επανάληψη ενός παραδοσιακού φαινομένου σε περιόδους κρίσης και δυσπραγίας ή όξυνσης του διεθνούς ανταγωνισμού, αλλά ως ένα φαινόμενο που συνδέεται άμεσα με την αυτοματοποίηση, εξαιτίας

της οποίας η οικονομική ανάπτυξη θα πραγματοποιείται στο μέλλον με ολοένα και λιγότερη εργασία. Αυτό, δε, οδηγεί λογικά στο συμπέρασμα ότι τα μέτρα πολιτικής που λαμβάνονται πρέπει να δημιουργούν περισσότερες θέσεις εργασίας για κάθε μονάδα αύξησης του προϊόντος. Όσο δε θα ισχύει η διαπίστωση αυτή, όσο θα διατηρούνται κοινωνικές ανισότητες, όσο η νέα αυτή πραγματικότητα θα τροφοδοτεί την κοινωνία με ανεργία αλλά και με νέες ευκαιρίες που μπορούν να αξιοποιηθούν για την ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και επικοινωνίας, τόσο το αίτημα για μείωση του χρόνου εργασίας, αν και ρηξικέλευθο από άποψη οικονομική, θα παραμένει κοινωνικά επίκαιρο και ισχυρό^{5a}.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λιούις Μάμφορντ, «Τεχνική και Πολιτισμός», απόσπασμα που παρατίθεται στο Τόμσον Ε.Π. (1994), Χρόνος Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός, Β' έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, σ. 69
2. Οπ.π., σ. 27.
3. Οπ.π., σ. 51.
4. Καραντινός Δ., Κέτσετζοπούλου Μ., Μουρίκη Α. (1997), Ευελικτή Απασχόληση και Ελαχιστοποίηση του Χρόνου Εργασίας - Τάσεις, Εξελίξεις, Προοπτικές, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Μελέτες, 1, Αθήνα, σ. 109.
5. Βλέπε σχετικά στο Tahar G. (1985), *La Reduction de la Duree du Travail*, La Decouverte Paris, σ. 13-25, που παρατίθεται στο Γεωργακοπούλου Β.Ν. (1996), Μείωση Χρόνου Εργασίας και Απασχόληση, Εισηγήση σε Σεμινάριο του Ο.Μ.Ε.Δ, 17-19 Μαΐου, Αθήνα - Καβούρι.
6. Γεωργακοπούλου Β.Ν. (1998), Μείωση Χρόνου Εργασίας και Απασχόληση, Παρουσίαση και Βασικές Παράμετροι του Ζητήματος στις Σύγχρονες Συνθήκες, στο ΟΤΟΕ, Η Μείωση του Χρόνου Εργασίας, Μελέτες για την Εφαρμογή του 35ωρου στον Τραπεζικό Κλάδο, Αθήνα, ΙΝΕ-ΟΤΟΕ, σ. 33.
7. Hunt J. (1998), *Hours Reduction as Work-sharing*, στο *Brooking Papers on Economic Activity*, Washington, D.C. Επίσης, βλέπε, Χοϊδάς, Φ.Γ. (1997), Το Ωράριο-Λάστιχο Τυλίγει την Ευρώπη, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Οικονομία/Διεθνή, 19 Οκτωβρίου, σ. 19/115.
8. Γαβρόγλου Στ. Π. (2001), Μείωση του Χρόνου Εργασίας και Απασχόληση, Προσεγγίσεις, Εφαρμογές και Διαπιστώσεις, στο Οργάνωση της Εργασίας και Νέες Μορφές Απασχόλησης στην Ελλάδα και την Ευρώπη, Βιβλιοθήκη 1, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σ. 59.
9. Τέτοιες μελέτες εκπονήθηκαν στην Ελλάδα από το ΙΟΒΕ, το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, το ΙΝΕ-ΟΤΟΕ, ενώ πραγματοποιήθηκε και σχετική δημοσκόπηση από την εταιρεία δημοσκοπήσεων MRB. Για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, την περίοδο 1995-1997, εκπονήθηκαν συνολικά 14 σχετικές μελέτες.
10. Γαβρόγλου Στ. Π., οπ.π., σ. 117.
11. Οπ.π., σ. 60 όπου αναφέρεται ότι η μείωση του χρόνου εργασίας, αν συνδυαστεί με εντατικοποίηση της εργασίας ή γενικότερα με αύξηση της παραγωγικότητας της γενικής ή της εργασίας, τότε δεν δημιουργεί απασχόληση. Εάν συνδυαστεί με διατήρηση του επιπέδου των αποδοχών, συνεπάγεται αύξηση του κόστους εργασίας, μείωση της κερδοφορίας, μείωση των επενδύσεων και της επέκτασης της απασχόλησης. Ενώ, εάν συνοδεύεται από αυξημένη χρήση του τεχνολογικού

- εξοπλισμού και μεταβολές στην οργάνωση του χρόνου και της εργασίας, τότε υπάρχει αυξημένη απόδοση των κεφαλαίων και επέκταση της απασχόλησης. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι τυχόν αύξηση ενός συντελεστή απορροφά τα θετικά ή αρνητικά από τους λοιπούς συντελεστές.
12. Μουσουρής Α. (1996), 35ωρη Εργασία - Λύση για την Αντιμετώπιση της Ανεργίας ή Βόμβα στα Θεμέλια της Οικονομίας, Επιλογή, Φεβρουάριος, σ. 25.
  13. Οπ.π., όπου αναφέρεται ότι η επιχείρηση, είχε υποστηρίξει πως με το μέτρο αυτό διασώθηκαν 30 000 θέσεις εργασίας και 1,6 δις μάρκα σε εργατικό κόστος. Η περίπτωση αυτή είναι, πάντως, χαρακτηριστική του κανόνα ότι η μείωση του χρόνου εργασίας υιοθετείται από επιχειρήσεις με αντάλλαγμα την αποδοχή εκ μέρους των εργαζομένων και άλλων ευελιξιών.
  14. Χοϊδάς Φ.Γ. οπ.π.
  15. Ο.ΜΕ.Δ. (1993), Εξελίξεις στις Χώρες της Κοινότητας σε Θέματα Χρόνου Εργασίας, Μετάφραση στην Ελληνική, και ιδίως σ. 1-12.
  16. Καραντινός Δ., Κατσετζοπούλου Μ., Μουρίκη Α., οπ.π., σ. 123.
  17. Δασκαλάκης Δ. (1995), Η Συλλογική Αυτονομία στη Σύγχρονη Βιομηχανική Κοινωνία - Η Εμπειρία των Συλλογικών Διαπραγματεύσεων στις Ευρωπαϊκές Χώρες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, σ. 248. Επίσης, Σπυρόπουλος Γ. (1987), Εργασιακές Σχέσεις και Οικονομική Κρίση στις Χώρες της Νότιας Ευρώπης, Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, τ. 46, σ. 10.
  18. Γεωργακοπούλου Β.Ν. (1996), οπ.π., σ. 3.
  19. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, (2002), European Industrial Relations Observatory, Eironline, 35-Hour Working Week Law Adopted, Country: France, 1st of February, http://www.eirofound.ie/1998/06/feature/FR_9806113F.html, σ. 3.
  20. Έκθεση του Commisariat General du Plan (2001), Ιούλιος.
  21. Γαβρόγλου Στ.Π., οπ.π., σ. 104.
  22. Η αναφορά σχετίζεται με τους δύο νόμους Aubry.
  23. Έκθεση του Commisariat General du Plan, οπ.π.
  24. Χατζόπουλος Α. (2001), Τα Υπέρ και τα Κατά της Μείωσης του Χρόνου Εργασίας, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24 Νοεμβρίου, σ. 76-77.
  25. Άνοδος της Ανεργίας στη Γαλλία (2001), Εφημερίδα Εξπρές, 20 Νοεμβρίου, σ. 1.
  26. Δασκαλάκης Δ. (1995), Η Ρύθμιση των Ευέλικτων Μορφών Απασχόλησης και Οργάνωσης του Χρόνου Εργασίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, σ. 42-44.
  27. Οπ.π., σ. 45-46.
  28. Οπ.π., σ. 44-45.
  29. Παπαϊωάννου Αθ. (1996), Οι Φορείς του Κοινωνικού Διαλόγου σε Εθνικό Επίπεδο, Συνέδριο Ε.Δ.Ε.Κ.Α., Σχέδιο Εισηγήσης, Νοέμβριος, Πειραιάς, ιδίως σ. 3-7 όπου γίνεται αναφορά στις καινοτομίες της δεκαετίας του 1990 και ιδιαίτερα στον Ο.ΜΕ.Δ και την Ο.Κ.Ε.
  30. Κουκιάδης Ι. (1992), Η Νέα Αντίληψη για τις Συλλογικές Διαπραγματεύσεις και οι Νέες Διαδικασίες Μεσολάβησης και Διαιτησίας, στο «Οι Νέοι Τρόποι Επίλυσης των Συλλογικών Διαφορών Εργασίας», Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
  31. Κοινωνικός Διάλογος (1997), Ανάπτυξη - Ανταγωνιστικότητα - Απασχόληση: Σύμφωνα Εμπιστοσύνης Κυβέρνησης και Κοινωνικών Εταίρων στην Πορεία προς το 2000, 10 Νοεμβρίου, Ανάπτυξη Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Παράρτημα ΙΙ, Αθήνα, Ενότητα 3, Άξονες 1,3,4,5 ιδίως σ. 16 και σ. 20-24.
  32. Ετήσια Έκθεση (2000), Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση, Εκθέσεις (2), Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. - Α.Δ.Ε.Δ.Υ., σ. 138-139.

33. Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση (2000), Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Μάιος, σ. 48-49.
34. Η αρνητική αυτή διαπίστωση αφορά το μετρο της διευθέτησης του χρόνου εργασίας, γιατί αντίθετα όσον αφορά τις νέες μορφές απασχόλησης, ως αποτέλεσμα της ρύθμισης τους αναφέρεται, μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1999, η σύναψη 190.311 συμβάσεων που αφορούσαν τέτοιες μορφές. Βλέπε, ο.π., σ. 49.
35. Απάντηση σε Ερωτηματολόγιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2001), Συμβούλιο Εμπειρογνομητών Απασχόλησης και Κοινωνικής Ασφάλισης, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Δεκέμβριος, Αθήνα.
36. Νόμος 2874/2000, ΦΕΚ 286/29-12-2000/ τ.α'
37. Απάντηση σε Ερωτηματολόγιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ο.π.. Το στόχο αυτό εξυπηρετεί το γεγονός ότι ο νόμιμος χρόνος εργασίας μειώθηκε από τις 48 στις 43 ώρες την εβδομάδα και ότι αυξήθηκε η αμοιβή της υπερωρίας, της «ιδιόρρυθμης» από 125% σε 150%, της τακτικής από 125% σε 175% και της παράνομης από 200% σε 250%.
38. Βλέπε, Στοιχεία Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας (2001), Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Δεκέμβριος, Αθήνα.
39. Βλέπε, Στοιχεία Ανωτάτου Συμβουλίου Εργασίας (2001), Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Δεκέμβριος, Αθήνα.
40. Δασκαλάκης Δ. (1995), Η Συλλογική Αυτονομία στη Σύγχρονη Βιομηχανική Κοινωνία, ο.π., σ. 168-173, όπου αναφέρονται χαρακτηριστικά αυτού του μοντέλου στο πλαίσιο της παρουσίασης μιας τυπολογίας των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων.
41. Χαρακτηριστικό είναι ότι σύμφωνα με στοιχεία της EUROSTAT του 1996 το 1/3 των βιομηχανικών επιχειρήσεων αλλά και το 86% του συνόλου των ελληνικών, έναντι του 71% που είναι ο μέσος όρος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, χρησιμοποιούν τα συστήματα βάρδιας που εισήχθησαν με το άρθρο 40 του νόμου 1892/1990. Βλέπε, Ετήσια Έκθεση (2000), ο.π., σ. 137.
42. Ο.ΜΕ.Δ. (1993), Εξελίξεις στις Χώρες της Κοινότητας σε Θέματα Χρόνου Εργασίας, ο.π.. Επίσης, Καραντινός Δ., Κετσετζοπούλου Μ., Μουρίκη Α. ο.π. σ. 109-152.
43. Μουσουρής Αρ., ο.π., σ. 22-23.
44. Ο.π.
45. Απόσπασμα της ομιλίας του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, κ. Δ. Ρέππα, κατά τη συζήτηση στη Βουλή πρότασης νόμου που κατέθεσε ο Συνασπισμός για την «Καθιέρωση της 35ωρης εβδομαδιαίας εργασίας και άλλες διατάξεις». Βλέπε, Πρακτικά Βουλής, ΟΑΒΑ, 2/4, 28-11-2001, ΒΖ1128ΡΧ, σ. 177.
46. Η απασχόληση έχει αποτελέσει προτεραιότητα για την Ευρωπαϊκή Ένωση, γι' αυτό και πρέπει να αποτελεί σημείο συνάντησης όλων των πολιτικών των κρατών-μελών της: μακροοικονομικών, αναπτυξιακών, φορολογικών, διαρθρωτικών. Η ανάπτυξη και η μακροοικονομική σταθερότητα θεωρούνται αφετηριακές προϋποθέσεις για την αύξηση της απασχόλησης. Στην Ελλάδα για πρώτη φορά τα τελευταία τριάντα χρόνια η οικονομία χαρακτηρίζεται από σταθερότητα τιμών και για επτά συνεχή έτη παρουσιάζεται υψηλός και σταθερός ρυθμός ανάπτυξης. Το έτος 2000 η ελληνική οικονομία αυξήθηκε κατά 4,3%, ξεπερνώντας το 3,4% που ισχύει κατά μέσο όρο στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μεταξύ 1996 και 2000 οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών κινήθηκαν κατά μέσο όρο στο 2,8% το χρόνο, επτά φορές επάνω από τον αντίστοιχο μέσο όρο των χωρών της ευρωζώνης ο οποίος κινήθηκε στο 0,4%, ενώ το 2001 αυξήθηκαν κατά 2% με πληθωρισμό της τάξης του 3%. Επίσης, την τελευταία εξαετία υπάρχει μεση ετήσια αύξηση της απασχόλησης κατά 35.000 νέες θέσεις, με αποτέλεσμα η ανεργία από 11,9% το 1999 να πέσει το 2000 στο 11,1% και το πρώτο τρίμηνο του 2001 στο 10,9% σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας.

της Ελλάδος. Σημειώθηκε πρόοδος σε ότι αφορά την καταπολέμηση της μακροχρόνιας ανεργίας, της ανεργίας των νεοεισερχομένων στην αγορά εργασίας και της ανεργίας των ατόμων που ανήκουν σε διάφορες ηλικιακές ομάδες, κυρίως νέων. Επίσης, η αύξηση της απασχόλησης στο σύνολο της βελτιώθηκε σημαντικά το 2000, εφόσον το τελευταίο τρίμηνο του 2000 σημειώθηκε αύξηση της τάξης του 0,9%, σε σχέση με τη μείωση κατά 1,1% που παρατηρήθηκε το 1999. Το συνολικό ποσοστό απασχόλησης αυξήθηκε, ενώ μίκρυναν τα σχετικά χάσματα με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Βλέπε, οπ.π., σ. 168. Επίσης, Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση (2001), Κείμενο Εργασίας, Υπουργείο Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Απρίλιος, Αθήνα, σ. 3-8. Επίσης, βλέπε, Σημίτη Κ. (2001), Ομιλία στην «Προ Ημερησίας Διατάξεως Συζήτησης» στη Βουλή με θέμα: Η Κοινωνική και Οικονομική Κατάσταση της Χώρας, σ. 2-5, 12 Νοεμβρίου, Πρακτικά Βουλής.

47. Γαβρόγλου Στ. Π., οπ.π., σ. 94.
48. Καραντινός Δ., Κετσετζοπούλου Μ., Μουρική Α., οπ.π., σ. 146-147.
49. Γαβρόγλου Στ. Π., οπ.π., σ. 120-121.
50. Οπ.π., σ. 69-70.
51. Μουσούρης Αρ., οπ.π., σ. 24. Αυτό υπήρξε και βασικό επιχείρημα της εργοδοτικής πλευράς στην Ελλάδα για να υποστηρίξει την αρνητική θέση της απέναντι στο 35ωρο.
52. Βλέπε, Βασιλείου Στ. (1996), Η Μείωση του Χρόνου Εργασίας και οι ΜΜΕ, Εισήγηση σε Σεμινάριο του Ο.ΜΕ.Δ., 18 Μαΐου, σ. 1-16. Επίσης, βλέπε, Γαβρόγλου Στ. Π., οπ.π.
53. Rifkin J. (1996), Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, μέρος Ε'.
54. Οπ. π., σελ. 391.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άνοδος της Ανεργίας στην Γαλλία (2001), Εφημερίδα Εξπρές, 20 Νοεμβρίου.
- Βασιλείου Στ. (1996), Η Μείωση του Χρόνου Εργασίας και οι ΜΜΕ, Εισήγηση σε Σεμινάριο του Ο.ΜΕ.Δ., 18 Μαΐου, σ. 1-16.
- Γαβρόγλου Στ. Π. (2001), Μείωση Χρόνου Εργασίας και Απασχόληση – Προσεγγίσεις, Εφαρμογές και Διαπιστώσεις, στο Οργάνωση της Εργασίας και Νέες Μορφές Απασχόλησης στην Ελλάδα και την Ευρώπη, Βιβλιοθήκη: 1, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σ. 59.
- Γεωργακοπούλου Β.Ν. (1998), Μείωση Χρόνου Εργασίας και Απασχόληση, Παρουσίαση και Βασικές Παράμετροι του Ζητήματος στις Σύγχρονες Συνθήκες, στο ΟΤΟΕ, Η Μείωση του Χρόνου Εργασίας-Μελέτες για την Εφαρμογή του 35ώρου στον Τραπεζικό Κλάδο, ΙΝΕ-ΟΤΟΕ, Αθήνα.
- Γεωργακοπούλου Β.Ν. (1996), Μείωση Χρόνου Εργασίας και Απασχόληση, Εισήγηση σε Σεμινάριο του Ο.ΜΕ.Δ., 17-19 Μαΐου, Αθήνα-Καβούρι.
- Δασκαλάκης Δ. (1995), Η Συλλογική Αυτονομία στη Σύγχρονη Βιομηχανική Κοινωνία, Η Εμπειρία των Συλλογικών Διαπραγματεύσεων στις Ευρωπαϊκές Χώρες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.

- Δασκαλάκης Δ. (1995), Η Ρύθμιση των Ευέλικτων Μορφών Απασχόλησης και Οργάνωσης του Χρόνου Εργασίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση (2000), Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Μάιος, Αθήνα.
- Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση (2001), Κείμενο Εργασίας, Απρίλιος 2001, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Αθήνα.
- Έκθεση του Commissariat General du Plan (2001), Ιούνιος.
- Ετήσια Έκθεση (2000), Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση, Εκθέσεις (2), Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.
- Hunt J. (1998), Hours Reduction as Work-sharing, στο *Brooking Papers on Economic Activity*, Washington D.C.
- Καραντινός Δ., Κατσετζοπούλου Μ., Μουρίκη Α. (1997), Ευέλικτη Απασχόληση και Ελαστικοποίηση του Χρόνου Εργασίας-Τάσεις, Εξελίξεις, Προοπτικές, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Μελέτες (2), Αθήνα.
- Κουκιάδης Ι. (1992), Η Νέα Αντίληψη για τις Συλλογικές Διαπραγματεύσεις και οι Νέες Διαδικασίες Μεσολάβησης και Διαιτησίας, στο *Οι Νέοι Τρόποι Επίλυσης των Συλλογικών Διαφορών Εργασίας*, Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
- Κοινωνικός Διάλογος (1997), Ανάπτυξη-Ανταγωνιστικότητα-Απασχόληση, Σύμφωνο Εμπιστοσύνης Κυβέρνησης και Κοινωνικών Εταίρων στην Πορεία προς το 2000, 10 Νοεμβρίου, Ανάτυπο του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Παράρτημα II.
- Μουσούρης Α. (1996), 35ωρη Εργασία-Λύση για την Αντιμετώπιση της Ανεργίας ή Βόμβα στα Θεμέλια της Οικονομίας, Επιλογή, Φεβρουάριος, Αθήνα.
- Νόμος 2874/2000, ΦΕΚ 286/29-12-2000/τ.Α'
- Ο.ΜΕ.Δ. (1993), Εξελίξεις στις Χώρες της Κοινότητας σε Θέματα Χρόνου Εργασίας, Μετάφραση στην Ελληνική, Αθήνα.
- Πασιζιάννου Αθ. (1996), Οι Φορείς του Κοινωνικού Διαλόγου σε Εθνικό Επίπεδο, Συνέδριο Ε.Δ.Ε.Κ.Α., Σχέδιο Εισήγησης, Νοέμβριος, Πειραιάς.
- Ρέππας Δ. (2001), Ομιλία στη Βουλή του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, κατά την Συζήτηση Πρότασης Νόμου που κατέθεσε ο Συνασπισμός για την «Καθιέρωση της 35ωρης Εβδομαδιαίας Εργασίας και άλλες διατάξεις», Πρακτικά Βουλής, ΟΑΒΑ, 2/4, 28-11-2001, ΒΖ1128ΡΧ.
- Rifkin J. (1996), Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.
- Σημίτης Κ. (2001), Ομιλία στη Βουλή του Πρωθυπουργού, κατά την προημερησίας διατάξεως συζήτηση με θέμα «Η Κοινωνική και Οικονομική Κατάσταση της Χώρας», 12 Νοεμβρίου, Πρακτικά Βουλής.
- Σπυρόπουλος Γ. (1987), Εργασιακές Σχέσεις και Οικονομική Κρίση στις Χώρες της Νότιας Ευρώπης, Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, τ. 46.
- Στοιχεία του Ανωτάτου Συμβουλίου Εργασίας (2001), Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Δεκέμβριος, Αθήνα.

- Στοιχεία του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας (2001), Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Δεκέμβριος, Αθήνα.
- Συμβούλιο Εμπειρογνομώνων Απασχόλησης και Κοινωνικής Ασφάλισης (2001), Απάντηση σε Ερωτηματολόγιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Δεκέμβριος, Αθήνα.
- Tahar G. (1985), *La Reduction de la Duree du Travail*, La Decouverte, Paris.
- Τόμσον Ε.Π. (1994), Χρόνος Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Χατζόπουλος Α. (2001), Τα Υπέρ και τα Κατά της Μείωσης του Χρόνου Εργασίας, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24 Νοεμβρίου, σ. 76-77.
- Χοιδάς Φ.Γ. (1997), Το Ωράριο-Λάστιχο Τυλίγει την Ευρώπη, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Οικονομία/Διεθνή, 19 Οκτωβρίου, σ.19/115.

Γεώργιος Σ. Δονάτος*

ΟΙ ΠΟΣΟΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο επιχειρείται να διακριθούν σε κατηγορίες τα υποδείγματα, που χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση των διοικητικών προβλημάτων, και να σχολιασθούν θέματα που αφορούν την επιλογή, ανάπτυξη και αξιολόγησή τους. Ακόμη, περιγράφονται συνοπτικά οι βασικές ποσοτικές μέθοδοι με «τυπική» ή «άτυπη» μορφή και επισημαίνονται τα σημεία στα οποία πρέπει να στοχεύει η διδασκαλία των μεθόδων, προκειμένου να είναι αποτελεσματική.

1. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, που παρουσιάζει ραγδαία τεχνολογική πρόοδο, η επιτυχία του καλύτερου δυνατού παραγωγικού αποτελέσματος στη Διοίκηση εξαρτάται κατά μεγάλο μέρος από εκείνη τη διοικητική εκπαίδευση που έχει ως σκοπό τη δημιουργία στελεχών, που θα διαθέτουν ολοκληρωμένη θεωρητική και πρακτική κατάρτιση, οργανωτική και κριτική ικανότητα και σύγχρονο πνεύμα προσέγγισης των πολύπλοκων διοικητικών προβλημάτων.

Η βελτίωση της διοικητικής πρακτικής στην εποχή μας βασίζεται σε συγκεκριμένη επιστημονική γνώση. Οι αναζητήσεις για επιστημονική γνώση ακολουθούν τρεις βασικούς άξονες: την επιστημονική διοίκηση, τις ανθρώπινες σχέσεις και την ποσοτική ανάλυση. Κατά τον Δ. Ψωινό (1985), στις αναζητήσεις που προσανατολίζονται στην

---

* Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

πρώτη κατεύθυνση, οφείλονται η ανακάλυψη του τρόπου χρήσης της επιστημονικής μεθοδολογίας στα προβλήματα διοίκησης, οι βασικές αρχές οργάνωσης, οι πρώτες συστηματικές μέθοδοι με τις οποίες οι Διοικήσεις μπορεί να αυξάνουν την παραγωγικότητα των οργανώσεών τους κ.λπ. Στη δεύτερη κατηγορία αναζητήσεων οφείλεται η κατανόηση της ατομικής και ομαδικής ανθρώπινης συμπεριφοράς στην εργασία, της ηθικής της διοικήσεως και της κοινωνικής διάστασης κάθε οργάνωσης κ.λπ. Η τρίτη κατεύθυνση αναζητήσεων στηρίχθηκε κυρίως στις μεθόδους των εφαρμοσμένων μαθηματικών, της στατιστικής-οικονομετρίας και της επιχειρησιακής έρευνας. Στην προσπάθεια αυτή οφείλεται η αντιμετώπιση των διοικητικών προβλημάτων με τη μελέτη υποδειγμάτων, που αναπαριστούν πραγματικά φαινόμενα και καταστάσεις.

Η συστηματική χρήση της ποσοτικής ανάλυσης, προκειμένου ν' αντιμετωπισθεί η πολυπλοκότητα, η αβεβαιότητα και η αστάθεια των διοικητικών θεμάτων τυγχάνει όλο και μεγαλύτερης αποδοχής στη διεθνή βιβλιογραφία [Ackoff (1981), Jackson & Keys (1984), Checkland (1985), Richard κ.ά. (1986), Παρούλιας και Δαρζέντας (1990)]. Οι σχετικές υπό ευρεία έννοια «ποσοτικές» προσεγγίσεις ανάλογα με τη μορφή τους, διακρίνονται σε δυο κατηγορίες [Moskowitz & Wright (1979), Checkland (1981, 1985, 1989), Miser & Quade (1985a, 1985b)]. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει μεθόδους με «τυπική» και «κανονική» μορφή όπως ο Γραμμικός και ο μη Γραμμικός Προγραμματισμός, ο Δυναμικός Προγραμματισμός, η Θεωρία Αποθεμάτων, η Θεωρία Αναμονής, η Δικτυωτή Ανάλυση, οι Στατιστικές-Οικονομετρικές Μέθοδοι κ.λπ. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει μεθόδους για περισσότερο «ακανόνιστη» και «άτυπη» μορφή, που χρησιμοποιούνται όταν η αναζήτηση μιας βέλτιστης λύσης είναι ιδιαίτερα δύσκολη ή αδύνατη. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μέθοδοι όπως οι Ευρετικές Μέθοδοι, οι Μέθοδοι Προσομοίωσης, κ.λπ. [Παπούλιας (1994)].

Η αντιμετώπιση προβλημάτων της Διοίκησης με επιστημονικές μεθόδους σχετίζεται με τη φύση των προβλημάτων, αλλά ανεξάρτητα από τη μορφή του υποδείγματος, που θα εφαρμοσθεί, ακολουθεί τα εξής βήματα: (α) Μελέτη του συστήματος που θα μελετηθεί, διατύπωση του προβλήματος και καθορισμός στόχων. (β) Κατασκευή του αντίστοιχου υποδείγματος, έτσι ώστε ν' απεικονίζει το σύστημα που μελετάται. (γ) Εύρεση της βέλτιστης λύσης ή ικανοποιητικών λύσεων. (δ) Έλεγχος του υποδείγματος. (ε) Αξιολόγηση της λύσης. (στ) Εφαρμογή της λύσης.

Η σε βάθος ανάλυση των πραγματικών δεδομένων θα έχει ως αποτέλεσμα τον ορθό προσδιορισμό του προβλήματος και τη σύν-

θεση ή επιλογή του κατάλληλου υποδείγματος (τυπικής ή άτυπης μορφής). Αντίθετα, η υιοθέτηση κάποιας «αυστηρής» μαθηματικής διατύπωσης του προβλήματος, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί μια γνώση στο στέλεχος τεχνική, αν και δεν ενδείκνυται από τα υπάρχοντα στοιχεία, θα οδηγήσει σε λάθος αποτελέσματα. Ακόμη, οι διάφορες φιλοσοφικές θεωρίες και απόψεις για τη Διοίκηση, ο τρόπος επικοινωνίας και συμπεριφοράς του προσωπικού, οι συγκεκριμένες θεσμικές, οικονομικές, κοινωνικές και διοικητικές συνθήκες, οι μεταβολές που αφορούν το ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον κ.λπ. συνδέονται άμεσα με την περιγραφή του προβλήματος, τον προσδιορισμό του στόχου, την επιλογή της μεθόδου προσέγγισης, τον έλεγχο των αποτελεσμάτων και τη λήψη των αποφάσεων.

Στην πράξη η έλλειψη ολοκληρωμένης πληροφόρησης αποτελεί σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη των αναγκαίων διαδικασιών για τη στήριξη μιας απόφασης, ενώ συνήθως για το διατιθέμενο χρονικό διάστημα η πραγματοποίηση της αναγκαίας δειγματοληπτικής έρευνας, που θα ικανοποιεί τις στατιστικές απαιτήσεις, δεν είναι δυνατή. Είναι λοιπόν φανερό ότι η ύπαρξη μιας αυτοματοποιημένης Τράπεζας Δεδομένων, στο πλαίσιο των «ολοκληρωμένων» Πληροφοριακών Συστημάτων Διοίκησης, που θα συνδέουν τις Δημόσιες Υπηρεσίες και Οργανισμούς της Χώρας, θα επιτρέψει την τροφοδότηση των υποδειγμάτων με στοιχεία: διαθέσιμα, αξιόπιστα, επαρκή, συγκρίσιμα, μη επικαλυπτόμενα και συνεπή σε σχέση με το αντικείμενο, το χρόνο και τον τόπο. Παράλληλα, η σύγχρονη τεχνολογία της πληροφορικής και οι λειτουργικές δυνατότητες που παρέχουν τα Πληροφοριακά Συστήματα Διοίκησης μεγιστοποιούν την αποτελεσματικότητα των σχετικών εμπειρικών υποδειγμάτων.

2. ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΟΣΟΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ

Οι Ποσοτικές Μέθοδοι, προσφέρουν στις Διοικήσεις των Υπηρεσιών, Οργανισμών και Επιχειρήσεων σημαντικές πληροφορίες για τη λήψη των αποφάσεων, σχετικά με τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν. Τα σύγχρονα διοικητικά και οργανωτικά προβλήματα, ανάλογα με τη φύση τους, διακρίνονται σε «καλώς» και «όχι καλώς» ορισμένα [Checkland (1981, 1985, 1989)] και αντιμετωπίζονται με δυο μεθοδολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε δυο διαφορετικές θεωρητικοφιλοσοφικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, το παρουσιαζόμενο πρόβλημα θεωρείται ως καλώς ορισμένο και εφαρμόζεται μέθοδος με τυπική και κανονική μορφή, προκειμένου να βρεθεί η βέλτιστη λύση. Όμως αν το αντίστοιχο μαθηματικό υπόδειγμα, που κατασκευάστηκε, δεν εκφράζει ικανο-

ποιητικά το προς επίλυση πρόβλημα, τότε η χρησιμοποιούμενη μέθοδος θα οδηγήσει σε εσφαλμένη λύση. Για το λόγο αυτό, η δεύτερη άποψη αντιμετωπίζει τα προβλήματα κατά περίπτωση, δηλαδή τα καλώς ορισμένα επιλύονται με τυπικές και κανονικές μεθόδους και τα όχι καλώς ορισμένα με μεθόδους ακανόνιστης και άτυπης μορφής. Οι μέθοδοι άτυπης μορφής έχουν λάβει τα τελευταία χρόνια μεγάλη έκταση, παρά τις δυσκολίες ανάπτυξής τους, κυρίως εκεί που η αναζήτηση της βέλτιστης λύσης είναι ιδιαίτερα δύσκολη ή αδύνατη. Στο σημείο αυτό αναφέρονται ορισμένοι λόγοι για τους οποίους η πρώτη αντίληψη κυριάρχησε για μεγάλο χρονικό διάστημα σε βάρος της δεύτερης [Γλαπούλιας (1994)]: (α) Η φύση των προβλημάτων στις χώρες της δύσης ήταν τέτοια, λόγω ανάπτυξης των οικονομιών και κοινωνιών, που οδηγούσε σε καλώς ορισμένα προβλήματα. (β) Η προσέγγιση διαφόρων προβλημάτων με την πρώτη θεώρηση έγινε, ανεξάρτητα από το αν ήταν καλώς ή όχι καλώς ορισμένα, για να υπάρχει μια λύση που να προσανατολίζει και πληροφορεί κατ' αρχήν τον ενδιαφερόμενο. (γ) Οι δυνατότητες που παρέχει η μαθηματική ανάλυση και η παρουσία πολλών επιστημόνων με σπουδές στα μαθηματικά, στο χώρο της έρευνας των σχετικών θεμάτων, είχαν ως αποτέλεσμα να επιλέγεται η προσέγγιση των καλώς ορισμένων προβλημάτων. (δ) Η εξέλιξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών και η δημιουργία υπολογιστικών πακέτων (software) για την ανάπτυξη και επίλυση των μαθηματικών υποδειγμάτων έδωσαν μεγάλη ώθηση στην αντιμετώπιση των προβλημάτων ως καλώς ορισμένων.

Οι, υπό ευρεία έννοια, ποσοτικές μέθοδοι που εφαρμόζονται συνήθως στην πράξη είναι οι εξής:

(i) Γραμμικός Προγραμματισμός

Ο Γραμμικός Προγραμματισμός έχει ως αντικείμενο την καλύτερη κατανομή των περιορισμένων πόρων που διατίθενται και οι οποίοι είναι αναγκαίοι για την ανάπτυξη ορισμένων δραστηριοτήτων, ώστε να προκύψει το «άριστο» αποτέλεσμα σχετικά με το σκοπό που έχει τεθεί [Δρακάτος κ.ά. (1981)]. Το μαθηματικό υπόδειγμα, που χρησιμοποιείται για να περιγραφεί το πρόβλημα χαρακτηρίζεται από τη γραμμικότητα των σχέσεων που εκφράζουν τους περιορισμούς του προβλήματος και της αντικειμενικής συνάρτησης, που πρέπει να βελτιστοποιηθεί. Ο Γραμμικός Προγραμματισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την αξιολόγηση εναλλακτικών σχεδίων, ώστε να επιλεγεί το πλέον ικανοποιητικό. Αν η αντικειμενική συνάρτηση δεν είναι γραμμική έχουμε πρόβλημα μη Γραμμικού Προγραμματι-

σμού, στο οποίο αντιστοιχεί η αναμενόμενη διαφοροποίηση των τεχνικών βελτιστοποίησης.

Στην πράξη εμφανίζεται μια κατηγορία προβλημάτων βελτιστοποίησης γραμμικής συνάρτησης, που καλούνται Προβλήματα Μεταφοράς. Η ονομασία οφείλεται στο χαρακτηριστικό πρόβλημα αυτής της κατηγορίας που στοχεύει στην εύρεση του καλύτερου τρόπου μεταφοράς ενός προϊόντος από διάφορους τόπους παραγωγής στους τόπους κατανάλωσης, ώστε να ελαχιστοποιηθεί το κόστος μεταφοράς. Όμως, η χρήση των σχετικά απλών αυτών τεχνικών καλύπτει και προβλήματα που δεν αφορούν μεταφορές.

Η αδυναμία των παραδοσιακών μεθόδων (δεικτών) να δώσει ολοκληρωμένη πληροφόρηση για τη σχετική παραγωγικότητα μη κερδοσκοπικών Οργανισμών (Δημόσιοι Οργανισμοί, Δημόσιες Υπηρεσίες, Νοσοκομεία, Σχολεία, κ.λπ.), όταν χρησιμοποιούνται πολλαπλές εισροές και εκροές, είχε ως αποτέλεσμα ν' αναπτυχθεί η Data Envelopment Analysis (DEA), η οποία είναι μια τεχνική που έχει ως βάση το Γραμμικό Προγραμματισμό [Charnes κ.ά. (1978)]. Ειδικότερα η τεχνική αυτή, που σταδιακά χρησιμοποιήθηκε και για κερδοσκοπικούς Οργανισμούς, χρησιμοποιεί ένα μη γραμμικό υπόδειγμα βελτιστοποίησης, το οποίο, μέσω μετασχηματισμού μπορεί ν' αποκτήσει γραμμική μορφή.

(ii) Προγραμματισμός Στόχων

Ο Προγραμματισμός Στόχων είναι μια τεχνική μαθηματικού προγραμματισμού, που επεκτείνει το πρόβλημα του Γραμμικού Προγραμματισμού επιτρέποντας στον υπεύθυνο λήψης αποφάσεων να συμπεριλάβει στην αντικειμενική συνάρτηση πολλούς διαφορετικούς στόχους. Οι στόχοι αυτοί ιεραρχούνται, ενώ καθορίζονται και τ' αντιστοιχα επίπεδα ικανοποίησής τους. Σκοπός της σχετικής διαδικασίας είναι η ικανοποίηση όσο το δυνατό περισσότερων στόχων, λαμβανομένης υπόψη της διαβάθμισής τους. Ειδικότερα, αφού εντοπισθεί το σύνολο των «αποδεκτών λύσεων», που ικανοποιεί τους περιορισμούς του υποδείγματος, αναζητείται εκείνο το υποσύνολο το οποίο ελαχιστοποιεί την απόκλιση από το στόχο, που προηγείται στην αρχική διαβάθμιση. Μεταξύ αυτών των λύσεων επιλέγεται το νέο υποσύνολο, το οποίο ικανοποιεί, όσο το δυνατό καλύτερα, το στόχο δεύτερης προτεραιότητας και ούτω καθ' εξής.

(iii) Δυναμικός Προγραμματισμός

Ο Δυναμικός Προγραμματισμός είναι μια τεχνική μαθηματικού Προγραμματισμού, που εν γένει ακολουθεί μια πολυσταδιακή διαδικασία αλληλοσυνδεδεμένων αποφάσεων, προκειμένου να βελτι-

στοποιώσει την αποτελεσματικότητά τους, δηλαδή να επιτύχει την «άριστη» τιμή κάποιας αντικειμενικής συνάρτησης. Ο όρος «δυναμικός» οφείλεται στο «χρόνο», που συνήθως περιλαμβάνεται στις μεταβλητές των υποδειγμάτων. Όμως η τεχνική αυτή εφαρμόζεται και σε προβλήματα που δεν έχουν «δυναμικό» χαρακτήρα. Η επίλυση των μαθηματικών εξισώσεων που παρουσιάζονται στα προβλήματα αυτά απλουστεύεται σε μια σταδιακή διαδικασία, που βασίζεται στην αρχή βελτιστοποίησης του Belman, σύμφωνα με την οποία: Οποιαδήποτε και αν είναι η αρχική κατάσταση της διαδικασίας και η αρχική απόφαση, προκειμένου να επιτευχθεί η (συνολική) βέλτιστη πολιτική, πρέπει σε κάθε στάδιο της διαδικασίας η επόμενη απόφαση ν' αποτελεί μια (νέα) βέλτιστη πολιτική σε σχέση με την κατάσταση του συστήματος, που προέρχεται από την προηγούμενη απόφαση.

(iv) Η Θεωρία των Παιγνίων

Η Θεωρία των Παιγνίων ασχολείται με την εξέταση ανταγωνιστικών καταστάσεων και τη λήψη ορθολογικών αποφάσεων. Ειδικότερα το παίγνιο είναι μια κατάσταση στην οποία δύο ή περισσότεροι «παίκτες» επιλέγουν στρατηγικές, δηλαδή τρόπους ενεργειών ή δρόμους πορείας κάτω από ορισμένους κανόνες, με βασικό (συνήθως) χαρακτηριστικό ότι το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται κυρίως από το συνδυασμό των επιλογών των αντιπάλων. Στην πράξη αναζητούνται οι επιλογές εκείνες που οδηγούν στη βέλτιστη λύση. Γενικά, το παίγνιο χαρακτηρίζεται από τον αριθμό των παικτών και το σύνολο των κανόνων που αφορούν τον τρόπο ενεργειών ως προς την επιλογή τους, τον τερματισμό, τις πληρωμές ή αποδόσεις, κ.λπ.

(v) Θεωρία Αποθεμάτων

Η Θεωρία Αποθεμάτων έχει ως αντικείμενο τον προγραμματισμό και έλεγχο αποθεμάτων και στοχεύει στη διαμόρφωση κατάλληλων κανόνων, που αφορούν τη διακίνηση των αποθεμάτων. Τούτο επιτυγχάνεται με την κατασκευή υποδείγματος, τον προσδιορισμό μιας άριστης πολιτικής αποθεμάτων - αποτέλεσμα της μαθηματικής διερεύνησης της χρονικής και ποσοτικής διακίνησης του αποθέματος - και του συστηματικού ελέγχου της στάθμης των αποθεμάτων.

(vi) Προσομοίωση

Η Προσομοίωση είναι μια μεθοδολογία που βασίζεται στην κατασκευή ενός πειραματικού υποδείγματος, το οποίο αντιστοιχεί σε ένα πραγματικό σύστημα και επιχειρεί να δοκιμάσει ορισμένες εναλλακτικές πολιτικές και να αξιολογήσει τις επιπτώσεις τους κάτω

από τις ίδιες συνθήκες του συστήματος. Έτσι, η προσομοίωση παρέχει τη δυνατότητα να εκτελεστούν πειράματα πάνω στο υπόδειγμα, που θα ήταν αδύνατο, δαπανηρό ή μη πρακτικό να γίνουν στο σύστημα.

Οι επαναληπτικές διαδικασίες της προσομοίωσης επιτρέπουν, μέσα από μια σειρά διαφορετικών τιμών των μεταβλητών, να εξετασθεί η συνολική συμπεριφορά και να βρεθεί η καλύτερη εναλλακτική απόφαση. Έτσι αντιμετωπίζονται καθοριστικά μαθηματικά προβλήματα, αλλά και προβλήματα που εμφανίζουν στοχαστική συμπεριφορά, τα οποία θα ήταν αδύνατο να επιλυθούν με την αυστηρή λογική των μαθηματικών υποδειγμάτων μεγιστοποίησης ή ελαχιστοποίησης.

(vii) Θεωρία Αναμονής

Οι ουρές ή γραμμές αναμονής δημιουργούνται όταν η ζήτηση για εξυπηρέτηση είναι μεγαλύτερη από την ικανότητα του συστήματος για εξυπηρέτηση. Στόχος είναι να επιτευχθεί η ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους, δηλαδή του κόστους για εξυπηρέτηση και του κόστους αναμονής για εξυπηρέτηση. Οι τεχνικές της Θεωρίας Αναμονής χρησιμοποιούν αριθμό μαθηματικών υποδειγμάτων και προσεγγίσεις, που σε πολύπλοκες καταστάσεις οδηγούν σε προσομοιώσεις, προκειμένου να προσδιορίσουν τ' αναγκαία για τη λήψη απόφασης χαρακτηριστικά του συστήματος.

(viii) Ευρετικός Προγραμματισμός

Ο Ευρετικός Προγραμματισμός δεν είναι μια συγκεκριμένη μέθοδος προγραμματισμού, αλλά μια φιλοσοφία ή στρατηγική η οποία αναζητεί μέθοδο ή μεθόδους για την επίλυση ενός συγκεκριμένου προβλήματος [Παπούλιας (1994)]. Η βασική αρχή του ευρετικού προγραμματισμού είναι ότι οι υπάρχουσες σχέσεις σε ένα σύστημα, για διάφορους λόγους, δεν μπορεί να εκφράζονται μέσα από κριτήρια - ακόμα περισσότερο μέσα από μοναδικά κριτήρια μεγιστοποίησης ή ελαχιστοποίησης - αλλά μέσα από διαδικασίες που στοχεύουν στην εύρεση μιας ή περισσοτέρων «καλών» λύσεων, δηλαδή λύσεων αποδεκτών από αυτούς που ενδιαφέρονται για επίλυση του προβλήματος [Daellenbach and George (1978)]. Η αντίληψη αυτή, που υιοθετεί ως ικανοποιητική λύση όχι κατ' ανάγκη την «άριστη», αλλά μια «αρκετά καλή» λύση, οδηγεί σε μια διαδικασία επίλυσης προβλημάτων, η οποία βασίζεται σε διαισθητική προσέγγιση με τη χρήση ευρετικών αλγορίθμων. Κατά τον Muller-Merback (1984) ο σχεδιασμός των ευρετικών αλγορίθμων ακολουθεί τα εξής πέντε βήματα: (α) Ορισμός του προς επίλυση προβλήματος, (β) παρου-

σίαση του προβλήματος, (γ) μέθοδος επίλυσης, (δ) αξιολόγηση των λύσεων, (ε) βελτίωση. Κατά τον D. Paroulias (1981) τα προβλήματα του Δημοσίου Τομέα θεωρούνται από πολλούς ερευνητές, λόγω της φύσης τους, ως προβλήματα όχι καλώς ορισμένα και ως τέτοια αντιμετωπίζονται καλύτερα με Ευρετικό Προγραμματισμό.

(ix) Στατιστική και Οικονομετρία

Η Στατιστική είναι η επιστήμη που έχει ως αντικείμενο τη μελέτη φαινομένων και καταστάσεων της πραγματικής ζωής, που χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα. Ειδικότερα η στατιστική ασχολείται με τη διαμόρφωση μεθόδων για τη συγκέντρωση, την επεξεργασία και την κατάλληλη παρουσίαση δεδομένων που αφορούν τη συμπεριφορά πραγματικών καταστάσεων, την ανάλυση των σχετικών πληροφοριών και την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για τη λήψη αποφάσεων [Δονάτος και Χομπάς (1988)]. Η Οικονομετρία επιχειρεί να εκτιμήσει υποδείγματα, τα οποία αντιστοιχούν σε συναρτησιακές σχέσεις της οικονομικής θεωρίας. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί είναι στατιστικές, αλλά προσαρμοσμένες στα ιδιότυπα χαρακτηριστικά των οικονομικών φαινομένων. Οι στόχοι της οικονομικής ανάλυσης εκτός από την εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας είναι η άσκηση οικονομικής πολιτικής και η πρόβλεψη μελλοντικών τιμών των οικονομικών μεταβλητών. Ιδιαίτερα οι στατιστικές μέθοδοι πρόβλεψης χαρακτηρίζονται από αξιοπιστία και αποτελεσματικότητα και έχουν ιδιαίτερη αξία για το σύγχρονο διευθυντικό σχεδιασμό και έλεγχο.

(x) Δικτυωτή Ανάλυση

Δικτυωτή Ανάλυση είναι η μέθοδος που χρησιμοποιείται κυρίως για τη σχεδίαση, ανάλυση, παρακολούθηση και έλεγχο ενός μεγάλου έργου. Οι διάφορες τεχνικές της Δικτυωτής Ανάλυσης (Critical Path Method - C.P.M., Program Evaluation and Review Technique - P.E.R.T., Method of Potentials - M.O.P. κ.λπ.) αναπτύχθηκαν προκειμένου να καλυφθούν οι σύγχρονες ανάγκες προγραμματισμού των διοικήσεων, που δεν ήταν δυνατό να ικανοποιηθούν με το χρονοδιάγραμμα εργασιών του Henry Gantt. Ο τρόπος επίλυσης του δικτύου ενός έργου, που ακολουθεί τη διαμόρφωση και ανάλυσή του, δε διαφέρει σημαντικά μεταξύ των διαφόρων τεχνικών της δικτυωτής ανάλυσης.

3. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΠΟΣΟΤΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ

Η ηγετική και οργανωτική ικανότητα, η κρίση, η διαίσθηση, η εμπειρία και τα άλλα υποκειμενικά προσόντα των στελεχών παίζουν

σημαντικό ρόλο στη λήψη των αποφάσεων. Αλλά, η επίλυση των σύνθετων πρακτικών ζητημάτων απαιτεί να βελτιώσουν τις γνώσεις τους και τις δεξιότητές τους, ώστε να αξιοποιήσουν τον τεράστιο πλούτο των ποσοτικών μεθόδων και των τεχνολογικών μέσων που θα έχουν στη διάθεσή τους. Δηλαδή, η εκπαίδευσή τους δεν πρέπει να περιορισθεί στην ανάλυση κάποιων μαθηματικών εννοιών ή να τους «παγιδεύσει» παρέχοντας τη μηχανιστική χρήση ορισμένων βασικών τεχνικών, αλλά να τους εφοδιάσει με ολοκληρωμένες γνώσεις, όσον αφορά τα θέματα που σχετίζονται με τις δραστηριότητές τους και παράλληλα να προσφέρει, εξασκώντας τους με αναλύσεις περιπτώσεων, την εκμάθηση των μεθόδων επίλυσης των διοικητικών προβλημάτων [W. Willmott (1994)], C. Grey & N. Mitev (1995)].

Στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος είναι αναγκαίο να εξετασθούν σε βάθος τα παρακάτω θέματα, που συνδέονται με την εφαρμογή των ποσοτικών θεμάτων:

- (α) Πότε χρησιμοποιούνται οι ποσοτικές μέθοδοι;
- (β) Πώς θα επιλεγεί η κατάλληλη μέθοδος;
- (γ) Ποια είναι η διαδικασία ανάπτυξης του υποδείγματος;
- (δ) Ποια είναι η δομή και η λειτουργία των Πληροφοριακών Συστημάτων Διοίκησης και πως αξιοποιούνται στην πράξη;

Ως προς τα δυο πρώτα θέματα, ο εκπαιδευόμενος θα πρέπει να μάθει ν' αναλύει τις πληροφορίες που συνδέονται με το πρόβλημα και να θέτει στόχους, προκειμένου να αποφασίσει αν για την αντιμετώπιση του προβλήματος θα επιλεγούν κάποιες μέθοδοι με τυπική και κανονική μορφή ή κάποιες μέθοδοι με άτυπη και ακανόνιστη μορφή. Μάλιστα, για να επιτύχει μια αξιόπιστη προσέγγιση, είναι αναγκαίο να εφαρμόσει την ανάλυση ωφελείας-κόστους, ώστε με ταξύ των τεχνικών, που μπορεί να χρησιμοποιηθούν, να βρεθεί η κατάλληλη ή οι πλέον κατάλληλες, στην περίπτωση που δύο ή περισσότερες τεχνικές εμφανίζουν επικαλύψεις ή είναι συμπληρωματικές. Κατά την διαδικασία της αξιολόγησης αυτής θα πρέπει να συνεκτιμώνται οι παράγοντες εκείνοι που επηρεάζουν ουσιαστικά το υπό εξέταση ζήτημα, όπως η φύση του, οι ιδιαιτερότητές του, οι συνθήκες που επικρατούν, η διαθεσιμότητα των αναγκαίων στοιχείων και των σχετικών υπολογιστικών προγραμμάτων, η περιγραφική ικανότητα κάθε μεθόδου, ο απαιτούμενος χρόνος για την ανάπτυξη του υποδείγματος και οι δυνατότητες του διαθέσιμου υπολογιστή.

Ιδιαίτερα σημαντική έμφαση κατά την εκπαίδευση πρέπει να δοθεί στη διαδικασία ανάπτυξης των υποδειγμάτων. Το αντικείμενο αυτό περιλαμβάνει τη μελέτη των πραγματικών δεδομένων και την περιγραφή του ζητήματος, την κατασκευή του εμπειρικού υποδεί-

ματος, την προσέγγιση - σε πρώτο στάδιο - μιας ικανοποιητικής λύσης ή των ικανοποιητικών λύσεων, τους ελέγχους του υποδείγματος (ως προς τους στόχους, τις προδιαγραφές κατασκευής-λειτουργίας του, τις ανάγκες των χρηστών, τις στατιστικές υποθέσεις, κ.λπ.), την ανατροφοδότηση του υποδείγματος με επιπρόσθετες πληροφορίες και τις επιστροφές για τυχόν βελτίωση της λύσης καθώς και την εφαρμογή της «τελικής» λύσης.

Εξάλλου, η μελέτη της δομής και της λειτουργίας των Πληροφοριακών Συστημάτων Διοίκησης και η επαρκής γνώση της πληροφορικής θα επιτρέψουν στους εκπαιδευόμενους να κατανοήσουν τη λογική που διέπει τα συστήματα αυτά και να έχουν την ευχέρεια να χρησιμοποιούν τις πληροφορίες της Τράπεζας Δεδομένων, τα υποδείγματα και τ' αντίστοιχα πακέτα υπολογιστικών προγραμμάτων για την επίλυση προβλημάτων της Διοίκησης.

Είναι φανερό ότι η εξοικείωση των νέων κυρίως διοικητικών στελεχών με τις Ποσοτικές Μεθόδους, σε συνδυασμό με τις δυνατότητες που παρέχει η συνεχώς εξελισσόμενη πληροφορική, υπόσχεται για το μέλλον διεύρυνση της χρήσης των υποδειγμάτων στο Δημόσιο και Ιδιωτικό Τομέα. Όμως, οι εκπαιδευόμενοι θα συμβάλλουν ουσιαστικά κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, στην αποτελεσματικότερη Διοίκηση των Υπηρεσιών, Οργανισμών και Επιχειρήσεων, αν προετοιμασθούν ν' αντιμετωπίσουν τα διοικητικά προβλήματα μέσα από τη διαδικασία της μάθησης και αναζήτησης, ώστε να επιτυγχάνουν ικανοποιητικά αποτελέσματα και να λαμβάνουν τις καλύτερες δυνατές αποφάσεις.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ackoff R.L., "Creating the Corporate Future" Wiley, New York, 1981
- Charnes A., Cooper W.W. and W. Rhodes, "Measuring the Efficiency of Decision Making Units", *European Journal of Operational Research*, 2, 429-444, 1978.
- Checkland P., "Systems Thinking, Systems Practice", Wiley, New York, 1981
- Checkland P., "From Optimizing to Learning: A Development of Systems Thinking for the 1990's", *Journal of the Operational Research Society*, 36, 757-768, 1985.
- Checkland P., "Soft Systems Methodology", in J. Rosenhed (ed.) "Rational Analysis for a Problematic World", J. Wiley, London, 1989.
- Daellenbach H.D. and J.A. George, "Introduction to Operations Research Techniques", Allyn and Bacon, London, 1978.
- Δονάτος Γ. και Β. Χομπάς, «Στατιστικές Μέθοδοι», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1988.

- Δρακάτος Κ., Δονάτος Γ. και Β. Χομπάς, «Μέθοδοι και Προβλήματα Προγραμματισμού», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1981.
- Grey G. and N. Mitev, "Management Education, A Polemic", *Management Learning*, Vol. 26, No 1, 73-90, 1995.
- Jackson N.K. and P. Keys, "Towards a System of Systems Methodologies", *The Journal of the Operational Research Society*, 35, 1984, 473-486.
- Miser H.J. and E.S. Quade, "Handbook of Systems Analysis, Overview of Uses, Procedures Applications and Practice", J. Wiley, Chichester, 1985a.
- Miser H.J. and E.S. Quade, "Handbook of Systems Analysis, Graft Issues and Procedural Choices", J. Wiley, Chichester, 1985b.
- Moskowitz H. and G. Wright, "Operations Research Techniques for Management", Prentice Hall, London, 1979.
- Muller-Mebach H., "A Five-facet Frame for the Design of Heuristics", *European Journal of Operational Research*, 17, 313-316, 1984.
- Papoulias D., "The Contribution of Operational Research for Output Measurement in the Public Sector" IFORS Conference, Hanburg, Germany, July 20-24, 1981.
- Παπούλιας Δ., «Προβλήματα Καλώς και Όχι Καλώς Ορισμένα», Πρακτικά του Β' Συνεδρίου της Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 4-6 Ιανουαρίου, 1985.
- Papoulias D.B. and J. Darzentas, "OR in Greece, myth and Reality", *European Journal of Operational Research*, 49, 289-294, 1990.
- Παπούλιας Δ., «Ειδικά θέματα Επιχειρησιακής Έρευνας», Τεύχος Α', Αθήνα, 1994.
- Powell P., "Modelling de ja Vu", *OR Insight*, Autumn, 1988.
- Richard L.I., David R.S. and J.P. Stinson, "Quantitative Approaches to Management", Mc Graw-Hill Book Co. New York, 1986.
- Willmott H., "Management Education, Provocations to a Debate", *Management Learning*, Vol. 25, No 1, 105-136, 1994.
- Ψωινός Δ.Π., «Ποσοτική Ανάλυση», Εκδόσεις Ζήση, Θεσσαλονίκη, 1985.

Kyriakos Demetriou and Savvas Katsikides*

DEMOCRACY AND POLITICAL EUROPE:
AN INTERDISCIPLINARY DIALOGUE
ABOUT LIBERTY AND TECHNOLOGY

I

CITIZENSHIP IN THE CONTEXT
OF EUROPEAN DEMOCRATIC TRADITION

The concept of citizenship is rooted in classical antiquity. "Citizenship" denotes a relationship between the individual and the state, in which both are bound together by reciprocal rights and obligations. In classical Athens the citizens (*polites*), freemen, were expected to participate in a wide range of communal activities (deliberating in the agora, sitting on juries, and so forth), as members of the polis, in which they were the major constituent part. There was no question of redressing any balance between the state and civil society for there was no clear distinction between the private and the political, state and society. Indeed, direct participatory democracy entailed active citizenship in a degree virtually unimaginable to us today. Yet, the ancient polis remains an important source of communitarian inspiration, and to some extent an important challenge to modern individualist liberalism¹.

As is known, classical liberalism was committed to a rigorous individualism and emphasised the dangers of a continuing tension between citizenship and the sovereign power. To avoid the dangers of imbalance and thus civil strife, Locke suggested the division of formal political influence, and expounded *representation* as the re-

---

* University of Cyprus.

medial recipe for the attainment of civil concord². Citizens, under a government based on their tacit or explicit consent, should be ready to surrender to a deliberative representative body any absolute claims to self-rule, even though they should never compromise their liberties which they possess as God's creatures. The formation of the idea of representative democracy in the late eighteenth and nineteenth centuries, especially in Britain, broadly developed out of a discourse relating to a perceived conflict between the state's claims for obedience and popular liberty. Hence, constitutional mechanisms of representative government should be so calculated, according to James Mill and Bentham, the arch-philosopher of representative government, as to secure that the "sinister interests" of the governors will not be at variance with the substantial interests of the governed³. Representation was, in James Mill's expression, the "grand discovery of modern times"⁴. But, let it be observed, genuine political representation did not develop until universal suffrage materialised in the constitutional arrangements of the modern European state. Universal suffrage acknowledged the rights of equal citizenship to all. In vast modern societies the elected representatives, though not the exact equivalent of delegates⁵, should be capable (and held accountable) of discerning the true interests of their voters.

T.H. Marshall in his classic study of citizenship rights, argued that liberal representative government involves civil rights and political rights⁶. Civil rights are defined as "rights necessary for individual freedom" - freedom as rational self-determination⁷. These include: freedom of speech, assembly and association, occupation, conscience, the right to equality before the law, freedom from arbitrary arrest, to own property, enter into contracts, etc. Civil rights manifestly depend upon the existence of a civil society ruled by a limited government that respects the autonomous sphere of the individual. Political rights, on the other hand, equip the individual citizen with the legal entitlement to participate in politics - such as the right to vote, to stand for election and to hold public office. To enjoy political rights presupposes, among other things, universal suffrage, accessibility to the sources of information, political equality alongside the establishment of mechanisms for the choice of officials in free elections. Citizenship rights in a liberal democracy thus imply two things: first, a cluster of values, encapsulated in the definition of "civil rights" and rooted in the individualistic understanding of freedom; and secondly, a set of institutions guaranteeing that decisions affecting collective self-determination are taken by the community's elected representatives (that is, "political rights" *stricto sensu*). Overall, or-

ganised political life in a liberal democracy actually means that the people themselves *exercise* power, and are not a sort of "ownership" of interested dominant élites that derive their influence from allegedly superior knowledge or wealth. It must be emphasised, before moving to the next point, that the *idea of participation* survived in the ideology of liberalism as the fundamental legitimising factor of government, despite its readjustment to a more complex environment for purposes of feasibility⁸. In effect, republican and democratic theorists from the eighteenth century onwards, have consistently urged that a proper system of government must provide opportunities for meaningful political participation. "Political participation... is essentially a case for private citizens to play a part in the process by which political leaders are chosen and/or government policies are shaped and implemented"⁹. Citizens in a modern liberal state strongly like to enjoy a private sphere of life, and would therefore prefer a limited state interference in their economic activity and other personal spectrum of claims, but would hardly surrender their right to participate in the formation of policies which have an influence, as Booth and Seligson argue on "the distribution of public goods"¹⁰.

We readily allow for the fact that there is an unequal degree of political participation and influence in modern democracies, yet it is incontestable that every citizen can potentially participate and influence the political process¹¹. Political participation, denoting the activities of citizens intended to influence, oppose or support governmental decisions, is embedded, in the *foundational logic of liberal representative democracy*. The distinction between direct and representative democracy, pointed out two centuries ago by Benjamin Constant, refers, after all, to a shift of emphasis on the procedural methods of reaching decisions that affect people's life (i.e. the interposition of a system of political representation as a way of securing modern liberty), and not so much to the ideological variance between the two forms of democracy. Constant argued forcefully, in opposition to Rousseau, that the model of direct democracy envisaged in the *Social Contract*, was based on a fallacy of historical anachronism.

INTEGRATED EUROPEAN ORDER AND NATIONAL LIBERAL DEMOCRACY

Globalisation and the expansion of Europe roughly from 1500 AD went together. The growth of commercial trade relationships, overseas military operations, and capitalist exploitation engendered

by colonial expansion, stretched the borders of Europe to distant geographical areas. Features of the political order in Europe, such as the centralisation of power under monarchies or constitutional regimes, and the idea of political legitimacy through some sort of representation and elected government, were gradually transplanted to more distant regions. In this respect, early Globalisation (for globalisation is not an entirely new construct¹²) can be seen as a process of injecting the seeds of European liberal movement in far-reached regions. (In pre-Enlightenment and Enlightenment literature liberalism revolves around the concept of individuality, personal security and freedom. But as a political ideology, European liberalism was cultivated and matured within concrete historical social and political mobility and dynamics). The emergence of more powerful international institutions and the rapid globalisation of services, however, seems to place in jeopardy - as political scientists acknowledge - liberal democracy and claims closely linked to it, such as nations' sovereignty, independence and legitimacy, in ways briefly examined below. While this century has witnessed national sovereignty in terms of a sacred principle, the next century may see government operating on a supranational level. But before moving to the meat of the present discussion, let us define "Globalisation" in its modern signification. Globalisation, according to David Held,

can be taken to denote the stretching and deepening of social relations and institutions across space and time such that, on the one hand, day-to-day activities are increasingly influenced by events happening on the other side of the globe and, on the other, the practices and decisions of local groups or communities can have significant global reverberations. Accordingly, globalisation can be conceived as "action at distance" (see Giddens, 1990). The particular form of action at distance that is of concern here is engendered by the stretching and deepening of relations across the borders of nation-states and at increasing intensity¹³.

Globalisation thus implies, first, that the political, economic and social activity is becoming world-wide in scope; and secondly, that interconnection and interaction between states and societies are steadily increasing¹⁴. The passage from local to global community followed a vertical line: it first originated in the demise of the feudalism society, by way of transnational trading relationships which were gradually extended to embrace political and technological communications. This brought about the states' difficulty to cope with a

variety of domestic needs if unassisted by inter-governmental contacts. Consequently, there appeared international agencies and institutions from the eighteenth century onwards and, of course, organised diplomacy in the context of the internationalisation of politics.

The establishment of a pervasive system of global governance at the closing of this century, sustained by international legal provisions and a comprehensive neo-capitalism, necessarily leads to the issue of redefining the powers of individual states and hence to the question of the actual *power of the citizen*. This means that the institutions and practices of modern nation-states need to be explored in the context of a growing global environment, whereby rationality has been substituted by international-organisational *via* powerful economic and technological networks.

Arguably, globalisation poses limits upon, or, to put it otherwise, decisively compromises the functions and policies of local - political bodies; moreover, the growing global interdependence undermines the idea of the state as an entity determining its own future and development. This does not mean that national boundaries have become of no significance whatsoever, but that citizens' lives could increasingly depend on strategic decisions taken elsewhere. To be more precise: World economy, international organisations, international law and military alliances seem to be at variance with - and transcend the claims of - the actual practices and structures of the states, such as:

- (a) the decision-making process within an institutionalised national framework
- (b) the once compelling influence of corporations
- (c) the role of political parties and manifold pressure groups in the formation or the ruling system and its interlocking powers
- (d) the individual citizen's role in what was understood as collective self-development.

We would like to concentrate a bit on the fourth point: i.e., the limits of global order on political participation, which is, as earlier stated, part of the definition of democracy, and fundamental to all democratic theories. In a state ruled by democracy there should exist channels (institutional provisions) for public participation in the political process. Some forms of participation are consequential or "constructive", and others are concerned with pressure action. Voting in local or national elections is a *constructive* form of participation, if the consequences of this activity are taken into consideration. Various forms of civil disobedience, such as refusing to pay taxes, strikes, and similar activities aim at changing public policies. Now,

it is highly contestable whether national citizens could successfully oppose decisions taken on a global level inasmuch as the rationale of the new political order is allegedly the benefit of a collective entity, and not the nation states' inevitably idiosyncratic requirements.

Globalisation further materially weakens the conventionally crucial doctrine of popular and state sovereignty; that is, the entitlement of a given community to rights of exercising the powers of the state and stipulating the institutional mechanisms desirable within its domain and for its own purposes. It should be clarified, at this stage, that while liberal democracy has not yet attained its full maturity in a world-wide scale, confining our discussion to the political tradition of Europe (West and now the democratically-oriented East), "local political agency" could be said to have reference primarily to democratic policies: hence the political authority subjected to internal and external transformations we take to be the *democratic*.

SUPRANATIONAL ORGANISATIONS AND DEMOCRACY

The internationalisation of political decision-making creates a tension between the theory of the sovereign state, the principles, norms and rules of the nation-state. The tension is reflected in the recent developments that take place within the European Union. Union Institutions notably allow for regulations and enactments that may involve a minimum of national *democratic* negotiation, and thus impair direct action on the part of member states. The Single European Act of 1986, replaced unanimity within the Council of Ministers by "qualified majority voting" for a significant number of issue-areas¹⁵. Understandably, to the extent policy decisions (opposed by individual governments) can be processed and implemented, national sovereignty is no longer intact.

As the EU's Court of Justice notes,

by creating a Community of unlimited duration, having its own institutions, its own personality ... and, more particularly, real powers stemming from a limitation of sovereignty of a transfer of powers from the States to the Community, the member States have limited their sovereign rights¹⁶.

It strikes the political theorist that the vocabulary used by the Court of Justice on a certain occasion is reminiscent of the exact vocabulary used by the major theoretical representatives of classical liberalism. According to Locke, "Men when they enter into Society, give up the Equality, Liberty, and Executive Power they had in the

State of Nature, into the hands of the Society, to be so far disposed of by the Legislative, as the good of the Society shall require" (*Second Treatise*, 131). The contract, put people "out of a state of Nature into that of a Commonwealth, by setting up a Judge on Earth, with Authority to determine all the Controversies, and redress the Injuries, that may happen to any Member of the Commonwealth; which Judge is the Legislative, or Magistrates appointed by it" (*Ibid.* 89)¹⁷. The social compact creates a sovereign collective Entity. From the perspective of political theory, the EU seems to be redefining classical "social contract theory" on a macrolevel and with distinctly different actors. States now surrender their rights and claims to absolute sovereignty for the sake of co-operation, and the common good - the true reason of state. The new creature is a New Political Entity (or, a global Leviathan¹⁸), a supranational sovereignty. Of course, this development would appear unthinkable to philosophers like Hobbes, who believed that states were and will have remained in a state of nature. The twenty-first century will perhaps be the culmination of ecumenical governance, yet the question is how local democracies could respond to their alienation from the sources of power.

FROM NATIONAL DEMOCRACY TO A EUROPEAN LEVIATHAN?

It has been so far suggested that globalisation questions fundamental concepts underpinning the working and ideology of liberal democracy. Firstly, globalisation questions the feasibility as well as the importance of democratic citizenship, which is grounded on every individual's right to participate in the decision process. Whereas direct democracy meant the individual's personal involvement at every stage of the process, representative democratic government transferred this right and commitment to an accountable elected body. Yet it was much important for any viable democratic theory that people actually engage in political action of some kind, and participate in the formation and evaluation of public policy. International and supranational institutional bodies seem to undermine the foundational logic of nation-states' liberal democracy. Secondly, globalisation challenges the idea of democracy as a way of legitimising government. By this we mean broadly the quality that transforms the state's naked power into rightful authority and thus its right to rule through the formal/conventional and ideological back up of the citizen body. Legitimacy is thus justified by the expression of consent on the part of the governed. In the context of world economy and

globalised institutions the citizens' consent is largely marginalised. Thirdly, globalisation redefines the concept of sovereignty within a wider context: properly sovereign is now the Union, the Federation, an amalgam of nations, or will be a prospective cosmopolitan government.

In conclusion, recent developments on a global level significantly challenge the ideological and institutional framework of liberal democracy. The European Union, of course, declares determined and unvaried faith in the principles of democracy (see the Maastricht Treaty's proposals). But the focus is on European citizenship and European culture identity. To the extent European or Global politics do not provide for active/participatory citizenship on a national level, the paeans to democracy will remain oxymoronic. At the threshold of the twenty-first century, the passage to a *global Leviathan* is more than ever likely, and this does not seem to be undesirable in the first place - especially when it could promote and sustain peace, security and enhance cultural interaction. Yet the marginalisation of private citizens of various countries, could create a more dangerous form of authoritarianism than earlier local forms of oppression, since the subject slips unconsciously into it and possibly without a chance to express disagreement. When the citizen will become aware of the politics of gradual exclusion and hence servitude, the Leviathan would be too powerful to allow for resistance. [In Locke's words, "Appeal .... to Heaven" (*Second Treatise* 242).] Most importantly, globalisation is also dangerous inasmuch as it tends, and will increasingly tend, to marginalise those pushed to the so-termed periphery and outside the centre of decision-making, and by this we mean especially the small countries.

Global governance will most likely decrease further the power of the citizen. A possible scenario is an orderly, highly institutionalised, supranational World. A great world-wide *Leviathan* without citizens.

Political theory, in its confinement to academic discourse, arguably cannot provide sufficient normative prescriptions to contemporary political dilemmas. But let us close this brief discussion by going back to the reference made at the start of this paper to "modern communitarianism". Communitarianism proclaims the revitalisation of citizenship and is concerned with voter apathy, the often unwilling abstraction of the citizen from politics, and the so-called moral crisis in Western societies. In this connection, the appropriation of past paradigms of civil participation, without a sense of nostalgia, would help enhance the level of political education and consequently political activism, thereby challenging the undemocratic phases of global

democratic institutions and discourse. One great historical lesson, it should be remembered, is that the greatest political abuses are those committed by the responsible elites. From this perspective, the fervour with which reforms and ideas that could promote democratic world governance are advanced is suspicious, inasmuch as thinking and acting politically necessarily involve the individual's citizenship *in a state*.

[It has been argued] The evolution of global governance, produces a crisis of ideals for democratic liberalism - ideals on which the modern nation-state long rested. Without uncritically accepting the tenets of contemporary communitarianism (which are sometimes at variance with liberal tradition), it is suggested that as communitarianism focuses primarily on the concept of "active citizen", it could possibly provide an antidote to the assimilationist schemes of European, or even global superstructures.

II

The widely used and accepted metaphor of the "Global Village" in new urban planning and in studies dealing with the future and the various potentialities of European cities (particularly the concepts of the "Metropolis" and the "Global City"), provides to the sociologist and the historian of ideas analytical instruments and often fresh insights.

This section will focus: first, on the potential of telecommunication and related technologies to establish and promote environmental, economic and social sustainability in European *cities*, second, on the variety of relevant obstacles hindering sustainability in cities with different social, economic, cultural political and technological backgrounds; and, third, it will suggest ways of understanding social and cultural integration/disintegration, particularly in the wake of increasing migration. The paper argues that it is possible to develop a framework within which human needs as well as social and cultural activities can be connected, thus creating a powerful societal integration perspective.

The rapidly growing urbanisation, urban way of life, social movement, and urban ecology, are some of the major themes of modern sociological research - themes that concentrate on the new role of cities, the urban areas and, not least, the individual. Incontestably, periods of intensive industrial and economic activities are mirrored in labour, the sometimes uncontrolled growth of cities and, of course, in unemployment. Let us remind you that in this connection Karl

Mannheim used the term *utopia* in order to describe the beliefs of subordinate classes, especially beliefs in the "future collapse of the established order"¹⁹. But whereas Mannheim suggested that utopian thought would not be characteristic of the twentieth century, some sociologists claim that modern pessimism over, for example, nuclear warfare represents dystopian thought, i.e., a collapse of civilisation without a subsequent social reconstruction. (It should be remembered that utopia certainly involves a belief that all social problems could be solved if they arose from urban development or, as Max Weber proposed, through the comparative study of civilisations.) Weber²⁰ traced the development of the urban community into a secular association whose members enjoyed civic rights and received economic advantages in return for their payment of taxes. Such cities differed in many subtle ways from those in other cultures. He pointed out, that some urban developments were more conducive to the development of capitalism than others.

A characteristic model in the European cities of the nineteenth century was reflected in their rapid expansion and the subsequent decrease in the intensity of suburban development. The proportional increase in urban populations in the nineteenth century was largely by migration from the countryside. Urbanisation has negative consequences on economic growth, since it cheapens the cost of providing services such as health and education while increasing the cost of labour that can no longer supplement its wages by small-scale agricultural production. The movement from the urban areas to the accumulated centres of labour and capital, forced people in the nineteenth century to flee from their traditional places to new environments.

The labour market, and its connection to unemployment, poverty and refugees are the classical social exclusion patterns in contemporary cities. The role of cities has come to a turning point and must develop itself to a regulation instrument wherever its social role is to be underlined. Cities in the past were not in a position to envisage and develop social programmes inasmuch as central governments possessed the legislative power to incorporate these programmes in their central policy approach. Local government policies were fading away. Yet, several socio-political and administrative structures have changed around us in modern Europe: new ideas are in shaping which are connected with mobilisation, and the notion of multiculturalism or the relationship to ethnic minorities.

TRANSNATIONAL URBANISATION

The breakneck speed of information and communication technology in modern Europe, and its diffusion along with the increasing information process to which all society is subjected, are affecting not only the fields of material and intellectual production, but countless areas of activity and experience. Through them, they exert an impact on lifestyles, life spaces, power relations and societal structures, and of course, on the social environment itself and cultural manifestations. Information technology networking drives possibilities for changes in the fundamental categories of human life, namely, space and time.

The obsolete technologies have unfolded their sphere of activity only on the place of their existence. Computers may characteristically have the function of a chapel. The entrance to the chapel leads to the same remaining metaphysical spheres²¹. Hence the development of technology is by no means limited to the information-processing professions. Furthermore, it is a particular technology which has its relevance to all spheres of human activity and productivity, and therefore it remarkably changes space-time life samples. What are in particular the myths about telecommunication? A common created understanding is the sage about the home office, homework in electronic houses, etc. M. Castells writes that

we are told, for example, that telecommunications allows work at home in "electronic cottages", while forms become entirely footloose in their location, freed in their operations by the flexibility of information systems and by the density and speed of the transportation network; or, that people can stay at home, and yet be both open to an entire world of images, sounds and communication flows, and potentially interactive, thus superseding the need for cities as we have known them until the coming of the information age²².

Historical optimism and moralistic pessimism both convey in different tones an equally simplistic message of technological determinism, be it the liberation of the individual from the constraints of the locality, or the alienation of the social life disintegrating in the anonymity of suburban sprawl. In fact, none of these prophecies stands up to the most elementary confrontation with actual observation of social trends. Telecommunication is reinforcing the commanding role of major business concentrations around the world. Salaried work at home in effect means mainly sweated labour in the garment industry while "telecommuting" is practised by a neg-

ligible fraction of workers, as e.g., in the US. Intensely urban Paris constitutes the success story for the use of home-based telematic systems, while the American equivalent for the French Minitel completely failed to attract customers in the Los Angeles area, the ultimate suburban frontier. High-technology industries are key ingredients of new economic growth in some regions, but are unable to generate a developmental dynamic in other contexts. Societies and economies stubbornly resist being moulded by the application of new technologies do have a fundamental impact on societies, and therefore on cities and regions. But their effects vary according with the economic, social, political, and cultural processes which in turn shape the production and use of the new technological medium.

MIGRATION

Two main streams are basically useful in the migration debate, the internal migration movement, (i.e., the regional flows to the accumulative centres) and the external mobilities (i.e., from one society to another). In the classical argument, labour movements from the south went mainly to the north. The industrialised north created labour and living conditions for huge potentials of labour power, mobilising them to the assembly lines of production. Taylorism became a key issue for the efficient way of production. Specialisation and discipline were integral parts of the concept. Ford, as the successor of Taylor, stated in his classical book, that:

We expect our men to do what they are told. The organisation is so highly specialised and is so dependent upon another that we could not for a moment consider allowing men to have their own way²³.

In Europe, the migration issue became a central theme, when in the eighties the idea of multiculturalism was reinvented as a further step for the welfare state. Any discussion about migration and multiculturalism in different European countries is to be situated in the tension field of migration, nation state and welfare state²⁴. A further argument is that external migration can be classified into push and pull factors. In the latter the size and structure are from the indigenous labour force. Increases in full-time education postponed the entry of young people into the labour market, thus creating a gap for unskilled migrants while indigenous workers also moved into better-paid, white-collar skilled occupations. Push factors are the unemployment, poverty and underdevelopment of labour-

exporting countries, which have high rates of population increase, high unemployment and low per capital incomes. Finally, migration does not provide economic development for poor regions that remain underdeveloped and dependent on the centres of industrial capitalism²⁵. Furthermore, local and external migration is strongly connected with multiculturalism. Multiculturalism emerged as a social phenomenon at the beginning of this century, and modern or, even better, post-modern societies have developed a political and economic structure in which the immigrants and ethnic minorities play an important role. Several projects²⁶ carried on in UK, Austria, Switzerland, France, Germany, Belgium and the Netherlands, give an insight on the diversity of experience in different cities and different countries.

GLOBAL VILLAGE

M. McLuhan's *Global-Village*-statement is that the periphery has a less important role to play and that the word "village" can only be used as a metaphor in a symbolic way for the telematic connection of economic and central spaces in cities²⁷. These central spaces possess not only large enterprises with structures which can implement in a very efficient way communication technology, but at the same time, possess also a vast production capacity, which is in effect necessary for the use of market potentials, based on telematics. Big enterprises in industrial regions are increasing their market shares on the cost of Small and Medium Size Enterprises (SME), in the rural areas. Teleports are spectacular examples of the conversion and development of telecommunications technology. The meaning of this is of significance, due to the fact that these intelligent buildings are not an avoidable factor in modern city planning. The question of what a "Global Village" looks like and where it lies, implies also the question: who belongs to the Global Village and who is the owner of it? Who can exploit the immense possibilities of the network? Can it be a small minority? Does this data highway possess also some other pathways, or, finally, will the existing social and regional disparities through the access to technology be entirely frozen, and will information affluence and information poverty perpetuate this condition?

Of course the problem is not an easy one to handle in a simplistic way. The expansion and interweaving of markets for more services are in favour of capital strong suppliers and demanders. The fact that the introduction of telecommunications convey in a strong way and threaten the existing local economic relations, is more than

obvious. S. Sassen stated in her work that the term *Global City*, which deals with the reproduction of the suburban areas where the changing for profit and relocation, is a day in and a day out trade. She put it in a very radical way, how the spiritual potential and production are split and with the assistance of communication technology then again unified. Equally, the existing societal structures and the solidarity within the society, are disappearing and a growing individualism is emerging, within the idea of the global city. National and global markets, as well as globally integrated operations, require central places where the work of globalisation gets done. Furthermore, information industries require a vast physical infrastructure containing strategic nodes with a hyper concentration of facilities. Finally, even the most advanced information industries have a production process²⁸.

The idea of the global city is more than obvious. Some distinctions are emerging in the case of the wired city. As Castels writes "the wired city is line networks, but through a variety of telecommunications technologies that lend extraordinary versatility to the system. In addition, it is a business-oriented "wired city", rather than one focused on the "electronic home"²⁹. On the other hand, Mitchell Moss has argued that "the emerging telecommunications infrastructure is an overwhelmingly urban-based phenomenon"²⁹.

Although most discussions of new communication technologies emphasise the opportunities presented for decentralisation, large cities are the hubs of the new telecommunications systems in the U.S., and are the sites for the most advanced applications of information technology. Through the revolution in communications, such global cities should be in the position to overtake and create the so-called transactional activities over national and global markets. Furthermore, they exercise power over them and they concentrate themselves exactly where the demand on such technologies emerging. The biggest part, which deals with communications, is still city-internal. The expansion of telecommunication and the "Daga Highway" are creating one of the main technological factors, which may change the picture and the images of the future city. As in the past, the infrastructural traffic developments have emerged new mainframes as Channels, Highways, Streets, air-traffic, etc. The main distinction now, between the above-mentioned processes is that, the new era cannot be seen and processed in an isolated focus and in particular in a certain country or city, but in contradistinction to that in a world-wide global frame. Above that, of course, we should understand the complexity of these new dimensions and

cultures, which are increasingly promoting the realisation of the modernist vision³⁰.

All things considered, the integration of new social environment and the lack of cultural identity are the basic obstacles for a prosperous city development. But owing to the technological changes around us, the *polis*, is bound to develop.

CONCLUSION

In conclusion, five points logically build up the basic argument of the present rejoinder:

- (1) Cities are gaining more importance due to the decreasing significance of the national states. Thus we can speak of the *transition from a state Leviathan to the preponderance and revival of the significance of cities*.
- (2) The importance added to the cities is linked with their regions: Cities and the areas around them cannot be split up in a clear-cut way.
- (3) In particular, big cities will not complete any longer with their neighbouring communities but only with other big cities.
- (4) The economic competitive mechanism will be extended through new samples of global co-operation and ideas. This interaction of forces shows the critical factor for the future of cities.
- (5) The transition from a political to a *post-political* regulation will gain more and more power. Cities and their administrations will be the centre of this development.

REFERENCES

1. See J. Ober and C. Hedrick, eds., *Demokratia: A conversation on Democracies. Ancient and Modern* (Princeton/New Jersey: P.U.P. 1996) "Introduction". On the new "communitarian movement" see *inter alia*, A. Etzioni, *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda* (New York: Crown, 1993); and R.B. Fowler, *The Dance with Community: The Contemporary Debate in American Political Thought* (Lawrence: University of Kansas Press, 1991).
2. John Locke, *Second Treatise on Government* [1690] § 139-141.
3. According to Jeremy Bentham a democracy "has for its characteristic object and effect, the securing of its members against oppression and depredation at the hands of those functionaries which it employs for its defence", *Constitutional Code*, quoted in C.B. Mac Pherson, *The Life and Times of Liberal Democracy* (Oxford: Oxford University Press, 1977, 6).
4. James Mill, *An Essay on Government* [1824], ed. E. Barker (Cambridge: Cambridge University Press, 1937) 34. According to Mill, the community "must check those individuals [the elected body], else they will follow their interest, and produce

- bad Government" (*Ibid.*). Mill's piece on representative government became the classical statement of the political theory of the Benthamites.
5. As Thomas Paine would have liked to see, *Common Sense* [1776]. Paine advocated a scheme of an idealised radical representation, in which "the elected might never form to themselves an interest separate from the electors" (68).
  6. See T.H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development* (London: Allen and Unwin, 1963).
  7. See also, D. Miller, ed., *Liberty* (Oxford: O.U.P., 1991), 10.
  8. The idea of participatory democracy need not necessarily be relied on classical notions of direct democracy. Modern *citizenship theory*, based on the idea of consent and active self-development, is most distinctly the property of classical liberalism.
  9. A.H. Birch, *The concepts and Theories of Modern Democracy* (London: Routledge, 1993) 80.
  10. J.A. Booth and M. Seligson, "Images of political participation in Latin America", in J.A. Booth and M.A. Seligson (ed.), *Political Participation in Latin America* (New York, 1978). Benjamin Barber argues that modern societies can approach genuine democracy by encouraging its citizens to be involved in small groups at every level, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age* (Berkeley: University of California Press, 1984).
  11. Of course I do not deny the existence of a considerable apathetic body of citizens in modern democracies. But this is a recurrent phenomenon in the history of politics: in effect, the condescending idea of politics can be found even in antiquity, e.g., in Stoic philosophy.
  12. Old empires brought together ethnic groups and cultures by sheer force and not voluntary submission, yet they contributed to the idea of "global governance".
  13. See David Held, *Democracy and the Global Order* (Cambridge: Polity Press, 1995), 20-21.
  14. See A. Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1990).
  15. See Held, *Democracy* 112.
  16. G. Mancini, "The making of a constitution for Europe", in R.O. Keohane and S. Hoffmann, eds., *The New European Community* (Oxford: Westview Press, 1990) 180.
  17. See also Hobbes, *Leviathan* ch. 17: "The only way to erect such a **Common Power** ... is, to conferre all their power and strength upon one Man, or upon one Assembly of men, that **may reduce all their Wills, by plurality of voices, unto one Will**: which is as much as to say, to appoint one Man, or Assembly of men, to beare their Person; and every one to owne, and acknowledge himselfe to be Author of whatsoever he that so beareth their Person, shall Act, or cause to be Acted, in those things which concerne the **common Pease and Safetie** and therein to submit their Wills, every one to his Will, and their Judgements, to his Judgment. This is more than Consent, or Concord; it is a **reall Unitie of them all**: in one and the same Person, made by Covenant of every man with every man, in such manner, as if every man should say to every ma, I Authorise and give up my Right of Governing my selfe, to this Man, or to this Assembly of men, on this condition, that thou give up thy Right to him, and Authorise all his Actions in like manner. This done, the Multitude so united in one Person, is called a **COMMON-WEALTH**. This is the Generation of that great **LEVIATHAN**, or rather ... of that Mortall God, to which wee owe ... our peace and defence". (Bold added)

18. See D. Archibugi, "From the UN to Cosmopolitan Democracy", in D. Archibugi and D. Held, eds., *Cosmopolitan Democracy; An agenda for a New World Order* (Cambridge: Polity Press, 1995) 130.
19. See also N. Abercrombie, *Dictionary of Sociology* (London: Penguin, 1994) 443.
20. D.G. Mitchell, *A hundred years of sociology* (London: Duckworth, 1968), 98.
21. R. Alton-Scheid, et al., *Technologische Kultur* (Wien 1993) 24.
22. M. Castels, *The Informational City* (Oxford; Blackwell, 1989) 1-2.
23. Henry Ford, *My Life and Work* (London: Heinemann, 1923) 11.
24. See M. Bommers and F. Olaf Radtke, *Migration into Big Cities and Small Towns - An Uneven Process with Limited Need for Multiculturalism*, 1996, 75.
25. Abercrombie, *Dictionary of Sociology* 156-157.
26. See for more information, *Innovation*, The European Journal of Social Sciences, Vol. 9, Number 1, March 1996, *Multiculturalism and Political Integration in European Cities*, Issue Editor, John Rex.
27. Luis Fiedlschuster, *Die telematische Gesellschaft*, in: REGionalentwicklUNG, 2/1991, 15.
28. S. Sassen, *Cities in a World Economy*, Pine Forge Press, 1994, 1.
29. Mitchell Moss, *Telecommunications and the Future of Cities*, in *Land Development Studies*, 3 (1986) 33-44.
30. Regional development is strongly connected with theories of comparative advantage and trade, cumulative causation, growth poles and centers, entrepreneurship and creative regions, stages, waves, and cycles are consistent with observed imbalances in economic development among and within countries. Seven types of interventions are commonly used by industrialized countries to affect the regional distribution of economic activity, consistent in different ways with theory: subsidizing capital and/or labour, investing in specific large-scale projects, enhancing the development of propulsive industries, improving the entrepreneurial milieu, facilitating international partnering, developing communications and/or transportation networks, and developing knowledge infrastructure.

Dr. Gabriel V. Diamantis*

BODY LANGUAGE IN EVERY DAY LIFE
AND THE WORLD OF BUSINESS

Communication between human beings would be just that dull if it were all done with words. But actually, words are often the smallest part of it.

Within the last decades a new exciting science has been uncovered. It is called Body Language and shows how our bodies reveal our thoughts, attitudes and desires. Both its written form and the scientific study of it have been labelled *kinesics*.

Body language and kinesics are based on the behavioural patterns of non-verbal communication.

A study of body language is a study of the mixture of all body movements from the very deliberate to the completely unconscious, from those that apply only in one culture to those cut across all cultural barriers.

We all send our little messages out to the world. We sometimes say "Help me, I'm lonely", "Take me I'm available". Rarely do we send our messages consciously. We usually act out our state of being with non-verbal body language. For example we lift one eyebrow for disbelief or we rub our noses for puzzlement, we tap our fingers for impatience and so on. There are also some gestures, as for example the one of clasping our arms to protect ourselves, that are mostly unconscious.

Body language can include any non-reflexive or reflexive movement of a part, or all of the body, used by a person to communicate

---

* Tenured Instructor of English for Specific Purposes. English Language Unit, University of Piraeus.

an emotional message to the outside world. An example, to illustrate this point, is taken from commercial level, where the use of this new kinesics principle is used to detect the effect of an advertising commercial on the television. While the advertisement is being shown to a selected audience, the eyes of the audience are photographed. The film is later carefully studied to detect just when there is any unconscious pleasant response to the advertisement.

Usually, the wordless communication acts to qualify the words. What the non-verbal elements express, very often and very efficiently, is the emotional side of the message. When a person feels liked or disliked, often it is a case of "not what he said, but the way he said it". Psychologist Albert Mehrabian has devised this formula: total impact of a message = 7% verbal + 38% vocal + 55% facial.

Kinesics is a young science and very much the brainchild of one man, anthropologist Dr. Ray L. Birdwhistell. Dr. Birdwhistell warns that "no body position or movement, in and of itself, has a precise meaning". In other words, we cannot always say that crossed arms means "I will not let you in" or that rubbing the nose, with a finger, means disapproval or rejection. These are naive interpretations of kinesics. Sometimes they are true and sometimes they are not. Body language and spoken language Dr. Birdwhistell believes are dependent on each other. Spoken language, alone, will not give us the full meaning of what a person is saying, nor for that matter, body language, alone, gives us the full meaning. This is why psychiatrists must listen both to the body language and the spoken language. We must realize that the entire body is to body language as the speech organs are to the spoken language. Each movement or position of the body has *adaptive*, *expressive* and *defensive* functions, some conscious and some unconscious. Doctors filmed psychiatric interviews and then played and replayed the films, matching body language to verbal communication. One thing they learned, from watching the film, was when to look for significant gestures. Dr Wachtel regards body language as a conscious or unconscious attempt, by the patient, to communicate with the therapist.

Interest in the formal analysis of nonverbal communication processes is rapidly increasing. Paul Ekman and his associates at the University of California are focusing on some of the broader gestural complexes analyzed in terms of their physiological properties and communicative function. They distinguished five major categories at non-verbal behaviour.

1. Emblems: non-verbal acts, which have a direct verbal translation, i.e. greetings, gestures of assent,

2. Illustrators: movements tied to speech, which serve to illustrate the spoken word.
3. Affective displays, such as facial signs indicating happiness, surprise, fear.
4. Regulators: acts which maintain and regulate the act of speaking
5. Adaptors: signs originally linked to bodily needs, such as brow, wiping, lip biting.

To understand this unspoken language, kinesics experts often have to take into consideration cultural and environmental differences.

Every culture has its own body language and children absorb it along with spoken language. A Frenchman talks and moves in French. The way an Englishman crosses his legs is nothing like a male American does it. In talking, Americans are apt to end a statement with a droop of the head or hand, a lowering of the eyelids. They wind up a question with a lift of the hand, a tilt of the chin or a widening of the eyes. With a future-tense verb they often gesture with a forward movement.

The person who is truly bilingual is also bilingual in body language. New York's famous mayor, Fiorello La Guardia, politicked in English, Italian and Yiddish. When films of his speeches are run without sound, it is not too difficult to identify, from his gestures, the language he was speaking. One of the reason dubbed foreign films, often, seem flat is that the gestures do not match the language.

Both the inheritance of instinct and the process of learning are not simple matters. It is difficult to say how much of any system of communication is inherited and how much is learned. This brings us back to non-verbal communication. People do have an inherited form of communication. For instance Darwin believed and it was proved in later years, that facial expressions of emotion are similar among humans regardless of culture. This contradicts the theory that facial displays of emotion are socially learned.

One of the things that is inherited genetically is the sense of territory. Man has a sense of territory, a need for a shell of territory around him. What is important in our study of body language is what happens to any individual man when this territory is threatened or broken.

"At supper the other evening, my wife and I shared a table, in an Italian restaurant, with another couple. Experimentally, I moved the wine bottle into my friend's zone. Then slowly, still talking, followed up my intrusion, by rearranging wine glass and napkin in his zone. Uneasily, he shifted in his chair, moved aside, rearranged

his plate and his napkin and finally, in a sudden almost compulsive lunge, moved the wine bottle back".

This is a demonstration of the fact, that we each possess zones of territory, which we carry with us. No matter how crowded the area in which we humans live, each of us maintains a zone of territory around us, an area which we try to keep for our own. Men have their favourite seats in the train, their favourite benches in the park, their favourite chairs at conferences.

Dr Hall introduced "proxemics", a science which examines men's personal space, the zones of territory and how men use them. Every man, he says, has his territorial needs. He claims that there are four distinct zones in which most men operate: a) intimate distance, b) personal distance, c) social distance and d) public distance. These zones represent different areas we move in, areas that increase as intimacy decreases.

However, culture is still a guiding factor to our territorial needs. Arabs like close contact. In some instances, they stand very close together to talk, staring intently into each other's eyes and breathing into each other's face. These are actions the American may associate with sexual intimacy and he may find it disturbing to be subjected to them, in a non-sexual context.

The need for personal space and the resistance to its invasion is so strong a thing, that, even in a crowd, each member will demand a given amount of space. If the personal territory of the people in a crowd is destroyed, the temper of the crowd can change, as a reaction to this destruction. It has also been claimed that the reaction to invasion of personal space is related to personality. A whole area of body language has been discovered, that the individual uses, when the private territory is invaded. Except from the actual physical retreat of picking up and going somewhere else, there will be a series of preliminary signals: rocking leg, swinging or tapping, closed eyes, withdrawal of the chin into the chest and hunching of the shoulders. These all say, "Go away. You are too near. Your presence makes me uneasy".

Defending the personal space involves not only the use of proper body language signals, gestures and postures, but a choice of location, as well. Sitting down at an empty table, when you want privacy, usually involves use of one of the following two procedures (approaches). One approach is to look for privacy by positioning yourself as far as possible from other distracting people. In body language you say "Share my table if you wish, but leave me alone. I am putting myself here, at a corner, so that the next person can

sit as far from me as possible." The other approach would be to try to keep the entire table to yourself. This is an offensive attitude and the aggressive person, who uses it, would sit himself in the centre of either side. He is saying "Leave me alone. You cannot sit down, without annoying me, so find another table". In body language, people, who sit squarely in the centre of the table, are asserting their desire to have the table to themselves.

Our relation to space is, to some extent, determined by our personalities. People with inferiority seem to feel that they are not worthy of occupying space and they tend to keep their arms close to their body. On the contrary, people who feel superior tend to occupy more space, regardless of their size, by keeping their arms outstretched or locked behind their head, thus keeping others at a distance. In the office environment charisma or importance is commonly associated with the use of space. Leaders often have bigger desks, offices and even chairs.

The same holds true of people's use of time in the world of business. For instance, whereas the subordinate will tend to be on time, for a meeting, the superior may arrive late.

Another example is the "time span" that a person allows before answering a question. In general, subordinates tend to reply immediately, whereas superiors may take their time. The more important you are the more time you claim and you obtain extra time by taking it from the others.

Of all parts of the human body, that are used to transmit information, the eyes are the most important and can transmit the most difficult to describe, *nuances*.

Every look tells us what goes on, inside the person who gives it and the intent to communicate, with a look, is more genuinely revealing when the sender of the look is unaware of just how he sends it. A look in itself does not give the entire story, although it has a meaning. A word in a sentence has a meaning too, but only in the context of the sentence can we learn the complete meaning of the word. So too, with a look. Only in the context of an entire situation is a look entirely meaningful. There are also looks that want to see, but not to be seen. These are called, by the Spanish philosopher Ortega, "sideways glances".

The significance of looking is universal, but usually we are not sure of just how we look or how we are looked at. We are not also sure, whether the way we look is genetically inherited or learned. Dr Birdwhistell believes that all our movements, if they are significant, are learned. We pick them up as a part of our society. This applies

to the most common kinesics motion, that of the eyelid. We tend to think that eyelid movements are reflex movements. We squint to guard against too much light or we blink to keep out dust and to cleanse our eyeballs. But contradicting this he gives examples, which prove that not all lid movement is instinctive and he adds that lid behaviour varies from culture to culture, the same as language.

Honesty demands that we look someone straight in the eye, but for how long? Americans are careful about how and when they meet one another's eyes. In our normal conversation, each eye contact lasts only about a second before one or both individuals look away. When two Americans look searchingly into each other's eyes, emotions are heightened and the relationship becomes more intimate. Therefore, they carefully avoid this, except in appropriate circumstances. Americans abroad, sometimes, find local eye behaviour hard to interpret. "Tel Aviv was disturbing", one man recalled, "People stared right at me on the street; they looked me up and down. I kept wondering if I was uncombed or unzipped. Finally, a friend explained that Israelis think nothing of staring at others on the street."

In parts of the Far East it is impolite to look at the other person at all during conversation. In England the polite listener stares at the speaker attentively and blinks his eyes, occasionally, as a sign of interest. That eye-blink says nothing to Americans, who expect the listener to nod or to murmur something – such as "mm-hmm."

Mention should also be made of touch, the swiftest and most obvious type of body language is *touch*. The touch of a hand or an arm around someone's shoulder can spell more vivid and direct message than dozens of words. But such a touch must come in the right moment and in the right context. However, touching in itself can be a potent signal.

Another thing I would like to stress is that the face we present to the outer world is rarely our real face. It is considered peculiar behaviour to show what we really feel, in our facial expressions or in our actions. Instead we practice a careful discipline. The most obvious evidences of this discipline is the way we manage our personal appearance, the clothes we select and the hairdos we affect. These carry a body language message to our friends and associates. In spite of these, there are times when the careful masks we wear slip a bit (e.g. driving the rush hour) and we show ourselves as we really are. We hold ourselves in careful control, lest our bodies cry out messages, our minds are too careless to hide. We have our party faces, our campus faces, our funeral faces to wear.

With advancing age the masks we use often become more difficult to wear. There are certain situations in which the mask drops. The dropping of a mask tells us a great deal about the need to wear a mask. There are certain situations, such as sexual intercourse, where the masking should be stopped, in order to enjoy lovemaking to its fullest. Some people are able to unmask only in darkness. They are afraid of what they may tell their partners, by body language or what they may reveal, with their faces. In Eastern countries the masking procedure may be a physical one. The custom of women wearing veils is primarily to allow them to conceal their true emotions and so protect them from any male aggression. The veil allows the woman to hide her lower face and any unintentionally encouraging gesture.

A recognition of how important body language is (in projecting a human or friendly image) has led men in politically high places to adopt various body language generalities in an attempt to achieve that indefinable something, which we call charisma. A man who is not all a tall person, comes on very tall through the manipulation of posture. Posture is not only a means of punctuating a conversation, it is also a way in which people can relate to each other when they are together.

As with all of Chaplin's movies, the motion picture "The Great Dictator", which took place in a barber shop, is filled with bits of body language. In this film Chaplin as Hitler and Jack Oakie as Mussolini are shown getting shaves in adjacent chairs. The scene centres around the attempts of each to put himself in a dominant position to the other, in order to assert his superior leadership. Trapped within their chairs, lathered and draped, there is only one way to achieve dominance and that is by controlling the height of the chairs. They can reach down and jack them up. The higher man wins and the scene revolves around the attempt of each to jack his own chair to a higher position.

Dominate through height is a TRUISM that works from the animal kingdom to man.

We are also aware of the tradition of abasement before a king or before idols. Bowing and scraping, in general, are all variations of superiority or inferiority by height. These are actions to point out the body language message "You are higher than I am, therefore you are dominant".

The main inspiration of this article has been to point out some of the cases of body language used in various business situations.

Non-verbal communication can be a powerful tool to wield your influence. It can be used to control a meeting, to achieve respect, to gain approval, to condemn or to intimidate. By mastering these techniques a manager can increase his effectiveness, to a surprising extent.

The situation where a group of people attends a business meeting, in order to discuss some problems and it falls into disorganized debate is very usual. In this case, this executive manager can bring order to such a meeting, without necessarily saying a word. Instead he communicates, clearly and effectively, in a non-verbal way.

One reason for the effectiveness of non-verbal communication is its independence from the auditory channel. This allows you to transmit important messages even while others are speaking. In verbal communication you must wait your turn. It would be a disorganized discussion if you talked before the last speaker had finished. On the contrary, you can indicate polite disagreement, by shaking your head, without interrupting the speaker. In the same way, a smile or an affirmative nod can encourage the speaker to go on.

We have already mentioned that close to 90% of a message is transmitted non-verbally, which is why face to face communication is more effective than telephone conversation. Salesmen will tell you that you must never deliver quotations in writing or over the telephone. You should watch the eyes and posture of the customer and make your negotiation according to the reactions you observe. When the eye pupils enlarge or the customer spreads his legs comfortably, you know that you can increase the price. If the customer folds his arms tightly across the chest, you might be reluctant to quote a higher price.

Body language is a vital area of communication in the world of business as it is used to communicate our message clearly and persuasively. It is complemented by intensifiers when we want to emphasise and modifiers when we want to minimise our message in spoken language.

When emphasising our message strong adverbs intensify adjectives. These adverbs fall into one of the following categories:

- *total* (absolutely, entirely, completely)
- *very strong* (extremely good, very bad)
- *moderate* (fairly safe, reasonably expensive, quite cheap)

The sample sentences below illustrate the point.

- a. We have seen an **absolutely** disastrous decline in our profit.
- b. I have got some **extremely** bad news.

c. It was **fairly** easy to achieve our objectives.

When minimising our message, expressions of degree and uncertainty modify, or minimise the message. The example sentences below are illustrative

a. **It seems** we will have to delay the delivery

b. **To some extent**, the company has failed to realise its potential.

It is usually the case that spoken language is used to reinforce body language, and vice versa.

What body language, combined with self confrontation can do, is to make you aware of what you are doing with your body, that contradicts what you are saying with your mouth. If you are aware of what you are doing with your body, your understanding of yourself becomes much deeper and more significant.

On the other hand, if you can control your body language you can cut through many of the defensive barriers, with which you surround yourself. There are many ways of faking body language to achieve an end. All the books on self improvement, on how to make friends, on how to make people like you are aware of the importance of faking it properly to signal "I am a great guy, I am cool, I want to be your friend, trust me". If somebody learns and applies the proper signals for these messages he guarantees social success.

People in the world of business should keep in mind just how important body language is. They should use it not only to emphasize and dramatize their speech or presentation, but to achieve a more pleasant and more acceptable image as well.

The way things are said, the body language used is more important than what is being said. Armed with a basic understanding of how to read non-verbal signals, you can use them effectively to facilitate communication.

The first step, for a person to improve his body language, is to analyse his own habits, in the same objective way, in which he would interpret those of other people. If he is shy, for instance, he may naturally sit with his legs tightly crossed or on the edge of the chair, button his jacket and talk through his hands. These are habits that are difficult to unlearn. The secret is to develop new habits and this, obviously, requires some persistence. For example, when we find that our eyes are staying away from people's faces, we should force ourselves to look back to them. Usually, the more we practice, the more natural it will become. Then we will find, with enough practice, that not just our spatial gestures change, but our mental attitude as well.

By mastering body language a candidate for a job can increase his chances of success. When going for a job interview the candidate or the interviewee should have the following in mind:

- Personal idiosyncrasies such as hair or earring twiddling or hand shaking should be avoided by resting his hands on the arms of the chair or clasping them together on his lap.
- Moderate hand movements are perfectly acceptable, as they can often bring a conversation to life.
- Shaking hands with the selectors is often a part of the interview process. A firm handshake is well regarded, a limp one is not.
- Eye contact is an essential component in conveying his interest in the job. Those who fail to look the selectors in the eye could be regarded as insincere, untrustworthy or shifty, even though it may be mere shyness. If the candidate encounters a panel of interviewers, this becomes more difficult, but it is usual to look at the person asking the question, while acknowledging the others from time to time.

The candidate should remember the old adage: you only have one chance to make a good first impression. If he/she is very nervous at the outset, this doesn't mean that the candidate won't have the time to regain his/her balance and show his real strengths later on. However, a confident start with a smile and a firm handshake can set a positive scene. Also, it is worth bearing in mind that even before going into the interview, he/she may be under observation by reception staff.

Body Language is also of great importance when we are making a *commercial presentation*. There are quite important cultural differences in attitudes when for example you hold your hands behind your back, when you put them in your pockets, or when you fidget with something like a pencil.

For example, in British business culture one hand in a pocket is a perfectly acceptable, even reassuring, sign of confidence; in other business cultures one hand in a pocket is perceived as evidence of sloppiness. So it is safer to keep hands out of pockets as in some cultures this shows disrespect.

When giving a business presentation we should also use *facial expressions* (e.g. smiles) to emphasize our feelings.

We shouldn't stand completely still, a little movement between table and board, or between notes and audience, is more interesting. As far as our *posture* is concerned we should keep it upright and relaxed and we should also look straight ahead, not down at the floor or up at the ceiling.

Eye contact is also difficult when giving a commercial presentation; in front of a large audience it is problematic, so we should pick out two or three sympathetic members of the audience, and maintain good eye contact with them during our presentation.

It is not easy to master non-verbal communication, but if you persist in your efforts you can increase your sensitivity to these signals and you can unlearn old habits and acquire a more assertive and open personality.

Dr. Birdwhistell stresses that among men or women communication is a learned art and since kinesics is concerned with those body movements that communicate, we can assume that most of kinesics is learned too. An interesting fact here is that when a bilingual person changes his language, he also changes his body language, his gestures and lid movements.

As the facts, about body language are studied and analysed and it is, gradually, elevated to a science, it becomes available as a tool in the study of other sciences.

We could say that body language, as a science, is in its infancy. In spite of this, it has some ground rules. Now that you know them, take a close look at yourself and your friends and family. Why do you move the way you do? What does it signify? Are you dominant or subservient, in your kinesic relationship to others? How do you manage space? Are you its master or do you let it control you?

You know the ground work and some of the rules. You have been playing the game of body language, unconsciously, all of your lifetime. Now start playing it consciously. Break a few rules and see what happens. It will be surprising and sometimes a bit frightening, adventurous, revealing and funny, but I promise you it won't be dull.

BOOKS AND ARTICLES CONSULTED

- J. Comfort, Oxford Business English Skills, *Effective Socialising*, Oxford University Press 1997.
- M. Dobson, L. Hagger, H. Hardy, L. Murdoch, *Going for Interviews*, ISC Editor: Hilary Whorral, University of Plymouth, 1999.
- J. Fast, *Body Language*, P.A.N 1971.
- A.J. Greimas, *Pratiques et langages gestuels*, Paris 1968.
- J.J. Gumperz and D. Hymes, *Directions in the ethnography of communication*, U.S.A 1972.
- W. Pappas, *Instant Greek*, 1975.

Έρα Έμκε-Πουλοπούλου*

ΠΑΡΑΝΟΜΗ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΑ
ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ Ε.Ε.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Παράνομη διακίνηση και εμπορία ανθρώπων (trafficking in human beings)¹ σημαίνει τη στρατολογία, μεταφορά και παραλαβή ανθρώπων με χρήση βίας ή άλλης μορφής εξαναγκασμού, απαγωγής, δόλου, απάτης, κατάχρησης εξουσίας ή της ευάλωτης θέσης, με πληρωμές ή παροχές ώστε να επιτευχθεί συναίνεση με σκοπό την εκμετάλλευση. Η εκμετάλλευση περιλαμβάνει την πορνεία ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, την αναγκαστική εργασία, τη δουλεία, την αφαίρεση οργάνων. Πρόκειται για μία δραστηριότητα όπου συνυπάρχει η παράνομη μετανάστευση και το οργανωμένο έγκλημα. Οι γυναίκες και τα παιδιά είναι ευάλωτα πλάσματα και υπόκεινται σε κίνδυνο εκμετάλλευσης περισσότερο από τους άνδρες. Η εμπορία είναι μία σύγχρονη δουλεία.

Η πορνεία γυναικών αποτελεί μία δραστηριότητα ευρύτερη που καλύπτει ένα φάσμα από τη γυναίκα που ενεργεί ανεξάρτητα μέχρι τις οργανωμένες επιχειρήσεις όπου οι γυναίκες ελέγχονται από μαστροπούς και από εγκληματικές επιχειρήσεις.²

Συνήθως δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στην εξαναγκαστική και την εκούσια πορνεία: μία γυναίκα ή ένα παιδί που έχει αποτελέσει αντικείμενο εμπορίας μπορεί αργότερα να εκδίδεται εκούσια, αφού μόνο αυτή τη δουλειά ξέρει να κάνει και δεν μπορεί να βρει άλλη εργασία.

---

* Μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Νέας Υόρκης, Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρίας Δημογραφικών Μελετών, Υπεύθυνη Δημογραφικού Τμήματος Ινστιτούτου Μελέτης Ελληνικής Οικονομίας (IMEO).

Σύμφωνα με ορισμό του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) και του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ)³ παράνομη διακίνηση και εμπορία υπάρχει όταν ένας μετανάστης προσλαμβάνεται παράνομα (στρατολογείται, απάγεται, πωλείται κ.λπ.) και μεταφέρεται είτε μέσα στα εθνικά σύνορα είτε περνά τα διεθνή σύνορα. Οι μεσολαβητές (δουλέμποροι) σε κάθε φάση αυτής της διαδικασίας αποκτούν οικονομικά και άλλα οφέλη με απάτη, εξαναγκασμό και άλλες μορφές εκμετάλλευσης καταπατώντας τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα των μεταναστών. Γυναίκες και ανήλικα κορίτσια και αγόρια υποχρεώνονται να εισέλθουν και να παραμείνουν στην πορνεία.

Η παράνομη διακίνηση και εμπορία γυναικών (trafficking in women, traffic de femmes) ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή⁴ ως η μεταφορά γυναικών νόμιμα ή παράνομα από διάφορες χώρες στις χώρες της ΕΕ, της Ευρώπης ή άλλες χώρες ανώτερου βαθμού ανάπτυξης με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση. Περιλαμβάνει όλες τις μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης ακόμη και το γάμο, όταν γίνεται με σκοπό την εμπορική σεξουαλική εκμετάλλευση. Καλύπτει τις γυναίκες που υπόκεινται σε εκφοβισμό ή/και βία κατά τη σωματεμπορία. Η αρχική συναίνεσή τους μπορεί να μην είναι καν συναφής με την υπόθεση, δεδομένου ότι μερικές από αυτές τις γυναίκες εισέρχονται στην αλυσίδα της σωματεμπορίας έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι θα εργαστούν ως ιερόδουλες, αλλά στη συνέχεια στερούνται βασικά ανθρώπινα δικαιώματα υπό συνθήκες πολύ συγγενείς προς τη δουλεία.

Η παράνομη διακίνηση και εμπορία παιδιών⁵ για τη βιομηχανία του σεξ, για υποχρεωτική εργασία ή ακόμα και για επαιτεία είναι ακόμη πιο έντονη από την εμπορία γυναικών. Σε όλο τον κόσμο αναζητούνται παιδιά για διάφορους παράνομους σκοπούς και αγοράζονται, απάγονται ή παρασύρονται μακριά από τις οικογένειές τους, συχνά έξω από τη χώρα τους όπου πωλούνται. Τρεις μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης έχουν οριστεί από το Παγκόσμιο Συνέδριο κατά της Εμπορικής Σεξουαλικής Εκμετάλλευσης των Παιδιών:⁶ α) πορνεία, β) εμπορία και πώληση για σεξουαλικούς σκοπούς, γ) πορνογραφία. Η παιδική πορνογραφία⁷ ορίζεται ως κάθε οπτικο-ακουστικό υλικό που χρησιμοποιεί παιδιά για σεξουαλικούς σκοπούς. Σε πολλές περιπτώσεις οι τρεις μορφές αλληλοεξαρτώνται.

Το εμπόριο λευκής σάρκας, η καταναγκαστική πορνεία και η εμπορία για σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και παιδιών από τρίτους⁸ δεν είναι νέο φαινόμενο. Επί αιώνες οι γυναίκες αγοράζονταν, πωλούνταν και κακοποιούνταν σεξουαλικά. Ωστόσο μετά το 1970 και ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1990 προσέλαβε ανησυχητικές

διαστάσεις στην Ασία και την Ευρώπη γιατί έχει γίνει μία σημαντική, καλά οργανωμένη, επιχείρηση.⁹

Μετά την παρουσίαση στατιστικών και εκτιμήσεων για το μέγεθος του προβλήματος, θα αναλυθεί η εμπορία γυναικών και παιδιών ως καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως εγκληματική πράξη και ως επικερδής επιχείρηση με τεράστια κέρδη και ελάχιστους κινδύνους για τους μαστροπούς και άλλους μεσολαβητές και θα προταθούν μέτρα για την αντιμετώπιση και καταπολέμησή τους. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην Ελλάδα ως χώρα διέλευσης και υποδοχής θυμάτων.

I. ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ

Η παράνομη διακίνηση και εμπορία γυναικών από την Ανατολή στη Δύση παρουσιάζει ραγδαία έξαρση και δεν περιορίζεται στις γυναίκες που προέρχονται από τις αναπτυσσόμενες χώρες αλλά τα τελευταία χρόνια αφορά κυρίως γυναίκες από την Κεντρική, την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Μελέτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και εμπειρογνομώνων¹⁰ καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει άνθιση της βίαιης ή μη μεταφοράς γυναικών και ανηλίκων στις χώρες της ΕΕ, αλλά δεν είναι διαθέσιμα τα αληθινά στοιχεία διότι υπάρχει η κρυφή διάσταση του προβλήματος. Εξαιτίας της παράνομης και της κρυφής φύσης αυτών των δραστηριοτήτων οι στατιστικές δεν είναι ακριβείς, η συλλογή των στοιχείων διαφέρει κατά χώρες και οι γυναίκες-θύματα διστάζουν να εμφανιστούν, να λάβουν μέρος σε έρευνες, να καταγγείλουν στην αστυνομία την εμπειρία τους. Όπως παρατηρεί η Sue Waddington¹¹ μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου η δυσχέρεια ανίχνευσης, και οι τρομεροί εξαναγκασμοί για να παραμείνουν τα θύματα σιωπηλά και κρυμμένα έχει ως αποτέλεσμα να παραμένει άγνωστη η πραγματική έκταση του προβλήματος γιατί λίγες από αυτές τις γυναίκες μπορούν ή θέλουν να καταγγείλουν.

1.1. Αλλοδαπές εκδιδόμενες γυναίκες στον κόσμο και στις χώρες της ΕΕ. Εκτιμήσεις

Εμπορία γυναικών αντιμετωπίζουν πολλά κράτη είτε ως χώρες προέλευσης, είτε ως χώρες υποδοχής είτε ως χώρες διέλευσης (transit).

Η Unicef¹² εκτιμά ότι η εμπορία γυναικών και παιδιών για σεξουαλική εκμετάλλευση μόνο στην Ασία και στις χώρες του Ειρηνικού Ωκεανού είχε ως θύματα πάνω από 30 εκατομμύρια άτομα τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και ότι περισσότερα από 1 εκατομ-

μύριο παιδιά πωλούνται, απάγονται ή εξαναγκάζονται σε πορνεία κάθε χρόνο.

Αρκετές μελέτες¹³ δείχνουν ότι από το 1970 οι έμποροι ανθρωπίνης σάρκας προμηθεύουν τους οίκους ανοχής και την αγορά του σεξ των «ανεπτυγμένων» χωρών, με δεκάδες χιλιάδες νέες γυναίκες από την Νοτιοανατολική Ασία, κυρίως την Ταϊλάνδη και τις Φιλιππίνες αλλά και άλλες χώρες του τρίτου κόσμου, καθώς και από την Πολωνία. Από τη δεκαετία του 1990 η εμπορία αφορά κυρίως γυναίκες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και από τις Βαλκανικές χώρες. Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ)¹⁴ που εργάζονται σ' αυτό τον τομέα υπολογίζουν ότι 1-2 εκατομμύρια γυναίκες και κορίτσια αποτελούν το εμπόρευμα που μεταφέρεται σε όλο τον κόσμο. Ο ΔΟΜ¹⁵ υπολόγισε το 1995, τις αναγκαστικά εκδιδόμενες γυναίκες που «εργάζονται» οι περισσότερες παράνομα στις χώρες της ΕΕ σε 500.000 και προέρχονται από σχεδόν όλες τις χώρες του κόσμου. Νεαρά κορίτσια ηλικίας 12-15 ετών είναι το «εμπόρευμα» που προτιμούν οι μαστροποί.¹⁶ Μελέτη του ΔΟΜ¹⁷ έδειξε ότι οι γυναίκες από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι μεγαλύτερες, συνήθως έγγαμες και έχουν παιδιά, ενώ οι γυναίκες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη είναι νεότερες και πιο μορφωμένες.

Μερικές χώρες της ΕΕ είναι διέλευσης και υποδοχής όπως η Ιταλία και η Ελλάδα. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Ευρωβουλευτής S.Waddington¹⁸, οι περισσότερες χώρες της ΕΕ θεωρούνται τώρα χώρες διέλευσης.

1.2. Υπολογισμοί για την Ελλάδα

Σύμφωνα με έρευνα Γ. Λάζου¹⁹ το 1991 υπήρχαν 5.500 Ελληνίδες και 1.500 αλλοδαπές εκδιδόμενες γυναίκες. Το 1996 ο αριθμός των Ελληνίδων έχει μειωθεί σε 4.300 περίπου ενώ ο αριθμός των αλλοδαπών έχει φτάσει τις 6.100. Ενώ το 1991 η αναλογία των Ελληνίδων προς τις αλλοδαπές ήταν 70 προς 30 το 1996 η αναλογία έχει αντιγραφεί σε 40 προς 60. Οι εκμεταλλευτές αλλοδαπών εκδιδομένων γυναικών είναι κυρίαρχοι στην «πορνική αγορά» ενώ οι αλλοδαπές γυναίκες αποτελούν το «εμπόρευμα». Το 1980-90 οι περισσότερες αλλοδαπές εκδιδόμενες γυναίκες ήταν Ασιατικής καταγωγής, κυρίως από Ταϊλάνδη και Φιλιππίνες. Το 1996 οι Ανατολικοευρωπαϊκές αποτελούσαν το 52-53% του αλλοδαπού πορνικού πληθυσμού και οι Κεντροευρωπαϊκές και Βαλκάνιες το 32-33% και οι Αλβανίδες το 7-8% του συνόλου. Με βάση τα στοιχεία της αστυνομίας κατά την περίοδο 1991-1995 μετακλήθηκαν ως «καλλιτέχνιδες» στην Ελλάδα 13.677 αλλοδαπές και από αυτές συνελή-

φθησαν για πορνεία οι 1.277. Η αστυνομία διαπιστώνει ότι κατόπιν υπάρχει μείωση μετακλήσεων αλλοδαπών «καλλιτεχνιδων». Ωστόσο σ' αυτά τα στοιχεία δεν περιλαμβάνονται οι εκδιδόμενες γυναίκες που βρίσκονται στην Ελλάδα παράνομα είτε γιατί πέρασαν κρυφά τα σύνορα είτε επειδή μπήκαν νόμιμα ως τουρίστριες και στη συνέχεια παρέμειναν παράνομα και οι οποίες υπολογίστηκε ότι ξεπερνούν το 24% του συνόλου.

Οι αποκαλύψεις της Α. Κότσεβα, μέλους του Βουλγαρικού προγράμματος κατά του λαθρεμπορίου γυναικών στη εφημερίδα «24 ώρες» της Σόφιας στις 25-11-1998 υπολογίζει σε 10.000 τις «λευκές δούλες» όπως τις αποκαλεί στο εξωτερικό από τις οποίες 1.500 στην Ελλάδα εγκλωβισμένες στην ανθούσα βιομηχανία του σεξ.

Η μελέτη της Αδέσμευτης Κίνησης Γυναικών²⁰ έδειξε ότι το 1991 υπήρχαν στην Ελλάδα 15.000 γυναίκες από τις Φιλιππίνες εκ των οποίων το 20% έκανε πορνεία σαν κύριο επάγγελμα ή μερικό. Οι περισσότερες ήταν οικιακές βοηθοί και όταν είναι ελεύθερες ένα 5% κάνουν πορνεία. Από την Ταϊλάνδη οι περισσότερες κάνουν πορνεία. Υπογραμμίζεται η μεγάλη έξαρση της πορνείας των γυναικών από τις ανατολικές χώρες στην περίοδο 1991-1999, χωρίς να δίνονται στοιχεία.

Η μελέτη της Ελληνικής Αστυνομίας (ΕΛΑΣ)²¹ έδειξε ότι το 1999 συνελλήφθησαν να εκδίδονται 88 αλλοδαπές γυναίκες χωρίς άδεια σε οίκους ανοχής. Από αυτές οι 38 προέρχονταν από την Αλβανία, οι 22 από τη Ρουμανία, οι 9 από τη Ρωσία.

Ο Πίνακας Ι δείχνει την παράνομη εργασία αλλοδαπών γυναικών το 1999 σε μπαρ και άλλα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος. Σε σύνολο 1341 γυναικών που εργάζονται παράνομα 21% εργάζονταν σε καφετέρια, 38,9% σε μπαρ, 13,4% σε καφέ μπαρ, 1,3% σε αναψυκτήριο και 5,7% σε διάφορα.

Όπως παρατηρεί η έκθεση της ΕΛΑΣ²² για το οργανωμένο έγκλημα στην Ελλάδα η εμπορία γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση και γενικότερα η πορνεία εμφανίζονται με αυξημένα τα ποσοτικά τους μεγέθη το έτος 1999, αλλά δεν είναι σαφές αν υπάρχει πραγματική αύξηση του φαινομένου σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια ή αν η αύξηση οφείλεται στην εντονότερη παρουσία και δράση καθώς και στα μέτρα που ελήφθησαν από τις Αστυνομικές Αρχές.

Οι εκτιμήσεις που παρατίθενται αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, μέρος της άγνωστης πραγματικότητας των γυναικών που εργάζονται στη βιομηχανία του σεξ κάτω από απαράδεκτες συνθήκες εκμετάλλευσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Παράνομη εργασία αλλοδαπών γυναικών σε μπαρ κ.λπ. καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος στην επικράτεια το έτος 1999

Χώρα Προέλευσης	Καφετέρια	Μπαρ	Καφε-μπαρ	Κέντρα Διασκέδασης	Αναψυκτήριο	Διάφορα
Αγ. Δομίνικος		9	2	3		
Αζερμπαϊτζάν		1				1
Αίγυπτος		1				
Αιθιοπία		3				
Αλβανία	10	42	26	3		6
Αρμενία			1			
Αυστρία		1				
Αυστραλία		4				
Βουλγαρία	8	49	20	11	1	16
Βραζιλία			1			
Βρετανία		1		5		
Γερμανία				2		
Γεωργία	6	7	5	2	1	1
τ. Γιουγκοσλαβία	4	2	3			2
Δανία		4		2		
Ιρλανδία		1				
Καζακστάν	2	7	1	2	1	2
Κιργιστάν	1					
Λευκορωσία	3	12	1	7		
Λιθουανία		2	2	2		2
Μολδαβία	13	72	26	63		8
Ουγγαρία		3		2		
Ουζμπεκιστάν	2	3		1		
Ουκρανία	21	104	29	68	9	14
Πολωνία	2	8	3			1
Ρουμανία	25	124	32	70	1	20
Ρωσία	181	51	22	12	4	6
Σιγκαπούρη						1
Σκόπια	2					
Σλοβακία		2	3	1		
Σουηδία		1	1			
Ταϊλάνδη		1				
Τζαμάικα		1				
Τσεχία	1	2	1	7		
ΣΥΝΟΛΑ	282	521	179	264	17	78

Πηγή: ΕΛΑΣ, Ομάδες Αντιεγκληματικής Πολιτικής Υ.Δ.Τ. Ομάδα ΙΙ, Οικονομικά εγκλήματα, πορνεία και σεξουαλική εκμετάλλευση, λέσχες, Αθήνα 2000 (πολυγραφημένο).

2. Η ΕΜΠΟΡΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΩΣ ΚΑΤΑΠΑΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η εμπορία γυναικών και παιδιών αφορά ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό χωρών προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής. Αποτελεί καταπάτηση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Δεν τους εκμεταλλεύονται μόνο οικονομικά και σεξουαλικά αλλά οι εκμεταλλευτές χρησιμοποιούν βία και κακομεταχείριση.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα της γυναίκας²³ περιλαμβάνουν το δικαίωμα να ελέγχει και να αποφασίζει ελεύθερα για ότι αφορά τη σεξουαλικότητά της. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι γυναίκες εκούσια εισέρχονται στον κόσμο του πληρωμένου έρωτα για λόγους οικονομικούς, για να βοηθήσουν την οικογένειά τους, ή για άλλους λόγους²⁴ δηλαδή έρχονται στις χώρες της ΕΕ και άλλες ανεπτυγμένες χώρες χωρίς εξαναγκασμό με σκοπό να εργαστούν ως ιερόδουλες. Υπάρχουν όμως και πολλά άτομα που εξαπατώνται, υπόκεινται σε εκφοβισμό ή και βία. Αποτελεί σοβαρή καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων η βία και η εμπορία με στόχο την σεξουαλική εκμετάλλευση.²⁵

2.1. Η φρικτή πραγματικότητα

*Α) στις χώρες προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής.*²⁶

Τα θύματα προέρχονται από όλες τις χώρες του κόσμου. Σε παγκόσμιο επίπεδο η Ταϊλάνδη και οι Φιλιππίνες από την Ασία, η Γκάνα, η Νιγηρία, το Μαρόκο από την Αφρική, η Κολομβία και η Βραζιλία από τη Λατινική Αμερική είναι οι χώρες και περιοχές με τα περισσότερα θύματα. Σημαντική αύξηση της εμπορίας γυναικών και ανηλίκων παρατηρήθηκε από τις χώρες της Ανατολικής προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης κατά τη δεκαετία του 1990. Γυναίκες και ανήλικοι από αυτές τις χώρες προστέθηκαν και συχνά υποκατέστησαν το ανθρώπινο «εμπόρευμα» από τις χώρες της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής. Αλβανία, Τσεχία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Λιθουανία, Ρωσία, Ουκρανία Βουλγαρία, Μολδαβία, Γεωργία, Σλοβακία, Γιουγκοσλαβία, Λετονία, Λευκορωσία, είναι οι σημαντικότερες χώρες προέλευσης ή/και διέλευσης. Οι μαστροποί βρίσκουν εύκολα θύματα στις χώρες που έχουν καταστραφεί από τον πόλεμο όπως στην τέως Γιουγκοσλαβία και ιδιαίτερα στη Βοσνία, και το Κοσσυφοπέδιο (Κόσοβο) όπου η πολιτική κατάσταση είναι χαώδης, οι νόμοι καταπατούνται και η εμπορία γυναικών ανθεί υπό την προστασία διεφθαρμένων αστυνομικών και άλλων διοικητικών υπαλλήλων. Μετά τον πόλεμο στο Κόσοβο (1999) πολλαπλασιάστη-

καν τα δίκτυα πορνείας στην Ευρώπη. Έμποροι λευκής σαρκός στέλνουν στα πεζοδρόμια γερμανικών, βελγικών, ολλανδικών, γαλλικών, ιταλικών και ελληνικών πόλεων νέες κοπέλες που ζουν και εργάζονται κάτω από συνθήκες σκλαβιάς. Στη Δυτική Ευρώπη εισέρχονται μέσω Ιταλίας και Ελλάδας, που αποτελούν χώρες διέλευσης και υποδοχής.

Στην Ελλάδα²⁷ σημαντικό ρόλο στην εμπορία γυναικών παίζει η γεωγραφική θέση της χώρας, η οποία έχει παραμεθόρια περιοχή τεράστια και εύκολα προσπελάσιμη από τη θάλασσα το βορρά και την ανατολή. Συνορεύει με την Αλβανία, τη Βουλγαρία και το FYROM, από όπου τα θύματα εισέρχονται στη χώρα μερικές φορές ακόμα και περπατώντας, ο ποταμός Έβρος τη χωρίζει από την Τουρκία ενώ οι πολλές ακτές και τα νησιά διευκολύνουν την παράνομη άφιξη με πλοία, τις περισσότερες φορές με σαπιοκάραβα.

*B. Τα αίτια που αφορούν την προσφορά στις χώρες προέλευσης.*²⁸

Υπάρχει μεγάλη φτώχεια σε ορισμένες περιοχές και στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ασίας και της Αφρικής και μέσα σ' αυτές τις χώρες μεγάλες ανισότητες εισοδήματος ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς ενώ η οικονομική ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών συνεχώς διευρύνεται. Ειδικότερα στις χώρες της ΝΑ Ασίας η οικονομική κρίση οδήγησε σε χειροτέρευση των οικονομικών συνθηκών και τη διεύρυνση των περιφερειακών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών ανισοτήτων. Η παγκοσμιοποίηση μπορεί να έχει φέρει σε ορισμένες γυναίκες αυξημένες οικονομικές προοπτικές και αυτονομία αλλά ταυτόχρονα έχει περιθωριοποιήσει ακόμη περισσότερες άλλες γυναίκες κυρίως στις φτωχές περιοχές. Σε αρκετές χώρες πολιτικές, εθνικές και θρησκευτικές συγκρούσεις καθώς και φυσικές καταστροφές, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της φτώχειας των περισσότερων κατοίκων, ιδιαίτερα των πιο ευάλωτων, που είναι οι γυναίκες και τα παιδιά. Ρόλο παίζει και η εξάρτηση της γυναίκας από τον άνδρα. Στις χώρες όπου προσφέρεται σεξουαλικός τουρισμός είναι πιο πιθανό να ανθεί η εμπορία γυναικών και παιδιών. Τα τελευταία χρόνια του 20ού αιώνα παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση της εμπορίας γυναικών και κοριτσιών από τη Νιγηρία που εκδίδονται στις χώρες της Ευρώπης ιδιαίτερα στο Βέλγιο, Γαλλία, Ισπανία και Ολλανδία. Μετά την κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, ιδιαίτερα της τέως ΕΣΣΔ, και την μετάβασή τους στην οικονομία της αγοράς στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη ανεργία, έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης, πτώση του βιοτικού επιπέδου χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και περιθωριοποίηση ένα μεγάλο τμήμα των γυναικών. Ο

συνδυασμός φτώχειας, συγκέντρωσης του πληθυσμού στις πόλεις και ανεργίας είναι η βασική αιτία που αφορά τις χώρες προέλευσης. Η συνεχιζόμενη κρίσιμη οικονομική, κοινωνική, αλλά και η εύθραυστη πολιτική κατάσταση στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ειδικότερα της Βαλκανικής Χερσονήσου αποτέλεσαν επιβαρυντικό παράγοντα στην αύξηση της παράνομης διακίνησης και εμπορίας γυναικών και παιδιών στην οποία εμπλέκονται ολοένα και περισσότερο οργανωμένες εγκληματικές ομάδες. Κορίτσια προέρχονται είτε από διαλυμένες οικογένειες είτε από ορφανοτροφεία τα οποία έναντι αδράς αμοιβής δίνουν για υιοθεσία κορίτσια σε καθηγητές χορού που έχουν σχολές θεάτρου ή μπαλέτου. Ένα ποσοστό έχει υποστεί κακοποίηση στα παιδικά του χρόνια. Όσο μικρότερη είναι η ηλικία τόσο πιο ακριβά πωλούνται. Ένα κορίτσι 10-11 ετών μπορεί, ώσπου να φτάσει τα 25, να κάνει δύο «καριέρες» αν φυσικά επιβιώσει. Στην αρχή «εργάζεται» σε κύκλωμα παιδεραστών και αργότερα πωλείται σε προαγωγό με πελάτες οι οποίοι ενδιαφέρονται για γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Γυναίκες και ανήλικα κορίτσια απάγονται από τα στρατόπεδα των προσφύγων στην τέως Γιουγκοσλαβία από μέλη της αλβανικής μαφίας που τις υποχρεώνουν να εκδίδονται στην Ιταλία και σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπου εισέρχονται μέσω Ιταλίας και Ελλάδας.

Η διαφθορά της αστυνομίας και της διοίκησης στις χώρες προέλευσης βοηθούν τους μαστροπούς με διάφορους τρόπους, και καθιστούν την υπάρχουσα νομοθεσία αναποτελεσματική.²⁹ Το παράδειγμα της Ελλάδας είναι χαρακτηριστικό: ενώ έχει υπογράψει συμφωνίες αστυνομικής συνεργασίας τόσο με τη FYROM όσο και με τη Βουλγαρία δεν μπορεί να εξασφαλίσει αποτελέσματα διότι οι αστυνομικοί αυτών των χωρών με μέσο μισθό 70 δολαρίων είναι ακόμη πιο ευάλωτοι στη διαφθορά. Σύμφωνα με δημοσιογραφικές πληροφορίες³⁰ οι Ελληνικές αρχές έχουν πληροφορίες ότι οι αστυνομικοί των γειτονικών χωρών συνεργάζονται με σωματέμπορους που στήνουν τα φράγματα στις αλλοδαπές με αποτέλεσμα 8 στις 10 γυναίκες που απελαύνονται μέσω Προμαχώνα να επιστρέφουν σε ένα ή δύο 24ωρα.

Γ. Η ζήτηση στις χώρες υποδοχής.³¹

Αύξηση της ζήτησης για «σεξουαλικές υπηρεσίες» και πορνογραφία, ιδιαίτερα για «εξωτικές» και για πολύ νέες γυναίκες, διαφθορά της Αστυνομίας και της Διοίκησης, όχι μόνο στους κύκλους της άμεσης δίκης (οι αστυνομικοί άλλοτε ανέχονται και άλλοτε συμμετέχουν στα κυκλώματα εμπορίας γυναικών) αλλά και σε φορείς εξουσίας, συντελούν ώστε να χρειάζεται συνεχώς «νέο εμπό-

ρευμα» σε όλες τις χώρες της ΕΕ. Η κατάρρευση των αξιών, και η άποψη ότι με το χρήμα αγοράζονται τα πάντα ακόμα και το σώμα ανήλικων παιδιών, αλλά και η πολιτική ορισμένων χωρών στις αρχές της δεκαετίας του 1990 εξυπηρέτησε τους μαστροπούς.

Δ. *Συνθήκες ζωής και εργασίας των θυμάτων εμπορίας γυναικών και παιδιών*

Με μαύρα χρώματα παρουσιάζουν οι επιστημονικές έρευνες και μελέτες τη ζωή των αναγκαστικά εκδιδόμενων γυναικών στις χώρες της ΕΕ.³² Όταν φτάσουν στη χώρα υποδοχής αντιμετωπίζουν τη σκληρή πραγματικότητα. Τις υποχρεώνουν να εκδίδονται και να δίνουν όλα τα κέρδη τους στους μαστροπούς στους οποίους «οφείλουν» τα έξοδα μεταφοράς και συντήρησής τους. Η σωματική και ψυχολογική τους υγεία κινδυνεύει, υφίστανται βία και ταπεινώσεις. Αν απευθυνθούν στις αρχές για βοήθεια διατρέχουν τον κίνδυνο απέλασης. Είναι στην πραγματικότητα φυλακισμένες και σκλάβες.

Στην Ολλανδία³³ η εμπορία γυναικών δεν είναι περιθωριακό φαινόμενο αλλά υπάρχουν χιλιάδες περιπτώσεις. Οι γυναίκες από τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης δεν χρειάζονται visa αλλά εισέρχονται με τουριστική visa διάρκειας 3 μηνών. Οι μισές περίπου εφοδιάζονται από τους μαστροπούς με πλαστά διαβατήρια με τη δικαιολογία «να διευκολυνθεί η είσοδος και εργασία στις χώρες υποδοχής» αλλά στην πραγματικότητα για να είναι περισσότερο εξαρτημένες από τους εκμεταλλευτές τους. Εργάζονται σε μεγάλες πόλεις και σε ιδιωτικές λέσχες σε επαρχιακές κωμοπόλεις και σε «φάρμες σεξ» σε αγροτικές περιοχές. Οι συνθήκες διαμονής και εργασίας ποικίλλουν σημαντικά. Περιβάλλονται από δίκτυο μικροεγκληματιών και μεγαλοεγκληματιών που κερδίζουν από αυτές: Ιδιοκτήτες και διευθύνοντες λεσχών, σωματέμποροι, οδηγοί ταξί, σύζυγοι «στα χαρτιά». Εργάζονται 6 ή 7 ημέρες την εβδομάδα, δεν έχουν δικαίωμα να αρνηθούν πελάτες και ορισμένες σεξουαλικές πράξεις π.χ. εργάζονται χωρίς προφυλακτικό. Έρευνα που έγινε στην Ολλανδία το 1994 έδειξε ότι τα 2/3 είχαν προέλευση από την Ανατολική Ευρώπη και το 1/3 από τις αναπτυσσόμενες χώρες, και ότι οι περισσότερες ήταν κάτω των 25 ετών και πολλές μόλις 15-18 ετών.³⁴ Μελέτη του ΔΟΜ³⁵ αναφέρει ότι στην Ολλανδία οι γυναίκες από την Κεντρική Ευρώπη εισέρχονται νόμιμα, ως τουρίστριες ενώ οι γυναίκες από την Ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία παράνομα, όπως συμβαίνει και με τα 2/3 των γυναικών από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Εκδιδόμενες γυναίκες στοιβαγμένες μέσα σε βιτρίνες όχι πάνω από 10 τετραγωνικά καταθέτουν όλα τα χρήματά τους μαφιόζους, οι οποίοι πολλές φορές τις κακοποιούν, ενώ τα

αστρονομικά ποσά που διακινούνται σπάνε οποιοδήποτε ηθικό φραγμό. Στο Άμστερνταμ εκδιδόμενες γυναίκες, 18-25 ετών θύματα της αλβανικής μαφίας, οι οποίες πέρασαν πρώτα από την Ελλάδα όπου «εργάστηκαν» και έμαθαν λίγα ελληνικά οι οποίες στην πλειονότητά τους έχουν εφοδιαστεί από τους μαστροπούς με πλαστά έγγραφα (ταυτότητες και διαβατήρια) ισχυρίζονται ότι είναι Ελληνίδες. Ωστόσο η προφορά τους μαρτυρεί ότι επρόκειτο για Αλβανίδες. Έτσι στην Ολλανδία έχει δημιουργηθεί η εντύπωση ότι χώρα προέλευσης είναι και η Ελλάδα.

Στο Βέλγιο³⁶ οι τρεις κοινότητες της χώρας (η γαλλόφωνη, η Φλαμανδόφωνη και η περιφέρεια των Βρυξελλών) χορηγούν η καθεμιά μία ιδιαίτερη θεώρηση διαβατηρίου σε «χορεύτριες με ειδικά επαγγελματικά προσόντα». Μετά τη λήξη του τριμήνου μετακομίζουν σε άλλη κοινότητα. Η πορνεία και το εμπόριο γυναικών ανήκουν στο κύκλωμα του εγκλήματος όπως τό εμπόριο ναρκωτικών και όπλων. Ο εκβιασμός και τα αντίποινα έχει καταστεί σύνηθες φαινόμενο σ' αυτό το κύκλωμα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες οδηγούνται σε ένα ειδικό κέντρο αν υπάρχουν θέσεις και ορισμένες φορές εγκαταλείπονται στο δρόμο. Στην είσοδο του κέντρου περιμένουν καθημερινά μεσάζοντες και άτομα που επιδιώκουν να τους στρατολογήσουν για παράνομη εργασία και πορνεία. Μελέτες³⁷ δείχνουν ότι στο Βέλγιο, όπως άλλωστε και στην Ελβετία, πολλές αναγκαστικά εκδιδόμενες γυναίκες εισέρχονται με άδεια εργασίας ως χορεύτριες και αρτίστες, αλλά οι μαστροποί ή οι ιδιοκτήτες λεσχών και μπαρ τις προτρέπουν ή τις υποχρεώνουν να εκδίδονται. Στην Αμβέρσα πάνω από το 50% των αλλοδαπών γυναικών εργάζονται στις κόκκινες βιτρίνες προέρχονται από την Αλβανία και το Κόσοβο. Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε μετά τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία. Όπως και στην Ολλανδία, Αλβανίδες που «εκπαιδεύθηκαν» στην Ελλάδα με ελληνικά πλαστά διαβατήρια «εργάζονται» στην Αμβέρσα. Η κατάσταση μαζικής διακίνησης ελληνικών διαβατηρίων έχει ανησυχήσει ιδιαίτερα τις ελληνικές αρχές προξενικές και άλλες τόσο στο Βέλγιο όσο και στην Ελλάδα.

Στη Μεγάλη Βρετανία³⁸ έρευνα που έγινε το 1987 αναφέρθηκε στην άλλη μορφή εμπορίας γυναικών με σκοπό το γάμο. Σύμφωνα με άρθρο που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα Independent³⁹ το 2000 το 80% των κοριτσιών που εργάζονται στους οίκους ανοχής και τα Ινστιτούτα Μασάζ είναι ξένα, πολλά από αυτά προέρχονται από χώρες της πρώην ΕΣΣΔ.

Στη Γερμανία⁴⁰ μόνο οι Γερμανίδες εργάζονται νόμιμα στη βιομηχανία του σεξ. Ωστόσο υπολογίζεται ότι το 75% των εκδιδόμενων γυναικών είναι ξένες που εργάζονται παράνομα. Ιδιοκτήτες μπαρ

ή οίκων ανοχής κανονίζουν πλαστούς γάμους με αλήτες ή άνδρες που έχουν κάποιο χρέος και τις γυναίκες που εκδίδονται γι' αυτούς ώστε να αποφεύγουν τα προβλήματα με τις αρχές. Οι γυναίκες βρίσκονται υπό επίβλεψη και σε απομόνωση. Αν θελήσουν να αμυνθούν και να αναφέρουν το γεγονός αντιμετωπίζουν απέλαση. Υπολογίστηκε ότι το 90% των ξένων γυναικών που εργάζονται σε οίκους ανοχής παράνομα όταν ανακαλύπτονται απελαύνονται ενώ οι ιδιοκτήτες/διευθυντές σπάνια δικάζονται.

Στην Αυστρία⁴¹ η εμπορία γυναικών έχει ως χώρες προέλευσης την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Το 1995 υπήρχαν 670 νόμιμα και 4.300 παράνομα εκδιδόμενες γυναίκες.

Στην Ιταλία⁴² η πορνεία είναι επιχείρηση με ξένες γυναίκες. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της ερευνήτριας G. Campani στο σύνολο των εκδιδόμενων γυναικών της χώρας οι ξένες αποτελούσαν το 75-80% και στο Μιλάνο το 80%. Άλλα στοιχεία δείχνουν ότι αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των καταδικασθέντων για εμπορία γυναικών στην περίοδο 1990-1994. Οι συνθήκες ζωής των εκδιδόμενων γυναικών εξαρτώνται από την προηγούμενη ζωή τους (αν ήταν ιερόδουλες ή όχι) και την βία που είχαν υποστεί στη χώρα προέλευσης. Οι περισσότερες ξένες που εκδίδονται σε διαμερίσματα, στους δρόμους και σε δημόσια μέρη είναι Ρωσίδες, Κολομβιανές και Αργεντινές. Η κρυφή πορνεία ασκείται σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, ελέγχεται από πρακτορεία ή μαστροπούς: οι περισσότερες εκδιδόμενες σ' αυτούς τους χώρους προέρχονται από την Ανατολική Ευρώπη (Πολωνία, Ρουμανία, Ουκρανία) και σε μικρότερους αριθμούς από τις Φιλιππίνες.

Και σε άλλες χώρες της ΕΕ και Ευρωπαϊκές χώρες που δεν ανήκουν στην Ένωση παρουσιάζεται έντονο το φαινόμενο της παράνομης διακίνησης και εμπορίας γυναικών και ανηλίκων.⁴³

Στην Ελλάδα οι δραματικές και απάνθρωπες συνθήκες στις οποίες ζουν οι εκδιδόμενες αλλοδαπές γυναίκες περιγράφονται από την έρευνα του Γ. Λάζου⁴⁴ που έδειξε ότι 26-28% των αλλοδαπών εκδιδομένων γυναικών εντάχθηκε στο χώρο της πορνείας με τη χρήση άμεσης και παρατεταμένης ψυχικής ή/και σωματικής βίας. Καμμία από αυτές δεν είχε τη δυνατότητα άρνησης. Εξευτελισμός από τον προαγωγό και τον πελάτη, εκβιασμός π.χ. κατάδοση στις αρχές, αποκλεισμός ικανοποίησης βασικών αναγκών (πείνα, δίψα), ξυλοδαρμός, καταστροφή προσωπικών αντικειμένων, κατακράτηση χρημάτων, απειλές, ακόμη και δολοφονίες. Το 20-23% γνώριζε το σκοπό για τον οποίο ερχόταν στη χώρα μας. Η ίδια έρευνα⁴⁵ κατέληξε σε ένα εντυπωσιακό αποτέλεσμα: Το 36% των εκδιδομένων αλλοδαπών γυναικών χαρακτηρίζεται από σαφή απώλεια της αίσ-

θησης του χώρου -μόνο το 27% ήξεραν σε πιο σημείο της Αθήνας βρίσκονταν ενώ το 32% δεν γνώριζαν που βρίσκεται η Αθήνα!!- και του χρόνου: Το 33% δεν γνώριζε τι μέρα είναι, το 56% αγνοούσε την ημερομηνία (παρουσιάστηκαν αποκλίσεις μέχρι 8 ημερών) ενώ το 10% το μήνα. Σχετικά με το τρέχον έτος 4% έδωσαν απαντήσεις όπως 1995, 1996, 1994 έχουμε κάπου εκεί. Η εικόνα που προσλαμβάνουν για το εξωτερικό-κοινωνικό περιβάλλον δια μέσου των δουλεμπόρων, πελατών και αστυνομικών με τους οποίους έρχονται σε επαφή είναι εχθρική.

Η μελέτη της Αδέσμευτης Κίνησης Γυναίκων⁴⁶ συγκέντρωσε στοιχεία από άτομα που ασχολούνται με τα θέματα των ομοεθνών τους και από μαρτυρίες γυναικών που εκδίδονται. Η πορνεία στην Ελλάδα ασκείται σε μπαρ, ξενοδοχεία, ινστιτούτα μασάζ. Παρουσιάζονται και πρωτότυπες μορφές όπως περιφερόμενα πούλμαν σε επαρχιακές πόλεις, παραγγελίες βουλγάρων γυναικών βάσει ειδικών χαρακτηριστικών στο Νομό Έβρου, παραγγελίες γυναικών βάσει επιθυμιών των πελατών για Σαββατοκύριακο ή εβδομάδα, έκδοση Αλβανίδων με απειροελάχιστες αμοιβές πολλές φορές από τους συζύγους τους κυρίως στα Ιωάννινα κ.λπ. Γραφεία φέρνουν γυναίκες ως «καλλιτέχνιδες» με άδεια παραμονής και εργασίας για 6 μήνες, μετά την παρέλευση των οποίων δεν έχουν δικαίωμα να παραμείνουν στην Ελλάδα. Η πορνεία των μπαρ και των ξενοδοχείων τελεί εν γνώσει της αστυνομίας. Οι ξένες δεν μπορούν να «κάνουν πεζοδρόμιο» γιατί δεν έχουν άδεια παραμονής και κινδυνεύουν να συλληφθούν και να απελαθούν, ιδιαίτερα οι έγχρωμες που δεν περνούν απαρατήρητες όπως οι γυναίκες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Δεν μπορούν να έλθουν σε επαφή με άλλους ανθρώπους γιατί τις μετακινούν συνέχεια. Συνήθως μένουν 6 μήνες στην Αθήνα, 6 στην Κύπρο και μετά στέλνονται αλλού με αποτέλεσμα να χάνονται τα ίχνη τους.

Η έρευνα για την εξαναγκαστική πορνεία των αλλοδαπών γυναικών⁴⁷ στο ερώτημα ποιο συνειρμό σας προκαλεί ο όρος «αλλοδαπή γυναίκα» το 16% των Ελλήνων ταυτίζει την αλλοδαπή με επαγγέλματα χαμηλού κύρους (οικιακή βοηθός, σε μπαρ, ινστιτούτα, μαύρη εργασία) που μπορεί έμμεσα να συνδεθεί με το χαρακτηρισμό «πόρνη» που δίνει το 2%.

Οι εφημερίδες⁴⁸ μας πληροφορούν ότι οργανωμένες συμμορίες στην Ευρώπη βγάζουν με τη βία γυναίκες στο πεζοδρόμιο. Όσες γυναίκες είχαν το θάρρος να μιλήσουν για τις εμπειρίες τους, έκαναν λόγο για βασανιστήρια και ακρωτηριασμούς από τους «προστάτες» τους. Οι συνθήκες διαβίωσης είναι πολύ άσχημες για τις γυναίκες που εργάζονται στα μπαρ και σε ξενοδοχεία: ζουν πολλές

μαζί σε δωμάτια-γκέτο και παρακολουθούνται. Οι αναφορές των εφημερίδων στην παιδική πορνεία αφορούν συνήθως άλλες χώρες, και μόνο τραγικές περιπτώσεις όπως π.χ. 13χρονη Αλβανίδα που εξέδιδε συμπατριώτης της σε 40-50 πελάτες την ημέρα σε αθηναϊκή αστική πολυκατοικία, της οποίας η μητέρα στην Αλβανία φοβόταν μήπως την ίδια μοίρα έχουν και τα άλλα παιδιά της. Αναφορές υπάρχουν για πορνοταινίες με ανήλικα που κατασχέθηκαν σε βιντεοκλάμπ της Αττικής.

Ε. Γιατί τα θύματα υποχωρούν, δεν αντιδρούν και δεν καταγγέλουν⁴⁹

Η εμπορία με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση περιλαμβάνει μία ομάδα που συνίσταται από γυναίκες που επιθυμούν να εργαστούν στη βιομηχανία τους σεξ μέχρι γυναικόπαιδα που τα απήγαγαν και τα ανάγκασαν ή τα εξαπάτησαν. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που συγγενείς ή φίλοι (ακόμη και ο ίδιος ο πατέρας, θείοι κ.λπ.) σπρώχνουν τις γυναίκες και τα ανήλικα στη βιομηχανία του σεξ. Σε μερικές γυναίκες είχαν γίνει προτάσεις για νόμιμη εργασία και αργότερα τις ξεγέλασαν ενώ άλλες γνώριζαν ότι θα εργαστούν σαν ιερόδουλες. Άνεργες ή γυναίκες που δεν είχαν ποτέ εργαστεί πείθονται εύκολα ότι στην χώρα υποδοχής τις περιμένει μια καλή δουλειά ως σερβιτόρα, οικιακή βοηθός, βοηθός ηλικιωμένων, μανεκέν, χορεύτρια κ.λπ. με καλές αποδοχές. Μερικές υποπτεύονται ή έχουν ακούσει ότι αυτό σημαίνει πορνεία. Ωστόσο η χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης στον τόπο τους και η επιθυμία απόλαυσης των αγαθών της καταναλωτικής κοινωνίας, αποτελούν πειρασμό για τις γυναίκες που πέφτουν ευκολότερα θύματα των διαφόρων παγίδων που στήνουν οι σωματέμποροι. Η φτώχεια και η μιζέρια δεν τους επιτρέπουν ισχυρά αποθέματα αντίστασης στον πειρασμό. Αλλά και εκείνες που έχουν επίγνωση του είδους της εργασίας, στη συνέχεια στερούνται τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και εργάζονται κάτω από συνθήκες δουλειάς. Θύματα απαγωγής προέρχονται από κάθε χώρα και κάθε κοινωνική τάξη. Ακόμα και στις χώρες της ΕΕ οργανωμένοι κακοποιοί μπορεί να απαγάγουν κορίτσια και να τα αναγκάσουν να εργαστούν ως πόρνες σε χώρες της Αφρικής ή του Αραβικού κόσμου. Η άγνοια της γλώσσας, η απομόνωση και η έλλειψη ευαισθησίας των γηγενών για την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των αλλοδαπών συμβάλλουν στην κατάσταση χωρίς ελπίδα που αντιμετωπίζουν τα θύματα. Ένα κορίτσι από ορεινή περιοχή της χώρας της δεν μπορεί να αντιδράσει. Και αν αντιδράσει σκέφτεται τι θα γίνει μετά. Όταν αντιδρούν αρχίζει νέος κύκλος βίας με σκοπό να τις μετατρέψουν

σε πειθήνια όργανα. Μία βασική κίνηση των μαστροπών είναι η απομόνωση από το περιβάλλον, η οποία επιτυγχάνεται εύκολα διότι το θύμα δεν γνωρίζει την γλώσσα και συνήθως βρίσκεται παράνομα στη χώρα. Υποχρεώνουν τις γυναίκες να τους παραδώσουν το διαβατήριό τους και τις αναγκάζουν να ζουν και να εργάζονται στο ίδιο μέρος, περιορίζοντας την ελευθερία τους και απαγορεύοντάς τους να βγουν έξω από τους χώρους εργασίας χωρίς άδεια. Η απομόνωση καθιστά τη γυναίκα ευάλωτη και σε άλλες μορφές καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της π.χ. κατακράτηση των χρημάτων της, εκφοβισμό, ώθηση στην εξάρτηση από οινόπνευμα και ναρκωτικά. Η υποταγή των γυναικών εξασφαλίζεται με απειλές κατά των δικών τους ή και των ίδιων. Οι μαστροποί δεν διστάζουν να δείξουν ένα κομμένο χέρι ή πόδι κάποιας ανυπάκουης: με απειλές και βία τις υποχρεώνουν να εργάζονται πολλές ώρες χωρίς να έχουν δικαίωμα να αρνηθούν την επίσκεψη πελατών. Ο φόβος, ο σωματικός πόνος, το άγχος, ο βιασμός αποτελούν την καθημερινή πραγματικότητα μιας αναγκαστικά εκδιδόμενης αλλοδαπής γυναίκας. Η ψυχολογική και σωματική βία μπορεί να προέρχεται από τον άνθρωπο με τον οποίο συνδέεται ή από κάποιο έμπορο ναρκωτικών που τους προμηθεύει τη δόση τους. Οι εκμεταλλευτές επιβάλλουν να τους αποκαλούν τα θύματά τους «αφεντικά», τονίζοντας τη σχέση αφέντη και δούλας. Επομένως, όποια επιθυμεί να ξεφύγει από το «κύκλωμα» αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες, π.χ. αντίποινα, δεν μπορεί να βρει άλλη εργασία, ανυπαρξία κέντρων υποδοχής των θυμάτων κ.λπ. Συχνά απειλούν ότι θα πληροφορήσουν την οικογένεια του θύματος ότι αυτή εργάζεται στο εξωτερικό ως ιεροδόουλη. Το δικό τους δράμα ζουν και οι γονείς οι οποίοι ξέρουν ότι τα παιδιά τους έχουν παντρευτεί και εργάζονται σε διάφορες χώρες της Ευρώπης. Συχνά εκείνοι που μαθαίνουν δεν μιλάνε γιατί φοβούνται για τα υπόλοιπα παιδιά τους. Οι μαρτυρίες γυναικών που κατάφεραν να δραπετεύσουν από τους βασανιστές τους και να γλυτώσουν είναι συγκλονιστικές.

Η έρευνα του Γ. Λάζου⁵⁰ επιχειρεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα γιατί οι αλλοδαπές εκδιδόμενες γυναίκες ανέχονται το καθεστώς βίας των προαγωγών, παραμένουν στα πλαίσιά του και δεν καταγγέλλουν τους εκμεταλλευτές-βασανιστές τους: α) η μία στις 5 εκτιμά ότι αποτελεί την καλύτερη εναλλακτική λύση για τη ζωή της, της παρέχει περισσότερα χρήματα για την ικανοποίηση καταναλωτικών αναγκών ή τη στήριξη εξαρτημένων από αυτήν ατόμων, ή την αγορά ναρκωτικών. β) Η πλειονότητα των αλλοδαπών εκδιδόμενων γυναικών χαρακτηρίζεται από βουλευτική αδράνεια που ορίζεται ως σύνθεση φόβου, ρουτίνας, σωματικής και ψυχικής ε-

ξάντλησης, αίσθημα ματαιότητας και γενίκευσης ότι «παντού τα ίδια είναι» και ενός κοινωνικού περιβάλλοντος που εκλαμβάνεται όχι άδικα ως εχθρικό.

Η έρευνα της Αδέσμευτης Κίνησης Γυναίκων⁵¹ έδειξε ότι το 93% των Ελλήνων και Ελληνίδων πιστεύουν ότι οι αλλοδαπές εξαναγκάζονται να εκδίδονται ενώ το 87% θεωρούν ότι το κάνουν για οικονομικούς λόγους και το 7% γιατί το επιθυμούν. Στην ερώτηση τι πιστεύετε ότι μπορεί να επιφέρει η αλλοδαπή πορνεία στη χώρα μας το 52% πιστεύει ότι θα φέρει μετάδοση των αφροδισίων νοσημάτων, το 61% τη μείωση της δουλειάς των Ελληνίδων, το 52% την αύξηση της ανδρικής βίας. Το 32% την αύξηση της εγκληματικότητας και το 12% την αύξηση του τουρισμού!!!

Άλλη έρευνα⁵² έδειξε ότι τα θύματα δεν καταγγέλλουν τους εκμεταλλευτές τους είτε γιατί ζουν παράνομα στην Ελλάδα, είτε γιατί εκδίδονται παράνομα, είτε γιατί βρίσκονται υπό καθεστώς νόμιμου φόβου και απειλών είτε γιατί έχουν διαπροσωπική σχέση με το δράστη.

Κατά τη γνώμη μας φοβούνται όχι μόνο τους εκμεταλλευτές τους αλλά και τη δική τους αντιμετώπιση από τις αρχές: τη διαπόμηση ή την απέλαση.

Η μελέτη των Λαζαρίδη-Ψημμένου⁵³ αναφέρεται στη σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και κοριτσιών από την Αλβανία, υπογραμμίζοντας ότι μερικά κορίτσια δεν είναι μεγαλύτερα από 12 ετών. Ενώ μερικές ενήλικες γυναίκες μεταναστεύουν για να εργαστούν στη βιομηχανία του σεξ, άλλες στρατολογούνται ως μοντέλα, αρτίστες και υποχρεώνονται να εκδίδονται από ασυνείδητους μαστροπούς και φίλους. Οι Αλβανίδες στην Ελλάδα βρίσκονται στο κατώτερο σκαλοπάτι της κλίμακας της βιομηχανίας του σεξ διότι θεωρούνται βρώμικες, αμόρφωτες και φτηνές. Εκδίδονται στο δρόμο, αμείβονται ελάχιστα και εκτελούν τις πιο επικίνδυνες δραστηριότητες (π.χ. σεξ χωρίς προφυλακτικό). Καθώς στην Αλβανία η πορνεία θεωρείται έγκλημα και άτιμη πράξη, οι Αλβανίδες εκδιδόμενες γυναίκες στην Ελλάδα είναι αναγκασμένες να ζουν ανάμεσα σε δυο κόσμους που ούτε ο ένας ούτε ο άλλος τις αποδέχονται.

Υπάρχει τρόπος να ξεφύγουν από το κύκλωμα; Ο τύπος⁵⁴ μας πληροφορεί ότι υπάρχουν μόνο 4 τρόποι: να τρελλαθούν, να βρίσκονται σε κατάσταση προχωρημένης εγκυμοσύνης οπότε είναι άχρηστες για το μαστροπό, να τις βοηθήσει ένας πελάτης και η τελευταία διέξοδος είναι ο θάνατος.

Η κατάσταση που περιγράφεται πάρα πάνω δείχνει ότι η εμπορία γυναικών και παιδιών αποτελεί καταπάτηση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁵⁵ Στις ανεπτυγμένες χώρες διέλευσης και υποδοχής

που είναι οι περισσότερες χώρες της ΕΕ παραβιάζονται τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες όπως: α) στέρηση της ελευθερίας της εργασίας και της σεξουαλικότητας: οι γυναίκες είναι αναγκασμένες να εκδίδονται, δεν έχουν την επιλογή να εργάζονται ως ιερόδουλες ή όχι χωρίς να μπορούν να φύγουν ή να αλλάξουν τις συνθήκες εργασίας τους, β) απειλή και βία κατά της σωματικής και ψυχικής τους ακεραιότητας: οι γυναίκες εξεπατώνται, βιάζονται σωματικά και ψυχολογικά, παραβιάζεται το δικαίωμα για αυτοδιάθεση και είναι θύματα οικονομικής εκμετάλλευσης, γ) η εμπορία παιδιών για τη βιομηχανία του σεξ, ή/και για υποχρεωτική εργασία ως επαίτες αποτελεί σοβαρή καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

2.3. Διεθνή κείμενα που αφορούν την εμπορία γυναικών και παιδιών

Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΟΔΔΑ) του 1948 ορίζει ότι κανείς δεν μπορεί να είναι σκλάβος ή δούλος και ότι το δουλεμπόριο πρέπει να απαγορευθεί σε όλες του τις μορφές (άρθρο 4).⁵⁶ Αποτελεί την πρώτη απόπειρα νομομαθών και πολιτικών να καθορίσουν κοινές αξίες στην ανθρώπινη κοινωνία και να οικοδομήσουν μία διεθνή τάξη που να στηρίζεται στην προστασία των ελευθεριών και θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Συμπληρώθηκε από δύο Διεθνή Σύμφωνα (Covenants)⁵⁷ που ορίζουν ότι κανείς δεν θα υποστεί βασανιστήρια, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση και ότι η δουλεία και το δουλεμπόριο σε όλες τους τις μορφές θα πρέπει να απαγορεύεται». Η σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την κατάργηση της εμπορίας ανθρώπων και την εκμετάλλευση της πορνείας άλλων⁵⁸ ορίζει ότι: τα μέρη της παρούσας σύμβασης συμφωνούν να τιμωρούν κάθε άτομο το οποίο για να ικανοποιήσει αλλότρια πάθη προτρέπει, παρασύρει ή αποπλανεί προς το σκοπό της πορνείας άλλο άτομο ή εκμεταλλεύεται την πορνεία άλλου ατόμου έστω και με τη συγκατάθεση του ατόμου αυτού⁵⁹. Η Διακήρυξη για την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών⁶⁰ αναφέρει ότι όλα τα κατάλληλα μέτρα θα πρέπει να ληφθούν για την καταπολέμηση όλων των μορφών εμπορίας γυναικών και την εκμετάλλευση της πορνείας γυναικών (άρθρο 8) ενώ η Σύμβαση με τον ίδιο τίτλο αποτελεί ένα πολύ ισχυρό εργαλείο που έχει επικυρωθεί από τα περισσότερα κράτη του ΟΗΕ και από την Ελλάδα το 1983.⁶¹

Η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Βιέννη 1993)⁶² ορίζει ότι «η βία που βασίζεται στο φύλο και όλες οι μορφές της σεξουαλικής παρενόχλησης και εκμετάλλευσης, περιλαμβανο-

μένων εκείνων που προέρχονται από πολιτισμική προκατάληψη και διεθνή εμπορία είναι ασυμβίβαστες με την αξιοπρέπεια και την αξία του ανθρώπου και πρέπει να εξαλειφθούν». Θεωρείται ότι ασκείται βία στο θύμα (την εκδιδόμενη γυναίκα) όταν την ξεριζώνουν από το περιβάλλον της με ψεύτικες υποσχέσεις και την εξαναγκάζουν χωρίς τη θέλησή της σε σεξουαλικές δραστηριότητες.

Σε όλες τις Συνδιασκέψεις Γυναικών του ΟΗΕ αναφέρεται το θέμα της εμπορίας. Στο Μεξικό⁶³ το 1975 υπογραμμίζεται ότι πρέπει να ληφθούν νομοθετικά και άλλα μέτρα για την καταπολέμηση της πορνείας και της παράνομης εμπορίας γυναικών και ιδιαίτερα κοριτσιών. Στην Κοπεγχάγη⁶⁴ το 1980 αναφέρονται στο θέμα της εκμετάλλευσης της πορνείας άλλων και της εμπορίας ατόμων και ιδιαίτερα γυναικών. Στο Ναϊρόμπι⁶⁵ το 1985 θεωρούνται οι γυναίκες θύματα εμπορίας και ακούσιες πορνείας σκλάβες η αναγκαστική πορνεία ως μορφή σκλαβιάς που επιβάλλεται στις γυναίκες από τους μαστροπούς, δίνοντας έμφαση στα αίτια που αφορούν τις χώρες προέλευσης και τις γυναίκες. Στην 4^η Συνδιάσκεψη Γυναικών στο Πεκίνο το 1995⁶⁶ τα προβλήματα της βίας κατά των γυναικών και της εμπορίας για σεξουαλική εκμετάλλευση εξετάστηκαν και η απαγόρευση της εμπορίας για σεξουαλική εκμετάλλευση θεωρήθηκε ως «θέμα επείγουσας διεθνούς φροντίδας».

Και άλλα κείμενα του ΟΗΕ⁶⁷ αναφέρονται στη σεξουαλική εκμετάλλευση και την εμπορία γυναικών και προτείνουν μέτρα πρόληψης και καταστολής. Η Επιτροπή του ΟΗΕ για την Πρόληψη του Εγκλήματος και την Ποινική Δικαιοσύνη θεωρεί ότι η βία κατά των γυναικών καταπατεί και τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Σε διάφορες συνδιασκέψεις και σε αρκετά κείμενα του ΟΗΕ⁶⁸ αναφέρονται η σεξουαλική εκμετάλλευση και η εμπορία γυναικών και ανηλίκων. Η συνδιάσκεψη που έγινε το 1995 στην Ολλανδία εξέτασε το πρόβλημα της εμπορίας γυναικών και πρότεινε μέτρα πρόληψης και καταστολής. Η Επιτροπή του ΟΗΕ για την Πρόληψη του Εγκλήματος και την Ποινική Δικαιοσύνη θεωρεί ότι η βία κατά των γυναικών καταπατεί και τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Το 2000 υιοθετήθηκε υπό την αιγίδα του ΟΗΕ⁶⁹ η Σύμβαση κατά του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος και τα 2 Πρωτόκολλα που τη συνοδεύουν. Το πρώτο πρωτόκολλο αφορά την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της παράνομης διακίνησης και εμπορίας γυναικών και παιδιών. Προβλέπει μέτρα για τη φυσική, ψυχολογική και κοινωνική αποκατάσταση των θυμάτων, για κατοικία, συμβουλές, πληροφόρηση ιατρική και υλική βοήθεια, καθώς και ευκαιρίες εκπαίδευσης, ειδικεύσης και απασχόλησης.

Πολλά Ευρωπαϊκά κείμενα που αναφέρονται στα ανθρώπινα δικαιώματα καταδικάζουν τη δουλεία. Ενδεικτικά αναφέρονται η Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών⁷⁰ που ψηφίστηκε στη Ρώμη το 1950 και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα⁷¹ (άρθρο 4) του Συμβουλίου της Ευρώπης. Στην ΕΕ⁷² ο σεβασμός και η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών ανήκουν στην αρμοδιότητα των κρατών μελών. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ προβλέπει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (άρθρο ΣΤ). Η Επιτροπή της ΕΕ για τα Δικαιώματα της Γυναίκας⁷³ στις διεθνείς συσκέψεις όπου λαμβάνει μέρος δύο φορές το χρόνο υποβάλλει προτάσεις για την καταπολέμηση του φαινομένου. Η Ευρωπαϊκή Συνδιάσκεψη για την εμπορία γυναικών που οργανώθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ) στη Βιέννη το 1996 συζήτησε το πρόβλημα και διατύπωσε συγκεκριμένες συστάσεις δράσης για την καταπολέμηση της εμπορίας γυναικών για σεξουαλική εκμετάλλευση και παροχή βοήθειας στα θύματα. Το Συμβούλιο της ΕΕ⁷⁴ ανήγγειλε το 1997 συλλογική δράση για την καταπολέμηση της εμπορίας γυναικών και της εμπορικής εκμετάλλευσης των παιδιών. Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων⁷⁵ με δύο ανακοινώσεις (το 1996 και το 1998) αναφέρει τις ενέργειες για την καταπολέμηση της σωματεμπορίας γυναικών.

Η Διακήρυξη (1959) και η Σύμβαση (1989) του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού θεωρεί την εμπορία παιδιών ως εκμετάλλευση και καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων τους και στο άρθρο 34 απαιτεί από τα συμβαλλόμενα μέρη να προσπατήσουν τα παιδιά από όλες τις μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης και κατάχρησης και προτείνει μέτρα σε εθνικό, διμερές και διεθνές επίπεδο.⁷⁶

Η ομόφωνη υιοθέτηση τον Ιούνιο του 1999 της Σύμβασης 182 (άρθρο 3) στη Συνδιάσκεψη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας⁷⁷ για την εξάλειψη των χειρότερων μορφών παιδικής εργασίας αναφέρεται σε όλες τις πρακτικές που είναι πιθανό να βλάψουν την υγεία, την ασφάλεια και την ηθική των παιδιών και ανάμεσα στα άλλα στην σκλαβιά των παιδιών, την πορνεία και πορνογραφία.

Η εμπορία γυναικών και παιδιών για σεξουαλική εκμετάλλευση είναι τελείως ασυμβίβαστη με όλα τα παραπάνω κείμενα. Ωστόσο, τα υπάρχοντα κείμενα και εργαλεία του ΟΗΕ και των άλλων διεθνών Οργανισμών δεν αντιμετωπίζουν ουσιαστικά το πρόβλημα της ε-

μπορίας.⁷⁸ Η εφαρμογή τους εξαρτάται από τη συνειδητοποίηση του προβλήματος σε εθνικό επίπεδο. Τα κράτη που κάνουν «εξαγωγή» αυτού του τύπου θυμάτων δεν έχουν συνείδηση του προβλήματος ή δεν θέλουν να το αναφέρουν. Αλλά και οι χώρες «εισαγωγής» δεν φαίνονται πρόθυμες να εφαρμόσουν τις συμβάσεις που έχουν υπογράψει.

3. Η ΠΑΡΑΝΟΜΗ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΩΝ ΩΣ ΕΠΙΚΕΡΔΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΜΕ ΕΛΑΧΙΣΤΟΥΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΜΑΣΤΡΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΑΛΛΟΥΣ ΜΕΣΟΛΑΒΗΤΕΣ

Οι προαγωγοί αποκομίζουν τεράστια κέρδη υποχρεώνοντας γυναίκες και παιδιά στην πορνεία ενώ οι κίνδυνοι που διατρέχουν δεν είναι μεγάλοι και οι ποινές όταν συλληφθούν είναι ασήμαντες. Η πραγματοποίηση πολύ μεγάλων κερδών σε συνδυασμό με το χαμηλό κόστος της «επένδυσης» (εξεύρεση και μεταφορά του θύματος) και την ατιμωρησία, επιτρέπει την επέκταση της διαφθοράς όχι μόνο στους κύκλους της άμεσης δίωξης αλλά και σε φορείς εξουσίας. Πρόκειται για μια καλά οργανωμένη «βιομηχανία» με πολιτική υποστήριξη και μεγάλους οικονομικούς πόρους στις χώρες προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής.

3.1. Η εμπορία γυναικών και παιδιών ως επιχείρηση

Η εμπορία γυναικών και παιδιών είναι μία κερδοφόρα επιχείρηση⁷⁹ αφού οι μαστροποί και τα διεθνή εγκληματικά κυκλώματα έχουν σημαντικά κέρδη με πολύ μικρούς κινδύνους για τους σωματεμπόρους. Έχουν υιοθετήσει τα πρότυπα της λειτουργίας κανονικών επιχειρήσεων. Χρησιμοποιούν στρατηγικές αύξησης της πελατείας, προώθησης των «προϊόντων» με τη διαφήμιση.

Αν και δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία και είναι δύσκολο να υπάρξουν αριθμοί μερικές εκτιμήσεις δίνουν μια ιδέα για τα ποσά που διακινούνται. Από το ΔΟΜ και άλλες πηγές⁸⁰ υπολογίστηκε ότι στην Ευρώπη κάθε μαστροπός κερδίζει το χρόνο από μια γυναίκα 110.000 ευρώ δηλαδή 37 εκατομμύρια δραχμές!!! Το κέρδος από τη σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και παιδιών υπολογίστηκε σε 5 δισεκατομμύρια δολάρια το χρόνο⁸¹ το 1996 ενώ ο ΟΗΕ εκτίμησε το εισόδημα από την εμπορία γυναικών σε 8 δισ. το χρόνο⁸² για το 1999.

Στην Ολλανδία⁸³ υπάρχουν οι δρόμοι με τα κόκκινα φώτα όπου οι πελάτες διαλέγουν τις γυναίκες που βρίσκονται μέσα σε βιτρίνες.

Μία γυναίκα κερδίζει 300 δολάρια από τα οποία μπορεί να κρατήσει τα 200. Όταν όμως είναι θύμα παράνομης διακίνησης και εμπορίας νέα και όμορφη μπορεί να κερδίσει μέχρι 500 δολάρια από τα οποία ο μαστροπός της επιτρέπει να κρατήσει μόνο 25. Επειδή το θύμα εργάζεται πολλές ώρες την ημέρα, σχεδόν όλες τις ημέρες της εβδομάδας η εμπορία γυναικών είναι προσοδοφόρα επιχείρηση. Κάθε «κόκκινη βιτρίνα», «ενοικιάζεται» από ιδιοκτήτες (μεταξύ των οποίων υπάρχουν και Έλληνες) σε 3 γυναίκες. Έτσι ιδιοκτήτης που εκμεταλλεύεται 4-5 βιτρίνες, ή μαστροποί ιδιαίτερα Αλβανοί μαφιόζοι που εκμεταλλεύονται δεκάδες γυναίκες δίνοντάς τους «ψίχουλα» κερδίζουν τεράστια ποσά την ημέρα χωρίς να εργάζονται.

Η πορνογραφία επίσης αποφέρει τεράστια κέρδη.⁸⁴ Σύμφωνα με δημοσιογραφικές εκτιμήσεις περίπου 10.000 τοποθεσίες (sites) στο internet αποφέρουν έσοδα 1 δισ.το χρόνο τα οποία προέρχονται κυρίως από συναλλαγές με τη χρήση ηλεκτρονικών καρτών. Ένας μεγάλος αλλά άγνωστος αριθμός των «πρωταγωνιστών» γυναικών και κυρίως των παιδιών είναι θύματα παράνομης διακίνησης και εμπορίας.

Στην Ελλάδα η παράνομη διακίνηση και εμπορία γυναικών και παιδιών αποφέρει κέρδη εκατομμυρίων δολαρίων.⁸⁵ Η έρευνα του Γ. Λάζου⁸⁶ υπολογίζει το εισόδημα των προαγωγών σε 70 δισ. δραχμές. Για κάθε εκατομμύριο που «επενδύεται» στην είσοδο και εκμετάλλευση μιας ξένης γυναίκας ο εκμεταλλευτής κερδίζει 27 εκατομμύρια. Σύμφωνα με δημοσιογραφικές πληροφορίες⁸⁷ στην Ελλάδα ο συνολικός τζίρος για το 1998 κυμαινόταν μεταξύ 15 και 20 δισ. δραχμές και το έτος 2000 σε περισσότερο από 500 δισ. δραχμές!!! Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η επιχείρηση της οποίας τα κέρδη αυξάνονται ταχύτερα από οποιαδήποτε άλλη.

3.2. Η παράνομη διακίνηση και εμπορία ως εγκληματική πράξη

Η παράνομη διακίνηση και εμπορία γυναικών και παιδιών είναι εγκληματικές πράξεις που επεκτείνονται σε διεθνές επίπεδο όπου το πολιτιστικό υπόβαθρο είναι διαφορετικό. Άλλες είναι οι ευρωπαϊκές αντιλήψεις και άλλες αυτές των χωρών της Ασίας και της Αφρικής. Υπάρχει μεγάλη τεχνική και νομική δυσκολία διότι μία εγκληματική πράξη πρέπει να χαρακτηρίζεται το ίδιο εγκληματική από κάθε χώρα που περνάει το θύμα.⁸⁸ Σε μερικές χώρες η εμπορία γυναικών δεν θεωρείται εγκληματική πράξη και γίνεται μέσω ταξιδιωτικών γραφείων. Στην Ελλάδα αλλοδαποί και Έλληνες μαστροποί επιδίδονται στο «ξέπλυμα χρήματος» που προέρχεται από πορνεία, εμπόριο όπλων και ναρκωτικών επενδύοντας στο χρηματιστήριο και

αγοράζοντας πολυτελή ακίνητα (βίλες, πανάκριβα διαμερίσματα, παραθαλάσσιες εκτάσεις σε νησιά κ.λπ.).

Α) Οι μαστροποί και οι συνεργάτες τους

α) *Ποιοί είναι οι εγκληματίες μαστροποί.*⁸⁹ Σε όλες τις χώρες της ΕΕ αν και υπάρχουν μεμονωμένοι μαστροποί οι οποίοι εκμεταλλεύονται λίγες γυναίκες, οι περισσότεροι ανήκουν σε οργανωμένα κυκλώματα (μαφίες). Στις περισσότερες χώρες οι προαγωγοί διακρίνονται:⁹⁰ i) σε μικρούς που στρατολογούν 1-2 γυναίκες τις οποίες συνοδεύουν στη χώρα υποδοχής ή κανονίζουν τη μεταφορά και την παράδοσή τους στη λέσχη ή στον οίκο ανοχής, ii) σε μεγάλους που στρατολογούν γυναίκες από πολλές χώρες μέσω των κυκλωμάτων τους για να εργαστούν ως αρτίστες, ή χορεύτριες, τις εφοδιάζουν αν χρειαστεί με ψεύτικα διαβατήρια και τις πωλούν σε τρίτους, iii) σε μεσαίους οι οποίοι ειδικεύονται στην εμπορία γυναικών από 1 ή 2 χώρες και τις χρησιμοποιούν σε δικές τους λέσχες και οίκους ανοχής. Οργανωμένες συμμορίες στην Ευρώπη βγάζουν με τη βία γυναίκες στο πεζοδρόμιο. Ανυπεράσπιστες γυναίκες από το Κοσσυφοπέδιο εξωθούνται στην πορνεία από αδίστακτες συμμορίες εγκληματιών με μακρά εμπειρία στο λαθρεμπόριο γυναικόπαιδων. Οι νεοφερμένες στην Ευρώπη βρίσκονται συνεχώς υπό την επίβλεψη ενός σωματοφύλακα και είναι υποχρεωμένες να δίνουν τις εισπράξεις τους στον προαγωγό τους.

Ειδικότερα στην **Ελλάδα** στα μέσα της δεκαετίας του 1990 η έρευνα Λάζου⁹¹ έδειξε ότι κυριαρχούν 2 τύποι προαγωγών: i) οι μεγάλοι που διακινούν δεκάδες ή εκατοντάδες εκδιδόμενες γυναίκες, που είναι ιδιαίτερα εύποροι έχουν προσωπικό και βλέπουν το μέλλον τους ως προαγωγού με αισιοδοξία και ii) οι μικροί που διακινούν 1-2 εκδιδόμενες γυναίκες, χρειάζονται χρήματα, αισθάνονται την απειλή της αστυνομίας και είναι απαισιόδοξοι για το μέλλον τους. Οι «μεσαίοι» τείνουν να εξαφανιστούν ή να περιθωριοποιηθούν. Έλληνες και ξένοι αγοράζουν, εκμεταλλεύονται και μεταπωλούν τις γυναίκες: Ιδιοκτήτες μπαρ, οίκων ανοχής, μπαρ, ντίσκο κ.λπ. οικοδόμοι, ταξιτζήδες, ακόμη και ιδιοκτήτες διαφημιστικών γραφείων μεταξύ άλλων κατηγορούνται ότι βιάζουν, εκδίδουν σε δεκάδες πελάτες την ημέρα υποχρεώνοντάς τες να μη φορούν προφυλακτικό και εξαναγκάζοντάς τες σε έκτρωση. Οι «μεγάλοι» οργανώνονται στα πρότυπα των συμμοριών με αρχηγούς επιφανή στελέχη των τοπικών κοινωνιών με μεγάλη οικονομική ευρωστία. Ένα, άγνωστο αν είναι αμελητέο, ποσοστό νεοελλήνων ζει και πλουτίζει με την εξώθηση στην πορνεία, ακόμη και με τη χρήση βίας, νέων αλλοδαπών γυναικών και ανήλικων κοριτσιών. Οι μα-

στροποί ανήκουν σε ένα κύκλωμα που περιλαμβάνει πολλά είδη απατεώνων και εγκληματιών: μαφιόζους, βαποράκια, προστάτες, «συνοδούς», εκβιαστές, απατεώνες ακόμα και δολοφόνους. Έλληνες «επιχειρηματίες» από τη Βόρεια Ελλάδα που πήγαν να κάνουν επενδύσεις στη Βουλγαρία επέλεξαν τον κερδοφόρο αυτό τομέα!!! Οι νεαρές κοπέλες προωθούνται στην πορνεία τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία με τη βοήθεια κατοίκων των παραμεθορίων περιοχών που γνωρίζουν τα περάσματα από τα σύνορα, επίορκων αστυνομικών που κατέχουν θέσεις-κλειδιά και Ελλήνων καταστηματαρχών (μπαρ, κέντρα διασκέδασης κ.λπ.) που έχουν ως στόχο το κέρδος. Στην Ελλάδα οι συλληφθέντες⁹² το 1999 δράστες αδικημάτων που εντάσσονται στην εμπορία ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση είναι κατά σειρά με βάση τα αριθμητικά μεγέθη Έλληνες, Αλβανοί, Ρουμάνοι, Ρώσοι, Βούλγαροι, Ουκρανοί, υπήκοοι Αφρικανικών χωρών κ.α.

Όσον αφορά την εμπορία των παιδιών⁹³ ο μεσολαβητής μπορεί να είναι ένας πράκτορας που αγοράζει τα παιδιά σε χωριά και τα μεταφέρει σε μικρές ή μεγάλες πόλεις όπου τα παραδίδει σε ιδιοκτήτες κρυφών οίκων ανοχής οι οποίοι μπορεί να είναι ιδιώτες ή μέλη εγκληματικών οργανώσεων. Οι προαγωγοί μπορεί να είναι επίσης διεθνή εγκληματικά κυκλώματα που οργανώνουν την εμπορία γυναικών και ανηλίκων σε χώρες όπου μπορούν να εργαστούν στην αναγκαστική πορνεία για άλλα μέλη του κυκλώματος. Όσο μικρότερη είναι η ηλικία τους τόσο πιο ακριβά πωλούνται.

β) *Πως μεταφέρουν οι μαστροποί τις γυναίκες και τα παιδιά.*⁹⁴ Στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης οι γυναίκες από τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης έρχονται με αυτοκίνητο. Π.χ. για την Ολλανδία χρειάζεται ταξίδι λιγότερο από μία ημέρα. Στην Ελλάδα οι περισσότερες γυναίκες, μεταφέρθηκαν μέσω των βορείων χερσαίων συνόρων από από μη νομοθετημένα σημεία συνοριακής διέλευσης. Χιλιάδες γυναίκες και παιδιά έρχονται κρυμμένα σε φορτηγά, με το τρένο, ακόμα και με τα πόδια μέσα από μυστικά περάσματα, με διαβατήριο ή χωρίς, με τουριστικές προξενικές θεωρήσεις βραχείας διάρκειας, και με πλαστές βεβαιώσεις του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ). Αρκετές γυναίκες εισέρχονται νόμιμα στις χώρες της ΕΕ είτε επειδή κατάγονται από χώρες οι υπήκοοι των οποίων δεν χρειάζονται βίζα για να εισέλθουν και να παραμείνουν για σύντομο χρονικό διάστημα, είτε διότι έχουν άδεια εισόδου και σύντομη παραμονής, ή άδεια εργασίας π.χ. χορεύτριας. Στη βουλγαρική πόλη Σαντάνσκι που βρίσκεται κοντά στα Ελληνικά σύνορα βρίσκεται το βαλκανικό κέντρο σωματεμπορίας από όπου διοχετεύονται στην Ελλάδα και Κύπρο

με νόμιμους και παράνομους τρόπους, συνήθως χωρίς διαβατήρια και υγειονομική κάλυψη εκατοντάδες κορίτσια από τη Βουλγαρία, Ουκρανία, Ρωσία, Ρουμανία Μολδαβία και Αλβανία από 16 ετών. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που οι προαγωγοί περνούν τις γυναίκες από τα σύνορα μέσα σε κοντέϊνερ, με κίνδυνο να πάθουν ασφυξία, εκμεταλλευόμενοι τους πλημμελείς ελέγχους στα τελωνεία. Μεγάλος αριθμός περνά τα σύνορα από τη κοιλάδα του Στρυμόνα, τις χαράδρες του Μπέλες και της Ροδόπης, αλλά και τα σύνορα Ελλάδας ΠΔΜΓ (FYROM). Στη Νότια Βουλγαρία γίνεται παζάρι γυναικών στο Σαντάνσκι και Πετρίτσι. Ιδιοκτήτες νυκτερινών κέντρων από την Ελλάδα ή Αλβανοί απεσταλμένοι τους πληρώνουν τους μαστροπούς που τις έφεραν και περιμένουν την κατάλληλη στιγμή να περάσουν τα σύνορα. Στις όχθες του ποταμού Στρυμόνα και της Λίμνης Δοϊράνης διαδραματίζονται δραματικές ανθρώπινες ιστορίες με πρωταγωνιστές απάνθρωπους επαγγελματίες που συγκροτούν τα πιο συμπαγή και στυγνά διασυνοριακά κυκλώματα δουλεμπορίου με θύματα γυναίκες από πολλές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Εξάλλου από τη Βουλγαρία δεκάδες αλλοδαπές οδηγούνται με λεωφορεία και τραίνα κυρίως στη Θεσσαλονίκη που αποτελεί το βασικό σταθμό για πρώτη διαλογή πριν οδηγηθούν σε άλλες πόλεις και στην Αθήνα. Οι περισσότερες γυναίκες που έρχονται από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ περνούν στην Ελλάδα από τη Γιουγκοσλαβία μεταφέρονται στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις. Η προώθησή τους στο εσωτερικό της χώρας γίνεται με ιδιωτικά μέσα μεταφοράς των μαστροπών, με μισθωμένα ταξί ή με λεωφορεία του ΚΤΕΛ. Πολλές νέες και όμορφες κοπέλες έρχονται με αυτοκίνητο από την Αλβανία και τη Βουλγαρία και καταλήγουν στα μπάρπορνεϊά που υπάρχουν σε όλη τη χώρα και στους οίκους ανοχής της Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Οι αλλοδαπές από την Αλβανία μεταφέρονται στα Ιωάννινα και τις γύρω πόλεις πριν αποφασίσουν οι μαστροποί σε ποιες πόλεις θα διοχετευθούν. Η ευρύτερη περιοχή γύρω από την Καστοριά, Βέροια, Κατερίνη, Καλαμπάκα, Λάρισα, Βόλο, Καρδίτσα και Λαμία αποτελεί σταθμό όπου οι αλλοδαπές εργάζονται σε μπαρ και κρυφούς οίκους ανοχής. Αρκετές μεταφέρονται στην Αθήνα, Κρήτη και άλλα νησιά. Οι μαστροποί τις πουλάνε σε ιδιοκτήτες μπαρ, οι οποίοι με τη σειρά τους πουλάνε, αγοράζουν και εξωθούν στην πορνεία ανήλικα κορίτσια.

γ) *Τα μέσα που χρησιμοποιούν οι μαστροποί στις χώρες προέλευσης.*⁹⁵ Οι μαστροποί έχουν στη διάθεσή τους υπερσύγχρονη υποδομή και πολλούς νόμιμους και παράνομους τρόπους για να στρατολογούν και να εμπορεύονται τις γυναίκες. Η τεχνολογική πρόοδο στον τομέα της μετακίνησης και των διεθνών επικοινωνιών

επιτρέπει την ανάπτυξη πολυεθνικών μαφιών. Η απαγωγή (από ντισκο, από το δρόμο ακόμη και από το σχολείο), η αγορά από την οικογένεια (από συγγενείς ακόμα και από τους ίδιους τους γονείς) και κυρίως οι υποσχέσεις για ένα αξιοπρεπές και επικερδές επάγγελμα στη χώρα υποδοχής, είναι οι μέθοδοι προσέλκυσης. Οι προαγωγοί παρουσιάζονται ως πράκτορες γραφείων εργασίας σε πόλεις και χωριά που προσφέρουν ελκυστικές ευκαιρίες απασχόλησης στο εξωτερικό και επιλέγουν τα θύματά τους επωφελούμενοι από την ευάλωτη οικονομική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών και των ανήλικων. Η προσέγγιση γίνεται μέσω αγγελιών στις εφημερίδες όπου ζητούνται χορεύτριες, σερβιτόρες, συνοδοί κ.λπ. ή με άμεση στρατολόγηση σε ντισκοτέκ και μπάρ. Με ψευδείς υποσχέσεις μεγάλης ζωής ή επαγγελματικών «μη πορνικών» ασχολιών που στη συνέχεια συμπληρώνονται με βία σωματική και ψυχολογική οι σωματέμποροι παγιδεύουν τις νέες κοπέλες. Συχνά χρησιμοποιούν νόμιμα γραφεία εύρεσης εργασίας (τα οποία σε μερικές περιπτώσεις τους ανήκουν) αναλαμβάνουν την έκδοση διαβατηρίου, βίζας και άλλων απαραίτητων εγγράφων, διαφθείροντας δημόσιους υπαλλήλους για να τα αποκτήσουν. Οι γυναίκες υπογράφουν συμβάσεις που αναφέρουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των «συμβαλλομένων». Πίσω από αυτά τα φαινομενικά αθώα έγγραφα οι γυναίκες βρίσκονται χρεωμένες στους εκμεταλλευτές τους για τις δαπάνες για τα ταξιδιωτικά έγγραφα, το ταξίδι και τη συντήρησή τους. Άλλος τρόπος είναι η προσέλκυση μέσω γραφείων συνοικεισίων. Σε αρκετές περιπτώσεις οι γυναίκες ακολουθούν τον άνθρωπο με τον οποίο συνδέονται χωρίς να γνωρίζουν ότι πρόκειται για μαστροπό ή συνεργάτη μαφίας. Η ευγένεια και η καλοσύνη που δείχνει ο προαγωγός στην αρχή γρήγορα αντικαθίσταται από απειλές και βία. Στην Αλβανία υπάρχουν στρατόπεδα συγκέντρωσης όπου οι γυναίκες βιάζονται, βασανίζονται και οι οικογένειές τους απειλούνται ώστε οι κοπέλες να μη φέρουν αντιρρήσεις και να υπακούουν τυφλά τους βασανιστές τους.

δ) *Η συμπεριφορά των μαστροπών στις χώρες διέλευσης και υποδοχής.*³⁶ Οι μαστροποί ισχυρίζονται ότι η δουλειά που είχαν υποσχεθεί δεν υπάρχει πια, η εταιρεία έχει χρεοκοπήσει κ.λπ. και τους αναθέτουν αρχικά άλλες αθώες εργασίες π.χ. σερβιτόρες. Στη συνέχεια με διάφορους τρόπους (μη καταβολή δεδουλευμένων, άσκηση ψυχολογικής ή σωματικής βίας, παρακράτηση διαβατηρίων, παράνομη κατακράτηση, απαγόρευση επαφής με συγγενείς και φίλους, εγκατάσταση σε μέρη άγνωστα σ'αυτές κ.λπ.) τις αναγκάζουν να εκδίδονται είτε εντός του καταστήματος είτε σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους. Άλλοτε οι σωματέμποροι υπόσχονται την οικο-

νομική και κοινωνική προαγωγή και πείθουν τις γυναίκες να εργαστούν σε μπαρ και κέντρα διασκέδασης, εφοδιάζοντάς τες με πλαστά έγγραφα διαμονής. Μερικές φορές οι μέθοδοι που ακολουθούνται για να υποχρεώσουν τις γυναίκες να γίνουν ιερόδουλοι θυμίζουν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του ναζιστικού καθεστώτος (μικρά Νταχάου): Υπάρχει προπαρασκευαστική περίοδος 3 μηνών κατά τη διάρκεια της οποίας υπόκεινται σε ξυλοδαρμούς, ομαδικούς βιασμούς, βία και πείνα. Στην Ελλάδα, Έλληνες και ξένοι αγοράζουν, εκμεταλλεύονται και μεταπωλούν τις γυναίκες και τις αναγκάζουν να εκδίδονται έναντι 5.000-30.000 δραχμών. Οι πρώτοι «εργασιακοί χώροι» είναι νυχτερινά κέντρα διασκέδασης και κακόφημα ξενοδοχεία της Κομοτηνής, Ξάνθης, Θεσσαλονίκης, Δράμας, Καστοριάς, όπου έρχονται σε επαφή με την πραγματικότητα και το όνειρο για μια καλύτερη ζωή γίνεται εφιάλτης. Στις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη προσφέρουν κάθε είδους «υπηρεσία» σε Ινστιτούτα μασάζ, μπαρ, ακόμη και κατ' οίκον επισκέψεις για λογαριασμό του μαστροπού. Οι μαστροποί κάνουν τις διαπραγματεύσεις με τα κινητά τους τηλέφωνα, με βάση αγγελίες στις εφημερίδες που αφορούν «μασάζ» «προσωπικά» κ.λπ., και οι «δουλειές κλείνονται» με τηλεφωνικά ραντεβού. Άλλοι αναλαμβάνουν τη φύλαξη των κοριτσιών, άλλοι είναι οι εισπράκτορες που συγκεντρώνουν και παραδίδουν τα χρήματα στον «μαστροπό-επιχειρηματία». Υπεύθυνοι νυκτερινών κέντρων προτρέπουν τις σερβιτόρες, ιδιαίτερα εκείνες που βρίσκονται παράνομα στη χώρα, να εκδίδονται σε διάφορους πελάτες. Όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε όλες τις χώρες όπου υπάρχουν Αλβανοί μαφιόζοι, που θεωρούνται ιδιαίτερα σκληροί κακομεταχειρίζονται τα θύματα, δεν τα πληρώνουν και τα υποχρεώνουν να δουλεύουν από το πρωί μέχρι τις 2 μετά τα μεσάνυχτα. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που οι μαστροποί εκπορνεύουν την ίδια τη σύζυγό τους. Στους κρυφούς οίκους ανοχής στην Αθήνα και την επαρχία, όπου οι νεαρές αλλοδαπές βρίσκονται φυλακισμένες, μαρτυρούν στα χέρια αδίστακτων μαστροπών. Δωμάτια φτηνών ξενοδοχείων και υπόγεια πολυκατοικιών έχουν μετατραπεί σε στρατόπεδα όπου οι «προστάτες» αλλοδαποί και Έλληνες «εκπαιδεύουν» με ομαδικούς βιασμούς, ξυλοδαρμούς και εξευτελισμούς νεαρές αλλοδαπές προκειμένου να τις προωθήσουν στην πορνεία. Μετά από τα απάνθρωπα βασανιστήρια οι μαστροποί τις υποχρεώνουν να εργάζονται και να δέχονται μέχρι και 50 πελάτες την ημέρα. Σε λίγες περιπτώσεις πραγματοποιούνται εικονικοί γάμοι μεταξύ Ελλήνων υπηκόων μεγάλης ηλικίας και χαμηλού κοινωνικού επιπέδου ώστε να αποκτήσουν οι κοπέλες άδεια παραμονής στην Ελλάδα. Τα κορίτσια δεν παραμένουν στον ίδιο «εργασιακό χώρο» περισ-

σότερο από λίγες ημέρες ή λίγες εβδομάδες. Με αυτούς τους τρόπους οι μαστροποί και οι ιδιοκτήτες οίκων ανοχής κρατούν τις γυναίκες φυλακισμένες σε έναν κόσμο οικονομικής και κοινωνικής εκμετάλλευσης με το φόβο της σύλληψης και απέλασης και των αντίποινων των μαστροπών. Αρκετές νέες γυναίκες στρατολογούνται και στην Ελλάδα όπου με την υπόσχεση της οικονομικής ανόδου οι εγκέφαλοι των κυκλωμάτων πείθουν αλλοδαπές μετανάστριες και τουρίστριες να εργαστούν σε διάφορα δημόσια κέντρα (μπαρ, κέντρα διασκέδασης, καφετέριες κ.λπ). Αυτές στην αρχή απασχολούνται ως σερβιτόρες αλλά στη συνέχεια με χρήση σωματικής και ψυχολογικής βίας τις εξαναγκάζουν να εκδίδονται. Για να μειωθούν οι πιθανότητες σύλληψης και να αυξηθούν τα κέρδη των μαστροπών οι αλλοδαπές πωλούνται σε άλλους σωματεμπόρους ή μετακινούνται διαδοχικά σε άλλα μέρη της πόλης όπου μένουν ή της Ελλάδας, συνήθως εκεί που έχουν διασυνδέσεις με διεφθαρμένους αστυνομικούς ώστε να μην τους κυνηγούν. Ένας άλλος λόγος που μεταφέρουν τις γυναίκες από τη μία πόλη ή χώρα σε άλλη είναι να φαίνεται στους πελάτες ότι προσφέρουν «νέο εμπόρευμα». Ενθαρρύνουν τη ζήτηση στις χώρες υποδοχής-με δημοσιεύσεις στα ΜΜΕ (ημερήσιο τύπο, περιοδικά, ή διαφημίσεις από την τηλεόραση τις νυκτερινές ώρες) και με τη συνδρομή της κινητής τηλεφωνίας. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις να χρησιμοποιούνται παιδιά για την παιδική πορνογραφία με αποτέλεσμα πορνοταινίες με ανήλικα αγόρια και κορίτσια ηλικίας 7-16 ετών να κατάσχονται σε βίντεο-κλάμπ.

ε) *Απελάσεις των παράνομα εκδιδομένων γυναικών.* Στην Ελλάδα σύμφωνα με δημοσιογραφικές πληροφορίες⁹⁷ επειδή το Ελληνικό κράτος δεν διαθέτει τα χρήματα ώστε να απελάσει αεροπορικώς στις χώρες τους τις γυναίκες που συλλαμβάνονται για παράνομη άσκηση του επαγγέλματος της πορνείας τις στέλνει σιδηροδρομικώς μέσω Βουλγαρίας. Οι μαστροποί και οι συνεργάτες τους ανεβαίνουν στην αμαξοστοιχία πριν από τους Βούλγαρους αστυνομικούς και μερικές φορές με τη συνεργασία τους, και αποβιβάζουν δια της βίας τις γυναίκες κατ' επιλογή, για να τις επαναπροωθήσουν στην Ελλάδα στο «αφεντικό» τους ή σε άλλους μαστροπούς, ή σε άλλη χώρα «πουλώντας» τες σε άλλα «αφεντικά» για να εξακολουθήσει το μαρτύριό τους. Βεβαίως υπάρχουν και οι 'εθελόντριες' δηλαδή αυτές που θέλουν να επιστρέψουν και να συνεχίσουν να εκδίδονται. Όσες όμως θέλουν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους κυριολεκτικά απάγονται και οδηγούνται βίαια στο ελληνικό έδαφος όπου τις παραλαμβάνουν τα «ελληνικά κλιμάκια Βόρειας Ελλάδας» και αναλαμβάνουν να τις «επαναπροωθήσουν στα αφεντικά» τους. Τα πα-

ραπάνω προκύπτουν από ανακρίσεις γυναικών που ενώ απελάθηκαν ξαναπιάστηκαν σε μια εβδομάδα στην Ελλάδα. Το κύμα διώξεων που ξεσηκώθηκε το 1998 κατά των αλλοδαπών «καλλιτέχνιδων» εξ αιτίας της εκμετάλλευσής τους από Έλληνες αστυνομικούς σε πολλές περιπτώσεις αύξησε ανέλπιστα τις δουλειές των κυκλωμάτων. Όσο πιο πολλές απελάσεις τόσο πιο πολλά τα κέρδη αφού σε ποσοστό 80% οι γυναίκες που διώχνονται από την Ελλάδα σιδηροδρομικώς μέσω των Σταθμών Ευζώνων και Προμαχώνα επιστρέφουν στην Ελλάδα πριν περάσουν δύο 24ωρα.

στ) *Γιατί οι μαστροποί προτιμούν γυναίκες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη;*³⁵ Από τη δεκαετία του 1990 οι γυναίκες από την Ανατολική Ευρώπη και τα νέα κράτη που δημιουργήθηκαν μετά τη κατάρρευση της ΕΣΣΔ έχουν αντικαταστήσει τις γυναίκες από χώρες της Ασίας και της Αφρικής στη βιομηχανία του σεξ των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Αυτό συμφέρει τους μαστροπούς: η μεταφορά στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης είναι ευκολότερη γιατί η θεώρηση εισόδου (βίζα) έχει στις περισσότερες χώρες καταργηθεί. Αλλά και φθηνότερη, σε σύγκριση με τις γυναίκες που προέρχονται από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες άλλων ηπείρων. Και στην Ελλάδα οι παράνομες αλλοδαπές είναι φθηνότερες, υπόκεινται ευκολότερα, σε σύγκριση με τις μετακαλούμενες νομότυπα ως «καλλιτέχνιδες» σε πιέσεις και εκβιασμούς κάθε είδους από τους προαγωγούς αλλά και τους πελάτες.³⁶

Η ρώσικη μαφία¹⁰⁰ χρησιμοποιεί βία ή απειλή βίας, διαθέτει πόρους για να αποθαρρύνει τη συνεργασία των μελών της με την αστυνομία και διαφθείρει τις αρχές. Πολλά μέλη αυτής της μαφίας ήταν άλλοτε υπάλληλοι της KGB. Το 1995 υπήρχαν περισσότερες από 200 επιχειρήσεις στη βιομηχανία του σεξ μόνο στη Μόσχα, οι οποίες παρείχαν διάφορες υπηρεσίες: από συνοδούς και εκδιδόμενες γυναίκες στη Ρωσία για ξένους επιχειρηματίες μέχρι αποστολή ομάδων γυναικών σε άλλες χώρες για να εργαστούν ως ιερόδουλες.

Στη Ελλάδα¹⁰¹ η πορνεία ξένων γυναικών παρουσιάζει αύξηση με την πάροδο του χρόνου ενώ η παιδική πορνεία και παιδεραστία εμφανίζεται περιορισμένη. Γεγονός όμως είναι ότι τα δύο αυτά αδικήματα καλύπτονται και δεν καταγγέλλονται ενώ οι υποθέσεις που βλέπουν το φως της δημοσιότητας είναι πολύ λιγότερες από όσες συμβαίνουν.

Είναι απίθανες οι «κομπίνες» των μαστροπών για να εξασφαλίσουν νόμιμη παραμονή στην Ελλάδα γυναικών κυρίως από την πρώην ΕΣΣΔ. Ένα κύκλωμα μαστροπών αναλάμβανε την παράνομη νομιμοποίηση αλλοδαπών τις οποίες έφεραν στην Ελλάδα με τουριστική βίζα και με πλαστά δικαιολογητικά τις παρουσίαζαν ως

μητέρες ανήλικων παιδιών και αναλάμβαναν να βρουν Έλληνες εθελοντές για την αναγνώριση των παιδιών τους. Το ρόλο του πατέρα έπαιζαν έναντι αμοιβής 350.000 δραχμών. Στις αλλοδαπές ο μαστροπός παρείχε στέγη και τροφή με σκοπό να τις στείλει σε οίκο ανοχής μόλις τακτοποιηθεί το θέμα νομιμοποίησής τους με εξασφάλιση αδειών παραμονής.¹⁰²

Β. Η διαφθορά της αστυνομίας και της Διοίκησης

Στις περισσότερες χώρες της ΕΕ έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα διαφθοράς και συνεργασίας της αστυνομίας και της διοίκησης με τους μαστροπούς.¹⁰³

Στην Ελλάδα τα κυκλώματα των μαστροπών λειτουργούν σε συνεννόηση με ελληνικά κέντρα στα οποία δεν αποκλείεται να συμμετέχουν και αστυνομικοί, όπου συγκαλύπτουν και συμμετέχουν με τον ένα ή άλλο τρόπο. Σε πολλές περιπτώσεις η διαφθορά δημόσιων λειτουργών αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα που καθιστά αναποτελεσματική την νομοθεσία κατά της εμπορίας γυναικών.¹⁰⁴

Στο Υπουργείο Εξωτερικών έγινε το Φεβρουάριο του 2000 απόρρητη σύσκεψη για τη διαφθορά των υπαλλήλων στα ελληνικά προξενεία των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίοι συμμετέχουν σε κυκλώματα παράνομων ελληνοποιήσεων.¹⁰⁵ Έτσι βρίσκονται νόμιμα στην Ελλάδα μαστροποί αλλά και άλλοι εγκληματίες.

Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις¹⁰⁶ ότι γίνεται μεγάλο λαθρεμπόριο ελληνικών διαβατηρίων που «νομιμοποιούν» την προώθηση ιερόδουλων στις βιτρίνες πορνείας της Ευρώπης με γενικό αρχηγείο το λιμάνι της Αμβέρσας, διεξάγουν κυκλώματα της Αλβανικής, ελληνικής και ιταλικής μαφίας με τη βοήθεια ενδεχομένως, διεφθαρμένων υπαλλήλων αρμοδίων υπηρεσιών.

Σύμφωνα με δημοσιογραφικές πληροφορίες¹⁰⁷ από το 1989 μέχρι το 2000 έχουν κατηγορηθεί και αποταχθεί 650 αστυνομικοί εκ των οποίων οι 324 είναι αξιωματικοί της ΕΛΑΣ σε υποθέσεις διαφθοράς που αφορούν εμπόριο ναρκωτικών, όπλων, μαστροπεία, εκβιασμούς, ληστείες και κλοπές. Δημοσιεύονται στοιχεία για τη διαφθορά της Ελληνικής Αστυνομίας που αξίζει να μνημονευθούν. Π.χ. Στην Ήπειρο σε περίπτωση μπαρ-πορνείου με αλλοδαπές δεν επενέβη η Αστυνομία Ιωαννίνων λόγω ανάμειξης επίορκων αστυνομικών αλλά η Αστυνομία Ηγουμενίτσας για την εξάρθρωση σπείρας που εκμεταλλευόταν 8 γυναίκες, με πλαστά ή χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα. Μόλις απομακρύνθηκαν από το Τμήμα Ηθών όλοι οι αστυνομικοί της δύναμής του εξαρθρώθηκε μεγάλο κύκλωμα αρπαγής και εκμετάλλευσης γυναικών από την πρώην ΕΣΣΔ διότι οι αστυνομικοί δεν απεκάλυπταν τίποτε παρά τις καταγγελίες. Διαβατήρια αλλο-

δαπών γυναικών που είχαν απελαθεί 2 εβδομάδες πριν και συνελήφθησαν πάλι βρέθηκαν στο σπίτι αστυνομικού, όπου βρέθηκαν χρήματα, ατζέντες με ονόματα!!!! Εν ενεργεία αρχιφύλακας και συνταξιούχος ανθυπαστυνόμος της ΕΛΑΣ παραπέμφθηκαν για κακουργήματα που αφορούν ξέπλυμα βρώμικου χρήματος, σωματεμπορία, παράβαση του Νόμου περί αλλοδαπών, παράνομη οπλοκατοχή και παράβαση του νόμου περί ασέμνων. Η δικηγόρος τους ισχυρίστηκε ότι ο αστυνομικός φιλοξενούσε τα παράνομα κορίτσια στο σπίτι του από καλοσύνη γιατί αν και αστυνομικός δεν είχε ξεχάσει ότι είναι άνθρωπος!!! Αναφέρεται η άμεση εμπλοκή αστυνομικών σε περιπτώσεις «προστασίας» ή οργάνωσης πορνείας. Μία εντυπωσιακή περίπτωση είναι του Αστυνομικού Τμήματος Μενιδίου όπου 14 στους 20 ανώτερους και κατώτερους αστυνομικούς εμπλέκονται σε υποθέσεις πλαστογραφιών, εκβιάσεων καταστηματαρχών, δωροληψιών. Εξέδιδαν παράνομες άδειες παραμονής σε αλλοδαπές με αμοιβή 50-100 χιλιάδες κατ' άτομο: προειδοποιούσαν τους ιδιοκτήτες κέντρων για την αιφνιδιαστική ενέργεια αστυνομικών για να απομακρύνουν τις αλλοδαπές και όταν προχωρούσαν στη σύλληψη των γυναικών επρόκειτο γι' αυτές που ήθελαν να διώξουν οι «εργοδότες» τους!!

Γ. *Είναι οι πελάτες συνένοχοι ή συνεργοί στην εμπορία και αναγκαστική πορνεία των γυναικών και ανηλίκων;*¹⁰⁸

Οι πελάτες-χρήστες των «υπηρεσιών» ενώ γνωρίζουν τις απάνθρωπες συνθήκες στις οποίες ζουν οι εξαναγκαζόμενες σε πορνεία αλλοδαπές συντηρούν αυτή την κατάσταση, είναι συνένοχοι στην ασκούμενη βία και στο έγκλημα της εμπορίας γυναικών, ιδιαίτερα όταν αφορά ανήλικα άτομα. Αν δεν υπήρχαν πελάτες δεν θα υπήρχε «επιχείρηση». Αυτοί είναι οι αναγκαίοι συνεργοί του εγκλήματος, οι οποίοι αναζητώντας διαρκώς περισσότερες «επ' αμοιβή σεξουαλικές απολαύσεις» και μάλιστα διαφόρων διαστροφών, αυξάνουν σημαντικά σε αριθμό. Έτσι αυξάνει η **ζήτηση** πορνικών σχέσεων η οποία κινεί τους σωματεμπόρους στην ανίχνευση και στρατολόγηση μεγαλύτερης **προσφοράς** θυμάτων.

Στην Ελλάδα η έρευνα του Γ. Λάζου¹⁰⁹ έδειξε ότι η πελατεία των εκδιδομένων γυναικών στην Ελλάδα αυξήθηκε στην περίοδο 1991-1996 κατά 60% ενώ οι «πορνικές σεξουαλικές επαφές» κατά 100%

Ο τύπος¹¹⁰ μας πληροφορεί για τους πελάτες οι οποίοι ποικίλουν. Από προαγωγούς, περιθωριακούς ανθρώπους της νύχτας, μέχρι νεόπλουτους, νεαρούς, ή συνηθέστατα ευπόληπτους πολίτες που θέλουν να κάνουν μια έκπληξη στο αφεντικό τους για τις καλοκαιρινές διακοπές, ένα δώρο ολιγοήμερης ηδονής σε συνεργάτη επειδή

«έκλεισε η δουλειά». Οι πελάτες αποκαλούν «διακριτικά» τις αλλοδαπές εκδιδόμενες γυναίκες 093 και 094 (όπως αρχίζουν οι αριθμοί των κινητών τηλεφώνων των μαστροπών).

Για τους πελάτες το μοντέλο της νεαρής υποτακτικής έγχρωμης γυναίκας έχει αλλάξει. Τώρα θέλουν γυναίκα από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, λευκή, όμορφη, μορφωμένη αλλά εξαθλιωμένη για να μπορεί να εκπληρώνει όλες τις επιθυμίες τους.¹¹¹

Δ. Ο ρόλος των ΜΜΕ.¹¹²

Στην έρευνα για την εξαναγκαστική πορνεία των αλλοδαπών γυναικών¹¹³ το 80% των ερωτώμενων Ελλήνων και Ελληνίδων δηλώνει ως πηγή πληροφόρησης για τα κυκλώματα της πορνείας τα ΜΜΕ και 1 στους 5 την ίδια εμπειρία γεγονός που δείχνει την εξάπλωση του φαινομένου στη χώρα μας. Το 38% θεωρεί τις εκδιδόμενες γυναίκες φθηνότερες, χαρακτηρισμός που επιλέγεται εξίσου με τις διαθέσιμες, εύκολες, απελευθερωμένες.

Στην Ελλάδα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ) και ιδιαίτερα η τηλεόραση παρουσιάζουν μία εικόνα ηδονοβλεπτική. Καθοριστικός είναι ο ρόλος των εφημερίδων μεγάλης κυκλοφορίας που διαφημίζουν με τις άκρως εξευτελιστικές για το «προϊόν προς κατανάλωση ροζ αγγελίες» υπό τους τίτλους «μασάζ», «προσωπικά», «τηλεγνωριμίες». Οι αγγελίες αυτές συμβάλλουν στον καθημερινό εφιάλτη των γυναικών, τις οποίες μαστροποί αναγκάζουν να εκδίδονται. Γίνεται μαζική εξώθηση των γυναικών στην πορνεία μέσω των Ινστιτούτων Αισθητικής (μασάζ) με το πρόσχημα παροχής υπηρεσιών στους πελάτες.

Οι εφημερίδες¹¹⁴ και η τηλεόραση αναφέρονται στο θέμα της εμπορίας γυναικών και της μαστροπείας όταν αφορά ανήλικα άτομα και όταν καταλήγει τραγικά με αυτοκτονίες, αυτοκινητιστικά ή άλλα ατυχήματα ή δολοφονίες και δίνουν κάποιες πληροφορίες για τα κυκλώματα των μαστροπών. Οι αυτοκτονίες¹¹⁵ των άτυχων κοριτσιών δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Για να γλυτώσουν πέφτουν από τον τελευταίο όροφο πολυκατοικίας και πεθαίνουν ή σακατεύονται για πάντα. Μία νέα γυναίκα για να γλυτώσει κρεμάστηκε με το καλσόν της από το καζανάκι της τουαλέτας!

Ε. Πόσο ευθύνονται η κοινωνία και το κράτος;¹¹⁶

Σε όλες τις χώρες της ΕΕ¹¹⁷ το κράτος δηλαδή η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία, διώκει τα θύματα και αθώνει τους θύτες, κλείνει τα μάτια στη κατάφορη παραβίαση των πιο στοιχειωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων των αλλοδαπών γυναικών. Στην Ελλάδα, σύμφωνα με έρευνα, 2 στους 3 θεωρούν ότι το κράτος είναι

διεφθαρμένο, 1 στους 5 ότι είναι μάλλον αδιάφθορο και ούτε 1 στους 10 (7%) εκφράζουν την πεποίθηση ότι το κράτος είναι σίγουρα αδιάφθορο.¹¹⁸

Την πορνεία με ανήλικες αλλοδαπές τη γνωρίζουν όλοι. Και η Αστυνομία και οι δικηγόροι και οι πολίτες και οι δικαστές, ακόμη και εκείνοι οι δικαστές που έχουν αμφιβολίες και αθρώνουν τους μαστροπούς.¹¹⁹

Η αδιαφορία της κοινωνίας είναι εντυπωσιακή και επομένως είναι υπεύθυνη στο βαθμό που σιωπά ενώ γνωρίζει και ανέχεται χωρίς να οργίζεται και να αντιδρά στην εμπορία ξένων γυναικών. Όλοι γνωρίζουν, κανένας δεν μιλάει, κανένας δεν καταγγέλλει όσα γνωρίζει. Δημόσιοι υπάλληλοι χρηματίζονται από τους μαστροπούς για την έκδοση αδειών παραμονής, γιατροί κάνουν εκτρώσεις, ιδιοκτήτες νοικιάζουν διαμερίσματα για «μασάζ» ενοικιαστές-ιδιοκτήτες των άλλων διαμερισμάτων που γνωρίζουν, έχουν υποψίες ή ακόμα και τη βεβαιότητα ότι στην πολυκατοικία τους εκδίδονται παρά τη θέλησή τους συχνά ανήλικες αλλοδαπές κ.α. Σε περιπτώσεις πορνείας χωρίς νόμιμη παραμονή στη χώρα που έχει το χαρακτήρα της αιχμαλωσίας δεν έχουν γίνει σε «επιχειρήσεις» (π.χ. σε μπαρ) έλεγχοι ή καταγγελίες από παράγοντες της τοπικής αυτοδιοίκησης, των τοπικών δικαστικών αρχών ή άλλων φορέων ή οργάνων που έχουν από το Νόμο αυτό το δικαίωμα και την υποχρέωση. Η ανοχή που δείχνουν οι τοπικές κοινωνίες αποτελεί ένα σημαντικό και διευρυνόμενο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας.

Γιατί δεν καταγγέλλουν οι πολίτες; Υπεύθυνα άτομα που απευθύνθηκαν στην αστυνομία για να καταγγείλουν περιπτώσεις βίας και εμπορίας γυναικών και ανήλικων δέχθηκαν απειλητικά τηλεφωνήματα αλλά και διάφορες πράξεις βίας από τους μαστροπούς με αποτέλεσμα να μην συνεχίζουν τις ενέργειές τους.

3.3. Νομοθεσία και δικαστηριακή πρακτική

Στην εμπορία γυναικών υπάρχουν 3 παράγοντες. Η εκδιδόμενη γυναίκα, ο πελάτης και ο μαστροπός που αποκομίζει κέρδη. Σε όλες τις χώρες της Ευρώπης και ιδιαίτερα της ΕΕ προβλέπονται νόμοι καταστολής τόσο για την εμπορία όσο και για εκείνον που την διαπράττει. Η πορνεία καλύπτεται από τη νομοθεσία. Ο μεγάλος απών της νομοθεσίας είναι ο πελάτης, ο οποίος στην πραγματικότητα προστατεύεται. Ωστόσο αν δεν υπήρχαν πελάτες δεν θα υπήρχε «επιχείρηση». Ο σύγχρονος νομοθέτης σε όλα τα κράτη δεν τολμά να εκσυγχρονίσει τη νομοθεσία, τα δικαστήρια βρίσκονται μπροστά σε μια νομοθεσία παρωχημένη. Όλοι οι μάρτυρες είναι αμφισβητήσιμοι: ο πελάτης είναι άορατος, η πόρνη είναι μάρτυρας

που φοβάται, υπόκειται σε πιέσεις, δεν πάει μόνη της να ζητήσει την προστασία του νόμου γιατί πολλές φορές αγνοεί τη γλώσσα. Επειδή βρίσκεται παράνομα στη χώρα γίνεται θύμα εκβιασμού, βίας κάτω από τον έλεγχο της μαφίας. Οι ποινές των προαγωγών είναι ελαφριές και οι καταδικές λίγες γιατί πολλές χώρες απελαύνουν τα θύματά τους και εξαφανίζονται οι πολύτιμοι μάρτυρες.¹²⁰

Α. Εθνικές Νομοθεσίες για την εμπορία γυναικών

Σε όλες τις χώρες της ΕΕ δουλέμποροι-μαστροποί αθρώνονται, τιμωρούνται όποτε σπανίως συλλαμβάνονται με μικρές ποινές -σχεδόν ασήμαντες όταν συγκρίνονται με τις ποινές για το εμπόριο ναρκωτικών- ενώ τα θύματά τους διαπομπεύονται και απελαύνονται με συνοπτικές διαδικασίες.

Στην Ολλανδία¹²¹ η εκδιδόμενη γυναίκα δεν υπόκειται σε δίωξη ενώ εκείνοι που καταφεύγουν στη βία, απειλές, κατάχρηση εξουσίας ή απάτη για να επωφεληθούν από τα κέρδη των σεξουαλικών δραστηριοτήτων άλλου ατόμου υπόκεινται. Η νομοθεσία που ψηφίστηκε το 1993 ορίζει ότι τα θύματα αποκτούν άδεια παραμονής και προστασία όταν καταδώσουν τον εκμεταλλευτή τους είχε ως αποτέλεσμα μερικές μηνύσεις. Ωστόσο η νομοθεσία αυτή κατηγορήθηκε διότι το θύμα πρέπει να αποδείξει ότι καταναγκάστηκε σε πορνεία και διότι επιτρέπεται η παραμονή του θύματος στη χώρα μόνο μέχρι την εκδίκαση της υπόθεσης και κατόπιν απελαύνεται.. Η Γαλλίδα κοινωνιολόγος M.V. Louis κατηγορεί τη νομοθεσία της Ολλανδίας η οποία βασίζεται στην «ανεκτικότητα» θεωρεί την εκμετάλλευση του ανθρώπινου σώματος ως δικαίωμα που αναγνωρίζεται στη διεθνή αγορά του σεξ προς μεγάλη ικανοποίηση των πελατών και των μαστροπών.

Το Βέλγιο¹²² υπέγραψε τη Σύμβαση της Νέας Υόρκης του 1949 το 1965. Το άρθρο 380α του Ποινικού Κώδικα απαγορεύει το εμπόριο ανθρώπων με σκοπό την ακολασία και την εξώθηση σε πορνεία. Οι καταδικασμένοι μένουν 2-3 χρόνια φυλακή και μετά την αποφυλάκισή τους δεν απελαύνονται αλλά συνεχίζουν το έργο τους.¹²³ Από το 1995 η Νομοθεσία ορίζει ότι τα θύματα αποκτούν άδεια παραμονής και προστασία όταν καταδώσουν τον εκμεταλλευτή τους.

Μόνο η Σουηδία¹²⁴ ψήφισε Νόμο 408/1998 για την απαγόρευση αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών ο οποίος ισχύει από 1-1-1999 και προβλέπει την τιμωρία των πελατών. Όποιος άνδρας συλλαμβάνεται να επιδιώκει να κάνει έρωτα με μία εκδιδόμενη γυναίκα αντιμετωπίζει πρόστιμο ή ποινή φυλάκισης 6 μηνών. Ο νόμος εφαρμόζεται παντού: στους δρόμους, στους οίκους ανοχής, στις ιδιωτικές λέσχες, στα ινστιτούτα μασάζ και έχει στόχο τον περιορισμό της βίας κατά των

γυναικών. Η αστυνομία έχει τοποθετήσει πριν από την εφαρμογή του Νόμου βιντεοκάμερες στις κακόφημες συνοικίες της Στοκχόλμης για να εντοπίσει τους παρανομούντες.

Στην Αυστραλία¹²⁵ αδικήματα που αφορούν τη σεξουαλική δουλεία επισύρουν ποινή κάθειρξης 25 ετών.

Οι Γυναικείες οργανώσεις υποστηρίζουν ότι τους Νόμους της Σουηδίας και της Αυστραλίας πρέπει να αντιγράψουν οι χώρες της ΕΕ.

Β. Η Ελληνική Νομοθεσία.

Ο Ελληνικός Ποινικός Κώδικας στα άρθρα 348-351 διαπραγματεύεται το φαινόμενο της σωματεμπορίας-σεξουαλικής εκμετάλλευσης των γυναικών στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα το άρθρο 348 αναφέρεται στην κατ' επάγγελμα διευκόλυνση της ασέλγεια άλλων που τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι ενός έτους (παρ.1) και τη διευκόλυνση ασέλγειας μεταξύ άλλων χρησιμοποιώντας απατηλά μέσα ακόμη και αν δεν ενεργεί κατ' επάγγελμα που τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι 3 ετών και χρηματική ποινή (παρ.2) Το αδίκημα αυτό τελεί και ο ξενοδόχος, αλλά και ο τύπος που δημοσιεύει «ροζ αγγελίες» που προκαλούν το κοινό σε τηλεφωνικές συνδιαλέξεις ή συναντήσεις με σκοπό την ακολασία. Το άρθρο 349 αναφέρεται στη μαστροπεία. Ο προαγωγός τιμωρείται με φυλάκιση 9 μηνών μέχρι 3 ετών, ποινή η οποία επιτείνεται όταν το θύμα είναι κάτω των 16 ετών, το έγκλημα τελέστηκε με απατηλά μέσα ή από συγγενή εξ αίματος ή αγχιστείας. Το άρθρο 350 του Π.Κ. αναφέρεται σε άνδρα που συντηρείται ολικά ή εν μέρει από γυναίκα που ασκεί κατ' επάγγελμα την πορνεία και τιμωρείται με φυλάκιση 6 μηνών μέχρι 3 ετών. Το άρθρο 351 αναφέρεται στο έγκλημα της σωματεμπορίας η οποία τιμωρείται με φυλάκιση 1-3 ετών και με χρηματική ποινή.

Το έγκλημα της μαστροπείας περιλαμβάνει: α) τη μαστροπεία ανηλίκων και τη διαφθορά τους και β) την κατ' επάγγελμα ή από κερδοσκοπία μαστροπεία κατά των γυναικών για να προαχθούν στην πορνεία. Επιβαρυντικές περιπτώσεις είναι η μαστροπεία κατά ανηλίκου νεότερου των 16 ετών, η τέλεση του εγκλήματος της μαστροπείας να επιτευχθεί με απατηλά μέσα, η διάπραξη του εγκλήματος να έγινε από στενούς συγγενείς του ανηλίκου ή άλλα πρόσωπα τα οποία βρίσκονται σε στενό σύνδεσμο μαζί του. Σχετικά με την προαγωγή γυναικών σε πορνεία, δράστης μπορεί να είναι οποιοδήποτε πρόσωπο ανεξαρτήτως φύλου ακόμη και γυναίκα, ενώ το θύμα μπορεί να είναι μόνο γυναίκα ενήλικη. Ο δράστης ενεργεί κατ' επάγγελμα όταν προβαίνει στην πράξη με τη θέληση να αποτελεί γιαυτόν η επανάληψή της πηγή βιοπορισμού. Από κερδοσκοπία

ενεργεί όταν αποβλέπει σε πορισμό εισοδήματος, Επομένως από τα πάρα πάνω προκύπτει ότι η μαστροπεία είναι ποινικά κολάσιμο αδίκημα και η ποινική αντιμετώπισή της διαφέρει ανάλογα με τις μορφές της.¹²⁶

Η πορνεία είναι επάγγελμα νόμιμο.¹²⁷ Ωστόσο ελάχιστες εκδιόμενες γυναίκες θέλουν να γράφει η ταυτότητά τους το επάγγελμα της πόρνης. Εξάλλου οι περισσότερες ξένες που δεν βρίσκονται νόμιμα στη χώρα μας ασκούν παράνομα το επάγγελμα. Υφίστανται επομένως όλες τις διώξεις που συνεπάγεται η παράνομη άσκηση ενός νόμιμου επαγγέλματος.

Ο Νόμος 2374/1999 καθιστά σχεδόν ανέφικτη τη νομιμότητα του αρχαιότερου επαγγέλματος. Μεταξύ των πολλών προϋποθέσεων για την έκδοση του σχετικού πιστοποιητικού-άδειας ζητεί την ανυπαρξία καταδίκης για συγκεκριμένα εγκλήματα. Επίσης οι προβλεπόμενες αποστάσεις από άλλα κτίρια, πλατείες κ.λπ. για την εγκατάσταση της σχετικής δραστηριότητας προϋποθέτουν τόπο που είναι απίθανο να βρεθεί σε οποιαδήποτε πόλη. Ακριβώς όμως τις συνθήκες παρανομίας εκμεταλλεύονται οι μαστροποί για να αναδειχθούν και να αναπτύξουν κυκλώματα. Βρίσκουν την ευκαιρία να προσφέρουν αυτό που νόμιμα δεν διατίθεται. Ο Νόμος αυτός είναι βέβαιο ότι θα ταλαιπωρήσει τα συνήθη θύματα, τις εκδιόμενες γυναίκες και θα ενισχύσει τους εκμεταλλευτές τους όπως παρατηρεί ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν. Παρασκευόπουλος.¹²⁸

Γ. Ελληνική δικαστηριακή πρακτική

Έρευνα¹²⁹ για την ελληνική δικαστηριακή πρακτική του φαινομένου της σωματεμπορίας-σεξουαλικής εκμετάλλευσης των γυναικών έδειξε πόσο απροστάτευτες παραμένουν οι γυναίκες-θύματα αλλά και την καταδίκη με μικρές ποινές των δραστών. Τα κυριότερα συμπεράσματα της έρευνας ήταν ότι οι περισσότερες περιπτώσεις περιλαμβάνουν περισσότερα από ένα θύματα και αρκετές περισσότερους από έναν δράστες. Πρόκειται για μια μορφή οργανωμένου εγκλήματος που μέχρι το 1996 δεν είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις. Στην περιφέρεια της Αθήνας και του Πειραιά διαπιστώθηκε η ύπαρξη 499 παράνομων πορνείων. Δράστες και θύματα ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, άτομα του υπόκοσμου, χωρίς εύρυθμη οικογενειακή ζωή. Οι δράστες ασκούν κατ'επάγγελμα την εμπορία και σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών. Σε μία από τις 10 περιπτώσεις εμπλέκονται και αστυνομικοί. Μεγάλο ποσοστό των θυμάτων μαστροπείας (36,8%) και σωματεμπορίας (60%) είναι αλλοδαπής εθνικότητας, κυρίως Αλβανικής, και ένα σημαντικό ποσοστό των θυμάτων βρίσκονταν παράνομα στην Ελλάδα. Οι δράστες

στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι Έλληνες. Υπάρχει στενή διαπροσωπική σχέση ανάμεσα στους δράστες και στα θύματα, που είναι συνήθως εραστές, ακόμη και αντρόγυνα. Πρόκειται για ιδιαίτερη μορφή εγκληματικότητας με ελάχιστη θεατότητα και μεγάλο σκοτεινό αριθμό. Λίγα από τα εγκλήματα αυτά φτάνουν στην αστυνομία και ακόμη πιο σπάνια στο δικαστήριο. Οι περισσότερες υποθέσεις κατέληξαν σε καταδικαστική απόφαση και οι ποινές που επιβλήθηκαν στους δράστες κυμαίνονταν από 1-3 χρόνια φυλάκιση συνοδευόμενη από χρηματικό πρόστιμο. Σπάνια η αποκάλυψη αυτών των εγκλημάτων γίνεται με καταγγελίες των θυμάτων. Η πλειονότητα των δραστών ήταν άνδρες, κάτοικοι της Αθήνας, έγγαμοι, ενώ το σύνολο των θυμάτων ήταν γυναίκες, οι περισσότερες άγαμες. Οι χώροι δραστηριότητας ήταν τα «Ινστιτούτα μασάζ» στις υποθέσεις μαστροπείας και οι οίκοι ανοχής στις υποθέσεις εκμετάλλευσης πόρνης και σωματεμπορίας.

Η πορνογραφία¹³⁰ αποτελεί κατάχρηση του θεμελιώδους δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και η διακίνησή της προσβάλλει ή συντελεί στην προσβολή θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων άλλων ατόμων. Η πορνογραφία απεικονίζεται μέσω της τυπογραφίας, της φωτογραφίας, του κινηματογράφου, του βίντεο. Πριν εμφανιστεί το Διαδίκτυο (Internet) γινόταν έντονο εμπόριο παράνομων βιντεοκασετών στα καταστήματα σεξουαλικών ειδών (sex shops). Η νέα ψηφιακή εποχή τροφοδοτεί και δημιουργεί ιδιαίτερες «προτιμήσεις». Απόλυτη εχεμύθεια, δεκάδες υποδιαίρεσεις της πορνογραφίας, και ακίνδυνες συνεντεύξεις χωρίς προσωπική επαφή μετατρέπουν το Διαδίκτυο σε παράδεισο της πορνογραφίας.

Έρευνα¹³¹ για τη διευκόλυνση της αλλότριας ακολασίας δια του τύπου (ροζ αγγελίες) το 1995 έδειξε ότι υπήρχαν 2 καταδικαστικές αποφάσεις εις βάρος υπευθύνων εφημερίδων, αλλά σε 15 άλλες αποφάσεις οι κατηγορούμενοι αθώωθηκαν και σε 2 το δικαστήριο κρίθηκε αναρμόδιο. Τα άτομα που εμπλέκονται στο κύκλωμα της πορνογραφίας είναι: α) ο πελάτης-χρήστης, που ενθαρρύνεται από την ανωνυμία που προσφέρει η τηλεφωνική επικοινωνία, β) το θύμα-σεξουαλικό αντικείμενο, το οποίο όταν είναι ενήλικο και συναινεί είναι η έλξη του χρήματος που το ωθεί στο επάγγελμα, ενώ τα παιδιά καταλήγουν συχνά μετά από χρήση απάτης, βίας, σωματικής ή ψυχολογικής και μερικές φορές από την έλξη του χρήματος, γ) ο εκμεταλλευτής διακινητής σπάνια είναι «μικρέμπορος» και συνήθως πρόκειται για οργανωμένα κυκλώματα. Οι περισσότερες αθωωτικές αποφάσεις στηρίχθηκαν στην κατάθεση καθηγητή του Ποινικού Δικαίου και τέως Υπουργού Δικαιοσύνης ο οποίος τόνισε ότι είμαστε μπροστά σε νέα μορφή ηδονισμού, που δεν υπάγεται

στο άρθρο 348 του Π.Κ. διότι για την ασέλγεια απαιτείται σωματική επαφή και απαιτεί να ασκείται κατ' επάγγελμα. Οι εφημερίδες όμως δεν έχουν μοναδικό τους θέμα αυτό. Τα «ροζ τηλέφωνα» θεωρούνται «αυτοικανοποίηση δι' ακουσμάτων από ξένη χώρα».

Θεωρούμε ως μία καλή αρχή την ανάμειξη εισαγγελέων¹³² που άσκησαν ποινικές διώξεις σε επίορκους αστυνομικούς και απέδειξαν ότι άτομα υπεράνω υποψίας ήταν ένοχοι παράνομων πράξεων όπως π.χ. παράνομες άδειες παραμονής αλλοδαπών συνήθως μαστροπών ή θυμάτων τους, πλαστογραφίες, απάτες, παραβάσεις καθήκοντος, εμπορία γυναικών και ναρκωτικών κ.λπ.

Οι εφημερίδες¹³³ συχνά αναφέρονται στην ατιμωρησία και στις μικρές ποινές που επιβάλλονται στους μαστροπούς. Π.χ. μαστροπός που εξαφανίστηκε μετά από αυτοκινητικό δυστύχημα στο οποίο έχασε τη ζωή της νέα κοπέλα από τη Ουκρανία, ή ο μαστροπός Λευκορωσίας η οποία αυτοκτόνησε κρίθηκε αθώος λόγω αμφιβολιών.

4. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΑΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΥ ΣΕ ΠΟΡΝΕΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΓΟΡΙΩΝ

Η κατάσταση που περιγράφηκε απαιτεί επείγοντα μέτρα για ανθρωπιστικούς λόγους, αλλά και για λόγους δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Είναι ανάγκη να δοθεί προτεραιότητα στην αποδυνάμωση του οργανωμένου εγκλήματος παρά στην τιμωρία των πράξεων των θυμάτων.

4.1. Τι έχει γίνει

Ο ΟΗΕ¹³⁴ στο πλαίσιο του έργου της Επιτροπής για την πρόληψη της εγκληματικότητας και την ποινική δικαιοσύνη έχει αρχίσει εργασίες για την κατάρτιση πρωτοκόλλου περί εμπορίας ανθρώπων παράλληλα με τη διεθνή σύμβαση κατά του οργανωμένου διασυνοριακού εγκλήματος. Ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (ΔΟΜ)¹³⁵ έχει κάνει καμπάνιες πληροφόρησης από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Οι πρώτες έγιναν στη Ρουμανία (1992-1996) και στην Αλβανία (1992-1995) και αφορούσαν όλους τους ενδεχόμενους μετανάστες. Έγιναν επίσης ειδικές καμπάνιες κατά της εμπορίας γυναικών στις Φιλιππίνες (1997-1999) στο Βιετνάμ (1998-1999) και το 2000 γίνονται καμπάνιες στην Τσεχία, Ουγγαρία και Βουλγαρία. Σ' αυτές τις καμπάνιες δίνονται πληροφορίες για τους κινδύνους που διατρέχουν οι μετανάστες και οι μετανάστριες. Η μαρτυρία θυμάτων αποδείχθηκε πολύ αποτελεσματική. Στις Φιλιπ-

πίνες μία θεατρική παράσταση χρησιμοποιήθηκε για να δείξει την εμπειρία των γυναικών. Οι καμπάνιες αυτές που γίνονται σε συνεργασία με κυβερνητικές αρχές και μη κυβερνητικές οργανώσεις, είναι απαραίτητες και για ανθρωπιστική δράση, δηλαδή για μέτρα στήριξης των θυμάτων. Από το ΔΟΜ έχουν διεξαχθεί διάφορες περιφερειακές έρευνες για τη σωματεμπορία γυναικών, έρευνα για στατιστικές πληροφορίες και πιλοτικό σύστημα ταχείας πληροφόρησης. Οι αρχηγοί κρατών και Κυβερνήσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης¹³⁶ στη σύνοδο κορυφής του Οκτωβρίου 1997 εξέφρασαν τη σταθερή τους απόφαση να καταπολεμηθεί η βία σε βάρος των γυναικών και κάθε μορφή σεξουαλικής εκμετάλλευσης γυναικών.

Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με δύο ανακοινώσεις το 1996 και το 1998 προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αναφέρεται «στη δράση για τη μάχη κατά της εμπορίας γυναικών» ενώ πολλές συστάσεις προς τα κράτη μέλη της ΕΕ αναφέρονται σε νέες καμπάνιες πληροφόρησης τόσο στις χώρες προέλευσης όσο και στις χώρες διέλευσης, στην ανάπτυξη προγραμμάτων ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και πολλές διεθνείς και περιφερειακές οργανώσεις. Απαιτείται έρευνα για τους μαστροπούς αλλά και για τους πελάτες της πορνείας, εκπαίδευση των κρατικών λειτουργών, χορήγηση προσωρινής άδειας παραμονής σε γυναίκες θύματα ώστε να χρησιμοποιηθούν ως μάρτυρες σε δίκες μαστροπών. Στις 24 Φεβρουαρίου 1997 το Συμβούλιο της ΕΕ ενέκρινε κοινή δράση σχετικά με ενέργειες για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και τη σεξουαλική εκμετάλλευση παιδιών (ΕΕ L 063 4-3-1997). Το άρθρο 29 της Συνθήκης του Άμστερνταμ κάνει ρητή αναφορά στην εμπορία των ανθρώπων, Το Σχέδιο Δράσης της Βιέννης (ΕΕ Ψ19,23-1-1999) και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Τάμπερε ζήτησαν επίσης ρητά να αναληφθεί περαιτέρω νομοθετική δράση κατά της σεξουαλικής εκμετάλλευσης παιδιών. Νομοθετική δράση υποδεικνύεται στον Πίνακα αποτελεσμάτων της Επιτροπής (COM(2000)167 τελικό 24-3-2000) ενώ το Συμβούλιο εξέδωσε απόφαση (ΕΕ L 138/1, 9-6-2000) για την καταπολέμηση της παιδικής πορνογραφίας στο διαδίκτυο.¹³⁷

Οι δραστηριότητες της Interpol¹³⁸ στην καταπολέμηση της εμπορίας γυναικών περιλαμβάνουν τη συγκέντρωση και ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με τους σωματεμπόρους, διακρατικές έρευνες και μελέτες για τις τάσεις, τον τρόπο λειτουργίας και την επισήμανση των χωρών που ενέχονται σε δίκτυα σωματεμπορίας, καθώς και τον εκσυγχρονισμό των νομοθεσιών. Το 1998 οργάνωσε στη Βιέννη διεθνή διάσκεψη για την εμπορία γυναικών.

Η Επιτροπή και τα κράτη μέλη της ΕΕ¹³⁹ συμμετέχουν ενεργά στις εργασίες διαφόρων ομάδων εργασίας και επιτροπών διεθνών και περιφερειακών οργανώσεων για να βοηθήσουν στην ανάπτυξη συμπληρωματικών πολιτικών που θα στηρίζονται στην ανταλλαγή πληροφοριών και πείρας για ήδη διεξαγόμενες δραστηριότητες και ερευνητικά έργα. Με στόχο την καταπολέμηση του φαινομένου της εμπορίας γυναικών και παιδιών υιοθετήθηκε το πρόγραμμα STOP (Sexual Trafficking of Persons) με προϋπολογισμό 6,5 εκατομμύρια Euro για τα επόμενα 5 χρόνια, προκειμένου να καλύψει τα κενά που επισημάνθηκαν στη συλλογή στοιχείων, στην έρευνα, τη διάδοση πληροφοριών μεταξύ κρατών, την κατάρτιση προσωπικού που εργάζεται στις μεταναστευτικές υπηρεσίες και στις υπηρεσίες επιβολής του νόμου και στον κοινωνικό τομέα. Το STOP ενίσχυσε μία σημαντική μελέτη της ΔΟΜ για την ανάλυση δεδομένων και στατιστικών πηγών στα κράτη μέλη για την εμπορία ανθρώπων, ειδικότερα γυναικών και παιδιών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση. Η ΕΕ προωθεί τη συνεργασία σε δικαστικό επίπεδο μεταξύ των κρατών μελών, διότι αν δεν βελτιωθεί αυτή η συνεργασία οι μαστροποί θα εξακολουθήσουν να επωφελούνται από τα κενά των διαφόρων δικαστικών συστημάτων. Το πρόγραμμα DAPHNE (2000-2004) αποβλέπει στις δραστηριότητες μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) για την καταπολέμηση της βίας σε βάρος παιδιών, εφήβων και γυναικών. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην πληροφόρηση και την στήριξη των θυμάτων στα κέντρα υποδοχής και αποκατάστασης. Μερικές χώρες της ΕΕ διαθέτουν τέτοια καταφύγια για όσες γυναίκες διαφεύγουν από τους σωματέμπορους. Είναι ζωτικό να υπάρχει διαθέσιμη κοινωνική και υγειονομική αρωγή και συνθήκες περίθαλψης που θα βοηθήσουν τα θύματα, τα οποία συνήθως βρίσκονται σε κακή φυσική ή/και ψυχική κατάσταση, να αναλάβουν.

Ετοιμάζεται σύμβαση της Ένωσης των Χωρών της Νότιας Ασίας για Περιφερειακή Συνεργασία (SAARC) για την καταπολέμηση της εμπορίας γυναικών και παιδιών.¹⁴⁰

14 γυναίκες Υπουργοί Εξωτερικών¹⁴¹ από όλο τον κόσμο έστειλαν ένα γράμμα στον Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ ευχαριστώντας τον που έδωσε διεθνή έμφαση στο θέμα της εμπορίας γυναικών και τονίζοντας ότι «αναγνωρίζουν τη σημασία της στενής διεθνούς συνεργασίας για την συντριβή των μαστροπών σε όλα τα στάδια της εγκληματικής τους δραστηριότητας».

Η σύγκλητος των ΗΠΑ¹⁴² αναγνωρίζει την ανάγκη της βελτίωσης της νομοθεσίας καταπολέμησης της εμπορίας ανθρώπων, και την ενίσχυση των ποινών, με Νόμο που ψηφίστηκε το 1999.

Στην Αλβανία η Βέρα Λέσκο κάνει έρευνες για να σταματήσει την πορνεία. Επισκέπτεται σπίτια, φτωχές οικογένειες και τις ενημερώνει. Συναντιέται κρυφά με νεαρές κοπέλες που φεύγουν με φουσκωτά σκάφη για την Ιταλία. Μόνη απέναντι σε νέους άνδρες που είναι αποφασισμένοι να περιορίσουν τη δράση της. Της σπάνε το σπίτι, τη βρίζουν. Ενημερώνει την αστυνομία, τις οικογένειες και μιλάει εναντίον αυτών που αγοράζουν γυναίκες.¹⁴³

Σε μερικές χώρες π.χ. Βέλγιο πιλοτικά προγράμματα παρέχουν στα θύματα εμπορίας προσωρινό καταφύγιο, νομική βοήθεια και ιατρική περίθαλψη.¹⁴⁴

Ομάδες πολιτών είχαν ιδιαίτερη επιτυχία στην αφύπνιση της κοινής γνώμης σε θέματα εμπορίας γυναικών και παιδιών π.χ. η ECPAT, το Εθνικό Κέντρο για χαμένα και κακοποιημένα παιδιά των ΗΠΑ. Η Ολλανδική Ομάδα για την Παιδική Πορνογραφία στο Ιντερνετ και Ομάδες κατά της παιδοφιλίας στο Ιντερνετ όπως οι «Ηθικοί Χάκερς» (Ethical Hackers) χρησιμοποιούν τεχνικές, συχνά παράνομες, για να χαλάσουν τους υπολογιστές εκείνων που είναι ύποπτοι ως χρήστες παιδικής πορνογραφίας. Επειδή η δράση αυτή δεν θεωρείται νόμιμη δεν ενθαρρύνεται επίσημα.¹⁴⁵

4.2. Τι πρέπει να γίνει στην Ελλάδα

Εξέταση του θέματος από την επιστημονική του πλευρά με έρευνες στις οποίες να δοθεί μεγάλη δημοσιότητα από τα ΜΜΕ¹⁴⁶ αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση. Απαιτείται μεγαλύτερη διεθνής συνεργασία για την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης και του οργανωμένου εγκλήματος, ώστε να μειωθεί η παράνομη διακίνηση γυναικών.

A. Μέτρα διοικητικού ελέγχου και πάταξης της διαφθοράς.¹⁴⁷

Έλεγχος συνόρων, συστάσεις σε πρεσβείες και προξενεία για τον αυστηρότερο έλεγχο της θεώρησης διαβατηρίου (Visa) των χορευτριών, καλλιτεχνών, εσωτερικών βοηθών κ.λπ. Η θεώρηση αδειών σε μετανάστες, η προσωρινή άδεια παραμονής, οι έλεγχοι εισόδου και παραμονής έχουν μεγάλη σημασία στην καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων. Καθοριστική σημασία έχει η επιμόρφωση υπαλλήλων που ασχολούνται με τη μετανάστευση όπως οι υπάλληλοι πρεσβειών και προξενείων και οι αρμόδιοι έκδοσης θεωρήσεων. Πάταξη της διαφθοράς στις διπλωματικές αποστολές της χώρας μας στο εξωτερικό ιδιαίτερα στα προξενεία των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και στην Ελλάδα στην Αστυνομία, στη διοίκηση, και όπου αλλού βρίσκεται. **Δεν διαφθείρουν και διαφθείρονται όλοι** φαίνεται όμως ότι δεν είναι λίγοι, αυτοί που δέχονται

δώρα, αντιπαροχές, «φακελάκια», μίζες. Η διαφθορά είναι ευθύνη όλων μας και η κοινωνία την ανέχεται: για να απαλλαγεί μία κοινωνία από τη διαφθορά πρέπει να το θελήσει, να το αποφασίσει. Χρειάζεται ριζική αναδιάρθρωση στην Ελληνική αστυνομία, τουλάχιστον στη δίωξη και την αποδοχή καταγγελιών. Η εγκληματικότητα κάθε μορφής και ιδιαίτερα η μαστροπεία δεν αντιμετωπίζεται χωρίς αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμό της αστυνομίας.

Β. Αλλαγές σε νομοθετικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο δραστηριοποίησης των αρμοδίων.¹⁴⁸

Η νομοθεσία που ισχύει σήμερα αφορά μία κοινωνία του παρελθόντος χωρίς το κύμα παρανομίας ελληνικό και εισαγόμενο. Για να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τη δράση οργανωμένων κυκλωμάτων σωματεμπορίας που απαγάγουν παιδιά και τα εκδίδουν υπό καθεστώς βίας πρέπει να αλλάξει. Σύμφωνα με τα οριζόμενα στον Ποινικό Κώδικα σχεδόν όλα τα αδικήματα που αφορούν τη σεξουαλική εκμετάλλευση των ανηλίκων διώκονται μόνο κατόπιν εγκλήσεως δηλαδή δεν μπορούν να επέμβουν αυτεπαγγέλτως οι διωκτικές και δικαστικές αρχές. Αν μάλιστα ο ανήλικος είναι κάτω των 12 ετών την έγκληση για τη δίωξη του δράστη πρέπει να υποβάλει ο κηδεμόνας του. Ορθό θα ήταν τα εγκλήματα αυτά να διώκονται αυτεπαγγέλτως.

Γ. Μέτρα για τον περιορισμό της δράσης και την αυστηρή τιμωρία των μαστροπών.¹⁴⁹

Η τιμωρία του μαστροπού δεν είναι αρκετή για να καλύψει το τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα που δημιουργείται από την εκμετάλλευση ανηλίκων ή από την άσκηση βίας για τον εξαναγκασμό σε πορνεία ενηλίκων. Απαιτούνται μέτρα πρόληψης και καταστολής. Συγκεκριμένα: α) Νομοθετικά-δικαστικά μέτρα: ανάπτυξη επαρκούς νομικού πλαισίου για την τιμωρία των μαστροπών, ιδιωτικών και κρατικών, με αυστηρές ποινές και κυρίως **κατάσχεση κερδών και βαρύτατα πρόστιμα**. β) Αντίδραση στις «ροζ αγγελίες» και τα μέσα που τις προωθούν, με προσφυγή προς τις αρχές αλλά και με ενέργειες άμεσης δράσης (καταλήψεις, αποκάλυψη των θυτών, παραπλανητικά ραντεβού στα ρόζ τηλέφωνα, όπως είχε γίνει και στη Σουηδία) κινητοποίηση των τοπικών κοινωνιών στις μικρότερες πόλεις μέσα από τους υπάρχοντες συλλόγους. γ) Προστασία των μαρτύρων κατά των σωματεμπόρων. Ακόμη και όταν δίνονται άδειες παραμονής σε θύματα που αποφασίζουν να παραστούν ως μάρτυρες στη δίκη, το άτομο και η οικογένειά του διατρέχει τον κίνδυνο αντιποιώνων από τους σωματέμπορους. Να σταματήσει η πρακτική της άμεσης απέλα-

σης των θυμάτων αμέσως μετά την εξάρθρωση του κυκλώματος μαστροπείας διότι στερεί τις περισσότερες υποθέσεις από αποδεικτικά στοιχεία που είναι απαραίτητα για την καταδίκη του μαστροπού. δ) Να δοθεί νέα προθεσμία καταγραφής μεταναστριών για τη νομιμοποίησή τους, ώστε όσες από αυτές θέλουν να μπορούν να αξιοποιήσουν αυτή την ευκαιρία και να νομιμοποιηθούν στην Ελλάδα. ε) Δημοσιεύσεις στα ΜΜΕ των πρώην ανατολικών χωρών για τους κινδύνους που κρύβονται πίσω από τις υποσχέσεις των «εταιριών ή γραφείων μετανάστευσης» ώστε οι γυναίκες να μην πέφτουν τόσο εύκολα θύματα παραπλανητικών υποσχέσεων.

Δ. Μέτρα για την αντιμετώπιση των πελατών ως συνεργών σε περίπτωση πορνείας ανηλίκων.¹⁵⁰

Ένα από τα τρωτά της ελληνικής νομοθεσίας είναι ότι δεν προβλέπεται δίωξη του πελάτη σε περιπτώσεις εκδιδομένων προσώπων. Αν είναι ανήλικα απαιτείται έγκληση, ενώ στις περιπτώσεις ενηλίκων γυναικών δεν προβλέπεται ούτε κατ' έγκληση τιμωρία του πελάτη. Θα έπρεπε να καταργηθεί η απαίτηση της νομοθεσίας για υποβολή έγκλησης προκειμένου να διαχθούν τα εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης παιδιών κάτω των 12 ετών. Απροστάτευτα αφήνονται και τα παιδιά ηλικίας 12-17 ετών τα οποία μπορούν να υποβάλουν τα ίδια έγκληση, διότι στις περισσότερες περιπτώσεις βρίσκονται σε αδυναμία ηθική, κοινωνική ακόμη και οικονομική να υποβάλουν την έγκληση που απαιτεί ο νόμος. Όταν πρόκειται για ανήλικα άτομα κορίτσια και αγόρια ή όταν προκύπτει καταφανής περίπτωση καταναγκασμού και βίας, οι πελάτες δεν είναι ανεύθυνοι και πρέπει να τιμωρούνται ή τουλάχιστον να διαπομπεύονται.

Ε. Μέτρα για την ενημέρωση και προστασία των θυμάτων.¹⁵¹

Το πρόβλημα είναι διεθνές και δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο σε εθνικό επίπεδο. Το θύμα πρέπει να αισθανθεί ότι η θέση του θα βελτιωθεί όταν καταγγείλει τον θύτη και όχι ότι θα χειροτερέψει. Η μεταχείριση του θύματος της σωματεμπορίας ως ατόμου με ανθρώπινα δικαιώματα που έχουν καταπατηθεί είναι ανάγκη να αποτελέσει τη βάση αυτών των μέτρων, μερικά από τα οποία είναι: α) Ενημέρωση των νέων γυναικών που εισέρχονται νόμιμα στην Ελλάδα για τους σχετικούς κινδύνους και τους φορείς στους οποίους μπορούν να απευθύνονται σε περίπτωση που θα βρεθούν σε συνθήκες στέρησης ελευθερίας ή παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η εκπαίδευση των οικονομικά και κοινωνικά ευάλωτων γυναικών στις χώρες προέλευσης, είναι μία άλλη προϋπόθεση.

β) Ανάπτυξη υποδομής και συμπαράσταση στα θύματα που καταφέρνουν να ξεφύγουν από τους μαστροπούς π.χ. κέντρα υγείας για την ιατρική και ψυχολογική βοήθεια των θυμάτων από ειδικευμένο προσωπικό, δημιουργία κατάλληλων χώρων όπου θα τους παρέχεται η απαραίτητη ιατρική, νομική και ψυχολογική βοήθεια, κέντρα πληροφόρησης, υποδοχής των θυμάτων, προσπάθεια ένταξής τους στη χώρα υποδοχής ή επιστροφής στην πατρίδα τους.

γ) Χορήγηση ειδικής άδειας παραμονής σε παρανόμως εισελθούσες στη χώρα αλλοδαπές που ασκούν την πορνεία, όταν συνεργάζονται με τις αρχές κατά των σωματεμπόρων και όχι απέλαση χωρίς ενδιαφέρον για το τι θα γίνουν όταν επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους. Η απέλαση είναι τιμωρία για το θύμα και κυρίως αποκλείεται η δυνατότητα αποκάλυψης των εκμεταλλευτών αφού όταν γίνονται οι δίκες, δεν υπάρχουν μάρτυρες κατηγορίας εναντίον των μαστροπών σωματεμπόρων.

δ) Τα χρήματα που κατάσχονται στη διάρκεια των ερευνών της αστυνομίας να δίνονται στα θύματα των σωματεμπόρων για να επιστρέψουν με ασφάλεια στην πατρίδα τους και να μην επαναπροωθούνται στην Ελλάδα από κυκλώματα προαγωγών.

ε) Η UNICEF¹⁵² υποστηρίζει την παροχή βασικών υπηρεσιών εκπαίδευσης για παιδιά θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης σε πολλές χώρες π.χ. στο σπίτι για τα παιδιά του δρόμου το οποίο ελέγχεται από τη Διεθνή Επιτροπή Μετανάστευσης στην Καμπότζη και δίνει την ευκαιρία στα κορίτσια θύματα να μάθουν ένα επάγγελμα από το οποίο να μπορούν να κερδίζουν χρήματα.

ΣΤ. Άλλα μέτρα

Η παιδική πορνογραφία να τιμωρείται ως κακούργημα και να ποινικοποιηθεί η κατοχή υλικού.

Μέτρα πρόληψης στον τομέα της δημόσιας υγείας τόσο για τα θύματα όσο και για τους πελάτες που θα μπορούσαν να γίνουν φορείς μεταδοτικών ασθενειών.¹⁵³

Όλες οι γυναικείες οργανώσεις, οι οργανώσεις πολιτών και τα κόμματα να εκφράσουν με διάφορους τρόπους την αλληλεγγύη και τη συμπαράστασή τους της στις γυναίκες-θύματα αυτής της σύγχρονης βαρβαρότητας, όπως έχει ήδη γίνει από το Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, από τη Φεμινιστική πρωτοβουλία ενάντια στην καταναγκαστική πορνεία αλλοδαπών γυναικών, την Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών¹⁵⁴ αλλά και άλλες μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (π.χ. οργανώσεις ανθρώπινων δικαιωμάτων, αντιρατσιστικές οργανώσεις κ.λπ.) και να καταγγέλλουν τους κρατικούς και ιδιωτικούς μηχανισμούς καταναγκαστικής πορνείας των αλλοδαπών γυναικών αλλά και τους πελάτες που επωφελούνται από το βάρβαρο αυτό εμπόριο.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Χιλιάδες γυναίκες και παιδιά ζουν σήμερα στις χώρες της ΕΕ σε συνθήκες πραγματικής δουλείας, σεξουαλικής εκμετάλλευσης και εξαθλίωσης. Η διαρκώς αυξανόμενη κατάρρευση αξιών με μόνη ψευδοαξία το χρήμα συντελούν στον παραμερισμού κάθε ηθικού δισταγμού από τους προαγωγούς, τους διεφθαρμένους υπαλλήλους και αστυνομικούς ακόμη και τους πελάτες, γιατί χωρίς αυτούς δεν θα υπήρχε εμπορία γυναικών και παιδιών. Οι πελάτες-χρήστες αυτών των υπηρεσιών, των οποίων ο αριθμός έχει πολλαπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια, έχουν πολύ μεγάλη ευθύνη. Ενώ αντιλαμβάνονται την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών αυτών και την κακοποίηση που υφίστανται από τους μαστροπούς τους, με τη συμμετοχή τους οι πελάτες είναι συνεργοί στη βία.

Αν υπάρχει ένας κοινωνικός χώρος στη σύγχρονη Ευρώπη στον οποίο η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων χάνει το νόημά της είναι ο χώρος της εμπορίας γυναικών και ανηλικών κοριτσιών αλλά και αγοριών. Νέες μορφές βίας και οικονομικής εκμετάλλευσης υφίστανται νεαρές αλλοδαπές γυναίκες και παιδιά που εκπορνεύονται αναγκαστικά. Πρόκειται για καταπάτηση των στοιχειωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου στα μοντέρνα σκλαβοπάζαρα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα χρήματα που προέρχονται από την εμπορία γυναικών, ναρκωτικών, όπλων, και από άλλες εγκληματικές πράξεις επενδύθηκαν το 1999 στο χρηματιστήριο και μετά από το 2000 σε ακίνητα πολυτελείας (διαμερίσματα στα ακριβά βόρεια και Νότια προάστια, βίλες στην Αττική και στα Νησιά) με αποτέλεσμα τη μεγάλη αύξηση των τιμών των όλων των ακινήτων.¹⁵⁵

Οι επιπτώσεις στη σωματική και ψυχική υγεία των γυναικών¹⁵⁶ των γυναικών και των παιδιών θυμάτων εμπορίας είναι σοβαρές. Μεγάλος αριθμός έχει προβλήματα σωματικής και ψυχικής υγείας. Τα θύματα εμπορίας αντιμετωπίζουν ασθένειες όπως το AIDS και άλλες σεξουαλικά μεταδιδόμενες, επιπλοκές από άμβλωση καθώς και άλλες ασθένειες ηπατίτιδα, φυματίωση κ.λπ. ενώ η αυτοκτονία είναι συχνή σ' αυτή την ομάδα ανθρωπίνων πλασμάτων. Πολλά από τα κορίτσια με πιστοποιητικά υγείας τα οποία δείχνουν ότι έχουν περάσει από τεστ AIDS και είναι αρνητικές στον ιό HIV είναι στην πραγματικότητα φορείς του ιού, ακόμη και ασθενείς. Η κατάσταση αυτή έχει αρνητικές επιπτώσεις στη δημόσια υγεία.

Το πρόβλημα της παράνομης διακίνησης και εμπορίας γυναικών και ανηλικών παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, με σκοπό την εκπόρνευση είναι πολύπλοκο και προσβάλλει την ανθρωπίνη αξιοπρέπεια. Η βία και η εκμετάλλευση αυτών των ανθρωπίνων πλασμάτων είναι

συχνά μεγάλης διάρκειας και υπερβαίνει τα όρια της εκμετάλλευσης των άλλων παράνομων μεταναστών. Το πρόβλημα είναι πολυσύνθετο, έχει διακλαδώσεις σε παγκόσμιο επίπεδο και συνεχώς μεταβάλλεται, ενώ ορισμένες πλευρές του παραμένουν απόκρυφες.¹⁵⁷

Οι διαπιστώσεις από την έκταση και τη βιαιότητα που κρύβεται πίσω από τη σωματεμπορία αλλοδαπών και μάλιστα ανηλίκων είναι τραγικές. Οι άτυχες γυναίκες που είτε έφυγαν από τη χώρα τους ελπίζοντας σε ένα καλύτερο μέλλον είτε εξαπατήθηκαν ή στην χειρότερη περίπτωση υπήρξαν θύματα απαγωγής, ζουν ένα καθημερινό εφιάλτη. Σε πολλές περιπτώσεις η διαφθορά δημόσιων λειτουργών αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα που καθιστά αναποτελεσματική την νομοθεσία κατά της εμπορίας γυναικών. Οι μαστροποί παραμένουν ατιμώρητοι ή τιμωρούνται -αν τύχει να συλληφθούν- με ανάξιες λόγου πεινές. Η εμπλοκή μερικών αστυνομικών και άλλων δημόσιων λειτουργών άμεσα ή έμμεσα σε κυκλώματα δουλεμπορίας δείχνει την ευθύνη που έχει η Αστυνομία και Διοίκηση.

Τα νέα συστήματα καταναγκαστικής πορνείας φέρνουν μεγάλα κέρδη στους κάθε είδους μεσάζοντες, «νέες σεξουαλικές παροχές» στους πελάτες και συνάλλαγμα σε φτωχές χώρες προέλευσης των θυμάτων. Μετά από μία περίοδο συγγής εκμετάλλευσης μερικές γυναίκες μπορεί να κερδίσουν και χρήματα εργαζόμενες ως ιερόδουλες. Ωστόσο το κόστος είναι τεράστιο και δεν μπορεί να υπολογιστεί σε χρήμα. Οι οικογένειές τους απειλούνται, τα αδέρφια τους μπορεί να έχουν την ίδια μοίρα. Ανησυχία προκαλεί το γεγονός ότι οι κοινωνίες των χωρών προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής ανέχονται το σύγχρονο σκλαβοπάζαρο με τη βοήθεια διεφθαρμένων αστυνομικών, υπαλλήλων ακόμη και πολιτικών, ενώ τα κράτη υπογράφουν συμβάσεις-ευχολόγια καταδικάζοντάς το.

Για πόσο ακόμη χρόνο ο «πολιτισμένος κόσμος» θα ανέχεται αυτή τη μορφή σύγχρονης δουλείας από την οποία πλουτίζει η νέα μαφία στις χώρες προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής. Είναι ανάγκη να βελτιωθεί η οικονομική κατάσταση και η θέση της γυναίκας στις χώρες προέλευσης μεταναστών. Τα αστυνομικά μέτρα στις χώρες υποδοχής δεν έχουν αποτέλεσμα. Η κατάσταση απαιτεί επείγοντα μέτρα όχι μόνο για λόγους δημόσιας τάξης και ασφάλειας αλλά κυρίως για ανθρωπιστικούς λόγους.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Report of the World Conference to review and appraise the achievements of the United Nations Decade for Women: Equality, Development and Peace, held in Nairobi, from 15 to 26 July, 1985, in: United Nations, 1995, p. 341 - Ph. Williams, 1997b, p. 146 - M. Beare, 1997, pp. 28-30 - United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, 1999, a,b,c,d,e.- United Nations Assembly, 1999 a,b.- «Trafficking in Human beings» *Update*, January 2000, pp. 8-9 - P.Twomey, 2000, pp. 1-36. - United Nations 2000.
2. Ph. Williams, 1997 - Ph. Williams, 1997b, p. 146.- *Trafficking in Migrants*, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη, 1995-2001.
3. IOM 1995, 1996a, 1996b, 1998, 1999 - Ph.Williams, 1997β, p 149.- United Nations, General Assembly resolution, 49/166 of 23 December 1994, in: United Nations, Economic Commission for Europe 2000, p. 224.
4. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998 - *Fight against trafficking in human beings*.- European Commission, 2000.- Αδέσμευτη Κίνηση Γυναίκων, 1999, σελ. 13-14.
5. «Trafficking in children: Exploitation across borders», *Trafficking in migrants*, 10 March, 1996, p. 1.- Ph. Williams, 1997a, p. 3.- S. Shannon, 1997, pp 119-120.- A.Grant et als., 1997, p. 175.- United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, 1999a, pp. 18-19.- United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, 1999e, pp. 9-10.
6. Background Document for the World Congress Against the Commercial Sexual Exploitation of Children, 1996, UNICEF and ECPAT, NGO Group for the Convention on the Rights of the Child, p. 2.
7. Background Document for the World Congress Against the Commercial Sexual Exploitation of Children, 1996, UNICEF and ECPAT, NGO Group for the Convention on the Rights of the Child pp. 2.- Η παιδική πορνογραφία συνίσταται στην οπτική ή ακουστική απεικόνιση ενός παιδιού σε συγκεκριμένη σεξουαλική συμπεριφορά πραγματική ή προσποιούμενη και η ασελγής επίδειξη των γεννητικών οργάνων με στόχο τη σεξουαλική ικανοποίηση του χρήστη και συνεπάγεται την παραγωγή, διανομή ή/και χρήση τέτοιου υλικού.- M. Beare, 1997, p. 28 - A.Grant et als., 1997, p. 175, S. Shannon, 1997, p. 119 European Parliament, 2001.
8. European Commission, Recommendation on Trade in Human beings, Council Press Release 10550/93 of 29-30 November 1993.- Report on Trafficking in Human beings of the Committee on Civil Liberties and Internal Affairs, Rapporteur Mrs Maria Paola Colombo Svevo of 14 December 1995, A 4-0326/95.- IOM Statement, First European Conference on trafficking in women, Vienna, 1996.- IOM, «Prostitution in Asia increasingly involves trafficking», *Trafficking in migrants*, 15, June 1997, p.1.- M. Beare, 1997, p. 28.- Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, 1998, σελ. 5-6.- Γ. Λάζος, 1998β, σελ. 17-22.
9. J. Blaschke, 1993, pp. 369-373.- Ph. Williams, 1997b, pp.2-3.- B.Ghosh, 1998, pp. 25-29.- T. Turnbull, 1997, p.199.- Ph. Williams, 1997b, pp.155,159 - «Prostitution in Asia increasingly involves trafficking», *Trafficking in migrants*, 15, June, 1997.- B. Ghosh, 1998, pp.25-26.- G. Campani, 1998, p. 237
10. European Commission, Communication on trafficking in women for the purpose of sexual exploitation, Europa, 2000.- OECD, 1999 - M. Beare, 1997, p.28 - P. Turnbull, 1997, p.199. - B. Ghosh, 1998, pp. 25-29.
11. S.Waddington, 2000 - IOM, 1995, 1996a, 1996b, 1998, 1999.
12. UNICEF (1999), 10η επέτειος της Σύμβασης των δικαιωμάτων του παιδιού (πολυγραφημένο) - J. Somavia, 2000, p. 28.

13. J. Blaschke, 1993, pp. 369-373.- B. Ghosh, 1998, p. 25.- P. Phongpaichit, 1997, pp. 81-89.
14. «Trafficking in women: A business that needs to be closed down», *Trafficking in Migrants*, 8, September 1995, p. 1.
15. «Trafficking in migrants», 12, September 1996, p. 3.- «Commercial sexual exploitation of children in some Eastern European countries», EPCAT, March, 1996- European Commission,
16. J. Ritter, 1998, σελ.7-8.
17. IOM *Trafficking and Prostitution. The growing exploitation of migrant women from Central and Eastern Europe*, Geneva, 1995, p. 21.- B. Ghosh, 1998, pp. 27-28.
18. S. Waddington, 2000.
19. Γ. Λάζος, 1998β σελ. 17-22.
20. «Ελλάδα. Αδέσμευτη Κίνηση γυναικών, Εξαναγκαστική πορνεία μεταναστριών και προσφύγων γυναικών», Στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, Ιούνιος 1999, σελ.6-7.
21. ΕΛΑΣ, 2000 (πολυγραφημένο). Οι υπόλοιπες από τη Γερμανία και την Ουκρανία (από 4) τη Γεωργία (3) τη Βουλγαρία και το Καζακστάν (από 2) και τη Λευκορωσία, την Μολδαβία, την Πορτογαλία και τη Σιγκαπούρη (από 1).
22. ΕΛΑΣ, 1999 (πολυγραφημένο).
23. United Nations, Fourth World Conference on Women, Beijing, 1995.
24. Ph.Williams, 1997a, p. 3.
25. European Commission, «Incorporation equal opportunities for women and men in all Community policies and activities» COM(96)97.
26. Ph. Williams, 1997b, p. 151.- IOM, 1995.- C. Caldwell et als, 1997, p. 50-54.- G. Bruinsma, G. Meershoek, 1997, p. 116.- S. Shannon, 1997, pp. 121-122.- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998.- Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999.- European Commission, Communication on trafficking in women for the purpose of sexual exploitation, summary (2000).- Parliamentary Group of the Party of European Socialists, Speech on trafficking in women by S. Waddington, Member of the European Parliament (2000), I. Emke-Poulopoulos, 2001.
27. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1990, σελ.21.- R. King, 2000, pp.8-9.- ΕΛΑΣ, 2000. I. Emke-Poulopoulos, 2001.
28. «Report of the World Conference to review and appraise the achievements of the United Nations Decade for Women: Equality, Development and Peace, held in Nairobi, from 15 to 26 July, 1985, in: United Nations, 1995, p. 341.- Ph. Williams, 1997b, pp. 150-151.- M. Hemeldonck, 1998, p. 14.- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998.- Y. Gery, 1999.- I. Omelaniuk and G. Baerten, 1999.- European Commission, Communication on trafficking in women for the purpose of sexual exploitation, summary (2000).- S. Waddington, 2000. - «Trafficking in Nigerian women to work as prostitutes in Europe», *Trafficking in Migrants*, 20, December 1999-January 2000, p. 4.- Conseil de l'Europe, 2001.- A. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, 1998, σελ. 44-45.- I. Ψημμένος, 1998, σελ. 32.- Γ. Λάζος, 1998β.- «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια» *Καθημερινή*, 24 Ιουνίου 1998.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998.- Α. Νταϊφά, «Η άλλη μορφή της πόρνης» *Εποχή*, 16 Ιανουαρίου 2000.- «Προθάλαμος φρίκης για τα κορίτσια εισαγωγής», *Το Βήμα*, 23 Φεβρουαρίου 2000.
29. IOM, «Combating migrant trafficking through legislation», *Trafficking in migrants*, 12, September 1996, p. 1.- «Information campaigns against trafficking», *Trafficking in migrants*, 20, December 1999-January 2000, p. 1.- «Southern Asian Convention for combating trafficking in women and children», *Trafficking in migrants*, 20, December 1999-January 2000, p. 3.
30. Γ. Μαρνέλλου «Οι δρόμοι της πορνείας», *Ελευθεροτυπία*, 23 Νοεμβρίου 1999.
31. M.V. Louis, 1997.- Y. Gery, 1999.- Μπούκολα Οτσαμόμι «Ιταλία Εμπορία και υποδούλωση κοριτσιών από τη Νιγηρία στην Ιταλία», στο: Αδέσμευτη Κίνηση

- Γυναικών, 1999, σελ. 8-9 - L. Hoffman, «Μερικές παρατηρήσεις για την κατάσταση των γυναικών στην Ισπανία», στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ. 9 - Νίνα Κρίστενσεν, «Νορβηγία: Δραστηριότητες που αφορούν το εμπόριο γυναικών» στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ. 10 - P. Tourancheu «Γαλλία: Αναφορά στην εμπορία γυναικών και την Πορνεία σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες», στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ. 10-11.- European Commission, Communication on trafficking in women for the purpose of sexual exploitation, summary (2000).- S. Waddington, 2000.
32. Βλ. μεταξύ άλλων Y. Gery, 1999.- Βλ. επίσης Trafficking in migrants, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη, 1995-2000.- S. Waddington, 2000.
33. G. Bruinsma, G. Meershoek, 1997, pp. 105-112.- S. Shannon, 1997, p. 158.- L. Hofman and N. Willemse, 1999, σελ. 4-5.- M. Wijers, 1999, σελ. 11-12.
34. J. Ritter, 1998, p. 8. Το Μεταναστευτικό Πληροφοριακό Πρόγραμμα συγκέντρωσε στοιχεία για 155 περιπτώσεις διακίνησης γυναικών και πήρε συνεντεύξεις από 4 χώρες (Βέλγιο, Ολλανδία, Ουγγαρία, Ελβετία) από διάφορα άτομα και υπηρεσίες όπως αστυνομία, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κυβερνητικούς παράγοντες και ερευνητές.
35. IOM Trafficking and Prostitution. The growing exploitation of migrant women from Central and Eastern Europe, Geneva, 1995, p. 21.- B. Ghosh, 1998, pp. 27-28.
36. Ph. Williams, 1997.- S. Shannon, 1997, p. 157 T. Kootstra, 1999
37. IOM, 1995, p. 21.- B. Ghosh, 1998, pp. 27-28.
38. «Έκθεση έρευνας Βρετανικού Γραφείου Γάμων, Υποστήριξη Γυναικών από τις Φιλιππίνες (1987)» στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ. 13-14
39. «Ψάχνουν για δουλειά, βρίσκουν την κόλαση», *Τα Νέα the Independent*, 30 Σεπτεμβρίου 1 Οκτωβρίου 2000.
40. T. Duscha, 1990, στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999.- G. Caldwell et als. 1997, p. 70.- Ph. Williams, 1997b, p. 151.
41. Ph. Williams, 1997b, p. 151.
42. Trafficking in women to Italy for sexual exploitation, IOM, Geneva, 1996 in Ph. Williams, 1997, p. 151.- G. Campani, 1998, pp. 250-254.
43. Ph. Williams, 1997.- Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ. 9-10 (άρθρα για την Ισπανία, Γαλλία και Νορβηγία).
44. Γ. Λάζος, 1998β, σελ. 19-20. Η έρευνα έγινε το 1996.
45. Γ. Λάζος, 1998β, σελ. 20-21.
46. «Ελλάδα. Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών. Εξαναγκαστική πορνεία μεταναστριών και προσφύγων γυναικών» Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, Ιούνιος 1999, σελ. 6-7
47. Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, IOM, Διάφορα τεύχη 1995-2000.- Έρευνα για την Εξαναγκαστική Πορνεία των Αλλοδαπών Γυναικών», στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, Ιούνιος 1999.
48. «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998.- Α. Νταϊρά «Η άλλη μορφή της πόρνης», *Εποχή*, 16 Ιανουαρίου 2000.- «Προβάλαμος φρίκης για τα κορίτσια εισαγωγής», *Το Βήμα*, 23 Φεβρουαρίου 2000.- «Παιδιά στην πορνεία», *Ελευθεροτυπία*, 4 Αυγούστου 2000.- «Οι δρόμοι της πορνείας» *Ελευθεροτυπία*, 17 Αυγούστου, 2000.- «Μάνα κουράγιο», *Τα Νέα*, 27-28 Μαΐου 2000.- «Πορνοταινίες με ανήλικα», *Τα Νέα*, 24-25 Ιουνίου 2000
49. IOM, 1995.- P. Turnbull, 1997, p. 201.- M. Beare, 1997, pp. 29-30.- S. Shannon, 1997, pp. 121-125.- Ph. Williams, 1997b, pp. 154-155.- C. Caldwell, 1997, pp. 50-69.- P. Phongpaichit, 1997, pp. 97-98.- «Prostitution in Asia increasingly involves trafficking», *Trafficking in Migrants*, 15, IOM, Geneva, 1997.- B. Ghosh, 1998, pp. 22-27.- Trafficking in migrants, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη, 1995-2001.- «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.-

- «Η αλβανική μαφία εξωθεί πρόσφυγες στην πορνεία», *Τα Νέα*, 22-23 Μαΐου 1998.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998.- Α. Νταϊρά «Η άλλη μορφή της πόρνης», *Εποχή*, 16 Ιανουαρίου 2000.- «Προθάλαμος φρίκης για τα κορίτσια εισαγωγής», *Το Βήμα*, 23 Φεβρουαρίου 2000.- Ι. Emke Ρουλιουλιου, 2001.
50. Γ. Λάζος, 1998β, σελ. 20.
51. Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών «Ερευνα για την εξαναγκαστική πορνεία των αλλοδαπών γυναικών», Ιούνιος 1999, σελ. 6-7 και ένθετο.
52. Α. Τσιγκρή, 1996, 1998.
53. G. Lazarides and I. Psimmenos, 2000, pp. 181-182.
54. «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια» *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.
55. IOM, «Combating migrant trafficking through legislation», *Trafficking in Migrants*, 12, September 1996, p. 1.- P. Phongpaichit, 1997, pp. 97-98.- L. Hoffman N. Willemse, «Αγώνας κατά της εμπορίας γυναικών. Μια διεθνής προοπτική», στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ. 4-5.
56. United Nations, 1993, Vol. 1.1.
57. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16 December 1966, in: United Nations, 1993, Vol. 1, pp. 8-19 (articles 7-8).- International Covenant on Civil and Political Rights, in: United Nations, 1993, pp. 20-40.
58. UN Convention for the suppression of the traffic in persons and the exploitation of the prostitution of others, approved by the General Assembly resolution 317(VI) of 12 December 1949 entry into force 25 July 1951, in: United Nations 1988, pp. 181-189.
59. Άρθρο 1.
60. «Declaration on the elimination of discrimination against women», in: United Nations, 1993, pp. 145-149.- «Convention on the Elimination of all the forms of discrimination against women», 18 December 1979, in: United Nations 1993, pp. 150-163.
61. N.1342/1983, ΦΕΚ Α 39.
62. United Nations, World Conference on Human Rights, *The Vienna Declaration and Programme of Action*, June 1993, p. 34.
63. «Report of the World Conference of the International Women's Year, Mexico City, 1975 in: United Nations, 1995 p. 191.
64. «Report of the World Conference of the United Nations Decade for Women: Equality, Development, and Peace, held in Copenhagen from 14 to 30 July 1980», in: United Nations 1995, p. 274.
65. «Report of the World Conference to review and appraise the achievements of the United Nations Decade for Women: Equality, Development and Peace, held in Nairobi from 15 to 26 July, 1985», in: United Nations, 1995, pp. 300-341.
66. United Nations, Fourth World Conference on: Women, Beijing, China, 4-15 September 1995, Platform for Action and the Beijing Declaration, N. York, 1996, pp. 73-76.
67. «Commission on Human Rights resolution on violence against women» in: United Nations, 1995, p. 480.- «Preliminary Report of the Special Rapporteur on violence against women to the Commission of Human Rights», in: United Nations 1995, p. 624.- «General Assembly Resolution calling for Government efforts to prevent the traffic of women and girl children», in: United Nations, 1995, pp. 650-651.
68. «Commission on Human Rights resolution on violence against women» in: United Nations, 1995, p. 480.- «Preliminary Report of the Special Rapporteur on violence against women to the Commission of Human Rights», in: United Nations 1995, p. 624.- «General Assembly Resolution calling for Government efforts to prevent the traffic of women and girl children», in: United Nations, 1995, pp. 650-651.
69. United Nations, 2000a, 2000b.

70. «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Σάκκουλας, Αθήνα, 1999, σελ. 51.
71. «Conseil de l'Europe, *La Convention Européenne des Droits de l'Homme*, Strasbourg, 1981 - «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου», Σάκκουλας, Αθήνα, 1999, σελ. 51.
72. Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, 1992 - F. Muffinger-Vaupre, 1998, σελ. 9-10 - Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998 European Parliament, 2001.
73. Committee on Women Rights.
74. Ph. Williams, 1997b, p. 157.
75. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Περαιτέρω ενέργειες στην καταπολέμηση της σωματεμπορίας γυναικών, Βρυξέλλες 9-12-1998, COM(1998) 726 τελικό - Η πρώτη ανακοίνωση είναι η COM(96)567 της 20-11-1996.
76. UNICEF, Σύμβαση για τα Δικαιώματα του παιδιού, 1989 - UNICEF, 10η Επέτειος της Σύμβασης των δικαιωμάτων του παιδιού, 1999 (πολυγραφημένο).
77. International Labour Organization, 1999 (mimeo) - J. Somavia, 2000, p. 28.
78. M. Hemeldonck, 1998, p. 15.
79. «Trafficking in children: Exploitation across borders», *Trafficking in Migrants*, 10, March, 1996, p. 1 - J. Salt and G. Stein, 1997 - G. Caldwell et als., 1997, pp. 50-52 - Ph. Williams, 1997b, p. 153 - B. Ghosh, 1998, pp. 29-31.
80. IOM Statement, First European Conference on trafficking in women, Vienna, 1996 - M.V. Louis, 1997, p. 8 - M. Hemeldonck, 1998, p. 13 - Y. Gery, 1999 p. 8 - D. Esdras, 2000.
81. S. Shannon, 1997, p. 121.
82. United Nations General Assembly special session, 2000b. Αυτή η έκθεση αναφέρεται σε υπολογισμούς του ΔΟΜ.
83. G. Bruinsma, G. Meershoek, 1997, pp.112-114.
84. «Η πορνογραφία του 21^{ου} αιώνα», *Το Βήμα*, 1 Οκτωβρίου 2000.
85. J. Salt and J. Stein, 1997 - B. Ghosh, 1998, pp. 30-33 - European Commission, Communication on trafficking in women for the purpose of sexual exploitation, Summary, Europa, 2000.
86. Γ. Λάζος, 1998β.
87. «20 δισεκατομμύρια δραχμές το χρόνο το εισόδημα από την πορνεία», *Εξουσία*, 23 Οκτωβρίου 1998 - «Το ρόζ σκλαβοπάζαρο του 21^{ου} αιώνα. Πώληση σάρκας στην Ελλάδα σε καλή τιμή», *Καθημερινή*, 27 Ιουλίου 2000.
88. M. Hemeldonck, 1998, σελ. 14.
89. Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη, 1995-2000 - «Combating migrant trafficking through legislation», *Trafficking in migrants*, 12, September 1996, p.1 - Ph. Williams, 1997a, p.4 - Ph. Williams, 1997b, pp.163-164 - J. Ritter, 1998, p.8 - B.Ghosh, 1998, pp.28-29 - Y. Gery, 1999 - European Commission, Communication on trafficking in women for the purpose of sexual exploitation, summary (2000) - S. Waddington, 2000. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, 1998, σελ. 44.
90. B. Ghosh, 1998, p. 28.
91. Γ. Λάζος, 1998β.
92. ΕΛΑΣ, 2000.
93. Ph. Williams, 1997b, p. 163 - «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998 - «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998 - Γ. Μαρνέλλου «Οι δρόμοι της πορνείας» *Ελευθεροτυπία*, 23 Νοεμβρίου 1999.
94. Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη 1995-2000 - G. Bruinsma, G. Meers, 1997, p. 105 - «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια».

- Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998. Γ. Μαρνέλλου «Οι δρόμοι της πορνείας» *Ελευθεροτυπία*, 23 Νοεμβρίου 1999.
95. IOM, 1995.- *Trafficking in women*, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη 1995-2001.- P. Turnbull, 1997, p. 201.- M. Beare, 1997, pp. 29-30.- S. Shannon, 1997, pp. 121-125.- Ph. Williams, 1997b, pp. 145, 154-155.- C. Caldwell, 1997, pp. 50-69.- G. Bruinsma, G. Meershoek, 1997, pp. 111-112.- P. Phongpaichit, 1997, pp. 97-98.- «Prostitution in Asia increasingly involves trafficking», *Trafficking in Migrants*, 15, IOM, Geneva, 1997.- B. Ghosh, 1998, pp. 22-27.- Γ. Λάζος, 1998b.- Αδέσμευτη Κίνηση Γυναίκων, 1999.- Ι. Emke-Πουλοπούλου, 2001.- «Το μαρτύριο δεκαεξάχρονης που οδηγήθηκε στην πορνεία», *Εξουσία*, 13 Ιανουαρίου, 1997.- «Αγόρασε 2 γυναίκες», *Τα Νέα*, 16 Μαΐου 1998.- «Δημόσιος κίνδυνος οι χορεύτριες» *Εξουσία*, 3 Νοεμβρίου 1998.- «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.- «Αγόραζαν αλλοδαπές, τις βίαζαν και τις εξέδιδαν», *Ελευθεροτυπία*, 3 Σεπτεμβρίου 1998.- «Εξέδιδε 15χρονη», *Τα Νέα*, 11 Δεκεμβρίου 1998.- «Δύο Βουλγάρες θύματα Αλβανών», *Ελευθεροτυπία*, 17 Νοεμβρίου 1998.- «Δικογραφία κατά 9 για το δίκτυο με ανήλικες», *Τα Νέα*, 23 Οκτωβρίου, 1998.- «Πασαρέλα μαστροπών στα δικαστήρια», *Ελευθεροτυπία*, 14 Νοεμβρίου, 1999.- «Εξέδιδε 5 νεαρές αλλοδαπές», *Το Βήμα*, 9 Ιουλίου 1999.- «Φτηνές έφηβες αφοροδίτες στο σκλαβοπάζαρο του Σαντάνσκω», *Τα Νέα* 7-8 Αυγούστου 1999.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998.- Η αλβανική μαφία εξωθεί πρόσφυγες στην πορνεία», *Τα Νέα*, 22-23 Μαΐου 1998.- Α. Νταϊφά «Η άλλη μορφή της πόρνης», *Εποχή*, 16 Ιανουαρίου 2000.- «Προθάλαμος φρίκης για τα κορίτσια εισαγωγής», *Το Βήμα*, 23 Φεβρουαρίου 2000.- «Κορίτσια ενός κατώτερου θεού» *Ελευθεροτυπία*, 17 Ιανουαρίου 2000.- «Μάνα κουράγιο» *Τα Νέα*, 27-28 Μαΐου 2000.- «Πορνοταινίες με ανήλικα», *Τα Νέα*, 24-25 Ιουνίου 2000.- «Παιδιά στη πορνεία», *Ελευθεροτυπία*, 4 Αυγούστου 2000.- «Οι δρόμοι της πορνείας» *Ελευθεροτυπία*, 17 Αυγούστου 2000.- «Εκπορνεύει και τη σύζυγο ο οργανωτής του κυκλώματος», *Το Βήμα*, 4 Οκτωβρίου 2000.
96. *Trafficking in Migrants*, Quarterly Bulletin, διάφορα τεύχη, 1995-2001.- IOM, 1995.- P. Turnbull, 1997, p. 201.- M. Beare, 1997, pp. 29-30.- S. Shannon, 1997, pp. 121-125.- Ph. Williams, 1997b, pp. 145, 154-155.- C. Caldwell, 1997, pp. 50-69.- P. Phongpaichit, 1997, pp. 97-98.- «Prostitution in Asia increasingly involves trafficking», *Trafficking in Migrants*, 15, IOM, Geneva, 1997.- B. Ghosh, 1998, pp. 22-27.- Ι. Emke-Πουλοπούλου, 2001.- «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.- Η αλβανική μαφία εξωθεί πρόσφυγες στην πορνεία», *Τα Νέα*, 22-23 Μαΐου 1998.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998.- Α. Νταϊφά «Η άλλη μορφή της πόρνης», *Εποχή*, 16 Ιανουαρίου 2000.- «Προθάλαμος φρίκης για τα κορίτσια εισαγωγής», *Το Βήμα*, 23 Φεβρουαρίου, 2000.- «Κορίτσια ενός κατώτερου θεού» *Ελευθεροτυπία* 17 Ιανουαρίου 2000.
97. Ι. Emke-Πουλοπούλου, 2001.- «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998.- «Δημόσιος κίνδυνος οι χορεύτριες», *Εξουσία*, 3 Νοεμβρίου 1998.- «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Η Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998.- «15χρονη Βουλγάρη στη βιομηχανία του σεξ», *Εξουσία*, 18 Αυγούστου 1998.- «20 δισ. ετησίως ο τζίρος από την πορνεία στην Αθήνα», *Εξουσία*, 23 Οκτωβρίου 1998.- «Αλβανοί πωλούσαν νεαρές βουλγάρες» *Απογευματινή*, 17 Νοεμβρίου, 1998.- Γ. Μαρνέλλου, «Οι δρόμοι της πορνείας» *Ελευθεροτυπία*, 23 Νοεμβρίου 1999.
98. Ph. Williams, 1997.- S. Shannon, 1997, p.137. Ι. Emke-Πουλοπούλου, 2001

99. Γ. Λάζος, 1998, σελ 21-22. Πχ κατά την περίοδο 1991-1995 μετακλήθηκαν ως «καλλιτέχνιδες» στην Ελλάδα 13667 αλλοδαπές από τις οποίες 1277 συνελήφθησαν για πορνεία. Σ' αυτά τα στοιχεία δεν περιλαμβάνονται όσες πέρασαν κρυφά τα σύνορα οι οποίες υπολογίστηκε ότι ξεπερνούν το 24% του συνόλου.
100. C. Caldwell et als., 1997, pp 50-69.
101. ΕΛΑΣ, 1999 | Emke-Ρουλοπούλου, 2001. «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998. - «Αλβανές στα πεζοδρόμια της Ευρώπης», *Τα Νέα*, 16 Μαρτίου 2000. - «Κορίτσια ενός κατώτερου θεού», *Ελευθεροτυπία*, 17 Ιανουαρίου 2000. «Νεαρές γυναίκες στο μονοπάτι για την πορνεία ή το θάνατο», *τα Νέα*, 22-23 Απριλίου, 2000. - «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998. - Α. Νταϊφά «Η άλλη μορφή της πόρνης», *Εποχή*, 16 Ιανουαρίου 2000. - «Προθάλαμος φρίκης για τα κορίτσια εισαγωγής», *Το Βήμα*, 23 Φεβρουαρίου 2000.
102. «Εξαρθρώθηκε σπείρα που νομιμοποιούσε αλλοδαπούς», *Τα Νέα*, 13-14 Νοεμβρίου 1999.
103. Trafficking in migrants, Quarterly Bulletin, διάφορα τεύχη, 1995-2000. - Ph Williams, 1997a pp 1-10. - M. Beare, 1997, pp. 34-36. - G. Caldwell et als., 1997, pp. 50-54.
104. «Combating migrant trafficking through legislation», *Trafficking in migrants*, 12, September 1996, p. 1. - Γ. Λάζος, 1998β. - Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999. Ο αγώνας της γυναίκας, τεύχος 63-64. - I. Emke-Ρουλοπούλου, 2001
105. «Η βόμβα των λαθρομεταναστών. Απόρρητη σύσκεψη για την αντιμετώπιση της διαφθοράς στα ελληνικά προξενεία» *Το Βήμα*, 13 Φεβρουαρίου 2000.
106. Γ. Κουβαράς «Με πλαστά διαβατήρια νομιμοποιούν Αλβανίδες ιερόδουλους», *Τα Νέα*, 29 Σεπτεμβρίου 1999.
107. «Ηθικά διδάγματα», *Ελευθεροτυπία*, 13 Νοεμβρίου 1998. - «Οι ροζ αστυνομικοί στο σκαμνί για κακουργήματα», *Η Βραδυνή*, 21 Νοεμβρίου 1998. - «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998. «Είχαμε τις Ουκρανές από φιλανθρωπία», *Ελευθεροτυπία*, 21 Νοεμβρίου 1998. - Π. Λινάρδου-Ρυλιμόν «Διαφθορά της αστυνομίας και ανοχή της κοινωνίας», *Εποχή*, 1 Νοεμβρίου 1999. - «Το αστυνομικό τμήμα των διεφθαρμένων», *Το Βήμα*, 29 Δεκεμβρίου 1999. - «Αδιάφθοροι και διεφθαρμένοι» *Ελευθεροτυπία*, 10 Νοεμβρίου 1999. - Γ. Λαμπρόπουλος «Στο φως η δραστηριότητα των επίορκων αστυνομικών», *Το Βήμα*, 4 Μαΐου 2000. - «Προθάλαμος φρίκης για τα κορίτσια εισαγωγής», *Το Βήμα*, 23 Φεβρουαρίου 2000. - «ΕΛΑΣ: Σκηνές Ηπείρου κάλλους», *Τα Νέα*, 14 Σεπτεμβρίου 2000. - «Εγκέφαλος μαστροπών ήταν 46χρονος αρχιφύλακας» *Το Βήμα*, 7 Οκτωβρίου 2000. - «Κυνήγι στους μαστροπούς», *Τα Νέα*, 5 Σεπτεμβρίου 2000.
108. Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη, 1995-2001. - Y. Gery, 1999. - Ο αγώνας της γυναίκας, 63-64, 1998. - «Το μαρτύριο 16χρονης που οδηγήθηκε στην πορνεία», *Εξουσία*, 13 Ιανουαρίου 1997. - I. Emke-Ρουλοπούλου, 2001. «Ρεκόρ αλβανικών εξαγωγών σε πόρνες και ναρκωτικά», *Το Βήμα* 7 Δεκεμβρίου 1997. - Σ. Βωβού, «Αλληλεγγύη στις αλλοδαπές θύματα της καταναγκαστικής πορνείας», *Εποχή*, 8 Νοεμβρίου 1998. - «Διαμαρτυρία φεμινιστριών», *Εποχή*, 22 Νοεμβρίου, 1998. - «Φθηνές έφηβες αφροδίτες στο σκλαβοπάζαρο του Σαντάνσκ», *Τα Νέα*, 7-8 Αυγούστου, 1999.
109. Γ. Λάζος, 1998β, σελ 18.
110. «Φθηνές έφηβες αφροδίτες στο σκλαβοπάζαρο του Σαντάνσκ», *Τα Νέα*, 7-8 Αυγούστου, 1999.
111. Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999
112. Trafficking in migrants, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη, 1995-2001.
113. «Ερευνα για την εξαναγκαστική πορνεία των αλλοδαπών γυναικών», Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, Ιούνιος 1999
114. «Δημόσιος κίνδυνος οι χορεύτριες», *Εξουσία*, 3 Νοεμβρίου 1998. - «Το παζάρι της πορνείας στα Βαλκάνια», *Η Καθημερινή*, 24 Ιανουαρίου 1998. - «15χρονης

- Βουλγάρες στη βιομηχανία του σεξ», *Εξουσία*, 18 Αυγούστου 1998. «20 δια. ετησίως ο τζίρος από την πορνεία στην Αθήνα», *Εξουσία*, 23 Οκτωβρίου 1998.
- Γ. Μαρνελλού «Οι δρόμοι της πορνείας», *Ελευθεροτυπία*, 23 Νοεμβρίου, 1999.- Αλβανοί πωλούσαν νεαρές Βουλγάρες», *Απογευματινή*, 17 Νοεμβρίου 1998.- «Η πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1998.
115. I. Emke-Poulioroulou, 2001. «Αδικαιώτη και μετά την αυτοκτονία», *Ελευθεροτυπία*, 22 Οκτωβρίου, 1998.- «Έπεσε από τον 5^ο όροφο Ρωσίδα που δούλευε σε μπάρ», *Ελευθεροτυπία*, 22 Οκτωβρίου, 1998.- «Η τροπή έγινε θάνατος», *Ελευθεροτυπία*, 21 Οκτωβρίου, 1998.
116. IOM, Trafficking in migrants, Quarterly Bulletin, IOM, διάφορα τεύχη 1995-2000.- Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Διαφθορά της αστυνομίας και ανοχή της κοινωνίας», *Εποχή*, 1 Νοεμβρίου 1998. I. Emke-Poulioroulou, 2001.
117. M.V. Louis, 1997, p. 8.- Y. Gery, 1999, p. 8.- Βλ. επίσης IOM Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, διάφορα τεύχη 1996-2001.
118. Ε. Δελβινιώτου «33% λαδώνω. Δύο στους 3. Διεφθαρμένο το κράτος», *Ελευθεροτυπία*, 8 Ιουλίου 1999. Με δείγμα 2400 άτομα από την Εταιρεία ALCO.
119. Β. Χαρισσοπούλου, «Γνωρίζουν όλω», *Τα Νέα*, 22 Οκτωβρίου, 1998. Αναφέρεται στους 2 από τους τρεις δικαστές του Αυτόφωρου της Θεσσαλονίκης που στις 21 Οκτωβρίου 1998 αθώωσαν μαστροπό.
120. IOM, Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, διάφορα τεύχη, 1995-2001.- J. Ritter, 1998, p. 8.- M. Hemeldonck, 1998, p. 13.- Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, 1998, σελ. 44-45.
121. G. Bruinsma, G. Meershoek, 1997, pp. 106-108.- M.V. Louis, 1997.- «Ολλανδία Έκθεση για τις Κάτω Χώρες Marjan Wijers, Ίδρυμα κατά της Εμπορίας Γυναίκων, στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναίκων, 1999, σελ. 11-12.
122. M.V. Louis, 1997.- «Βέλγιο. Εθνική έκθεση Trijntje Kootstra. Οι πράσινοι στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Συνοπτικά αποτελέσματα της Ομάδας Εργασίας ενάντια στην εμπορία γυναικών», στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναίκων, 1999, σελ. 7-8.- Y. Gery, 1999.- L. Hoffman, N. Willemse, 1999.- S. Waddington, 2000.
123. M.V. Louis, 1997.- Y. Gery, 1999.- L. Hoffman, N. Willemse, 1999.- European Commission, Communication on trafficking in women for the purpose of sexual exploitation, summary (2000).- S.Waddington, 2000.
124. Πληροφορίες από τη Σουηδική Πρεσβεία. Νόμος 408/1998 «Απαγόρευση αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών». Σχετικοί Νόμοι 399/1984, 393/1998.- A. Jacob, «Η προβληματική επιχείρηση του έρωτα», *Το Βήμα (Le Monde)*, 24 Ιανουαρίου 1999.- «Η πορνεία στο εδώλιο», *Εξουσία*, 20 Ιουνίου 1998.- «Διωγμός πελατών πορνείας», *Τα Νέα*, 22 Οκτωβρίου 1998.- I. Emke-Poulioroulou, 2001.
125. Trafficking in migrants, Quarterly Bulletin, διάφορα τεύχη 1995-2000.- «Ψάχνουν για δουλειά βρίσκουν την κόλαση», *Τα Νέα The Independent*, 30 Σεπτεμβρίου 1 Οκτωβρίου 2000.
126. Ποινικός Κώδικας, άρθρο 349.- Φ. Βερνέζη, «Πηγή βιοπορισμού», *Τα Νέα*, 20-21 Μαΐου 2000.
127. Ο βασικός Νόμος που διέπει το θέμα είναι ο 1193/1981 περί της εξ αφορισίων νόσων προστασίας και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων ΦΕΚ Α 220. Προϊσχύσαν νομοθετικό κείμενο το ΝΔ 4095/1960 με τον ίδιο τίτλο.
128. Ν. Παρασκευόπουλος «Νεοσυντηρητισμός, ερωτική ζωή και πορνεία», *Ελευθεροτυπία*, 15 Μαρτίου 2000.
129. Α. Τσιγκρής 1996.- Α. Τσιγκρής, 1998, σελ. 23-31. Με δείγμα 49 διακαστικές αποφάσεις όλων των επί μέρους τμημάτων του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου της Αθήνας στην περίοδο 1991-1996.
130. European Parliament, 2001.- I. Emke-Poulioroulou, 2001.- «Η πορνογραφία του 21^{ου} αιώνα» *Το Βήμα*, 1 Οκτωβρίου 2000.

131. Α. Μαγγανάς. «Ο (ανύπαρκτος) έλεγχος της πορνογραφίας», Ο αγώνας της γυναίκας, 63-64, 1998 σελ. 35-39.
132. «Στη λίστα της διαφθοράς όλη σχεδόν η ηγεσία της ΕΛΑΣ», *Εξουσία*, 4 Νοεμβρίου 1998.- «Το βρήκε ο κ. Γ. Γεράκης. Ασκείται δίωξη κατά συγκεκριμένων προσώπων», *Το Βήμα*, 19 Ιουλίου 1998.- «Πασαρέλα μαστροπών στα δικαστήρια» *Ελευθεροτυπία*, 14 Νοεμβρίου, 1998.
133. «Αδικαίωτη και μετά την αυτοκτονία», *Ελευθεροτυπία*, 22 Οκτωβρίου 1998.- «Η τροπή έγινε θάνατος», *Ελευθεροτυπία*, 21 Οκτωβρίου 1998.
134. United Nations, Economic and Social Commission on Human Rights. 1999a,b,c,d,e.- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998.- *Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, IOM*, διάφορα τεύχη, 1995-2001.
135. *Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, IOM*, διάφορα τεύχη.- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998, σελ. 6.- IOM, «Information campaigns against trafficking», *Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin*, 20, December 1999 January 2000, p. 1.
136. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998, σελ. 6.
137. «New EU document on trafficking in Women», *Trafficking in migrants*, 19, July 1999, p. 3. Βλ. COM(96) 567 Final και COM(1998) 726 final.- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998 (πολυγραφημένο). European Parliament, 2001.
138. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998, σελ. 6.
139. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998, σελ. 7-9.
140. «Southern Asian Convention for combating trafficking in women and children», *Trafficking in Migrants*, 20, December 1999- January 2000, p. 3.
141. «United Nations», *Trafficking in migrants*, 20, December 1999 - January 2000, p. 5.
142. US Congress, *Trafficking in migrants*, 20, December 1999 - January 2000, p. 6.
143. «Η Αλβανίδα Ρομπέν των χαμένων κοριτσιών» Πρόσωπα 20ός αιώνας, Τα Νέα, 15 Ιανουαρίου 2000.
144. *Trafficking in migrants*, 10, March 1996, p. 4.
145. A. Grant et als., 1997, pp. 181-182.- ECPAT=End Child Prostitution in Asian Tourism.
146. J. Ritter, p. 8.
147. «Η βόμβα των λαθρομεταναστών. Απόρρητη σύσκεψη για την αντιμετώπιση της διαφθοράς στα ελληνικά προξενεία», *Το Βήμα*, 13 Φεβρουαρίου 2000 - Κ. Τσουκαλάς, «Περι διαφθοράς», *Το Βήμα*, 18 Ιουλίου 1999.
148. Ν. Παρασκευόπουλος, 2000.- «Νομοθετικές αλλαγές για την πάταξη της σεξουαλικής εκμετάλλευσης ανηλίκων», *Το Βήμα*, 15 Μαΐου 2000.
149. IOM, *Trafficking in migrants*, Quarterly Bulletin, διάφορα τεύχη, 1995-2001.- Ph. Williams, 1997.- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998.- Σ. Βωβού «Αλληλεγγύη στις αλλοδαπές-θύματα της καταναγκαστικής πορνείας», *Εποχή*, 8 Νοεμβρίου 1998.- «Ηθικά διδάγματα», *Ελευθεροτυπία*, 13 Νοεμβρίου 1998.- «Νομοθετικές αλλαγές για την πάταξη της σεξουαλικής εκμετάλλευσης ανηλίκων», *Το Βήμα*, 15 Μαΐου 2000.- Ι. Επκε-Ρουλιόπουλος, 2001.
150. Ποινικός Κώδικας, άρθρα 348-351, και 339 (αποπλάνηση ανηλίκων). Βλ. επίσης Ν.2374/1999.
151. *Trafficking in Migrants, Quarterly Bulletin, IOM*, διάφορα τεύχη 1995-2001.- G. Caldwell, 1997, p. 70.- J. Ritter, 1998, p. 8.- F. Mulfinger-Vaupré, 1998, p. 11.- Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2000 (πολυγραφημένο).- Α. Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου, 1998β, σελ. 46.- Ι. Επκε-Ρουλιόπουλος, 2001.
152. UNICEF, 2000α, σελ. 7.
153. F. Mulfinger-Vaupré, 1998, pp. 11-12.
154. Βλ. Ο αγώνας της γυναίκας, 63-64, 1998.- «Να πληρώσουν οι θύτες όχι τα θύματα», *Ελευθεροτυπία*, 21 Νοεμβρίου 1998.- Σ. Βωβού, «Αλληλεγγύη στις

- αλλοδαπές-θύματα της καταναγκαστικής πορνείας», *Εποχή*, 8 Νοεμβρίου 1998.-
 «Διαμαρτυρία φεμινιστριών», *Εποχή*, 22 Νοεμβρίου, 1998.- Αδέσμευτη Κίνηση
 Γυναικών, 1999.
155. «Η μαύρη αγορά των ακινήτων», *Το Βήμα*, 16 Ιουλίου 2000.
156. J. Ritter, 1998, p. 8.- «Πορνεία εξ απαλών ονύχων», *Το Βήμα*, 15 Νοεμβρίου
 1998.
157. M. Hemeldonck, 1998, σελ. 13.- S. Waddigton, 2000.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών (1999) «Η σιωπή είναι συνενοχή στο έγκλημα
 της σεξουαλικής εκμετάλλευσης και εμπορίας αλλοδαπών γυναικών»,
 Ιούνιος.
- Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου Α. (1998α) «Σωματεμπορία και σεξουαλική
 εκμετάλλευση γυναικών», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 63-64, Αθήνα,
 σελ. 5-6.
- Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου Α. (1998β) «Προτάσεις μέτρα», *Ο Αγώνας
 της Γυναίκας*, 63-64, σελ. 46.
- ΕΛΑΣ (Ελληνική Αστυνομία) (1999) *Ετήσια Έκθεση για το οργανωμένο
 έγκλημα στην Ελλάδα, έτους 1999* (πολυγραφημένο).
- ΕΛΑΣ (Ελληνική Αστυνομία) (2000). Ομάδες Αντιεγκληματικής Πολιτικής
 Υ.Δ.Τ. Ομάδα ΙΙ, Οικονομικά εγκλήματα, πορνεία και σεξουαλική
 εκμετάλλευση, λέσχες, Αθήνα 2000 (πολυγραφημένο).
- Esdras D. (2000) «Trafficking in migrants: IOM policy and responses»,
 (mimeo).
- Έμκε-Πουλοπούλου Η. (1990) *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα,
 Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, Αθήνα.
- Emke-Pouliopoulos I. (2001). *Trafficking in women and children: Greece a
 country of destination and transit*, IMEO-EDHM, Athens.
- Lazaridis G. (1998) *Of prostitutes and pimps: Trafficking of women from
 ex-socialist Countries to Greece*, Brussels, Daphne Project report for
 the European Commission.
- Lazarides G. and J. Pogayo-Theotoky (1999) «Undocumented migrants in
 Greece: issues of regularization», *International Migration*, 37,4, pp.
 715-740.
- Λάζος Γ. (1997) «Η αλλοδαπή πόρνη στη σύγχρονη Ελλάδα. Ορισμένες
 σημαντικές κοινωνικές και λογικοσυναισθηματικές συντεταγμένες»,
Κοινωνικός αποκλεισμός και μηχανισμοί παραγωγής του, επιμ. Σ.
 Δημητρίου, Εκδόσεις Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σελ. 79-98.
- Λάζος Γ. (1998α) *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές
 επιστήμες. Θεωρία και πράξη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Λάζος Γ. (1998β) *Το πρόβλημα στην Ελλάδα. Μια γενική θεώρηση των
 πραγματικών περιστατικών*, *Ο Αγώνας της γυναίκας*, 63,64, σελ.
 17-22.

- Μαγγανάς Α. (1994) *Τα εκδιδόμενα άτομα. Πορνεία: Παρέκκλιση ή παράβαση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Μαγγανάς Α. (1998) «Ο (ανύπαρκτος) έλεγχος της πορνογραφίας», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 63-64, σελ. 35-39.
- Papantoniou A., M. Frangouli-Papantonmiou, A.Kalavanou (1998) *Illegal migration in Greece and the problem of crime*, Research Department of the KSMP, Athens.
- Papademetriou D. (1997-8) «Migration, think again», *Foreign Policy*, Winter 1997-1998, pp. 15-31.
- Τσιγκρής Α. (1996) Έρευνα, *Εμπορία και σεξουαλική εκμετάλλευση της γυναίκας*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΙΜΔΑ), Αθήνα (πολυγραφημένο).
- Τσιγκρής Α. (1998) «Η ελληνική δικαστηριακή πρακτική» *Ο αγώνας της γυναίκας*, 63-64, σελ. 23-31.
- Psimmenos I. (1995) Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα, Glory Books-Παπαζήσης, Αθήνα.
- Psimmenos I. (1997) *Globalisation and Employee participation*, Aldershot, Ashgate.
- Ψημένος Ι. «Η σεξουαλική εκμετάλλευση των γυναικών. Η περίπτωση των ανεπίσημων μεταναστριών», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 63-64, σελ. 32-34.

ΞΕΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Beare M. (1997) «Illegal migration: Personal tragedies, social problems or national security threats?», in: Ph. Williams (Ed) (1997) pp. 11-41.
- Blaschke J. (1993) «Gates of immigration into the Federal Republic of Germany» *International Migration*, 30, 2/3, pp. 369-373.
- Bloch A., T. Galvin and B. Harrell-Bond (2000) «Refugee women in Europe. Some aspects of the legal and policy dimensions», *International Migration*, 38,2, pp. 169-190.
- Bruinsma G., G. Meershoek (1997) «Organized crime and trafficking in women from Eastern Europe in the Netherlands», in: Ph. Williams (Ed) (1997) pp. 105-116.
- Caldwell G., S. Galster, J. Kanics, N. Steinzor (1997) «Capitalizing on transition economies: The role of the Russian Mafiya in trafficking women for forced prostitution» in: Ph. Williams (ed.) 1997, pp. 42-73.
- Campani G. (1998) «Trafficking for sexual exploitation and the sex business in the new context of international migration: The case of Italy», *South European Society and Politics*, 3,3, *Special Issue on Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, pp. 230-261.
- Clinton W.J. (1997) «Steps to combat violence against women and trafficking in women and girls», Memorandum for the Secretary of State, the Attorney General, the Administrator of the Agency for International Development, the Director of the United States Information Agency, March 11, 1997, in: Ph. Williams, 1997, pp. 214-223.

- Conseil de l' Europe (1993). L'exploitation sexuelle, la pornographie, la prostitution ainsi que le trafic d'enfants et de jeunes adultes, Les Editions du Conseil de l'Europe.
- Council of Europe (2001). Forced prostitution: Albanian women are "auctioned off like animals", *Migration News Sheet*, May 2001, p. 7.
- Crossette B. (2000) «UN warns that trafficking in Human beings is growing», *The New York Times*, June 25.
- Duscha T. (1999) «Αναφορά πάνω στο πρόβλημα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ.15.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1998) Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Περαιτέρω ενέργειες στην καταπολέμηση της σωματεμπορίας γυναικών», Βρυξέλλες, 9-12-1998, COM (1998) 726 τελικό.
- European Commission (2000). Communication on trafficking in women for the purpose of Sexual exploitation, Summary, Europa.
- European Parliament (2001). Report on the proposal for a Council Framework Decision on combating the sexual exploitation of children and child pornography Rapporteur A. Karamanou (Final A5-0206/2001).
- Hemeldonk M. (1998) «Εμπορία γυναικών: Ένα πολύπλοκο διεθνές φαινόμενο», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 63-64, σελ. 13-16.
- Hofman L. (1991) «Μερικές παρατηρήσεις για την κατάσταση στην Ισπανία, 1991», στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ. 9-10.
- Gery Y. (1999) «Traffic de femmes en provenance de l'Est. L'Europe face a un nouveau fleau», *Le Monde Diplomatique*, Fevrier 1999, p. 10.
- Ghosh B. (1998) *Huddled masses and uncertain shores. Insights into irregular Migration*, IOM, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/Boston/London.
- Grant A., F. David, P. Grabosky (1997) «Child pornography in the digital age», in: Ph. Williams (Ed) (1997), pp. 171-188.
- International Labour Organization (ILO) (1999) Text of the Convention concerning the prohibition and immediate action for the elimination of the worst forms of child labour (mimeo).
- International Organization of Migration (IOM) (1995) Migration Information Programme, *Trafficking and prostitution: the growing exploitation of migrant women from Central and Eastern Europe*, Geneva.
- International Organization of Migration (IOM) (1996a) "Trafficking of women to countries of the European Union. Characteristics, trends and policy issues", Conference on trafficking in women for sexual exploitation, Vienna, June.
- International Organization of Migration (IOM) (1996b). Migration information. Programme, *Trafficking in women to Italy for sexual exploitation*, June.
- International Organization of Migration (IOM) (1998). Analysis of data and statistical resources available in the EU member states on trafficking in humans, particularly in women and children for purposes of sexual exploitation, Geneva.

- International Organization of Migration (IOM) (1999) *Trafficking in migrants: IOM, policy and responses*, Geneva.
- Κοτσστρα Τ. (1999) «Βέλγιο. Εθνική Έκθεση. Οι πράσινοι στο Κοινοβούλιο. Συνοπτικά αποτελέσματα της Ομάδας εργασίας ενάντια στην εμπορία των γυναικών» στο: *Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών*, 1999, σελ. 7-8.
- Koser K. (2000) «Asylum Policies, trafficking and vulnerability», *International Migration*, 38,3, IOM, Geneva, Special Issue 1, *Perspective on Trafficking of migrants*, pp. 91-112.
- Louis M.V. (1997) «Le corps humain mis sur le marché. Quand les Pays-Bas decriminalisent le proxenetisme», *Le Monde Diplomatique*, Mars 1997, page 8.
- Mulfinger-Vauprè F. (1998) «Εμπορία γυναικών. «Ένα διεθνές έγκλημα», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 63-64, σελ. 9-12.
- OECD (1999) *Sopemi Report 1999*.
- Okolski M. (2000) «Illegality of international population movement in Poland», *International Migration*, IOM, Geneva, 38,3 Special Issue, 1, *Perspectives on trafficking of migrants* pp. 57-90.
- Omelaniuk I. and G. Baerten (1999) «Trafficking in women from Central and Eastern Europe. Focus on Germany», *Migration in Central and Eastern Europe, 1999 Review*, March, 1999.
- Phongpaichit P. (1997) «Trafficking in people in Thailand», in: Ph. Williams (Ed) (1997), pp. 74-104.
- Ritter J. (1998) «Παράνομη διακίνηση γυναικών από την Ανατολή στη Δύση», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 63-64, σελ. 7-8.
- Salt J. (1999) *Current trends in international migration in Europe*, Council of Europe, Strasbourg.
- Salt J. (2000) «Trafficking and human smuggling: A European perspective», *International Migration*, IOM, Geneva, 38,3, Special Issue 1, *Perspectives on trafficking of migrants* pp. 31-56.
- Schmid A.P. with cooperation of E. Savona (1995) «Migration and crime: A framework for discussion» *Migration and Crime*, International Scientific and Advisory Council of the United Nations Crime prevention and Criminal Justice Programme, Proceedings of an Ancillary meeting held May, 3, 1995, in Cairo, Egypt, pp. 5-42.
- Shannon S. (1997) «Prostitution and the mafia: The involvement of organized crime in the global sex trade», in: Ph. Williams (Ed) (1997), pp. 119-144.
- Skeldon R. (2000) «Trafficking: A perspective from Asia», *International Migration*, IOM, Geneva, 38,3, Special Issue 1, *Perspectives on trafficking of migrants*, pp. 7-30.
- Somavia J. (2000) «The lost children», *The Progress of Nations 2000*, Unicef, pp. 26-29.
- Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1992) *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, (Συνθήκη του Μάαστριχτ).

- Tourancheu P. (1999) «Αναφορά στην εμπορία των γυναικών και την πορνεία σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες Liberation 8-2-1991» στο: Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, 1999, σελ.10-11.
- Turnbull P. (1997) «The fusion of immigration and crime in the European Union: Problems of cooperation and the Fight against the trafficking in women» in: Ph. Williams (Ed) (1997), pp. 189-213.
- Twomey P. (2000) «Europe's other market. Trafficking in people» *European Journal of Migration and Law*, 2, pp. 1-36.
- UNICEF (1999) 10η επέτειος της σύμβασης των δικαιωμάτων του παιδιού, Αθήνα, (πολυγραφημένο).
- UNICEF (2000a) *The progress of Nations 2000*, United Nations, N.York.
- UNICEF (2000b) «47 εκατομμύρια παιδιά ζουν στη φτώχεια» Δελτίο Τύπου 13 Ιουνίου (πολυγραφημένο).
- United Nations (1993) *Human rights a compilation of international instruments*, vol.1, N.York.
- United Nations (1995) *The United Nations and the Advancement of women, 1945-1995*, N.York.
- United Nations Development Programme (UNDP) (2000) *Human development report 2000*, Oxford University Press, N.York.
- United Nations, Division for the Advancement of Women, Department of Economic and Social Affairs (1999) *1999 World Survey on the role of women in development. Globalization, gender and work*, N. York.
- United Nations, Economic Commission for Europe (2000) *Women and men in Europe and North America*, N.York and Geneva.
- United Nations Economic and Social Council Commission on Human Rights(1999a), *Contemporary forms of slavery*. E/CN.4/Sub.2/1999/17 (mimeo).
- United Nations Economic and Social Council, Commission on Human Rights (1999b) *Contemporary forms of slavery*, E/CM.4/Sub.2/1999/L.29 (mimeo).
- United Nations, Economic and Social Council. Commission on Human Rights (1999c) *Integration of the human rights of women and the gender perspective*, E/CN.4/1999/L.45 (mimeo)
- United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights (1999d) *Specific groups and individuals: Other vulnerable groups and individuals*, E/CN.4/1999/L.69.
- United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights (1999e) *Rights of the Child*, E/CN.4/1999/71.Add.1.
- United Nations, General Assembly (1999a) *Status of the Convention on the Rights of the Child*, A /54/265 (Mimeo)
- United Nations, General Assembly(1999b) *Sale of children, child prostitution and child pornography*, A/54/411 (mimeo).
- United Nations, General Assembly (1999c) *Letter dated 24 September 1999 from the Permanent Representative of the United States Mission to the United Nations addressed to the Secretary General*. A/54/417 (mimeo).

- United Nations (2000) Protocol to prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the United Nations Convention against transnational organized crime.
- United Nations, (2001) *United Nations Convention against transnational organized crime (2001). After Palermo: An overview of what the Convention and Protocols hope to accomplish*, <http://www.odccp.org/palermo/suma.html>.
- United Nations, Social Statistics and Indicators, (2000) *The world's women 2000, Trends and Statistics*, N. York.
- United Nations Population Fund (UNFPA) (2000) *6 billion. A time of choices*, N. York.
- United States Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs (1996) *Forced Labor: The prostitution of children*, Washington.
- Van Impe K.(2000) «People for sale: The need for a multidisciplinary approach towards human trafficking», *International Migration*, IOM, Geneva, 38,3, Special Issue 1, *Perspectives on trafficking of migrants*, pp. 113-131.
- Waddington S. (2000) Speech on trafficking in women, Parliamentary Group of the Party of European Socialists.
- Wijers M. (1999) «Έκθεση από τις κάτω Χώρες, Ίδρυμα κατά της Εμπορίας Γυναικών», στο: *Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών*, 1999 σελ. 11-12.
- Williams Ph. (Ed) (1997). «Illegal immigration and commercial sex. The new slave trade», *Transnational organized crime* 3,4, (Special issue).
- Williams Ph.(1997a) «Human commodity trafficking: An overview», in: Ph. Williams (Ed.) (1997) pp. 1-10.
- Williams Ph.(1997b) «Trafficking in women and children: A market perspective», in: Ph. Williams, Ed.(1997), pp. 145-170.

Dalia Etzion and Orit Rechnitz-Elpeleg*

FORMAL AND INFORMAL SUPPORT SYSTEMS
FOR WOMEN MANAGERS:
ISRAEL VERSUS SWEDEN¹

ABSTRACT

In this comparison of Swedish and Israeli women managers in financial institutions, we investigated perceived work and life stressors and work-family conflict, the availability of formal and informal social support systems and the experience of burnout, as well as the moderating effect of social support on the stress-burnout relationship. The main hypotheses proposed the existence of differences between the women managers in the two countries regarding perceived stressors, burnout, social support and their relationships.

Data on the 133 Israeli and 105 Swedish female managers who took part in the study were collected via a self-report questionnaire. As the Israeli sample was significantly younger than the Swedish sample, we conducted the cross-cultural comparisons after statistically controlling for age.

The main results show that Israeli women managers score lower on burnout and higher on enjoyment in comparison to their Swedish counterparts. They also experienced lower levels of stress at work and reported having higher levels of support in their personal life than did the Swedish managers. At the same time, Israeli women reported greater work-family conflict and a higher degree of energy depletion. In both cultures we found significant relationships between burnout, stress and support in life and at work, and work-family conflict. Social support at work and in life was found to have a

---

* Faculty of Management, Tel Aviv University, Israel.

moderating effect on the relationship between life stress and burnout among the Israeli women managers only.

The main conclusion of this study is that the informal social support systems of Israeli society are more conducive to reducing stress and burnout of women who aspire to rise to high organizational echelons while raising a family than are the elaborate formal support systems typical of a welfare state such as Sweden.

Key Words: *Women Managers, Work-Life Conflict, Social Support, Stress, Burnout.*

The purpose of this study was to compare Swedish and Israeli women managers in financial institutions. In both countries we investigated the main effects of work and life stressors, life-work conflict and social support on burnout, as well as the moderating effects of social support on the stress-burnout relationship. The main hypotheses proposed the existence of differences between women managers in Sweden and Israel regarding stress, burnout, and social support.

STRESS BURNOUT AND SOCIAL SUPPORT AMONG WOMEN IN MANAGERIAL POSITIONS

Most definitions of *Stress* refer to some form of environmental demands that are appraised by us as being taxing or exceeding our resources and endangering our well being (Lazarus & Folkman, 1984). Kahn, Wolfe, Quinn, Snoek and Rosenthal (1964) define job stress in terms of role demands and denote specific job stressors such as overload, conflict, and ambiguity that originate in the work environment. The most widely studied correlate of these continuous day-to-day stressors is *burnout* (Lee & Ashforth, 1996). *Burnout* is defined as a psychological strain associated with physical, mental, and emotional exhaustion, accompanied by deterioration of performance and negative attitudes towards one's self and others (Maslach, 1982; Pines, Aronson with Kafry, 1981; Shirom, 1989). The burnout syndrome constitutes a threat to the individuals' well being and may prove costly to their organization, to their family and to society at large.

Women in general and professional women in particular are constantly in a situation of ambiguity, vagueness, and uncertainty - the double binds and double messages that they receive from the

social and cultural environment - regarding the question of integrating career and family life. Society expects them to fulfill two sets of partially incompatible expectations and thus places them in a potentially frustrating situation, which increases the probability that they will burn out (Freudenberger & North, 1985). It was indeed found in several Israeli samples, as well as in samples of women in other countries, that across every profession studied, women tended to be more burnt out than men. Also, the conflict between work and private life associated with burnout in most of the samples was found in most studies to be stronger among women than among men (Davidson & Cooper, 1986; Etzion, 1987, 1988; Etzion & Pines, 1986).

Despite these general conditions, we nonetheless expect differences in the manner in which women manage these conflicts in different societies and national cultures (see Bailyn, 1993; Etzion & Bailyn, 1994; Etzion, Nicolaou-Smokoviti & Bailyn, 1993). A cross-cultural perspective may lead us to gain a better understanding of the environmental and personal dynamics of women's struggle to integrate work and family and to be able to identify not only the psychological price tags attached to the various components of this struggle in terms of burnout, enjoyment, and energy depletion, but also to identify conditions that may help women cope better with these stressors.

Social support has been found to be one of the most important resources for helping people in reducing their levels of stress and burnout and in buffering the stress-burnout relationship (see Etzion, 1984; Etzion & Westman, 1994; House, 1981). In the present study we were especially interested in investigating the role played by formal and informal support systems in maintaining the well being of women who try to combine working in high organizational echelons with raising a family.

COMPARING ISRAEL TO SWEDEN IN REGARD TO SOCIAL SUPPORT SYSTEMS

Studying the similarities and differences of behavioral phenomena among people belonging to different societies may be a vehicle for gaining a better understanding of the universal nature of human experience in that it enables us to isolate those aspects that are generic from those that are tied to a particular situational or cultural context (Berry, 1980; Poortinga & Van Vijver, 1987). But in order to be able to draw valid conclusions from such a comparison, one must first establish a reasonable degree of cross-cultural equivalence

between the two societies to be compared, on a conceptual level as well as on an operational and metric level (Hui & Triandis, 1985).

Both Israel and Sweden have democratic social systems that permit social mobility (Adler, 1986). Despite obvious geographical, economic, political, and social differences, these two societies have in common a set of basic Western values and beliefs and a social welfare orientation that make a comparison between them on the issue of women in management culturally meaningful. Hofstede (1980, p. 334), in the final clustering of work values in his 40-nation survey, showed Israel and Sweden ending up not very far from each other on the scale, certain differences in work values notwithstanding. Israelis, for example, are higher on collectivist work values, while Swedes are more individualistic and show less "tolerance for ambiguity and uncertainty" than Israelis, but both Israelis and Swedes exhibit similar and relatively low "power distance". The largest difference found between the two societies concerns Hofstede's Masculinity-Femininity scale. Swedes, males and females alike, score highest (in the 40-country comparison) on so-called "feminine values", such as acceptance and avoidance of confrontation, while Israelis put strong emphasis on "masculine values", such as assertiveness and competitiveness (see also William & Best, 1982).

Sweden is perceived in many studies as a model country and a reference point for the evaluation of social welfare and human rights issues (Adler & Israeli, 1988; Bailyn, 1993). It is a welfare country with a high degree of awareness of equality at work and other social system values. Sweden is known for its progressive laws concerning women's rights and has one of the most developed systems of support for working mothers and fathers (Antal & Israeli, 1993).

Israel too provides a certain amount of governmental support and encouragement for raising families (Richter, 1992). In addition to formal laws, Israeli society has developed a large variety of supplementary, informal arrangements for child care and domestic help, including flexibility and tolerance on the part of employers regarding work interruptions caused by family problems.

Relative to other countries in the Western world, Israel is characterized by extremely low percentages of non-married or childless people of both sexes (Peres and Katz, 1981). Working mothers is a non-issue in most sectors of Israeli society. For a woman to work while raising a family is considered an economic necessity and a contribution to the common good. But it is less socially acceptable for mothers to pursue a high-level career or to be too committed to their jobs.

In contrast, Swedish women by law (though not always in practice) have equal pay and equal chances for promotion, and also enjoy one of the most progressive formal laws supporting working mothers and fathers (see Antal & Izraeli, 1993).

In sum, Israeli society supports women's work and values family, but not high-level careers (Hazelton, 1977; Izraeli, 1988, 1994; Raday, 1983). In Sweden, by contrast, there seems to be a mixed message for women. On the ideological level they are expected to have a career as high as they aspire to and share their family responsibilities equally with their husbands. In practice, however, women are still underrepresented in high management positions and bear more than their share in the burden of caring for a family and housekeeping chores. Table 1 summarizes the formal support systems for families in the two countries.

TABLE 1.
Comparison of Formal Support for Families with Children in Israel and in Sweden

Formal Support Systems	Israel	Sweden
1. Day-care systems	Full-day day-care centers for children up to 3 years old; day-care centers for children older than 3 as well as children at school – only until about noon.	Full-day day-care centers and schools.
2. Parental leave	Maternity leave – 3 months for the mother only (compensated at a rate of 100% of her salary)	Parental leave – 12 months for both parents (compensated at a rate of 90% of the salary), the father is obliged to take at least one month. There is also the possibility to take another 3 months of leave, compensated by a fixed daily rate. The maternity leave can be spread up to 8 years from the day the child was born. The father is also entitled to take 10 days off when the child is born (compensated).
3. Flexible leave system for parents	Special rights, mainly for women.	The most generous and flexible leave system available to working parents in the world (Haas, 1990).
4. The law of equal rights	There is no equivalent law	The law of equal rights obliges employers to present a yearly plan of actions to be taken in order to enhance equal rights in the organization, such as quotas of women and men in management positions.

EXPECTED DIFFERENCES BETWEEN SWEDES AND ISRAELIS IN THEIR REACTION TO STRESS AND CONFLICT

Life conditions are, without question, more difficult in Israel than in Sweden, physically, politically, and economically (Breznitz, 1980). Because Israel is a small country with limited resources, under constant threat to its very survival, stressors, such as political tensions, economic pressures, military service or threat of terrorism are more prevalent in Israeli than in Swedish society.

However, in a series of studies comparing groups of Israeli managers and other professionals to their counterparts in other Western countries, it was systematically found that Israelis report less stress and less burnout (Etzion, Kafry & Pines, 1982; Etzion & Pines, 1986; Keinan & Perlberg, 1987). Further analysis of the data showed that the Israelis described their family relationships and friendships as better than did, for example, their American counterparts (Etzion, Kafry & Pines, 1982; Lieblich, 1987). The Israelis also reported using more active and direct methods for coping with stress than did Americans or Europeans in parallel samples (Etzion, Pines & Kafry, 1983).

It has been suggested by several scholars that the relatively low rates of stress and burnout in Israel stem from the fact that Israelis apparently enjoy cultural legitimation to employ assertive coping methods that are more effective in combating stress and that they are better protected by informal social support systems.

On the basis of these differences we would expect Swedish women to experience less conflict between career and family than Israeli women, but to respond more negatively to this conflict. On the other hand, we would expect the underlying dynamics of career-family integration to be the same in both countries (Yogev & Brett, 1985). The main source of conflict for women in both countries is expected to be the stage of family and career the woman is facing, but in a complex way; the practical side of the conflict - the *double burden* - will affect energy depletion and will be confined to young women with small children. Since the Swedish women enjoy better physical and material support (see Table 1), we expect them to be less depleted than the Israelis. However, we expect the emotional side of the conflict - the *double bind* - to have an effect on the burnout and the enjoyment of all women managers, and that it will be specially tough on women lacking social support at work or in their private life. On the basis of previous studies, we expect Israeli women to experience social support to a greater

degree than their Swedish counterparts. In both countries we expect the career-family conflict to be a major constraint on women's well being.

The degree to which the different sources of support (Barrera, 1986) are able to moderate the harmful effects of stress and conflict on the women's well being remains the main question we will attempt to answer by the proposed comparison between Swedish and Israeli women managers.

THE STUDY

One hundred and five Swedish and 133 Israeli female managers took part in the study. Data were collected by mail via a self-report questionnaire in financial institutions in both countries at the same time (the response rates were 26% for the Israelis and 47% for the Swedes).

As a first step in the cross-cultural research, an equivalent Swedish version of the Etzion & Baily (1994) questionnaire was prepared. To ensure item equivalence, the parallel English and Hebrew versions of the questionnaire were translated into Swedish and back to Hebrew. The Swedish version was judged for item equivalence by five bilingual persons who had lived for significant periods of time in both Sweden and Israel. Items having specific cultural connotations were left out, even when judged to be semantically equivalent, and replaced by other items that demonstrated correspondence of meaning.

The questionnaire included *demographic data* (such as age, marital status, education, parents' and spouse's occupation); *organizational information* (such as job description, rank, salary, kind of ladder, size of department); and items measuring the *background* and the *main research variables*.

Background variables were measured by the following groups of items:

- *Job characteristics* (Baily with Schein, 1980): perception of present job (17 items).
- *Importance of job characteristics*: the importance attributed to each of the corresponding characteristics (17 items).
- *Self-assessment* (Baily with Schein, 1980): aptitude and attitude items (22) referring to the respondents' self-evaluation of their own competence, social skills, etc.

The *main variables* of this study were measured by items grouped into the following categories:

- *Career-family involvement and interaction*: items such as job satisfaction, evaluation and importance of success in the work and non-work spheres, relative interest and involvement in the work and non-work spheres of life, the extent of support one gets in her work place and at home, the extent to which she experiences conflict and overlap between work and private life, how much these spheres intrude upon each other, and what would be the ideal relationship between them (items in this section were taken from Etzion, 1984, Etzion and Bailyn, 1994 and Bailyn with Schein, 1980).
- *Coping Strategies (Pines & Kafry, 1981)*: In this measure 12 items describing strategies of coping with stress were assessed on a 7-point scale pertaining to the frequency with which each of them was used by respondents when under stress and the extent to which respondents evaluated each of them as successful in reducing stress. The 12 coping strategies fall into four categories (sub-scales), three items in each: Direct/Active, Direct/Inactive, Non-Direct/Active, and Non-Direct/Non-Active.
- *Well being* was assessed by three measures: *burnout*, *enjoyment*, and *energy depletion*. Burnout was measured by the Pines and Kafry 21-item index (Pines & Aronson with Kafry, 1981). Enjoyment was measured by 20 items that were introduced among the burnout items in the questionnaire (Etzion, 1988), forming an index equivalent to that for burnout, but with a reversed sign. The third measure of well being – energy depletion (Garden, 1985) – is composed of five items: three measuring energy draining; one, sleep problems; and one, physical health.

RESULTS²

The demographic comparison between the two groups of women is summarized in Tables 2&3. As we found the Israeli sample to be significantly younger than the Swedish sample, we conducted most of the following cross-cultural comparisons after statistically controlling for age.

TABLE 2.

Comparison between Israeli and Swedish Women Managers: Frequencies and Percentages of Demographic Nominal Variables

Variables	Israel		Sweden		χ^2
	Frequency	%	Frequency	%	
Married	113	85%	88	84%	.06
Mothers	115	93%	84	89%	.76

* $.01 \leq p < .05$ ** $p \leq .01$

TABLE 3.

Comparisons between Israeli and Swedish Women Managers: Means and T-Tests for Demographic and Work-Related Variables

Variables:	Means		
	Israel	Sweden	<i>t</i>
Age	40.5	46.8	-6.2**
Number of children	2.3	1.9	2.7**
Age of oldest child	13.9	20.8	-5.1**
Age of youngest child	8.4	16.9	-7.0**
Number of siblings in family of origin	2.9	2.0	3.9**
Number of years in position	6.9	7.5	-1.1
Number of years in the organization	17.3	20.2	-2.6*
Number of promotions	5.3	1.7	10.6**
Number of lateral transitions	1.3	1.8	-1.8 ^a
Number of subordinates	6.3	5.1	1.3

a. $.05 \leq p < .10$

* $.01 \leq p < .05$

** $p < .01$

The demographic comparison shows that although the percentages of married women and mothers are similar in the two groups, Israelis have a significantly larger number of children and their children are younger than those of the Swedes. The Israelis also have more siblings in their family of origin. There is a similarity between the two groups in the average number of years women have been serving in their current position and in the number of subordinates reporting to them. However, the Swedish group had been employed significantly longer in the current organization and, at the same time, had less promotions and more lateral transitions than the Israeli group.

TABLE 4.

Comparison of Main Variables Between Israeli and Swedish Women Managers: Means, Reliability Coefficients and ANOVA (Women's Age Held Constant)

Measure	Israel	Sweden	Israel	Sweden	ANOVA F
	Reliability (Cronbach's α)		Mean (1=low; 7=high)		
Life stress	.68	.75	3.4	3.2	1.6
Work stress	.73	.81	3.7	4.1	5.3*
Life support	.80	.85	5.9	5.4	4.4*
Work support	.84	.84	5.3	5.0	0.5
Lf/wK conflict	.74	.74	3.9	3.3	9.3**
Burnout	.91	.94	2.8	3.1	8.9**
Enjoyment	.86	.85	5.2	4.9	10.9**
Energy depletion	.79	.78	3.3	2.9	9.9**

a. $.05 \leq p < .10$

* $.01 \leq p < .05$

** $p < .01$

Table 4 shows the comparison of the two groups in reference to the main research variables. It includes the reliabilities of the indexes used in the study as well. The ANOVA results show that Israeli women managers scored lower on burnout and higher on enjoyment as compared to their Swedish counterparts. They also experienced lower levels of stress at work and reported having higher levels of support in their personal life than the Swedish managers. The Israeli women used effective strategies of coping with stress more often than did their Swedish colleagues, but they also reported stronger work-family conflict and a higher degree of energy depletion. The stronger conflict reported by the Israeli women is correlated with their reported difficulties in managing the interface between life and work, complaints from their family members, and their own tendency to feel inadequate in performing their professional roles.

In both cultures we found significant relationships among stress and support in life and at work, work-family conflict and burnout (see Table 5). Social support at work and in life was found to have a moderating effect on the relationship between life stress and burnout among the Israeli women managers only (see Tables 6 and 7). No other moderating effect of social support was found in this study.

TABLE 5.
Intercorrelation among Main Research Variables for Israeli Women (top) and for Swedish Women (bottom)

Israeli Women								
Variables:	DEPL	PL	BO	CFC	SUP.W	SUP-L	STRES-W	STRES-L
Stress in life (STRES-L)	.40**	-.36**	.56**	.20*	.18*	-.33**	.64**	-
Stress at work (STRES-W)	.45**	-.23*	.48**	.27**	-.11	-.11	-	.58**
Support in life (SUP-L)	-.29**	.38**	-.38**	.00	.07	-	-.25*	-.38**
Support at work (SUP-W)	-.16 ^a	.21*	-.21*	-.05	-	.40**	-.43**	-.33**
Career-Family conflict (CFC)	.11	-.02	.17 ^a	-	-.26*	-.22*	.44**	.49**
Burnout (BM)	.46**	-.72**	-	.50**	-.46**	-.45**	.63**	.56**
Enjoyment (PL)	-.37**	-	-.81**	-.34**	.52**	.44**	-.58**	-.52**
Energy depletion (DEPL)	-	-.53**	.63**	.22*	-.33**	-.28**	.49**	.42**

Swedish Women

a. .05 ≤ p < .10

* .01 ≤ p < .05

** p < .01

TABLE 6.
Moderated Regression of Burnout on Age, Stress in Life, Work Support and StressXSupport Interaction

Step	Sweden				Israel			
	R ²	ΔR ²	β	r	R ²	ΔR ²	β	r
1. Age	.01	.01	.12	.11	.00	.00	-.01	-.03
2. Stress in life	.34**	.33**	.48**	.58**	.32**	.32**	1.34**	.56**
3. Support at work	.41**	.07**	-.29**	-.45**	.42**	.10**	.03	-.21*
4. Interaction of 2X3	Excluded from the equation (No interaction effect)				.44**	.02*	-.87*	

a. .05 ≤ p < .10

* .01 ≤ p < .05

** p < .01

TABLE 7.
Moderated Regression of Burnout on Age, Stress in Life, Support in Life and StressXSupport Interaction

Step	Sweden				Israel			
	R ²	ΔR ²	β	r	R ²	ΔR ²	β	r
1. Age	.01	.01	.10	.11	.00	.00	.02	-.03
2. Stress in life	.34**	.33**	.48**	.58**	.32**	.32**	-.53**	.56**
3. Support in life	.39**	.05**	-.25**	-.44**	.36**	.04**	-.70**	-.38**
4. Interaction of 2X3	Excluded from the equation (No interaction effect)				.38**	.02*	.98*	

a. .05 ≤ p < .10

* .01 ≤ p < .05

** p < .01

We also found that in both cultural groups the significant relationships between the frequency of using active coping strategies and burnout were all negative and that the significant relationships between the frequency of using passive coping strategies and burnout were all positive. Using the active/indirect coping strategies, "involvement in other activities" and "participate in exercise and sports", had a moderating effect on the relationship between work-family conflict and burnout, only in Israel. "Finding other activities" moderated the life stress-burnout relationship in Israel as well. Contrary to our expectations, in both countries, no relationship was found between the number of children and burnout. However, in Sweden only, a positive correlation was detected between the age of the children and burnout. We tend to attribute this unexpected finding to the fact that the Swedish sample includes a larger proportion of older women who might have been experiencing the "empty-nest syndrome".

CONCLUSIONS

The main conclusion of this study is that the formal elaborated support systems of a "welfare state" such as those existing in Sweden, even though they provide conditions that may substantially reduce the level of the work-family conflict and protect against energy depletion, are not sufficient. It seems that, in addition to effective coping strategies, informal social support is even more conducive to reducing stress and burnout. It may well be that the ideal cultural context for women who aspire to rise in their careers to high organizational echelons and raise a family as well - is a combination of an elaborate welfare state, as in Sweden, and a cohesive and supportive social system, as in Israel. Developing assertive-active coping strategies may also help women managers to reduce their experience of stress and burnout.

NOTES

1. The study upon which this paper is based was partially supported by the Israel Institute of Business Research, Tel Aviv University, Israel. Correspondence concerning this article should be addressed to Dalia Etzion, Faculty of Management, Tel Aviv University, Tel Aviv, 69978, Israel. Electronic mail may be sent to Etziond@post.tau.ac.il.
2. A comprehensive description of the procedure and the results are beyond the scope of the present paper. They are elaborated elsewhere in Hebrew (Rechnitz-Alpeleg 1996). Here we present the main results only.

REFERENCES

- Adler, N.J. (1986). *International dimensions of organizational behavior*. Boston: Kent.
- Adler, N.J., & Izraeli D.N. (eds.) (1988). *Women in management worldwide*. New York: M.E. Sharpe.
- Antal, A.B., & Izraeli, D.N. (1993). A global comparison of women in management: Women in management in their homelands and as expatriates. In E.A. Fagenson (ed.), *Women in management: Women and work*, (vol. 4, pp. 52-96). London: Sage.
- Bailyn, L. (1993). *Breaking the mold*. New York: The Free Press.
- Bailyn, L. with Schein. (1980). *Living with technology: Issues at mid-career*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Berry, J.W. (1980). Introduction to methodology. In H.C. Triandis & J.W. Berry (eds.), *Handbook of cross-cultural psychology* (vol. 2, pp. 1-28). Boston: Allyn & Bacon.
- Barrera, M. (1986). Distinctions between social support concepts, measures and models. *American Journal of Community Psychology*, 14, 413-441.
- Breznitz, S. (1980). Stress in Israel. In H. Seyle (ed.), *Seyle guide to stress research* (pp. 71-89). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Davidson, M.J., & Cooper, C.L. (1986). Executive women under pressure. *International Review of Applied Psychology*, 35(3), 301-326.
- Etzion, D. (1984). The moderating effects of social support on the relationship of stress and burnout. *Journal of Applied Psychology*, 69, 615-622.
- Etzion, D. (1987). Burning out in management: A comparison of women and men in matched organizational positions. *Israel Social Science Research Journal*, 5, 147-163.
- Etzion, D. (1988). The experience of burnout and work/non-work success in male and female engineers: A matched-pairs comparison. *Human Resource Management*, 27, 163-179.
- Etzion, D., & Bailyn, L. (1994). Patterns of adjustment to the career/family conflict of technically trained women in the United States and Israel. *Journal of Applied Social Psychology*, 24(17), 1520-1549.
- Etzion, D., Kafry, D. & Pines, A. (1982). Tedium among managers: A cross-cultural American-Israeli comparison. *Journal of Psychology and Judaism*, 7, 30-41.
- Etzion, D., & Pines, A. (1986). Sex and culture in burnout and coping among human service professionals. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 17, 191-209.
- Etzion, D., Pines, A., & Kafry, D. (1983). Coping strategies and the experience of tedium. A cross-cultural comparison between Israelis and Americans. *Journal of Psychology and Judaism*, 8, 41-51.
- Etzion, D., Nicolaou-Smokoviti, L., & Bailyn, L. (1993). A cross-cultural comparison of American, Israeli and Greek women pursuing technical and scientific careers. *International Review of Sociology*, 1&2, 76-94.

- Etzion, D., & Westman, M. (1994). Social support and sense of control as moderators of the stress-burnout relationship. *Journal of Social Behavior and Personality*, 9(4), 639-656.
- Freudenberger, H.J., & North, G. (1985). *Women's burnout*. New York: Doubleday.
- Haas, L. (1990). Gender equality and policy: Implication of a study of parental leave in Sweden. *Journal of Family Issues*, 11(4), 401-423.
- Hazelton, L. (1977). *The Israeli woman: The reality behind the myths*. New York: Simon and Schuster.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- House, J.S. (1981). *Work, stress, and social support*. Reading, Mass: Addison-Wesley.
- Hui, C.H., & Triandis, H.C. (1985). Measurement in cross-cultural psychology: A review and comparison of strategies. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 16, 131-152.
- Izraeli, D.N. (1988). Women's movement into management in Israel. In J. Adler & D. N. Izraeli (eds.), *Woman in management worldwide* (pp. 186-212). Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Izraeli, D.N. (1994). Outsiders in the promised land: Women managers in Israel. In Nancy, J. Adler & D.N. Izraeli (eds.), *Competitive frontiers: Women managers in a global economy*. (pp. 301-324). MA: Basic Blackwell.
- Kahn, R.L., Wolfe, D.M., Snoek, J.E., Quinn, R., & Rosenthal, R.A. (1964). *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity*. New York: Wiley.
- Keinan, G., & Perlberg, A. (1987). Stress in academe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 18, 193-207.
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer.
- Lee, R.T., & Ashforth, B.E. (1996). A meta-analytic examination of the correlates of the three dimensions of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 81, 123-133.
- Lieblich, A. (1987). Preliminary comparison of Israeli and American successful career women at mid-life. *Israel Social Science Research Journal*, 5, 164-177.
- Maslach, C. (1982). *Burnout: The cost of caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Peres, Y., & Katz, R. (1981). Stability and centrality: The nuclear family in modern Israel. *Social Forces*, 59, 687-704.
- Pines, A., & Aronson, E. with Kafry, D. (1981). *Burnout: From tedium to personal growth*. New York: Free Press.
- Pines, A., & Kafry, D. (1981). Coping with burnout. In J.W. Jones (ed.), *The burnout syndrome* (pp.139-150). Park Ridge, IL: London House Management Press.

- Poortinga, Y.H., & Van de Vijver, F.J.R. (1987). Explaining cross-cultural differences: Bias analyses and beyond. *Journal of cross-cultural psychology*, 18, 259-282.
- Raday, F. (1983). Equality of women under Israel law. *Jerusalem Quarterly*, 7, 81-108.
- Rechnitz-Alpeleg, O. (1996). *The relationship between work and life characteristics and burnout among women managers in Israel and in Sweden*. Unpublished master's thesis (Hebrew), Tel Aviv University, Israel.
- Richter, J. (1992). Balancing work and family in Israel. In S. Zedeck (ed.), *Work, families and organizations* (pp. 362-394). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Shirom, A. (1989). Burnout in work organizations. In C. L. Cooper & I. Robertson (eds.), *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, (pp. 26-48). New York: Wiley.
- Williams, J.E., & Best, D.L. (1982). *Measuring sex stereotypes; A thirty-nation study*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Yogev, S., & Brett, J. (1985). Patterns of work and family involvement among single-and-dual-earner couples. *Journal of Applied Psychology*, 70, 754-786.

Chris Jecchinis*

EDUCATION, TRAINING AND EMPLOYMENT:
NEW CHALLENGES FOR THE E.U.
IN THE GLOBAL ECONOMY**

INTRODUCTION

The European Council which held a special meeting on 23-24 March 2000 in Lisbon¹, set new strategic goals for the European Union in order to strengthen employment, economic reforms, and social cohesion as part of a knowledge based economy. The Council acknowledged the fact that the E.U. was confronted by both the positive and the negative aspects of globalization, which on the one hand, required radical structural changes in order to make the European economies more competitive, and on the other, to continue shaping social policies in a manner which is consistent to its values and concepts of social justice.

More specifically, the Council suggested that there is a need of **modernizing the European social model by investing in people and building a dynamic welfare state**, which ensures that the emergence of the knowledge economy, does not compound the existing social problems of unemployment, social exclusion and poverty. The Council concluded that, inter alia, Europe's education and training systems need to adapt both to the demands of the knowledge society and to the need for an improved level and quality of employment.

---

* Professor Emeritus of Economics (Lakehead University of Ontario), Member of the European Academy of Arts, Sciences and Humanities; and President of the Greek National Centre for Vocational Orientation.

** This paper was presented to the participants of the 1st International Conference of the Association of Fulbright Scholars, Delphi, Greece, 1-3 December, 2000.

The E.U. policy-makers insistence of adhering to the basic principles of the European social model—even if it makes the required structural reforms more difficult to achieve—derives from the realization that the majority of Europeans consider economic progress to be meaningless unless it is accompanied by marked improvements in the quality of life and the narrowing of social disparities.

The facts lean in favour of the European model because all is not rosy in the mecca of the new economic paradigm, that is, the United States. Though low unemployment and reasonable economic growth, which are the main goal of economic policy, are a fact in the U.S., the American success story still has attached to it the ills of enormous and growing socio-economic disparities, declining real incomes for most workers, chronic underemployment for many marginalised workers, growing job and income insecurity. These, "mixed with the American approach of providing minimal social support and assistance and no universal health care, have further polarized the distribution of the benefits of the U.S.'s monetarist/market approach to economic management"².

The success of the E.U., though, in meeting its goals for employment, economic reforms, and social cohesion, will depend to a considerable extent on the related strategic policies that public and private organizations in the individual member-States would formulate in the next few years. An attempt has been made in this paper, to examine the current economic and social environment with special reference to the employment situation and its relation to education and training; and on the basis of international experiences, suggest a series of HR development and employment policies related to: life-long learning, the improvement of basic skills and knowledge enhancing, increased flexibility in the workplace, facilitating labour mobility, and improving the connection between vocational guidance and labour market demand.

MODERNIZING THE EUROPEAN SOCIAL MODEL TO MEET THE CHALLENGES OF THE KNOWLEDGE ECONOMY

The European Council has recognized the fact that people are Europe's main asset, and that in their efforts to modernize the European Social Model the member-States should keep a balance between the need to develop a knowledge economy, and the need to improve the level and quality of employment. More specifically,

the European Council recommends that Europe's education and training systems adapt to the required changes, and "offer learning and training opportunities tailored to target groups at different stages of their lives: young people, unemployed adults and those in employment who are at risk of seeing their skills overtaken by rapid change. This new approach should have **three main components**: the development of local learning centres, the promotion of new basic skills, in particular in the information technologies, and increased transparency of qualifications.

The European Council accordingly calls upon the member States, in line with their constitutional rules, to take the necessary steps within their areas of competence to meet the following targets:

- a substantial annual increase in per capita investment in human resources;
- the number of 18 to 24 year olds with only lower-secondary level education who are not in further education and training should be halved by 2010;
- schools and training centres, all linked to the Internet, should be developed into multi-purpose local learning centres accessible to all, using the most appropriate methods to address a wide range of target groups; learning partnerships should be established between schools, training centres, firms and research facilities for their mutual benefit;
- a European framework should define the new basic skills to be provided through lifelong learning: IT skills, foreign languages, technological culture, entrepreneurship and social skills; a European diploma for basic IT skills, with decentralized certification procedures, should be established in order to promote digital literacy throughout the Union;
- define, by the end of 2000, the means for fostering the mobility of students, teachers and training and research staff both through making the best use of existing Community programmes (Socrates, Leonardo, Youth), by removing obstacles and through greater transparency in the recognition of qualifications and periods of study and training; to take steps to remove obstacles to teachers' mobility by 2002 and to attract high-quality teachers.
- a common European format should be developed for curricula vitae, to be used on a voluntary basis, in order to facilitate mobility by helping the assessment of knowledge acquired, both by education and training establishments and by employers.

The European Council asks the Council (Education) to undertake a general reflection on the concrete future objectives of education systems, focusing on common concerns and priorities while respecting national diversity, with a view to contributing to the Luxembourg and Cardiff processes and presenting a broader report to the European Council in the Spring of 2001¹³.

Other important points of the Lisbon European Council include a call for the member-States and the European Commission to address the following four key areas:

- Improving employability and reducing skills gaps, in particular by providing employment services with a Europe-wide data base on jobs and learning opportunities; promoting special programmes to enable unemployed people to fill skill gaps;
- Giving higher priority to lifelong learning as a basic component of the European social model, including by encouraging agreements between the social partners on innovation and lifelong learning; by exploiting the complementarity between lifelong learning and adaptability through flexible management of working time and job rotation; and by introducing a European award for particularly progressive firms. Progress towards these goals should be benchmarked;
- Increasing employment in services, including personal services, where there are major shortages; private, public or third sector initiatives may be involved, with appropriate solutions for the least-favoured categories;
- Furthering all aspects of equal opportunities, including reducing occupational segregation, and making it easier to reconcile working life and family life, in particular by setting a new benchmark for improved childcare provision¹⁴.

The Council stresses also the importance of retaining but modernizing the European social protection system:

"The European social model, with its developed systems of social protection, must underpin the transformation to the knowledge economy. However, these systems need to be adapted as part of an active welfare state to ensure that work pays, to secure their long-term sustainability in the face of an ageing population, to promote social inclusion and gender equality, and to provide quality health services. Conscious that the challenge can be better addressed as part of a cooperative effort, the European Council invites the Council to:

- Strengthen cooperation between Member States by exchanging experiences and best practice on the basis of improved information networks which are the basic tools in this field;

- Mandate the High Level Working Party on Social Protection, taking into consideration the work being done by the Economic Policy Committee, to support this cooperation and, as its first priority, to prepare, on the basis of a Commission communication, a study on the future evolution of social protection from a long-term point of view, giving particular attention to the sustainability of pensions systems in different time frameworks up to 2020 and beyond, where necessary¹⁵.

The Council concludes that "the new knowledge-based society offers tremendous potential for reducing social exclusion, both by creating the economic conditions for greater prosperity through higher levels of growth and employment, and by opening up new ways of participating in society. At the same time, it brings a risk of an ever-widening gap between those who have access to the new knowledge, and those who are excluded. To avoid this risk and maximize this new potential, efforts must be made to improve skills, promote wider access to knowledge and opportunity and fight unemployment: the best safeguard against social exclusion is a job"¹⁶.

CONSIDERING A SET OF POLICY OPTIONS TO FACILITATE BALANCED CHANGE

One may ask of how those targets set by the European Council will be met, especially by a member-State like Greece which requires a set of more drastic reforms, and what will be the role of the government and the social partners in this case. There is no doubt that there is going to be controversy between those who wish drastic changes and those who wish no change at all, arguing that the promoted reforms will further affect adversely employment as well as the levels of poverty.

The European Council in fact has shown the way by adopting and promoting a balanced approach recommended in the 1990's by a number of social economists.

Those economists did not advocate stopping or preventing change. Rather, they argued in favour of a better management of it, to the benefit of all social groups. In so doing, they claim that there is still room for some government intervention, in the form of public spending: *e.g.*, recent research in the UK has shown that there is strong support among public opinion for increased spending on both health and education even if taxes are raised.

But governments can also play a more active role in the matching of the supply and demand of jobs. This can be done in a longer-term framework, forecasting labour market requirements and linking these to education, training and skill-upgrading programmes, but also in a shorter-term framework, alongside the private sector, providing, or encouraging the provision by employers and job seekers of, continuous real-time data on labour market opportunities. Not all government subsidy and incentive programmes to create employment are unsuccessful, and we should learn from the positive experiences. There are examples of fruitful public-private initiatives as well as successful employer-trade union cooperation, in managing the dislocations produced by economic and structural change, including privatization⁷.

On the basis of the above arguments, **the following points may be considered in policy-making:**

1. It is true that given the reduced capacity of governments to spend on job creation, they are searching for ways to spend their limited funds more effectively. Yet, even increased spending may be possible and may be valuable if it promotes positive results. Public support is still strong for government social capital spending, especially for health, education, the environment, and child and old-age care. Even in the current competitive international environment, the government's role is to develop macro-economic, labour relations and industrial development policies, aimed at encouraging private sector development and at creating employment opportunities (private sector or other) while minimizing socio-economic distortions.
2. Despite high unemployment, many employers still claim that they cannot find enough skilled employees to meet their needs. These structural problems can be remedied by labour market programs to reduce imbalances. Forecasting labour market requirements and linking the forecasts to education, proper vocational guidance with corresponding training and skill upgrading, does help. Labour (Unions) and management should work with government employment agencies to develop better vacancy information. It would help in reducing duration of unemployment. Moreover, in situations where redundancies can be forecast in advance, the information can be used to plan more effective training of the unemployed. The Internet has proved to be a valuable matching tool for many employers and employees. Its use should be encouraged and access should be expanded for employment seekers.

3. Young people have accounted for a disproportionate share of job losses as employers cut jobs. There should be an emphasis on the provision of employment opportunities and on the prevention (or limitation) of job losses. The potential costs and benefits of employment sharing can be assessed and the employment gains projected. Greatly expanded use of worksharing in situations where there is insufficient employment and voluntary job sharing to meet life style needs and preferences can change the pattern of high youth unemployment and can provide significant employment opportunity for women. Similarly the use of mentoring and job shadowing can provide opportunities to link relatively inexperienced labour market participants with older workers beginning to move towards retirement.
4. Reducing the work week has returned as a policy option to combat unemployment. Hours reduction may at best only help maintain but not expand employment levels if, at the same time, there is pressure to maintain international competitiveness and if there is no increased productivity. These pressures cannot be ignored and are an unavoidable component of the economic environment. Yet, the reduction of hours will create opportunity, especially when it is used in combination with measures to enhance human resource development. **Linking the lower hours to education (Life long learning) and to training will improve productivity, competitiveness and employability.** It should be noted however, that reduction of hours with no reduction in daily or weekly earnings is not a viable option without a corresponding improvement in productivity.
5. All too often we hear of enterprises or of entire industries making record profits while at the same time engaging in massive downsizing. We need concerted policy action to discourage these "disappearing" jobs. A remedy should include a special excess profits tax especially on those corporations which have profited from privatization. These revenues could then be used for training and for direct assistance to local job creating enterprises.
6. Finally, all interested parties should be warned that experience indicates that the success of any set of measures concerning the struggle against various forms of unemployment and wide social disparities, depends to a considerable extent on two prerequisite factors. **The first is that the measures taken are well planned and co-ordinated; and the second, that there is a willingness on the part of the social partners to cooperate**

among themselves and with the government in the implementation of those measures.

SOME SPECIAL CHALLENGES FOR GREECE

As far as Greece is concerned, in addition to the consideration of the above points, policy-makers may consider **three** more important points that could contribute to the success of connecting education and training to employment:

1. Changes in technology and in economic structures affect changes in skills and employment. Those constant changes, require life-long learning, which in turn, calls for periodic vocational guidance and counseling closely related to labour market demand. All these aspects of the changing conditions **are coordinated under the umbrella of career development**, which includes career education, career counseling, employment counseling, human resource development, and training in employment skills. There is an urgent need therefore, for the appropriate Greek authorities to improve, expand and effectively coordinate all vocational guidance and counseling services under the umbrella of a career development system, with the cooperation of local government and the social partners.

The recently established tripartite organization under the auspices of the Ministries of Labour and Education, the National Centre for Vocational Orientation, is at the present engaged in creating the preconditions for the promotion of a career development system. The Centre aims at the overall improvement and coordination of the existing vocational guidance services, the collection and dissemination of related information at the National and European level, and appropriate research studies and publications that enhance the relationship of training, counseling and employment.

2. In view of the above, the interested parties should consider the fact that the panacea of more flexible work arrangements for a better educated and trained workforce is still not the answer without **better and more readily available labour market information and proper counseling**. Growth industries and individual firms need to be better tracked to determine their HR requirements and HR development needs. Individual firms and industries shedding labour need to be better tracked to determine their HR outflow and to plan how or where to use those skills.

Furthermore, labour mobility needs to be better traced and its implications assessed.

- inflows to a country
- inflows within regions
- outflows from a country
- outflows from a region.

Immigration policy needs to be re-examined in the light of the aging workforce, declining birth rates, and increased reliance on new entrants from abroad in both skilled and low skilled jobs. If we are to continue to absorb the number and rate of new workers, their ability to work in the official languages may need considerable upgrading of their basic skills. Consequently, **the need for programs to improve functional literacy and numeracy** is growing for those who are educated in Greece as well as for new entrants to the Greek economy.

3. A recent research study conducted in Greece, as part of a wider international survey and the first of its kind in this country, has shown that **the nature of training and development in enterprises is changing for the better**⁸.

The initial findings from the survey highlight that establishments in Greece are very committed to the training and development of their workforce, particularly those in senior management and professional positions. Out of those establishments surveyed a significant 21% anticipated that they would increase their investment in training over the next 12 months and only 4,6% said it would fall. These findings should prove encouraging to the appropriate public authorities as **it suggests that investment in human capital formation will increase over the next 12 months**. When it comes to training methods a high 63,5% of establishments in Greece are using the internet as a method for delivering their training. According to the coordinators of the survey, these findings illustrate that the internet will soon become as a popular method for delivering training as traditional stand-up approaches. When asked about the effectiveness of new methods all 298 respondents said that that new electronic methods were a much more effective training method than traditional stand-up training.

The survey also investigated whether establishments adopted a more business orientated approach to their training. Interestingly, over half of establishments surveyed (58,5%) have designed a training strategy explicitly to support their business objectives. The movements towards a more strategic approach was also apparent in the skills that training managers need to perform their

job effectively, as well as in the activities that they are regularly undertake in their job. Those skills viewed as most important by respondents included a knowledge of business objectives (78,9%) and a knowledge of business finance (76,7%). Whilst, when it came to the training manager's activities the research revealed that the most common activity amongst training managers was acting as a consultant to other line managers. Another topic investigated by the research was the use of high performance working practices. These practices are commonly associated with organizational performance and according to the survey these are widely used by establishments in Greece. Overall, the most commonly used practices were: annual performance reviews (53,8%), training for trainers (50,6%) and personal development plans (44,8%). However, establishments operating in the service sector were much more likely to utilize quality circles (46,9%) and mentoring and coaching programmes (40,8%).

In the final analysis, it may be said that Greece is gradually meeting the E.U. challenges despite the persistence of state bureaucracy, and it is on the road to modernization in many fields including that of education, training and employment.

NOTES

1. See Presidency Conclusions, Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000 (Commission documents under http://europa.eu.int/comm/ott/index_en.htm)
2. Swartz, G. and Jecchinis, C., "Alternative Approaches to Employment: Conclusions of An E-Conference Organized" by the **Andreas Papandreou Foundation**, 14-16 March 2000 (<http://www.papandreou.gr/march2000/alternativeAEMarch2000.html>). See also: Brodsher, K. "U.S. Ranks First in Economic Inequality", **International Herald Tribune**, 18/4/1995; and Luciw, R., "U.S. Wealth Gap Far Wider Than Canada's", **The Globe and Mail**, 29/7/2000.
3. Presidency Conclusions, Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000, p. 6.
4. Ibit. p. 7.
5. Ibit. p. 8.
6. Ibit. p. 8.
7. Jecchinis, C. and Swartz, G., "Reducing Unemployment: Rethinking Policy Options in an Era of Employment Crisis", **I.I.R.A. European Regional Conference**, Dublin, August 26-29, 1997.
8. Powell, M., Ashton, D., Jecchinis, C., Papavassillou, M. and Sung, J., "Training and Development in Greece 2000", **The Centre for Labour Market Studies, University of Leicester**, April 2000.

Σταύρος Θεοφανίδης*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΩΤΙΑ ΣΤΟ ΕΥΡΩ!

---

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δεν φαντάζεσθε την άγρια χαρά μου καθώς όλος ο κόσμος (κυριολεκτικώς!) θα χρησιμοποιεί ακόμη μια λέξη με ελληνικότατη ρίζα! Το ευρώ είναι πια πραγματικότητα και μάλιστα ηλεκτρονική ως τον Ιανουάριο του 2002, οπότε όλοι οι Έλληνες θα έχουν στα πορτοφόλια τους ευρώ και όχι δραχμές.

Η χαρά μου είναι διπλά μεγάλη, γιατί δεν θα ακούω πια εκείνο το εμετικό «φρανκ» (=το φράγκο) και το «μαρκ» (=το μάρκο), τα οποία φέρνουν στη μνήμη μου βαρβαρικούς συνειρμούς.

α. Το φρανκ μου θυμίζει τη μεγαλύτερη βαρβαρότητα έναντι του Ελληνισμού με τους Φράγκους το 1204 να καταληστεύουν και να δολοφονούν το Βυζάντιο - τη μεγαλύτερη και λαμπρότερη αυτοκρατορία του κόσμου. Αυτό που υπέστη ο Ελληνισμός από τους Φράγκους δεν το έπαθε από κανέναν άλλο βάρβαρο λαό. Όσα κι αν μας δίνουν οι βάρβαροι - Ευρωπαίοι από όλα τα ταμεία τους δεν θα ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΟΥΝ όσα άρπαξαν και κατέστρεψαν εκείνο το έτος της κατάληψης της Πόλης. (Προκαλώ οποιονδήποτε, να ελέγξει τη μαθηματική ακρίβεια των λεγομένων μου, εφαρμόζοντας τον τύπο του ανατοκισμού: $Kt = K_0(1 + \epsilon)^t$, όπου Kt =το παρόν κεφάλαιο που μας οφείλουν οι βάρβαροι Ευρωπαίοι, K_0 =ο πλούτος που άρπαξαν και κατέστρεψαν, ϵ =ένα μακροχρόνιο επιτόκιο περίπου 3% και $t=800$ περίπου χρόνια...).

Μερικοί αμπελοφιλόσοφοι κατηγορούν αυτούς τους Έλληνες, που παίρνουν κονδύλια από την Ευρωπαϊκή Ένωση με κάποια περιφρόνηση και μνησικακία. Οι αδαείς δεν γνωρίζουν ότι αυτά που μας πήραν οι βάρβαροι Ευρωπαίοι τότε (και αυτά που μας παίρνουν

---

* Καθηγητής Εφαρμοσμένης Οικονομίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

σήμερα όταν αγοράζουμε 800 εκ. δολ. τα αμυντικά τους συστήματα, τα αυτοκίνητα πεζώ, τα βούτυρα Ολλανδίας, του Φολκσβάγκεν (VW) της Γερμανίας κ.λπ., κ.λπ.) είναι κυριολεκτικά ψυχία μπροστά σ' αυτά που μας οφείλουν. Δεν ζητάω, φυσικά, τα πνευματικά δικαιώματα (copyright) για τη χρήση των εφευρέσεων του αλφαβήτου που χρησιμοποιούν (και είναι 100% ελληνικό-χαλκιδικό), ούτε για τη χρήση των λέξεων «Δημοκρατία», «Οικονομία», «Μουσική», «Ανάλυση», «Πολιτική»... Προτείνω: Να βραβεύσουμε αυτούς που παίρνουν τα ευρωκονδύλια (τους κατηγορούν ως «ευρωλιγούρηδες») και όχι να τους επιτιμούμε...

Να υπενθυμίσω: οι τέσσερις σταυροφορίες των Φράγκων εξουθένωσαν το Βυζάντιο. Οι Οθωμανοί απλώς έδωσαν τη χαριστική βολή το 1453...

β. Τριπλή χαρά θα έχω και γιατί δεν θα ακούω πια και το βαρβαρικό «μάρκο» όσο και αν γνωρίζω ότι πολλοί συμπατριώτες μας εργάζονται και έχουν δοσοληψίες με τους Γερμανούς. Εμείς οι Έλληνες με τον μεγάλο πνευματικό μας πολιτισμό δεν έχουμε συμπλέγματα κατωτερότητας και αγαπούμε όλους τους λαούς της Γης - και φυσικά, και τους Γερμανούς...

Κανείς, όμως, δεν θα βγάλει από τη μνήμη μας (και από τη γραπτή ιστορία) τι υπέφερε ο ελληνικός λαός κάτω από την **α-πρόκλητη** (γερμανική) ναζιστική καταπίεση, την περίοδο 1941-44.

Όσα και να δίνουν σε μας τους Έλληνες οι Γερμανοί (που περικόπτουν τώρα την εισφορά τους στον προϋπολογισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης!) δεν θα ξεπληρώσουν όχι μόνο τα 1.200.000 θύματα της Κατοχής αλλά ούτε και αυτά που κατέστρεψαν με τους βομβαρδισμούς και κυρίως το δάνειο που πήραν στην Κατοχή και άλλους φόρους που έχουν καταγραφεί σε ειδική μελέτη μου για τα δυο Επιμελητήρια της Θεσσαλονίκης, το Βιοτεχνικό και το Επαγγελματικό, με την πρωτοβουλία των δυο προέδρων τους, κ.κ. Κολούσιου και Νικολαΐδη. Λυπάμαι που δεν βρέθηκε ως τώρα μια ομάδα άξιων Ελλήνων Νομικών να προσφύγει σε διεθνές δικαστήριο ή και στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, για να εξαναγκάσει τους Γερμανούς να πληρώνουν σ' όλη τους τη ζωή και όλη την επόμενη διαδρομή τους: τα εγκλήματα, τις καταστροφές, τα χρέη τους προς την Ελλάδα.

2. ΕΝΑ ΝΕΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΝΟΜΙΣΜΑ

Το ευρώ γίνεται το πρώτο πολυεθνές νομίσμα στις παγκόσμιες συναλλαγές με γνώμονα την κυριαρχία του ως μέσο πληρωμών και διεθνών διακανονισμών για ορισμένους αντικειμενικούς λόγους

που επιβάλλουν την αναβάθμισή του αυτή έναντι του αμερικανικού δολλαρίου.

Οι **αντικειμενικοί λόγοι** είναι οι εξής:

- Οι 12 από 15 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως ενιαίος νομισματικός χώρος, έχουν τα υψηλότερα συναλλαγματικά αποθέματα έναντι κάθε άλλης χώρας, και έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών. Όπως είναι γνωστό, τα συναλλαγματικά αποθέματα στηρίζουν τα αντίστοιχα εθνικά νομίσματα.
- Το εθνικό εισόδημα των 15 χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι συγκριτικά και αθροιστικά υψηλότερο από αυτό των Ηνωμένων Πολιτειών.
- Ο πληθυσμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (περίπου 400 εκατ. σε ευρύτερη προοπτική) είναι υψηλότερος από τον πληθυσμό των ΗΠΑ (περίπου 220 εκατ.).
- Ο όγκος του εμπορίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην παγκόσμια αγορά είναι υψηλότερος (κοντά στο 21% του συνολικού εμπορίου) από αυτό των ΗΠΑ (κοντά στο 19%).
- Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι πιο ανοικτή στην παγκόσμια αγορά, γιατί ο εξαγωγές της ως ποσοστό του εθνικού εισοδήματος είναι 30% περίπου, ενώ το ποσοστό αυτό για τις ΗΠΑ είναι μόνο 8% περίπου.

3. ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΩΤΙΑ

Στο θέμα του ενιαίου νομίσματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουμε μια ελληνική πρωτιά. Πριν από 29 (!) χρόνια είχα γράψει στους «Times» του Λονδίνου (20 Αυγούστου 1973) επιστολή που δημοσιεύθηκε ολόκληρη χωρίς περικοπές. Στην επιστολή αυτή είχα προτείνει το εξής πρωτότυπο: το ενιαίο νόμισμα της Ευρώπης να έχει διπλή οντότητα. Από το ένα μέρος του νομίσματος να υπάρχει το ενιαίο σύμβολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από το άλλο μέρος ΚΑΘΕ ΧΩΡΑ-ΜΕΛΟΣ ΝΑ ΕΧΕΙ ΤΟ ΔΙΚΟ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΟ, ΩΣΤΕ ΟΙ ΧΩΡΕΣ-ΜΕΛΗ ΝΑ ΔΙΑΤΗΡΟΥΝ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ - αυτό ονομάζεται «ΕΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ» (single currency of multiple identity).

Στην επιστολή μου έγραφα επίσης το εξής: «Το ευρωπαϊκό νόμισμα ΘΑ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΗΣΕΙ ΤΟ ΔΟΛΛΑΡΙΟ» («will replace the dollar»), ως διεθνές νόμισμα.

Έλαβα 128 επιστολές από αναγνώστες της εφημερίδας. (Όταν γράφει και δημοσιεύει κάποιος επιστολή σε έντυπο διεθνούς κύρους, έχει και την σχετική διεθνή ανταπόκριση...). Οι 96 από τους αναγνώστες αυτούς (προφανώς Αμερικανοί) εξοργίστηκαν, γιατί υ-

ποτιμούσα το εθνικό τους νόμισμα! (Για να μάθουν ορισμένοι «προοδευτικοί» ότι ο καλώς εννοούμενος εθνικισμός ως αγάπη για την πατρίδα δεν είναι μόνο ελληνική αντίδραση-ασθένεια...).

Οι υπόλοιποι 32 αναγνώστες του «Times» μας έστειλαν θερμά συγχαρητήρια, γιατί υποστηρίξαμε την «ΕΥΡΩΠΗ ΜΑΣ», γιατί με την ιδέα της ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΝΙΑΙΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ παρουσιάζουμε με έμφαση την ανάγκη να μην «ισοπεδώσουμε» την εθνική μας ταυτότητα και κουλτούρα, αλλά να την «προβάλλουμε και πάνω στο νόμισμά μας» και γιατί τονίζαμε την ανάγκη να παίξει η ΕΥΡΩΠΗ ΠΙΟ ΕΝΕΡΓΟ ΡΟΛΟ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ...

Χαίρομαι που τα κέρματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν υιοθετήσει την «ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΚΗ ΜΟΥ ΠΡΟΤΑΣΗ», όπως γράφει ο τέως Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής επιτροπής κ. Ζακ Σεντέρ σε προσωπική του επιστολή προς τον υπογράφωντα (11.3.1996).

Akihiro Ishikawa*

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT OF THE JAPANESE FIRM IN THE CZECH REPUBLIC

---

1. INTRODUCTION

Based on the particular cultural pattern and socio-economic conditions of national society, the Japanese firm has developed its own style of human resource management: internal recruitment of human resources with a seniority-based reward system and a long-time employment practice, mobilization of employees with egalitarian and collective-minded spirits, cooperating relations between management and labor, and so on. This has been regarded by foreign watchers as an essential factor of Japan's economic success (for example, OECD Mission Report on Japanese Industrial Relations in 1970's) and plenty of publications were issued about the peculiarity and advantage of Japanese style of management in 1980's, in Poland as well (Ishikawa & Kostowska, eds, *Sekret Japonskiego sukcesu*).

In this connection there occurred arguments as to whether the Japanese style would be adjustable for the management in other countries with different cultures. Cultural determinists gave a negative answer to this question, while economic determinists raised a positive view. But the reality went ahead over those arguments. The wave of internationalization and globalization of economic activities in 1980's forced management in each country to pay an effort to learn a new managerial skill from outside and pour their eyes onto Japanese management style, while Japanese firms through large-scale investments abroad have accumulated experiences for adjusting their managerial style to the particular conditions of different countries.

---

* Professor, Chuo University, Tokyo/Japan.

Japanese investment in Central Europe, although negligible at the beginning of post-socialist period, has recorded a conspicuous growth toward the end of 1990's, among others in the Czech Republic after the issue of a new regulation for foreign direct investment. The intention of this paper is to display a strategy of human resource management of Japanese firms in the Czech land where has been its own industrial tradition and then an experience of the socialist way of management and work.

2. OUTLINE OF THE FIRMS FOR OBSERVATION

The cases to be studied are two firms. In both cases the stockholder is only the mother company in Japan.

One is Matsushita Television Central Europe (MTE) located in Pilsen in West Bohemia, producing color TV sets for the European market as a whole. This firm started operation in April 1997. The number of TV sets produced was 500,981 in 1998, which increased twice larger two years later, namely 1,103,615 in 2000. Employees were numbered 550 in 1998, increasing around three times two years later, namely 1,440 in 2000.

The other is Toray Textiles Central Europe (TTCE) located in Prostejov in Moravia, producing textile materials of clothes for the European market as a whole. The operation started in July 1999 with a production of 3,700,000 meters a year, which has exceeded the initial plan by 700,000 meters. The number of employees is 297 in July 2001, among whom 290 persons have been recruited in Moravia. Japanese are seven and all of them are department heads or directors. Section managers are Czech people.

The cities where those firms are located have a long tradition of industrial work and craftsmanship. Pilsen has been an industrial center of machine production since 19th century, and manufacturing skills have been accumulated among people. On the other hand there has been a tradition of textile manufacturing in Prostejov since the middle ages. Having such historical backgrounds people in both areas have been accustomed of industrial life. Both firms, however, did not expect specialized ready-made skilled workers accumulated in the local areas, but preferred workforces with high flexibility and potentiality to develop their skills internally.

3. STRATEGY OF HR RECRUITMENT AND DEVELOPMENT

The greatest effort for human resource management in both firms has been paid to a training of the middle and lower managers who are expected to be core employees in the firm. The priority in hiring manager-candidates has been on personality but not professional specialty, and their former professional career has not been taken into account at hiring. They are now performing the job different from the profession they used to be engaged in.

The section managers of MTE were, for example, director of a insurance company, designing department head of a machine building company, dealer of real estates and so on, and had not learnt any managerial sciences at university or management school. They have been trained on the job to become managers in certain sections after entering MTE. For instance, each manager was requested to raise ten targets from his section, no matter what contents to be. This attempt was called "Revolution 2001", to mobilize the initiatives of middle and lower managers and encourage ordinary workers in their sections.

In TTCE core employees who are expected to become middle and lower managers were hired before the firm started to operate, and were sent to brother firms in Japan, UK and Thailand for three months training. Through this training they obtained not only professional skills but also developed interpersonal understanding among themselves which would promote smooth communication in organizational life and enhance a group spirit.

Their former jobs were different from the present ones. The personnel manager, 36 years old, had been engaged in a job in a sports club as an instructor, then in a construction company as a project manager, then went to UK for a year to study English, and then came back to find a job in the construction firm again. The group leader in the weaving section, with the age of 41, used to work in a firm to produce the cloth of chairs, and then became an independent enterpriser of painting the higher part of buildings and chimneys.

The principle of hiring those core employees in both firms is to find younger people who would have flexibility and potentiality enough to learn new skill and knowledge, as well as reliability and trustfulness in personality. Human and social skill is attached importance too, in order to enhance collective efficiency by overcoming individualistic indifference between workers on a job. Their professional career in

the organization has started from zero, regardless of their former career outside. Another condition to be hired as core employees is to have an ability of English.

Both firms take care for fostering core employees so much as to pay a great attention to keep them in a long-term perspective. They are "treasures of the firm", as told by the director of TTCE. The position of department heads, six in number, which is occupied by Japanese employees in this moment is expectedly to be filled by Czech core employees in a near future. It will decrease human costs as well.

Main motivation of core employees to enter these firms is, besides earning higher salary, a reliance on the stability of employment, interests in learning new things, and a concern in Japanese management. They are stabilized in both firms, although they face sometimes a head-hunting from outside.

4. RECRUITMENT OF ORDINARY WORKERS

Both firms consolidated middle and lower management in advance, and then hired ordinary workers for operation. At the recruitment of ordinary the management does not attach importance to the specific skill which applicants have already acquired outside, but to their potentiality of getting skill on the job. An ability of English is not required, but an English conversation course, together with a course of computer, is provided inside the firm on a voluntary base. There are university graduates, too, at the production job. Hence an intellectual level at production sections is necessarily high.

Japanese directors are satisfied with the task performance by workers. They learn new job quite speedily. According to the directors of those firms, Czech people have a capability of calculating in mind quickly and precisely (which is noticed in a pub or restaurant by a waiter or a waitress calculating a bill), and are used to make and repair with their own devices what they need (repairing a car or building a cottage by themselves). Such multi-skillfulness has been fostered in a long-time tradition of industrial life in the region where the Japanese firms are now located. The rate of defects in production is very small. In the first year when operation started, in the case of MTE, the rate of defects was 2.46%, which is significantly smaller than in their experience of the first year in Matsushita's other firms in South-East Asia and Middle America. That rate decreased further in the second year to 1.12%.

Wage of ordinary workers is nearly in the same level of those of other firms located in the same area. The main reason of labor turnover is mostly related to wage. Fluctuation of ordinary workers, however, is not so much as was expected. Those who left TTCE is rated 15% of existing employees in a year. Very close to TTCE there is a Czech large-scale textile firm called OP which has a long history, and between TTCE and OP there is a gentleman's agreement not to pull workforces one from the other.

One third of those who left TTCE were fired. Among employees there still remains a habit of stealing the goods from the firm. Once such a deed has become apparent, he/she shall be immediately fired. There remains also a habit of drinking alcohol before coming to the workplace. This is also a reason of firing. Those whose attitude and behavior at work are out of order shall be warned by the management, and after having been warned twice, they are fired.

Absenteeism is quite small. In the case of TTCE, the rate of absence is 5% or so. The main reason of absence is illness. The absence by illness is institutionalized. If a worker obtains a proof of illness from a medical doctor, he/she gets a right to be absent. According to managers, this right is sometimes abused but they cannot do anything against it. In order to decrease absences, TTCE has provided an allowance for those who attend regularly without absence for a certain period, such as one month, two months, and so on. Czech firms located nearby do not have such a system, and it is effective for TTCE.

Among workers are those of ethnic minorities as well. In MTE some Ukrainians are employed. There is no difference of personnel treatment between them and Czech workers. There are also around 50 Rom employees in MTE. Among Czech people there is a negative stereotype of Rom people, but according to the director of MTE, their morale and performance at work are not different from Czech workers. At the celebration of opening the operation of MTE, when Mr. Kraus cut the tape, a Czech worker held one end of that tape and a Rom worker the other end. The Rom worker was very proud of it, and the director is pleased with that.

5. JAPANESE MANAGEMENT IN CZECH CULTURE

As mentioned above, the strategy of human resource management in those Japanese firms has been first of all focused on fostering the middle and lower managers from flexible younger people re-

ardless their former specialty and skill, and then ordinary workers have been hired for operation. The principal orientation of human resource development is to train the core employees on the job internally in a long-term perspective, and the training of ordinary workers follows this line as well. Wage is not based on seniority, unlike the firms in Japan. Concerning the core employees, particularly middle managers, however, their salary is growing up in accordance with the length of service indispensably, in order to keep them internally.

The internalization of human resource development in a long-term perspective seems to be mostly accepted by Czech employees. Japanese directors emphasize the importance of understanding the mentality and behavior pattern of Czech people to utilize its advantage in the organization effectively. In the eyes of Japanese directors, Czech employees are diligent and serious, whereas they are cautious in taking leadership and weak in team work. They are individualistic enough to stick their own thinking and are apt to make a decision individually without consulting others. This is by case more advantageous than the passive attitude of waiting an instruction from the above, but sometimes produces a disturbance in organizational order.

The human resource management, therefore, has set an orientation to actualize those individual advantages (seriousness, diligence, potential multi-skill, and so on) in organizational life by developing leadership skill and group mindedness. In this orientation, the management has not relied on ready-made skilled workforce but has taken measures for internal skill formation by adapting Japanese managerial philosophy and practice to the Czech conditions.

Η.Γ. Καπαρελιώτης*

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΛΙΑΝΕΜΠΟΡΙΟ: ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ, ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην πορεία των τελευταίων 30 χρόνων, το λιανεμπόριο στην Ευρώπη έχει υποστεί βαθιές αλλαγές. Κάθε χώρα έχει προσαρμόσει κατάλληλα τη φύση και τις συνθήκες του εύρους των προϊόντων της έτσι, ώστε να εναρμονιστούν με τις αλλαγές του περιβάλλοντος.

Το παραδοσιακό λιανεμπόριο αντικαθίσταται από την οργανωμένη και συγκεντρωμένη διανομή, η οποία συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό στην Ευρωπαϊκή οικονομική δραστηριότητα με τον αριθμό των επιχειρήσεων (30% των Ευρωπαϊκών επιχειρήσεων), με την απασχόληση (14% του εργαζόμενου πληθυσμού) και τις υπηρεσίες (13% της προστιθέμενης αξίας) που περιλαμβάνει.

Η τάση για συγκλίσεις στην εξέλιξη του περιβάλλοντος δημιούργησε ταλαντώσεις που έχουν ως στόχο τη μεταβολή στη δομή της Ευρωπαϊκής αγοράς λιανεμπορίου. Παρόλα αυτά, ουσιαστικές διαφορές εξακολουθούν να υφίστανται καθώς η κάθε χώρα συντηρεί τις ιδιαιτερότητές της, τους καρπούς της ιστορίας και της κουλτούρας της. Για το λόγο αυτό η Ευρωπαϊκή αγορά δεν είναι ενιαία και συγκρινόμενη με την κατασκευαστική βιομηχανία, και εξακολουθεί να διατηρεί τον τοπικό της χαρακτήρα (Goodchild 1984, Bourantas D. & Halikias J. 1991, Katsikeas C. & Morgan R. 1994, Kirplani V. & Macintosh N. 1980).

Στο μέλλον, ο ρυθμός εξέλιξης του λιανεμπορίου αναμένεται να αυξηθεί και οι μεταβολές που παρατηρήθηκαν στο παρελθόν να ενταθούν. Βασικός σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να εξετάσει τις αλλαγές που παρουσιάζονται στο λιανεμπορικό κλάδο σε συ-

---

* Υποψήφιος Διδάκτωρ Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

νάρτηση με τρεις βασικές μεταβλητές: Τον έντονο ανταγωνισμό των λιανεμπορικών σχημάτων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την εξέλιξη του λιανεμπορίου στις χώρες αυτές αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη, τις καταναλωτικές ανάγκες σε σχέση με το λιανεμπόριο. Παράλληλα, εξετάζονται οι διάφορες μορφές λιανεμπορίου, όπως παρουσιάστηκαν στον Ευρωπαϊκό χώρο από το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα μέχρι σήμερα.

ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΛΙΑΝΕΜΠΟΡΙΟ

Οι εξελικτικές τάσεις σύγκλισης στο Ευρωπαϊκό λιανεμπόριο δίνουν έμφαση στη συγκέντρωση μεγάλων λιανεμπορικών σχημάτων, τα οποία οργανώνονται με διοικητές, οι οποίοι ακολουθούν διαφοροποιημένες στρατηγικές. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, η ιεραρχία των λιανεμπορικών σχημάτων άλλαξε σημαντικά. Πιο συγκεκριμένα υπήρξε:

- Μείωση του μεριδίου αγοράς των department stores και των variety stores
- Αύξηση των food retailing groups
- Δημιουργία large non-food specialized stores
- Εμφάνιση discount stores

Οι λιανέμποροι τροφίμων γίνονται, επικεφαλής σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (με εξαίρεση την Ισπανία και την Ιρλανδία) και καταλαμβάνουν τις 15 πρώτες θέσεις στον πίνακα κεφαλαίου του Ευρωπαϊκού λιανεμπορίου (Eurostat). Η κυριαρχία των Γερμανικών, Γαλλικών, και Βρετανικών λιανεμπορικών ομάδων και η ισχυρή παρουσία ανεξάρτητων ομάδων είναι ιδιαίτερα προφανής:

Αυτή η εξέλιξη ακολουθήθηκε από μία επιτάχυνση του κύκλου ζωής των λιανεμπορικών σχημάτων. Χρειάστηκαν 100 χρόνια για την ωρίμανση των department stores, 40 για τα variety stores, 20 για τα hypermarkets και 15 για τα μεγάλα non-food specialized stores.

Παρόλα αυτά όμως, ο βαθμός ανάπτυξης του κάθε λιανεμπορικού σχήματος διαφέρει από χώρα σε χώρα. Για παράδειγμα, τα hypermarkets έχουν μπει στο στάδιο της ωρίμανσης στη Γαλλία, τη Γερμανία και το Βέλγιο, αλλά μόλις κάνουν την εμφάνισή τους στην Ιταλία, ενώ στην Ισπανία βρίσκονται στο στάδιο της ανάπτυξης. Τα hard discount stores, τα οποία ήδη αποτελούν μια ώριμη πραγματικότητα στη Γερμανία και την Ολλανδία, στη Γαλλία μόλις αναπτύσσονται (Tordjman, 1995).

Η αφθονία των προϊόντων, η τμηματοποίηση των αγορών και ο θρυμματισμός των λιανεμπορικών σχημάτων αποτελούν παράγοντες που συνεισέφεραν στη δημιουργία διαφοροποιημένων στρατηγικών

μάρκετινγκ. Ορισμένες επιχειρήσεις εφαρμόζουν μαζικό μάρκετινγκ (hypermarkets, variety stores), ενώ άλλες εφαρμόζουν στρατηγικές μάρκετινγκ με βάση διάφορα κριτήρια τμηματοποίησης ή niche μάρκετινγκ (Burt 1991).

Αντιμέτωποι με καταναλωτές που είναι περισσότερο απαιτητικοί, περισσότερο ευμετάβλητοι και περισσότερο εκλεκτικοί, οι κατασκευαστές έχουν αναπτύξει μια ποικιλία προϊόντων μεγαλύτερη και πιο πρωτοποριακή. Η διαφοροποίηση της ζήτησης οδήγησε στην τμηματοποίηση της προσφοράς και ο θρυμματισμός των αγορών στον πολλαπλασιασμό των λιανεμπορικών σχημάτων.

Παρόλα αυτά, οι εθνικοί λιανέμποροι στην Ευρώπη ακολουθούν περιορισμένες στρατηγικές τμηματοποίησης και μάρκετινγκ σε σύγκριση με τους αντίστοιχους στις ΗΠΑ. Είναι αλήθεια πως παρόλο που η Ευρωπαϊκή αγορά είναι μεγαλύτερη από αυτή των ΗΠΑ, είναι επίσης πιο διασκορπισμένη, μειώνοντας τις προοπτικές για εκμετάλλευση σε κάθε χώρα.

Η ριζική αλλαγή των αγορών συνέβαλε στην επέκταση του ανταγωνιστικού πεδίου των εταιριών διανομής. Παράλληλα με τον ανταγωνισμό μεταξύ των διάφορων ειδών του λιανεμπορίου, υπάρχει τώρα ανταγωνισμός και μεταξύ διαφορετικών επιχειρήσεων. Η εξέλιξη αυτή παρατηρήθηκε στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '80 και τώρα εξαπλώνεται και στην Ευρώπη.

Οι σχέσεις μεταξύ των διανομένων και των παραγωγών έχουν επίσης εξελιχθεί και τείνουν να γίνουν αντιμετωπίσιμες στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες. Μεγάλες διεθνείς ομάδες διανομής εναντιώνονται απέναντι στις κατασκευαστικές πολυεθνικές, που επιδιώκουν τη δημιουργία ολιγοπωλίων. Αυτός ο σκληρός κάθετος ανταγωνισμός αντικατοπτρίζει τη μεταβολή της ισορροπίας των δυνάμεων από τους κατασκευαστές στους λιανέμπορους.

Σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες, η τάση για συγκεντρωτισμό συνεχώς αυξάνεται. Το 1991 οι πέντε μεγαλύτερες λιανεμπορικές ομάδες τροφίμων αντιπροσώπευαν περισσότερο από το 45% της Βρετανικής αγοράς, το 40% της Γαλλικής αγοράς, το 12% και το 20% της Ισπανικής και της Ιταλικής αγοράς αντίστοιχα.

Ο συγκεντρωτισμός είναι περισσότερο εμφανής στον τομέα των τροφίμων και στη Βόρεια Ευρώπη αλλά υπάρχει σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες και γίνεται εντονότερος και στο εκτός των τροφίμων λιανεμπόριο. Με τις επιχειρήσεις να γίνονται μεγαλύτερες σε μέγεθος και λιγότερες σε αριθμό, ο χώρος των πιθανών καταναλωτών αυξάνει. Το 1955, η αναλογία ήταν 72 άνθρωποι ανά κατάστημα στην Ευρωπαϊκή κοινότητα, σε σύγκριση με το 1991 που ήταν 105.

Η διαδικασία του συγκεντρωτισμού ξεκίνησε στη δεκαετία του '80 στο αγοραστικό επίπεδο, έτσι ώστε οι επιχειρήσεις να μπορούν να διαπραγματευτούν καλύτερες τιμές. Τη δεκαετία του '90 η τάση αυτή συνεχίστηκε σε επίπεδο καταστημάτων καθώς οι επιχειρήσεις επεδίωκαν να αποκομίσουν τα πλεονεκτήματα που προέκυπταν από τις οικονομίες κλίμακας. Η ανάληψη της Nouvelles Galleries από την Galleries Lafayette, της Euromarche από την Carrefour και της Rallye από την Casino αποτελούν παραδείγματα αυτού του φαινομένου στη Γαλλία.

Ο συγκεντρωτισμός σε εθνικό επίπεδο για μαζικές αγορές (large-scale grocery stores and general non-food stores) έχει σήμερα λάβει διεθνείς διαστάσεις για τις niche αγορές. Από το 1975 έως το 1985, οι Ευρωπαϊκές λιανεμπορικές ομάδες έκαναν έντονες προσπάθειες διαφοροποίησης, με στόχο να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που δημιουργήθηκαν σε ειδικούς τομείς στην αγορά από τη ζήτηση των καταναλωτών (Andre Group), να μοιράσουν το ρίσκο επενδύοντας σε πιο ελκυστικές στρατηγικές μάρκετινγκ (Printemps), να αποκτήσουν την τεχνογνωσία και να τη μεταφέρουν σε άλλους τομείς (Auchan).

Η στρατηγική της διαφοροποίησης, θεωρήθηκε μια σημαντική τακτική επέκτασης των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τη δεκαετία του '80, αλλά σήμερα έχει χάσει τη δημοτικότητα ανάμεσα σε μερικούς λιανέμπορους, οι οποίοι προτιμούν να συγκεντρώνουν τις δυνάμεις τους και να εστιάζουν την προσοχή τους στην κύρια δραστηριότητά τους. Η Agryll, για παράδειγμα, σταμάτησε τις δραστηριότητές της στον τομέα της βιομηχανίας από το 1987, η Casino εγκατέλειψε τα DIY καταστήματά της το 1990 και το 1991 και η Rallye πούλησε την Burton το 1990 και την Briker το 1991 (Colla, 1990).

Και ενώ η διαφοροποίηση ποικίλει από επιχείρηση σε επιχείρηση, παραμένει μια σημαντική δραστηριότητα ανεξαρτήτως χώρας για τις πρωτοπόρους επιχειρήσεις του λιανεμπορίου τροφίμων (Panigyrakis 1990).

Διεθνοποίηση

Σε σύγκριση με την παραγωγή, η διεθνοποίηση του λιανεμπορίου παραμένει μερική και περιθωριακή. Εντούτοις η τάση της διεθνοποίησης έχει επιταχυνθεί και μεγαλώσει ραγδαία. Τα λιανεμπορικά σχήματα που εστιάζουν στην εξαγωγική δραστηριότητα είναι κυρίως αυτά που παραμένουν κυρίαρχα ακόμα και στη χώρα προέλευσής τους. Η διεθνοποίηση του λιανεμπορίου πραγματοποιείται κυρίως σε μία βόρεια/νότια, ανατολική/δυτική βάση. Η Γαλλία, η Αγγλία

και η Γερμανία αντιπροσωπεύουν τα 2/3 των διεθνών επιχειρήσεων στην Ευρώπη.

Πολλοί είναι οι λόγοι που μπορούν να εξηγήσουν την άνοδο της διεθνοποίησης του λιανεμπορίου. Πρώτα απ' όλα υπάρχουν εξωτερικοί παράγοντες όπως:

- Ο κορεσμός των εθνικών αγορών, που κάνει πιο δαπανηρή την απόκτηση μεριδίου αγοράς
  - Η περιοριστική νομοθεσία σε μερικές χώρες, που αναγκάζει τις επιχειρήσεις να κοιτάζουν πέρα από την χώρα προέλευσής τους, αν θέλουν να επεκταθούν
  - Τα μειωμένα έξοδα μεταφοράς, τα βελτιωμένα συστήματα επικοινωνίας και το άνοιγμα των συνόρων δίνουν τη δυνατότητα για εξαγωγές προϊόντων και κεφαλαίου
  - Η ύπαρξη αγορών niche και καταναλωτών με παρόμοιες προτιμήσεις σε αγαθά κοινής κουλτούρας
- Επιπλέον υπάρχουν και εσωτερικοί παράγοντες όπως:
- Η αναζήτηση ενός βαθμού ανάπτυξης και κέρδους μεγαλύτερου από αυτόν που μπορούν να επιτύχουν στη χώρα προέλευσής τους.
  - Η γεωγραφική διασπορά του κινδύνου, λειτουργώντας σε διάφορες χώρες με διάφορα επιχειρηματικά σχήματα.
  - Η πεποίθηση ότι οι ισχυρές λιανεμπορικές ομάδες είναι ικανές με τις εξαγωγές τους να αντιμετωπίσουν τον έντονο ανταγωνισμό.
  - Η θέληση να αυξήσουν τη δύναμή τους απέναντι στους διεθνείς κατασκευαστές τόσο στις πωλήσεις όσο και στις διαπραγματεύσεις.

Παγκοσμίως οι διεθνείς λιανεμπορικές επιχειρήσεις στο επίπεδο του εθνικού λιανεμπορίου είναι ακόμη ανίσχυρες. Σε ορισμένες νέες αγορές, κατέχουν δυνατές θέσεις (Ikea, Toys «R» Us, Aldi) και σε ορισμένες χώρες είναι ακόμη και κυρίαρχες (οι Γαλλικές αλυσίδες hypermarket στην Ισπανία ή οι επιχειρήσεις παραγγελιών μέσω του ταχυδρομείου στην Πορτογαλία).

Διοίκηση και Οργάνωση των Λιανεμπορικών Επιχειρήσεων

Παρόλο που οι βασικές αρχές διοίκησης των λιανεμπορικών επιχειρήσεων είναι θεμελιωδώς οι ίδιες όπως ήταν πάντα, οι μέθοδοι και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για το σκοπό αυτό έχουν αλλάξει αρκετά. Η τεχνολογία των νέων πληροφοριακών συστημάτων καθώς και τα συστήματα ελέγχου της διοίκησης και λήψεως των αποφάσεων είναι πλέον αναγκαία για την πολύπλοκη διοίκηση των λιανεμπορικών επιχειρήσεων. Η ανάπτυξη του bar-code scanning, η ηλεκτρονική ανταλλαγή πληροφοριών, οι μέθοδοι ανάλυσης

του κόστος των προϊόντων και η βελτιστοποίηση του χώρου των πωλήσεων έχουν ανεβάσει το επίπεδο του μάρκετινγκ και έχουν μειώσει τα διοικητικά και λογιστικά κόστη.

Το λιανεμπόριο διαφέρει από τις υπόλοιπες βιομηχανίες διότι παραμένει βασισμένο στις οικογένειες, ένα χαρακτηριστικό που παρατηρείται σε διάφορες επιχειρήσεις: οι Metro, Tengelmann, Auchan, Aldi, C & A, Leclerk είναι ιδιωτικές επιχειρήσεις που δεν έχουν εισαχθεί στο χρηματιστήριο, παρόλα αυτά φιγουράρουν ανάμεσα στους ηγέτες του λιανεμπορίου στην Ευρώπη. Η ανάπτυξη των επιχειρήσεων αυτών απαιτεί συνεχώς μεγαλύτερες επενδύσεις (γη, κτίρια, εξοπλισμός) που αυξάνουν την ένταση κεφαλαίου για τις επιχειρήσεις αυτές (ένα Αγγλικό superstore αντιπροσωπεύει μια επένδυση 40 εκατ. ecu).

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΛΙΑΝΕΜΠΟΡΙΟ

Ενώ υπάρχουν αρκετές τάσεις για σύγκλιση στο Ευρωπαϊκό λιανεμπόριο, υπάρχουν επίσης και αρκετές διαφορές. Από τη μία, ο βαθμός ανάπτυξης του εμπορικού επιπέδου ποικίλει από χώρα σε χώρα, ενώ από την άλλη, η ένταση των διάφορων λιανεμπορικών σχημάτων διαφέρει μεταξύ των διάφορων χωρών.

Η διαφορετική δομή του λιανεμπορίου στην Ευρώπη αντανακλά και τα διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης και συγκέντρωσης που επιτυγχάνονται από τις διάφορες χώρες. Στα βόρεια, το λιανεμπόριο είναι περισσότερο βιομηχανοποιημένο, ενώ στα νότια είναι περισσότερο παραδοσιακό. Στην Αγγλία αντιστοιχούν 61 επιχειρήσεις ανά 10.000 κατοίκους με ένα μέσο όρο 8,7 εργαζομένων ανά επιχείρηση, σε αντίθεση με τις 175 επιχειρήσεις στην Πορτογαλία που απασχολούν μόνο 2,1 εργαζομένους κατά μέσο όρο. Χωρίς να προσπαθήσει κανείς να κρίνει την ποιότητα του λιανεμπορίου σε κάθε χώρα, μπορεί να διακρίνει τέσσερα επίπεδα ανάπτυξης όπως παρουσιάζεται στο παρακάτω σχήμα (Tordjman 1995).

- **Το παραδοσιακό λιανεμπόριο**

Στις ομάδες των παραδοσιακών λιανεμπωρων συναντά κανείς την Ελλάδα και την Πορτογαλία. Η τμηματοποίηση είναι ανύπαρκτη και το επίπεδο ολοκλήρωσης των νέων τεχνολογιών περιορισμένο. Υπάρχουν μικρές οικογενειακές λιανεμπορικές επιχειρήσεις που απασχολούν λίγους εργαζομένους και έχουν μικρό κεφάλαιο: 114.000 ecu ανά επιχείρηση στην Ελλάδα και 116.000 ecu στην Πορτογαλία σε σύγκριση με το μέσο όρο των 406.000 ecu ανά επιχείρηση στις 15 χώρες της Ε.Ε. Σε αυτές τις δύο χώρες η παραγωγικότητα ανά άτομο είναι επίσης η μικρότερη: λιγότερο από 60.000 ecu ανά εργαζόμενο.

Τα τελευταία πέντε χρόνια, η είσοδος ξένων λιανεμπορικών κολλοσσών στην Ελληνική και Πορτογαλική αγορά άλλαξε το τοπίο στο λιανεμπόριο. Υπάρχουν πλέον hypermarkets, variety stores και non-food specialists, οι οποίοι αναζωογόνησαν τον ανταγωνισμό και εκμοντέρνισαν το λιανεμπόριο στις δύο χώρες.

- **Μεταβατικό λιανεμπορικό στάδιο**

Το λιανεμπόριο στην Ιταλία και την Ισπανία βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο, όντας ταυτόχρονα και παραδοσιακό και μοντέρνο. Οι περισσότερες επιχειρήσεις είναι ανεξάρτητες (117 και 162 επιχειρήσεις ανά 10.000 ανθρώπους στην Ισπανία και την Ιταλία αντίστοιχα) με έναν τζίρο δυο φορές μικρότερο του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Πάντως υπάρχει στην αγορά μια τάση συγκεντρωτισμού (κυρίως στον τομέα των τροφίμων) όπου ο αριθμός των λιανεμπορικών καταστημάτων ανά 1.000 ανθρώπους έχει μειωθεί. Σε κάθε χώρα υπήρχαν το 1990 τρία outlets σε σχέση με το 1970 που υπήρχαν τέσσερα. Στην Ισπανία μεταξύ του 1973 και του 1991, 126 hypermarkets κατασκευάστηκαν με συνολική έκταση 915.000m. Πάντως, οι ξένοι επενδυτές δεν είναι οι μόνοι δείκτες της δυναμικής του Ισπανικού λιανεμπορίου: η El Corte Ingles είναι η μεγαλύτερη αλυσίδα department stores στην Ευρώπη, η Mercadona έχει δημιουργήσει μια αναπτυσσόμενη αλυσίδα supermarkets και η Cortefiel επεκτείνει την αλυσίδα ρουχισμού της στο εξωτερικό. Ο μετασχηματισμός του Ισπανικού λιανεμπορίου είναι ταχύς και τονώνεται από την αύξηση της ζήτησης, το δυναμισμό των ανθρώπων που συμμετέχουν στο χώρο καθώς και από την ελαστικότητα της νομοθεσίας στο θέμα των εγκαταστάσεων, του ωραρίου λειτουργίας και της εισόδου ξένων επιχειρήσεων.

Στην Ιταλία, η ανάπτυξη μεγάλων καταστημάτων εμποδίστηκε από την περιοριστική και προστατευτική νομοθεσία (ο νόμος του 1971). Η εφαρμογή αυτού του νόμου τροποποιήθηκε το

1988 για να γίνει λιγότερο περιοριστικός, γεγονός που επιτάχυνε την ανάπτυξη hypermarkets. Πάντως, το νομοθετικό πλαίσιο και τα εθνικά lobbies στην Ιταλία παρέχουν πολύ περιοριστικές συνθήκες σε σύγκριση με τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό εξηγεί μερικώς το κενό μεταξύ μιας μεγάλης επιχείρησης που δεν έχει ακόμη καθιερωθεί και μιας μικρής εξειδικευμένης επιχείρησης που είναι καλά αναπτυγμένη. Η τάση όμως που υπάρχει σήμερα προσανατολίζεται προς τα διεθνή ανοίγματα (με τη μορφή συνεργασιών) και την ανάπτυξη μορφών λιανεμπορίου μεγάλης κλίμακας. Ο μετασχηματισμός βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη.

• **Δομημένο λιανικό εμπόριο**

Το λιανικό εμπόριο στη Βόρεια Ευρώπη είναι καλύτερα δομημένο αντανακλώντας το επίπεδο της οικονομικής της ανάπτυξης. Στη Δανία, στο Λουξεμβούργο, στην Ολλανδία, στο Βέλγιο και στη Γαλλία, οι επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερες σε μέγεθος (4 έως 6,5 εργαζόμενοι ανά επιχείρηση) και έχουν υψηλότερο επίπεδο αυτοσυγκέντρωσης και παραγωγικότητας ανά εργαζόμενο (μεταξύ 90000 και 150000 ecu σύμφωνα με τη χώρα).

Οι εμπορικοί μηχανισμοί αυτών των χωρών έχουν τα ακόλουθα κοινά χαρακτηριστικά:

- Ο αριθμός των εθνικών λιανέμπορων τείνει να μειώνεται με φαινόμενα, όπως συγκέντρωση των πωλήσεων και το μέγεθος των πωλήσεων. Υπάρχει ο μισός αριθμός των επιχειρήσεων ανά 10000 άτομα που υπάρχει στην Ελλάδα και στην Πορτογαλία.
- Η ώριμη σχέση μεταξύ παραγωγών και λιανέμπορων (κυρίως στη Γαλλία) αντανακλά την δίπλευρη ολιγοπωλιακή φύση των συνθηκών για τις επιχειρήσεις.
- Χρησιμοποιείται νέα τεχνολογία για τον έλεγχο του προϊόντος, διευκολύνοντας την εφαρμογή και εκτέλεση περισσότερων περίπλοκων ανταγωνιστικών στρατηγικών.
- Η διεθνοποίηση των αντιλήψεων και ιδεών για την εύρεση ευκαιριών επέκτασης στο εξωτερικό έχει οδηγήσει στην παρούσα νέων σχημάτων λιανεμπορίου, η αποτελεσματικότητά των οποίων έχει αποδειχτεί (Treadgold 1988).

• **Πλήρης μορφή λιανεμπορίου**

Η Γερμανία και η Μεγάλη Βρετανία είναι οι Ευρωπαϊκές χώρες, το λιανικό εμπόριο παρουσιάζεται με πλήρη μορφή, όσον αφορά στη συγκέντρωση, τον καταμερισμό, την κεφαλαιοποίηση και την ενοποίηση.

Στη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία υπάρχουν αντιστοιχώς 63 και 56 επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου ανά 10000 κατοίκους

(με 98 τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο). Αυτές οι επιχειρήσεις απασχολούν 6,5 ανθρώπους στη Γερμανία και 9,5 στην Αγγλία σε σύγκριση με ένα μέσο όρο των 4,1 στην Ευρώπη. Ο τζίρος αυτών των καταστημάτων ξεπερνάει τα 800000 ecu, οκτώ φορές όσο η Ελλάδα και η Πορτογαλία και δυο φορές όσο ο μέσος Ευρωπαϊκός όρος.

Οι Γερμανικές εταιρίες είναι οι μεγαλύτερες στην Ευρώπη, οι εταιρείες στη Μεγάλη Βρετανία έχουν τα μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους (6% για τα βρετανικά food groups σε σύγκριση με τα αντίστοιχα Γαλλικά), παρόλο που αυτά τα περιθώρια έχουν μειωθεί από τον αυξανόμενο ανταγωνισμό πάνω στην τιμή του προϊόντος στη Μεγάλη Βρετανία.

Ο καταμερισμός είναι εξίσου καλά ανεπτυγμένος στον τομέα των λαχανικών (κυρίως στη Βρετανία) με τα υπερκαταστήματα να είναι η κυρίαρχη μορφή, αλλά επίσης και τα discount supermarkets (Kwik Save), τα ποιοτικά καταστήματα (Waitrose), hard discount stores (Aldi, Netto) και convenience stores (7 Eleven). Στους υπόλοιπους τομείς, μεγάλα ειδικά καταστήματα έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία (Kingfisher, Boots, Great Universal Stores).

Οι Γερμανικές και Βρετανικές επιχειρήσεις χρησιμοποιούν ισχυρές στρατηγικές μάρκετινγκ, όπως η διαφοροποίηση ή η ανάπτυξη παραρτημάτων (Marks&Spencer, Aldi) που αντιπροσωπεύουν το 35% των πωλήσεων τροφίμων στη Γερμανία και το 41% στη Βρετανία και κατέχουν νέα τεχνολογία (έλεγχος προϊόντος, scanners και συστήματα πληροφοριών).

Σε αυτές τις δύο χώρες, το επίπεδο συγκέντρωσης είναι πολύ υψηλό: οι κορυφαίες πέντε επιχειρήσεις αντιπροσωπεύουν το 45% των πωλήσεων στη Μεγάλη Βρετανία και 41% στη Γερμανία.

Οι Γερμανοί και Βρετανοί λιανέμποροι δε θα έπρεπε να θεωρηθούν σαν μοντέλα, αλλά τα επίπεδα οργάνωσης και ωριμότητάς τους είναι τα πιο προχωρημένα στην Ευρώπη.

Διείσδυση των μορφών λιανικού εμπορίου

Η οικονομική σημασία των τύπων λιανικού εμπορίου ποικίλλει από τη μια χώρα στην άλλη και η κυρίαρχη μορφή λιανεμπορίου διαφέρει σε κάθε χώρα. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί από διάφορους παράγοντες οι οποίοι συνδέονται με το πολιτιστικό, δικαστικό, δημογραφικό, κοινωνιολογικό και οικονομικό περιβάλλον, αλλά μπορεί επίσης να εξηγηθεί μερικώς από το ρόλο που παίζουν οι ντόπιες επιχειρηματίες, που σε διάφορες χρονικές στιγμές έχουν παρουσιάσει συγκεκριμένες αντιλήψεις στη χώρα τους. Έτσι, οι πρώιμες

εξελιξείς των υπερκαταστημάτων από την Asda και μερικούς συνεταιρισμούς συνετέλεσαν στο να εδραιωθεί η ισχύς αυτής της μορφής στη Μεγάλη Βρετανία. Το λιανεμπόριο τροφίμων στην Ευρώπη υφίσταται μια βαθιά αλλαγή τα τελευταία είκοσι χρόνια. Η αναλογία των τροφίμων στον προϋπολογισμό των ειδών για το σπίτι έχει πέσει κατά 30% τις τελευταίες δυο δεκαετίες: τα έξοδα για τα τρόφιμα αποτελούσαν το ένα τρίτο των εξόδων για τα οικιακά είδη το 1970 και μόλις το ένα τέταρτο το 1990. Το φαινόμενο αυτό μπορούμε να το δούμε σε όλη την Ευρώπη και είναι πιο έντονο περισσότερο στα βόρεια παρά στα νότια (16% στη Γερμανία σε σύγκριση με 26% στην Ισπανία).

Αυτή η σχετική μείωση στις δαπάνες για τα τρόφιμα συνοδεύεται με το κλείσιμο 400000 οπωροπωλείων. Αυτή η τάση είναι περισσότερο ισχυρή στα βόρεια της Ευρώπης: το 1990 υπήρχε ένα οπωροπωλείο για 1000 κατοίκους στη Μεγάλη Βρετανία και τρία στην Ιταλία σε σύγκριση με 2,2 και 3,7 αντιστοίχως το 1970. Πάντως, αυτή η μείωση στον αριθμό των πωλήσεων γίνεται όλο και πιο προφανής στα νότια και τα επόμενα δέκα χρόνια θα είμαστε σίγουρα μάρτυρες μιας πολύ οριστικής μείωσης των καταστημάτων στις Μεσογειακές χώρες (Villermet 1991).

Από την άλλη πλευρά, το σύνολο των πωλήσεων τροφίμων έχει κατά πολύ αυξηθεί από 8 σε 18 εκατομμύρια m^2 στη Γαλλία μεταξύ του 1966 και του 1990 και από 5,2 εκατομμύρια m^2 σε 21,5 m^2 στη Γερμανία μεταξύ του 1961 και 1990. Το μέγεθος στην περιοχή των πωλήσεων είναι κοινό για όλη την Ευρώπη και αναφέρεται κυρίως στα hypermarkets και στα supermarkets (+ 30% μεταξύ του 1968 και του 1990). Αυτή η εξέλιξη εξηγεί την τάση για δημιουργία μεγαλύτερων καταστημάτων.

Πάντως, το λιανεμπόριο τροφίμων στην Ευρώπη είναι έντονα επηρεασμένο από τις διαφορές στη συμπεριφορά του καταναλωτή, τις κυρίαρχες μορφές λιανεμπορίου, τα παραρτήματα, τις στρατηγικές και διάφορους οικονομικούς λόγους.

Στρατηγικές λιανεμπορικών επιχειρήσεων

Οι Ευρωπαϊκές λιανεμπορικές ομάδες κυρίως τροφίμων έχουν να επιλέξουν ανάμεσα σε μια ποικιλία στρατηγικών. Κάποιες έχουν υιοθετήσει μια μονοδιάστατη στρατηγική, επιδιώκοντας να κυριαρχήσουν σε ένα κομμάτι της αγοράς συγκεντρώνοντας όλες τις οικονομικές και ανθρώπινες δυνάμεις, το μάρκετινγκ και την επιχειρηματική τους τεχνογνωσία σε ένα συγκεκριμένο στόχο. Άλλες έχουν επιλέξει να αναπτύξουν μια πολυδιάστατη στρατηγική, εισ-

βάλλοντας στην αγορά μέσω διάφορων μορφών στοχοθέτησης, οι οποίες είναι καταναμημένες σε διαφορετικά τμήματα της αγοράς.

Αρκετές λιανεμπορικές επιχειρήσεις τροφίμων έχουν επίσης προσπαθήσει να εισέλθουν σε άλλους τομείς, ακόμη και σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, επενδύοντας σε αγορές όπου υπάρχουν καλύτερες δυνατότητες ανάπτυξης (DIY, ηλεκτρικά αγαθά, σπορ, κηπουρικός εξοπλισμός) και περιοχές όπου η λιανεμπορική αυτή μορφή έχει έντονο ανταγωνισμό.

Οι βρετανικές επιχειρήσεις έχουν την τάση να εφαρμόζουν στην εθνική τους αγορά μια μονοδιάστατη στρατηγική (Tesco, Kwik Save), ενώ οι Βελγικές και οι Ολλανδικές επιχειρήσεις, έχοντας λάβει υπόψη τους περιορισμούς στην εθνική τους αγορά, επιλέγουν μια περισσότερο διεθνή στρατηγική (GIB, Vendex, Ahold). Οι Γαλλικές και Γερμανικές ηγέτιδες επιχειρήσεις έχουν διαφοροποιήσει την προσέγγισή τους: η Promodes έχει διεθνοποιηθεί παραμένοντας όμως στον τομέα των τροφίμων. Οι Carrefour, Auchan, Metro και Tengelmann έχουν διαφοροποιηθεί και διεθνοποιηθεί. Οι Intermarche και Massa παρέμειναν εθνικές, διαφοροποιήθηκαν όμως. Η Aldi είναι πολυεθνική, ακολουθεί όμως στρατηγική μονοδιάστατη.

Σε όρους κέρδους, υπάρχουν επίσης διαφορές μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών. Οι ηγέτιδες Γαλλικές λιανεμπορικές επιχειρήσεις έχουν τα υψηλότερα επίπεδα παραγωγικότητας ανά τμ και τα χαμηλότερα περιθώρια κέρδους. Οι Γερμανικές ηγέτιδες επιχειρήσεις έχουν τα υψηλότερα περιθώρια κέρδους με χαμηλά όμως επίπεδα παραγωγικότητας και ποιότητας προϊόντων που παράγουν οι ίδιοι.

Οι Αγγλικές λιανεμπορικές επιχειρήσεις έχουν υψηλά μερίδια αγοράς και υψηλές πωλήσεις. Αν και οι Γαλλικές και Γερμανικές επιχειρήσεις είναι οι καλύτερες σε όρους μεγέθους και κεφαλαίου, οι Βρετανικές βρίσκονται στις έξι πρώτες θέσεις σε όρους κέρδους (Theodoridis 1995).

Οι προοπτικές του Ευρωπαϊκού λιανεμπορίου

Μεταξύ των στρατηγικών ανάπτυξης που ακολουθούνται από τις εταιρίες λιανεμπορίου, οι τρεις πιο δημοφιλείς είναι οι ακόλουθες:

- *Η στρατηγική της εντατικοποίησης.* Ορισμένες εταιρίες έχουν επιλέξει να κερδίζουν τμήματα της αγοράς επικεντρώνοντας στο αρχικό τους σχήμα προκειμένου να γίνουν ένας εθνικός, και μερικές φορές και παγκόσμιος, ηγέτης: Aldi (hard discount), Marks & Spencer (κατάστημα μεγάλης ποικιλίας), Tesco (πολυκατάστημα), Otto Versand (mail order), Carrefour (υπεραγορά), C & A (ενδύματα), Toys «R» Us (παιχνίδια) κτλ. Οι οικονομίες κλίμακας που πραγματοποιούνται στις αγορές, το μάρκετινγκ

και τα logistics, επιτρέπουν στις εταιρίες να κυριαρχήσουν σε μία αγορά ή σε κάποιο γεωγραφικό τομέα.

- *Η στρατηγική της διαφοροποίησης.* Άλλες εταιρίες προτιμούν να διαφοροποιούνται στις δραστηριότητές τους προκειμένου να επωφελούνται από διαφορετικές αγορές, να επιμερίζουν τον κίνδυνο και να εκμεταλλεύονται την τεχνογνωσία τους. Η Auchan έχει διαφοροποιηθεί μέσω της εσωτερικής μεγέθυνσης στα αθλητικά (Decathlon), στα ρούχα (Kiabi), DIY (Leroy Merlin), στα ηλεκτρικά είδη (Boulangier), στα χαλιά (Saint Maclou), σε είδη εξοπλισμού αυτοκινήτου (Norauto) και στις καφετέριες (Flunch). Η Kingfisher χρησιμοποιεί μια συγκρίσιμη στρατηγική, αλλά μέσω της εξωτερικής μεγέθυνσης, όπως αναλαμβάνοντας εταιρίες που είχαν ήδη ιδρυθεί: πολυκαταστήματα (Woolworth), DIY (B & Q), φαρμακεία (Superdrug), ηλεκτρικά είδη (Comet) και είδη αυτοκινήτου (Charlie Brown).

Οι στρατηγικές αυτές κινούνται γύρω από δύο πολύ σημαντικά συμφέροντα: από τη μία πλευρά, η κυριαρχία μέσω της στρατηγικής κόστους που προκύπτει από τις οικονομίες που δημιουργούνται σε διάφορα στάδια – logistics, μάρκετινγκ και διοίκηση. Από την άλλη πλευρά, η στρατηγική της διαφοροποίησης που βασίζεται στην προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών των καταναλωτών. Οι στρατηγικές μπορεί να έχουν μια ισχυρή διεθνή διάσταση ή ένα ποικίλο επίπεδο εθνικής συγκέντρωσης.

Τα σχήματα λιανεμπορίου που είναι πιθανό να υποστούν τη μεγαλύτερη εξέλιξη στην Ευρώπη έχουν ως εξής:

- Το σχήμα hard discount είναι πιθανό να κερδίσει μια πιο ισχυρή θέση στον τομέα των τροφίμων και θα μπορούσε, με το τέλος του αιώνα, να είναι υπεύθυνο για το 5% έως 10% των πωλήσεων τροφίμων, ανάλογα με τη χώρα. Μόνο αυτές οι εταιρίες που καταφέρνουν να συνδυάσουν την καλύτερη πείρα στα επίπεδα των αγορών και των logistics θα μπορέσουν να αντέξουν στη σύγκριση με τα discount stores.
- Οι υπεραγορές, που μάχονται ενάντια στον ανταγωνισμό που υπάρχει από τα discount stores και τα μεγάλα ειδικευμένα καταστήματα, θα επιδιώξουν να βελτιώσουν την παραγωγικότητά τους επενδύοντας στα logistics και στα πληροφοριακά συστήματα. Θα αναπτύξουν κλίμακες με υψηλότερη πρόσθετη αξία καθώς και δικές τους επωνυμίες προκειμένου να βρουν ένα μέσο διαφοροποίησης και αυξανόμενων αποστάσεων. Στον τομέα που δεν έχει σχέση με τρόφιμα, μερικές υπεραγορές θα προσφέρουν μια ευρύτερη αλλά πιο ρηχή γκάμα προϊόντων (τα κυρίαρχα

προϊόντα κάθε κατηγορίας). Άλλες θα προτιμήσουν να προσφέρουν μια πιο περιορισμένη ποικιλία αλλά με μεγαλύτερο βάθος επιλογής σε κάθε κατηγορία που προσφέρεται, μετατρέποντάς την σε κυρίαρχο λιανέμπορο του συγκεκριμένου προϊόντος.

Στην Ισπανία, στην Ελλάδα, στην Πορτογαλία και στην Ιταλία οι υπεραγορές θα συνεχίσουν να επεκτείνονται καθώς στη Γαλλία το μερίδιο αγοράς τους θα σταθεροποιείται.

- Τα πολυκαταστήματα και τα καταστήματα διευκόλυνσης θα έπρεπε να εξελιχθούν, ιδιαίτερα σε χώρες των οποίων η ανάπτυξη είναι προς το παρόν περιορισμένη (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο). Παρόλα αυτά, θα είναι μόνο σε θέση να κερδίσουν την αγορά με τις αγορές της τελευταίας στιγμής και τις αγορές που γίνονται για ευχαρίστηση και ο οικονομικός τους ρόλος θα είναι πολύ συγκρατημένος.
- Τα μεγάλα ειδικευμένα καταστήματα, συνδυάζοντας τα πλεονεκτήματα της επιλογής και των χαμηλών τιμών, θα έπρεπε να κάνουν μεγάλη πρόοδο στη βόρεια και αργότερα στη νότια Ευρώπη. Οι τομείς στους οποίους θα έπρεπε να είναι πιο έντονη η μεγέθυνση είναι: αθλητικά, παιχνίδια, DIY, ηλεκτρικά είδη, είδη εξοπλισμού γραφείου και οικιακά είδη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι τάσεις που παρουσιάστηκαν αδιαμφισβήτητα θα επηρεάσουν τα σχήματα λιανέμπορων και όχι τις εταιρίες. Το ευρωπαϊκό λιανέμποριο κινείται προς τη συγκέντρωση, την παγκοσμιοποίηση και την τμηματοποίηση. Ο ανταγωνισμός θα είναι ακόμη πιο έντονος, αφήνοντας χώρο μόνο για την ανάπτυξη σχημάτων που κρατούν μια ισχυρή θέση και θα ενδιαφέρονται για την τιμή (δυνατές εκπτώσεις, αποθήκη), την επιλογή (μεγάλα ειδικευμένα καταστήματα) και τις υπηρεσίες (καταστήματα διευκόλυνσης, ανεξάρτητοι λιανέμποροι).

Το βήμα προς την εξέλιξη του λιανεμπορίου θα πρέπει να επιταχυνθεί, αν και με διαφορετικό ρυθμό σε κάθε χώρα. Στα νότια της Ευρώπης, οι αλλαγές θα πρέπει να είναι ταχείες, και το κενό μεταξύ βορά και νότου θα πρέπει να μειωθεί. Στα βόρεια της Ευρώπης, το λιανέμποριο θα ενδυναμώσει το επίπεδο της βιομηχανοποίησης.

Παρά το γεγονός ότι θα ήταν λίγο φιλόδοξο να προσπαθούμε να παρουσιάσουμε ένα σενάριο για την ανάπτυξη του λιανεμπορίου τα επόμενα δέκα χρόνια – λόγω της πολυπλοκότητας της σχέσης

των διάφορων περιβαλλοντικών μεταβλητών - θα μπορούσε να γίνει ένας συγκεκριμένος αριθμός προβολών.

Οι κατασκευαστές θα πρέπει να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό από τους λιανέμπορους, να αναδιοργανώσουν την εμπορική τους δομή και να προετοιμαστούν να λειτουργήσουν διεθνώς. Η σημασία που δίνουν οι καταναλωτές στην τιμή και η βελτιωμένη ποιότητα που παρέχουν οι λιανεμπορικές επωνυμίες θα αυξήσει τις διαφοροποιήσεις σε επίπεδο τιμών. Το ερώτημα είναι πόσο περισσότερο είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν οι καταναλωτές για τα προϊόντα των ηγετικών επιχειρήσεων αντί για τα αντίστοιχα των λιανεμπορικών επωνυμιών. Αν η διαφορά στην τιμή είναι πολύ μεγάλη, μπορεί να περιμένει κανείς μια μεταστροφή της προτίμησης των καταναλωτών για χάρη των καλών λιανεμπορικών επωνυμιών.

Οι λιανέμποροι θα πρέπει να μελετήσουν τις απειλές και τις ευκαιρίες που τους παρέχονται και πέρα από τα εθνικά τους σύνορα και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους για υψηλού επιπέδου διοικητές. Θα πρέπει να βελτιωθούν οι μέθοδοι διοίκησης με στόχο την αύξηση των περιθωρίων κέρδους και να αντισταθμίσουν τη χαμηλή παραγωγικότητα ανά τετραγωνικό μέτρο. Η παγκοσμιοποίηση του λιανεμπορίου θα έχει συνέπειες στους ανεξάρτητους λιανέμπορους, οι οποίοι θα επηρεαστούν από την εξέλιξη αυτή του λιανεμπορίου και θα πρέπει να βελτιώσουν τις προσφορές τους προς τους καταναλωτές. Οι περισσότερο δυναμικοί ανεξάρτητοι λιανέμποροι θα επιδιώξουν να συνεργαστούν μεταξύ τους, προσπαθώντας να τα καταφέρουν απέναντι στον ανταγωνισμό των πολυεθνικών. Οι άλλοι θα βασιστούν στη νομοθεσία που παραδοσιακά τους προστατεύει από τις νέες εισόδους. Οι ευρωπαϊκές χώρες παρά το ότι υποστηρίζουν τις εγχώριες αγορές, πρέπει να λάβουν υπόψη και τις διεθνείς πιέσεις.

Οι καταναλωτές θα έχουν στη διάθεσή τους μια μεγαλύτερη ποικιλία προϊόντων και υπηρεσιών και περισσότερες επιλογές. Παράλληλα σημαντικό ρόλο θα εξακολουθήσουν να διαδραματίζουν οι καταναλωτές στις τάσεις του σύγχρονου λιανεμπορίου, όπου με αργούς σταθερούς ρυθμούς τείνει να γίνεται αποκλειστικά πελατοκεντρικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Πανηγυράκης Γεώργιος *Διεθνές Εξαγωγικό Μάρκετινγκ* εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 1999.
- Πανηγυράκης Γεώργιος & Π. Μουρδουκούτας *Ιαπωνική Διοικητική & Μάρκετινγκ* τόμος Α' εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 1999.

Ξενόγλωσση

- Bourantas D. & Halikias J. *Discriminating variables between systematic and nonsystematic exporting manufacturing firms in Greece* Journal of global marketing 1991.
- Burt S. *Trends in the internationalization of grocery retailing: the European experience* International Review of Retail Distribution & Consumer Research 1991.
- Colla E. *Le vendite a distanza I casi Italia Europa USA Etas*, Milan 1990.
- Katsikeas C. & Morgan R. *Differences in perceptions of exporting problems based on firm size and export market experience* European Journal of Marketing 1994.
- Kirplani V. & Macintosh *Internal marketing effectiveness of technology oriented small firms* Journal of international business studies 1980.
- Lewison D. *Retailing* 6th edition Prentice Hall 1997.
- Mc Gollrick P. & Davis G. *International Retailing trends & strategies* Pitman publishing 1995.
- Messerlin P. *La revolution Commerciale Bonnel* Paris 1982.
- Molle P. *Le commerce et la distribution en Europe* Editions Liaisons Paris 1992.
- Theodoridis P. *Retailers perspectives of shop lifting in Greece some basic questions* Unpublished MSc Thesis University of Sterling 1995.
- Thompson K. *The serpent in the supermarket's paradise* European Management Journal 1992.
- Tordjman A. *Le commerce de detail Americain* Editions d' organization, Paris 1988.
- Treadgold A. *Retailing without frontiers* Retail & Distribution Management 1988.
- Tsotra An. *Contemporary trends in the relations between retailers and manufacturers* Unpublished M.B.A. Thesis University of Piraeus 1999.
- Villermet J.-M. *Naissance de l' Hypermarche* Armand Colin Paris 1991.

Δρ. Δέσποινα Α. Καραγιάννη*

ΝΕΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΙΚΗ
ΑΓΟΡΑ, ΜΕ ΤΗΝ ΥΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ
ΤΗΛΕ-ΤΡΑΠΕΖΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ ΔΙΑΝΟΜΗΣ

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το σύγχρονο διεθνές οικονομικό γίνεσθαι της νέας χλιετίας αναγνωρίζεται από την επικράτηση της Τεχνολογίας της Πληροφόρησης (εποχή της πληροφόρησης και της γνώσης), η οποία σε συνδυασμό με τα οικονομικά φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης και διεθνοποίησης των αγορών, της άρσης του κρατικού παρεμβατισμού και των κανονιστικών διατάξεων (deregulation) προμηνύει στρατηγικές ανακατατάξεις σε όλους τους κλάδους της οικονομίας (Eurostat 1999; Οικονομικός Ταχυδρόμος 1999; Dannenberg and Kellner 1998).

Η υιοθέτηση των σύγχρονων τηλεπικοινωνιακών δικτυακών τεχνολογιών (Ίντερνετ, κινητή τηλεφωνία, PCs, faxes) οδηγεί βαθμιαία σε ριζική αναδιάρθρωση της λειτουργίας των επιχειρήσεων και αγορών (Benjamin and Wigard 1995; Deighton 1996; Cronin 1994; Webster 1997; Blattberg and Deighton 1991). Ειδικότερα όσον αφορά την τραπεζική αγορά, η εισαγωγή της Τεχνολογίας της Πληροφόρησης (IT) και οι προαναφερθείσες διεθνείς επιδράσεις επιφέρουν μεγάλες αλλαγές στη δομή της και νέες προοπτικές διαγράφονται, όσον αφορά την βιωσιμότητα και την ανταγωνιστικότητα στον κλάδο

---

* Η κα Δέσποινα Α. Καραγιάννη (karayani@aueb.gr) είναι Διδάκτωρ του Τμήματος Επιχειρησιακής Έρευνας και Μάρκετινγκ του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και Λέκτωρ στο Μάρκετινγκ του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πατρών.

Η συγγραφέας ευχαριστεί τον Αν. Καθηγ. κ. Γεώργιο Πανηγυράκη, για τα ακριβή σχόλιά του.

(Bank of England 1997; Mols, Bukh and Nielsen 1999; Joseph, McClure and Joseph 1999).

Πράγματι, από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του '50 και του '60, το πλαστικό χρήμα έχει εξελιχθεί σε ένα παγκόσμιο μέσο πληρωμών το οποίο έχει αντικαταστήσει σε μεγάλο βαθμό το φυσικό χρήμα (Solomon 1997). Τα τελευταία κυρίως χρόνια, το «ηλεκτρονικό χρήμα» έχει αρχίσει να κάνει την εμφάνισή του με την μορφή διαφόρων προϊόντων, όπως είναι οι «έξυπνες κάρτες» το ηλεκτρονικό χρήμα (electronic cash), το ηλεκτρονικό πορτοφόλι (electronic wallet) και το κυβερνοχρήμα (cyber money). Η επικράτηση αυτών των νέων μέσων στην ευρεία μάζα των συναλλασσομένων θα είναι η απαραίτητη συνέπεια των ριζικών αλλαγών στο χώρο των λιανικών τραπεζικών συναλλαγών (Lowe and Kuusisto 1999).

Έτσι, αρκετοί ερευνητές επισημαίνουν ότι, σε διεθνές επίπεδο, η εισβολή της τεχνολογίας της πληροφόρησης στα τραπεζικά δίκτυα διανομής έχει πολλαπλές και σημαντικές επιπτώσεις στην οργανωτική διάρθρωση των τραπεζών, την αγοραστική συμπεριφορά και την διάρθρωση του ανταγωνισμού κατά την τελευταία δεκαετία (Gandy 1998; Bednar, Reeves and Lawrence 1995; McKay and Fletcher 1998; Rogerson, Foley and Jayawardhena 1999; Hagel Hewlin and Hutchings 1997). Για παράδειγμα, αρκετές μελέτες προβλέπουν ότι η ταχύτατη ανάπτυξη των τάσεων της τηλε-τραπεζικής, που κυρίως αναφέρεται στις ηλεκτρονικές συναλλαγές θα συντελέσει στη σταδιακή μείωση της σημασίας των τοπικών, παραδοσιακών δικτύων (υποκαταστημάτων) (Tillden 1996; Moutinho, Davies and Alcaniz 1997). Οι Prendergast και Marr (1994) οι οποίοι έκαναν εκτεταμένη έρευνα σχετικά με το μέλλον των υποκαταστημάτων των τραπεζών, προβλέπουν μια μείωση του παραδοσιακού δικτύου κατά το 1/3, η οποία εν μέρει οφείλεται στην ανάπτυξη των τηλε-τραπεζικών δικτύων διανομής. Παρομοίως, πολλοί προβλέπουν ότι ο μεγαλύτερος όγκος των λιανικών τραπεζικών συναλλαγών θα γίνεται πλέον on-line. Πράγματι, έγκυρες πηγές, όπως το είναι το Bank Administration Institute και το Boston Consulting Group, εκτιμούν ότι μέχρι το 2010, το 60% των λιανικών τραπεζικών εργασιών θα γίνονται μέσω ηλεκτρονικής επικοινωνίας (on-line) (Barwise, 1997; Johnson, et al. 1995).

1.1. Στόχοι Έρευνας

Με την παρούσα μελέτη επιχειρούμε να προσδιορίσουμε ένα θεωρητικό πλαίσιο των παραγόντων οι οποίοι φαίνεται ότι προσδιορίζουν την υιοθέτηση των νέων τηλε-τραπεζικών δικτύων συναλλαγών στον Ελληνικό χώρο.

Επιπλέον, σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η επισήμανση των βασικών επιπτώσεων της υιοθέτησης των παραπάνω τηλε-τραπεζικών δικτύων συναλλαγών για την ελληνική τραπεζική αγορά και η διατύπωση ορισμένων προτάσεων στρατηγικής για τις Ελληνικές τράπεζες, με στόχο την επιτυχή αντιμετώπιση της σύγχρονης πρόκλησης που αναδύεται στην ηλεκτρονική εποχή της αγοράς.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2.1. Υιοθέτηση των Νέων Τηλε-Τραπεζικών Δικτύων Συναλλαγών

Σύμφωνα με τον Robertson (1971), η καινοτομία συνεπάγεται αλλαγές σε υπάρχοντα πρότυπα, είτε στην παραγωγική διαδικασία, είτε στην κατανάλωση. Το εύρος αυτών των αλλαγών μπορεί να ποικίλει, από μικρής σημασίας (συνεχείς καινοτομίες), σε μεγίστης σημασίας (ασυνεχείς καινοτομίες). Κατ' αντιστοιχία, η υιοθέτηση των νέων τραπεζικών ηλεκτρονικών δικτύων διανομής αποτελεί μία ασυνεχή καινοτομία που αφορά την «επιχειρησιακή παραγωγική διαδικασία».

Στην σύγχρονη βιβλιογραφία και αρθρογραφία του μάρκετινγκ και του μάντζμεντ παρουσιάζεται μία αρκετά εκτεταμένη έρευνα σχετικά με τους προσδιοριστικούς παράγοντες της υιοθέτησης και διάδοσης νέων τεχνολογιών στις επιχειρήσεις και οργανισμούς (Robertson and Gatignon 1986; Kennedy 1983; Frambach 1994; Rogers 1983; Clark and Staunton 1989; Brown 1981). Σύμφωνα με την προϋπάρχουσα έρευνα, κύριες μεταβλητές της υιοθέτησης επιχειρηματικών τεχνολογικών καινοτομιών είναι τα χαρακτηριστικά της καινοτομίας, τα χαρακτηριστικά της επιχείρησης (κουλτούρα), ο ανταγωνισμός, κρατικοί/νομοθετικοί παράγοντες, η τεχνολογική ανάπτυξη και η ενεργός ζήτηση για τέτοιου είδους υπηρεσίες (χαρακτηριστικά – κοινωνικές αλλαγές των πελατών).

Το σχήμα 1 παρουσιάζει ένα θεωρητικό πλαίσιο των κύριων μεταβλητών οι οποίες φαίνεται ότι προσδιορίζουν την υιοθέτηση των νέων ηλεκτρονικών δικτύων διανομής και κατ' επέκταση, την μελλοντική διάρθρωση του δικτύου διανομής των τραπεζών, όπως προέκυψε από εκτεταμένη ανασκόπηση της σύγχρονης αρθρογραφίας και βιβλιογραφίας που άπτονται των πεδίων της επιχειρηματικής υιοθέτησης των νέων τεχνολογικών καινοτομιών, της εξέλιξης του τραπεζικού κλάδου, του μάρκετινγκ συναλλαγών από απόσταση (direct marketing), της εξέλιξης των τηλεπικοινωνιών και τις θεωρίες τραπεζικών δικτύων διανομής.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο, διακρίνονται δύο ευρείες ενότητες παραγόντων, οι μακροοικο-

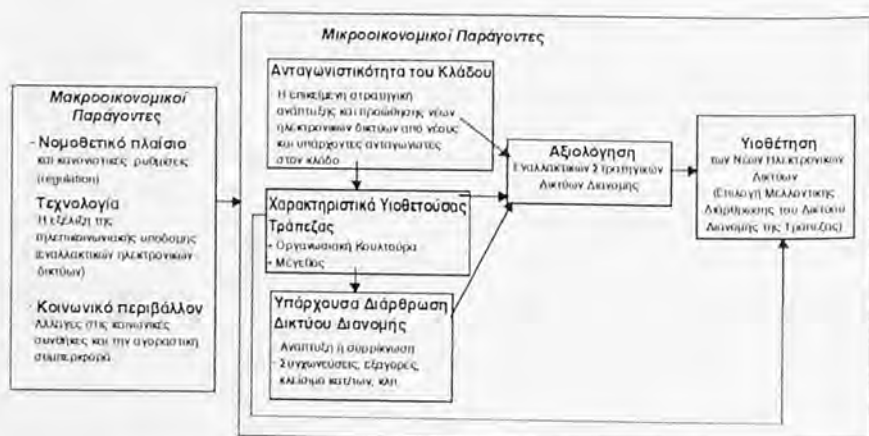
νομικοί και οι μικροοικονομικοί. Οι μακροοικονομικοί, σε αντίθεση με τους μικροοικονομικούς παράγοντες, δεν μπορούν να επηρεασθούν απ' τις στρατηγικές των επιμέρους τραπεζών, ενώ αντίθετα είναι καθοριστικοί της εξέλιξης της τηλεπικοινωνιακής υποδομής στον ελληνικό χώρο, η οποία αποτελεί την βάση για την επέκταση των διαφόρων τηλε-τραπεζικών δικτύων.

2.1.1. Μακροοικονομικοί Παράγοντες

Οι εξελίξεις οι οποίες διαδραματίζονται στο οικονομικο-νομοθετικό, κοινωνικό περιβάλλον και στον τομέα των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής είναι, εξ ορισμού, πέραν του ελέγχου των επιχειρήσεων (Kotler 1997). Παράλληλα, έρευνα σχετική με την υιοθέτηση επιχειρηματικών καινοτομιών έχει υποδείξει ότι αρκετοί απ' τους παραπάνω παράγοντες μπορεί να επισπεύσουν, ή να εμποδίσουν την διαδικασία υιοθέτησης (Frambach 1994). Κατά συνέπεια, η επιτυχία ή η αποτυχία της στρατηγικής ανάπτυξης δικτύων εξαρτάται από το πόσο καλά οι διοικήσεις των τραπεζών καταφέρνουν να προβλέπουν και να προσαρμόζονται σ' αυτές τις εξελίξεις (Jayawardhena and Foley 2000).

ΣΧΗΜΑ 1

Η Διαδικασία Υιοθέτησης των Νέων Τηλε-Τραπεζικών Δικτύων
Διανομής από τις Ελληνικές Τράπεζες

2.1.1.1 Νομοθετικο-Οικονομικό Πλαίσιο

Η οικονομική και νομισματική ένωση της Ευρώπης και η καθιέρωση κοινών κανόνων λειτουργίας έχουν ως αποτελέσματα την δημιουργία μιας μεγάλης αγοράς 292 εκ. ανθρώπων με κοινό νό-

μισμα, την απελευθέρωση της διακίνησης κεφαλαίων, την μείωση των εμποδίων εισόδου για τις ξένες τράπεζες και την όξυνση του διασυνοριακού ανταγωνισμού (Eurostat 1998). Οι παραπάνω συνέπειες εντείνονται από την αξιοσημείωτη μείωση των κρατικών κανονιστικών διατάξεων (deregulation) η οποία παρατηρείται τα τελευταία χρόνια και δίνει την ευκαιρία σε νέες επιχειρήσεις που δεν ανήκουν παραδοσιακά στον τραπεζικό κλάδο να αναπτύξουν τραπεζικά προϊόντα (π.χ. πιστωτικές κάρτες, τραπεζικές συναλλαγές), εντείνοντας τον ανταγωνισμό στον κλάδο (Bednar, Reeves and Lawrence 1995).

Παρόμοια, το νομοθετικό καθεστώς επηρεάζει την ανάπτυξη και την διάρθρωση του κλάδου των τηλεπικοινωνιακών και της τεχνολογίας της πληροφορικής, οι οποίες αποτελούν την τεχνολογική υποδομή για ανάπτυξη των τηλε-τραπεζικών δικτύων. Για παράδειγμα, ο αριθμός αδειών οι οποίες θα χορηγηθούν στους παροχείς σταθερής και κινητής τηλεφωνίας ή/και Ίντερνετ, θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τις επενδύσεις και την επίδρασή τους επί της προώθησης των τηλε-τραπεζικών δικτύων στην Ελλάδα, καθώς επίσης και την πιθανότητά τους να γίνουν σημαντικοί διεκδικητές μεριδίου αγοράς των τηλε-τραπεζικών συναλλαγών (Morgan and Stanley 1999).

2.1.1.2. Ανάπτυξη της Τηλεπικοινωνιακής Υποδομής

Βασική προϋπόθεση της εξάπλωσης κάθε τεχνολογικής καινοτομίας (όπως είναι τα ηλεκτρονικά δίκτυα διανομής) είναι η ανάπτυξη της κατάλληλης τηλεπικοινωνιακής υποδομής και η διάχυση της τεχνολογίας υποστήριξης στην ευρεία μάζα των χρηστών (Rogers 1983; Brown 1981). Έτσι, η επικράτηση του δικτύου του Ίντερνετ, για παράδειγμα, προϋποθέτει: α) την διάδοση της πρόσβασης του απ' την μεγάλη μάζα του συναλασσομένου κοινού, και β) την αξιόπιστη και γρήγορη πρόσβαση στο διαδίκτυο. Το διαδίκτυο, ωστόσο, δεν έχει δικό του τηλεπικοινωνιακό δίκτυο, παρά εξαρτάται από το υπάρχον τηλεπικοινωνιακό δίκτυο (το οποίο βασίζεται είτε σε ενσύρματες γραμμές, είτε είναι ασύρματο) (Morgan and Stanley 1999). Έτσι, αναφορικά με την Ελλάδα, η επέκταση του τραπεζικού δικτύου μέσω Ίντερνετ εξαρτάται απ' την ποιότητα και την ταχύτητα πρόσβασης των εναλλακτικών τηλεπικοινωνιακών δικτύων (ενσύρματου και ασύρματου).

Τα προηγμένα ενσύρματα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα τα οποία φαίνεται ότι θα επικρατήσουν στο εγγύς μέλλον στην Ευρώπη, είναι κυρίως οι τεχνολογίες ISDN και xSDL, με ταχύτητα μεταφοράς δεδομένων μέχρι και 500kbp/s και παρέχουν την δυνατότητα γρήγορης και οικονομικής πρόσβασης σε εφαρμογές τραπεζικών συ-

ναλλαγών μέσω του Ίντερνετ (τραπεζικά δίκτυα διανομής στο Ίντερνετ), όπως απαιτεί η μεταφορά μεγάλων πακέτων δεδομένων (ανάγκη για υψηλό bandwidth, όπως χρειάζεται σε περιπτώσεις μεταφοράς πολυσύνθετων γραφικών και εφαρμογών εικόνας-ήχου (audio, video-on-demand) (REVENUES 2000).

Η βελτίωση της τεχνολογίας πρόσβασης στο διαδίκτυο αναμένεται να δώσει νέα ώθηση στην διάδοση της χρήσης του για εμπορικές συναλλαγές (π.χ. τραπεζικές συναλλαγές). Πράγματι, παλαιότερες έρευνες έχουν δείξει ότι η έλλειψη κατάλληλης τηλεπικοινωνιακής υποδομής αποτελεί το σημαντικότερο εμπόδιο της χρήσης του Ίντερνετ από τους πελάτες για εμπορικές συναλλαγές (Karayanni 1997).

Τα τελευταία χρόνια η ασύρματη τηλεπικοινωνία (όπως είναι το mobile και τα wireless fixed networks) παρουσιάζει ραγδαία εξάπλωση, κυρίως σε χώρες όπου, είτε η μορφολογία του εδάφους δεν ενθαρρύνει την επέκταση των εναλλακτικών ενσύρματων τηλεπικοινωνιακών γραμμών (π.χ. Σκανδιναβικές χώρες), είτε σε χώρες όπου υπάρχει υστέρηση στην ανάπτυξη των τελευταίων (ενσύρματων γραμμών) (REVENUES 2000). Ειδικότερα όσον αφορά την Ευρώπη, η ανάπτυξη της ασύρματης τηλεπικοινωνίας αναμένεται να είναι πολύ πιο έντονη, σε σχέση με άλλες περιοχές του κόσμου (π.χ. Αμερική, Καναδάς, Ιαπωνία). Πράγματι, σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ευρώπη έχει έναν από τους υψηλότερους δείκτες διείσδυσης της κινητής τηλεφωνίας στον κόσμο, με πρώτη την Φινλανδία (64,4%) και μέσο όρο 26,8% (Eurostat 1999).

Ειδικότερα η Ελλάδα είναι μία απ' τις πιο δυναμικά αναπτυσσόμενες αγορές κινητής τηλεφωνίας, με διείσδυση 37%, η οποία αναμένεται να φθάσει το 60% μέσα στο 2000, αφού παρουσιάζει πολύ υψηλό ρυθμό αύξησης ετησίως (90% για το 2000) (OTE 2000). Η ραγδαία αυτή εξάπλωση αποδίδεται κυρίως στο κοινό ευρωπαϊκό πρότυπο που έχουν αναπτύξει οι Ευρωπαίοι προμηθευτές υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας, το GSM (Global Standard for Mobile) το οποίο εξασφαλίζει συμβατότητα όλων των κινητών τηλεφωνικών συσκευών με το αντίστοιχο δίκτυο (Daniels 1998; REVENUES 2000).

Παράλληλα, οι προσδοκίες σχετικά με την διάδοση και την αποτελεσματικότητα της κινητής τηλεπικοινωνίας για ηλεκτρονικές εμπορικές συναλλαγές (π.χ. μέσω Ίντερνετ) είναι τόσο μεγάλες, ώστε μερικοί ισχυρίζονται ότι οι κινητές συσκευές μπορεί ακόμη και να υποκαταστήσουν τα PCs, όσον αφορά την διείσδυση στην αγορά (market penetration) και την χρήση τους ως μέσα πρόσβασης σε τραπεζικές συναλλαγές μέσω Ίντερνετ (Kiesnoski 2000; Votron 2000). Πράγματι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Durlacher (2000),

οι εμπορικές συναλλαγές μέσω κινητού τηλεφώνου αναμένεται να αυξηθούν από 323 εκ το 1998 σε 23.6 δις το 2003. Έτσι, πολλές είναι οι τράπεζες (όπως είναι η BT, η CITIBANK, η Postbank, η Bank of Nova Scotia, η Bank of China, η DBS, η MeritaNord και η Leonia) οι οποίες έχουν ήδη σπεύσει να υιοθετήσουν το ασύρματο δίκτυο επικοινωνίας στα αντίστοιχα τραπεζικά δίκτυα τους (απλό τηλεφωνικό τραπεζικό δίκτυο/mobile phone banking, ή το Ίντερνετ/mobile Internet banking) (Kruger 2000; Web sites των σχετικών τραπεζών στο Internet).

Εν κατακλείδι, η επικείμενη μεγάλη ανάπτυξη της τηλεπικοινωνιακής υποδομής, με την κινητή τηλεφωνία να παρουσιάζει το προβάδισμα, αναμένεται ότι θα δώσει μεγάλη ώθηση στην υιοθέτηση των τηλε-συναλλακτικών δικτύων διανομής, είτε αυτά αναπτυχθούν από τις τράπεζες, είτε από άλλους οργανισμούς, οι οποίοι μπορεί να είναι είτε συναφείς, ή μη συναφείς προς τις τράπεζες.

2.1.1.3. Αλλαγές στις Κοινωνικές Συνθήκες και την Αγοραστική Συμπεριφορά

Οι σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει σημαντικά το σύγχρονο προφίλ των συναλασσομένων – πελατών των τραπεζών, όπως αποδεικνύεται από συγκεκριμένες ψυχογραφικές μελέτες (VALS) (Fill 1999). Οι συναλασσόμενοι/πελάτες τραπεζών έχουν γίνει πιο απαιτητικοί και οικονομικά ευαισθητοποιημένοι, όσον αφορά τις αγορές τους, έχουν λιγότερο χρόνο διαθέσιμο και ενδιαφέρονται περισσότερο για άνεση και αποφυγή ταλαιπωρίας, δυνατότητα διενέργειας συναλλαγών πέραν του ωραρίου λειτουργίας κατ/των και καλύτερη πληροφόρηση (Devlin 1995; Blakey and Sekely 1994; Cox and Rich 1964; Cunningham and Cunningham 1973; Korgaonkar and Smith 1986; Paksoy 1975; Reynolds 1974). Οι παραπάνω παράγοντες έχουν αποδειχθεί ότι είναι ερμηνευτικοί παράγοντες της υιοθέτησης τηλε-συναλλαγών (μακράν του φυσικού καταστήματος), όπως είναι το Ίντερνετ, το Videotex ή το PC (Davies et al. 1989, Ledingham 1984; McKay and Fletcher 1988; Shamdasani and Yeow 1995; Karayanni 2000). Κατά μία άλλη έρευνα, η οποία διεξήχθη στις ΗΠΑ (Katz και Aspden 1997), ένα 17% των ερωτηθέντων ανέφερε ότι «η άνεση κατά τις τραπεζικές συναλλαγές» είναι ένας σημαντικός λόγος, ενώ ένα επιπλέον 30% δήλωσε ότι είναι ένας αρκετά σημαντικός λόγος για τον οποίο έγιναν χρήστες του Ίντερνετ. Κατά συνέπεια η αλλαγή στην κοινωνική ζωή, στις προτιμήσεις και την αγοραστική συμπεριφορά του συναλλακτικού κοινού είναι μεταβλητές του μακροοικονομικού περιβάλλοντος οι οποίες θα πρέ-

πει να λαμβάνονται υπόψη απ' τις Ελληνικές τράπεζες, κατά την προσαρμογή των στρατηγικών τους στις σύγχρονες συνθήκες.

2.1.2. Μικροοικονομικοί Παράγοντες

Οι μικροοικονομικοί παράγοντες που παρουσιάζονται στο μοντέλο αυτό είναι οι ελεγχόμενοι παράγοντες, αυτοί δηλαδή που μπορούν να επηρεασθούν από την στρατηγική της υιοθετούσας τράπεζας στο μακροχρόνιο διάστημα.

2.1.2.1. Στρατηγική Ανταγωνισμού

Η υιοθέτηση των διαφόρων νέων ηλεκτρονικών και τηλεπικοινωνιακών μέσων από τα δίκτυα διανομής των τραπεζών φαίνεται να εισάγει μια σειρά από νέες μεταβλητές, αλλά και νέους πιθανούς παίκτες στο χώρο των Ελληνικών Τραπεζών.

Πράγματι, η άρση των κανονιστικών διατάξεων διεθνώς και η μείωση των εμποδίων εισόδου, με την παράλληλη επέκταση των τηλεπικοινωνιακών δικτύων, κυρίως στο λιανικό τομέα των τραπεζών (retail banking), έχουν ως αποτελέσματα:

- Την αύξηση της εισαγωγής διεθνών τραπεζών σε τοπικές, εθνικές αγορές μέσω συγχωνεύσεων (cross border operations) (Reinebach 1997; Evans 1998).
- Την είσοδο συγγενών προς τις τράπεζες κλάδων (ασφαλιστικών εταιριών, νομικών συμβούλων, μουσικών εταιριών και χρηματιστηριακών εταιριών).
- Την δυνατότητα εισροής νέων ανταγωνιστών στην τραπεζική αγορά, όπως, επιχειρήσεις πληροφορικής και επεξεργασίας δεδομένων, παροχείς Ίντερνετ ή τηλεπικοινωνιών, αλυσίδες πολυκαταστημάτων (π.χ. Tesco και Sainsbury) επενδυτικές επιχειρήσεις, παροχείς Ίντερνετ και παροχείς τηλεπικοινωνιών (Collins 1997). Για παράδειγμα, η Bank of Scotland (1997) πιστεύει ότι οι τράπεζες των σουπερμάρκετς μπορούν να πάρουν το προβάδισμα απ' τις παραδοσιακές τράπεζες και να αποτελέσουν κοινωνίες αποταμίευσης. Παρόμοια θέση έχουν διατυπώσει και άλλοι ερευνητές, οι οποίοι πιστεύουν ότι οι συναλλασσόμενοι θα συνδεθούν σε κοινωνίες μέσω διαδικτύου (virtual communities) οι οποίες θα έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός ισχυρού μεριδίου αγοράς για μερικές εταιρίες (Barnatt 1998). Πράγματι, μία και μόνον αλυσίδα πολυκαταστημάτων, η Sainsbury's (1997) απέσπασε από την αγορά καταθέσεων £900 εκ., κατά το πρώτο μόλις εξάμηνο λειτουργίας τραπεζικών συναλλαγών. Επίσης η Bank of Scotland παρατήρησε μία αύξηση στις καταθέσεις της

κατά 15%, που οφείλονται στην συνεργασία της με την Tesco και την Sainsbury's (έχει αναλάβει την υποστήριξη - back office).

Το συγκριτικό πλεονέκτημα των νέων αυτών ανταγωνιστών είναι ότι βρίσκονται κοντά στους υποψήφιους πελάτες και μπορούν να τοποθετηθούν στην αγορά με σχεδόν μηδενικές πρόσθετες επενδύσεις (μηδενικό επενδυτικό κόστος) (Graham 1997). Παράλληλα, χαρακτηρίζονται από χαμηλό κόστος λειτουργίας και μπορούν να αποσπάσουν ήδη υπάρχοντες πελάτες των τραπεζών, χρησιμοποιώντας στρατηγικές που βασίζονται σε ελκυστικά επιτόκια, στο όνομα της εταιρίας τους και σε καλή γνώση της συγκεκριμένης αγοράς (Lowe and Kuusisto 1999). Πράγματι, εταιρίες οι οποίες διαθέτουν μια καλή θέση στο Ίντερνετ, όπως η E-Loan, η Yahoo, η Netscape, η Microsoft και το MTV, έχουν δημιουργήσει ένα αναλυτικό «τραπεζικό ημερολόγιο» και μπορούν να αποτελέσουν σημαντικούς ανταγωνιστές για τις παραδοσιακές τράπεζες (Οικονομικός Ταχυδρόμος 1999).

Εν κατακλείδι, η αναμενόμενη ανάπτυξη των τηλε-συναλλακτικών δικτύων θα εξαρτηθεί από την στρατηγική που θα ακολουθήσουν τόσο οι νέοι παίκτες, όσο και από οι τράπεζες. Αυτές, θα μπορούσαν να προχωρήσουν πρώτες στην υιοθέτηση των νέων δικτύων συναλλαγών, ώστε να αποκτήσουν το πλεονέκτημα του πρώτου υιοθετούντος στην αγορά, που δημιουργεί εμπόδιο εισόδου για τους δυνητικούς νέους ανταγωνιστές (Katz and Shapiro 1985).

2.1.2.2 Χαρακτηριστικά Υιοθετούσας Τράπεζας

• Οργανωσιακή Κουλτούρα

Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της υιοθετούσας επιχείρησης είναι βασικός προσδιοριστικός παράγων ο οποίος είναι ελεγχόμενος κατά το μακροχρόνιο διάστημα και καθορίζει την οργανωσιακή συμπεριφορά, ή τάση προς υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών (Frambach 1994). Μερικές μεταβλητές οι οποίες έχουν θετική σχέση με την υιοθέτηση των τεχνολογικών επικοινωνιακών καινοτομιών (όπως είναι τα τηλε-τραπεζικά δίκτυα συναλλαγών) είναι η εξειδίκευση, η αποκέντρωση στη λήψη αποφάσεων, η άτυπη επικοινωνία και διαδικασίες (informality), η επικοινωνία των στελεχών με άλλους συναδέλφους στο δίκτυο (network participation) και η δημιουργικότητα (innovative climate) (Rogers 1991; Gatignon and Robertson 1983). Στην παρούσα μελέτη εκφράζουμε τις παραπάνω έννοιες ως κουλτούρα προσανατολισμένη προς την καινοτομία. Συγκεκριμένα, η επιχειρησιακή κουλτούρα εκφράζει «τα πρότυπα κοινών αξιών και ιδεών που μας βοηθούν να αντιληφθούμε την διάρθρωση της επιχειρεί-

ρσης και έτσι μας υπαγορεύουν τους κανόνες συμπεριφοράς μέσα στην επιχείρηση» (Deshrande and Webster 1989). Πράγματι, σχετικές μελέτες έχουν δείξει ότι κουλτούρα τύπου *analyser* ή *prospector* (προσανατολισμένη προς την καινοτομία) θεωρείται ως το πιο σημαντικό κριτήριο για εκδήλωση καινοτομικής επιχειρηματικής συμπεριφοράς (Ennew and Watkins 1992; Johnne and Storey 1996; Καραγιάννη 2000).

• Μέγεθος

Παράλληλα, το μέγεθος της τράπεζας θα πρέπει να έχει θετική σχέση με την υιοθέτηση των τηλε-τραπεζικών δικτύων τα οποία εξετάζουμε, αφού αυτή προϋποθέτει σχετικά υψηλές επενδύσεις, τις οποίες δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν οι μικρές τράπεζες (Daniel 1998; Frambach 1994; Kiesnoski 2000).

2.1.2.3 Υπάρχουσα Διάρθρωση του Δικτύου Διανομής της Τράπεζας

Το υπάρχον δίκτυο διανομής της τράπεζας μπορεί να συντελέσει, ή να εμποδίσει την υιοθέτηση ενός εκάστου τηλε-τραπεζικού δικτύου (Frei, Harker Hunter 1997; Carman and Tournois 1998). Για παράδειγμα, μερικές τράπεζες έχουν κάνει μεγάλες επενδύσεις στην ανάπτυξη του παραδοσιακού τους δικτύου (τοπικά υποκαταστήματα) το οποίο θα αχρηστευόταν εάν οι περισσότεροι πελάτες στρέφονταν σε τηλε-τραπεζικό δίκτυο, ενώ παράλληλα, οι τελευταίοι θα πρέπει να είναι δεμένοι με την τράπεζα και το παραδοσιακό δίκτυο, λόγω της συνήθειας και του αντιλαμβανόμενου κοινωνικού, ψυχολογικού και οικονομικού κινδύνου που συνεπάγεται η αλλαγή τράπεζας (Rogers 1991; Bucklin 1966). Κατά συνέπεια, το υπάρχον δίκτυο αναμένεται ότι θα επηρεάσει την αλλαγή στη δομή του (υιοθέτηση τηλε-τραπεζικών δικτύων) (Mols, Bukh and Nielsen 1999).

2.1.3 Αξιολόγηση Εναλλακτικών Δικτύων Διανομής

Τα εναλλακτικά τραπεζικά δίκτυα στα οποία αναφερόμαστε στην παρούσα μελέτη είναι τα ακόλουθα:

1. Το φυσικό τραπεζικό δίκτυο, το οποίο περιλαμβάνει τα ATM's και τα giro-ATM's (kiosks).
2. Το τραπεζικό δίκτυο μέσω Ίντερνετ, το οποίο μπορεί να στηρίζεται είτε σε ενσύρματο (fixed wireline Internet banking), είτε σε ασύρματο τηλεπικοινωνιακό δίκτυο (mobile Internet banking)
3. Το τηλεφωνικό τραπεζικό δίκτυο, με υποστήριξη είτε ενσύρματης (wireline telephone banking) είτε ασύρματης τηλεπικοινωνίας (mobile telephone banking)¹.

2.1.3.1. Το Παραδοσιακό Τραπεζικό Δίκτυο

Κατέχει την πρώτη θέση στις στρατηγικές ανάπτυξης τραπεζικών δικτύων συναλλαγών. Κατά τον Greenland (1994), αυτό θα παραμείνει το κύριο δίκτυο για τις τράπεζες που απευθύνονται στην αγορά των ιδιωτών (retail banking). Είναι κατάλληλο για παροχή υπηρεσιών υψηλής ποιότητας και προσωπικής αλληλεπίδρασης, στοιχεία τα οποία θεωρούνται ότι συμβάλλουν στο κτίσιμο μακροχρόνιων σχέσεων, εμπιστοσύνης και διατηρησιμότητας με τους πελάτες (Burnes 1994; Sheth and Sisodia 1995; Morgan 1994; Καραγιάννη 2000).

Επιπλέον, πολλά χρηματοοικονομικά τραπεζικά προϊόντα, λόγω πολυπλοκότητας, απαιτούν διαπροσωπική συνεργασία με τους τραπεζικούς υπαλλήλους και δεν ευνοούν την εξυπηρέτηση από απόσταση (μακριά από το υποκατάστημα) (Morgan and Stanley 1999). Πράγματι, σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι το Ίντερνετ ευνοεί κυρίως τα προϊόντα τα οποία είναι απλά και χαμηλής πολυπλοκότητας για απ' ευθείας συναλλαγές (Karayanni 1997). Όσον αφορά την αγορά στην οποία απευθύνεται, αναφέρεται ότι θα πρέπει να αποτελείται από πελάτες οι οποίοι είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία, δεν έχουν ειδικές γνώσεις Η/Υ και δίνουν αξία στις προσωπικές σχέσεις (Heskett et al. 1997).

Όστόσο, το απαιτούμενο υψηλό λειτουργικό κόστος των φυσικών δικτύων προβλέπεται να οδηγήσει στην μείωση του αριθμού υποκαταστημάτων και υπαλλήλων. Η ανάπτυξη τους θα διατηρηθεί μόνον μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών (Mols, Bukh and Nielsen 1999).

Στην κατηγορία των παραδοσιακών δικτύων εντάσσονται και τα ΑΤΜς (αφού προϋποθέτουν φυσική παρουσία του πελάτη κατά την διενέργεια της συναλλαγής), τα οποία, ως τραπεζικά προϊόντα, θεωρούνται ότι βρίσκονται στην φάση της ωρίμανσης και προβλέπονται οριακές αλλαγές όσον αφορά τον εκσυγχρονισμό τους, ώστε να ικανοποιήσουν τις σύγχρονες ανάγκες πελατών (Birch and Young 1997).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι τράπεζες θα πρέπει να ακολουθούν μία στρατηγική συνδυασμού του παραδοσιακού με τα τηλε-τραπεζικά δίκτυα, προκειμένου να προσφέρουν προσωπική εξυπηρέτηση προς τους πελάτες τους, όπου είναι αναγκαίο, επιτυγχάνοντας συγχρόνως βελτίωση της αποδοτικότητά τους όπου αυτό είναι δυνατόν (π.χ. σε απλές συναλλαγές ρουτίνας και μικρούς, διεσπαρμένους λογαριασμούς) (Rubel 1995).

2.1.3.2 Το Τηλε-Τραπεζικό Δίκτυο του Ίντερνετ

Συγκεντρώνει τις πλέον αισιόδοξες προσδοκίες όσον αφορά τις προοπτικές ανάπτυξής του, σε σχέση με τα υπόλοιπα δίκτυα διανομής και πολλές διεθνείς τράπεζες έχουν σπεύσει να κάνουν σημαντικές επενδύσεις σ' αυτό (Mols, Bukh and Nielsen 1999; Hoffman, Novak and Chatterjee 1995; Blattberg and Deighton 1997; Webster 1997; Morgan and Stanley 1999). Αυτό οφείλεται στα πολλά πλεονεκτήματά του, όπως είναι η αλληλεπίδραση (interactivity), η συμβατότητα (interoperability) και η δυνατότητα για εφαρμογή ολοκληρωμένων στρατηγικών μάρκετινγκ τα οποία μπορεί να είναι εστιασμένα προς τους πελάτες. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, όπως έχει αποδειχθεί από εμπειρική έρευνα συμβάλλουν στην αύξηση της παραγωγικότητας, της αποδοτικότητας και στην ανάπτυξη σχέσεων με τους πελάτες (Καραγιάννη 1997; 2000; Hagel and Armstrong 1995; Hoffman and Novak 1996). Παράλληλα συντελεί στην δημιουργία νέων τραπεζικών σχημάτων, όπως διακρατικές/διεθνείς ηλεκτρονικές τράπεζες, μείωση της σημασίας του μεγέθους της τράπεζας, κ.λπ. (Quelsh and Klein 1996; Sheth and Sisodia 1995; Birch and Young 1997).

Όσον αφορά τους πελάτες που προτιμούν το Ίντερνετ ως δίκτυο σύναψης συναλλαγών, αυτοί είναι κυρίως νέοι, άνδρες και καλοί γνώστες του PC και του Ίντερνετ. Πράγματι, σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι η χρήση και η εξοικείωση με τα ηλεκτρονικά δίκτυα (π.χ. για πλοήγηση ή ψυχαγωγία) έχει σχέση με την χρησιμοποίησή τους από τους χρήστες για αγορές/συναλλαγές (Burnett and McCollough 1994; Karayanni 2000). Παράλληλα, οι συναλλασσόμενοι μέσω Ίντερνετ ενδιαφέρονται περισσότερο για την άνεση και την ικανότητα άσκησης ελέγχου επί των συναλλαγών (μεγαλύτερη ευχέρεια για πληροφόρηση σχετικά με επενδυτικές ευκαιρίες που μπορεί να υπάρχουν σε άλλες ανταγωνιστικές τράπεζες) (Dabholkar 1996). Επιπλέον, είναι περισσότερο ριψοκίνδυνοι, έχουν λιγότερο διαθέσιμο χρόνο και επιδιώκουν την αποφυγή τλαιπωρίας κατά τις συναλλαγές τους (Bagozzi 1990; Blakey and Sekely 1994; Cox and Rich 1964; Danies et al. 1989, 1992; Ledingham 1984; McKay and Fletcher 1988; Shamdasani and Yeow 1995).

Ωστόσο, η ανάπτυξη του τηλε-τραπεζικού δικτύου εξαρτάται άμεσα από την διάχυση του Ίντερνετ, το οποίο είναι βάση για την ανάπτυξή του. Κατά συνέπεια, επειδή στις τεχνολογίες αλληλεπίδρασης (interactive technologies) η ύπαρξη κρίσιμης μάζας χρηστών είναι «όλα-ή-τίποτα» (δηλαδή είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την χρήση τους), η επιτυχία αυτού του τραπεζικού δικτύου εξαρτάται

από την υιοθέτηση του 'Ιντερνετ απ' την κρίσιμη μάζα του Ελληνικού συναλλακτικού κοινού (Markus 1987, Rogers 1991).

Αν και οι προοπτικές για την Ευρώπη είναι πολύ ενθαρρυντικές, με προβλεπόμενο ποσοστό διείσδυσης 30% για το 2002, εν τούτοις για την ώρα τουλάχιστον, η χώρα μας παρουσιάζει σχετική υστέρηση αφού απέχει κατά πολύ του ευρωπαϊκού μέσου όρου, που είναι 8,8% (Morgan and Stanley 1999). Ειδικότερα όσον αφορά την Ελλάδα, οι σημερινοί χρήστες του 'Ιντερνετ εκτιμάται ότι είναι περίπου 400.000, που αντιστοιχούν σ' ένα μόλις 4% του πληθυσμού (ESPRIT 2000). Η παραπάνω υστέρηση αποδίδεται κατά κύριο λόγο στην ανεπάρκεια της υπάρχουσας ενσύρματης τηλεπικοινωνιακής υποδομής, όπως προέκυψε από σχετικές έρευνες (ESPRIT 2000).

- **Τηλε-τραπεζικό Δίκτυο στο 'Ιντερνετ μέσω κινητής τηλεφωνίας (mobile Internet banking)**

Την τελευταία πενταετία μία νέα προοπτική έχει αρχίσει να διαφαίνεται για το μέλλον των τραπεζικών συναλλαγών μέσω 'Ιντερνετ, με την ραγδαία ανάπτυξη της κινητής τηλεφωνίας στην Ελλάδα. Με αναμενόμενο ποσοστό διείσδυσης 63% για το 2000, φαίνεται ότι έχει ήδη δημιουργηθεί η κρίσιμη μάζα χρηστών, που είναι απαραίτητη για την διάχυση του τηλε-τραπεζικού δικτύου μέσω 'Ιντερνετ.

Προς το παρόν, η ταχύτητα πρόσβασης είναι σχετικά χαμηλή (9.6kb/s, μέσω GSM δικτύου), περιορίζοντας έτσι την δυνατότητα χρήσης του για πρόσβαση στο 'Ιντερνετ. Ωστόσο, τα νέα αναβαθμισμένα πρωτόκολλα κινητής τηλεφωνίας δεύτερης γενιάς, όπως είναι το GPRS (General Packet Radio Service) και το EDGE (Enhanced Data Rates for GSM Evolution)², με ταχύτητες 115 kb/s και 384 kbs, αντίστοιχα, τα οποία εκτιμάται ότι θα εισαχθούν στην διεθνή αγορά μέσα στην επόμενη διετία, εξασφαλίζουν γρήγορη πρόσβαση στο 'Ιντερνετ, δυνατότητα μεταφοράς μεγάλων πακέτων δεδομένων (π.χ. πολυσύνθετες εικόνες και video), συμβατότητα, καθώς και ελευθερία κινήσεων στον χρήστη.

Κατά την άποψή μας, η κινητή τηλεφωνία αποτελεί την αιχμή του δόρατος για την αποτελεσματικότητα της στρατηγικής του τηλε-τραπεζικού δικτύου μέσω 'Ιντερνετ (mobile Internet banking).

2.1.3.3 Το Τηλεφωνικό Τηλε-Τραπεζικό Δίκτυο

Βασίζεται στο τηλεφωνικό τηλεπικοινωνιακό δίκτυο, το οποίο μπορεί να είναι είτε ενσύρματο (phone banking), είτε κινητό (mobile phone banking) και θεωρείται ως το πιο απρόσωπο δίκτυο τηλε-τραπεζικών συναλλαγών (Mols, Bukh Nielsen 1999; Daniel 1999). Τα πλεονεκτήματά του είναι ότι όλοι οι κάτοχοι τηλεφωνικής συ-

σκευής είναι δυνητικοί πελάτες για την τράπεζα, ενώ απαιτεί χαμηλότερο επενδυτικό και λειτουργικό κόστος, σε σχέση με το παραδοσιακό δίκτυο.

Οι πελάτες οι οποίοι δείχνουν προτίμηση στο τηλεφωνικό δίκτυο διανομής έχουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τους πελάτες του φυσικού δικτύου, ωστόσο δεν δίνουν μεγάλη σημασία στις διαπροσωπικές σχέσεις και ενδιαφέρονται περισσότερο για την άνεση, την μείωση κόστους συναλλαγών και την οικονομία χρόνου που κερδίζουν κάνοντας συναλλαγές από απόσταση (Mols, Bukh και Nielsen 1999). Επειδή έχει προσελκύσει την κατηγορία πελατών οι οποίοι παρουσιάζουν ευαισθησία στην τιμή, προβλέπεται μελλοντική συρρίκνωση του (Daniel 1999). Κατά την άποψή μας, το κυριότερο κριτήριο που θα συμβάλλει στην προβλεπόμενη συρρίκνωση του θα είναι το υψηλότερο κόστος λειτουργίας του, σε σχέση με το τηλε-τραπεζικό δίκτυο μέσω του Ίντερνετ.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

Οι διεθνείς επικρατούσες συνθήκες, με κεντρικούς άξονες την παγκοσμιοποίηση και την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών δικτύων διανομής και των τηλεπικοινωνιακών μέσων, δημιουργούν μια σειρά από διαδοχικές αλλαγές στον Ελληνικό τραπεζικό κλάδο.

Οι αλλαγές στην αγοραστική συμπεριφορά των συναλασσομένων, σε συνδυασμό με την επικείμενη είσοδο νέων ανταγωνιστών στον χώρο οι οποίοι προσφέρουν νέα τραπεζικά προϊόντα/υπηρεσίες (π.χ. συναλλαγές μέσω ηλεκτρονικών δικτύων) προμηνύουν ότι θα υπάρξει μεγάλος ανταγωνισμός για τα μερίδια πελατών. Οι τραπεζικοί οργανισμοί οι οποίοι δεν θα μπορέσουν να προσφέρουν τις εναλλακτικές υπηρεσίες/δίκτυα διανομής, διατρέχουν τον κίνδυνο να χάσουν ένα μέρος της πελατείας τους. Η καθιέρωση εναλλακτικών δικτύων διανομής παρέχει την δυνατότητα ολοκληρωμένων προγραμμάτων στρατηγικής, τα οποία θα στοχεύουν σε παροχή διαφοροποιημένων υπηρεσιών σε επιμέρους τμήματα πελατών, η στους υπάρχοντες πελάτες σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, ή συνθήκες. Παράλληλα, οι τράπεζες οι οποίες θα υιοθετήσουν πρώτες την εφαρμογή πολλαπλών δικτύων διανομής θα κερδίσουν την εμπιστοσύνη των πελατών τους ως οι καινοτόμες, στοιχείο το οποίο τους δίνει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των μελλοντικών νέων ανταγωνιστών στον κλάδο.

Ειδικότερα όσον αφορά την Ελλάδα, θεωρούμε ότι το νέο τηλε-τραπεζικό δίκτυο μέσω κινητής τηλεφωνίας είναι το πιο πιθανό σενάριο για επιτυχία και αναμένεται να δώσει νέα ώθηση τόσο

στον τομέα τραπεζικών συναλλαγών, αλλά και σε όλες τις επιχειρήσεις που διακινούν προϊόντα/υπηρεσίες μέσω του Ίντερνετ.

Ωστόσο, η εισαγωγή πολλαπλών δικτύων διανομής συμβάλει στον κατακερματισμό και στην αύξηση της δυναμικότητας της τραπεζικής αγοράς, εξ αιτίας της πληθώρας εναλλακτικών προϊόντων/μέσων συναλλαγών, με αποτέλεσμα η τιμή να γίνεται πολύ σημαντικός παράγων επιλογής εναλλακτικών τοποθετήσεων. Η χρήση των ηλεκτρονικών δικτύων διανομής καθιστά πιο διαφανείς τις αγορές χρήματος, με αποτέλεσμα την αύξηση του ανταγωνισμού και την μείωση των κερδών.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, συνάγεται ότι στην τρέχουσα δεκαετία των ριζικών αλλαγών, λίγες είναι οι τράπεζες που θα μπόρσουν να υπερισχύσουν. Αυτό οφείλεται:

- 1) Στις σχετικά μεγάλες απαιτούμενες επενδύσεις για την ανάπτυξη της κατάλληλης τηλεπικοινωνιακής υποδομής και των ηλεκτρονικών δικτύων διανομής, κυρίως στον λιανικό τομέα των τραπεζών.
- 2) Στην μεγάλη επικείμενη επίθεση που έρχεται ως παλιρροιακό κύμα από τις διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές, τόσο από τραπεζικές επιχειρήσεις που βρίσκονται εκτός των Ελληνικών συνόρων, όσο και από εταιρίες ξένες προς τον κλάδο.

Μπροστά σ' αυτήν την πρόκληση, οι Ελληνικές τράπεζες θα πρέπει να υιοθετήσουν έγκαιρα μια αναπτυξιακή και ενεργητική στρατηγική, η οποία θα στοχεύει σε μακροχρόνια αποτελέσματα και οφέλη. Ο βασικός άξονας στρατηγικής θα πρέπει να είναι η δημιουργία προϋποθέσεων οι οποίες θα εξασφαλίζουν την εμπιστοσύνη και διατηρησιμότητα των πελατών.

Οι επιχειρήσεις θα πρέπει να δώσουν έμφαση στην ενίσχυση της εταιρικής ταυτότητας (corporate identity) και του εταιρικού ονόματος (corporate name), με το οποίο θα πρέπει να επιδιώξουν την τοποθέτηση (positioning) των συγκριτικών πλεονεκτημάτων τους στην Ελληνική τραπεζική αγορά έναντι των υπολοίπων. Το κτίσιμο ενός καλού εταιρικού ονόματος αποτελεί εγγύηση αξίας, συνέπειας και σταθερότητας, τα οποία συμβάλλουν στη μείωση του αντιλαμβανόμενου χρηματοοικονομικού κινδύνου και του κινδύνου απόδοσης που συνοδεύει τις συναλλαγές μέσω του εικονικού περιβάλλοντος (virtual environment). Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι τράπεζες θα μπορούσαν να αποτρέψουν τον κίνδυνο της εξομείωσης των υπηρεσιών (commodification) μεταξύ ανταγωνιστικών εταιριών, την μείωση των περιθωρίων κέρδους που προέρχεται από τον οξύ ανταγωνισμό των τιμών και να δημιουργήσουν εμπόδια εισόδου για τους υποψήφιους ανταγωνιστές στον κλάδο.

Ωστόσο, η παραπάνω στρατηγική δεν μπορεί να εφαρμοσθεί εν μία νυκτί, αφού προϋποθέτει την προσαρμογή της κουλτούρας και φιλοσοφίας της επιχείρησης σε όλες τις πτυχές λειτουργίας της προς την κατεύθυνση αυτή. Για παράδειγμα, οι τραπεζικοί οργανισμοί θα πρέπει να προσβλέπουν μάλλον σε μακροχρόνια οφέλη, τα οποία επιτυγχάνονται μέσω του κτισίματος σχέσεων με τους πελάτες, παρά σε βραχυχρόνια κέρδη (π.χ. μέσω της μείωσης των επιτοκίων χορηγήσεων, βραχυπροθέσμων δανείων, ή του κόστους συναλλαγών). Αντί να επιδιώκουν την μεγιστοποίηση του περιθωρίου κέρδους κάθε τραπεζικής συναλλαγής (βραχυχρόνιος στόχος), θα πρέπει να στοχεύουν στην μελλοντική αξία που αντιστοιχεί στην συνολική δυναμική διάρκεια ζωής κάθε τραπεζικού λογαριασμού-πελάτη (μακροχρόνιο αποτέλεσμα).

Τέλος, η επέκταση των ηλεκτρονικών εικονικών δικτύων στον λιανικό τομέα τραπεζικών εργασιών (retail banking) δημιουργεί την ανάγκη εντελώς νέων τακτικών, όπως είναι η μετατόπιση της σπουδαιότητας της ανάπτυξης φυσικού δικτύου (υποκαταστημάτων) προς την ανάπτυξη δικτύων πελατών (πελατών με κοινά χαρακτηριστικά και αγοραστικά κριτήρια) κατά την έννοια των αποταμιευτικών κοινοτήτων (building of societies in saving), ή των εικονικών κοινοτήτων (virtual communities), όπως έχει αρχίσει να διατυπώνεται από σύγχρονους παρατηρητές, τόσο του εικονικού περιβάλλοντος, όσο και του τραπεζικού κλάδου.

Με την παραπάνω ανάλυση επιχειρήθηκε μία θεωρητική προσέγγιση της διαδικασίας και των συνεπειών υιοθέτησης των νέων τηλε-τραπεζικών δικτύων συναλλαγών. Οι παραπάνω απόψεις θα πρέπει να τεθούν στην δοκιμασία της εμπειρικής έρευνας προκειμένου να εξαχθούν αξιόπιστα και γενικευμένα συμπεράσματα για τον τραπεζικό κλάδο, τόσο σε Ελληνικό όσο και σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα μπορούσαμε επίσης να συμπεριλάβουμε τα ακόλουθα τηλε-τραπεζικά δίκτυα:
  1. Το τραπεζικό δίκτυο μέσω PC: Αν και στην Ευρώπη παρουσιάζει σχετικά μεγάλη ανάπτυξη, εν τούτοις, αποτελεί ουσιαστικά τον πρόδρομο του τηλε-τραπεζικού δικτύου μέσω Ίντερνετ, ενώ παράλληλα δεν παρέχει την ευελιξία του, και ως εκ τούτου, θεωρείται ότι θα παρακμάσει (Daniels 1998). Κατά συνέπεια, θεωρούμε ότι η καινοτομία αυτή μάλλον δεν θα έχει εφαρμογή στην Ελλάδα, λόγω κακού χρονικού προγραμματισμού (timing), αφού οι τραπεζικοί οργανισμοί θα προχωρήσουν απ' ευθείας στην υιοθέτηση της επόμενης, πιο εξελιγμένης μορφής του PC banking, το Ίντερνετ.
  2. Επιπλέον, υπάρχει το τραπεζικό δίκτυο μέσω δορυφορικής ή καλωδιακής

τηλεόρασης (satellite, or cable TV), το οποίο είναι πολλά υποσχόμενο (Morgan and Stanley 1999). Ωστόσο δεν συνεξετάζεται στην παρούσα μελέτη, καθόσον η προσαπαιτούμενη τεχνολογική υποδομή δεν υφίσταται στην Ελλάδα, στην παρούσα φάση.

2. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε και τα πρωτόκολλα τρίτης γενιάς, όπως είναι το WCDMA (Wideband Code Division Multiple Access) και το UMTS (Universal Mobile Technology Service) με ταχύτητα μέχρι 2Mb/s, τα οποία ωστόσο δεν αναμένεται να είναι αξιοποιήσιμα πριν από το 2002, για την Ευρώπη.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Armstrong A., Hagel J. III (1995), "Real Profits from Virtual Communities", *The McKinsey Quarterly*, 3, 127-141.
- Barnatt C. (1998), "Virtual Communities and Financial Services – On – Line Business Potentials and Strategic Choise", *International Journal of Bank Marketing*, 16, 4, 161-169.
- Barwise P. (1997), "Editorial", *The Journal of Brand Management*, 4, 4, 220-223.
- Bednar, Reeves and Lawrence (1995), "The Role of Technology in Banking: Listen to the Customer", *Journal of Retail banking*, 17, 3, 35-41.
- Birch and Young (1997), "Financial Services and the Internet- What Does Cyberspace Mean for the Financial Services Industry?" *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*, 7, 2, 120-128.
- Blakey, V. and Sekely W. (1994), "Retail Attitudes: Influence of Shopping Mode Choices", *Journal of Managerial Issues*, 6, 1, Spring, 101-108.
- Blattberg and Deighton (1991), "Interactive Marketing: Exploiting the Age of Addressability" *Sloan Management Review*, Fall, 5-14.
- Brown L. (1981), *Innovation Diffusion*, Methuen, London.
- Carman M. and Tournois N. (1998), "The Diffusion of New Electronic Banking Technologies: a Comparative Analysis", in Andersson P, (ed), Track 6, Consumer Behaviour, Proceedings 27th EMAC Conference, Stockholm, 555-574.
- Clark and Staunton (1989), *Innovation in Technology and Organization*, Routledge, London.
- Cronin M.J. (1997), *Banking and Finance on the Internet*, John Willey and Sons, NY, 107-36.
- Collins P. (1997), "Aiming at One Billion Customers", Interview of the First Vice President of CITIBANK, Talouselama, 60, 23, 28-29.
- Cox, D. F and Rich, S.U (1964), "Perceived Risk and Consumer Decision Making - the Case of Telephone Shopping", *Journal of Marketing Research*, 1, Nov., 32-39.
- Cunningham, S. M. and Cunningham, W.H. (1973), "The Urban In-Home Shopper; Socioeconomic and Attitudinal Characteristics," *Journal of Retailing*, 49, 42-50.
- Daniel (1999), "Provision of Electronic Banking in the UK and the Republic of Ireland", *International Journal of Bank Marketing*, 17, 2, 72-82.

- Davies, F. Bagozzi, R. and Warshaw, P. (1989), "User Acceptance of Computer Technology: A Comparison of Two Theoretical Models," *Management Science*, 35 (8), 982-1003.
- Deshpande R. and Webster F. (1989), "Organizational Culture and Marketing: Defining the Research Agenda", *Journal of Marketing*, 53, (1), 3-15.
- Devlin (1995), "Technology and Innovation in Retail Banking Distribution", *International Journal of Bank Marketing*, 13, 4, 19-25.
- Durlacher (2000), www.durlacher.com
- Ennew C. and Watkins T. (1992), "Marketing Strategy and the Marketing Mix in Financial Services", in Baker M, (ed.), *Perspectives on Marketing Management*, 2, John Wiley and Sons, Chichester.
- ESPRIT (RTD Programme in the Field of Information Technologies) (1998 - 1999), "ACTIVE" Project, Ανάπτυξη Πλατφόρμας Ηλεκτρονικού Εμπορίου με έμφαση στις Στρατηγικές Μάρκετινγκ, Ιντρακόμ - Κέντρο Οικονομικής Έρευνας.
- Evans J. (1998), "\$1 Trillion Assets Bank on the Cards", *Retail Banker International*, 28, 8, May, 392.
- Fill C. (1999), *Integrated Marketing Communications*, McGraw Hill.
- Fletcher Research (1999), "Fletcher Research Analysis Newsletter", available at: <http://www.fletch.co.uk>.
- Frambach R. (1995), *Product Development the Challenge of the Design-Marketing Interface*, John Wiley and Sons Ltd.
- Frei F. Harker, P. and Hunter W. (1997), "Innovation in Retail Banking", Working Paper 97-48, Financial Institutions Center, The Wharton School, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Gandy (1998), "How the Internet will Shape Global Banking", *Chartered Banker*, 4, 4, 32-33.
- Gatignon and Robertson (1989), "Technology Diffusion: An Empirical Test of Competitive Effects", *Journal of Marketing*, 53, 35-49.
- Graham G. (1997), "Sainsbury's Banking Boom", *The Financial Times*, 2 Oct., 23.
- Greenland S. (1994), "Rationalization and Restructuring in the Financial Services Sector", *International Journal of Retail and Distribution Management*, 22, 6, 21-28.
- Hagel, Hewlin and Hutchings (1997), "Retail Banking: Caught in a Web", *The McKinsey Quarterly*, 2, 42-55.
- Heskett et al. (1997), *The Service Profit Chain*, The Free Press, NY.
- Hoffman D., Novak T. and Chatterjee P. (1995), "Commercial Scenarios for the Web: Opportunities and Challenges", *Journal of Computer-Mediated Communications*, 1, (3), Dec, shum.huji.ac.il/jcmc/vol1/issue3/vol1no3.html
- Hoffman D. and Novak T. (1996), "A New Marketing Paradigm for Electronic Commerce", *Journal of Marketing*, July.
- Jayawardhena and Foley (2000), "Changes in the Banking Sector - the Case of Internet Banking in the UK", *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*, 10, 1, 19-30.

- Johne A. and Storey C. (1996), *New Service Development: A Review of the Literature and Annotated Bibliography*, City University Business School, Working Paper.
- Johnson A., Ott J., Stephenson J. and Weberg P. (1995), "Banking on Multimedia", *The McKinsey Quarterly*, 2, 94-106.
- Joseph M., McClure C. and Joseph B. (1999), "Service Quality in the Banking Sector", *International Journal of Marketing*, 17, 4, 182-191.
- Karayanni D. (1997), "The Use of the Internet in Business-to-Business Marketing", Work-in-Progress, Athens University of Economics and Business, <http://www.aueb.gr/karayanni>.
- Καραγιάννη Δ. (2000), "An Integrated Model of Communication Strategies for Business Network Alliances, Antecedent Conditions and Business Performance, Using the Internet as the Mediating Communication Means", Ph.D. Thesis, Athens University of Economics and Business, Athens.
- Korgaonkar, P. K. and Smith, A. E. (1986), "Psychographic and Demographic Correlates of Electronic In-Home Shopping and Banking Services", *AMA Educator's Proceedings*, 52, 167-170.
- Katz and Aspden (1997), "Motivations for and Barriers to Internet Usage: Results of a National Public Opinion Survey" *Internet research: Electronic Networking Applications and Policy*, 7, 3, 170-88.
- Kennedy (1983), "The Adoption and Diffusion of New Industrial Products: A Literature Review", *European Journal of Marketing*, 17, 31-38.
- Kiesnoski Kenneth (2000), "Wireless Banking", *Bank-Systems-and-Technology*, 37, 2, 40-43.
- Kotler P. (1997), *Marketing Management: Analysis, Planning, Implementation and Control*, 7th ed. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Kruger P. (2000), "Called to Account", *Communications – International*, 27, 2, 26-30.
- Ledingham, M.R. (1985), "Are Consumers Ready for the Information Age?", *Journal of Advertising Research*, 24 (4), 31-37.
- Lowe and Kuusisto (1999), "The Institutional Stature of the Retail Bank: the Neglected Asset?", *International Journal of Bank Marketing*, 17, 4, 171-181.
- Markus M. L. (1987), "Toward a 'Critical Mass' Theory of Interactive Media: Universal Access, Interdependence and Diffusion", *Communication Research*, 14, 491-511.
- McKay and Fletcher (1998), "Consumers' Attitudes Towards Teleshopping", *The Quarterly Review of Marketing*, Spring, 1-12.
- Mols N. P. (2000) "The Internet and Services Marketing – the Case of Danish Retail Banking", *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*, 10, 1, 7-18.
- Mols, Bukh and Nielsen (1999), "Distribution Channel Strategies in Danish Retail Banking", *International Journal of Retail and Distribution Management*, 27, 1, 37-47.
- Morgan and Stanley (1999), European Internet Report, <http://www.msdc.com>

- Morgan R. (1996), "An Internet Marketing Framework for the WWW", *Journal of Marketing Management*, 12, 757-775.
- Moutinho, Davies and Alcaniz (1997), "The Future Role of Bank Branches and their Managers: Comparing Managerial Perceptions in Canada and Spain", *International Journal of Bank Marketing*, 15, 3, 99-105.
- Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1999, Αύγουστος.
- Paksoy, C. (1975), "Lifestyles and Psychographic Analysis of Catalog shoppers" (Paper presented at the Annual Conference of American Council of Consumer Interest), Columbia, MO.
- Prendergast and Marr (1994), "Towards a Branchless Banking Society?", *International Journal of Bank Marketing*, 22, 2, 18-26.
- Quelsh and Klein (1996), "The Internet and International Marketing", *Sloan Management Review*, 37, 3, 60-75.
- Reinebach A. (1997), "Securitizing Europe", *Investment Dealers Digest*, 8, Dec., 63, 49-63.
- REVENUES (2000), "Business Plan for the Satellite based Virtual Private Networks over the EuroSkyWay Telecommunication Services Provider" INTRACOM, Center of Economic Research.
- Robertson, Thomas (1971), *Innovative Behavior and Communication*. NY: Holt, Rinehart and Winston
- Rogers E. (1983), *Diffusion of Innovations*, 3rd ed. The Free Press, NY.
- Rogers, E. M. (1986), The Diffusion of Innovations Model, Presented at the NATO Advanced Research Workshop on Modeling the Use and Diffusion of Geographic Information Technologies. Sounion, Greece, April, 8-11.
- Rogerson, Foley and Jayawardhena (1999), "Is Electronic Commerce a Socially Beneficial Activity?" in Armitage, J. and Roberts, J. (eds) Exploring Cyber Society Conference, Newcastle, UK.
- Rubel Chad (1995), "Marketing-News", 29, 24, Nov., 12.
- Shamdasani, P.N. and Yeow, O. G. (1995), "An Exploratory Study of In-Home Shoppers in a Concentrated Retail Market. The Case of Singapore," *Journal of Retailing and Consumer Services*, 2, 1, 15-23.
- Sheth N. and Sisodia S. (1995), "Feeling the Heat - Part Two", *Marketing Management*, Winter, 4 (3) 19-33.
- Tilden M. (1996), "Channel Vision", *Retail Banker International*, 28, 12-15.
- Votron (2000), <http://www.mobilehome.net>
- Webster Frederick (1996), "The Future of Interactive Marketing", *Harvard Business Review*, Nov.-Dec., 151-162.

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης*

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διασύνδεση μεταξύ των στόχων, μέσων και τρόπων εφαρμογής της κρατικής οικονομικής πολιτικής και της φορολογικής συνείδησης των πολιτών, θεωρείται ότι έχει ορισμένη αιτιατή επίδραση. Στην παρούσα ανάλυση βασικός μας στόχος είναι, όχι μόνο να δείξουμε τον τρόπο επίδρασης και αιτιατής λειτουργίας που συνδέει αυτά τα φαινόμενα, αλλά και να προτείνουμε μέτρα για τη μείωση των διαφόρων αρνητικών συνεπειών που δημιουργεί η διασύνδεσή τους. Πριν όμως προχωρήσουμε, θα θέλαμε να δώσουμε το περιεχόμενο και τις έννοιες των φαινομένων αυτών όπως τα χρησιμοποιούμε στην ανάλυσή μας.

Θεωρούμε ότι η οικονομική πολιτική που εφαρμόζεται από κάποια κεντρική αρχή δεν αποτελείται μόνο από τους στόχους που έχουν τεθεί και τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξή τους, αλλά και από άλλες παρεπόμενες συνιστώσες όπως είναι η συμπεριφορά των ατόμων που επιλέγουν και εφαρμόζουν αυτή την πολιτική (δηλ. των ατόμων που συνθέτουν την κεντρική αρχή). Από το άλλο μέρος, θεωρούμε ως φορολογική συνείδηση του πολίτη την εθελοντική και πρόθυμη συμμετοχή του στις δημόσιες δαπάνες ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες. Η συνείδηση αυτή, όπως θα δείξουμε στις επόμενες σελίδες, είναι μια συμπεριφορά που διαμορφώνεται και διαπαιδαγωγείται κυρίως από την οικονομική δραστηριότητα, παρέμβαση και συμπεριφορά της κεντρικής αρχής. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα στηριχθούμε αφ' ενός σε ιστορική προσέγγιση παρουσιάζοντας ορισμένες σχετικές με το θέμα θέσεις,

---

* Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

απόψεις και προτάσεις που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς, και αφ' ετέρου σε σύγχρονα θεωρητικά και εμπειρικά στοιχεία για να δείξουμε την επίδραση της οικονομικής πολιτικής στη διαμόρφωση φορολογικής συνείδησης στους πολίτες. Αναγνωρίζοντας έτσι μια σημαντική αιτιατή επίδραση δημιουργίας του φαινομένου της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας, μπορούμε να καταλήξουμε σε προτάσεις εξάλειψης ή μείωσης των αιτιών που το προκαλούν. Βάσει αυτής της επιδίωξής μας, στο πρώτο μέρος του άρθρου, αναφερόμαστε στις σχετικές θέσεις παλαιών στοχαστών και οικονομολόγων που ασχολήθηκαν με το θέμα, στην Ελληνική αρχαιότητα και την περίοδο μετά από τη δημιουργία των σύγχρονων κρατών και ειδικότερα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζουμε τις προτάσεις οικονομικής πολιτικής που σχεδόν καθολικά ακολουθήθηκαν από τις πρώην Δυτικές ονομαζόμενες οικονομίες για το μεγαλύτερο μέρος του αιώνα μας, και δείχνουμε με ποιο τρόπο η εν λόγω πολιτική επέδρασε στη δημιουργία κάποιας φορολογικής συνείδησης ειδικότερα στη χώρα μας. Στα συμπεράσματα τονίζεται ότι μόνο διαμέσου της μεταβολής της ανεξέλεγκτης και σπάταλης κρατικής πολιτικής και της αλλαγής του τρόπου συμπεριφοράς και δράσης της κεντρικής αρχής και των ατόμων που την απαρτίζουν, είναι δυνατόν να βελτιωθεί η φορολογική συνείδηση των πολιτών και να μειωθεί η ένταση των παράνομων φαινομένων της φοροδιαφυγής, παραοικονομίας κ.λπ., που εκτός της οικονομικής ανισότητας που δημιουργούν, οδηγούν τα άτομα και την κοινωνία σε ηθική κάμψη και σήψη.

I. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Από την εποχή της αρχαίας Ελληνικής δημοκρατίας είχε διαγνωσθεί η άμεση επίδραση των τρόπων συλλογής και χρήσης των δημοσίων εσόδων στην εθελοντική συμμετοχή των πολιτών στα κοινά διαμέσου των «λειτουργιών». Για παράδειγμα, ο Πλάτωνας (*Νόμοι*, 744 Β) είχε θεωρήσει ως βάση της ισότητας των ευκαιριών στα άτομα που προσφέρει η «πολιτεία», την ανάληψη των λειτουργιών αναλογικά με την αξία της περιουσίας τους. Επίσης, είχε αναγνωρισθεί η επίδραση του ατομικού συμφέροντος στην καταστρατήγηση αυτής της «εθελοντικής» συμμετοχής στα κοινά, με τη θέσπιση της «ανταπόδοσης» όπου σε περίπτωση φοροδιαφυγής γινόταν επιτακτική ανταλλαγή περιουσιών². Εκτός αυτών, η

παρακράτηση φόρων εισπρακτέων για το κράτος θεωρείτο ποινικό αδίκημα που επέσυρε αυστηρή τιμωρία (Ανδοκίδης, *Περί Μυστηρίων*, 92).

Πέραν όμως αυτών των μέσων ενδυνάμωσης της φορολογικής συνειδησης των πολιτών, οι αρχαίοι Έλληνες εξέτασαν τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι υπεύθυνοι διαχειριστές το δημόσιο χρήμα. Είχαν αναγνωρίσει και αντιμετώπισει με σοβαρότητα και ευθύνη το θέμα της συμπεριφοράς των πολιτικών που επιδίωκαν το ατομικό τους συμφέρον. Για παράδειγμα, ο Ξενοφών στην *Κύρου Ανάβασις* (2.VI, 16-8) αναφέρει ότι οι πολιτικοί επιδιώκουν την εξουσία για δικό τους όφελος, δηλαδή για την απόκτηση δύναμης, φήμης και πλούτου. Στα *Απομνημονεύματά* (B,1,9) του επίσης, αναφέρεται σ' ένα ερώτημα που απεύθυνε ένας νέος επίδοξος πολιτικός στον Σωκράτη εάν αυτός δε θεωρεί άδικο το ότι οι πολιτικοί θα πρέπει να θυσιάζονται για την πόλη και να μην επωφελούνται από τη θέση τους για το ατομικό τους καλό. Ο νέος αυτός έλαβε από τον Σωκράτη την πρέπουσα αρνητική απάντηση. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ο Αριστοτέλης (*Ηθικά Ευδήμεια*, 1216a, 20-35), ερευνώντας την ανθρώπινη φύση, τα κίνητρά της και τις συμπεριφορικές της τάσεις, και λαμβάνοντας υπόψη του την κατάσταση ηθικής της εποχής του, αναγνώρισε ότι πολλοί πολιτικοί στρέφονται σε αυτή την καριέρα εν είδη επαγγέλματος για να προσπορισθούν ίδια οφέλη. Την ίδια θέση ως προς τους στόχους μερικών πολιτικών που δεν έχουν την ικανότητα να ακολουθήσουν άλλη καριέρα, έλαβε αργότερα και ο Πλούταρχος (*Πολιτικά Παραγγέλματα*, 798D) προειδοποιώντας γι' αυτό τους πολίτες.

Οι αρχαίοι μας πρόγονοι αναγνωρίζοντας την ύπαρξη μιας τέτοιας συμπεριφοράς και επιδιώξεων από μέρους των πολιτικών, είχαν θεσπίσει βαρύτερες τιμωρίες για την κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος από τους εντεταλμένους δημόσιους λειτουργούς (Δείναρχος, *Κατά Δημοσθένους*, 60-1) και ειδικότερα εάν τα χρήματα αυτά είχαν υπεξαιρεθεί και χρησιμοποιηθεί για ίδιο όφελος (Υπερείδης, *Κατά Δημοσθένους*, XVII). Δυστυχώς, τα περισσότερα από αυτά τα μέτρα, διορθωτικές προτάσεις και επισημάνσεις των αρχαίων Ελλήνων, καταπνίχτηκαν από τα αυταρχικά καθεστώτα που ακολούθησαν ακόμη και μέχρι τις ημέρες μας.

Μετά τη δημιουργία και ανάπτυξη των σύγχρονων κρατών, οι πρώτοι στοχαστές που ασχολήθηκαν με το θέμα που μας ενδιαφέρει, προσπάθησαν να βρουν και να προτείνουν ένα κατάλληλο φορολογικό σύστημα που θα αποδίδει τα μέγιστα φορολογικά έσοδα με τις μικρότερες αρνητικές συνέπειες για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη. Σε γενικές γραμμές, διερεύνησαν

σημαντικά θέματα που μας απασχολούν ακόμη και σήμερα, όπως: (1) το καταλληλότερο φορολογικό σύστημα, (2) την αποδοτική χρησιμοποίηση των φορολογικών εσόδων, και (3) την οικονομική συμπεριφορά των διαχειριστών των φορολογικών εσόδων (δηλ. των κυβερνήσεων). Και τα τρία αυτά θέματα, όπως είναι αντιληπτό, σχετίζονται άμεσα με τη δημιουργία ανάλογης φορολογικής συνείδησης στους πολίτες.

Ως προς το πρώτο θέμα που αφορά το καταλληλότερο φορολογικό σύστημα, οι οικονομολόγοι και οι άλλοι στοχαστές το συσχέτισαν με τους σκοπούς και τις αρχές της φορολογίας. Κάτω από την αρχή του John Locke για τη δημιουργία της κεντρικής εξουσίας χάριν της προστασίας της ιδιοκτησίας, αναπτύχθηκε από συγγραφείς του 18ου αιώνα όπως οι Montesquieu, Rousseau, Steuart, κ.ά., η άποψη ότι οι φόροι αποσκοπούν όχι τόσο στη συντήρηση των δημόσιων λειτουργιών, όσο στη δυνατότητα της κεντρικής εξουσίας να εκπληρώνει τον σκοπό της. Την ίδια εποχή, θεσπίστηκαν από διάφορους στοχαστές (βλ. Καραγιάννης, 1998α, κεφ. 13), οι εξής αρχές που πρέπει να διέπουν ένα φορολογικό σύστημα που βασίζεται στη δημοκρατία και την ελευθερία των ατόμων και οι οποίες σε γενικές γραμμές ισχύουν, θεωρητικά τουλάχιστον, και σήμερα:

- (1) Οι φόροι πρέπει να στηρίζονται στο πνεύμα της εθελοντικής συμμετοχής των ατόμων στις δημόσιες δαπάνες.
- (2) Οι φόροι δεν πρέπει να αποτελούν εμπόδιο και αντικίνητρο στις οικονομικές προσπάθειες των ατόμων.
- (3) Οι φόροι πρέπει να επιβάλλονται ανάλογα με τη φοροδοτική ικανότητα των ατόμων.
- (4) Οι φόροι δεν πρέπει να επιβάλλονται αυθαίρετα και αιφνιδιαστικά από την κεντρική εξουσία.
- (5) Οι φόροι πρέπει να έχουν μικρές δαπάνες είσπραξης τους.
- (6) Θα πρέπει να παρέχονται διευκολύνσεις στην πληρωμή των φόρων ώστε να μην οδηγούνται σε οικονομική καταστροφή τα άτομα.

Η οικονομική σκέψη για το πλέον κατάλληλο φορολογικό σύστημα από την εποχή των εμποροκρατών και μέχρι την κλασική περίοδο- εκτός λίγων εξαιρέσεων- στηριζόταν στην αρχή ότι η επιθυμία καλύτερης ζωής και όχι η προσπάθεια επιβίωσης αποτελεί το ισχυρότερο και αποδοτικότερο οικονομικό κίνητρο των ατόμων. Με άλλα λόγια, τα φιλελεύθερα πνεύματα του 18ου και 19ου αιώνα αντιλήφθηκαν ότι ο άνθρωπος αποδίδει καλύτερα κάτω από την επιθυμία για βελτίωση παρά κάτω από την πίεση της ανάγκης. Με αυτή την αρχή ανέλυσαν τις επιδράσεις των διαφόρων αμέσων και

εμμέσων φόρων στην παραγωγική προσπάθεια των ατόμων και στις δυνατότητες της οικονομίας. Επίσης, απέδειξαν με σαφήνεια ότι κάθε φορολογικό σύστημα, επιδρά άμεσα στην οικονομική ανάπτυξη αφού σχετίζεται με την τόνωση ή ελάττωση των κινήτρων των ατόμων για παραγωγική προσπάθεια. Ένα φορολογικό σύστημα που επιβάλλεται κυρίως στην καταναλωτική διάθεση και ευχέρεια του ατόμου δε δημιουργεί έντονα οικονομικά αντικίνητρα. Αντίθετα, ένα φορολογικό σύστημα που επιβάλλεται ανάλογα με την απόδοση του ατόμου λειτουργεί ως αντικίνητρο για την περαιτέρω παραγωγική του προσπάθεια (βλ. Καραγιάννης, 1998α, κεφ. 13). Η πρόταση αυτή ενώ είχε τονισθεί από παλαιούς οικονομολόγους όπως ο Hume (εκδ. 1970, σ. 76) και ο Ricardo (1817, σσ. 150-1) επανεπεντάχθηκε στο σώμα της οικονομικής ανάλυσης με την καμπύλη που σχεδίασε σχετικά πρόσφατα ο Arthur Laffer. Με την καμπύλη αυτή απεικονίζεται το επιχείρημα ότι η αύξηση των φόρων πέραν ενός ορίου οδηγεί σε μείωση της παραγωγικής προσπάθειας και σε μείωση της φορολογικής βάσης, με αποτέλεσμα να εισπράττονται λιγότεροι φόροι αντί περισσότεροι (Samuelson, Nordhouse, 1985, σσ. 736-8)³.

Εκτός από τις παραπάνω θέσεις, οι οικονομολόγοι του 18ου και 19ου αιώνα εναντιώθηκαν στην επιβολή φόρων που μειώνουν την ανταγωνιστική δυνατότητα της οικονομίας στο διεθνές εμπόριο ή που μετακυλίνουν σε διαφορετικά άτομα ή σκοπούς από αυτούς που αρχικά στόχευαν. Η δυνατότητα αυτή μετακύλησης των φόρων σε οικονομούντα άτομα διαφορετικά από αυτά που αρχικά επιβλήθηκαν, οδήγησε στη θεωρία λειτουργίας των φόρων για την αναδιανομή του πλούτου και του εισοδήματος. Στην ανάλυσή μας όμως θα παραμελήσουμε αυτή τη λειτουργία του φορολογικού συστήματος και θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στον εισπρακτικό του σκοπό ως πηγή των δημοσίων δαπανών καθώς και στη χρήση των φορολογικών εσόδων αφού αυτή θεωρούμε ως βασική αιτία δημιουργίας μιας εθελοντικής και πρόθυμης συμμετοχής των ατόμων στα κοινά βάρη.

Διακρίνουμε σε γενικές γραμμές δύο διαφορετικές θέσεις για την κρατική οικονομική επέμβαση που ξεκινούν από το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα και συγκεκριμένα από τη διαφορετική άποψη που εξέφρασαν οι υποστηρικτές της, αρχής γενομένης από τον Sir James Steuart (1767), και οι αντίπαλοί της που ενστερνίσθηκαν την αρχή της ελεύθερης οικονομικής δράσης των ατόμων που ανέπτυξε ο Adam Smith στο *Wealth of Nations* (1776). Εάν αφήσουμε την ακριβολογία χάριν της εξαγωγής γενικών συμπερασμάτων και παρατηρήσουμε την εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης θα δούμε

ότι λίγο-πολύ οι συγγραφείς από την εποχή του *Wealth of Nations* και μέχρι σήμερα δείχνουν και μια διαφορετική στάση για τον οικονομικό ρόλο του κράτους. Υπάρχουν οικονομολόγοι που υποστηρίζουν ότι μετά από μια ανάλυση κόστους-ωφελειών η κρατική παρέμβαση ευνοεί την οικονομική πρόοδο και άλλοι που τη δυσχεραίνει και την εμποδίζει. Η διαφορετική αξιολόγηση των θετικών και αρνητικών επιδράσεων της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, όπως αναπτύχθηκαν από τις διάφορες Οικονομικές Σχολές (Κλασική, Σοσιαλιστική, Αυστριακή, κ.λπ.) δε θα μας απασχολήσει εδώ, αφού μεγάλο μέρος της αντιπαράθεσης αυτής ενέχει και διαφορετικό υποκειμενικά θεσπιζόμενο «όραμα» κατά Schumpeter, ή «ιδεολογία» κατά Joan Robinson (Καραγιάννης, 1995, σσ. 244-6, 317-320). Η διαφορετική όμως αντιμετώπιση αυτού του θέματος, δε θα πρέπει να επικεντρωθεί μόνο στο εάν και πόσο η αγορά είναι ικανή να παράγει δημόσια αγαθά ή όχι, ή στο εάν μπορούμε να έχουμε πλήρη απασχόληση χωρίς κρατική παρέμβαση. Το θέμα στο οποίο θα πρέπει να επικεντρωθεί η προσοχή μας είναι εάν και πόσο η κεντρική αρχή επιθυμεί και μπορεί να χρησιμοποιήσει τα φορολογικά έσοδα αποδοτικά. Για τους λόγους αυτούς το θέμα που θα αναλύσουμε και το οποίο μας ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση, είναι ο βαθμός με τον οποίο επιδρά η επιβολή και χρήση των φόρων στη διάπλαση ανάλογης φορολογικής συνείδησης στους πολίτες.

Οι θέσεις των διαφόρων οικονομολόγων ως προς το θέμα αυτό, είναι, αν όχι αρνητικές, τουλάχιστον προειδοποιητικές. Για παράδειγμα, ο Smith ήταν αρκετά σαφής και δηκτικός στις διάφορες «αδυναμίες» που συνοδεύουν τους τρόπους επιβολής, είσπραξης και χρήσης των φορολογικών εξόδων από μέρους της κεντρικής αρχής. Τόνισε (1776, σσ. 825-6), ότι η αυθαιρεσία των αρχών στη διακριτική επιβολή φόρων, διευρύνει και τονώνει τη διαφθορά μεταξύ των ανθρώπων και την καταστρατήγηση των φορολογικών νόμων και διατάξεων⁴. Επίσης, επισήμανε (1776, σ. 722-3) ότι εάν η δικαστική εξουσία εξαρτάται για την οικονομική της ανταμοιβή από την εκτελεστική, τότε οι δικαστές θα είναι έρμαια στα χέρια των πολιτικών, γι' αυτό και πρότεινε να καθιερωθεί ένα σύστημα ανταμοιβής των δικαστών ανεξάρτητο από την επιρροή των πολιτικών.

Η αρνητική αυτή θέση του Smith για την αντί-οικονομική και μη αποδοτική χρήση των φορολογικών εσόδων από μέρους της κεντρικής αρχής, επεκτάθηκε και στο θέμα των ικανοτήτων και επιδιώξεων των μελών της, δηλαδή των ατόμων που καθορίζουν και επιτηρούν την κυβερνητική οικονομική πολιτική. Ο Smith (1776, σ. 456), είχε το θάρρος την αυταρχική εκείνη εποχή να επισημάνει

ότι τα στελέχη της κεντρικής αρχής δεν είναι εφοδιασμένα με τις αναγκαίες ικανότητες να λαμβάνουν ορθές οικονομικές αποφάσεις. Επιπλέον, παρατήρησε (1776, σ. 814), ότι το ατομικό τους συμφέρον θα τους ωθήσει να χρησιμοποιούν μεγάλο μέρος των δημοσίων εσόδων για την πολυτελή διαβίωση τους κατασπαταλώντας έτσι τα κεφάλαια της κοινωνίας που θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί σε επενδυτικούς σκοπούς⁵. Εκτός αυτών των ακόμη και σήμερα επίκαιρων παρατηρήσεων και επισημάνσεων του Smith, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι δεν έχουμε συναντήσει μια περισσότερο κραυγαλέα διακοίνωση από αυτή που τόνισε με σαφήνεια και οξύτητα (Ibid., σ. 898), για την άμεση διασύνδεση μεταξύ της διεφθαρμένης κυβέρνησης που σπαταλά τα χρήματα των πολιτών με την προσπάθειά τους να φοροδιαφύγουν.

Στο θεματικό αυτό πλαίσιο ανάλυσης, ο Κλασικός οικονομολόγος Nassau Senior (1852, σσ. 7-8) επίσης ανέπτυξε αρκετά σημαντικές και πρωτοποριακές απόψεις. Επισήμανε ότι οι κυβερνήσεις έχουν δημιουργηθεί χάριν των κρατών και όχι τα κράτη χάριν των κυβερνήσεων. Επίσης, τόνισε ότι τα δημόσια έσοδα δεν είναι ιδιοκτησία της κυβέρνησης, αλλά κεφάλαια που έχουν εμπιστευθεί στο κράτος οι εργαζόμενοι για να εξασφαλισθεί η ειρήνη και η δικαιοσύνη. Είναι αντιοικονομικό, παρατήρησε με έμφαση ο Senior, να χρησιμοποιούνται γι' άλλους σκοπούς τα κεφάλαια αυτά και να εισπράττονται σε ύψος μεγαλύτερο από αυτό που χρειάζεται για να παρασχεθούν οι αναγκαίες υπηρεσίες του κράτους προς τους πολίτες. Όπως γίνεται αντιληπτό, οι απόψεις και προτάσεις αυτές του Senior είναι αρκετά επίκαιρες στη σημερινή εποχή και ειδικότερα στη χώρα μας όπου η φορολογική αυθαιρεσία της κεντρικής εξουσίας και η κατασπατάληση των δημοσίων εσόδων είναι καθημερινά και όχι φανταστικά ή θεωρητικά φαινόμενα.

Οι Κλασικοί πάντως συγγραφείς επηρεασμένοι εκτός των άλλων από τον διαχωρισμό του Smith περί παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας όπου στη δεύτερη ενσωματώνεται και η εργασία των δημόσιων λειτουργών, και κάτω από τη θεωρία του αποθέματος των κεφαλαίων που είναι προορισμένα για την πληρωμή των μισθών (wage fund theory), ήταν πολύ επιφυλακτικοί για την αποδοτικότητα της χρήσης των δημοσίων χρημάτων που προέρχονται από τη φορολογία. Για παράδειγμα, ο Ricardo (1817, σ. 153), υποστήριξε ότι η μείωση της συνολικής ζήτησης που προέρχεται από την επιβολή των άμεσων φόρων ή των έμμεσων φόρων που μετακυλύονται και πλήττουν τα εισοδήματα (π.χ. φόροι αγαθών πρώτης ανάγκης), δεν αντισταθμίζεται πλήρως από την πραγματική αύξηση των δημοσίων δαπανών, με αποτέλεσμα τη μείωση της συνολικής

ζήτησης. Επίσης, επιχειρηματολόγησε (Ibid., κεφ. 17) εναντίον του δημοσίου χρέους με το ίδιο πνεύμα όπως και ο Smith, δηλαδή επικαλούμενος ότι με το χρέος αυτό αποστερούνται επενδυτικά κεφάλαια από τον ιδιωτικό τομέα. Μια θέση, που έχει υιοθετηθεί από πολλούς σύγχρονους φιλελεύθερους οικονομολόγους και η οποία είναι αιτιολογημένη εάν αναλογισθεί κανείς τα ανατροφοδοτικά αποτελέσματα του δημοσίου χρέους στο μέγεθός του αλλά και στο ύψος του επιτοκίου, όπως συνέβη τις τελευταίες δύο δεκαετίες στη χώρα μας (βλ. Καραγιάννης, 2001).

Για να είναι αποδοτική η συμβολή της κεντρικής αρχής στην οικονομία θα πρέπει αυτή να διαθέτει τα εξής χαρακτηριστικά⁶:

- (1) Οι πολιτικοί θα πρέπει να θυσιάζουν το ατομικό τους συμφέρον χάριν του γενικού, και να εμπνέονται από το αίσθημα της δικαιοσύνης.
- (2) Θα πρέπει να είναι αμερόληπτοι στις ενέργειές τους.
- (3) Να γνωρίζουν επαρκώς τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος (δηλ. να βοηθούνται από ειδικούς επιστήμονες).
- (4) Να μην είναι υποχείρια ομάδων συμφερόντων των οποίων το ατομικό συμφέρον αντιστρατεύεται το γενικό.

Μόνο κάτω από αυτές τις ελάχιστες προϋποθέσεις είναι δυνατόν η χρήση μέρους των πόρων μιας οικονομίας από την κεντρική αρχή να ευνοήσει την οικονομική ανάπτυξη.

Δυστυχώς όμως οι θεωρητικές κανονιστικές προτάσεις απέχουν από τις εμπειρικές καταστάσεις. Υποστηρίζεται από αρκετούς οικονομολόγους ότι η κεντρική αρχή, όπως και τα άτομα που την απαρτίζουν, έχουν ορισμένα μειονεκτήματα, όπως τα εξής⁷:

- (α) Η κεντρική αρχή και τα όργανά της δεν μπορούν να γνωρίζουν τον τρόπο που πρέπει να κατευθυνθούν οι οικονομικές πράξεις των ατόμων, ώστε να επιτύχουμε μεγιστοποίηση της γενικής ευημερίας.
- (β) Τα άτομα που απαρτίζουν την κεντρική αρχή δεν είναι και τα πλέον ικανά και ηθικά στοιχεία της κοινωνίας.
- (γ) Η κεντρική αρχή και τα άτομα που την απαρτίζουν δεν εμπνέονται από αμεροληψία και δε χρησιμοποιούν τα δημόσια κεφάλαια όπως θα χρησιμοποιούσαν τα δικά τους. Δηλαδή, δε δραστηριοποιούνται εξοικονομώντας αλλά κατασπαταλώντας κεφάλαια και ενθαρρύνοντας την είσπραξη προσόδων από μη παραγωγικές δραστηριότητες (rent-seeking process).
- (δ) Τα άτομα που απαρτίζουν την πολιτική εξουσία - όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της σχολής της δημόσιας επιλογής (public choice theory) - συμπεριφέρονται αποσκοπώντας το δικό τους συμφέρον. Κάτω από την τελευταία αυτή προσέγγιση σε σχετικές

εργασίες μας⁸ αποδεικνύεται ότι οι πολιτικοί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις εάν έχουν τη δύναμη να επηρεάζουν άμεσα ή/και έμμεσα τις προσλήψεις των προϊσταμένων και υπαλλήλων στις δημόσιες υπηρεσίες, οργανισμούς και επιχειρήσεις, τότε μεγιστοποιώντας τη χρησιμότητά τους μπορεί να προτιμούν αναξιοκρατικό σύστημα προσλήψεων κάτι που θα έχει αρνητικές επιπτώσεις στην αποδοτικότητα της οικονομίας.

II. Η ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

Η δημοσιονομική κρατική πολιτική δεν είναι τίποτα άλλο από τη συνειδητή επιλογή της κρατικής αρχής να χρησιμοποιήσει τις δαπάνες και τα έσοδά της ως μέσα για να επιτύχει κάποιον επιδιωκόμενο σκοπό. Κάθε άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής συνεπάγεται και εντονότερη κρατική παρέμβαση και εξουσία στην ελεύθερη οικονομία. Εάν όμως η επίλυση οικονομικών προβλημάτων είναι επιτακτική και επείγουσα, όπως στην περίπτωση μιας παρατεταμένης οικονομικής κρίσης (1929) ή άλλου είδους σοβαρής οικονομικής ανισορροπίας (π.χ. έντονα άνιση διανομή πλούτου), τότε η ενεργότερη κρατική παρέμβαση είναι επιθυμητή. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον εντόνων οικονομικών προβλημάτων εμφανίσθηκε η Κεϋνσιανή Επανάσταση. Ο πρωτεργάτης της J.M.Keynes στις αρχές του 1930 πρότεινε μια οικονομική πολιτική ενεργούς κρατικής παρέμβασης και υψηλών δημοσίων δαπανών που θα οδηγούσαν την οικονομία σε διέξοδο από την κρίση και σε δραστική μείωση της ανεργίας. Αναγνωρίζοντας ότι το ατομικό συμφέρον των κυβερνητικών στελεχών δε συμβαδίζει πάντα με το γενικό, πρότεινε να λαμβάνουν τις σχετικές τους αποφάσεις κατόπιν υποδείξεως ειδικών ανεξάρτητων τεχνοκρατών. Δεν έτρεφε μεγάλη εμπιστοσύνη στις δυνατότητες των κυβερνητικών στελεχών να κατευθύνουν την οικονομική ανάπτυξη ή να «θεραπεύσουν» διαρθρωτικές ή λειτουργικές της αδυναμίες. Γι' αυτό και πίστευε ότι τις οικονομικές αποφάσεις θα μπορούσε να επηρεάσει η ανεξάρτητη πνευματική και κοινωνική «ελίτ» που θα αποσκοπούσε στη διεύρυνση και αύξηση της γενικής ευημερίας⁹.

Υπάρχουν δηλαδή, δυο ουσιαστικές προϋποθέσεις βάσει των οποίων θα λειτουργήσει θετικά και αποδοτικά η Κεϋνσιανή οικονομική πολιτική της κρατικής παρέμβασης: (α) Τα κυβερνητικά στελέχη που λαμβάνουν τις αποφάσεις για την άσκηση συγκεκριμένης οικονομικής πολιτικής θα πρέπει να διαθέτουν τις αναγκαίες γνώσεις ή να ακολουθούν τις υποδείξεις ειδικών ατόμων επιλεγμένων με

αξιοκρατικά και αντικειμενικά κριτήρια. (β) Τα κυβερνητικά στελέχη που λαμβάνουν αυτές τις αποφάσεις θα πρέπει να έχουν επαρκή κίνητρα για να τις υλοποιήσουν. Οι προϋποθέσεις αυτές όμως ίσως να μην ισχύουν στο σύγχρονο σύστημα δημοκρατικής διακυβέρνησης, για τους εξής λόγους: (1) Οι ασκούντες την οικονομική πολιτική ίσως δε χρησιμοποιούν ανεξάρτητους, εμπνευσμένους και ειδικούς οικονομολόγους για να τους καθοδηγήσουν στη λήψη άριστων αποφάσεων. (2) Το πολιτικό κόστος της δημιουργίας ελλειμμάτων είναι πολύ μικρότερο από αυτό της δημιουργίας πλεονασμάτων, και συνεπώς τα κυβερνητικά στελέχη δεν έχουν ισχυρό κίνητρο να προωθήσουν αντικυκλική πολιτική. Με άλλα λόγια, τα κυβερνητικά στελέχη προτιμούν και προωθούν πολιτική ελλειμμάτων ακολουθώντας το ατομικό τους συμφέρον που αποσκοπεί ουσιαστικά στην επανεκλογή τους και αμελώντας τις μακροχρόνιες επιπλοκές (Buchanan, Wagner, 1978, σσ. 16-7, 20-23). Όπως είναι γνωστό, η πολιτική του διαχρονικά ανατροφοδοτούμενου δημοσίου ελλειμματικού προϋπολογισμού - και όχι της κατά περίπτωση αντικυκλικής πολιτικής - οδήγησε στη δημιουργία πληθωρισμού στο σύνολο σχεδόν των Δυτικών οικονομιών που όχι μόνο οδήγησε στην αύξηση του επιπέδου των τιμών αλλά διαστρέβλωσε τις σχετικές τους τιμές και οδήγησε σε οικονομική καχεξία.

Εκτός αυτών, σε σχέση με τον παρεμβατικό οικονομικό ρόλο του κράτους και τη δημοσιονομική του εξουσία εμφανίσθηκαν οι εξής σημαντικές αντιρρήσεις από πολλούς οικονομολόγους¹⁰:

- (1) Όσο περισσότερους οικονομικούς πόρους διαχειρίζεται το κράτος, τόσο λιγότεροι απομένουν για τους ιδιώτες και τις επενδύσεις τους.
- (2) Με τον δημόσιο δανεισμό τα άτομα επιβαρύνονται με τους τόκους των κεφαλαίων που θα πρέπει να πληρωθούν από τη φορολογία.
- (3) Με τον ελλειμματικό προϋπολογισμό - κυρίως όταν το έλλειμμα χρησιμοποιείται για καταναλωτικούς σκοπούς - επιβαρύνονται μεταγενέστερα τα άτομα για την κάλυψή του με υψηλότερη φορολογία, κάτι που αποστερεί τον μελλοντικό ιδιωτικό τομέα από αναγκαία κεφάλαια.
- (4) Με τη χρηματοδότηση του ελλειμματικού δημοσίου προϋπολογισμού δημιουργείται μείωση της αξίας του χρήματος, δηλαδή πληθωρισμός.
- (5) Με την προστατευτική πολιτική του κράτους στη διάρκεια της ύφεσης δεν «πεθαίνουν» οι λιγότερο αποδοτικές επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα να συντηρείται ένας τεχνολογικός εξοπλισμός που στην ουσία είναι απαξιωμένος.

- (6) Αυξάνεται η εξουσία των πολιτικών και μπορούν έτσι όχι μόνο να καταπιέζουν τα άτομα αλλά και να σπαταλούν το δημόσιο χρήμα.
- (7) Οι πολιτικοί και οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι περισσότερο προσεκτικοί και υπεύθυνοι με τις δαπάνες που προέρχονται από τη φορολογία και λιγότερο με αυτές που χρηματοδοτούνται από δανεισμό.
- (8) Με τη διαχείριση πολλών οικονομικών πόρων αυξάνεται η πιθανότητα διαφθοράς και κατάχρησης εξουσίας των δημοσίων υπαλλήλων και εντάσσεται η «κυβερνητική μεγαλομανία και μιλλοδοξία».

Εκτός αυτών των επισημάνσεων για τις αρνητικές συνέπειες μιας έντονα παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής, ήδη ένας από τους πλέον σφοδρούς υπερασπιστές και «προπαγανδιστές» της, ο Λόρδος Beveridge (1944, σ. 22), προειδοποίησε ότι ένα από τα βασικά προβλήματα αυτής της πολιτικής θα προκληθεί από τις διάφορες ομάδες πολιτικής και οικονομικής πίεσης (lobbies) προς την κυβέρνηση για να καρπωθούν διάφορα οικονομικά οφέλη.

Θα ήταν όμως άδικο για τον Keynes να μην επισημάνουμε ότι μερικές από τις παραπάνω κριτικές και επιφυλάξεις εν μέρει τις συμμαριζόταν. Γι' αυτό και όπως είδαμε, προειδοποίησε για την ανικανότητα, φαιλότητα και ανορθολογική χρήση των πόρων από μέρους της κεντρικής εξουσίας. Επίσης, αντιλήφθηκε ότι η αποστέρωση των σημερινών παραγωγικών πόρων των ιδιωτών, χάριν της μείωσης της ανεργίας, θα «ανταπέδιδε» στο μέλλον με την αύξηση της παραγωγικότητας μόνο εάν δαπανιόνταν σε παραγωγικά έργα υποδομής. Εκτός μιας περίπτωσης που μάλλον ήταν δημιούργημα της παραδειγματικής του τακτικής, δεν ανέφερε ότι οι πόροι του διευρυνόμενου δημόσιου ελλείμματος θα πρέπει να δαπανώνται σε καταναλωτικούς ή ιδιοτελείς σκοπούς (βλ. Καραγιάννης, 2000, σσ. 62-4).

Παραμένει όμως αναντίρρητο γεγονός ότι η Κεϋνσιανή πολιτική κυριάρχησε στον Δυτικό κόσμο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και συνοδεύθηκε από την «παραμέληση» των αμφιβολιών και κυρίως αυτών που αφορούν τη σπατάλη των πόρων, τη διαφθορά της κεντρικής εξουσίας και τη μείωση της ελευθερίας του ατόμου.

Ας έλθουμε τώρα στα σημαντικά αποτελέσματα της δημοσιονομικής πολιτικής που σε γενικές γραμμές ακολουθήθηκε στη χώρα μας τα τελευταία 25 χρόνια.

Η παρεμβατική οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε στη χώρα μας καθ' όλη αυτή την περίοδο συνοδεύθηκε από ένα μεγάλο ύψος και μια αναποτελεσματική χρήση δημοσίων δαπανών, που δημιούρ-

γησαν και το υψηλό δημόσιο χρέος και έγιναν αιτία υψηλής φορολογίας. Δεν είναι μόνο το μέγεθος του δημοσίου χρέους της χώρας μας μεγάλο, αλλά και επειδή χρησιμοποιήθηκε- σε αντίθεση προς τις Κεϋνσιανές προτάσεις- κυρίως σε καταναλωτικούς και όχι σε επενδυτικούς σκοπούς, η αποπληρωμή του «πέφτει» καθ' ολοκληρία στις πλάτες των φορολογουμένων. Αυτή η δραματική αύξηση του δημοσίου χρέους έλαβε χώρα παρά τις προειδοποιήσεις οικονομολόγων (π.χ. Smithies, 1948, σ. 177) ότι η δημοσιονομική πολιτική δε θα πρέπει να δημιουργεί μεταβολή συνολικού χρέους, μεγαλύτερη από τη μεταβολή του συνολικού εισοδήματος.

Μια άλλη σημαντική αδυναμία της οικονομικής μας πολιτικής αφορά τα έσοδα από τη φορολογία. Οι υψηλές δημόσιες δαπάνες στη χώρα μας ήταν η βασική αιτία για τη μεταγενέστερη αύξηση των φορολογικών εσόδων και της υψηλής φορολογίας, δηλαδή στη δημοσιονομική μας πολιτική ακολουθούνταν η θέση ότι οι δημόσιες δαπάνες καθορίζουν τα δημόσια έσοδα¹¹. Η υψηλή φορολογία εισοδήματος στη χώρα μας όχι μόνο επιδείνωσε την ανισοδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των παραγωγικών τάξεων και των σκληρά και τίμια εργαζόμενων ατόμων, αλλά οδήγησε στην αύξηση της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας σε άνω του 35% του ΑΕΠ¹².

Τα αποτελέσματα της παραοικονομίας και φοροδιαφυγής, εκτός από τις διαστρεβλωτικές επιπτώσεις στη διανομή και στον ανταγωνισμό που επιφέρουν, επιβραβεύουν και την «ανυπακοή στους νόμους» και τις ηθικές αρχές της κοινωνίας (Παυλόπουλος, 1989, σσ. 11-20). Η υψηλή φοροδιαφυγή ενισχύεται και από τη «σχετική» ατιμωρησία των παραβατών ενώ υποστηρίζεται ότι θα ελαττώνονταν εάν αυξανόταν οι συντελεστές έμμεσης φορολογίας και μειώνονταν της άμεσης¹³. Μια άλλη όμως γενεσιουργός αιτία της φοροδιαφυγής-εκτός της πολυπλοκότητας των φόρων ή της ατέλειας σύλληψης ή υπολογισμού της φορολογικής βάσης- είναι η αρνητική επίπτωση του «σπάταλου» κράτους στη φορολογική ηθική των πολιτών, και η διαφθορά και ανικανότητα των ανωτάτων στελεχών του κρατικού μηχανισμού¹⁴. Τα φαινόμενα αυτά της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας οδηγούν σε μια διαπίστωση που στην ουσία αναιρεί και εξουδετερώνει την οποιαδήποτε προσπάθεια της κρατικής μηχανής να προβεί διαμέσου άμεσων μέτρων σε δικαιότερη διανομή του εισοδήματος. Εάν υποθεθεί ότι η αύξηση του δημοσίου ελλείμματος οφείλεται και στη «δικαιότερη» αναδιανεμητική πολιτική υπέρ των μισθωτών (δηλ. αυξήσεις μισθών, συντάξεων, επιδομάτων, κ.λπ.) και ότι οι μισθωτοί ελάχιστα φοροδιαφεύγουν, τότε εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η εισοδηματική θέση τους δε μεταβλήθηκε μακροχρόνια, ενώ αντίθετα ευνοήθηκαν τα εισοδήματα για τα οποία

υπήρξε προσπάθεια να μειωθούν (δηλ. των μη μισθωτών). Με άλλα λόγια, η άμεση προσπάθεια της κρατικής οικονομικής πολιτικής για αναδιανομή του εισοδήματος εάν δε συμβαδίσει και συμπληρωθεί από φορολογικά μέτρα αποβαίνει σε βάρος των ασθενέστερων και «εξαρτημένων» οικονομικά τάξεων.

Εκτός αυτών, η αύξηση των άμεσων κυρίως φόρων πλήττει την επιχειρηματικότητα με τους εξής τρόπους: (α) μειώνει τις ατομικές αποταμιεύσεις και τη συσσώρευση κεφαλαίων στα χέρια των επιχειρηματιών, (β) αυξάνει την «παραοικονομική» και «παρασιτική» επιχειρηματική δραστηριότητα, και (γ) όπως πολύ ορθά παρατήρησε πριν από περισσότερο μισό αιώνα ο von Mises (1944, σσ. 32-3), αποστερεί την οικονομία από τους νέους επιχειρηματίες (αφού μειώνει τις επιχειρηματικές τους δυνατότητες) «προστατεύοντας» έτσι από τον ανταγωνισμό τις μεγάλες επιχειρήσεις. Και οι τρεις αυτές αρνητικές συνέπειες της άμεσης υψηλής φορολογίας κυρίως των νέων επιχειρήσεων φαίνεται ότι συνέτηναν στην συρρίκνωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στη χώρα μας.

Η μη αποδοτική χρήση μεγάλου μέρους των δημοσίων δαπανών στην οικονομία μας, προήλθε και από την εφαρμογή της αρχής του ατομικού συμφέροντος των κυβερνητικών αξιωματούχων και πολιτικών¹⁵. Είναι γεγονός ότι η πολιτική των αυξανόμενων δημοσίων δαπανών, όπως είδαμε ότι είχαν πολλοί στοχαστές επισημάνει, ισοχυροποίησε την οικονομική εξουσία των κυβερνητικών στελεχών όχι μόνο να παρεμβαίνουν έμμεσα διαμέσου της φορολογίας στην αναδιανομή του εισοδήματος, αλλά και άμεσα διαμέσου ειδικών παροχών και ελέγχων στον καθορισμό των αμοιβών. Από τις πρώτες όμως πράξεις αδικαιολόγητης οικονομικά αναδιανομής του εισοδήματος που προέβησαν, ήταν υπέρ του ατομικού τους εισοδήματος και σε βάρος των εισοδημάτων των φορολογούμενων. Από τις αρχές του 1930 ο Dickinson (1932, σσ. 155-6, 163-4) είχε επισημάνει ότι ορισμένοι θεσμοί και κυρίως η κρατική εξουσία επιχειρούν ασκώντας μονοπωλιακή ποικιλότητα (δηλ. πολιτική, κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική, κ.λπ.) εξουσία, να αυξήσουν τα εισοδήματα των μελών τους σε ύψος μεγαλύτερο από αυτό που θα αντιστοιχούσε στην αγορά σε άτομα ίδιων γνώσεων, επιδεξιότητων και ικανοτήτων. Ποιος μπορεί να αρνηθεί ότι στη χώρα μας το σύστημα της κρατικής εξουσίας και των θεσμικών ιδρυμάτων που ελέγχει δεν προχώρησε σε μια αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτό;

Συνεπώς, μια βασική αδυναμία της οικονομικής μας πολιτικής, όπως εφαρμόστηκε, εκπορεύεται από τη γενική δημοσιονομική πολιτική και σχετίζεται ιδιαίτερα με το θέμα της φορολογίας. Η ο-

ποιαδήποτε φορολογική πολιτική δεν μπορεί να αποδώσει χωρίς την ύπαρξη «φορολογικής συνείδησης» του πολίτη. Αυτή η «φορολογική συνείδηση» εξαρτάται από τη χρησιμότητα των δημοσίων υπηρεσιών που απολαμβάνει ο πολίτης, σε σύγκριση με την καταλωτική χρησιμότητα από την οποία παραιτείται πληρώνοντας τους φόρους του. Εάν η χρησιμότητα που απολαμβάνει είναι κατά πολύ μικρότερη από αυτή από την οποία παραιτείται, τότε δεν έχει κίνητρο να πληρώσει πρόθυμα τους φόρους του. Επίσης, δεν είναι πρόθυμος να πληρώσει τους φόρους του εάν διαφωνεί για τη χρήση των φορολογικών εσόδων από μέρους των κρατικών λειτουργιών. Όταν αυτά κατασπαταλιούνται βελτιώνοντας την υλική ευημερία κυρίως συγκεκριμένων ομάδων ατόμων, τότε ο πολίτης δεν έχει κανένα κίνητρο, ούτε αλτρουιστικό αλλά ούτε και κοινωνικό, να πληρώνει πρόθυμα τους φόρους του. Επομένως, οι πολίτες έχουν απαίτηση από την κεντρική εξουσία να διαχειρίζεται με σωφροσύνη και αποτελεσματικότητα τα φορολογικά έσοδα και αφού γίνει αυτό, κατόπιν θα τους δημιουργηθεί κάποιου βαθμού φορολογική συνείδηση. Αυτή η στάση των κυβερνητικών αρχών λείπει από τη χώρα μας γι' αυτό και η φορολογική συνείδηση του πολίτη είναι σε χαμηλό επίπεδο με άμεσο αποτέλεσμα την υψηλή φοροδιαφυγή.

Από τις παραπάνω επισημάνσεις μπορούμε να αναφέρουμε εκτός των τεχνικών ατελειών που συνοδεύουν ένα φορολογικό σύστημα- τις εξής βασικές αιτίες του φαινομένου της απροθυμίας ή της μη εθελοντικής συμμετοχής των ατόμων στα κοινά βάρη, που τόσο σημαντική είναι για τη χώρα μας: (α) οι φορολογούμενοι δεν επανεισπράττουν ή επανεισπράττουν πολύ λίγο υπό μορφή παρεχόμενων υπηρεσιών τους φόρους που πληρώνουν στο κράτος, (β) παρατηρείται κατασπατάληση των δημοσίων εσόδων από την κεντρική αρχή, και (γ) έχει μειωθεί η αλτρουιστική συμπεριφορά των ατόμων. Για μεν τις δύο πρώτες αιτίες η διόρθωσή τους κατά μεγάλο μέρος εξαρτάται από τη συμπεριφορά και το ήθος των πολιτικών και από θεσμικές βελτιώσεις. Για την τελευταία αιτία αυτή είναι αποτέλεσμα της ηθικής στάθμης της κοινωνίας. Για την ενδυνάμωση του αλτρουιστικού κινήτρου απαιτείται αναθεώρηση της συμπεριφοράς των γονέων και των μικρών κοινωνικών ομάδων όπως το σχολείο, κ.λπ. Μην ξεχνάμε ότι ο αλτρουισμός δεν είναι σύμφυτος στον άνθρωπο όπως απέδειξε η σύγχρονη βιολογία κάτω από τη θεωρία περί «εγωιστικού γονιδίου» (Dawkins, 1976), αλλά διδάσκεται από τους γονείς και την κοινωνία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην ανάλυση που προηγήθηκε εξετάστηκαν μερικές αρνητικές επιδράσεις της οικονομικής πολιτικής στη φορολογική συνείδηση και συμπεριφορά των πολιτών. Δόθηκε έμφαση στις αρχές της φορολογίας που θα πρέπει να ακολουθούνται όπως και στη συμπεριφορά, ικανότητες και επιδιώξεις των ατόμων που απαρτίζουν την κεντρική αρχή. Η έλλειψη εμπιστοσύνης προς την ικανότητα αλλά και την επιθυμία και θέληση των προσώπων που διαχειρίζονται τα «χρήματα του λαού» επ' ονόματι και για το «καλό» του λαού, είναι ένα θέμα που πρέπει να διορθωθεί θεσπίζοντας θεσμικούς φραγμούς και ελέγχους στην «ατομιστική» και «εγωιστική» συμπεριφορά των κυβερνώντων. Μόνο εάν ελεγχθεί ή μειωθεί η εγωιστική συμπεριφορά των κυβερνώντων στην επιβολή και χρήση των δημοσίων εσόδων, είναι δυνατόν να αναμένεται βελτίωση της φορολογικής συνείδησης και συμπεριφοράς των πολιτών. Και εάν επιζητούμε να χρησιμοποιήσουμε το φορολογικό σύστημα και τα έσοδά του επωφελώς για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόοδο, είναι επιτακτική η ανάγκη να χαλιναγωγηθεί και να μειωθεί η ανεξέλεγκτη και παρεμβατική δράση της εξουσίας και των προσώπων που την απαρτίζουν σε αυτές τις οικονομικές δραστηριότητες που μπορούν να λειτουργήσουν αποδοτικά στην ελεύθερη αγορά με τη θεσμική συνδρομή ομάδων αμύνης «αδύναμων» όπως π.χ. οι καταναλωτικές οργανώσεις. Επίσης, επιβάλλεται η ορθολογικότερη, με την έννοια της παροχής υπηρεσιών προς τους πολίτες, και οικονομικότερη χρησιμοποίηση των δημοσίων δαπανών καθώς και σμίκρυνση του δημόσιου χρέους. Η μείωση των δημοσίων δαπανών που μπορεί να λάβει χώρα με τη μείωση κυρίως των καταναλωτικών δαπανών πολυτελείας μπορεί, εκτός της οικονομικότερης χρήσης των πόρων, να οδηγήσει και σε βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας μας. Γι' αυτό και η τάση για τιθάσευση του δημοσίου χρέους διαμέσου της μείωσης των δημοσίων δαπανών αντί της αύξησης των δημοσίων εσόδων από τη φορολογία, είναι η ενδεδειγμένη πολιτική λαμβανομένης υπόψη της μείωσης των παραγωγικών κινήτρων και της αύξησης της φοροδιαφυγής που προκαλεί η αύξηση των φόρων.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μια παραλλαγή του κειμένου παρουσιάστηκε ως διάλεξη στην *Εταιρεία Δικαίου και Δημοσιονομικών Μελετών*, Αθήνα, 20-1-2000.
2. Ο θεσμός της ανταπόδοσης (βλ. Ισοκράτης, *Περί Αντιδόσεως*, 4) λειτουργούσε ως εξής: Όταν καλούνταν ο Α πολίτης από την πολιτεία να αναλάβει μια

- λειτουργία (π.χ. χορηγία, γυμνασιαρχία, εστίασις, τριηραρχία), και θεωρούσε ότι ήταν δυσανάλογο το βάρος γι' αυτόν, μπορούσε να προσκαλέσει έναν άλλο πολίτη Β που θεωρούσε πλουσιότερο για να την αναλάβει. Εάν ο Β πολίτης αρνιόταν ότι είχε μεγαλύτερη περιουσία μπορούσε να ζητήσει από τον Α να ανταλλάξουν τις περιουσίες τους κάτι το οποίο έπρεπε ο Α όχι μόνο να δεχθεί αλλά και να αναλάβει τη λειτουργία. Με αυτό τον τρόπο δεν ήταν εύκολο για τους πολίτες όχι μόνο να αποκρύψουν τα περιουσιακά τους στοιχεία αλλά και να φοροδιαφύγουν.
3. Εκτός από αυτή την επίδραση του ύψους των φορολογικών συντελεστών στην παραγωγική διάθεση και δυνατότητα των ατόμων, ο Χουμανίδης (1964) έχει τονίσει και μια άλλη που αφορά το ψυχολογικό κόστος ή κόστος εξαρτήσεως, που υφίσταται ο φορολογούμενος από την κεντρική αρχή και το οποία εξαρτάται αναλογικά από το ύψος των φόρων.
  4. Παρόμοια, ο J.S. Mill (1848, σσ. 882-3), επισήμανε ότι η αυθαιρεσία των κυβερνητικών υπαλλήλων στις οικονομικές δραστηριότητες των ατόμων, οδηγεί αργά ή γρήγορα σε οικονομική καχεξία.
  5. Την επίδραση του ατομικού συμφέροντος των ατόμων που απαρτίζουν την εξουσία της κεντρικής αρχής στη λήψη συγκεκριμένων οικονομικών μέτρων που διαστρέφουν την ομαλή λειτουργία της οικονομίας και την ανταγωνιστική κατανομή των πόρων, είχε επισημάνει και ο Cantillon (1755, σ. 323).
  6. Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά αυτά σημειώθηκαν τον 18ο αιώνα από τον Steuart (βλ. Karayiannis, 1994, σ. 41).
  7. Βλ. Stigler (1975), Burton (1978, σσ. 47-50), Buchanan, Tollison, Tullock (1980), Μπήτρος (1994), Karayiannis (1994, σσ. 54-5).
  8. Βλ. Karayiannis (1995), Καραγιάννης (1998β), Drakopoulos, Karayiannis (1999).
  9. Βλ. Keynes (1922, σσ. 1-3, 1925, σσ. 212-3, 1931, σσ. 145, 147, 1936, σσ. 162, 383-4).
  10. Βλ. για παράδειγμα, Haley (1941, σσ. 91-101), Smithies (1948, σσ. 176-7), Burkhead (1954, σσ. 14-7), Burton (1978, σσ. 34-6), Καραγιάννης (1998α, σσ. 321-2, 391-2).
  11. Βλ. Προβόπουλος, Ζαμπάρας (1989), Βάμβουκας (1997, σσ. 83-89).
  12. Βλ. Παυλόπουλος (1987, σσ. 174-5), Βαβούρας, Κούτρης (1991, σσ. 107-8), Kanellopoulos (1992). Για μια λεπτομερή θεωρητική και θεσμική ανάλυση της ενδυνάμωσης του φαινομένου της φοροδιαφυγής αλλά και τρόπων αντιμετώπισής του βλ. Σπέντζας (1982). Η αύξηση της φοροδιαφυγής εκτός των άλλων έχει αποδοθεί και στην αναποτελεσματική και ατελή λειτουργία και έλεγχο του ΦΠΑ ενώ εμφανίζεται και αρκετά υψηλή στους φόρους εισοδήματος και περιουσίας (Γεωργακόπουλος, 1997, σ. 40).
  13. Βλ. Αλογοσκούφης (1994, σ. 54), Δρεπτάκης (1997, σσ. 62-3), Βαβούρας, Καραβίτης (1997, σ. 134).
  14. Ο Soldatos (1995) έχει με σαφήνεια και επάρκεια δείξει ότι η παραοικονομία και φοροδιαφυγή στη χώρα μας είναι αποτέλεσμα μιας συμπεριφοράς των κρατικών αρχών και των πολιτών που εις γνώση τους προσπαθούν να «κοροϊδέψουν» ο ένας τον άλλον. Αυτό βέβαια εκτός των άλλων οικονομικών αποτελεσμάτων οδηγεί και σε μείωση της ηθικής στάθμης των πολιτικών και των πολιτών όπως έχει δείχθει (βλ. Pommerehne, Hart, Frey, 1994) που δεν πρέπει να επιτραπεί να συνεχίζεται ακόμη.
  15. Για επαρκή ανάλυση της συμπεριφοράς αυτής των πολιτικών βλ. Downs (1957, κεφ. 2).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλογοσκούφης, Γ. (1994) *Η Κρίση της Οικονομικής Πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Ανδοκίδης, *Περί Μυστηρίων*, νεοελ. μετφ. Κ. Αραπόπουλου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1961.
- Αριστοτέλης *Ηθικά Ευδήμεια*, νεοελ. μετφ. Ν. Κυργιόπουλου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1964.
- Βαβούρας, Ι., Κούτρης, Α. (1991) *Παραοικονομία: Η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα και το Εξωτερικό*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βαβούρας, Ι., Καραβίτης, Ν. (1997) «Το Πρόβλημα της Παραοικονομίας στην Ελλάδα: Έκταση, Επιπτώσεις, Πολιτική Αντιμετώπιση», στο Α. Κιντής (επιμ.) *Το Παρόν και το Μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας*, Τομ. Β, Αθήνα: Gutenberg.
- Βάμβουκας, Γ. (1997) *Ελληνική Οικονομία: Πολιτική για την Ανάπτυξη και την Εξυγίανση των Δημοσίων Οικονομικών*, Αθήνα: Το Οικονομικό.
- Beveridge, W. (1944) *Full Employment in a Free Society*, London: George Allen & Unwin, Ltd.
- Buchanan, J., Tollison, R., Tullock, G., (1980) *Toward a Theory of the Rent-Seeking Society*, εκδ. Texas A & M University Press.
- Buchanan, J., Wagner, R. (1978) "Democracy and Keynesian Constitutions: Political Biases and Economic Consequences", στο *The Consequences of Mr Keynes*, London: The Institute of Economic Affairs.
- Burkhead, J. (1954) "The Balanced Budget", *Quarterly Journal of Economics*, May, αναδημ. στο *Readings in Fiscal Policy*, London: Geor 7978)
- Burton, J. (1978) "Keynes's Legacy to Great Britain: Folly in a Great Kingdom", στο *The Consequences of Mr Keynes*, London: The Institute of Economic Affairs.
- Cantillon, R. (1755) *Essay on the Nature of Trade in General*, Αγγ. μτφρ. H. Higgs, New York: A.M. Kelley, 1964.
- Γεωργακόπουλος, Θ. (1997) «Ο δημόσιος Τομέας στην Ελλάδα: Μέγεθος, Διάρθρωση, Προβλήματα και Προοπτικές», στο Α. Κιντής (επιμ.) *Το Παρόν και το Μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας*, Τομ. Β, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 31-52.
- Δείναρχος, *Κατά Δημοσθένους*, νεοελ. μετφ. Κ. Αραπόπουλου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1964.
- Δρεττάκης, Μ. (1997) *Εισόδημα και Οικογενειακή Κατάσταση: 1980-1994*, Αθήνα: χωρίς εκδ. οίκ.
- Dawkins, R. (1976) *The Selfish Gene*, ελλ. μετφ. Λ. Μαργαρίτης, Α. Τσουκαλαδάκης, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα.
- Dickinson, H. (1932) *Institutional Revenue*, New York: A.M. Kelley, 1966.
- Downs, A. (1957) *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper & Row.
- Drakopoulos, S., Karayiannis, A.D. (1999) "Towards an Economic approach to Imperfect Meritocracy", *Bulletin of Economic Research*, Τομ. 51, No 2.

- Haley, B. (1941) "The Federal Budget: Economic Consequences of Deficit Financing", *American Economic Review*, Τομ. 30, No 5, αναδημ. στο *Readings in Fiscal Policy*, London: George Allen and Unwin, Ltd., 1955.
- Hume, D. (εκδ.1970) *Writings in Economics*, επιμ. E. Rotwein, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1970.
- Ισοκράτης *Περί Αντιδόσεως*, νεοελ. μετφ. Κ. Αραπόπουλου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1958.
- Καραγιάννης, Α.Δ. (1995) *Ιστορία Οικονομικής Μεθοδολογίας*, 2η εκδ. Αθήνα: Interbooks, 1998.
- Καραγιάννης, Α.Δ. (1998α) *Ιστορία Οικονομικής Σκέψης: Προκλασική περίοδος-Μελέτες*, Αθήνα: Interbooks.
- Καραγιάννης, Α.Δ. (1998β) «Πλουραλισμός-Αξιοκρατία: Οι βάσεις της Παιδείας», *Παρνασσός*, Τομ. Μ, Αθήνα.
- Καραγιάννης, Α.Δ. (2000) «Κεϋνσιανή Οικονομική Πολιτική και η Ελληνική πρακτική την περίοδο 1975-1994», *Αρχειόν Οικονομικής Ιστορίας*, Τομ. XI, No 1-2.
- Καραγιάννης, Α.Δ. (2001) «Ορισμένα Βασικά Μειονεκτήματα και Αρνητικές Συνέπειες του Δημόσιου Τομέα της Ελληνικής Οικονομίας», *Αρχειού Οικονομικής Ιστορίας*, τομ. XII.
- Kanelloropoulos, C. (1992) "The Underground Economy in Greece: What Official Data Show", *Discussion Papers*, Athens: Center of Planning and Economic Research.
- Karayiannis, A.D. (1994) "Sir James Steuart on the Managed Market" στο D. Reisman (επιμ.) *Economic Thought and Political Theory*, εκδ. Kluwer Academic Publishers.
- Karayiannis, A.D. (1995) "Imperfect Meritocracy and Inefficiency", *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, τομ. 42, No 4.
- Keynes, J.M. (1922) *A Revision of the Treaty*, αναδημ. στο *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Vol. III, London: Macmillan, 1971.
- Keynes, J.M. (1925) *The Economic Consequences of Mr Churchill*, αναδημ. στο *Essays in Persuasion, The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Vol. IX, London: Macmillan, 1972.
- Keynes, J.M. (1931) "Economy", αναδημ. στο *Essays in Persuasion*, στο *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Vol. IX, London: Macmillan, 1972.
- Keynes, J.M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan and Co, Ltd.
- Μπήτρος, Γ. (1994) "Μπορεί η φορολογία να είναι κλοπή;", *Το Βήμα*, 20 Νοεμβρίου 1994.
- Mill, J.S. (1848) *Principles of Political Economy*, 7th έκδ. 1871, Fairfield: A.M.Kelley, 1976.
- Mises, von, L. (1944) *Bureaucracy*, Ελλην. μετφ. Σ. Παπασωτηρίου, Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1988.
- Ξενοφώντας *Απομνημονεύματα*, νεοελ. μετ. Ε. Παντελάκη, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1937-8.

- Ξενοφώντας *Κύρου Ανάβασις*, νεοελ. μετ. Α. Τζαρτζάνου, εκδ. Πάπυρος, Αθήναι, 1975.
- Παυλόπουλος, Π. (1987) *Η Παραοικονομία στην Ελλάδα: Μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση*, Αθήνα: Ι.Ο.Β.Ε.
- Παυλόπουλος, Π. (1989) «Φορολογικό βάρος, μέγεθος δημοσίου τομέα και παραοικονομία: Εμπειρική ανάλυση», στο Γ. Προβόπουλος (επιμ.) *Προτεραιότητες Δημοσιονομικής Πολιτικής*, Αθήνα: Ι.Ο.Β.Ε.
- Πλάτωνας *Νόμοι*, νεοελ. μετ. Κ. Φίλιππα, εκδ. Πάπυρος, Αθήναι, 1964.
- Πλούταρχος, *Ηθικά: Πολιτικά Παραγγέλματα*, νεοελ. μετφ. Θ. Τζαννετάτου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1940.
- Προβόπουλος, Γ. Ζαμπάρας, Θ. (1989) «Προς Ανίχνευση της Αιτιώδους Σχέσης μεταξύ Κρατικών Δαπανών και Φορολογίας», στο Γ. Προβόπουλος (επιμ.) *Προτεραιότητες Δημοσιονομικής Πολιτικής*, Αθήνα: Ι.Ο.Β.Ε.
- Pommerehne, W., Hart, A., Frey, B. (1994) "Tax Morale, Tax Evasion and the Choice of Policy Instruments in Different Political Systems", *Public Finances*, Τομ. 49.
- Ricardo, D. (1817) *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3η εκδ. 1821, επιμ. P. Sraffa. Cambridge: Cambridge University Press, 1951.
- Σπέντζας, Σ. (1982) «Φορολογική Διαφυγή ένα Σύγχρονο Αντικοινωνικό Φαινόμενο», στο *Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Αντ. Ν. Δαμασκηνίδη*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Samuelson, P., Nordhouse, W. (1985) *Economics*, New York: McGraw Hill, 1985.
- Senior, N. (1852) "Four Introductory Lectures on Political Economy", στο N.Senior, *Selected Writings on Economics: A Volume of Pamphlets 1827-1852*, εκδ. A.M. Kelley, New York, 1966.
- Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, επιμ. by R.H. Campbell, A. Skinner, Oxford: At the Clarendon Press, 1976.
- Smithies, A. (1948) "Federal Budgeting and Fiscal Policy", στο Howard Ellis (επιμ.) *A Survey of Contemporary Economics*, Toronto: The Blakiston Company.
- Soldatos, G. (1995) "Why People Tolerate Underground Economy and Tax Evasion?", *Giornale degli Economisti e annali de Economia*, October-December.
- Steuart, J.Sir (1767) *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, (επιμ.) A.Skinner, εκδ. Oliver & Boyd, Τομ. 1,2, 1966.
- Stigler, G. (1975) *The Citizen and State: Essays on Regulation*, εκδ. The University of Chicago Press.
- Υπερείδης, *Κατά Δημοσθένους*, νεοελ. μετφ. Κ. Αραπόπουλου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1958.
- Χουμανίδης, Λ. (1964) «Κράτος, Φόρος, Κόστος Εξαρτήσεως», *Σπουδαί*, τομ. ΙΔ, τευχ. 3.

Δημήτρης Καρμοκόλιας*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ:
ΕΙΔΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΔΩΡΕΑ ΟΡΓΑΝΩΝ

Αφιερώνεται στο Δότη-Ευεργέτη μου, Jeff Nonemaker

Ευχαριστώ την διακεκριμένη συνάδελφο και φίλη,

*Ομότιμο Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πειραιά, Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη,
για την ευγενική πρόσκληση να συμμετάσχω στην έκδοση του ειδικού αυτού τόμου*

Η εμπειρία μου σαν νεφροπαθούς - στο τεχνητό νεφρό πρώτα και μετέπειτα σαν μεταμοσχευμένου - μου έδωσαν πολλές φορές την ευκαιρία να δω πόσο καρποφόρα θα ήταν η εφαρμογή εννοιολογικών και εμπειρικών προσεγγίσεων που παρέχει το ευρύ φάσμα των κοινωνικών επιστημών για την καλύτερη κατανόηση γεγονότων και καταστάσεων που συνδέονται με την διαδρομή αυτής της εμπειρίας αλλά και πέρα από αυτή.

Καθισμένος στο μηχάνημα του τεχνητού νεφρού επί 4 ώρες, τρεις φορές την εβδομάδα, ανάμεσα σε μια δωδεκάδα περίπου ασθενών της ίδιας συνεδρίας, ο συγκεκριμένος ασθενής που έχει μια εκπαίδευση στην κοινωνιολογία ή ψυχολογία, για παράδειγμα, εμπλέκεται στη διαδικασία της **Συμμετοχικής Παρατήρησης** όπου το μεγάλο δυνητικό πλεονέκτημα, *ceteris paribus*, είναι η αυθεντική καταγραφή της συμπεριφοράς, σε σχέση, π.χ., με την διανομή ερωτηματολογίων ή διεκπεραίωση συνεντεύξεων¹. Σε Περιγραφικό

---

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας, University of La Verne.

1. Όπως σε κάθε μοντέλλο έρευνας, έτσι και στη Συμμετοχική Παρατήρηση, υπάρχουν εγγενείς αδυναμίες που μπορούν να μετριασθούν με ορισμένες τεχνικές. Ο όρος «μοντέλλο» χρησιμοποιείται με τη Βεμπεριανή έννοια του όρου για να υπογραμμίσει ότι στις οποιοδήποτε προσεγγίσεις, πειραματικές ή μη, τηρούνται αυστηρά οι επιστημονικοί κανόνες.

*Volume of essays in honour of Professor L. Nicolaou-Smokoviti.
Τιμητικός τόμος Ομότιμης Καθηγήτριας Λ. Νικολάου-Σμοκοβίτη.*

επίπεδο μπορούν να σημειωθούν ομοιομορφίες στις σχέσεις των μελών υπο-ομάδων και μεταξύ τους και με αυτά άλλων υπο-ομάδων με τα οποία υπάρχει συχνή διάδραση, π.χ., ασθενών και νοσηλευτών, ασθενών και ιατρών, συγγενών και ασθενών, κ.λπ. Συνάμα με την Περιγραφή, μπορεί ο Συμμετέχων-Παρατηρητής να προχωρήσει και σε αρχικές «αιτιολογήσεις» των παρατηρήσεών του².

Κινούμενος σε ένα εφικτό επίπεδο ενεργοποίησης, ο ασθενής-παρατηρητής μπορεί να επεκτείνει την προσπάθεια κατανόησης ενός συγκεκριμένου θέματος, όπως π.χ. οι διάφοροι νοητικοί «χειρισμοί» για να ξεπεραστεί το 4ωρο της κάθε συνεδρίας, κάνοντας άτυπες και μικρής σχετικά διάρκειας «συνεντεύξεις» στους άλλους ασθενείς πριν ή/και μετά το 4ωρο³.

Η εστίασή μου στη συγκεκριμένη εργασία γίνεται σε μια σειρά γεγονότων και στη μετέπειτα επιστημονική αλλά και ανθρώπινη επιθυμία αιτιολόγησής τους - έστω σε αρχικό επίπεδο: τον Νοέμβριο του 1997 έκανα επιτυχή μεταμόσχευση νεφρού στο Λαϊκό Νοσοκομείο Αθηνών. Ο δότης μου ήταν ο Ακαδημαϊκός Πρύτανης του Ιδρύματος όπου εργάζομαι. Αμερικανός πολίτης, 52 τότε ετών, σύζυγος και πατέρας δύο παιδιών μετεφηβικής ηλικίας, με 14χρονη, μέχρι τότε, παραμονή στην Ελλάδα.

Η ιστορία αυτή της στατιστικά σπανιότατης προσφοράς οργάνου από μη συγγενή-δότη έγινε γνωστή στο ευρύτερο κοινό τον Ιούνιο του 1998 με ένα τρισέλιδο ρεπορτάζ στο Κυριακάτικο ΒΗΜΑ και, 4 ημέρες αργότερα, ένα 9λεπτο ρεπορτάζ στο βραδινό, κεντρικό δελτίο ειδήσεων του τηλεοπτικού σταθμού ΜΕΓΑ⁴. Αργότερα έγιναν και άλλες, πιο εκτεταμένες αναφορές από τα ΜΜΕ.

Τα επίσημα στατιστικά στοιχεία για τις πτωματικές μεταμοσχεύσεις νεφρών σε όλη την Ελλάδα πριν και μετά την μετάδοση του

- Μπορεί η «αιτιολόγηση» κοινωνικών φαινομένων σε μικρο-επίπεδο ανάλυσης π.χ. συμπλέγματα ρόλων, εκλεκτικών προσλήψεων του περιγύρου, κοινωνικοποίησης στο επάγγελμα του νοσηλευτή κ.λπ. ή σε μακρο-επίπεδο, π.χ. ανάλυση οργανισμών και ιεραρχιών, να αποτελεί ένα επιθυμητό απώτατο σκοπό αλλά το γεγονός παραμένει ότι οι περισσότερες έρευνες στις κοινωνικές επιστήμες έχουν περιγραφικό χαρακτήρα.
- Πριν αρχίσει η αιμοκάθαρση, οι ασθενείς συχνά περιμένουν 10-20 λεπτά μέχρι να ελευθερωθεί το μηχάνημα από τον προηγούμενο ασθενή. Ασθενείς σε παρακειμένα ή απέναντι μηχανήματα συχνά συζητούν μεταξύ τους ενώ πολλοί διατηρούν συχνές τηλεφωνικές επαφές. Αυτά μπορεί να είναι τα διαστήματα και ευκαιρίες όπου είναι δυνατόν να γίνουν ερωτήσεις για το συγκεκριμένο θέμα.
- Τα προσωπικά και οικογενειακά στοιχεία του δότη αναφέρονται γιατί ενδιαφέρει το είδος της πρόσληψης (perception) που έγινε από τους δέκτες του συγκεκριμένου μηνύματος.

γεγονότος από τα δυο ΜΜΕ ήταν αυτές που εμφανίζονται στον παρακάτω πίνακα⁵:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.
Μεταμοσχεύσεις Νεφρού στην Ελλάδα από Πτωματικούς
και Ζώντες Δότες

Έτος	Αριθμός		Δότες/εκατ.	Έτος	Αριθμός		Δότες/εκατ.
	Πτωματ.	Ζώντες			Πτωματ.	Ζώντες	
1985	22	18	0,6	1993	86	55	7,3
1986	20	35	1,3	1994	46	67	4,1
1987	18	48	3,3	1995	42	89	3,4
1988	19	55	3,2	1996	46	60	3,4
1989	35	58	3,1	1997	56	90	3,8
1990	83	64	5,5	1998	87	82	5,8
1991	104	70	6,4	1999	85	69	4,4
1992	92	68	7,5	2000	32	72	2,0

Το ερώτημα ήταν απλό αλλά τεράστιας σημασίας για το πολυδιάστατο θέμα της δωρεάς οργάνων σε μια χώρα που κατατάσσεται πρώτη στις χώρες της Κοινότητας σε θάνατους από τροχαία ατυχήματα και τελευταία στην προσφορά πτωματικών οργάνων: συνέβαλαν και πώς τα ΜΜΕ στην μεταστροφή από τις χαμηλές αναλογίες πτωματικών δωτών την περίοδο 1994-1997, στην ορατά υψηλότερη του 1998, (91,6% αυξημένο έναντι του μέσου όρου των 4 ετών που προηγήθηκαν), ιδιαίτερα εάν το **μεγαλύτερο μέρος των πτωματικών μεταμοσχεύσεων έγινε μετά τον Ιούνιο**; Ήταν θέμα στατιστικής τυχαιότητας, ήταν άλλα τα αίτια, είχαν τα ΜΜΕ καταλυτική επίδραση στο Γνωστικό ή στο Συγκινησιακό ή στο Συμπεριφορικό προσανατολισμό των συγγενών ή επέδρασαν **ενδυναμωτικά** σε πεποιθήσεις που προϋπήρχαν;

Παρόμοια αναζήτηση ερμηνειών θα μπορούσε να γίνει και για **όλα** τα στατιστικά δεδομένα του παραπάνω πίνακα. Πως ερμηνεύονται, π.χ., τα υψηλά σχετικά επίπεδα προσφορά πτωματικών μοσχευμάτων τα χρόνια 1990-1993; Τι συνέβαλε στην αύξησή τους και τι εξηγεί - σε υποθετικό επίπεδο - την πτώση των επόμενων τεσσάρων ετών; Τι παρενέβη;

5. Η στήλη ΔΟΤΕΣ ανά ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΟ αναφέρεται στο Δελτίο Τύπου Πρώτης Πανευρωπαϊκής Αθλητικής Συνάντησης Νεφροπαθών, Οκτώβριος 2000 - εισήγηση Καθηγήτη Αλκιβιάδη Κωστάκη.

Μεθοδολογικά, η εξιστόρηση των αυξομειωτικών τάσεων μπορεί να παραπέμψει στο γνωστό, στους κοινωνικούς ψυχολόγους, **Επιτόπιο, Μη Σχεδιασμένο Πείραμα**, που είναι μια προέκταση του κλασσικού εργαστηριακού πειράματος όπου μία, μη σχεδιασμένη από τον ερευνητή, διακοπή της «ομαλής ροής» πραγμάτων (δημοσίευση ΒΗΜΑΤΟΣ και εκπομπή ΜΕΓΑ) εκλαμβάνεται σαν πειραματικός χειρισμός (experimental manipulation) έναντι μιας σχετιζόμενης εξηρημένης μεταβλητής [αριθμός (πτωματικών) μεταμοσχεύσεων ετήσια]⁶.

Τα data που θα απαιτούσε μια τέτοια μελέτη είναι: στατιστικά στοιχεία για την προτεραία και μετέπειτα κατάσταση του όγκου μεταμοσχεύσεων, αποσυναθροισμένων κατά το δυνατόν, ώστε να δείχνουν τους συσχετισμούς⁷ του αριθμού μεταμοσχεύσεων με παράγοντες όπως το γεωγραφικό διαμέρισμα, χρονική διάρκεια του λήπτη στο τεχνητό νεφρό ή περιτοναϊκή κάθαρση, ηλικία, φύλο, κ.λπ. Τα στοιχεία αυτά εύκολα ή δύσκολα εντοπίζονται στις ετήσιες στατιστικές δημοσιεύσεις των αρμόδιων φορέων.

Το λεπτό σημείο σε τέτοια ερευνητική προσπάθεια βρίσκεται στην ανάγκη εντοπισμού των συγγενών που αποφάσισαν την δωρεά των οργάνων του ανθρώπου τους. Εάν υπήρχε η δυνατότητα επαφής του μικρού σχετικά αριθμού συγγενών (μικρού με την έννοια ότι δεν θα υπήρχε ανάγκη δειγματοληπτικής πράξης), η προσέγγιση θα έπρεπε να γίνει σύμφωνα με τους κανόνες διαδικασίας της συνέντευξης όπου απαιτείται εμπειρία και δεξιότητα⁸.

6. Πολλές δημοσκοπήσεις παίρνουν το χαρακτήρα της πειραματικής μεταμέτρησης (posttest) όταν προσπαθούν να προσδιορίσουν την δημοτικότητα (εξηρημένη μεταβλητή) π.χ., κυβέρνησης ή πολιτικών προσώπων μετά από κάποιο χαρμόσυνο ή δυσάρεστο γεγονός ή σκάνδαλο.
7. Ο στατιστικός συσχετισμός δημιουργεί ή τροφοδοτεί σκέψεις για αιτιότητα της οποίας αποτελεί μια πρώτη προϋπόθεση.
8. Υπάρχει ο όρος Intensive Interviewing που αναφέρεται στις συνεντεύξεις που γίνονται σε δυσπρόσιτες κοινωνικές ομάδες και το θέμα είναι εξαιρετικά ευαίσθητο. Η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα στη μελέτη ομάδων με αποκλίνουσα συμπεριφορά αλλά και άλλων (δυσπρόσιτων) ομάδων όπως οι Νομπελίστες (Harriett Zuckerman) και ομάδες μελλοθανάτων ασθενών (Elizabeth Kubler-Ross). Βλέπε επίσης στην Βιβλιογραφία Paul F. Lazarsfeld, *The Art of Asking Why?*

Η ροή των εξ ορισμού Αδόμητων⁹ αυτών Συνεντεύξεων θα πρέπει να είναι τέτοια ώστε να υπάρχει έγκυρο απαντητικό υλικό που θα φώτιζε ερωτήματα σαν αυτά που προαναφέρθηκαν.

Τέτοιες συνεντεύξεις θα μπορούσαν να επεκταθούν και σε πλήθος άλλων συναφών θεμάτων ανάλογα με τα ενδιαφέροντα του ερευνητή. Τις όποιες ενδείξεις προέκυπταν από τις συνεντεύξεις θα μπορούσε να αντιπαραβάλει κάποιος με άλλα πιθανά αίτια που οδήγησαν στη μεγάλη αύξηση των μεταμοσχεύσεων το 1998 αλλά και προγενέστερα.

Ενδιαφέρον εδώ είναι να αναλογιστεί κανείς ότι η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει ότι, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, οι πληροφοριακές καμπάνιες γνωρίζουν την αποτυχία έστω και όταν δεν υπάρχει ο παραμικρός ψόγος στη δομή και το περιεχόμενο του επικοινωνιακού Μηνύματος καθώς και της επιλογής του Πομπού και της επικοινωνιακής Διαύλου. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να αντιπαραβάλει τα στοιχεία που συνθέτουν την τυπική πληροφοριακή καμπάνια με το ρεπορτάζ του ΒΗΜΑΤΟΣ και του ΜΕΓΑ που είχαν έντονο το προσωπικό στοιχείο δότη-λήπτη-συζύγων, παιδιών και βέβαια είχαν ιδιαίτερη απήχηση σε οικογένειες που έχασαν συγγενείς μετέπειτα.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον θα ήταν να συγκρίνει κανείς, με την λογική της μεθοδολογίας που προαναφέρθηκε, τις επιπτώσεις στις πτωματικές μεταμοσχεύσεις τριών σημαντικών αθλητικών γεγονότων που είχαν ή θα έχουν ευρεία προβολή στις αντίστοιχες χώρες: του Παγκοσμίου Πρωταθλήματος Αθλουμένων Μεταμοσχευμένων στη Βουδαπέστη τον Σεπτέμβριο του 1999, με συμμετοχή 1600 αθλητών από 46 χώρες, του 1ου Πανευρωπαϊκού Πρωταθλήματος στην Αθήνα, 8-15 Οκτωβρίου 2000 και του επόμενου Παγκοσμίου Πρωταθλήματος του 2001 στο Κοβέ της Ιαπωνίας. Η σύγκριση θα περιελάμβανε και το είδος της επικοινωνιακής κάλυψης των αθλητικών εκδηλώσεων στις 3 χώρες αλλά και το εντοπισμό και ανάλυση άλλων παραγόντων όπως οι πολιτισμικές αξίες, οι κείμενες νομικές διατάξεις, κ.λπ.

9. Σε Δομημένες συνεντεύξεις το περιεχόμενο και η σειρά των ερωτήσεων είναι πανομοιότυπη. Στις Αδόμητες απλά υπάρχει ένας Οδηγός των κύριων εννοιών του θέματος ή θεμάτων που επιθυμεί να εστιάσει ο ερευνητής δίνοντας έμφαση κατά την κρίση του. Χρησιμοποιούνται στη διερεύνηση ευαίσθητων θεμάτων και, κατά κανόνα, τα πληθυσμιακά δείγματα είναι μη τυχαία, δηλαδή με αμφίβολη την αντιπροσωπευτικότητά τους έναντι του ευρύτερου πληθυσμού. Οι Δομημένες Συνεντεύξεις χρησιμοποιούνται κατά κανόνα στις συνηθισμένες δημοσκοπήσεις στάσεων και συμπεριφοράς.

ΜΕΡΙΚΑ ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

Στον τομέα των νεφρικών μεταμοσχεύσεων συχνότατη ήταν, κατά την περασμένη δεκαετία, η αναφορά στα «νέα φάρμακα» που, κατά τους ειδήμονες, συνέβαλαν δραστικά στη μείωση των απορρίψεων μοσχευμάτων. Ένα παράδειγμα λοιπόν αφορά στη διαδικασία της διάδοσης και υιοθέτησης νέων φαρμάκων από μια άλφα ιατρική κοινότητα.

Η φόρμουλα Εφεύρεση-Διάδοση-Υιοθέτηση για οποιοδήποτε πολιτισμικό αντικείμενο (τρόποι σκέψης, συμπεριφοράς και υλικά αντικείμενα) αποτελεί για πολύ καιρό τώρα μια κύρια προσέγγιση στο γενικότερο θέμα της Κοινωνικής Αλλαγής¹⁰. Επειδή η εφεύρεση εξ ορισμού περιλαμβάνει κάτι το καινούριο, ο ιδιαίτερος κλάδος στις κοινωνικές επιστήμες είναι γνωστός με τον όρο Innovation Diffusions που καλύπτει το όλο φάσμα της παραπάνω φόρμουλας (Πομπού, Δεκτή, Μηνύματος, Διαύλου, Αποτελεσμάτων).

Η αρχή της θέσπισης του συγκεκριμένου κλάδου ή υποκλάδου (ανάλογα με τις επιστημονικές ταξινομήσεις του καθενός) έγινε με δυο κλασσικές μελέτες την δεκαετία του 1940 και 1950 αντίστοιχα. Η μια αφορούσε στη διαδικασία της διάδοσης και υιοθέτησης υβριδίων καλαμποκιού από αγροτικές κοινότητες της πολιτείας της Αϊόβα των ΗΠΑ. Η δεύτερη με την διάδοση και υιοθέτηση από την σχετιζόμενη ιατρική κοινότητα της Νέας Υόρκης ενός κανούριου «θαυματουργού φαρμάκου»¹¹. Και τα δυο καινούρια ευρήματα υποστηρίχτηκαν από τον επιστημονικό κόσμο. Και τα δυο ήταν αμέσου ενδιαφέροντος στις αντίστοιχες ομάδες.

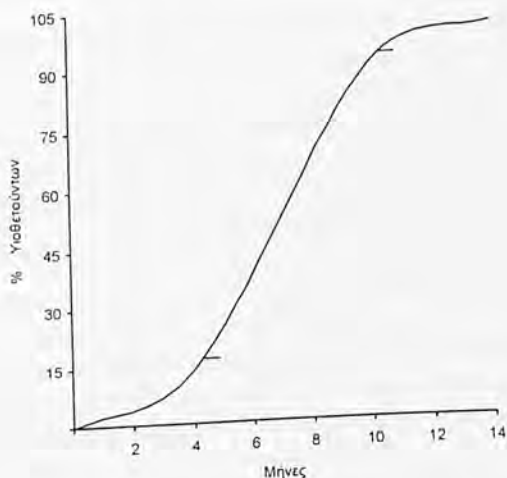
Το σημαντικότερο εύρημα των δυο αυτών μελετών, αλλά και πλήθους άλλων που ακολούθησαν, είναι η Σιγμοειδής ομοιομορφία της διαδικασίας υιοθέτησης, όπως φαίνεται στην παρακάτω καμπύλη:

10. Εμπειρικά, πολλή προσοχή έχει δοθεί στις καταλυτικού τύπου εφευρέσεις και διαδόσεις (catalytic diffusions), όπως, π.χ., η ανακάλυψη της καλλιέργειας, του τροχού, της πυρίτιδας, της τυπογράφησης, των σύγχρονων μεταφορικών μέσων και επικοινωνιών, κ.λπ.

11. Bryce Ryan and Neal Gross "Acceptance and Diffusion of Hybrid Seed Corn in two Iowa Communities", Iowa State College of Agriculture and Mechanic Arts, Bulletin 372, 1950.

James Coleman, Eluhu Katz, Herbert Menzel, Medical Innovation: A Diffusion Study, Bobbs-Merill, 1966.

Το ψευδώνυμο του φαρμάκου ήταν Gammanym που κυκλοφόρησε στο εμπόριο τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 και έτυχε πλήρους αποδοχής σε διάστημα μικρότερο των δυο ετών.

Η ανάγνωση της καμπύλης δείχνει ότι ένα μικρό σχετικά γκρουπ υιοθετεί, π.χ., την καινούργια φαρμακευτική αγωγή, ακολουθούμενο από την πλειονότητα όπου απαιτείται ένα σημαντικά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ενώ η μειοψηφία των «βραδυπορούντων» συμπληρώνει τις τρεις υπο-ομάδες. Το πρώτο γκρουπ των «νεωτεριστών» (innovations) έχει εύλογα εξεταστεί από κοινωνιολογική και ψυχολογική σκοπιά.

Η σιγμοειδής καμπύλη (sigmoid curve) βρίσκει εφαρμογή στις περισσότερες περιπτώσεις πολιτισμικής διάδοσης (cultural diffusion) με αναπόφευκτες αποκλίσεις από την τυπική, σχετικά, μορφή της. Για παράδειγμα, η επαναστατική ανακάλυψη υβριδίων από τον Norman Borlaug (Nobel Ειρήνης, 1970), που έδιναν την δυνατότητα διπλασιασμού της παραγωγής σιτηρών και ρυζιού με την κατάλληλη άρδευση και χρήση λιπασμάτων, παρουσίασε την ακόλουθη εικόνα αύξησης στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις όπου χρησιμοποιήθηκαν:

	200 εκτάρια
1965	
1966	41,000
1967	4,047,000
1968	16.660,000
1969	31,319,000
1970	43,914,000

Τα στοιχεία είναι παρμένα από το προφητικό, πρώτο βιβλίο του Lester R. Brown, World Without Borders; Vintage, 1972, p.93. Η

καμπύλη εδώ τείνει να γίνει έντονα εκθετική με ευδιάκριτο πάντα το σιγμοειδές σχήμα.

Πρόσθετοι παράγοντες που καθορίζουν τον ρυθμό αποδοχής-χρήσης μιας καινούριας πρακτικής ή προϊόντος είναι οι ακόλουθοι: η πρόσληψη ότι υπερτερούν σε σύγκριση με την προηγούμενη τακτική ή προϊόν, η συμβιβασιμότητα με τους υπάρχοντες αξιολογικούς προσανατολισμούς¹², η πολυπλοκότητα ή μη της χρήσης¹³, η δοκιμαστικότητα και διαιρεσιμότητα της πρακτικής και η παρατηρησιμότητα των αποτελεσμάτων¹⁴.

Εφαρμογές των εννοιολογήσεων που αναφέρθηκαν και συνάμα των απαιτούμενων μεθόδων εμπειρικής παρατήρησης είναι δυνατές προφανώς όχι μόνο στα «καινούρια ανοσολογικά φάρμακα» αλλά και σε κάθε είδους τεχνολογικό εξοπλισμό και συναφείς ιατρικές πρακτικές. Σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία πρέπει να θεωρείται αυτονόητη η διαφορά στις δυο ταχύτητες: στον εκθετικό ρυθμό ανάπτυξης των καινούριων τεχνολογιών (πληροφορική, π.χ.) και το βραδύτερο έως βραδύτατο ρυθμό υιοθέτησης και κατανόησης των επιδράσεών τους.

Ο όρος Culture Lag (Πολιτισμική Υστέρηση) είχε χρησιμοποιηθεί πριν από περισσότερο από 50 χρόνια από τον F. William Ogburn για να αναφερθεί στο γενικότερο φαινόμενο της ασύμμετρης ανάπτυξης δυο ή περισσότερων πολιτισμικών στοιχείων. Εύγλωττο παράδειγμα είναι η εκθετικής μορφής αύξηση στον αριθμό ΙΧ αυτοκινήτων στην Ελλάδα από το 1960 και η «υστέρηση» σε χώρους στάθμευσης, οδικές αρτηρίες αλλά και κυκλοφοριακή αγωγή!

Σε οποιοδήποτε ερώτημα που αφορά στη μελέτη και μέτρηση στάσεων, αξιολογικών προσανατολισμών και συμπεριφοράς μεγάλων πληθυσμών και ιδιαίτερα όταν είναι διάσπαρτοι σε ένα γεωγραφικό χώρο, η **Δειγματοληπτική Επισκόπηση (Sample Survey)** είναι απαραίτητο εμπειρικό εργαλείο. Εξ ορισμού απαιτεί την εξαγωγή

12. Το αντισυλληπτικό χάπι ήταν ασυμβίβαστο με τις αξίες μεγάλου μέρους του πληθυσμού της καθολικής Λατινικής Αμερικής, μέχρις ότου το Βατικανό ανάψει το πράσινο φως.

13. Απλούστατες μέθοδοι αντισύλληψης αποδείχθηκαν επανειλημμένα δυσνόητες σε σειρά από πληροφοριακές καμπάνιες στις Ινδίες από ομάδες ειδημόνων διεθνών οργανισμών.

14. Πάλι στις Ινδίες όπου υπάρχει το οξύ πρόβλημα του συμπλεγματος Υπερπληθυσμός-Πενία-Λιμός, μέχρι και το 50% των αγροτικών δεσείμων χάνεται από τα τρωκτικά. Η καταπολέμησή τους με φάρμακα που συνέστησαν επιτόπια οι διάφοροι διεθνείς οργανισμοί δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα διότι η επίδραση των φαρμάκων ήταν τέτοια που έκαναν τα τρωκτικά να φοβούν μέσα σε υπόγειες φωλιές, μηδενίζοντας έτσι την δυνατότητα παρατηρησιμότητας της αποτελεσματικότητας των φαρμάκων.

αντιπροσωπευτικού δείγματος¹⁵ του εξεταστέου πληθυσμού, την συλλογή των δεδομένων με ερωτηματολόγια ή συνεντεύξεις και την ποσοτική ή ποιοτική ανάλυση και ερμηνεία των συλλεγέντων στοιχείων. Είναι δαπανηρό έως δαπανηρότατο μοντέλλο καθώς απαιτεί συντονισμό ανάμεσα σε πολλές δεξιότητες και επίσης όταν το μέγεθος του δείγματος είναι μεγάλο¹⁶, τα εξεταζόμενα θέματα είναι πολλά και η επισκόπηση παίρνει μακρύ, διαχρονικό χαρακτήρα (longitudinal).

Πολλές επιδημιολογικές και διαιτολογικού περιεχομένου έρευνες έχουν κάνει χρήση της ΔΕ - ενός μοντέλλου που είδε την αρχή της ανάπτυξης των επιμέρους διαδικασιών του στην Ψυχολογία και Ανθρωπολογία (τεχνική Συνεντεύξεων), στην Αγροτική Οικονομία (Δειγματοληψία) και στην Κοινωνιολογία και Ψυχολογία πάλι (Κλίμακες μέτρησης).

Το απαγορευτικό της δαπανηρότητας της ΔΕ, όταν αναφέρεται σε μεγάλους πληθυσμούς, δεν θα πρέπει να αποκλείει, π.χ., σε επίπεδο φοιτητικής άσκησης ή και σε επίπεδο ειδικευμένου επιστήμονα, να υλοποιηθεί επισκόπηση μικρού βεληνεκού με σχετικά μικρό κόστος. Για παράδειγμα: καθορισμό 2-4 κέντρων τεχνητού νεφρού στην περιφέρεια Αθηνών, σαν ενότητας ανάλυσης που προσεγγίζει την αντιπροσωπευτικότητα του συνόλου της πρωτεύουσας τουλάχιστον, και συνεντεύξεις με όλους τους αιμοκαθαιρομένους εκεί ή δείγματος αυτών σε συγκεκριμένο θέμα διερεύνησης. Παραδείγματα θεμάτων διερεύνησης: ψυχολογική και κοινωνική προσαρμοστικότητα (εξελικτικά) του αιμοκαθαίρομένου, αλλαγές στις σχέσεις του στον οικογενειακό, επαγγελματικό και κοινωνικό περίγυρο, διαφορές στην αίσθηση στέρησης, στην προσδοκία ή μη αποθεραπείας, στο χειρισμό του μακρού (ή μακρότατου η «ατελείωτου» - από σκοπιάς αιμοκαθαίρομένου) χρόνου κάθε συνεδρίας, την φιλοσοφία της συμμόρφωσης ή απόκλισης από τις ιατρικές οδηγίες διατροφής και διαβίωσης, κ.λπ.

Το ίδιο θα μπορούσε να γίνει και σε συγκεκριμένη υπο-ομάδα γιατρών, π.χ., Εσωτερικών Βοηθών Ιατρών ή Νοσηλευτικού Προ-

15. Μερικές φορές επιθυμητό είναι ένα μη αντιπροσωπευτικό δείγμα, π.χ., ομάδα ιατρών εστιάζει στις 10 χειρότερες περιπτώσεις συμπτωμάτων ασθενείας.

16. Χρησιμοποιώντας συνδυασμό δειγματοληψιών (επί Πολλών Βαθμίδων και Αναλογικών - Cluster & Quota) τα Ινστιτούτα σφυγμομέτρησης κοινής γνώμης στις ΗΠΑ και άλλου καταφέρνουν να προβλέψουν προεδρικά αποτελέσματα με συνολικό πληθυσμό δειγμάτων που δεν ξεπερνά τις 2,500-3,000 άτομα.

Η χρήση της μιας ή της άλλης δειγματοληπτικής τεχνικής - από ένα ευρύ σύνολο που ανήκει στις δυο πλατειές κατηγορίες δειγμάτων Πιθανότητας και Μη Πιθανότητας - καθορίζεται από την συγκεκριμένη διατύπωση της έρευνας.

σωπικού σε θέματα που θα ήταν ενδιαφέροντα για τους ίδιους - γεγονός που θα αποτελούσε ένα εχέγγυο για την εξετασιμότητα του θέματος ή θεμάτων¹⁷.

Σχεδόν σε κάθε ερευνητική προσπάθεια, εκτός από τις εντελώς ανιστορικές, θα γίνει χρήση **Προϋπάρχοντος Υλικού Δεδομένων** είτε σαν κύρια είτε σαν δευτερεύουσα μεθοδολογική, δευτερογενούς φύσης, προσέγγιση. Τα υπό εξέταση ντοκουμέντα χωρίζονται σε δυο πλατειές κατηγορίες: Στατιστικά αθροιστικής φύσης και Ποιοτικά. Κύρια πηγή για τα πρώτα είναι η ετήσια Εθνική Στατιστική Επετηρίδα του κάθε κράτους αλλά και κατ' έτος επίσης δημοσιευόμενα στατιστικά στοιχεία δημοσίων και ιδιωτικών φορέων. Στη διαπολιτιστική έρευνα γίνεται συχνή χρήση της Διεθνούς Στατιστικής Επετηρίδας που εκδίδει ετήσια ο ΟΗΕ όπου σύντομα, σχετικά, μπορεί να πάρει κάποιος συγκριτική εικόνα από μεγάλο έως το σύνολο του αριθμού των χωρών-μελών.

Οι κοινωνικοί επιστήμονες πάντα έδειχναν ενδιαφέρον για την ιατρική περίθαλψη που εκλαμβάνουν σαν βασικό δείκτη Ποιότητας Ζωής. Κατά συνεπεία, στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται σε Νοσηρότητα Πληθυσμού (ασθένεια ανά 100,000 πληθυσμού) αριθμός γιατρών, νοσοκομειακών κλινών, πρόσβαση σε κέντρα περίθαλψης και τα παρόμοια, πρόδηλα εκφράζονται με τέτοιου είδους στοιχεία.

17. Δεν παραγνωρίζεται το γεγονός των δυσκολιών πρόσβασης σε τέτοιους χώρους ούτε η ενδεχόμενη δυσκολία στη δημιουργία rapport στη συνέντευξη με τον ασθενή ή άλλο συμμετέχοντα στην έρευνα. Υπογραμμίζεται πάντως ότι υψηλής επιστημονικής στάθμης μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί σε εξαιρετικά ευαίσθητα θέματα, π.χ. των Μακρών και Εντατικών Συνεντεύξεων (Intensive Interviewing) της Kubler-Ross με μελλοθανάτους ασθενείς (terminal patients) που προαναφέρθηκε, του David Sudnow που, προσποιούμενος τον Εσωτερικό Βοηθό-Ιατρό, έκανε Συμμετοχική Παρατήρηση σε δυο νοσοκομεία των ΗΠΑ επί 9 και 5 μήνες αντίστοιχα εστιάζοντας στην κοινωνική οργάνωση της διαδικασίας του αποθνήσκειν ή του ψυχιάτρου και καθηγητή του Stanford, David Rosenhan, που προσποιήθηκε τον ψυχασθενή, με 7 άλλους συνεργάτες, για να επιτύχει πρόσβαση σε 12 ψυχιατρικά ιδρύματα, όπου έκαναν Συμμετοχική Παρατήρηση από 7-52 ημέρες στο καθένα, για να καταδείξουν (στο τέλος της δεκαετίας του '60 - αρχές '70) την ανεπαρκέστατη διάγνωση της σχιζοφρένειας από τους «ειδικούς». Τέλος, σε μια άλλη πτυχή της ανθρώπινης εμπειρίας, η κλασική στο είδος της Δειγματοληπτική Επισκόπηση 12.000 ατόμων του καθηγητή Ζωολογίας (!) στο Πανεπιστήμιο της Ιντιάνα, Alfred Kinsey (τέλη της δεκαετίας του 1930 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940) στο όλο φάσμα της σεξουαλικής συμπεριφοράς με επαναστατικά ευρήματα στον τομέα της μη αποδεκτής, τότε, σεξουαλικής συμπεριφοράς για τον μέσο Αμερικανό αστό είναι ένα άλλο ακόμη παράδειγμα της πραγματοποίησης του «αδύνατου». Σημειώνεται ότι τα προφανή ηθικά θέματα δεν είναι δυνατό να θιγούν σ' αυτή την εργασία.

Όπως σε όλες, υποθέτω, τις νόσους, έτσι και στη διερεύνηση των νεοπλασιών, ένα μεγάλο μέρος της έρευνας, ιδιαίτερα στα πρώτα στάδια της επιστημονικής προσπάθειας, ήταν απαραίτητοι οι στατιστικοί συσχετισμοί μεταξύ συχνότητας της νόσου και διαφόρων μεταβλητών όπως η ηλικία, φύλο, τόπος διαμονής, φυλετική ομάδα, χρήση νικοτίνης, κ.λπ. Τουλάχιστον το ένα σκέλος του συσχετισμού θα απαιτούσε συναθροιστικά στατιστικά στοιχεία.

Το φάσμα των Μη Στατιστικών Ντοκουμέντων είναι πολύ μακρύ και ενδεικτικά μόνο θα αναφερθούν τα βιβλία, άρθρα, αρχεία, εφημερίδες, audio και video-κασέτες, επιστολές, νόμοι, φιλμ, κ.λπ.¹⁸

Οτιδήποτε ανάγεται στο απώτερο παρελθόν, αναγκαστικά την χρήση τέτοιου είδους πηγών. Για παράδειγμα, η μελέτη της **Ιστορίας** των κλάδων της Ιατρικής, κάθετα και οριζόντια, δηλαδή χρονολογικά και διαπολιτιστικά ή διακρατικά. Έπειτα, η ιστορική εξέλιξη και η ανάλυση της μεταστροφής της πρόσληψης ορισμένων κοινωνικών φαινομένων σαν εκδηλώσεις Αποκλίνουσας Συμπεριφοράς πρώτα, Παθολογίας μετά και, τέλος, σαν συμπεριφοράς που απλά διαφέρει από τον στατιστικό τύπο ή νόρμα. Παράδειγμα, η ομοφυλοφιλία: *from Badness to Sickness to Lifestyle*. Ένας τίτλος-πρόσκληση για έρευνα με σωρό τα ερωτήματα, όπου η ακριβής διατύπωση θα καθορίσει και το ανάλογο μοντέλλο προσέγγισης. Παρόμοιες μεταστροφές, η κάθε μια με τις ιδιαιτερότητές της, έχουν μελετηθεί και καταγραφεί και με την νόσο του Χάνσεν, τον αλκοολισμό, τις νοητικές διαταραχές, την παιδική παραπρωματικότητα, την χρήση οπιοειδών και παραισθησιογόνων, διαφόρων μορφών εγκληματικότητας, κ.λπ.¹⁹

Τέλος, η **Ανάλυση Περιεχομένου** (Content Analysis) αποτελεί την λιγότερο γνωστή, ίσως, μέθοδο ανάλυσης επικοινωνιακού περιεχομένου όπου το μέλημα είναι ο εντοπισμός συγκεκριμένων Themes²⁰ τα οποία εξ ορισμού ποσοτικοποιούνται. Για παράδειγμα, τα θέματα (με την ειδική έννοια του όρου) Αποϊδρυματοποίησης, Δωρεά Οργάνων, Οικογενειακός Γιατρός, Κρατικό Σύστημα Υγείας, Υγιεινή Διατροφή, Σωματική Άσκηση και τα παρόμοια μπροούν να εντοπιστούν και να καταμετρηθεί η συχνότης τους (frequency) σε σύνολο ή

18. Τα περιθώρια ενός άρθρου δεν επιτρέπουν αναφορές στο καίριο θέμα της Εγκυρότητας του συγκεκριμένου ντοκουμέντου. Προκύπτει, από τα λίγα που αναφέρθηκαν, ότι αυτή η κατηγορία ντοκουμέντων μπορεί να χωριστεί σε Γραπτά, Γραφικά και Προφορικά. Άλλες διακρίσεις γίνονται μεταξύ Δημόσιων και Ιδιωτικών, Επισήμων και Μη, Πρωτογενών και Δευτερογενών, κ.λπ.

19. Peter Conrad & Joseph Schneider, *Deviance and Medicalizations: From Badness to Sickness*; Mosby, 1980.

20. Εδώ αναγκαστικά θα χρησιμοποιηθεί ο αγγλικός όρος για να διαχωριστεί η έννοια του theme από την γενικότερη έννοια της λέξης «θέμα» ή Αντικείμενο εξέτασης.

δείγμα ιατρικών περιοδικών ή περιοδικών μαζικής κυκλοφορίας ή εφημερίδων, ανάλογα με τους σκοπούς της έρευνας, για να καταγραφούν οι προεξέχουσες τάσεις, θετικές ή αρνητικές, σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο.

Η Ανάλυση Περιεχομένου αποτελεί μια ειδική υποκατηγορία της Ανάλυσης Προϋπάρχοντος Υλικού. Συχνά αναφέρεται και σαν «Ποσοτική μέθοδος ανάλυσης Ποιοτικού Υλικού». Είναι δευτερογενής μέθοδος ανάλυσης, εφόσον το υλικό που εξετάζεται έχει συλλεγεί ή γραφεί από άλλους.

Το επικοινωνιακό περιεχόμενο μπορεί να αναζητηθεί, εάν υπάρχει, και σε μαγνητοφωνημένο ή βιντεοσκοπημένο υλικό, από, π.χ. συνεντεύξεις γιατρών, ασθενών ή ενός γενικότερου πληθυσμού. Το μέλημα του ερευνητή είναι να συλλάβει τις πλέον δηλωτικές του φαινομένου Θεματικές Κατηγορίες όπου θα κατανειμίει τις Θεματικές Συχνότητες. Η μετέπειτα στατιστική ανάλυση των Συχνοτήτων προϋποθέτει ότι έχει σκεφτεί καλά ο ερευνητής τι θα εκλάβει σαν ενότητα μέτρησης.

Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι υποθετικό και θα μπορούσε να πάρει την μορφή διαπολιτιστικής ή/και διαχρονικής σύγκρισης. Αφορά στο πολυδιάστατο θέμα της Κλωνοποίησης Οργάνων²¹. Θα ήθελε ο ερευνητής να διαπιστώσει την συχνότητα των θετικών ή αρνητικών αναφορών στο ιατρικό ή/και ηθικό μέρος από, π.χ. τον ιατρικό κόσμο, όπως αυτό εμφανίζεται στα πρακτικά ιατρικών συνεδρίων.

Ο ερευνητής θα πρέπει να αιτιολογήσει την επιλογή των συγκεκριμένων συνεδρίων, το ίδιο και για την χρονική περίοδο ή περιόδους που επέλεξε, και εάν η τελευταία είναι μακρά, θα πρέπει να αιτιολογήσει και το είδος του δείγματος καθώς και την αναλυτέα ενότητα. Δηλαδή, θα εκλάβει **το κάθε συνέδριο** σαν μονάδα μέτρησης θετικής ή αρνητικής στάσης στην Κλωνοποίηση Οργάνων ή τις **μεμονωμένες αναφορές**, όπως αυτές εμφανίζονται στα πρακτικά; Πρώτιστα, βέβαια, πρέπει να ορίσει με ακρίβεια τι μετράται σαν Θετική, Αρνητική ή Αμφίρροπη αναφορά ώστε να υπάρχει αξιοπιστία μέτρησης (data reliability).

Παρακάμπτοντας πολλά σημαντικά θέματα τρόπου σκέψης και του μεθοδολογικού *modus operandi*, μέρος των ευρημάτων θα καταχωρηθεί στο βωβό πίνακα²² που, επαναλαμβάνεται, μπορεί να πάρει διαπολιτιστικό χαρακτήρα η/και την μορφή των Πριν και Μετά κατανομών, εάν μεσολαβούσε κάποιο σχετιζόμενο, σημαντικό γε-

21. Ευχαριστώ τον Χ. Σταθάκη, Διευθυντή Κλινικής Τεχνητού Νεφρού του Λαϊκού Νοσοκομείου Αθηνών, για την επωφελή για μένα σχετική συζήτηση.

22. Που δεν έχει στοιχεία παρά μόνο τις σχετικές παραμέτρους.

γονός που, θα υπέθετε κανείς, έδωσε ώθηση προς την Θετική ή Αρνητική κατεύθυνση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Στάση ιατρών στην κλωνοποίηση οργάνων διαχρονικά όπως εμφανίζεται σε Πρακτικά Συνεδρίων²³

ΣΤΑΣΗ	1997		1998		1999		2000		Υπο-Σύνολα
	Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α								
	N=		N=		N=		N=		
Θετική	%	( )	%	( )	%	( )	%	( )	=
Αμφίρροπη	%	( )	%	( )	%	( )	%	( )	=
Αρνητική	%	( )	%	( )	%	( )	%	( )	=

Η Ανάλυση Περιεχομένου μπορεί να κάνει και διακρίσεις Βαθμού ή Έντασης στο Θεματολογικό Περιεχόμενο. Σε τέτοια περίπτωση, η καταγραφή των θεματικών συχνοτήτων κατανέμεται σε κατηγορίες που αποτελούν μια Κατά Τάξη (Ordinal) Κλίμακα, π.χ., Υψηλού, Μέσου, Χαμηλού βαθμού Αντίρρηση για την Κλωνοποίηση ή το αντίθετο.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κάθε ευρύτερη κοινωνική αλλαγή σε στάση και συμπεριφορά αλλά και σε τεχνικό εξοπλισμό αρχίζει από την συνειδητοποίηση της ύπαρξης προβλήματος ή προβλημάτων.

Η περιληπτική και ενδεικτική παρουσίαση μερικών θεσοπισμένων εμπειρικών μεθόδων - επαγωγικών και απαγωγικών - των κοινωνικών επιστημών είχε σαν σκοπό να καταδείξει ότι προσφέρονται για την καλύτερη κατανόηση πολύπλευρων θεμάτων που αφορούν σε θέματα ιατρικού ενδιαφέροντος.

Μερικές από τις μεθόδους είναι σχετικά ανέξοδες και θα μπορούσαν δυνητικά²⁴ να έχουν κάποιο πρακτικό όφελος²⁵ για την

23. Ο πίνακας είναι ενδεικτικός και έτσι λείπουν στοιχεία που κανονικά θα ήταν μέρος του τίτλου του.
24. Η λέξη χρησιμοποιείται ενσυνείδητα πλεοναστικά για να υπογραμμίσει την διαφορά (συχνά το αγεφύρωτο χάσμα) μεταξύ ιδεατού και πραγματικότητας στην έρευνα.
25. Εναρμονισμένη πλήρως στο πνεύμα του κορυφαίου κλασσικού κοινωνιολόγου, Emile Durkheim: «δεν αξίζει να κάνει κανείς κοινωνιολογική έρευνα αν δεν εξυπηρετείται κάποιος κοινωνικός σκοπός» (De la Division du Travail Social - αρχική έκδοση το 1893).

καλύτερη αντιμετώπιση των ειδικών (στην κυριολεξία) αναγκών των ασθενών, της κατανόησης του όλου συμπλέγματος των σχέσεων των εμπλεκόμενων στο νοσοκομειακό-ιατρικό πλαίσιο αλλά και κάθε κοινωνικού φαινομένου, άσχετου, *prima facie*, με τα ιατρικά ενδιαφέροντα αλλά στην πραγματικότητα άμεσα ή έμμεσα συνδεόμενου.

Οι ερευνητικές δυνατότητες των κοινωνικών επιστημών έχουν ασφαλώς τα όριά τους. Ανάμεσα στα όρια αυτά και το λίγο ή τίποτα υπάρχει πάρα πολύς χώρος και για Προσανατολισμό και για Περιγραφή και για Αιτιολόγηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Babbie, Earl, *The Practice of Social Research*, 9th, ed.; Wadsworth, 2001.
- Ben-David, Joseph, *Fundamental Research and the Universities*; OECD, Paris, 1968.
- Δελτίο Τύπου 1ης Πανευρωπαϊκής Αθλητικής Συνάντησης Νεφροπαθών, Οκτώβριος 2000. Εισήγηση Καθηγ. Αλκιβιάδη Κωστάκη.
- Klapper, Joseph, *The Effects of Mass Communicaitons*; Free Press, 1960.
- Lazarsfeld, Paul F. "The Art of Asking Why: Three Principles Underlying the Formulation of Questionnaires". Στο βιβλίο του Lazarsfeld *Qualitative Analysis*; Allyn & Bacon, 1972.
- Matcha, Duane, *Medical Sociology: A Comparative Perspective*; Allyn & Bacon, 1999.
- Rosenhan, David, "On Being Sane in Insane Places"; *Science*, Vol. 179 (1973), pp. 250-258.
- Schramm, Wilbur, *The Beginnings of Communication in America*; Edited by Steven Chaffee & Everett Rogers; Sage, 1997.
- Sudnow, David, *Passing On: The Social Organization of Dying*; Prentice Hall, 1967.

Νικόλαος Κατριβέσης*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η περίπτωση των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα έχει εξελιχθεί σε χώρα υποδοχής ατόμων διαφόρων εθνικοτήτων καθώς και ατόμων ελληνικής καταγωγής, όπως των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Η κινητικότητα αυτή, προκαλεί σημαντικές αλλαγές στο συνολικό σύστημα των κοινωνικών θέσεων, στα κριτήρια συμβολικής αξιολόγησης και διάκρισης, καθώς και στους τρόπους πολιτικής επικοινωνίας.

Το κύριο ζητούμενο είναι η διερεύνηση των διαδικασιών, οι οποίες καθορίζουν τη συγκρότηση της νέας κοινωνικής ταυτότητας των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Η ανάλυση αυτών των διαδικασιών θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε τις κοινωνικές προϋποθέσεις της δυναμικής συνάρθρωσης των κοινωνικών δεδομένων με τις στρατηγικές ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία. Οι κοινωνικές προϋποθέσεις συγκρότησης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων είναι αποτέλεσμα σύζευξης των παλιών και των νέων παραστάσεων, των υλικών συμφερόντων, των κοινωνικών αναδιατάξεων στον καταμερισμό της εργασίας και των σχέσεων δύναμης.

Η επίκληση από τους Πόντιους της ελληνικής τους καταγωγής αποτελεί στρατηγική επιλογή με συγκεκριμένους στόχους που σχετίζονται με τις επιβιωτικές λογικές ένταξής τους στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Οι στρατηγικές που αναπτύσσουν για την προβολή της ταυτότητάς τους αντιστοιχούν στους κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς που θίγουν την ομάδα τους, σκιαγρα-

---

* Αναπληρωτής Καθ/της Παν/μίου Μακεδονίας.

φώντας παράλληλα επιδιώξεις τους οι οποίες εκφράζονται μέσω των δικτύων υποστήριξης που διαθέτουν.

Οι στρατηγικές των Ποντίων για την ταυτότητά τους έχουν στόχο τη διαφοροποίηση τους από τους ξένους μετανάστες, την απόκτηση νέου κοινωνικο-επαγγελματικού έθους, την εξασφάλιση ίσης μεταχείρισης από το ελληνικό κράτος και τέλος τη συμβολική τους καταξίωση στα μάτια των γηγενών. Επομένως, η διερεύνηση των στρατηγικών τους προϋποθέτει την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και της συνάρθρωσης των κοινωνικο-οικονομικών και των συμβολικών παραστάσεων που ορίζουν την κοινωνική κατάταξή τους στον καταμερισμό της εργασίας.

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

α) Η προσέγγιση της συμβολικής αλληλεπίδρασης

Η έννοια της ταυτότητας εμφανίζεται σε διάφορα ρεύματα σκέψης, που ενδιαφέρονται για το κοινωνικό υποκείμενο και την εικόνα του εαυτού, και τυγχάνει ιδιαίτερης επεξεργασίας από την κοινωνιολογία, την κοινωνική ψυχολογία και την ανθρωπολογία.

Ορισμένοι ερευνητές μελέτησαν τον εαυτό σαν μια ολότητα, που βρίσκεται όμως σε στενή σχέση με τις κοινωνικές διαδικασίες. Σύμφωνα με τον Mead, το υποκείμενο αποδέχεται τον εαυτό, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί μέσα στην κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει. Δηλαδή, το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό, από τη στιγμή που αυτοθεωρείται ως «αντικείμενο», υιοθετώντας την εικόνα που έχουν οι άλλοι γι' αυτόν το ίδιο: «Το εαυτό, αφού αποτελεί αντικείμενο γι αυτό το ίδιο, είναι ουσιαστικά μια κοινωνική δομή, η οποία γεννιέται μέσα στην κοινωνική εμπειρία»¹. Έτσι, η ταυτότητα του εαυτού κατασκευάζεται προοδευτικά διαμέσου της κοινωνικής αλληλεπίδρασης: «...(η ταυτότητα) αναπτύσσεται σ' ένα συγκεκριμένο άτομο ως αποτέλεσμα των σχέσεων που αυτό διατηρεί με το σύνολο των κοινωνικών διαδικασιών καθώς και με τα άτομα που εμπλέκονται σ' αυτές τις διαδικασίες»². Επομένως, με τη διαδικασία της κοινωνικής επικοινωνίας παράγονται οι διάφορες πλευρές του εαυτού, που αντανακλούν τις ποικίλες μορφές αυτής ακριβώς της διαδικασίας.

Η παραπάνω θέση του Mead αγνοεί τις θεσμικές προϋποθέσεις αναγνώρισης της ατομικής ταυτότητας που μάλιστα απαιτούν την κρατική νομιμοποίηση.

Άλλες προσεγγίσεις συγκροτούν τις έννοιες της παράστασης του εαυτού και της ταυτότητας βάσει της θεωρίας των ρόλων.

Μελετώντας τους παράγοντες που επιτρέπουν σ' ένα υποκείμενο να αφομοιώσει ένα ορισμένο ρόλο, ο Goffman τονίζει τη σημασία του συμβολικού προσωπείου, στοιχείου αναγκαίου για την αποδοχή του υποκειμένου από τους Άλλους. Αυτό σημαίνει ότι οι διάφορες ταυτότητες που διαθέτουν τα δρώντα υποκείμενα δεν είναι παρά προσωπεία ρόλων, με τη θεατρική σημασία του όρου³.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, αναγνωρίζεται η σχετικότητα των κανόνων και η αστάθεια των ταυτοτήτων. Όμως, εξετάζοντας την ταυτότητα των «στιγματισμένων» ο Goffman τονίζει την ικανότητα των δρώντων υποκειμένων να συνειδητοποιούν το ρόλο που παίζουν, πράγμα που δημιουργεί μια σχετική απόσταση ανάμεσα στον εαυτό και την ταυτότητα. Η άποψη αυτή βέβαια, προϋποθέτει μια απόσταση ανάμεσα στον εαυτό και στις διάφορες ταυτότητες που αφομοιώνει και προβάλλει το κοινωνικό υποκείμενο στη διάρκεια της ζωής του.

Η ουσιοκρατική αυτή θέση του Goffman, συναντά τον κοινωνικό κοστρουκτιβισμό του J.P. Sartre, όπου η ταυτότητα του κάθε ατόμου ή της κάθε ομάδας επιβάλλεται από τους Άλλους. Δηλαδή, ο Άλλος είναι παρών σε όλες τις εκφάνσεις της συνειδησης του εαυτού, συνεπώς το κάθε υποκείμενο υπάρχει διαμέσου του «βλέμματος» του Άλλου: «Αρκεί να με κοιτάξει ο Άλλος για να συνειδητοποιήσω αυτό που είμαι»⁴. Η εικόνα του εαυτού στο βλέμμα του Άλλου δεν είναι μια «εξωτερική» παράσταση, αλλά μια εικόνα αφομοιωμένη και αναγνωρισμένη ως προσωπική.

Μια τέτοια σύλληψη δεν πρέπει εν τούτοις να αγνοεί ότι η ταυτότητα δε διαμορφώνεται μόνο κάτω από την επίδραση του «βλέμματος» του Άλλου, αλλά και από τη διαλεκτική κίνηση εσωτερικοποίησης και αμφισβήτησης των καταστάσεων αλληλεπίδρασης, που προσδιορίζουν τις σχετικοποιημένες θέσεις του ενός από τον άλλον. Έτσι, η εθνική ταυτότητα π.χ. αποκτά σημασία σε σχέση με κάποιο υποκείμενο ξένης εθνικότητας και το συμβολικό νόημά της προσδιορίζεται από τη σχέση δύναμης που υπάρχει μεταξύ των υποκειμένων.

Συνεπώς, στη θεωρία της ταυτότητας που προτείνεται από τη «συμβολική αλληλεπίδραση» απουσιάζει η δυναμική προοπτική των στρατηγικών και τα κοινωνικά υποκείμενα φαίνονται να υποτάσσονται στους Άλλους. Ο Mead, όπως και ο Goffman, επικεντρώνουν την προσοχή τους στο παιχνίδι των διαπροσωπικών σχέσεων- μέσα στις οποίες τα υποκείμενα ανταλλάσσουν σύμβολα και εικόνες- και αφήνουν στη σκιά σημαντικές πλευρές της κοινωνικής, οικονομικής και θεσμικής εμπειρίας των υποκειμένων.

β) Αλληλεξαρτήσεις και δομικές προσεγγίσεις

Ο Levi-Strauss, μελετώντας τις αρχαϊκές κοινωνίες διαπίστωσε την ανυπαρξία μιας αναγνωρισμένης και καθαρής ταυτότητας. Ανάλογα με τα πολιτισμικά πρότυπα, η ατομικότητα είναι διασπασμένη σε πολλά στοιχεία, που η σύνθεση τους είναι προβληματική. Έτσι, η ταυτότητα φαίνεται περισσότερο ως ασταθής διαδικασία συναρμολόγησης παρά ως αμετάβλητη ουσία. Η ταυτότητα είναι: «...μια πλασματική εστία στην οποία είναι απαραίτητο ν' αναφερθούμε για να μπορέσουμε να εξηγήσουμε ένα ορισμένο αριθμό πραγμάτων»⁵. Η αποκάλυψη των κρυμμένων δομών, που συγκροτούν την ταυτότητα στη σχεσιακή μορφή της, αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση της διαμόρφωσης της μέσα στα πλαίσια της σύγκρουσης και της συνένωσης με τους Άλλους. Επομένως, για το συγγραφέα, αυτό που προέχει είναι η κατασκευή της ταυτότητας και όχι η αναζήτηση της ως στοιχείου αυτονομίας και δεδομένου.

Κάτω από αυτή την οπτική, είναι δύσκολη η διατύπωση του προβλήματος επειδή είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί: «...τι είναι αυτό που κάνει το άτομο να συνειδητοποιεί, ότι υπάρχει ως πρόσωπο, που ασκεί ορισμένους ρόλους και έχει συγκεκριμένα καθήκοντα τα οποία το κάνουν κοινωνικά αποδεκτό...»⁶.

Ο Αι. Touraine, για να ορίσει το κοινωνικό κίνημα συνδυάζει τρεις αρχές: της ταυτότητας, της αντίθεσης και της ολότητας. Η συγκρότηση του κινήματος, προσδιορίζεται από το βαθμό συνειδητοποίησης της συλλογικότητας, του «εμείς». Η αρχή της συλλογικής και ατομικής ταυτότητας δημιουργείται σταδιακά μέσα στα πλαίσια της αντίθεσης όπου διαμορφώνεται η συνείδηση των δραστών. Έτσι, ο δράστης αυτοορίζεται μέσω της σύγκρουσης που τον συγκροτεί και τον οργανώνει⁷.

Η διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής ή της ατομικής ταυτότητας «...στηριζόταν στη βοήθεια ενός μετακοινωνικού εγγυητή της κοινωνικής ευταξίας (κράτος, κεφάλαιο, ιστορία) και στο όνομα της ανθρώπινης ουσίας ή της κοινότητας, που οριζόταν από αξίες ή από φυσικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες. Όμως, στις σημερινές μας κοινωνίες, η επίκληση της ταυτότητας φαίνεται να αναφέρεται λιγότερο σ' έναν μετακοινωνικό εγγυητή και περισσότερο σε μια υπόγεια κοινωνική φυσική δύναμη. Η επίκληση της ταυτότητας, είναι επίκληση ενάντια στους κοινωνικούς ρόλους και υπέρ της ζωής, της ελευθερίας και της δημιουργίας»⁸.

Ο Αι. Touraine, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές απόψεις που εξέφρασε για τις μορφές «διεκδίκησης της ταυτότητας», εντούτοις προώθησε την ιδέα ύπαρξης ειδικής ομάδας «ερμηνευτών» ή «δια-

χειριστών» των συλλογικών αναπαραστάσεων από το ένα μέρος και από το άλλο μέρος των «κοινών θνητών»⁹.

Η προσέγγιση της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας του N. Elias βασίζεται στην πολιτισμική και κοινωνική δυναμική της αλληλεξάρτησης.

Οι αλληλεξαρτήσεις δεν παραπέμπουν μόνο στους εξωτερικούς κανόνες και καταναγκασμούς, αλλά συμμετέχουν καθοριστικά στη δημιουργία των εσωτερικών δομών της προσωπικότητας των υποκειμένων. Οι αλληλεξαρτήσεις δηλαδή, ασκούν σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη των «δομικών κανόνων» της κοινωνικής και ατομικής ταυτότητας. Εξάλου στη διαμόρφωση και την έκφραση της ατομικής ταυτότητας τονίζεται ο ρόλος της συλλογικής ταυτότητας, που περικλείει τις εικόνες, τις αντιληπτικές δομές και τις φαντασιακές αναγωγές του «εμείς»¹⁰.

Στην έννοια της αλληλεξάρτησης περιλαμβάνονται όλες οι κοινωνικές και συμβολικές σχέσεις των υποκειμένων, που εμπεριέχουν τη δυναμική συγκρότηση ατομικών ή συλλογικών στρατηγικών. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η ταυτότητα δεν έχει το χαρακτήρα ενός αποκρυσταλλωμένου και σταθερού πεδίου, αλλά, ανάλογα με τις αλλαγές που παρατηρούνται στις αλληλεξαρτήσεις, μεταβάλλεται και το σύστημα των αναπαραστάσεων, που απεικονίζουν την προσωπική και συλλογική ταυτότητα¹¹.

Στην ίδια γραμμή πλεύσης βρίσκεται και η προσέγγιση των Berger και Luckmann, οι οποίοι πιστεύουν ότι η ταυτότητα αποτελεί το στοιχείο-κλειδί της υποκειμενικής πραγματικότητας και διαμορφώνεται μέσω των κοινωνικών διαδικασιών, σε διαλεκτική σχέση με την ανθρώπινη ύπαρξη, την ατομική συνείδηση και το κοινωνικό περιβάλλον.

Η ειδική σχέση του ατομικού με το κοινωνικό, μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές δομές, δημιουργεί διάφορους τύπους ταυτοτήτων, που αποτελούν κοινωνικά προϊόντα, σχετικά σταθερά μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα¹². Όμως, από τη στιγμή που μια ταυτότητα: «... αποκρυσταλλώνεται, αυτή διατηρείται, τροποποιείται ή μεταβάλλεται διαμέσου των κοινωνικών σχέσεων»¹³.

Ακόμη, οι συγγραφείς αυτοί αναφέρονται και στην εμφάνιση των «αγορών ταυτότητας», που προσφέρονται από ιδιωτικούς ή θεσμικούς φορείς. Τα άτομα μπορούν να γίνουν καταναλωτές ταυτοτήτων που προσφέρονται στην αγορά, είτε από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, είτε από θρησκευτικές οργανώσεις, είτε από ιδιωτικούς ή δημόσιους φορείς που εξειδικεύονται στην εκπαίδευση, στη διαρκή επιμόρφωση, στην προστασία ειδικών κατηγοριών του πληθυσμού κ.λπ. Η διαδικασία που ακολουθείται από τους παραπάνω

διαχειριστές της ταυτότητας είναι: αποδόμηση των σταθερών χαρακτηριστικών του εαυτού και στη συνέχεια συνένωση της ομάδας με κοινό παρανομαστή τη νέα ταυτότητα¹⁴.

Συμπερασματικά, η ταυτότητα θεωρείται περισσότερο αποτέλεσμα μιας δυναμικής διαδικασίας παρά σταθερό και αμετάβλητο δεδομένο. Δηλαδή, σε όλη τη διάρκεια της ζωής ενός υποκειμένου, μέσα στα κοινωνικά δίκτυα των αλληλεξαρτήσεων, κατασκευάζονται και ανακατασκευάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ενός ατόμου.

γ) Υποκειμενική και αντικειμενική ταυτότητα

Μπορούμε να υποστηρίξουμε επομένως ότι στην έννοια της ταυτότητας αναλογούν δύο σημασίες: Η πρώτη συναρτάται με τη θέση του υποκειμένου στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, αντιστοιχεί στα σταθερά και αντικειμενικά χαρακτηριστικά που το προσδιορίζουν κοινωνικά, και αποδίδεται με τον όρο κοινωνική ταυτότητα. Η δεύτερη σημασία αναφέρεται στην υποκειμενική αντίληψη της ατομικότητας και παραπέμπει στη συνείδηση του εαυτού, στις παραστάσεις και τις εμπειρίες, σ' ότι δηλαδή συνιστά την προσωπική ταυτότητα. Καθώς η προσωπική ταυτότητα αποτελεί την υποκειμενική οικειοποίηση της κοινωνικής ταυτότητας, οι δύο σημασίες της έννοιας δεν είναι παρά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Η συνείδηση που έχει ένα κοινωνικό υποκείμενο γι' αυτό το ίδιο εξαρτάται από τα στοιχεία της κοινωνικής του ένταξης (ρόλος, θέση, κ.λπ.), και από τις σχέσεις που διατηρεί με τους Άλλους. Όμως, οι πολλαπλές διαστάσεις της κοινωνικής ταυτότητας επενδύονται και φορτίζονται με νόημα ανάλογο με την προσωπικότητα του υποκειμένου. Έτσι, δεν υπάρχει μηχανιστική αντιστοιχία ανάμεσα στην υποκειμενική και την αντικειμενική ταυτότητα. Η ταυτότητα επομένως, είναι αποτέλεσμα πολύπλοκων αντιστοιχιών ανάμεσα στον εξωτερικό ορισμό του εαυτού και την εσωτερική σύλληψη, ανάμεσα στο αντικειμενικό και το υποκειμενικό, ανάμεσα στον εαυτό και τον Άλλο, ανάμεσα στο κοινωνικό και το ατομικό. Δηλαδή, η συγκρότηση της ταυτότητας είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης πολλών δικτύων αλληλεξάρτησης, που εμπεριέχουν πολιτισμικά και κοινωνικά σημαίνοντα και παραπέμπουν στον κοινωνικό περίγυρο, στη συλλογική μνήμη και στις προηγούμενες κοινωνικοοικονομικές καταστάσεις, οι οποίες δίνουν το βιωματικό και ιδεολογικό πλαίσιο του υποκειμένου. Σ' αυτή την πολύπλοκότητα πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι το υποκείμενο δεν έχει μια και μοναδική ταυτότητα αλλά διαθέτει περισσότερες που βασίζονται στην ηλικία, στο φύλο στην κοινωνική του προέλευση και στις δραστηριότητες που ασκεί στον

κοινωνικο-επαγγελματικό χώρο. Εξάλλου, οι παράγοντες και τα κριτήρια, που προσδιορίζουν την ταυτότητα δεν είναι αμετάβλητα αλλά αλλάζουν συνεχώς.

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

α) Οι κοινωνικές προϋποθέσεις των στρατηγικών

Η εμπλοκή των διαφόρων φορέων στο κοινωνικό παιχνίδι, οι αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις που δημιουργούνται στο εσωτερικό των κοινωνικών σχέσεων, καθιστούν την ταυτότητα ένα διακύβευμα, που οδηγεί στην επεξεργασία συγκεκριμένων στρατηγικών.

Η ανάλυση των στρατηγικών –δηλαδή των ατομικών και συλλογικών ενεργειών και χειρισμών των κοινωνικών δραστών-, για τη διατήρηση της ταυτότητας, που αναπτύσσονται από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, προϋποθέτει την αποκάλυψη των μέσων που χρησιμοποιούνται για τη διάσωση, την υπεράσπιση ή την καθιέρωση της ταυτότητας που αμφισβητείται. Η στρατηγική των κοινωνικών δραστών εξαρτάται από τις προθέσεις και τις στρατηγικές των θεσμών και των προσώπων που τους πλαισιώνουν. Η αλληλεξάρτηση και η αλληλεπίδραση που αναπτύσσεται με το κοινωνικό περιβάλλον, καθορίζει το πλαίσιο δράσης και διαπραγματεύσεων ενώ ταυτόχρονα συντελεί στον αυτοπροσδιορισμό της κοινωνικής ομάδας.

Είναι φανερό, ότι οι στρατηγικές ως προς την ταυτότητα δεν ορίζονται σ' ένα περιορισμένο πλαίσιο νοηματοδότησης, αλλά συνδέονται με μια γενικότερη κοσμοαντίληψη. Η υπόθεση της παραγωγής ή της υπεράσπισης της ταυτότητας, δεν είναι ένα απλό παιχνίδι αντανακλάσεων, ούτε το αποτέλεσμα μιας μονοσήμαντης απάντησης στους Άλλους¹⁵. Προϋπόθεση για την άρνηση, εκ μέρους μιας ομάδας, των προκατασκευασμένων ταυτοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων που τις νομιμοποιούν, είναι η συνειδητοποίηση της ιδιαίτερης ταυτότητας της ομάδας αυτής. Και η ιδιαίτερη συλλογική ταυτότητα δεν είναι μόνο ένα μοντέλο ταύτισης που προτείνεται στα μέλη της ομάδας, αλλά και προϊόν της συλλογικής τους δράσης, στην προσπάθεια τους να κατακτήσουν «...το δικαίωμα να προσδιορίσουν, σύμφωνα με τα δικά τους συμφέροντα, τις αρχές που ορίζουν τον κοινωνικό κόσμο»¹⁶. Έτσι, τα μέλη της ομάδας αναφέρονται σε μια κατασκευασμένη κοινωνική ταυτότητα που είναι αποτέλεσμα της δράσης και της αλληλεπίδρασης.

Η αλληλεπίδραση των κοινωνικών δραστών εκφράζεται στο διαπροσωπικό επίπεδο, στο επίπεδο των αναπαραστάσεων και σ' εκείνο των κοινωνικών σχέσεων. Οι διαπροσωπικές αλληλεξαρτήσεις και

αλληλεπιδράσεις καθορίζονται βασικά από τις κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες ορίζουν τις κοινωνικές θέσεις των διαφόρων υποκειμένων. Έτσι, αν για παράδειγμα αναφερθούμε στους μετανάστες, η εθνικότητα τους και η επαγγελματική τους θέση, διαφοροποιούν τη στάση και τη συμπεριφορά του ντόπιου πληθυσμού απέναντι τους. Η θέση που καταλαμβάνουν οι διάφορες εθνότητες στο συμβολικό επίπεδο, καθορίζεται από παράγοντες όπως η μόρφωση, το φύλο, η θρησκεία, οι ιδεολογικές αναφορές και οι πολιτικές τους πεποιθήσεις. Ο προσδιορισμός της ταυτότητας όμως συνδέεται όχι μόνο με τα ιδεολογικά και πολιτικά σχήματα και στερεότυπα που διαπερνούν το εσωτερικό της κοινωνίας, αλλά και με τη κοινωνική διαστρωμάτωση καθώς και με την αξιολογική κυκλοφορία των συμβολικών αγαθών.

Ακόμη, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η παραγωγή κοινωνικών, εθνοτικών, θρησκευτικών κλπ. μειονοτήτων, τοποθετείται κατά κανόνα, μέσα στα πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας. Δηλαδή, η στάση της κυρίαρχης ομάδας και ο τρόπος, που ορίζει τα σύνορα -χωροταξικά, συμβολικά, πολιτισμικά- τα οποία τη διαχωρίζουν από τους «ξένους», εξασφαλίζουν την ηγεμονία της και ταυτόχρονα προσδιορίζουν τα συμβολικά και πολιτισμικά όρια των κοινωνικών διαχωρισμών. Έτσι, οι στρατηγικές που αναπτύσσονται, αποτυπώνουν αναγκαστικά τις άνισες και εξαρτημένες σχέσεις οι οποίες περιορίζουν την ικανότητα δράσης των κυριαρχούμενων δραστών στον προσδιορισμό της ταυτότητας τους.

Η άφιξη στην Ελλάδα των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. αποτελεί ένα πρόσφατο παράδειγμα των άνισων σχέσεων αλληλεξάρτησης τόσο στο κοινωνικο-επαγγελματικό όσο και στο συμβολικό επίπεδο. Είναι σημαντικό να εξεταστούν οι στρατηγικές των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. που αναπτύσσονται με στόχο την εξουδετέρωση των αντιλήψεων για την κοινωνική και εθνοτική παρουσία τους οι οποίες και καθιστούν διακύβευμα την ταυτότητά τους. Είναι αναγκαίο να αναλύσουμε τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες συγκροτούν τη συλλογικότητα τους και στην προκειμένη περίπτωση να δούμε τις λογικές, τις σχέσεις και τα συμφέροντα που είναι διαπεπλεγμένα και υποβαστάζουν τη διαμόρφωση της κοινωνικής τους ταυτότητας.

β) Η στρατηγική της καταξίωσης των ταυτοτήτων

Η αρχική υπόθεση, στη μελέτη της ταυτότητας των Ποντίων που προέρχονται από τις χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. είναι, ότι η στάση των γηγενών Ελλήνων παίζει ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση της. Η κοινότητα των ομογενών Ποντίων από τις χώρες της

πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., «στιγματίζεται» από τη στάση και τη συμπεριφορά της πλειοψηφίας, μέσα στα πλαίσια των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσά τους. «...δεν περίμενα να μας αντιμετωπίσουν σαν ξένους λόγω γλώσσας...μας περιφρονούν...δεν φανταζόμουν ότι θα μας φέρονταν άσχημα, νόμιζα ότι θα μας συναντήσουν σαν δικούς τους και δεν θα μας εκμεταλλεύονταν με λίγα χρήματα και χωρίς ένσημα...σαν να είμαστε ζώα ή απολίτιστοι»¹⁷.

Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, ακόμη και άτομα που γνωρίζουν μια κοινωνική κινητικότητα, η οποία τα διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους της ομάδας τους, να αντιμετωπίζονται, συχνά πυκνά με την ίδια περιφρονητική διάκριση. «...Ορισμένοι όταν καταλάβουν ότι είμαι Πόντια δεν αγοράζουν από το μαγαζί μου, αυτό με στεναχωρεί, αλλά δεν πειράζει...»¹⁸.

Όμως, δεν πρέπει να οδηγηθούμε σε αυθαίρετα συμπεράσματα από τη διαδικασία της ετεροαντίληψης –αυτοεκτίμησης, που θα οδηγούσαν την έρευνα έξω από τα κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία διαμορφώνονται οι απαραίτητες προϋποθέσεις της πολιτισμικής και κοινωνικής ταυτότητας των υποκειμένων. Η κατανόηση του προβλήματος, απαιτεί κυρίως την εξέταση της θέσης της ομάδας των Ποντίων στο σύγχρονο καταμερισμό εργασίας.

Η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, τους επιβάλλει συνήθως επαγγελματική μεταστροφή, που οδηγεί σε οικονομική και συμβολική απαξίωση της προηγούμενης κοινωνικής τους κατάστασης. Ακόμη, οι νέες χωρικές γειτνιάσεις έχουν συνέπεια την εμφάνιση κοινωνικών αποστάσεων και αντιθέσεων, που προκαλούν τη δημιουργία νέων διακριτών συμβόλων και παραστάσεων με αντίστοιχες ψυχικές αναδιατάξεις. Έτσι, η αλλαγή των γεωγραφικών και κοινωνικών χώρων σημαίνει τροποποίηση των κοινωνικο-επαγγελματικών και συμβολικών οριζουσών της ταυτότητας. Και δεν πρέπει βέβαια να μας διαφεύγει, ότι ο κοινωνικός χώρος ορίζεται από ένα σύστημα κοινωνικών θέσεων και σχέσεων, που με τη σειρά του συγκροτεί τις στάσεις, τις διαθέσεις και τις συμπεριφορές των υποκειμένων και επίσης ότι οι κατηγοριοποιήσεις μιας κοινωνικής ομάδας, συνάρτώνται με την υπάρχουσα κατάσταση σχέσεων δύναμης.

Στην Ελλάδα, οι διακρίσεις που αναφέρονται στον επαγγελματικό χώρο αναφορικά με τη θέση, την αμοιβή, την κοινωνική ασφάλιση, την αναγνώριση των πτυχίων και των συνταξιοδοτικών τους δικαιωμάτων κλπ., αποτελούν σημαντικούς παράγοντες κοινωνικής υποβάθμισης των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ.

Ως αντίδραση οι ομογενείς αυτοί αναπτύσσουν διάφορες τακτικές απορριπτικές της ταυτότητας που τους αποδίδεται και με συγκεκριμένες στρατηγικές προωθούν την υπεράσπιση ή την προβολή

των στοιχείων της ταυτότητάς τους, που αποδεικνύουν την ελληνική τους καταγωγή.

Η κοινή προέλευση που κατατάσσει και εντάσσει τα πρόσωπα ή τις ομάδες στο εσωτερικό της ίδιας εθνοτικής καταγωγής και ταυτόχρονα προσφέρει στα κοινωνικά υποκείμενα μια προσωπική ταυτότητα, γίνεται για αυτούς διακύβευμα.

Η στρατηγική των Ποντίων από τις χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. έχει αφετηρία την επιθυμία τους να διαχωρισθούν από τις άλλες εθνότητες (Γεωργιανούς, Αλβανούς κ.λπ.) και να αποσεισουν το στίγμα του ξένου: «Στην Ελλάδα υπάρχουν πολλοί αλλογενείς, αλλοδαποί, οι οποίοι δηλώνουν Έλληνες, χωρίς να είναι, πρέπει να γίνει αυστηρός έλεγχος στους δηλώνοντες «Πόντιοι» ... Μην επιτρέπετε να έρχονται στην Ελλάδα Καυκάσιοι, αυτοί μας ντροπιάζουν (μετά λένε ότι όλα αυτά τα κάνουν Πόντιοι)»¹⁹.

Στην ταυτότητα που προβάλλουν τονίζονται η ελληνικότητα, ο πολιτισμός και το θρησκευτικό τους δόγμα στοιχεία κοινά με αυτά των άλλων Ελλήνων: «... ονειρευόμουν να ζήσω στην Ελλάδα... Για μένα άλλη πατρίδα από την Ελλάδα δεν υπάρχει... Εκτός του ότι είμαστε Έλληνες ... έχουμε τον ίδιο πολιτισμό, την ίδια θρησκεία...»²⁰.

Συμπερασματικά οι κοινωνικές ανισότητες και η πολιτισμική τους υποβάθμιση, που τους οδηγούν στην περιθωριοποίηση και στη φτώχεια, τους εξαναγκάζουν να επινοούν διάφορες στρατηγικές υπεράσπισης της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας.

γ) Η υπεράσπιση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας

Στο εσωτερικό πάντως της κοινωνικής ομάδας των Ποντίων, δεν παρατηρείται το φαινόμενο της άρνησης της ταυτότητάς τους και της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας. Στο προσωπικό επίπεδο εκφράζεται η επιθυμία να διατηρήσουν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά, να τα αναβαθμίσουν και να τα προβάλλουν ως σημαίνον διεκδίκησης: «Δε θέλουμε ν' αρνηθούμε την καταγωγή μας, τα ιδιαίτερα πολιτισμικά μας στοιχεία, που τα διατηρήσαμε ενάντια στην καταπίεση και στις διώξεις εδώ και χιλιάδες χρόνια»²¹. Αυτή η στάση εκφράζει την αντίδρασή τους στην απαξίωση του πολιτισμού τους και στην τάση συγκρότησης μειωτικών στερεοτύπων. Η πράξη της σημαντικής αναστροφής των ιδιαίτερων σημείων που χαρακτηρίζουν αυτή την κοινωνική ομάδα, αποτελεί στρατηγική κίνηση για την αποφυγή μιας μειονοτικής ταυτότητας που τους απαξιώνει και τους περιθωριοποιεί.

Έτσι, η ιδιαίτερη ταυτότητα που τους αποδίδεται από την πλειοψηφία του πληθυσμού, καθώς και οι διάφοροι χαρακτηρισμοί, όχι

μόνο δε γίνονται αποδεκτοί αλλά και επιστρέφονται: «...Φανταζόμουν τους Έλληνες πιο ευγενικούς και πολιτισμένους. Τους είδα πιο χοντροκομμένους και απολίτιστους»²². Τα απαξιωτικά στοιχεία δεν εσωτερικοποιούνται και το πρόσωπο της κοινωνικής αυτής ομάδας, δεν δέχεται την αλλοίωση που θα του επέφεραν τα στερεότυπα: «...Μια δασκάλα είπε σε μια μικρή μαθήτριά-Πόντια «το μέλλον σας είναι στα χωράφια». Αν δεν ξέρεις τη γλώσσα δε σημαίνει ότι δεν είσαι ανεπτυγμένος άνθρωπος... Τι είμαστε άνθρωποι χαμηλότερης ράτσας; Τι έχουμε λιγότερο από τους Έλληνες, που καταλαμβάνουν μόνο τη δεύτερη από το τέλος θέση, στο επίπεδο ζωής ανάμεσα σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες»²³.

Τη σημερινή τους θέση δεν την θεωρούν αποτέλεσμα προσωπικών μειονεξιών αλλά συνέπεια μιας κοινωνικής κατάστασης, που μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με τη βοήθεια του κράτους: «Οι έχοντες την εξουσία να μη μας ξεχνάνε, να μας δώσουν τη δυνατότητα να μπορούμε σε κρατικές δουλειές... Να μας βοηθήσει το κράτος να αποκτήσουμε εξειδικευμένη μόρφωση... Εάν το κράτος είχε μια σωστή πολιτική προς τους Πόντιους, τότε οι ντόπιοι θα μας φέρονταν καλύτερα»²⁴. Η στρατηγική που στηρίζεται στην απόρριψη των στερεοτύπων και στην αντίσταση στην προκατασκευασμένη εικόνα του «Ρωσοπόντιου», οφείλεται στα ισχυρά πολιτισμικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ταυτότητα αυτής της κοινωνικής ομάδας.

Όμως, ενώ απορρίπτουν τη ρατσιστική και άνιση μεταχείριση που υφίστανται αντιστέκονται στην πλήρη αποδοχή των κυρίαρχων αξιών και κανόνων, που θα τους αφομοιώνε πλήρως στο νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον τους. Η αρνητική στάση των παλινοστούντων, συνδέεται με τα προηγούμενα συστήματα αναπαραστάσεων –που συγκροτούσαν τις προσωπικές και τις συλλογικές τους ταυτότητες- τα οποία δεν αντικαταστάθηκαν εντελώς από νεώτερα. Ο λόγος διατήρησής τους οφείλεται στις δύσκολες αντικειμενικές συνθήκες ύπαρξης, που τους αναγκάζουν να εφαρμόζουν πρακτικές αλληλεγγύης, καθώς και στην πολιτική δράση και την επιρροή που ασκούν σ' αυτούς οι «διαχειριστές» των αναπαραστάσεων. Και οι οποίοι αποτελούν το «πολιτικό» προσωπικό που στηρίζει την κοινωνική του αποδοχή στην δόμηση των αντιλήψεων σχετικά με τα σταθερά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας τους. Αυτοί οι «διαχειριστές» των αναπαραστάσεων, προέρχονται από τους κόλπους της ομάδας των Ποντίων και συναλλάσσόμενοι με το πολιτικό προσωπικό ή με ανώτερα κρατικά όργανα προσπαθούν να προωθήσουν τα γενικότερα συμφέροντα της ομάδας. Και καθώς η πειστικότητα των οικονομικών και κοινω-

νικών αιτημάτων προϋποθέτει την ύπαρξη ομάδας, που χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία προβάλουν μια διαφορετική συλλογική ταυτότητα. Επομένως, οι «διαχειριστές» των αιτημάτων των παλιννοστούντων, είναι υποχρεωμένοι να διατηρήσουν ζωντανή την πολιτισμική τους κληρονομιά και τα κοινά τους προβλήματα, έτσι ώστε να συγκροτήσουν επιβιωτικές στρατηγικές.

Η διατήρηση άλλωστε των πολιτισμικών αξιών και των συνηθειών είναι σχετικά εύκολη, στο βαθμό που η άσκηση των ανάλογων πρακτικών μπορεί να περιοριστεί στους κόλπους της οικογένειας ή στους κύκλους της μειονότητας. Έτσι, όταν η πλειοψηφία απορρίπτει τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των μειονοτήτων και υπάρχει κίνδυνος πλήρους αφομοίωσή τους, παρατηρείται το φαινόμενο της αντίστασης και της πολιτισμικής επιβεβαίωσης. Αυτή η επιβεβαίωση πραγματοποιείται, στην περίπτωση των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., με τη διατήρηση της γλώσσας και των καθημερινών πολιτισμικών πρακτικών όπως: των διατροφικών συνηθειών, της διακόσμησης του σπιτιού, της παραδοσιακής μουσικής, των κωδικών που ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της ομάδας κ.λπ., ενός πλήθους πραγμάτων που διαφεύγουν τον έλεγχο της πλειοψηφίας και αποτελούν βάση για την ενότητα της κοινότητας²⁵.

Εξάλλου, η δημιουργία κοινοτικών δικτύων που δεν αναφέρονται μόνο στο πολιτισμικό πεδίο αλλά και στα επίπεδα των οικονομικών και των κοινωνικών ανταλλαγών είναι γεγονός. Τα δίκτυα αυτά στηρίζονται στο αίσθημα αλληλεγγύης και στην αναγνώριση των οργανικών και λειτουργικών δεσμών που υφαιίνονται ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας. «Όταν ήρθαμε στην Ελλάδα μας βοήθησαν οι συγγενείς και οι φίλοι για να βρούμε την πρώτη μας δουλειά, στη συνέχεια με την υποστήριξη και των άλλων Ποντίων ανοίξαμε αυτό το μαγαζί. Τώρα που έχουμε κάπως στεριώσει προσπαθούμε να υποστηρίξουμε αυτούς που έχουν έρθει πρόσφατα και δεν τα βγάζουν πέρα ακόμη...»²⁶.

Η επιδίωξη της αφομοίωσης στην πλειοψηφία αποτελεί στρατηγικό στόχο των Ποντίων από τις χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Τίθενται όμως και όροι: δεν εγκαταλείπεται η γλώσσα που μιλούσαν στη χώρα προέλευσης, δεν επιθυμούν να απομακρυνθούν από τους κύκλους των συμπατριωτών και επιμένουν να διατηρούν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά.

Έτσι, ενώ η υιοθέτηση νέων αντιλήψεων και παραστάσεων αποτελεί επιτακτική ανάγκη για την ενσωμάτωση των Ποντίων στις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, εντούτοις παρατηρείται το φαινόμενο της περιχαράκωσης στην παραδοσιακή ταυτότητα. Ακόμη και τα νεότερα άτομα αυτής της κοινωνικής ομάδας, δεν

αρνούνται το πολιτισμικό κεφάλαιο των γονέων τους. Από έρευνες προκύπτει ότι δε γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια για την κατάκτηση του γλωσσικού και του πολιτισμικού κεφαλαίου και γενικότερα του έθνους του ντόπιου πληθυσμού²⁷. Η περιχαράκωση των νέων Ποντίων στην παραδοσιακή ταυτότητα δεν αποτελεί μόνο μια στάση άμυνας εξαιτίας της αποδόμησης των πολιτισμικών και συμβολικών τους αναφορών, αλλά συνδέεται και με τη δυσμενή θέση στην οποία βρίσκονται στην κοινωνική κατάταξη. Όμως και οι προοπτικές κοινωνικής ανέλιξης είναι ισχνές γι' αυτούς επειδή το επίπεδο εκπαίδευσής τους είναι χαμηλό, (τα άτομα που εγκαταλείπουν το σχολείο σε κάποια χαμηλή εκπαιδευτική βαθμίδα αντιπροσωπεύουν διπλάσιο και πλέον ποσοστό του αντίστοιχου των γηγενών), δεν διαθέτουν επαγγελματικές δεξιότητες και τέλος γνωρίζουν ελάχιστα ελληνικά²⁸. Και προφανώς η διακοπή του ελληνικού σχολείου, σε κάποια βαθμίδα της εκπαίδευσης, δεν συνεπάγεται μόνο ελλιπή γνώση της γλώσσας αλλά και απόρριψη των πολιτισμικών και κοινωνικών προτύπων που προβάλλει το σχολείο.

Οι νέοι Πόντιοι, σίγουροι για την ελληνική τους καταγωγή αρνούνται να προσδιοριστούν στην ταυτότητα του «Ρωσοπόντιου», που ορισμένοι επιμένουν να τους αποδίδουν: «Με ενοχλεί να με αποκαλούν «Ρώσο», «Αλβανό». Είμαι Έλληνας... Στην Γεωργία όλοι μας θεωρούσαν Έλληνες, εδώ μας αποκαλούν «Ρωσοπόντιους» προσβλητικά, ενώ ήλθα για να αγωνισθώ αν με καλέσει η πατρίδα μου»²⁹ Παρ' όλα αυτά, σ' αυτή τη φάση της αφομοίωσής τους από την ελληνική κοινωνία, κατανοούν ότι η κατηγοροποίηση τους λειτουργεί ως σημαίνουσα αναφορά στην κοινωνική τους κατάσταση. Και η αλλαγή αυτής της κατηγοροποίησης περνά μέσα από την τροποποίηση της κοινωνικής τους κατάστασης και στο υλικό και στο συμβολικό επίπεδο.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε, πως η αποδιάρθρωση των κατακτημένων επαγγελματικών δεξιοτήτων, η δυσκολία αποδοχής του νέου εκπαιδευτικού έθνους, η έλλειψη οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου κάνει δύσκολη την αναπαραγωγή του συμβολικού κεφαλαίου των Ποντίων από την πρώην Ε.Σ.Δ., που στις νέες κοινωνικές συνθήκες είναι υποχρεωμένοι ν' αναπτύξουν νέες στρατηγικές για τη βελτίωση της κοινωνικής τους κατάταξης στον καταμερισμό της εργασίας.

Όμως, η διαφοροποίηση δεν αποτελεί μια παθητική διαδικασία, που επικεντρώνεται μόνο στο συμβολικό πεδίο. Η διεύρυνση των

πολιτικών δικτύων από τους «διαχειριστές» των αναπαραστάσεων, η προβολή της εθνοτικής τους ταυτότητας, που τους διαχωρίζει από τους ξένους μετανάστες, και οι απαιτήσεις ίσης μεταχείρισης από το κράτος, ενισχύουν την προσπάθειά τους για ένταξη στην ελληνική κοινωνία.

Με δεδομένο εντούτοις ότι η κοινωνική αναδιάταξή τους στον καταμερισμό της εργασίας, οι σχέσεις δύναμης που οικοδομούνται στο νέο περιβάλλον καθώς και οι τρόποι πρόσληψης του κοινωνικού κόσμου θα καθορίσουν και την κοινωνική τους κατάταξη, η αναπάρασταση της συλλογικής ταυτότητας τους αποτελεί διακύβευμα στο παιχνίδι της κοινωνικής και συμβολικής διαφοροποίησης αν και είναι σημαντικό πλεονέκτημα στο πολιτικό πεδίο.

Έτσι, τα συστήματα αντίληψης των διακρίσεων, δεν είναι αποτέλεσμα της ετεροαντίληψης-αυτοεκτίμησης, αλλά συγκροτούνται στη βάση των κοινωνικο-επαγγελματικών διαφοροποιήσεων και στην πάλη που διεξάγεται για την κοινωνική κατάταξη.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Mead G.H. «L'esprit, le soi et la société». Paris, PUF 1963 σελ. 115.
2. Όπως παρ. σελ. 29.
3. Βλέπε, Goffman E. «Stigmates. Les usages sociaux des handicaps» Ed. De Minuit, Paris, 1975.
4. J.P.Sartre: «L'être et le neant» Gallimard 1943, σελ. 106.
5. Lévi-Strauss C.: «L'identité» Paris Grasset, 1977, σελ. 332.
6. P.Tap: «Relations interpersonnelles et genèse de l'identité» Université de Toulouse-le Mirail, 1979, σελ. 11.
7. Βλέπε Al. Touraine: «La voix et le regard» ed. Le Seuil, Paris 1978. Al. Touraine: «Sociologie de l'action» ed Le Seuil, Paris 1965.
8. Al Touraine: «Les deux faces de l'identité», στο συλλογικό έργο: «Identité collectives et changements sociaux» Toulouse Privat 1980, σελ. 20.
9. Βλέπε Al. Touraine: «Pour la Sociologie» ed Le Seuil, «Points», Paris, 1974, σελ. 210 και επ.
10. N. Elias: «Que est-ce que la sociologie» Pandora 1981, σελ. 130 και επ.
11. N. Elias: «La société de cour» Flammarion - Champs 1985 σελ. 150 και επ.
12. Βλέπε Κατριβέσης Ν. «Κοινωνιολογική θεωρία, Σύγχρονα ρεύματα της κοινωνιολογικής σκέψης» εκδ. Ευγ. Μπένου, Αθήνα 1996, σελ. 217.
13. Berger P - Luckmann Th.: «La construction sociale de la réalité», Ed Meridiens Klincksieck 1989, σελ. 235.
14. Βλέπε Berger P. - Luckmann Th.: «Social Mobility and personal identity» Archive Europeenes de Sociologie, 5-1964.
15. Τον περιοριστικό αυτό τύπο ανάλυσης το διαπιστώνουμε στην έρευνα π.χ των Malewska H., Peyre V. και άλλων: «Crise d'identité et deviance chez les jeunes immigrés» La Documentation française, Paris 1982.
16. P.Bourdieu: «L'identité et la représentation, éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région» Actes de la Recherche no 35, 1980, σελ. 69.

17. Μαρία Τζωρτζοπούλου: «Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της νεολαίας των Ποντίων στο Νομό Θεσ/νίκης». Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, αδημοσίευτη έρευνα, 1996.
18. Ν. Σερντεδάκης, Γ. Τσιώλης, Ε. Τσανάκης, Σ. Παπαϊωάννου: «Strategies of Social Integration in the Biographies of Greek Female immigrants coming from the former Soviet Union». Παν/μιο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνιολογίας, αδημοσίευτη έρευνα 1999.
19. Μ. Τζωρτζοπούλου: «Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά...» όπως παρ.
20. Κ. Κασιμάτη, Β. Μάο, Ν. Γλυτσό, Β. Αγτζίδη, Α. Ραγκούση: «Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους Ένταξη». Γ.Γ.Α.Ε., αδημοσίευτη έρευνα, 1992.
21. Α. Γεωργούλας, Ν. Κατριβέσης: «Πολιτισμικά πρότυπα των προσφάτως εγκαταστημένων ομογενών στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης» Έρευνα πεδίου που χρηματοδοτήθηκε από την επιτροπή ερευνών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, πολυγραφημένο 2000.
22. Μ. Τζωρτζοπούλου: «Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά...» όπως παρ.
23. Όπως παρ.
24. Όπως παρ.
25. Βλέπε την έρευνα: «Πολιτισμικά πρότυπα των προσφάτως εγκατεστημένων ομογενών...» όπως παρ.
26. Όπως παρ.
27. Βλέπε: «Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά...» όπως παρ. ιδιαίτερα τα κεφάλαια 2-8-9.
28. Βλέπε: Θ. Παπαθεοδοσίου: «Η ένταξη των παλιννοστούτων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην ελληνική αγορά εργασίας» Υ.Ε.Π.Θ (Ι.Τ.Ε). 1994.
29. Μ. Τζωρτζοπούλου: «Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά...», όπως παρ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berger P., Luckmann Th.: "Social Mobility and personal identity" *Archive Europeenes de Sociologie*, 5-1964.
- Berger P., Luckmann Th.: "La construction sociale de la réalité". Ed Meridiens Klincksieck 1989.
- Bourdieu P.: "L'identité et la représentation, éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région" *Actes de la Recherche* no 35, 1980.
- Γεωργούλας Α., Κατριβέσης Ν.: «Πολιτισμικά πρότυπα των προσφάτως εγκαταστημένων ομογενών στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης» Έρευνα πεδίου που χρηματοδοτήθηκε από την επιτροπή ερευνών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, πολυγραφημένο 2000.
- Elias N.: "La société de cour" Flammarion-Champs 1985.
- Elias N.: "Que est-ce que la sociologie" Pandora 1981.
- Goffman E. "Stigmates. Les usages sociaux des handicaps" Ed. De Minuit, Paris, 1975.
- Κασιμάτη Κ., Β. Μάο, Ν. Γλυτσό, Β. Αγτζίδη, Α. Ραγκούση: «Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους Ένταξη». Γ.Γ.Α.Ε., αδημοσίευτη έρευνα, 1992.
- Κατριβέσης, Ν. «Κοινωνιολογική θεωρία, Σύγχρονα ρεύματα της κοινωνιολογικής σκέψης» εκδ. Ευγ. Μπένου, Αθήνα 1996.
- Levi-Strauss C.: "L'identité" Paris Grasset, 1977.

- Malewska H., Peyre V. και άλλων: "Crise d'identité et deviance chez les jeunes immigrés" La Documentation française, Paris 1982.
- Mead G.H. "L'esprit, le soi et la société". Paris, PUF 1963.
- Παπαθεοδόσιου Θ. «Η ένταξη των παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην ελληνική αγορά εργασίας» ΥΕΠΘ (ΙΤΕ) 1994.
- Sartre J.P.: "L'être et le néant" Gallimard 1943.
- Σερντεδάκης Ν., Γ. Τσιώλης, Ε. Τσανάκης, Σ. Παπαιωάννου: "Strategies of Social Integration in the Biographies of Greek Female immigrants coming from the former Soviet Union". Παν/μιο Κρήτης. Τμήμα Κοινωνιολογίας, δημοσίευτη έρευνα 1999.
- Tap P.: "Relations interpersonnelles et genèse de l'identité" Université de Toulouse-le Mirail, 1979.
- Τζωρτζοπούλου Μ.: «Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της νεολαίας των Ποντίων στο Νομό Θεσ/νίκης». Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, δημοσίευτη έρευνα, 1996.
- Touraine A.: "Les deux faces de l'identité", στο συλλογικό έργο: "Identité collectives et changements sociaux" Toulouse Privat 1980.
- Touraine A.: "La voix et le regard" ed. Le Seuil, Paris 1978.
- Touraine A.: "Pour la Sociologie" ed Le Seuil, "Points", Paris, 1974.
- Touraine A.: "Sociologie de l'action" ed Le Seuil, Paris 1965.

Θόδωρος Κατσάνεβας

ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΠΡΩΤΟΤΥΠΗ ΕΝΝΟΙΑ
ΤΟΥ ΙΣΟΖΥΓΙΟΥ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΖΗΤΗΣΗΣ
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ, Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΙ Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι προβλέψεις για τις μελλοντικές τάσεις της αγοράς εργασίας είναι φυσικό να ενδιαφέρουν όχι μόνο τους ερευνητές και τους επιστήμονες αλλά και την πολιτεία, για λόγους που συνδέονται άμεσα με τη χάραξη στρατηγικής και τη λήψη μέτρων πολιτικής για την απασχόληση και την ανεργία. Παρουσιάζουν επί πλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους νέους, για κάθε ενδιαφερόμενο που χρειάζεται έγκυρη πληροφόρηση σε θέματα επαγγελματικού προγράμματος.

Σε διάφορες χώρες, οι σχετικές προβλέψεις γίνονται με μεγάλη ακρίβεια όσον αφορά τις κενές θέσεις εργασίας που εκτιμάται ότι θα προκύψουν για το σύνολο της οικονομίας, τους επί μέρους κλάδους, αλλά και τα διάφορα επαγγέλματα και ειδικότητες. Στις ΗΠΑ λ.χ., η Στατιστική Υπηρεσία (Bureau of Labor Statistics) δημοσιοποιεί προβλέψεις της για τον ακριβή αριθμό των νέων θέσεων εργασίας που θα υπάρξουν στα επόμενα 2-4 χρόνια για ένα μεγάλο αριθμό επαγγελμάτων και ειδικοτήτων¹. Οι προβλέψεις αυτού του τύπου που στηρίζονται σε εκτενή στατιστικά στοιχεία και επιτυχώς δοκιμασμένη μεθοδολογία επί σειρά ετών, καλύπτουν με ακρίβεια και σαφήνεια την πλευρά της ζήτησης εργασίας από τη μεριά της εργοδοσίας, δημόσιας και ιδιωτικής. Υστερούν όμως στο ότι δε συνυπολογίζουν παράλληλα και την πλευρά της προσφοράς εργα-

σίας την πλευρά των εργαζομένων. Έτσι, δεν εμφανίζεται μια διακριτή τάση που να διαχωρίζει με ευκρίνεια, ποια επαγγέλματα έχουν πλεόνασμα και ποια έλλειμμα προσφοράς εργασίας.

Γιατί εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο, ιδιαίτερα για τον επαγγελματικό προσανατολισμό, περισσότερο και από τον ακριβή προσδιορισμό των προβλεπόμενων θέσεων εργασίας σε κάθε επάγγελμα, είναι η πρόβλεψη αν στο υπό εξέταση επάγγελμα, ο συνδυασμός της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας είναι θετικός ή αρνητικός.

Για το σκοπό αυτό και ύστερα από εφαρμοσμένη έρευνα άνω των έξι ετών στην ελληνική αγορά εργασίας που έγινε υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Πειραιά και του ΟΑΕΔ, καθιερώσαμε μια πρωτότυπη και εύχρηστη έννοια που αναφέρεται στο «ισοζύγιο της προσφοράς και ζήτησης επαγγελμάτων» (the balance of supply and demand of professions).

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΖΗΤΗΣΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Με την πρωτότυπη ορολογία «ισοζύγιο της προσφοράς και ζήτησης επαγγελμάτων, εκπαιδευτικών κατευθύνσεων και ειδικοτήτων» προσδιορίζεται με απλό και κατανοητό τρόπο η όποια πολύ θετική, ουδέτερη, αρνητική ή πολύ αρνητική προοπτική ενός επαγγέλματος ή ειδικότητας. Υπολογίζοντας τα στοιχεία της προσφοράς και ζήτησης του κάθε επαγγέλματος εκπαιδευτικής κατεύθυνσης ή ειδικότητας, προσδιορίσαμε την προοπτική του συγκεκριμένου επαγγέλματος στα επόμενα πέντε περίπου χρόνια της περιόδου και έγινε καταγραφή τους κατά τον ακόλουθο τρόπο:

Πολύ θετική (++)

Θετική (+)

Ουδέτερη, απρόβλεπτη ή αδιευκρίνιστη προοπτική (0)

Αρνητική (-)

Πολύ αρνητική (-)

Αν η προσφορά εργασίας για ένα επάγγελμα από τους εργοδότες είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη ζήτηση από τους εργαζόμενους, τότε το ισοζύγιο του επαγγέλματος είναι θετικό ή πολύ θετικό. Η διαπίστωση αυτή απεικονίζεται με μια **πράσινη γραμμή** μικρότερη ή μεγαλύτερη σε αντίστοιχους πίνακες για κάθε επάγγελμα ή ειδικότητα και δίπλα στο σημείο + (θετικό) ή ++ (πολύ θετικό). Στην περίπτωση αυτή, η προοπτική επαγγελματικής αποκατάστασης είναι θετική ή πολύ θετική.

Αν η προσφορά εργασίας για ένα επάγγελμα από τους εργοδότες είναι μικρότερη από την αντίστοιχη ζήτηση από τους εργαζόμενους, τότε το ισοζύγιο του επαγγέλματος είναι αρνητικό ή πολύ αρνητικό και εμφανίζεται στο σχετικό πίνακα με **κόκκινη γραμμή** μικρότερη ή μεγαλύτερη και το σημείο - (αρνητικό) ή - (πολύ αρνητικό). Στην περίπτωση αυτή η προοπτική επαγγελματικής αποκατάστασης είναι αρνητική ή πολύ αρνητική.

Όταν η προσφορά εργασίας για ένα επάγγελμα ισοσκελίζεται περίπου με την αντίστοιχη ζήτηση, τότε το ισοζύγιο είναι ουδέτερο και στον πίνακα εμφανίζεται **γκρίζα γραμμή** και το σημείο (0). Στην περίπτωση αυτή, το ισοζύγιο προσφοράς και ζήτησης είναι ισοσκελισμένο, ή θεωρείται αδιευκρίνιστο ή και απρόβλεπτο, έτσι ώστε οι προβλέψεις να είναι παρακινδυνευμένες. Αντίστοιχες είναι και οι προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης.

Στις θετικές ή αρνητικές προοπτικές των επικεφαλής επαγγελματικών κατηγοριών, δεν προσθαφαιρούνται απόλυτα η θετική ή αρνητική προοπτική των επιμέρους εκπαιδευτικών κατευθύνσεων, επαγγελμάτων ή ειδικοτήτων, γιατί τα τελευταία αφορούν διαφορετικά μεγέθη ατόμων. Για τον υπολογισμό του ισοζυγίου μιας γενικής κατηγορίας, υπολογίστηκαν κατά προσέγγιση οι τάσεις των επιμέρους ειδικοτήτων, ανάλογα με το αριθμητικό βάρος των απασχολούμενων σε κάθε μια από τις κατηγορίες αυτές.

Ακριβείς μαθηματικοί υπολογισμοί δεν είναι, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δυνατόν να γίνουν για τον υπολογισμό του θετικού, ουδέτερου ή αρνητικού ισοζυγίου επαγγελμάτων, λόγω της ανεπάρκειας και κυρίως της ανομοιογένειας των στοιχείων. Όμως, ο κατά προσέγγιση προσδιορισμός του ισοζυγίου των επαγγελμάτων ως θετικού, ουδέτερου ή αρνητικού, αποτελεί, όπως πιστεύεται, ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο για την αναπροσαρμογή του συνολικού εκπαιδευτικού συστήματος όλων των βαθμίδων, δημοσίου και ιδιωτικού, προς την κατεύθυνση των εξελίξεων και αναγκών της αγοράς εργασίας, της οικονομίας και της τεχνολογίας. Επί πλέον το ισοζύγιο προσφοράς και ζήτησης επαγγελμάτων, αποτελεί έναν πολύτιμο σύμβουλο επαγγελματικού προσανατολισμού για την πολιτεία και κυρίως για τους νέους οι οποίοι θα πρέπει να το λάβουν σοβαρά υπόψη όταν επιλέγουν επαγγέλματα ή την ειδικότητα που θα ακολουθήσουν, όπως και για τους γονείς οι οποίοι συμβουλεύουν τα παιδιά τους για τον ίδιο λόγο. Η επιλογή αυτή είναι από τις πλέον κρίσιμες και καθοριστικές αποφάσεις για τη ζωή των νέων. Γιατί η εκλογή ενός επαγγέλματος είναι και επιλογή τρόπου ζωής, αφού στην εργασία του ένας μέσος πολίτης δαπανά το ένα τρίτο περίπου όλης του της ζωής. Και το κυριότερο, όταν η εκλογή του κατάλληλου

επαγγέλματος που ταιριάζει στην προσωπικότητα ενός νέου συνδυάζεται μ' ένα επάγγελμα που έχει μέλλον, τότε οι προοπτικές επαγγελματικής του αποκατάστασης και ανέλιξης είναι πολύ περισσότερο ευοίωνες.

Σύμφωνα με τα δεδομένα, τις πηγές και τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε από την παρούσα έρευνα, τα ισοζύγια των 33 μεγάλων ομάδων επαγγελμάτων για τα επόμενα πέντε χρόνια, εμφανίζονται σε αντίστοιχους πολυσέλιδους πίνακες. Οι πίνακες συνοδεύονται από αναλυτικές παρατηρήσεις και υποσημειώσεις που επεξηγούν και διευκρινίζουν άμεσα διάφορα ζητήματα. Στο τέλος του παρόντος παρατίθενται οι πίνακες που αφορούν μόνο τις 33 μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες, καθώς και επιλεγμένες περιπτώσεις ορισμένων ειδικότητων.

3. ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΛΑΔΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΩΝ

Ο τομέας της γεωργίας είναι σχεδόν ανύπαρκτος στην Αττική και κατά συνέπεια το αντίστοιχο ισοζύγιο είναι αρνητικό. Στην υπόλοιπη χώρα, το ισοζύγιο του τομέα αυτού μπορεί να είναι θετικό με την προϋπόθεση ότι προωθείται η εξειδίκευση των Ελλήνων απασχολούμενων του κλάδου που υποκαθίστανται και από ξένους εργάτες νόμιμους ή παράνομους. Βέβαια το ισοζύγιο του τομέα προφανώς διαφοροποιείται ανάμεσα σε πεδινές εύφορες περιοχές, όπου μπορεί να είναι έως πολύ θετικό και άγονες ορεινές περιοχές όπου εμφανίζεται πολύ αρνητικό.

Τα επαγγέλματα της βιομηχανίας τροφίμων και ποτών παρουσιάζουν πολύ θετικό ισοζύγιο που αντανακλά και την αντίστοιχη πορεία του κλάδου.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως τα επαγγέλματα ενημέρωσης και μέσων μαζικής επικοινωνίας, υπάρχει ορισμένη ζήτηση εργασίας που όμως υπερκαλύπτεται από αντίστοιχη υπερβάλλουσα προσφορά εργασίας. Το επάγγελμα του δημοσιογράφου λ.χ., εξαιτίας της διόγκωσης των μέσων μαζικής επικοινωνίας τα τελευταία χρόνια έχει αυξημένη ζήτηση εργασίας. Όμως παράλληλα, εκατοντάδες νέοι και νέες κάθε χρόνο διεκδικούν μια θέση κάτω από τον ελκυστικό ήλιο της δημοσιογραφίας, έντυπης ή ηλεκτρονικής, ως απόφοιτοι των πολλών αντίστοιχων σχολών, πανεπιστημιακών και κυρίως ιδιωτικών, ή εισέρχονται στο επάγγελμα μέσα από πρακτική εξάσκηση.

Ανάλογη τύχη έχουν οι νέοι και νέες που κατευθύνονται σε άλλες ειδικότητες της ίδιας επαγγελματικής κατηγορίας, όπως οι

ηχολήπτες, οι εικονολήπτες, κ.λπ. Γι' αυτό και στο σύνολό της η κατηγορία αυτή, εκτιμάται ότι παρουσιάζει αρνητικό ισοζύγιο. Το ίδιο ισχύει και για τα στρατιωτικά επαγγέλματα καθώς και για τα εκκλησιαστικά επαγγέλματα-λειτουργήματα, γιατί στην περίπτωση τους, υπάρχει υπερβάλλουσα προσφορά εργασίας, εξαιτίας κυρίως της μονιμότητας που προσφέρουν οι θέσεις αυτές.

Τα επαγγέλματα κατασκευών και δομικών έργων παρουσίαζαν μέχρι πρόσφατα σοβαρή ύφεση, ιδιαίτερα στην Αττική. Η ζήτηση εργασίας στον κλάδο επιπλέον έχει μειωθεί και εξαιτίας της αθρόας εισροής παράνομων, όσο και ανασφάλιστων ξένων εργατών που λόγω και του χαμηλού τους κόστους εργασίας, εκτόπισαν τους έλληνες μη πτυχιούχους εργαζόμενους στις κατασκευές και στην οικοδομή. Όμως, η ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, σε συνδυασμό με την υποχρεωτική ασφάλιση των ξένων εργατών η οποία θα αυξήσει το κόστος εργασίας τους, η προοπτική ανοικοδόμησης των σεισμοπαθών περιοχών, προδικάζουν ανατροπή των μέχρι πρόσφατα δεδομένων και τη μετατροπή του ισοζυγίου επαγγελμάτων του τομέα σε θετικό. Αυτό δε σημαίνει ότι το ίδιο ισχύει και για όλες τις επιμέρους ειδικότητες της κατηγορίας αυτής, όπως λχ. του αρχιτέκτονα, όπου λόγω υπέρμετρου κορεσμού το ισοζύγιο είναι ουδέτερο, ενώ πριν από λίγο καιρό ήταν αρνητικό έως πολύ αρνητικό.

Πολύ αρνητικό προβλέπεται να είναι το ισοζύγιο για τους γιατρούς, εξαιτίας της αθρόας εισροής στο επάγγελμα υπερπληθώρας πτυχιούχων από ημεδαπές και κυρίως αλλοδαπές ιατρικές σχολές. Επισημαίνεται εδώ ότι η χώρα μας κατέχει πρωτεύουσα θέση όσον αφορά το ποσοστό γιατρών ανά 1.000 κατοίκους. Η υπερπληθώρα γιατρών δημιουργεί, επιπλέον, πλαστή ζήτηση ιατρικών υπηρεσιών, μια πραγματικότητα με δυσάρεστες οικονομικές και κυρίως υγειονομικές προεκτάσεις. Αντίθετα, το συνολικό ισοζύγιο των ιατρικών και παραϊατρικών επαγγελμάτων εκτιμάται ότι είναι θετικό. Κι αυτό γιατί υπάρχουν μεγάλες ελλείψεις σε παραϊατρικό προσωπικό και ιδιαίτερα σε νοσηλεύτριες, μια ειδικότητα που δεν προσελκύει σημαντικό αριθμό νέων εξαιτίας των χαμηλών αποδοχών και των σχετικά δυσάρεστων συνθηκών εργασίας.

Στα περισσότερα επαγγέλματα και ειδικότητες, βασική προϋπόθεση για να βρει κάποιος δουλειά είναι να είναι οπλισμένος με καλή γνώση των πρακτικών εφαρμογών τους να τις ανανεώνει συνεχώς, να κατέχει καλά τις γνώσεις και δεξιότητες που απαιτούνται, σύμφωνα με τις αυξημένες σήμερα απαιτήσεις και εξελίξεις των καιρών. Σε επαγγέλματα όπως των καλών και εφαρμοσμένων τεχνών κυρίαρχη σημασία έχει αυτό που αποκαλείται έμφυτο τα-

λέντο. Αλλά και σε ακραίες περιπτώσεις όπου το ισοζύγιο της ειδικότητας είναι πολύ αρνητικό, όπως λ.χ. του δικηγόρου και του γιατρού κ.λπ., όταν υπάρχει καλή γνώση του αντικειμένου της εργασίας, προθυμία, εργατικότητα, και κοινωνική κινητικότητα, τότε υφίστανται βάσιμες ελπίδες για εύρεση εργασίας. Το αντίθετο φυσικά ισχύει, ακόμη και σε περιπτώσεις πολύ θετικού ισοζυγίου όπως του φοροτεχνικού, του ηλεκτρονικού, του ηλεκτρολόγου, του υδραυλικού κλπ. Εδώ, όταν υπάρχει άγνοια, απροθυμία και ραθυμία, τότε η κατάσταση ανεργίας είναι πολύ πιθανή αν όχι βέβαιη².

Γενικότερα, από την έρευνα επιβεβαιώθηκε το γνωστό φαινόμενο της «μετακύλισης της ζήτησης» (demand displacement), που σημαίνει ότι η ζήτηση εργασίας μετακυλύετε ή υποκαθίσταται από ανειδίκευτα ή με περιορισμένη ειδίκευση άτομα, σε εκπαιδευμένα άτομα με αυξημένα προσόντα και αν είναι δυνατόν με συνεχώς ανανεωμένες γνώσεις και εμπειρία.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις, οδηγούν στο γενικό συμπέρασμα ότι δεν αρκεί να υπάρχει αυξημένη ζήτηση και αντίστοιχα περιορισμένη προσφορά εργασίας σε μια ειδικότητα για να βρει δουλειά ένας ενδιαφερόμενος. Η καλή εκπαίδευση και η διάθεση συνεχούς ανανέωσής της, η εμπειρία, η ικανότητα, η εργατικότητα, η προθυμία και σε ειδικές περιπτώσεις το ταλέντο, αποτελούν το ασφαλέστερο όχημα για ικανοποιητική επαγγελματική αποκατάσταση. Βέβαια, όταν το ισοζύγιο ενός επαγγέλματος ή ειδικότητας είναι θετικό, ή πολύ θετικό, τότε η δυνατότητα εύρεσης εργασίας και κυρίως οι προοπτικές επαγγελματικής ανέλιξης είναι αναμφίβολα αυξημένες. Το αντίθετο συμβαίνει φυσικά όταν το ισοζύγιο προσφοράς και ζήτησης επαγγελμάτων είναι αρνητικό ή πολύ αρνητικό.

Καταλήγοντας, στον πίνακα που ακολουθεί αναφέρονται συνοπτικά οι προοπτικές των ισοζυγίων ζήτησης και προσφοράς των 33 κατηγοριών επαγγελμάτων, ταξινομημένες ως πολύ θετικές, θετικές, ουδέτερες, αρνητικές και πολύ αρνητικές. Επίσης, παρατίθενται εδώ ενδεικτικά μόνο επιλεγμένες ειδικότητες που έχουν θετικές, αρνητικές ή ουδέτερες προοπτικές.

4. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι εκτιμήσεις που γίνονται εδώ αφορούν το σύνολο της χώρας και σε μεγάλο βαθμό την περιοχή των δύο μεγάλων αστικών κέντρων Αθήνας και Θεσσαλονίκης όπου κατοικεί πάνω από το 1/3 του συνολικού πληθυσμού. Ευνόητο είναι ότι στις 13 περιφέρειες της χώρας, υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις που αντανακλούν τις ιδιαιτερότητες των τοπικών οικονομιών. Για τον προσδιορισμό των

ισοζυγίων επαγγελματιών, στις 13 περιφέρειες γίνονται κατά την τρέχουσα περίοδο ειδικές έρευνες υπό την αιγίδα του ΟΑΕΔ και του Πανεπιστήμιου Πειραιά, που στηρίζονται στα δεδομένα, τις παραδοχές, τη μεθοδολογία και μέρος των στοιχείων της παρούσας εργασίας, που έχει ήδη καταγράψει τις γενικές επαγγελματικές κατηγορίες, τις εκπαιδευτικές κατευθύνσεις και τις ειδικότητες.

Οι θετικές, ουδέτερες ή αρνητικές τάσεις των ισοζυγίων των επιμέρους κατηγοριών επαγγελματιών, εκπαιδευτικών κατευθύνσεων ή ειδικοτήτων που καταγράφηκαν από την εξαετούς διάρκειας έρευνα, αφορούν το χρονικό ορίζοντα της πενταετίας 1998-2003. Είναι πολύ πιθανό να αλλοιώνονται μέσα στα επόμενα χρόνια υπό την επίδραση απρόβλεπτων παραγόντων όπως λχ., οι γενικές και κλαδικές εξελίξεις της διεθνούς και της ελληνικής οικονομίας, αλλά και η επίπτωση που μπορεί να έχει η ευρεία δημοσιοποίηση των προοπτικών των διαφόρων επαγγελματιών πάνω στις προτιμήσεις επιλογής των επαγγελματιών αυτών. Γι' αυτό και οι έρευνες αυτές θα πρέπει να ανανεώνονται κάθε 2-3 χρόνια³.

Η χρησιμότητα παρόμοιων ουσιαστικών μελετών βάσης, είναι περισσότερο αυτονόητη για τη λήψη μέτρων εκπαιδευτικής και εργασιακής πολιτικής, για τις ανάγκες του επαγγελματικού προσανατολισμού, καθώς και ως οδηγός επιλογής του επαγγέλματος για τους νέους και τους γονείς. Οι ευεργετικές επιπτώσεις στο μέτωπο της ανεργίας είναι εύκολα αντιληπτές, ιδιαίτερα εφόσον γίνει αποδεκτή η υπόθεση που υποστηρίζει ο υπογράφων την παρούσα εργασία ότι: «το μισό ποσοστό δηλ. ο βασικός πυρήνας από το σύνολο του περίπου 10% της ανεργίας στην Ελλάδα, οφείλεται σε διαρθρωτικά-εκπαιδευτικά αίτια, δηλ. στην αναντιστοιχία του εκπαιδευτικού συστήματος προς τις ανάγκες και τις προοπτικές της αγοράς εργασίας».

Στην έρευνα μας, οι εκτιμήσεις των τάσεων της αγοράς εργασίας και ειδικότερα του ισοζυγίου προσφοράς και ζήτησης επαγγελματιών στηρίχθηκαν, στη θεωρητική ανάλυση των τάσεων της οικονομίας και της αγοράς εργασίας και ειδικότερα στα ακόλουθα δεδομένα στοιχεία και πρωτογενείς πηγές:

1. Στη διαχρονική εξέλιξη και τις προοπτικές της παραγωγής και του προϊόντος κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ.
2. Στα στοιχεία των επενδυτικών σχεδίων που έχουν υπαχθεί στις ευεργετικές διατάξεις του νόμου 1892/90 και 2234/94 (άρθρα 23^α και 23β) για την περίοδο 1995-1996. Τα σχετικά πρωτογενή στοιχεία παρασχέθηκαν στους ερευνητές από τις Διευθύνσεις Ιδιωτικών Επενδύσεων του ΥΠΕΘΟ και του Υπουργείου Ανάπτυξης.

3. Στην εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας κατά κλάδο ως λόγο του προϊόντος του κλάδου ανά απασχολούμενο, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ και του ΥΠΕΘΟ (επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων της ΕΣΥΕ και του ΥΠΕΘΟ).
4. Στην προσφορά εργασίας για τα επιμέρους επαγγέλματα με βάση τη μέση ετήσια εκροή αποφοίτων απ' όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα που προέρχεται από την απογραφή της ΕΣΥΕ του 1991 και τα στατιστικά στοιχεία στο Υπουργείο Παιδείας (επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων που παραχωρήθηκαν στους ερευνητές από την Υπηρεσία της ΕΣΥΕ στο Υπουργείο Παιδείας).
5. Στην προσφορά εργασίας για τα επιμέρους επαγγέλματα με βάση τη διάρθρωση του πληθυσμού κατά είδος σπουδών, σύμφωνα και με τα στοιχεία της απογραφής του 1991 της ΕΣΥΕ.
6. Στην πρωτογενή επεξεργασία και ανάλυση 10.000 μικρών αγγελιών της περιοχής Αττικής για τους μήνες Φεβρουάριο, Μάρτιο, Απρίλιο και Σεπτέμβριο του 1996⁴.
7. Τη ζήτηση εργασίας των Γραφείων Εργασίας του ΟΑΕΔ που παρασχέθηκε στους ερευνητές από τη Διεύθυνση Στατιστικής του ΟΑΕΔ.
8. Διάφορες πηγές, δημοσιεύσεις και ειδικές έρευνες όπως αναφέρονται στη βιβλιογραφία στο τέλος της παρούσας έκδοσης.
9. Άντληση πρωτογενών στοιχείων από πολυάριθμες προσωπικές επαφές και συζητήσεις που έκανε κυρίως ο επικεφαλής-συντονιστής της έρευνας με περισσότερους από 80 ιδιοκτήτες εταιρειών, γενικούς διευθυντές και διευθυντές προσωπικού μεγάλων και μικρομεσαίων επιχειρήσεων, με συμβούλους επιχειρήσεων και επαγγελματικού προσανατολισμού, με εκπροσώπους συνδικάτων και επιμελητηρίων. (Σχετικά στοιχεία υπάρχουν στη διάθεση των ενδιαφερομένων). Αυτή η πηγή άντλησης πρωτογενών στοιχείων, αποδείχθηκε τελικά ως η πλέον πολύτιμη για τη συγκεκριμένη έρευνα, επειδή τα συγκεκριμένα άτομα διαθέτουν πολύτιμες γνώσεις και αναντικατάστατη εμπειρία από την καθημερινότητα που οι ίδιοι βιώνουν προσωπικά. Για την πολύτιμη βοήθειά τους και το χρόνο που δαπάνησαν οι πολυάσχολοι αυτοί άνθρωποι, εκφράζονται και πάλι οι θερμές ευχαριστίες των μελετητών. Οι συνεργάτες της έρευνας, επίσης, συζήτησαν και άντλησαν στοιχεία από διάφορα άλλα στελέχη του συστήματος των εργασιακών σχέσεων της χώρας.

5. ΟΙ 33 ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Δύο νέες πρωτότυπες παραδοχές και έννοιες υιοθετούνται επίσης και καθιερώνονται από την ίδια ερευνητική εργασία και συγκεκριμένα:

1. **Τριάντα τρεις κατηγορίες επαγγελματών, εκπαιδευτικών κατευθύνσεων (κυρίως ΑΕΙ, ΤΕΙ και ΙΕΚ) και επιμέρους ειδικοτήτων**, πολλές από τις οποίες είναι νέες και ανταποκρίνονται, κατά το δυνατόν πλησιέστερα, στη σύγχρονη δομή της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα. Εμφανίζονται επίσης και ορισμένα παραδοσιακά επαγγέλματα που, αν και σε μικρότερη έκταση και βαρύτητα από το παρελθόν, ασκούνται ακόμη με τη μορφή ελευθέρων επαγγελματιών, ή μικρών καταστηματαρχών, όπου απασχολούνται συνήθως οι ίδιοι ή μέλη της οικογένειάς τους. Συνολικά έχουν επιλεγεί και εμφανίζονται **545** επαγγέλματα, εκπαιδευτικές κατευθύνσεις και ειδικότητες με κύριο κριτήριό τους την πραγματικότητα της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα.

2. **Το ισοζύγιο προσφοράς και ζήτησης επαγγελματών εκπαιδευτικών κατευθύνσεων και ειδικοτήτων** που καταγράφει εκτιμήσεις για τις αντίστοιχες πολύ θετικές, θετικές, ουδέτερες, αρνητικές ή πολύ αρνητικές προοπτικές, όπως αναλύεται και πιο κάτω.

Οι 33 επαγγελματικές κατηγορίες δημιουργήθηκαν μετά από ανάλυση των σύγχρονων δεδομένων της ελληνικής αγοράς εργασίας και αφού εξετάστηκαν και συνεκτιμήθηκαν τα ακόλουθα δεδομένα:

1. Οι 29 μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες του Οδηγού Επαγγελματών του ΟΑΕΔ (1984) που όμως σήμερα δεν ανταποκρίνονται απόλυτη στη σύγχρονη δομή της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα⁵.
2. Οι διάφορες εκπαιδευτικές κατευθύνσεις όλων των βαθμίδων της Παιδείας, δημόσιας και ιδιωτικής⁶.
3. Η ταξινόμηση των κλάδων της οικονομίας από την ΕΣΥΕ, η οποία συνεκτιμήθηκε αλλά δεν υιοθετήθηκε απόλυτα για λόγους που εξηγούνται πιο κάτω.
4. Η δομή της ελληνικής οικονομίας όπως αντανακλάται στην αντίστοιχη διάρθρωση της σύγχρονης αγοράς εργασίας κατά μεγάλες κατηγορίες επαγγελματών.
5. Οι αντίστοιχες ταξινομήσεις που γίνονται στο εξωτερικό και ειδικότερα από τη διεθνώς καθιερωμένη ταξινόμηση ISCO 1988, του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας καθώς και τον κώδικα ταξινόμησης επαγγελματών του καταλόγου SEDOC της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αναθεωρήθηκε το 1985⁷.

Οι 33 κατηγορίες που δημιουργήθηκαν διαρθρώνονται με μια λογική σειρά που αρχίζει από επαγγέλματα του πρωτογενούς-γεωργικού τομέα της οικονομίας και ακολουθούν οι κατασκευές, η βιομηχανία, και ο τομέας των υπηρεσιών. Η ταξινόμηση των κλάδων της οικονομίας που γίνεται από την ΕΣΥΕ, συνεκτιμήθηκε, αλλά δεν υιοθετήθηκε επακριβώς. Κι αυτό γιατί πολλές επαγγελματικές κατηγορίες όπως λ.χ. οι μηχανικοί, οι λογιστές, κ.λπ. που απασχολούνται σε διάφορους κλάδους της οικονομίας, όπως αυτοί ταξινομούνται από την ΕΣΥΕ. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στην έννοια του κλάδου της οικονομίας και της μεγάλης επαγγελματικής κατηγορίας, δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και κλάδοι που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της αντίστοιχης επαγγελματικής κατηγορίας. Τέτοιες περιπτώσεις είναι λ.χ. της γεωργίας, των κατασκευών, των τροφίμων, κ.λπ. οι οποίοι στους πίνακές μας εμφανίζονται ως αυτοτελείς επαγγελματικές κατηγορίες, όπου όμως κατά κανόνα δεν συμπεριλαμβάνονται ειδικότητες όπως λ.χ. οι λογιστές που εντάσσονται σε άλλη κατηγορία και συγκεκριμένα στα οικονομικά, διοικητικά και εμπορικά επαγγέλματα. Αυτό δεν αποκλείει και το αντίθετο, όπως λ.χ. στην περίπτωση των κοστολόγων-ελεγκτών επισιτισμού οι οποίοι συμπεριλήφθηκαν στα ξενοδοχειακά και επισιτιστικά επαγγέλματα.

Η δομή της απασχόλησης στην Ελλάδα διαφέρει αρκετά από την αντίστοιχη των άλλων χωρών γι' αυτό επισημαίνεται και πάλι, υιοθετήθηκε διαφορετική ταξινόμηση σε σχέση με άλλες χώρες όσον αφορά τις μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες⁶. Η βιομηχανία αυτοκινήτου λ.χ. δεν έχει αναπτυχθεί στην Ελλάδα όπως στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, γι' αυτό και θεωρήθηκε άστοχο να δημιουργηθεί αντίστοιχη κατηγορία επαγγελμάτων. Τα συναφή επαγγέλματα του κλάδου συμπεριλήφθηκαν κυρίως στην κατηγορία των μηχανολογικών επαγγελμάτων και των επαγγελμάτων μεταλλικών κατασκευών, αλλά και σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες. Αντίθετα, η βιομηχανία τροφίμων και η χημική βιομηχανία πλαστικού και φαρμάκου, που παρουσιάζουν σημαντική ανάπτυξη και παράλληλα συγκεντρώνουν αρκετές ομοειδείς ειδικότητες, κρίθηκε σκόπιμο να εκπροσωπηθούν σε αυτοτελείς μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες. Στην παρούσα εργασία υιοθετήθηκε δηλ. μια μεικτή λύση όπου το κύριο βάρος δίνεται στην επαγγελματική κατηγορία ή τομέα, χωρίς να αποκλείεται αυτοτελής παρουσία σημαντικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας.

6. ΟΙ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ 545 ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ, ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Ειδική έρευνα έγινε για την καταγραφή πολλών νέων ειδικοτήτων που δεν υπήρχαν στον παλαιότερο οδηγό επαγγελμάτων του ΟΑΕΔ. Πολλές ειδικότητες διακρίνονται σε πολυάριθμες υποκατηγορίες ορισμένες από τις οποίες μάλιστα έχουν ειδική μισθολογική μεταχείριση από ισχύουσες συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Ορισμένες ειδικότητες, είτε μπορεί να αναφέρονται αλλού και με διαφορετικές ονομασίες είτε να είναι κατοχυρωμένες με διαφορετικού τύπου ρυθμίσεις επαγγελματικής κατοχύρωσης. Τα ζητήματα αυτά αν και συναφή με τη μελέτη, επειδή απαιτούν άλλη μορφή πολύπλευρη ερευνητική εργασία και κυρίως εμπλοκή με τους αρμόδιους επαγγελματικούς και συνδικαλιστικούς φορείς, σε συνδυασμό με την αδιευκρίνιστη σχετική βούληση της Πολιτείας, δεν εξετάζονται εδώ αναλυτικά τουλάχιστον επί του παρόντος.

Ιδιαίτερο πρόβλημα συνιστούν οι νέες ειδικότητες οι οποίες δεν έχουν ακόμη μορφοποιηθεί και το κυριότερο δεν έχουν κατοχυρωθεί ουσιαστικά στη λεγόμενη «πίτσα», με αποτέλεσμα σε αρκετές περιπτώσεις να εμφανίζονται με διαφορετικές ονομασίες ή η επικρατούσα ονομασία τους να είναι αδόκιμη. Για το σκοπό αυτό, καταβλήθηκε προσπάθεια από τον επικεφαλής της έρευνας μετά από εξαντλητικές συζητήσεις με διευθύνοντα στελέχη των κλάδων, να προσδοθεί στις ειδικότητες αυτές η κατά το δυνατόν πλέον δόκιμη και κατανοητή σημερινή ονομασία. Παράλληλα επιχειρήθηκε, όπου ήταν δυνατόν, να μεταφραστεί στα ελληνικά και η αντίστοιχη συναφής διεθνής ονομασία. Οι ονομασίες που υιοθετήθηκαν δεν αποκλείουν τη δυνατότητα να υιοθετηθούν και άλλες ονομασίες ή ορισμένες να συγχωνευθούν. Γι' αυτά τα σχετικά πολύπλοκα ζητήματα αναμένονται προτάσεις και σκέψεις.

Κάθε ομάδα επαγγελμάτων απαρτίζεται από επιμέρους επαγγέλματα και ειδικότητες όπου μπορεί να συνυπάρχουν πτυχιούχοι ΑΕΙ, ΤΕΙ, ΙΕΚ, ή απόφοιτοι σχολών μαθητείας και ταχύρυθμης εκπαίδευσης του ΟΑΕΔ, των σχολών του Υπουργείου Παιδείας και άλλων δημόσιων φορέων, τεχνικών επαγγελματικών λυκείων ή ιδιωτικών σχολών που λειτουργούν είτε ως ΙΕΚ είτε ως εργαστήρια ελευθέρων σπουδών.

7. ΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Τα επαγγελματικά δικαιώματα, επισημαίνεται και πάλι, αποτελούν ένα πολύπλοκο και άναρχα δομημένο μωσαϊκό από το οποίο η παρούσα εργασία οφείλει να αποστασιοποιηθεί⁹. Σε ορισμένες κατηγορίες επαγγελμάτων, όπως λ.χ. των φυσικών και μαθηματικών επιστημών, των γιατρών, κ.λπ. αντίστοιχες ειδικότητες, όπως είναι γνωστό προϋποθέτουν πτυχία πανεπιστημιακής παιδείας αναγνωρισμένα στην Ελλάδα. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως λ.χ. του ζωγράφου, του δημοσιογράφου, κ.λπ. οι ειδικότητες μπορεί να αφορούν απόφοιτους ανώτατων σχολών ή ακόμη και εμπειρικούς. Σε άλλες πάλι κατηγορίες όπως λ.χ. του ηλεκτρολόγου, του μηχανικού, της διοίκησης επιχειρήσεων κλπ., η ειδικότητα μπορεί να αφορά απόφοιτους πανεπιστημίων, ΤΕΙ, ΙΕΚ, ΟΑΕΔ, τεχνικών επαγγελματικών λυκείων, άλλες μέσες ή αδιαβάθμητες σχολές ή προγράμματα ταχύρυθμης εκπαίδευσης. Για να καλυφθεί μερικώς αυτή η πολύπλοκη κατάσταση, παρατίθενται δίπλα στην αντίστοιχη ειδικότητα, σε παρένθεση, η ένδειξη: (και από ΑΕΙ και ΤΕΙ και ΙΕΚ). Αυτό σημαίνει ότι η συγκεκριμένη ειδικότητα μπορεί να ασκείται από απόφοιτους και των τριών ως άνω επιπέδων σχολών, ή πιθανώς, αν και σπανιότερα, και από εμπειρικούς, όπως λ.χ. οι ζωγράφοι και οι γλύπτες που μπορεί να είναι απόφοιτοι της σχολής καλών τεχνών αλλά και εμπειρικοί. Σε αντίστοιχες υποσημειώσεις των σχετικών πινάκων, επεξηγούνται πιο συγκεκριμένα οι σχετικές ενδείξεις.

Επισημαίνεται και πάλι ότι πολλά επαγγέλματα και ειδικότητες μπορούν να ασκηθούν μόνο μετά από τη χορήγηση ειδικής άδειας που συνήθως χορηγεί κάποια κρατική υπηρεσία ή φορέας. Προϋπόθεση για τη σχετική άδεια μπορεί να είναι είτε η κατοχή πτυχίου, είτε η επαγγελματική εμπειρία, ή ειδικές εξετάσεις σε συνδυασμό ή μη. Για ορισμένα επαγγέλματα όπως του γιατρού, του μηχανικού, του φοροτεχνικού, αρκεί η κατοχή συγκεκριμένου πανεπιστημιακού πτυχίου και η επικύρωση αντίστοιχα από τους ιατρικούς συλλόγους, το Τεχνικό και Οικονομικό Επιμελητήριο. Σε ορισμένες περιπτώσεις και ειδικότερα όταν πρόκειται για πτυχιούχους ξένων πανεπιστημίων, προαπαιτούνται και ειδικές εξετάσεις. Διάφοροι δημόσιοι ή μη φορείς έχουν την αρμοδιότητα έκδοσης αδειών για ορισμένα επαγγέλματα. Το Υπουργείο Πολιτισμού λ.χ., χορηγεί άδεια επαγγέλματος στους σκηνοθέτες και άδεια ίδρυσης και λειτουργίας ανώτερων σχολών χορού. Το ΥΠΕΧΩΔΕ χορηγεί άδεια στους εργολήπτες δημόσιων έργων και το υπουργείο Συγκοινωνιών επαγγελματικές άδειες για διάφορες κατηγορίες τεχνιτών, εγκαταστατών, οξυγονοκολλητών, κλπ. γίνεται συνήθως από τις Νομαρχίες¹⁰. Στη βιομηχανία

υπάρχει ένα πολύπλοκο καθεστώς έκδοσης επαγγελματικών αδειών από το αρμόδιο Υπουργείο¹¹.

Επιπλέον, υπάρχουν και ορισμένα κλειστά επαγγέλματα όπου η είσοδος είναι είτε κληρονομικού τύπου ή με αντικαταβολή κάποιου ποσού. Κλασική τέτοια περίπτωση ήταν αυτή των τυπογράφων μέχρι το 1981-82, που καταργήθηκε με την εισβολή της σύγχρονης τεχνολογίας στον τύπο (φωτοσύνθεση) και ύστερα από ιστορικές α-περγιακές συγκρούσεις στον ίδιο κλάδο. Σήμερα, κλειστό επάγγελμα είναι μερικώς του συμβολαιογράφου, του κλειδαρά, ενώ πρόσφατα ή άδεια ίδρυσης φαρμακείου έπαυσε να είναι ελεύθερη για τους φαρμακοποιούς¹². Η άδεια κατοχής ταξί κοστολογείται στην αγορά σε ορισμένες δεκάδες εκατομμύρια δραχμές.

Για την αποφυγή κατά το δυνατόν υπερκαλύψεων, σε αρκετές περιπτώσεις, υπήρξε συγχώνευση ομοειδών κατηγοριών αποφοίτων που τα πτυχία τους χορηγούνται από διάφορες σχολές με εξειδικευμένες ονομασίες. Πολλά επαγγέλματα που αφορούν κατά πρώτο λόγο, απόφοιτους Πανεπιστημίων, όπως λ.χ. του γιατρού, του μηχανικού, του νομικού, του οικονομολόγου, είναι γνωστό ότι υποδιαιρούνται σε πολλές επιμέρους ειδικεύσεις των οποίων το ισοζύγιο προσφοράς και ζήτησης διαφοροποιείται στην πορεία του χρόνου. Στην παρούσα φάση όμως δεν παρουσιάζονται αναλυτικά εδώ, γιατί κάτι τέτοιο θα επέβαλε ανάλογες πολλαπλές υποδιαιρέσεις και σε άλλες ειδικότητες και υποειδικότητες, έτσι που η μελέτη θα κινδύνευε να χαθεί μέσα στη λεπτομέρεια, με αμφίβολη μάλιστα ευστοχία, αφού υπάρχει μεγάλη έλλειψη σχετικών στοιχείων και πληροφοριών. Αυτό δεν αποκλείει φυσικά την ανάγκη να γίνουν αναλυτικές επιμέρους έρευνες για τις επιμέρους ειδικότητες λχ. των γιατρών, των μηχανικών, των οικονομολόγων κλπ. όπου θα μπορούσαν να εμπλακούν και οι αρμόδιοι επαγγελματικοί φορείς, τα επιμελητήρια, οι ενώσεις των εργοδοτών και τα συνδικάτα των εργαζομένων.

Οι συνήθεις κατάλογοι επαγγελμάτων του ΟΑΕΔ, του ISCO 88 και του SEDOC, αναφέρονται σε πέντε επίπεδα ή αλλιώς σε πέντε στατιστικές υποδιαιρέσεις, ενώ ο κατάλογος επαγγελμάτων της ΕΣΥΕ του 1971 σε τρεις υποδιαιρέσεις. Η παρούσα εργασία δε φιλοδοξεί να υποκαταστήσει τις παραπάνω πολύπλοκες υποδιαιρέσεις, αλλά χρησιμοποιώντας ορισμένες παραδοχές να αναφερθεί σε γενικώς υπαρκτά και αποδεκτά επαγγέλματα, εκπαιδευτικές κατευθύνσεις και ειδικότητες και στις προοπτικές τους στη σημερινή αγορά εργασίας στην Ελλάδα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Becker Eugene (Aug. 1997). Handbook of Methods. Bureau of Labor Statistics. New York. Επίσης: Silvestri George, (Nov. 1997) Occupational Employment Projections to 2006. Monthly Labor Review.
2. Για τους θεσμικούς παράγοντες και τα μη οικονομικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την αγορά εργασίας βλ. Κατσανέβας Θ. (1997) Οικονομική της Εργασίας και Εργασιακές Σχέσεις, Σταμούλης, Κεφ. 1.3. Επίσης Kaufman B. (1994) The Economics of Labour Markets. The Dryden Press, page 4-35.
3. Η δημοσιοποίηση των στοιχείων της έρευνας, το βιβλίο που κυκλοφόρησε (Επαγγέλματα του Μέλλοντος, Παπαζήσης, 1998) και η ευρύτατη συζήτηση γύρω από τα συναφή ζητήματα, φαίνεται ότι έχει ήδη επιφέρει μεταβολές όσον αφορά τις εισροές (ή αλλιώς την προσφορά εργασίας) στις εκπαιδευτικές κατευθύνσεις. Η πτώση των βάσεων της δεύτερης και τρίτης δέσμης και η σημαντική άνοδος της τέταρτης δέσμης πρέπει να συνδυάζεται και με τις ως άνω διαπιστώσεις.
4. Θόδωρος Κατσανέβας, *Η ζήτηση επαγγελματιών σήμερα*, Οικονομικός Ταχυδρόμος, Αθήνα 2 Νοεμβρίου 1995. Βλέπε επίσης: Θόδωρος Κατσανέβας, *Η ζήτηση επαγγελματιών σήμερα, Μια πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 18 Μαΐου 1995.
5. Οι 29 αυτές επαγγελματικές κατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για πρόσφατες έρευνες των μελετητών της παρούσας, μέρος των οποίων έχει ήδη δημοσιευθεί και οι οποίες αποτέλεσαν πολύτιμο οδηγό για την τρέχουσα έρευνα. Βλ.: Κατσανέβας Θ. (1987), Οικονομική της Εργασίας και Εργασιακές Σχέσεις, Αθήνα, Σταμούλης, κεφ. 10.4, σελ. 285-299.
6. Για το σκοπό αυτό εξετάστηκαν διεξοδικά οι εκατοντάδες εκπαιδευτικές κατευθύνσεις ΑΕΙ, ΤΕΙ, ΙΕΚ, σχολών μαθητείας και, ταχύρρυθμης εκπαίδευσης του ΟΑΕΔ, ΤΕΛ, και άλλων δημόσιων και ιδιωτικών σχολών και εργαστηρίων ελεύθερων σπουδών από διάφορες πηγές και έντυπα και ειδικότερα του ΟΑΕΔ, του Οργανισμού Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, του Υπουργείου Παιδείας, του Κέντρου Επαγγελματικού Προσανατολισμού, φυλλαδίων ιδιωτικών σχολών, κ.λπ.
7. Η ιεραρχική κατάταξη και η ονοματολογία των καταλόγων αυτών, όπως έχει αναφερθεί και σε σχετικές δημοσιεύσεις, αδυνατεί να απεικονίσει την πραγματικότητα στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Γι' αυτό και αναμένεται να εκδοθεί στο εγγύς μέλλον ένας νέος κατάλογος επαγγελματιών και ειδικοτήτων ο οποίος θα μπορεί να προσαρμόζεται στις ιδιαιτερότητες των επιμέρους χωρών και στις ραγδαίες εξελίξεις της τεχνολογίας και της οικονομίας. Για το ίδιο ζήτημα αναμένεται η ολοκλήρωση επιστημονικού προγράμματος του Οργανισμού Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, υπό την εποπτεία του καθηγητή Νικήτα Πατινιώτη για τη δημιουργία ενός «Καταλόγου Αναγνωρισμένων Επαγγελματιών στην Ελλάδα». Βλ. σχετικά: Πατινιώτης Ν. *Κοινωνιολογική Ταξινόμηση των Επαγγελματιών: Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Εμπειρικά Διλήμματα*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τεύχος 91, 1996. Επίσης Grootings P. *Ευρωπαϊκός Κατάλογος Επαγγελματιών*, στο «Επαγγελματική Κατάρτιση», αρ. 3/1989. Επίσης: Κανελλόπουλος Κ., *Εκπαίδευση και Αγορά Εργασίας στην Ελλάδα*, στο «Επιπτώσεις της Τεχνολογικής και Επιστημονικής Επανάστασης», Αθήνα, 1984. Σχετικά με την Διεθνή Σταθερή Ταξινόμηση των Επαγγελματιών (ISCO), βλ. και Eurostat, *Eurydice* (December 1997). *Key Data on Education in the European Union*, σελ. 11.
8. Το ιταλικό Ινστιτούτο ISFOL αντιμετωπίζοντας παρόμοια εννοιολογικά προβλήματα, έχει επιλέξει στις ταξινομήσεις του ως κατηγορία ανάλυσης τους επαγγελματικούς τομείς, μια προσέγγιση στην οποία βρίσκεται πιο κοντά και η δική

- μας ανάλυση. Βλ. ISTAT, *Classificazione Delleprofessioni Metodi e Norme*, Serie C, No 9, Roma Maggio 1981.
9. Ο Οργανισμός Επαγγελματικής Κατάρτισης του υπουργείου Παιδείας φέρεται ότι προγραμματίζει την κατάρτιση ενός «χάρτη επαγγελματικών δικαιωμάτων» που εφόσον γίνει πραγματικότητα θα αποτελέσει αναμφίβολα μια σημαντική τομή και εξέλιξη για το ίδιο σοβαρό ζήτημα. Βλέπε σχετικά Πατινώτης Ν., «ως ανωτέρω».
  10. Για ευρύτερες πληροφορίες σχετικά με τις επαγγελματικές άδειες και την κατάρτιση, βλέπε την εξαιρετη έκδοση της Καθημερινής «Οδηγός Υπηρεσιών του Δημοσίου». Απασχόληση, τεύχος 4, 11 Ιανουαρίου 1998. Επίσης: Οδηγός Σπουδών, Καθημερινή, 19 Μαρτίου 1998.
  11. Βλ. και Λίτσας Παναγιώτης. (Τετράδια του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μάρτιος, 1999), Επαγγελματικές Άδειες και Ειδικότητες στη Βιομηχανία.
  12. Για τα συναφή θέματα βλ. επίσης: Πατινώτης Ν., «ως ανωτέρω», Επίσης, Λίτσας Παναγιώτης, ως ανωτέρω.

Ιωάννης Κεχαγιάς* και Αποστόλης Μαρής**

ΤΟ MARKETING ΣΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΜΕΝΗ ΑΓΟΡΑ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ

---

1. ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η έρευνα έχει ως θέμα τη μελέτη της αγοραστικής συμπεριφοράς των μεγάλων βιομηχανικών πελατών ηλεκτρικής ενέργειας στη Χώρα μας.

Το θέμα είναι ιδιαίτερα επίκαιρο επειδή στις αρχές του 2001 απελευθερώνεται η Ελληνική Αγορά Ηλεκτρισμού, με βάση τις επιταγές της Οδηγίας 92/1996 της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αρχικά εκείνοι που θα έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν προμηθευτή θα είναι οι μεγάλοι βιομηχανικοί πελάτες.

Για την έρευνα επιλέχθηκε η χρησιμοποίηση του Μοντέλου Αλληλεπίδρασης του IMP (Industrial Marketing and Purchasing) Group.

Οι κύριοι στόχοι της έρευνας είναι δύο:

- Η διερεύνηση αν πράγματι το επιλεγέν μοντέλο ερμηνεύει αποτελεσματικά την αγοραστική συμπεριφορά στο συγκεκριμένο χώρο.
- Η διεξαγωγή μιας ολοκληρωμένης έρευνας αγοράς που θα προσφέρει χρήσιμα και αξιοποιήσιμα συμπεράσματα. Διευκρινίζεται ότι δεν υπάρχει μέχρι σήμερα ολοκληρωμένη έρευνα αγοράς σε αυτό το χώρο.

Ως «πελάτης» της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η ΔΕΗ, της οποίας οι ανάγκες και επιθυμίες εντοπίστηκαν μέσα από συνεντεύξεις αρμοδίων στελεχών της.

* Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων Πανεπιστημίου Αιγαίου
** Διπλωματούχος Μηχανικός Ε.Μ.Π. Στέλεχος ΔΕΗ.

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΓΟΡΑΣ ΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΥ

Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού ιδρύθηκε το 1950 με σκοπό την παραγωγή και διανομή ηλεκτρικής ενέργειας σε όλη της Ελλάδα.

Μοναδικός της μέτοχος είναι μέχρι σήμερα το Κράτος.

Με βάση τον ιδρυτικό της νόμο η ΔΕΗ λειτουργεί με τους κανόνες της ιδιωτικής οικονομίας, κάτι που στην πράξη έχει επηρεασθεί από επιβαρύνσεις και παρεμβάσεις του κράτους.

Από πλευράς μεγέθους παγίων στοιχείων η ΔΕΗ είναι η μεγαλύτερη επιχείρηση της χώρας, ενώ τα έσοδά της ανέρχονται σε 1 τρις δραχμές ετησίως.

Η ΔΕΗ έχει 6,5 εκατομμύρια πελάτες, οι οποίοι καταναλώνουν ετησίως περίπου 40.000 GWh, με ένα ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης περίπου 4,5%.

Ο ρυθμός αυτός είναι περίπου διπλάσιος από το μέσο Ευρωπαϊκό, γεγονός που δείχνει το δυναμισμό ανάπτυξης του ηλεκτρικού τομέα της Ελλάδας.

Η ΔΕΗ παράγει και διανέμει σήμερα το 98% της συνολικά καταναλισκόμενης ενέργειας στην Ελλάδα, ενώ το υπόλοιπο παράγεται είτε από αυτοπαραγωγούς (δηλ. για δική τους χρήση), είτε από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (ιδιωτών).

Για τη μεταφορά & διανομή ηλεκτρικής ενέργειας στους πελάτες της, η ΔΕΗ έχει κατασκευάσει ένα πλήρες και εκτεταμένο δίκτυο μήκους 200.000 χλμ. ενώ για την εξυπηρέτηση των πελατών της η επιχείρηση διαθέτει 300 εμπορικά καταστήματα σε όλη τη χώρα.

Τέλος οι πελάτες της βιομηχανικής αγοράς ηλεκτρισμού, είναι:

- 23 Πελάτες Υψηλής Τάσης (150 KV) με ετήσια κατανάλωση 6200 GWh.
- 6.500 Πελάτες Μέσης Τάσης (20 KV) που καταναλώνουν ετησίως 8000 GWh.
- 1.600.000 Πελάτες Χαμηλής Τάσης (230/400 V) με συνολική ετήσια κατανάλωση 12.000 GWh.

(Στατιστική Επετηρίδα ΔΕΗ, 1998).

Είναι φανερό ότι πρόκειται για μια πολύ συγκεντρωμένη βιομηχανική αγορά, η οποία από τη ΔΕΗ έχει τμηματοποιηθεί κατά χρήση σε βιομηχανική, εμπορική, γεωργική, δημοτική και δημόσια χρήση.

3. ΜΟΝΤΕΛΟ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ ΑΓΟΡΑΣΤΩΝ - ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΩΝ

Τα δύο κλασσικά μοντέλα (Seth, 1996; Webster, 1993) μοιάζουν πολύ μεταξύ τους ως προς την φιλοσοφία και διαφέρουν κυρίως

ως προς τη μορφή και το βαθμό βαρύτητας που δίνουν σε επιμέρους θέματα. Έτσι π.χ. ο Fr. Webster, αναφέρει την έμφαση στις οργανωτικές παραμέτρους σαν μία βασική διαφορά του μοντέλου του από εκείνο του Seth.

Πάντως το κύριο και κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι επικεντρώνονται αποκλειστικά στην επιχείρηση – αγοραστή και προσπαθούν να τη διερευνήσουν.

Το **Μοντέλο Αλληλεπίδρασης (Interaction Model)** δημιουργήθηκε στις δεκαετίες του 1970 και 1980 από το IMP Group (Industrial Marketing & Purchasing), μέσα από μια εκτεταμένη σειρά ερευνών και μελετών που έγιναν κυρίως στην Ευρώπη.

Σε αντίθεση με τα κλασσικά μοντέλα, αυτό δεν επικεντρώνεται στον οργανισμό του αγοραστή αλλά στη σχέση πωλητή – αγοραστή και σε ότι αυτή συνεπάγεται (διαδικασίες, συμμετέχοντες, ατμόσφαιρα, περιβάλλον).

Μελετώντας την όλη προσέγγιση αλληλεπίδρασης (Interaction approach) διαπιστώθηκαν σημαντικότερες ομοιότητες με το σύγχρονο σχεσιακό μάρκετινγκ (relationship marketing).

Τα κύρια στοιχεία του μοντέλου είναι τα ακόλουθα:

1. Η διαδικασία αλληλεπίδρασης
2. Οι μετέχοντες στη διαδικασία (αγοραστής – πωλητής)
3. Το περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η διαδικασία
4. Η ατμόσφαιρα που επηρεάζει και επηρεάζεται από την αλληλεπίδραση.

Αυτά τα στοιχεία φαίνονται παραστατικά στο κάτωθι σχήμα, που έχει προταθεί από το IMP Group (D. Ford, 1990):

Πηγή: D. Ford (1990), *Understanding Business Markets* (Μετάφραση-προσαρμογή από τη σελ. 20)

Συνοπτικά τα στοιχεία του μοντέλου, πάνω στα οποία βασίζεται η έρευνα είναι τα εξής:

Διαδικασία αλληλεπίδρασης

Γίνεται διαχωρισμός μεταξύ των βραχυχρόνιων συναλλαγών (που καλούνται επεισόδια όπως πχ. μια συγκεκριμένη προμήθεια προϊόντων) και των μακροχρόνιων σχέσεων πελάτη-προμηθευτή.

Φυσικά τα δύο είδη συναλλαγών αλληλοεπηρεάζονται σημαντικά. Τα επεισόδια περιλαμβάνουν:

- συναλλαγή προϊόντων ή υπηρεσιών, η οποία κατά κανόνα είναι το κέντρο της όλης συναλλαγής και επηρεάζει ιδιαίτερα τη σχέση πελάτη προμηθευτή (βαθμός ικανοποίησης, αβεβαιότητας κλπ.),
- συναλλαγή πληροφοριών, που μπορεί να είναι τεχνικές, οικονομικές ή οργανωτικές και μπορούν να ποικίλουν ανάλογα με το εύρος τους, την τυπικότητά τους κ.λπ.,
- οικονομική συναλλαγή, η οποία δείχνει και την οικονομική σημασία της σχέσης, ενώ μπορεί να συνδέεται με άλλες ανάγκες ή αβεβαιότητες (πχ. συναλλαγματικές),
- κοινωνική συναλλαγή, που παίζει σημαντικό ρόλο στην μείωση των αβεβαιοτήτων μεταξύ των δύο μερών και συμβάλλει ιδιαίτερα στην επίτευξη μακροχρόνιων σχέσεων.

Οι μακροχρόνιες σχέσεις σημαίνουν σε γενικές γραμμές:

- παγίωση των προσδοκιών κάθε μέρους από το άλλο, στο βαθμό που αυτές πλέον να μην αμφισβητούνται,
- δημιουργία συγκεκριμένης μορφής επαφών μεταξύ των μερών και καθιέρωση του ρόλου του καθενός,
- προσαρμογή του κάθε μέρους (σε διαφορετικό συνήθως βαθμό) ώστε να εξυπηρετείται η σχέση.

Τα αλληλεπιδρώντα μέρη

Οι κύριοι παράγοντες εδώ αναφέρονται στα ακόλουθα:

- Τεχνολογία και τεχνογνωσία του καθενός και κατά πόσο αυτά συμβαδίζουν στα δύο μέρη.
- Μέγεθος, δομή και στρατηγική του καθενός εμπλεκόμενου.
- Σχετική εμπειρία στο αντικείμενο της συναλλαγής.
- Σκοποί, εμπειρίες και ικανότητες σε ατομικό επίπεδο.

Περιβάλλον αλληλεπίδρασης

Η αλληλεπίδραση ενός πελάτη και ενός προμηθευτή δεν μπορεί να αναλυθεί απομονωμένα αλλά μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον, το οποίο έχει διάφορες διαστάσεις όπως οι ακόλουθες:

- Δομή της αγοράς (συγκέντρωση, σταθερότητα κ.λπ.).
- Δυναμισμός στην αγορά και στις σχέσεις που αναπτύσσονται σε αυτήν.
- Διεθνοποίηση της αγοράς.
- Θέση στην παραγωγική αλυσίδα.
- Κοινωνικό σύστημα, που μπορεί να περιλαμβάνει πολλές διαστάσεις όπως τοπικές αγοραστικές συνήθειες, στάση πελατών απέναντι σε εγχώρια και ξένα προϊόντα, εμπορικές ρυθμίσεις και περιορισμούς κ.λπ.

Ατμόσφαιρα

Τα διάφορα μεμονωμένα επεισόδια με τον καιρό διαμορφώνουν μια ατμόσφαιρα μέσα στην οποία λειτουργεί η σχέση αγοραστή-πωλητή.

Επίδραση στη διαμόρφωση της ατμόσφαιρας έχουν και διάφοροι άλλοι παράγοντες όπως η διάρκεια της σχέσης, το είδος και η σημασία της, τα χαρακτηριστικά κάθε μέρους κ.λπ.

Για την περιγραφή της ατμόσφαιρας μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε κυρίως όρους όπως ο βαθμός εξάρτησης, η σχέση δύναμης, ο βαθμός συνεργασίας, η στενότητα επαφών και ο βαθμός των προσδοκιών κάθε μέρους από το άλλο.

Η ατμόσφαιρα είναι αποτέλεσμα της σχέσης αλλά συγχρόνως και την επηρεάζει αποφασιστικά.

Σχετικά με το είδος της ατμόσφαιρας που θα προκριθεί από κάθε εταιρεία (δηλαδή στενή ή τυπική σχέση) αυτό έχει να κάνει κυρίως με το πώς αξιολογεί τις ακόλουθες δύο διαστάσεις:

- την οικονομική διάσταση, καθότι μια ευρεία γκάμα οικονομιών μπορούν να γίνουν μέσα από τη στενή συνεργασία (μείωση κόστους παραγωγής, διανομής, προώθησης, υποστήριξης κ.λπ.),
- τη διάσταση ελέγχου, που σημαίνει δηλαδή, πόσο εξαρτημένη είναι η εταιρεία, τι απώλειες ευκαιριών μπορεί να έχει λόγω αυτής της στενής σχέσης κ.λπ.
- Το ζητούμενο είναι να βρίσκει η επιχείρηση την ισορροπία μεταξύ αυτών των δύο διαστάσεων, ώστε να μεγιστοποιεί κατά το δυνατόν τα κέρδη και να ελαχιστοποιεί τις ζημιές από τη σχέση που επιλέγει.

4. ΕΡΕΥΝΑ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΩΝ ΠΗΓΩΝ

Με δεδομένο ότι δεν υπάρχει μέχρι σήμερα άλλη ολοκληρωμένη έρευνα αγοράς στο χώρο των μεγάλων πελατών ηλεκτρισμού στη

Χώρα μας, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την παρούσα έρευνα τα ευρήματα της διερεύνησης δευτερογενών πηγών κρίνονται ως σημαντικά και συγκεκριμένα ήσαν τα ακόλουθα:

α) Στη ΔΕΗ υπήρξαν τρία κύρια ευρήματα:

- Δημοσκοπική έρευνα για την εικόνα της ΔΕΗ (από εξωτερική εταιρεία),
- Δημοσκοπική έρευνα πελατών (που διενεργεί η ίδια η επιχείρηση),
- Στατιστική παρακολούθηση παραπόνων πελατών,

ενώ εντοπίστηκαν και αρκετά στατιστικά στοιχεία για το χώρο των μεγάλων πελατών, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την περιγραφή του Κλάδου.

β) Στο ΤΕΕ έχει διεξαχθεί μια αξιολογη εργασία της Επιστημονικής Επιτροπής Ηλεκτρολόγων Μηχανολόγων με θέμα «Σύγχρονο ενεργειακό μάντζμεντ καταναλωτών μέσης τάσης».

Η εργασία περιλαμβάνει και έρευνα στο συγκεκριμένο χώρο μέσω ερωτηματολογίων, η οποία όμως είναι εξειδικευμένη και τεχνικά προσανατολισμένη με συνέπεια να αφορά σε ένα μικρό μόνο μέρος των θεμάτων που πραγματεύεται η παρούσα έρευνα αγοράς.

γ) Στο διεθνή χώρο το κύριο εύρημα ήταν τα αναλυτικά πρακτικά του Συνεδρίου της Λισσαβόνας το 1998 με αντικείμενο τα θέματα πελατών στις επιχειρήσεις ηλεκτρισμού.

Επίσης από την Unipede-Eurelectric στέλνονται στη ΔΕΗ κατά διαστήματα αρκετές μελέτες και δημοσιεύσεις της για θέματα ηλεκτρικής ενέργειας.

Η σημαντικότερη και σχετική με το θέμα μας είναι μία φετινή μελέτη από το Boston Consulting Group για τις βέλτιστες πρακτικές μάρκετινγκ και σχέσεων στη λιανική αγορά ηλεκτρισμού (retail ή mass market).

Μια δεύτερη πηγή για το διεθνή χώρο ήταν οι εκδόσεις γνωστών Οίκων Συμβούλων, όπου αυτοί αναφέρουν ορισμένα αποτελέσματα ερευνών τους, αλλά περιορισμένα κατά κανόνα.

Τέλος μια τρίτη πηγή πληροφοριών απετέλεσαν και οι διεθνείς στατιστικές εκδόσεις πάνω σε θέματα ενέργειας, με κυριότερη εκείνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης «Energy Outlook to 2020».

5. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ - ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΨΙΑ

Προκειμένου να διεξαχθεί η έρευνα αγοράς κατά τον τρόπο που προβλέπεται από τη βιβλιογραφία, θεωρήθηκε αναγκαίο να υπάρξει εικονικός πελάτης.

Τα γενικά θέματα της έρευνας επιβάλλεται να προκύπτουν με βάση τις ανάγκες του πελάτη (Κυριαζόπουλος - Κιουλάφας, 1993) και γι' αυτό δρομολογήθηκε η στενή συνεργασία με επιτελικά στελέχη της ΔΕΗ κατά το πρώτο στάδιο της έρευνας.

Για τη διευκόλυνση της συνεργασίας συντάχθηκε ένα ειδικό ερωτηματολόγιο που επικεντρώνονταν στον προσδιορισμό του προβλήματος, καθώς και των αναγκών και επιθυμιών του πελάτη.

Τούτο αποτέλεσε τη βάση της συνεργασίας, δεδομένου ότι στη συνέχεια έγιναν σε βάθος συνεντεύξεις επιτελικών στελεχών της ΔΕΗ, ώστε να εκφράσουν τις απόψεις τους πάνω στα θέματα που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η έρευνα.

Πιο συγκεκριμένα εξετάστηκαν διεξοδικά τα ακόλουθα:

- Ανάλυση εσωτερικού περιβάλλοντος.
- Ανάλυση εξωτερικού περιβάλλοντος.
- Καθορισμός έκτασης του προβλήματος.
- Προσδιορισμός της φύσης των σχετικών αναγκών του πελάτη.
- Εντοπισμός περιοχών ενδιαφέροντος.
- Διαμόρφωση τελικών (γενικών) ερωτήσεων για την έρευνα.

Τα κύρια συμπεράσματα που προέκυψαν σχετικά με τις ανάγκες και επιθυμίες του (εικονικού) πελάτη είναι τα ακόλουθα:

- Υπάρχει συναίσθηση στα στελέχη της ΔΕΗ ότι τα αμέσως επόμενα χρόνια θα είναι πολύ κρίσιμα για το μέλλον της, εξαιτίας του ανοίγματος της αγοράς.
- Διαπιστώνονται σημαντικά κενά στην ενημέρωση και γνώση της αγοράς λόγω της μονοπωλιακής κατάστασης, δεδομένου ότι οι όποιες επαφές μεταξύ ΔΕΗ και πελατών της γίνονται μέχρι σήμερα κυρίως με πρωτοβουλία των δευτέρων.
- Από την έρευνα η ΔΕΗ περιμένει κυρίως μια αναλυτική αποτύπωση της κατάστασης της αγοράς και των προθέσεων των πελατών.
- Επιθυμεί επίσης να της γίνουν προτάσεις για εμπορικά και οργανωτικά θέματα, ενώ προσδοκά από την έρευνα να αποτελέσει και ένα οδηγό για ανάλογες έρευνες στο μέλλον.
- Η χρήση των αποτελεσμάτων της έρευνας θα αφορά κυρίως στην ενημέρωση του μάνατζμεντ καθώς και των ειδικών εμπορικών στελεχών της επιχείρησης.
- Τέλος, διατυπώθηκαν συγκεκριμένες επιθυμίες των αρμοδίων για τα θέματα εκείνα που θα τους ενδιέφερε να επικεντρωθεί η έρευνα αγοράς.

Με βάση τα ανωτέρω και σε συνδυασμό με το θεωρητικό μοντέλο προχωρήσαμε στη σύνταξη του ερωτηματολογίου.

Επίσης, οι διατυπωθείσες ανάγκες του «πελάτη» επηρέασαν και την μορφή της παρουσίασης των συμπερασμάτων και προτάσεων της έρευνας, η οποία είναι κυρίως διερευνητική σε σημαντική έκταση και βάθος και για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε ένα πλήρες και αναλυτικό ερωτηματολόγιο.

Το ερωτηματολόγιο ελέγχθηκε σε μια πρώτη πιλοτική έρευνα και στην συνέχεια στάλθηκε ταχυδρομικά σε 120 αποδέκτες, οι οποίοι ήσαν εμπειρογνώμονες (specialist's research), προσεκτικά επιλεγμένοι με χρήση κυρίως της μεθόδου της χιονοστιβάδας (snow-ball method). Η επιλογή των εταιρειών όπου στάλθηκε ερωτηματολόγιο έγινε βάσει των αρχών στρωματοποίησης για να διασφαλιστεί:

- η γεωγραφική αντιπροσωπευτικότητα (περίπου 2 προς 3 σε Αττική και επαρχία, αντίστοιχα).
- στρωματοποίηση μεταξύ εταιρειών που παράγουν προϊόντα και υπηρεσίες (περίπου 3 προς 2 αντίστοιχα).
- δυσανάλογη στρωματοποίηση ως προς το μέγεθος (περισσότερες μεγάλες - λιγότερες μικρές εταιρείες).

Ακολουθως ένας παράγοντας που λάβαμε υπόψη ήταν να υπάρχει δυνατότητα προσωπικής πρόσβασης στις εταιρείες που θα επιλεγούν.

Λαμβάνοντας υπόψη την έκταση του ερωτηματολογίου, τον τρόπο επικοινωνίας (ταχυδρομείο) και την υπεραπασχόληση των αποδεκτών, τέθηκε στόχος η συμπλήρωση άνω του 50% των ερωτηματολογίων.

Εντούτοις, με τα συστηματικά βήματα που έγιναν και με την έντονη υποστήριξη της έρευνας, κατέστη δυνατόν να παραληφθούν 70 σωστά συμπληρωμένα ερωτηματολόγια, ενώ απορρίφθηκαν και άλλα 8 ως μη σωστά ή εκπρόθεσμα.

6. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

6.1 Χαρακτηριστικά Οργανισμού Πελατών

6.1.1 Καταναλωτικά χαρακτηριστικά

Οι Βιομηχανίες έχουν μεγάλη εξάρτηση της λειτουργίας τους από τον προμηθευτή ηλεκτρικής ενέργειας και τούτο λόγω ανεπάρκειας εφεδρικών μέσων. Αντίθετα οι Υπηρεσίες δηλώνουν γενικά επάρκεια εφεδρειών και μικρότερη εξάρτηση από τον προμηθευτή.

Οι Υπηρεσίες χρησιμοποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό τον ηλεκτρισμό για την κάλυψη των ενεργειακών τους αναγκών και έχουν πιο περιορισμένες εναλλακτικές λύσεις απ' ό,τι οι Βιομηχανίες.

Οι Υπηρεσίες χρησιμοποιούν την ηλεκτρική ενέργεια σχεδόν εξίσου για κίνηση, ψύξη-θέρμανση, φωτισμό και λοιπές χρήσεις.

Οι Βιομηχανίες τη χρησιμοποιούν κυρίως για κίνηση (72%) και λιγότερο για τις υπόλοιπες χρήσεις.

Ο ρυθμός αύξησης της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας ακολουθεί περίπου το ρυθμό αύξησης του κύκλου εργασιών των εταιριών.

Προβλέπεται πάντως για το μέλλον κάποια υστέρησή του λόγω μερικής υποκατάστασης του ηλεκτρισμού από άλλα καύσιμα καθώς και λόγω εξοικονόμησης ενέργειας.

Κατά μέσο όρο οι επιχειρήσεις δαπανούν για ηλεκτρική ενέργεια περίπου το 6% των συνολικών δαπανών τους.

Στη διαχείριση ενέργειας οι μισές εταιρείες δηλώνουν ότι υπάρχουν αρκετά έως πολλά περιθώρια εξοικονόμησης.

6.1.2 Χαρακτηριστικά Κέντρου Αγοραστικών Αποφάσεων

Σύνθεση - οργάνωση

Στο Κέντρο Αγοραστικών Αποφάσεων των εταιριών παίζουν κυρίαρχο ρόλο οι Μηχανικοί. Ιδιαίτερα αυτό συμβαίνει κατά τα στάδια των μελετών και των εισηγήσεων για την επιλογή προμηθευτή.

Την απόφαση επιλογής πάντως την παίρνουν σχεδόν πάντα ο Γενικός Διευθυντής και το Διοικητικό Συμβούλιο ακολουθώντας κατά κανόνα τις εισηγήσεις των στελεχών. Σχετική είναι και η διαπίστωση ότι υπάρχει μια σταδιακή στροφή από το απολυταρχικό μάνατζμεντ των εταιριών προς το συναινετικό και τη συναπόφαση.

Οι εταιρείες, τουλάχιστον οι περισσότερες, φαίνεται να διαθέτουν τμήματα προμηθειών αρκετά οργανωμένα και έμπειρα.

Πηγές ενημέρωσης

Οι πηγές ενημέρωσης του Κέντρου Αγοραστικών Αποφάσεων των εταιριών είναι ποικίλες και ισορροπημένες. Σχετικά ξεχωρίζουν οι προσφιλέστερες στον τεχνικό κόσμο πηγές (επιστημονικά δημοσιεύματα, έντυπα προμηθειών και εκθέσεις-επιδείξεις).

Ο περισσότερο επιθυμητός τρόπος επικοινωνίας των μεγάλων πελατών με τον προμηθευτή ηλεκτρισμού είναι η προσωπική επαφή με συγκεκριμένους υπαλλήλους.

Σημαντικός αριθμός εταιριών προτιμά την τηλεφωνική επικοινωνία και οι μισές από αυτές τη θέλουν με δυνατότητα 24ωρης πρόσβασης.

Δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι αρκετές εταιρείες επιθυμούν πιο πολύ τη συστηματική αποστολή περιοδικών ή εντύπων από τον

προμηθευτή, ενώ τέλος το 9% προτιμάει την αμφίδρομη επικοινωνία μέσω Internet.

Κουλτούρα

Το προσωπικό του ΚΑΑ των εταιρειών φαίνεται αρκετά συντηρητικό, αποφεύγει να παίρνει ρίσκα ενώ συγχρόνως δείχνει αρκετά αφοσιωμένο στην επιχείρησή του.

Ο βαθμός πίστης στον υφιστάμενο προμηθευτή φαίνεται αρκετά μικρότερος στις Υπηρεσίες απ' ό τι στις Βιομηχανίες.

Στις ερωτήσεις για την πίστωση χρόνου που δίνουν στον υφιστάμενο προμηθευτή (ώστε να βελτιωθεί) και για την προτίμηση σε νέο προμηθευτή (ώστε να μεγαλώσει ο ανταγωνισμός) οι Υπηρεσίες είναι σε διπλάσιο ποσοστό από τις Βιομηχανίες αρνητικότερες για τον υπάρχοντα προμηθευτή.

Η κινητικότητα των εταιρειών σε θέματα αλλαγής προμηθευτών κρίνεται ως μεσαία, ενώ κάπως μεγαλύτερη φαίνεται στις υπηρεσίες.

6.1.3 Παράγοντες επηρεάζοντες την αγοραστική απόφαση

Ως κύρια κριτήρια επιλογής προμηθευτή ενέργειας δηλώνονται αφενός τα γνωστά (ποιότητα και τιμή προϊόντος) και αφετέρου η ταχύτητα ανταπόκρισης σε περιπτώσεις ανάγκης και το επίπεδο της παρεχόμενης εξυπηρέτησης.

Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν και από τις διεθνείς έρευνες.

Επίσης σημαντικά κριτήρια θεωρούνται το όνομα του προμηθευτή και η εμπειρία προηγούμενης συνεργασίας.

Η κρίσιμη διαφορά τιμής, για την οποία μια επιχείρηση θα άλλαζε προμηθευτή, βρίσκεται κατά μέσο όρο στο 6-7%.

Οι εταιρείες επιθυμούν ιδιαίτερος την πολλαπλή τιμολόγηση (ώστε να ταιριάζει στο δικό τους προφίλ) σε συνδυασμό με σύγχρονα ηλεκτρονικά μετρητικά συστήματα.

Συγκεκριμένες ομάδες εταιρικών επιθυμούν σαφώς ορισμένα ειδικά μέτρα (ομαδοποίηση καταναλώσεων υποκαταστημάτων, προαγορές ηλεκτρικής ενέργειας, χαμηλότερη τιμολόγηση αλλά με πιθανότητα περιορισμού φορτίων).

Τα εξέχοντα χαρακτηριστικά που επιθυμούν οι εταιρείες να έχει ο προμηθευτής τους είναι η δέσμευση για την ποιότητα σε συνδυασμό με την ηγεσία κόστους.

Ως αξιόλογα εμπόδια για αλλαγή προμηθευτή ηλεκτρισμού θεωρούνται η επιβάρυνση για νέα παροχή ρεύματος και η πληρωμή νέων προκαταβολών, τελών, κ.λπ.

Δεν θεωρούνται πάντως αμελητέα η διεκπεραίωση των διαδικασιών αλλαγής και η εξοικίωση με το νέο προμηθευτή.

6.2 Διαδικασίες Αλληλεπίδρασης

6.2.1 Σχέσεις πελάτη-προμηθευτή

Οι σχέσεις των επιχειρήσεων με τους κύριους προμηθευτές τους χαρακτηρίζονται ως μακροχρόνιες και φιλικές.

Το αρμόδιο προσωπικό αγοραστή και προμηθευτή συναντάται αρκετά συχνά, έχουν καλές σχέσεις ενώ εμπλέκεται μικρός αριθμός υπαλλήλων.

Οι επαφές των πελατών με τη ΔΕΗ χαρακτηρίζονται ως πολύ αραιές αλλά φιλικές.

Το αρμόδιο προσωπικό εξυπηρέτησης της ΔΕΗ χαρακτηρίζεται από τους πελάτες ως καλά καταρτισμένο με σχετικά καλή διάθεση εξυπηρέτησης και με όχι ευέλικτο τρόπο χειρισμού των θεμάτων των πελατών.

6.2.2 Επικοινωνία πελάτη-προμηθευτή

Οι μισές Βιομηχανίες και το ένα τρίτο των Υπηρεσιών δεν γνωστοποιούν στη ΔΕΗ κάποιες ανάγκες ή επιθυμίες τους, θεωρώντας ότι δεν υπάρχουν τέτοιες ή ότι δεν έχει νόημα να τις πουν αφού δεν πιστεύουν πως θα γίνει κάτι.

Πάντως όσες επιχειρήσεις γνώρισαν τις ανάγκες τους στη ΔΕΗ, αυτές κατά τα δύο τρίτα θεωρούν ότι ικανοποιήθηκαν μερικώς.

Από εκείνους που δεν ικανοποιήθηκαν, οι μισοί περίπου θεωρούν ότι δεν ήταν εφικτό ενώ οι υπόλοιποι ότι η ΔΕΗ μπορούσε αλλά δεν έκανε ότι έπρεπε.

Οι Βιομηχανίες θεωρούν ότι η ΔΕΗ γνωρίζει λίγο τις ανάγκες τους ενώ οι Υπηρεσίες πιστεύουν ότι τις γνωρίζει ικανοποιητικά.

Η διαφορά οφείλεται κυρίως στη μεγαλύτερη εξωστρέφεια των Υπηρεσιών και στη συγκέντρωσή τους στην Αττική (όπου υπάρχει πιο οργανωμένα αρμόδια Μονάδα της ΔΕΗ).

6.2.3 Σημεία υστέρησης ΔΕΗ

Ο τομέας που οι εταιρείες πιστεύουν ότι υστερεί περισσότερο η ΔΕΗ έναντι των απαιτήσεών τους είναι η επικοινωνία-πληροφόρηση.

Οι Υπηρεσίες θεωρούν εξίσου σημαντική υστέρηση στον Εμπορικό Τομέα, ενώ οι Βιομηχανίες χαρακτηρίζουν ως σημαντικό πρόβλημα την τεχνική εξυπηρέτηση.

Ως προς τα χαρακτηριστικά που υστερεί η ΔΕΗ οι εταιρείες φαίνεται να ενοχλούνται πολύ (κατά σειρά) από την έλλειψη εμπορικής νοοτροπίας, την μικρή ταχύτητα ανταπόκρισης στις ανάγκες των πελατών και από το υψηλό κόστος προϊόντος και υπηρεσιών.

Ως κύρια αιτία για τα προαναφερθέντα προβλήματα της ΔΕΗ οι εταιρείες θεωρούν την κρατική προστασία, ενώ ακολουθούν (σε ίση μοίρα μεταξύ τους) η κουλτούρα του οργανισμού και οι υφιστάμενες διαδικασίες.

Η τιμή του ρεύματος χαρακτηρίζεται ως υψηλή ή πολύ υψηλή από τα δυο τρίτα των εταιρειών, ενώ οι υπόλοιπες τη θεωρούν λογική.

Με τα σημερινά δεδομένα τιμής και ποιότητας του ρεύματος το 70% των εταιρειών πιστεύει ότι αυτό συμβάλλει ουδέτερα στην ανταγωνιστικότητά του.

Όμως το 23% του συνόλου των εταιρειών απάντησε ότι συμβάλλει αρνητικά και προέρχεται σχεδόν όλο από τις Βιομηχανίες (το 36% των Βιομηχανιών).

Συγκρίνοντας οι εταιρείες τις τεχνολογικές τους απαιτήσεις με το αντίστοιχο επίπεδο της ΔΕΗ θεωρούν ότι δεν συμβαδίζουν στα εμπορικά θέματα, συμβαδίζουν εν μέρει στα οικονομικά και συμβαδίζουν μάλλον ικανοποιητικά στα τεχνικά θέματα.

Πάντως στην ποιότητα ενέργειας το 25% περίπου των Βιομηχανιών εκφράζει παράπονα για σοβαρά προβλήματα διακοπών ρεύματος και για διακύμανση της τάσης, ενώ στις Υπηρεσίες το αντίστοιχο ποσοστό πέφτε στο 15% περίπου.

Σημειώνεται όμως ότι δεν τα αποδίδουν στην τεχνολογία αλλά στο επίπεδο ανάπτυξης και διαχείρισης του δικτύου.

6.3 Ατμόσφαιρα αλληλεπίδρασης

6.3.1 Άποψη για το προϊόν

Οι δυο στις τρεις εταιρείες θεωρούν την ηλεκτρική ενέργεια ως τυποποιημένο προϊόν (επηηρεασμένοι σαφώς από την σημερινή μονοπωλιακή κατάσταση).

Οι υπόλοιποι την θεωρούν διαφοροποιημένο προϊόν και ως κύριο στοιχείο διαφοροποίησης χαρακτηρίζουν την ποιότητα (προϊόντος και υπηρεσιών).

Η ηλεκτρική ενέργεια ως προϊόν χαρακτηρίζεται ως μέτριας πολυπλοκότητας και εξέλιξης.

6.3.2 Επίδραση ιδιοκτησίας, εθνικότητας, κοινωνικού ρόλου & καθετοποίησης

Σε σύγκριση ελληνικής ιδιοκτησίας με ξένη όλοι συμφωνούν ότι η ελληνική εταιρεία έχει καλύτερη αντίληψη της εγχώριας αγοράς και ότι δίνει περισσότερη δουλειά σε ελληνικά χέρια.

Σχετικά με τις ικανότητες (εμπειρία, τεχνολογία, σοβαρότητα, αξιοπιστία) οι Βιομηχανίες θεωρούν ανώτερη την ξένη εταιρεία ενώ οι Υπηρεσίες την ελληνική.

Η δημόσια ιδιοκτησία της ΔΕΗ επηρεάζει αρνητικά τις μισές εταιρείες και μόνο ένα μικρό ποσοστό (12%) θετικά.

Συγκρίνοντας ένα δημόσιο με ένα ιδιώτη προμηθευτή ενέργειας διαπιστώνεται διχογνωμία στις εταιρείες ως προς την ευαισθησία του προμηθευτή στα θέματα περιβάλλοντος, κοινωνικής ευθύνης και απασχόλησης.

Αντίθετα υπάρχει σχεδόν απόλυτη ομοφωνία στον χαρακτηρισμό του δημόσιου προμηθευτή ως μη παραγωγικού και προβληματικού στην εξυπηρέτηση και συνεργασία.

Η πλειοψηφία των εταιρειών πιστεύει ότι η ΔΕΗ παίζει κοινωνικό ρόλο και μάλιστα σοβαρό ενώ αναγνωρίζεται η κοινωνική προσφορά της στον εξηλεκτρισμό της Χώρας.

Παρά την αναγνώριση του κοινωνικού ρόλου της ΔΕΗ οι εταιρείες δηλώνουν ότι ελάχιστα τις επηρεάζει.

Αν είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στη ΔΕΗ και σε ένα άλλο προμηθευτή θα προτιμούσαν την ΔΕΗ μόνον αν ήταν σχεδόν ισοδύναμη απόλυτα με τον άλλο.

Η καθετοποίηση της ΔΕΗ κατά τη γνώμη των εταιρειών ενδέχεται να τις επηρεάσει αρνητικά για το σύνολο της επιχείρησης, αν κάποια τμήματά της (και ειδικότερα τα δίκτυα) δεν λειτουργούν ικανοποιητικά.

Διαπιστώνεται επίσης ένας διάχυτος φόβος στις εταιρείες ότι η ΔΕΗ μπορεί να κάνει κατάχρηση της δεσπόζουσας θέσης της στην αγορά και του μονοπωλίου της στα δίκτυα.

Σχετικά με τον αν επηρεάζει τις εταιρείες η συνεργασία τους με ένα μεγάλο προμηθευτή όπως η ΔΕΗ οι εταιρείες κυρίως πιστεύουν ότι δεν υπάρχει πρόβλημα, διότι με ένα προσεγγμένο συμβόλαιο και με απελευθερωμένη την αγορά εξασφαλίζεται άνετα ο πελάτης.

6.3.3 Προσανατολισμός επιχείρησης

Οι 4 στις 5 εταιρείες θεωρούν ότι είναι προσανατολισμένες στις ανάγκες του πελάτη, ενώ οι υπόλοιπες στην παραγωγική διαδικασία.

Ως προς την περιβαλλοντική τους ευαισθησία οι μισές εταιρείες φαίνεται ότι δεν είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες, αφού προσπαθούν να κάνουν τα απαραίτητα για να μην έχουν προβλήματα με το Κράτος και τους πολίτες.

Οι άλλες μισές λαμβάνουν περισσότερο υπόψη τους την περιβαλλοντική διάσταση χωρίς όμως καμμία να φθάνει σε επίπεδο «πράσινων προϊόντων».

6.3.4 Προβαλλόμενοι λόγοι ιδιαίτερης μεταχείρισης

Σχετικά με τους λόγους που οι εταιρείες αξιώνουν ιδιαίτερη μεταχείριση από τον προμηθευτή ηλεκτρισμού, θεωρούν πρώτο λόγο το ότι η λειτουργία τους εξαρτάται άμεσα από τον ηλεκτρισμό.

Ακολουθεί το ότι πληρώνουν πολλά για ηλεκτρική ενέργεια, ενώ αρκετές εταιρείες προβάλλουν ως λόγο το μεγάλο μέγεθος και τη σημασία τους.

6.3.5 Γενικές εκτιμήσεις για τη ΔΕΗ

Ως προς τη μελλοντική χρηματιστηριακή και γενικότερη οικονομική πορεία της ΔΕΗ οι μισές εταιρείες πιστεύουν ότι θα πάει καλά και οι άλλες μισές ότι θα πάει μέτρια.

6.4 Περιβάλλον αλληλεπίδρασης

6.4.1 Πιθανότητα υποκατάστασης ηλεκτρισμού

Για την πρόβλεψη υποκατάστασης του ηλεκτρισμού από άλλο καύσιμο φαίνεται ως πιθανή η υποκατάσταση του 5% περίπου από το φυσικό αέριο και του 2% περίπου από συμπαραγωγή και υποπαραγωγή (όλα αυτά πάντως μέσα στην επόμενη πενταετία).

Αξιολογώντας τις μορφές ενέργειας οι εταιρείες θεωρούν ότι ο ηλεκτρισμός είναι πολύ ανώτερος από το φυσικό αέριο και το πετρέλαιο όσον αφορά στην ευχρηστία, τη διαθεσιμότητα, την αξιοπιστία και την καταλληλότητα για τις ανάγκες τους.

Ως προς το κόστος ο ηλεκτρισμός υστερεί πολύ έναντι του φυσικού αερίου κυρίως και λιγότερο έναντι του πετρελαίου.

Ως προς τη φιλικότητα προς το περιβάλλον ο ηλεκτρισμός υστερεί λίγο έναντι του φυσικού αερίου και υπερτερεί πολύ σε σχέση με το πετρέλαιο.

6.4.2 Προσδοκίες από την απελευθέρωση της αγοράς

Η συντριπτική πλειοψηφία των εταιρειών περιμένει ότι η απελευθέρωση της αγοράς ηλεκτρισμού θα έχει ευνοϊκές επιπτώσεις

στο κόστος του ρεύματος καθώς και στην ποιότητα τόσο του ρεύματος όσο και των παρεχομένων υπηρεσιών.

Οι περισσότερες εταιρείες Υπηρεσιών προσδοκούν ότι η απελευθερωμένη αγορά θα τους δώσει ευκαιρίες για συνεργασία με νέους δυναμικούς προμηθευτές. Στις Βιομηχανίες οι μισές συμφωνούν με αυτή την προοπτική ενώ οι υπόλοιπες κρατούν ουδέτερη στάση και δεν τη σχολιάζουν.

Ελάχιστες εταιρείες (κάτω από 5%) θεωρούν ότι το νέο περιβάλλον θα αποτελέσει γι' αυτές ένα πεδίο για να δραστηριοποιηθούν με οποιοδήποτε τρόπο στο χώρο της παραγωγικής ηλεκτρικής ενέργειας.

Το 70% των εταιρειών αποκλείει το σενάριο (που έχει κυκλοφορήσει αρκετά) ότι η απελευθέρωση θα παραμείνει στα χαρτιά και ότι τίποτα ουσιαστικό δεν πρόκειται να γίνει.

6.4.3 Εκτίμηση για τη μελλοντική δομή της αγοράς

Όλες οι εταιρείες θεωρούν ότι η μελλοντική αγορά ηλεκτρισμού θα είναι ανταγωνιστική. Η βάση του ανταγωνισμού κατά τους περισσότερους θα είναι η τιμή, υπάρχει όμως μια σημαντική μερίδα που πιστεύει ότι η βάση θα είναι η προσφορά διαφοροποιούμενων υπηρεσιών (με έμφαση στην ποιότητα).

Όσον αφορά στις σχέσεις πελάτη-προμηθευτή στην αυριανή αγορά οι περισσότερες εταιρείες θεωρούν ότι θα επικρατήσουν οι μεσοπρόθεσμες σχέσεις, ώστε να υπάρχει ένα σχετικό δέσιμο πελάτη-προμηθευτή αλλά να λαμβάνονται υπόψη και οι εκάστοτε συνθήκες της αγοράς.

Πάντως η μια στις τέσσερις εταιρείες πιστεύει ότι θα επικρατήσουν οι βραχυχρόνιες και ευέλικτες σχέσεις, ώστε ο πελάτης να εκμεταλλεύεται όλες τις εμφανιζόμενες ευκαιρίες.

Σχετικά με το γεωγραφικό χαρακτήρα της μελλοντικής αγοράς ηλεκτρισμού επικρατεί με μεγάλη διαφορά η εκτίμηση ότι αυτή θα είναι διεθνής αλλά μέσα σε περιορισμένα γεωγραφικά πλαίσια (π.χ. Βαλκάνια).

Σχετικά με την αναμενόμενη ποιότητα των νέων προμηθευτών ηλεκτρικής ενέργειας διαπιστώνεται προβληματισμός και αμφιβολία από το μεγαλύτερο τμήμα των εταιρειών.

Ως προς τη μορφή των νέων προμηθευτών οι περισσότερες επιχειρήσεις εκτιμούν ότι αυτοί θα εστιαστούν στη συμπαραγωγή ηλεκτρισμού-θερμότητας και στις ανανεωμένες πηγές ενέργειας.

Πάντως οι μισές εταιρείες πιστεύουν ότι θα υπάρξουν αρκετοί που θα κάνουν εισαγωγές ή θα κατασκευάσουν συμβατικούς Σταθμούς Παραγωγής στην Ελλάδα.

6.4.4 Αντίληψη για την ανταγωνιστικότητα του κλαδικού περιβάλλοντος

Το περιβάλλον όπου δραστηριοποιούνται οι εταιρείες θεωρείται από αυτές (σε ποσοστό 72%) από πολύ έως εξαιρετικά ανταγωνιστικό.

Η σημασία της ηλεκτρικής ενέργειας για την ανταγωνιστικότητα των εταιρειών χαρακτηρίζεται από αυτές ως σοβαρή (σε ποσοστό 71%).

Περισσότερο σοβαρή θεωρείται από τις Βιομηχανίες παρά από τις Υπηρεσίες, μάλλον λόγω των μικρότερων περιθωρίων κέρδους που έχουν οι πρώτες.

6.4.5 Στάση πελατών για την αγορά άλλων υπηρεσιών (πακέτα)

Σχετικά με την αγορά και άλλων υπηρεσιών από τον προμηθευτή ηλεκτρισμού οι περισσότερες επιχειρήσεις βλέπουν σε αυτά τα «πακέτα» ορισμένα πλεονεκτήματα (καλύτερες τιμές, ευκολότερη και σταθερότερη συνεργασία), αλλά και μειονεκτήματα (μεγαλύτερη εξάρτηση και απώλεια επιμέρους ευκαιριών).

Για το ποιες υπηρεσίες θεωρούν ενδιαφέρουσες σε ένα «πακέτο» που μπορεί να προσφέρει μια ηλεκτρική εταιρεία, οι απαντήσεις εστιάστηκαν κυρίως στις υπηρεσίες που ανήκουν στο φυσικό χώρο ενός προμηθευτή ηλεκτρισμού (εξοικονόμηση ενέργειας, ενεργειακή διαχείριση, συντήρηση ηλεκτρικών εγκαταστάσεων, μελέτες-συμβουλές σε ενεργειακά θέματα).

Οι μεγάλοι τομείς των τηλεπικοινωνιών και του φυσικού αερίου συγκέντρωσαν ένα μεσαίο ενδιαφέρον, μάλλον επειδή οι εταιρείες θεωρούν ότι αυτά ανήκουν σε ξένες για τη ΔΕΗ περιοχές, όπου άλλοι είναι πιο κατάλληλοι.

Βεβαίως αυτό το κλίμα ο πελάτης (ΔΕΗ) μπορεί να το αλλάξει δραστικά στο μέλλον με καλύτερες στρατηγικές κινήσεις, όπως π.χ. συμμαχίες.

7. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ «ΠΕΛΑΤΗ»

Από τα συμπεράσματα της έρευνας αγοράς γίνονται αρκετά φανερές οι ευκαιρίες και οι απειλές για τη ΔΕΗ μέσα στο νέο περιβάλλον.

Για την ανάπτυξη των σχετικών επιστημόσεων και προτάσεων θα ακολουθήσουμε τα κεφάλαια του Μοντέλου Αλληλεπίδρασης.

7.1 Χαρακτηριστικά πελατών ηλεκτρισμού

– Η μεγάλη εξάρτηση της λειτουργίας των επιχειρήσεων (ιδίως των Βιομηχανιών) από τον προμηθευτή ηλεκτρισμού αποτελεί

ευκαιρία για τη ΔΕΗ. Αν μπορέσει να τους πείσει στην πράξη ότι μπορούν να βασίζονται σε αυτήν (αξιοπιστία, ποιότητα, σοβαρότητα) τότε πολύ δύσκολα θα σκεφθούν να ρισκάρουν αλλιάζοντας προμηθευτή.

- Η διαφαινόμενη επιτάχυνση της ανάπτυξης των επιχειρήσεων μεταφράζεται γενικά σε αύξηση της κατανάλωσης ηλεκτρισμού, κάτι που είναι θετικό για την ΔΕΗ.
- Η κυριαρχία των Μηχανικών στα Κέντρα Αγοραστικών Αποφάσεων των εταιρειών (σχετικά με την ηλεκτρική ενέργεια) είναι ευκαιρία για τη ΔΕΗ διότι μπορεί να συνεννοηθεί καλύτερα μαζί τους (τεχνοκρατική κουλτούρα αμφοτέρων, έμφαση στην ποιότητα παρά στην τιμή κ.λπ.).
Η επαφή όμως πρέπει να γίνει σύντομα, διότι σταδιακά αυξάνεται ο ρόλος των οικονομικών και εμπορικών στελεχών και οι ισορροπίες μπορούν να ανατραπούν μέσα σε λίγα χρόνια.
- Ο τεχνικός προσανατολισμός των πηγών πληροφόρησης του ΚΑΑ δείχνει στη ΔΕΗ τους τρόπους για να διεισδύσει αποτελεσματικά σε αυτό.
Προτείνεται οπωσδήποτε να δρομολογηθεί άμεσα η έκδοση ειδικού (π.χ. τριμηνιαίου) περιοδικού για την ηλεκτρική ενέργεια που θα στέλνεται σε όλους τους μεγάλους πελάτες. Απόλυτα αναγκαία θεωρείται και η δημιουργία κατάλληλου site στο Internet που να συνδυάζει εμπορικές και τεχνικές πληροφορίες αλλά προσφέρει και αμφίδρομη επικοινωνία.
- Το γεγονός ότι οι μεγάλοι πελάτες (όπως έδειξε η έρευνα) διαθέτουν οργανωμένο και έμπειρο τμήμα προμηθειών σημαίνει ότι έχουν αυξημένη ευχέρεια να αναζητήσουν ή να συνεννοηθούν αποτελεσματικά με άλλους προμηθευτές ηλεκτρισμού και ίσως απ' αυτή τη σκοπιά να αποτελεί κάποιο κίνδυνο.
- Οι εταιρείες δείχνουν μια σχετική σταθερότητα και πίστη στους κύριους προμηθευτές τους και έχουν κατά κανόνα μακροχρόνιες και στενές σχέσεις μαζί τους. Όπως αναφέρεται και σε διεθνείς έρευνες πρόκειται περισσότερο για στάση αδράνειας (inertia). Μπορεί να γίνει κατάλληλη αξιοποίηση αυτής της στάσης των εταιρειών.
- Το προσωπικό του ΚΑΑ φαίνεται ν' αποφεύγει συνήθως την έκθεση σε κίνδυνο και αυτή η νοοτροπία μπορεί να φανεί χρήσιμη και να αξιοποιηθεί από τη ΔΕΗ στις επαφές των αρμοδίων υπαλλήλων.
- Η στροφή του προσανατολισμού που παρατηρείται στις επιχειρήσεις από την παραγωγική διαδικασία στις ανάγκες του πελάτη

δημιουργεί αξιόλογο κίνδυνο ασυμβατότητας κουλτούρας με τη ΔΕΗ, η οποία παραμένει εσωτερικά εστιασμένη.

Επιβάλλεται η ταχεία μετεξέλιξη της ΔΕΗ σε πελατοκεντρική επιχείρηση (customer oriented) και για άλλους φυσικά λόγους πέραν του ανωτέρω.

- Τα σημαντικά κενά που εμφανίζουν αρκετές εταιρείες στη διαχείριση και εξοικονόμηση ενέργειας δίνουν μια πρώτη τάξεως ευκαιρία στη ΔΕΗ για να τα καλύψει προσφέροντας υπηρεσίες προστιθέμενης αξίας αλλά και εξαρτώντας έτσι περισσότερο τον πελάτη.
- Η μέτρια περιβαλλοντική ευαισθησία που δείχνουν γενικά οι μεγάλοι πελάτες μάλλον είναι προς το συμφέρον της ΔΕΗ, η οποία παρά τις προσπάθειές της εξακολουθεί να δημιουργεί προβλήματα στο περιβάλλον.
Από την αντίστοιχη στάση των μεγάλων πελατών αυτό το θέμα δεν φαίνεται ότι θα αποτελέσει σοβαρό αντικίνητρο για αυτούς.
- Ιδιαίτερη προσοχή επιβάλλεται να δοθεί από τη ΔΕΗ στις εταιρείες Υπηρεσιών, οι οποίες εμφανίζουν χαρακτηριστικά που διευκολύνουν την αλλαγή προμηθευτή (μικρότερη επίδραση των διακοπών ρεύματος στη λειτουργία τους, μικρότερη πίστη στους προμηθευτές τους κ.λπ.).

7.2. Διαδικασίες αλληλεπίδρασης

- Τα κριτήρια επιλογής προμηθευτή που θεωρούν κύρια οι εταιρείες πρέπει να προβληματίσουν τη ΔΕΗ ώστε να τα ικανοποιεί επαρκώς. Αυτό σημαίνει:
  - Αλλαγή της τιμολογιακής πολιτικής ώστε να μην επιδοτούν οι επιχειρήσεις τα σπίτια και τους αγρότες. Βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος μέσα από τον εκσυγχρονισμό των δικτύων και των μεθόδων εργασίας.
  - Η ταχύτητα ανταπόκρισης στις ανάγκες του πελάτη φαίνεται να έχει κρίσιμη σημασία και γι' αυτό χρειάζεται να αντιμετωπισθούν (τεχνικά και εμπορικά) οι μεγάλοι πελάτες με αναβαθμισμένο και διαφορετικό τρόπο από εκείνο των μαζικών καταναλωτών.
  - Η παρεχόμενη εξυπηρέτηση χρειάζεται ολική αναμόρφωση σε θέματα κουλτούρας, διαδικασιών και προσωπικού.
  - Τέλος, απαιτείται να προσεχθεί το όνομα της επιχείρησης στο συγκεκριμένο χώρο και η «γεύση» που αφήνει στους πελάτες η συνεργασία μαζί της.
- Επίσης πρέπει να γίνουν πολύ σύντομα σύγχρονα πολυζωνικά τιμολόγια για όλους τους μεγάλους πελάτες ώστε να βρίσκουν

εκείνο που τους ικανοποιεί.

Ταυτόχρονα θα προχωρήσει η εγκατάσταση ηλεκτρονικών μετρητών με δυνατότητες τηλεπικοινωνίας, που θα εξυπηρετήσουν την τιμολόγηση αλλά και θα ενημερώνουν κατάλληλα τους πελάτες.

- Χρειάζεται ακόμη να γίνουν πράξη τα μέτρα που ζητούν ομάδες μεγάλων πελατών (χαμηλότερα τιμολόγια αλλά με δυνατότητα αποκοπής φορτίων, προαγορές ενέργειας, οριαδοποίησης καταναλώσεων υποκαταστημάτων) κατά τρόπο αμοιβαία ωφέλιμο.
- Τα προβλήματα που διαπιστώθηκαν από την έρευνα για τις επαφές με το προχωρικό της ΔΕΗ (πολύ αραιές επαφές, έλλειψη ευελιξίας στο χειρισμό θεμάτων κ.λπ.) θα λυθούν μόνο με αναδιοργάνωση της όλης εξυπηρέτησης των μεγάλων πελατών και με αναμόρφωση των υφιστάμενων διαδικασιών.
- Η σχετική αδιαφορία αρκετών επιχειρήσεων να επικοινωνήσουν με τη ΔΕΗ είναι εν μέρει απόρροια του όλου απρόσωπου κλίματος που έχει δημιουργήσει η μονοπωλιακή κατάσταση στο χώρο. Άλλωστε είναι υποχρέωση του προμηθευτή ηλεκτρισμού να επικοινωνεί τακτικά με τους πελάτες του.
- Η λανθασμένη επικοινωνιακή αντίληψη της ΔΕΗ αναδεικνύεται με κατηγορηματικό τρόπο από το ότι οι επιχειρήσεις συνολικά θεωρούν πρώτο τομέα υστέρησης της ΔΕΗ έναντι των προσδοκιών τους την επικοινωνία και πληροφόρηση. Πολύ σχετικός είναι και ο δεύτερος τομέας υστέρησης που είναι η εμπορική εξυπηρέτηση. Ειδικά οι Βιομηχανίες θεωρούν προβληματικό τομέα και την τεχνική εξυπηρέτηση και πράγματι στα ημιαστικά μέρη (όπου αυτές βρίσκονται συνήθως) υπάρχει κάποιος βαθμός τεχνικής υστέρησης. Η ΔΕΗ οφείλει να βελτιώσει τις υπηρεσίες της προς τους υπόψη πελάτες και αυτό θα έχει ως συνέπεια να εξελιχθούν εκείνοι σε πιστούς της καταναλωτές (όπως δείχνει το προφίλ τους).
- Είναι φανερό από ποια χαρακτηριστικά της ΔΕΗ ενοχλούνται οι μεγάλοι πελάτες και αυτά είναι κατά σειρά η εμπορική νοοτροπία, η ταχύτητα ανταπόκρισης στις ανάγκες τους και το κόστος. Είναι δηλαδή τα τρία από τα τέσσερα κριτήρια που οι πελάτες θεωρούν κύρια για την επιλογή προμηθευτή (το τέταρτο είναι η ποιότητα του ρεύματος, όπου το πρόβλημα είναι επίσης υπαρκτό αλλά πιο περιορισμένο). Η τιμή του ρεύματος μπορεί και πρέπει να μειωθεί για τους μεγάλους πελάτες, αρκεί να γίνει ορθολογικότερη κατανομή του κόστους στις διάφορες κατηγορίες πελατών, κάτι που απαιτεί

κυβερνητική απόφαση και ανάληψη του πολιτικού κόστους (λόγω της αναγκαστικής αύξησης των οικιακών και αγροτικών τιμολογίων).

Όμως για τα άλλα δυο προβλήματα απαιτείται η αλλαγή κουλτούρας και αυτό είναι δύσκολο να γίνει σύντομα για το σύνολο της ΔΕΗ. Για τούτο είναι αναγκαία η δημιουργία ξεχωριστού και αυτόνομου τομέα εξυπηρέτησης μεγάλων πελατών, ο οποίος θα οργανωθεί και επανδρωθεί εξ αρχής σύμφωνα με τις απαιτήσεις και τους κανόνες της αγοράς. Έτσι με αυτό τον τρόπο θα αντιμετωπισθούν οι τρεις κύριες αιτίες υστέρησης της ΔΕΗ που σωστά εντόπισαν οι πελάτες, δηλαδή η κρατική προστασία, η κουλτούρα και οι διαδικασίες της επιχείρησης.

7.3 Ατμόσφαιρα αλληλεπίδρασης

- Οι τρόποι επικοινωνίας που επιθυμούν οι πελάτες πρέπει να αποτελέσουν τον οδηγό για την οργάνωση της Εμπορικής Μονάδας της ΔΕΗ.
Πρώτο μέλημα η ανάπτυξη κατάλληλων ικανών πωλητών (key account managers).
Παράλληλη φροντίδα η ανάπτυξη πλήρους τηλεφωνικής εξυπηρέτησης και κατά το δυνατόν με 24ωρη πρόσβαση (τουλάχιστον για πληροφορίες και επείγοντα).
Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, απαιτείται η δημιουργία ειδικού τριμηνιαίου περιοδικού καθώς και η δημιουργία κατάλληλου site στο Internet.
- Το ότι η ανάγκη νέας παροχής σε περίπτωση αλλαγής προμηθευτή αποτελεί για τους πελάτες το σημαντικότερο εμπόδιο αλλαγής, είναι δυνατόν να αξιοποιηθεί κατάλληλα από την ΔΕΗ.
- Οι πελάτες θεωρούν πολύ σημαντική δυνατότητα του προμηθευτή το να μπορεί να εγγυηθεί την ποιότητα ενέργειας όχι στα λόγια αλλά ουσιαστικά (π.χ. με ρήτρες σε περίπτωση υπέρβασης των συμφωνηθέντων).
Αυτή η διαδικασία αξίζει να εξετασθεί προσεκτικά από την ΔΕΗ αν μπορεί και συμφέρει να γίνει για κάποια ευαίσθητη ομάδα πελατών, η οποία θα ήταν διατεθειμένη και να επιβαρυνθεί σχετικά.
- Η δημόσια ιδιοκτησία της ΔΕΗ δημιουργεί στους μεγάλους πελάτες σε πολύ μεγάλο βαθμό αρνητικούς συνειρμούς και τελικά δεν φαίνεται να συμφέρει η προβολή της αλλά το αντίθετο.
Το πως αυτό θα επιτευχθεί υπάρχουν διάφοροι τρόποι που ξεκινούν από την είσοδο της ΔΕΗ στο Χρηματιστήριο και μπορούν να φθάσουν στην ανάληψη του μάντζιμντ από ιδιώτες καθώς και στη μερική αλλαγή του ονόματος της επιχείρησης με απα-

- λοική του χαρακτηρισμού Δημόσια (που άλλωστε είναι ξεπερασμένος από τη σύγχρονη πραγματικότητα).
- Ο κοινωνικός ρόλος της ΔΕΗ προέκυψε από την έρευνα ότι επιδρά μάλλον θετικά και συνεπώς συμφέρει να προβάλλεται με μέτρο.
Είναι φανερό όμως ότι μικρή βοήθεια μπορεί να δώσει στην ανταγωνιστική θέση της ΔΕΗ και μόνο αν η επιχείρηση είναι σχεδόν ισοδύναμη με τους άλλους προμηθευτές.
  - Με βάση τους λόγους που επικαλούνται οι πελάτες για μεταχείρισή τους, είναι δυνατόν να εξετασθούν από τη ΔΕΗ κάποιες μορφές τμηματοποίησης.
Μια τέτοια ενδιαφέρουσα μορφή μπορεί να είναι ο βαθμός εξάρτησης της επιχείρησης από τον προμηθευτή ηλεκτρισμού. Ενδιαφέρον συγκεντρώνει και η τμηματοποίηση σε Βιομηχανίες και Υπηρεσίες (πιθανότατα και με μεγαλύτερη ανάλυση) αφού έγινε φανερό από την παρούσα έρευνα ότι εμφανίζονται διαφορετικά χαρακτηριστικά και συμπεριφορές.
Και αρκετές άλλες παράμετροι εμφανίζουν ενδιαφέρον για τμηματοποιήσεις όπως το είδος της χρήσης ηλεκτρισμού, ο βαθμός προδιάθεσης στο ρίσκο κ.λπ.
Έχει άλλωστε εντοπισθεί από διεθνείς έρευνες (Eurelectric & Boston Consulting Group, 2000) ότι οι σύγχρονες μεγάλες εταιρείες προχωρούν όλο και πιο πολύ σε πρίπλοκες τμηματοποιήσεις (sophisticated segmentations) πέρα από τις γνωστές που γίνονται με βάση το καταναλωτικό ή το φορτιακό προφίλ του πελάτη.
Μια τέτοια μορφή κατηγοριοποίησης των πελατών είναι με βάση τον κύκλο ζωής των σχέσεων με τον πελάτη (D. Ford, 1980).
  - Η καθετοποίηση της ΔΕΗ φαίνεται από την έρευνά μας ότι είναι «δίκικοπο μαχαίρι».
Ως γνωστόν ένα τμήμα της ΔΕΗ (Δίκτυα) παραμένει φυσικό μονοπώλιο και στην αυριανή αγορά, ενώ το άλλο τμήμα (Παραγωγή και Προμήθεια) ανοίγει ουσιαστικά στον ανταγωνισμό.
Στο σχετικό ερώτημα της έρευνας οι πελάτες απευθύνουν ουσιαστικά προειδοποίηση προς τη ΔΕΗ:
Αν τα Δίκτυα διαχειρίζονται κατάλληλα από την ΔΕΗ και τους προμηθεύουν με ρεύμα καλής ποιότητας τότε αυτό θα μετρήσει μάλλον θετικά στην επιλογή Προμηθευτή.
Αν όμως τα Δίκτυα δεν τους παρέχουν την ποιότητα που επιθυμούν τότε αυτό θα μετρήσει πολύ αρνητικά.
Συνεπώς είναι προφανής η σκοπιμότητα αναβάθμισης του Δι-κτύου από την ΔΕΗ αλλά και κατάλληλη προβολή των σχετικών

επιτευγμάτων.

Πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι παράλληλα με την «απειλή» που απευθύνουν οι πελάτες διαπιστώθηκε από την έρευνα ότι γενικά αυτοί φοβούνται μήπως το Δίκτυο προσφέρει καλύτερη ποιότητα στους πελάτες της ΔΕΗ παρά σε εκείνους άλλων προμηθευτών. Αυτή η εντύπωση είναι δυνατό να δώσει κάποια οφέλη στη ΔΕΗ αν χειρισθεί το θέμα κατάλληλα.

- Σχετικά με την τεχνολογική συμβατότητα πελάτη-προμηθευτή απαιτείται κάποια βελτίωση των χαρακτηριστικών του ρεύματος που επιδρούν αρνητικά στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και στις τηλεπικοινωνίες (διακύμανση τάσης-συχνότητας, παρουσία αρμονικών).

Μεγαλύτερη ασυμβατότητα θεωρούν οι πελάτες ότι υπάρχει στα εμπορικά και οικονομικά θέματα όπου η ΔΕΗ έχει μείνει πίσω από την εποχή της και συγκεκριμένα επιμένει στην ανάγκη για φυσική παρουσία του πελάτη στα γραφεία της.

Είναι απαραίτητη η προσαρμογή της επιχείρησης στις τεχνολογικές απαιτήσεις των καιρών μέσα από σύγχρονα μηχανογραφικά προγράμματα, τηλεφωνική εξυπηρέτηση και χρήση του Internet για συναλλαγές και επικοινωνία.

- Είναι προφανές ότι η ΔΕΗ πρέπει να προσέξει πολύ την χρηματιστηριακή της πορεία (όπως φυσικά και τη γενικότερη οικονομική), διότι μια άσχημη εξέλιξη της μετοχής της ενδεχομένως να έχει καταστροφικές επιπτώσεις στο όνομά της στο συγκεκριμένο χώρο, το οποίο σήμερα δεν είναι κακό.

Ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται κατά το έτος 2001 στην αρχή του οποίου θα εισαχθεί η επιχείρηση στο ΧΑΑ.

- Το μεγάλο μέγεθος της ΔΕΗ δημιουργεί κάποια συναισθήματα ασφάλειας ή ανασφάλειας στις μισές περίπου εταιρείες, ενώ τις υπόλοιπες δεν τις απασχολεί ιδιαίτερα το θέμα αυτό. Είναι συμφέρον για τη ΔΕΗ το να προβάλλει κατάλληλα την ασφάλεια που δίνει η συνεργασία με τον ισχυρότερο, ώστε να πείσει σχετικά τους πελάτες της.

- Όσον αφορά στην ανάπτυξη της ΔΕΗ σε άλλους τομείς (κυρίως μέσα από πακέτα υπηρεσιών) από την έρευνα γίνεται φανερό ότι οι πελάτες προκρίνουν κατ' αρχάς μόνο τη συσχετισμένη διαφοροποίηση (δηλαδή άλλες υπηρεσίες στο χώρο του ηλεκτρισμού).

Έτσι το κλίμα δείχνει αρκετά ευνοϊκό για μια τέτοια δραστηριοποίηση και γι' αυτό προτείνουμε στην επιχείρηση να προχωρήσει σε δημιουργία σχετικής θυγατρικής (μετά φυσικά από μια αναλυτικότερη μελέτη σκοπιμότητας).

Το μειονέκτημα είναι ότι αυτός ο χώρος δεν είναι ευρύς (κάτω από 5 δις ετησίως) αλλά έχει προοπτικές και είναι σχεδόν βέβαιη η οικονομική επιτυχία της θυγατρικής, με την προϋπόθεση φυσικά του ικανού μάνατζμεντ.

Εκεί που τα περιθώρια εσόδων και κερδών είναι μεγάλα (κυρίως τηλεπικοινωνίες και δευτερευόντως φυσικό αέριο) οι πελάτες φαίνεται να πιστεύουν ότι η ΔΕΗ είναι έξω από το χώρο της και δεν ταιριάζει εκεί.

Με βάση αυτή τη στάση θεωρούμε ως βασική προϋπόθεση επιτυχίας για ένα τέτοιο εγχείρημα (που έχει ανακοινωθεί άλλωστε ότι θα γίνει) τη συμμαχία με αξιόπιστη τηλεπικοινωνιακή εταιρεία η οποία θα πρέπει οπωσδήποτε να διαθέτει την έξωθεν καλή μαρτυρία της Χώρας μας.

Τυχόν συμμαχία με καλή αλλά άγνωστη εταιρεία δεν φαίνεται να μπορεί να πείσει τους πελάτες που σε γενικές γραμμές είναι ευχαριστημένοι από τον ΟΤΕ.

Βεβαίως κατά την επιλογή εταιρίου πρέπει να προσεχθεί και το μέγεθός του, ώστε να μη δημιουργεί επικίνδυνη ανισορροπία εις βάρος της ΔΕΗ.

Τέλος είναι αυτονόητη η σημασία της υποδομής, της στελέχωσης και του κατάλληλου μάρκετινγκ από τη νέα θυγατρική τηλεπικοινωνιών, ώστε να έχει πιθανότητες αξιόλογης επιτυχίας.

7.4 Περιβάλλον Αλληλεπίδρασης

Οι δυνατότητες παρεμβάσεων στο γενικότερο περιβάλλον είναι σαφώς λιγότερες όχι όμως αμελητέες, όπως φαίνεται πιο κάτω.

- Στην αγορά θα «διαιτητεύουν» ορισμένοι Ρυθμιστικοί Παράγοντες και είναι αναμενόμενο ότι όλοι οι παίκτες (Παραγωγοί, Έμποροι, Πελάτες) θα προσπαθούν να τους επηρεάσουν προς όφελός τους.

Προτείνεται λοιπόν η δημιουργία από τη ΔΕΗ κατάλληλης Ρυθμιστικής Στρατηγικής και η υποστήριξή της από επιλεγμένα ικανά στελέχη.

Φαίνεται επίσης ότι τα νομικά θέματα θα είναι πολύ κρίσιμα στο μέλλον γι' αυτό θα πρέπει να υπάρχει στην επιχείρηση κατάλληλη νομική υποστήριξη. Δεν είναι τυχαίο ότι σε άλλες αγορές (π.χ. ΗΠΑ) οι νομικοί έχουν πρωτεύοντα ρόλο στις ηλεκτρικές εταιρείες.

- Η στάση των πελατών σχετικά με το χαρακτήρα της ηλεκτρικής ενέργειας ως προϊόντος (όπως φάνηκε καθαρά στην παρούσα έρευνα) υποχρεώνει κατά τη γνώμη μας τη ΔΕΗ να παίξει και στα δυο ταμπλό.

Και στην ηγεσία κόστους ώστε να ικανοποιεί τους πελάτες που θέλουν τυποποιημένο προϊόν αλλά και στη διαφοροποίηση για όσους ζητούν ξεχωριστά χαρακτηριστικά (π.χ. ποιότητα, πρόσθετες υπηρεσίες κ.λπ.).

Βεβαίως όπως δείχνει και η διεθνής εμπειρία κάποια πραγματικά ή εικονικά στοιχεία διαφοροποίησης είναι σκόπιμο η ΔΕΗ να περιλαμβάνει για το σύνολο των πελατών της.

- Σχετικά με το πως οι πελάτες αντιλαμβάνονται την αυριανή αγορά ηλεκτρισμού αλλά και τον δικό τους Κλάδο, είναι φανερό ότι πιστεύουν ότι θα κυριαρχεί και στα δυο ο ανταγωνισμός και με αυτή την έννοια η εκτίμηση αποτελεί και ένα «καμπανάκι» για τον εφησυχασμό της ΔΕΗ.
- Επίσης η πρόβλεψή τους για βραχυπρόθεσμες και μεσοπρόθεσμες σχέσεις πελάτη-προμηθευτή στην αυριανή αγορά σημαίνει ότι η ΔΕΗ πρέπει να αλλάξει ριζικά την κουλτούρα και τις διαδικασίες της (που μέχρι σήμερα ήσαν προσαρμοσμένες σε μια σχεδόν εφ' όρου ζωής σχέση). Τέλος, η γενική εκτίμησή τους για μια διεθνή αγορά ηλεκτρισμού στο άμεσο μέλλον δείχνει στη ΔΕΗ ότι το γήπεδο του παιχνιδιού δεν είναι μόνο η Ελλάδα και ότι πρέπει να σταματήσει την εσωστρέφειά της και να αναπτυχθεί σε άλλες χώρες (κυρίως της ΝΑ Ευρώπης).
- Οι εταιρείες που εξετάστηκαν στην έρευνα προβλέπουν ότι σοβαρό ρόλο στην αυριανή αγορά θα παίξουν οι Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας και η Συμπαραγωγή ηλεκτρισμού-θερμότητας. Η εκτίμηση αυτή συμφωνεί με το ισχύοντα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και θεωρείται πολύ πιθανή και για την Ελλάδα. Από μια τέτοια προοπτική δεν θα πρέπει να μείνει εκτός η ΔΕΗ. Εδώ και 1-2 χρόνια έχει προχωρήσει στην ίδρυση δυο θυγατρικών για τα προαναφερθέντα θέματα, χωρίς όμως αυτές να έχουν μέχρι σήμερα ενεργοποιηθεί ενώ οι εξελίξεις τρέχουν.
- Διαπιστώθηκε από την έρευνα ο σχετικά χαμηλός βαθμός ενημέρωσης των εταιρειών για την αυριανή απελευθερωμένη αγορά ηλεκτρισμού. Η ΔΕΗ πρέπει άμεσα να εξετάσει με προσοχή το αν και πότε τη συμφέρει να αναλάβει αυτή την πρωτοβουλία ενημέρωσης των πελατών με τον προσφορότερο σε αυτήν τρόπο.
- Στη σύγκριση των διαφόρων μορφών ενέργειας από τους πελάτες, ο ηλεκτρισμός υπερτερεί σχεδόν σε όλα έναντι του φυσικού αερίου και του πετρελαίου εκτός από το θέμα της τιμής. Βλέποντας την προσπάθεια προβολής του φυσικού αερίου και τα σχετικά κίνητρα που δίνονται στους καταναλωτές του θεω-

ρούμε σκόπιμο (αν και όχι άμεσα) να γίνουν κατάλληλες κινήσεις από τη ΔΕΗ για τον ηλεκτρισμό. Άλλωστε το φυσικό αέριο είναι το κυρίο ανταγωνιστικό καύσιμο της ηλεκτρικής ενέργειας, όπως φαίνεται και από την έρευνα (που έδειξε ότι μια μικρότερη απώλεια εσόδων θα προέλθει και από τη συμπαραγωγή).

Οι τρόποι αντιμετώπισης των υποκατάστατων, οι οποίοι μπορούν να γίνουν και παράλληλα είναι κυρίως δύο:

- συμμετοχή στα υποκατάστατα ώστε να περιορίσει κανείς τις απώλειες εσόδων,
- τόνωση της ζήτησης ηλεκτρισμού μέσα από συνεργασία με τα συμπληρωματικά προϊόντα του (αντλίες θερμότητας, ηλεκτρικές μεταφορές κ.λπ.).

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας για την καταλληλότητα του μοντέλου, οφείλουμε να πούμε ότι από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας εντυπωσιαστήκαμε τόσο από τις νέες ιδέες που εισάγει το μοντέλο στη μελέτη της βιομηχανικής αγοραστικής συμπεριφοράς όσο και από το βάθος, εύρος και τεκμηρίωση της έρευνας που έχει γίνει γι' αυτό.

Υπενθυμίζουμε ότι ο θεωρητικός στόχος της έρευνας ήταν να εξετάσει αν οι παράμετροι που διαφοροποιούν το μοντέλο αυτό (εστίαση στις σχέσεις πελάτη-προμηθευτή) είναι βασικοί και κρίσιμοι για την Ελληνική Αγορά Ηλεκτρισμού.

As εξετάσουμε το θέμα από ορισμένες διαφορετικές σκοπιές, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας όσο και δευτερογενείς πηγές από τη διεθνή βιβλιογραφία.

8.1 Στάση πελατών για την ανάγκη σχέσεων με τον προμηθευτή ηλεκτρισμού

Στο ερωτηματολόγιο είχαν περιληφθεί αρκετά ερωτήματα για τις σχέσεις πελάτη-προμηθευτή, ώστε να ελεγχθεί η καταλληλότητα του μοντέλου.

Οι σχετικές απαντήσεις έχουν ως ακολούθως:

- Στα κριτήρια επιλογής προμηθευτή μπαίνουν σε υψηλές θέσεις εκείνα που αφορούν σε σχέσεις (εξυπηρέτηση, ανταπόκριση σε ανάγκη, προηγούμενη συνεργασία και όνομα προμηθευτή).
- Στους τρόπους επικοινωνίας με την ηλεκτρική εταιρεία οι πελάτες ζητούν σχεδόν όλοι προσωπική επαφή (δια ζώσης ή τηλεφωνική).

- Στην ερώτηση για το που απέχει περισσότερο η ΔΕΗ από αυτό που επιθυμούν οι εταιρείες, επικρατέστερη απάντηση βγήκε η επικοινωνία-πληροφόρηση.
- Για το που δεν συμβαδίζει τεχνολογικά η ΔΕΗ με τις εταιρείες, αυτές απάντησαν κυρίως στην εμπορική επικοινωνία με το μάρκετινγκ.
- Για το ποιες σχέσεις ευνοεί η αυριανή απελευθερωμένη αγορά ηλεκτρισμού, οι περισσότερες απάντησαν ότι ευνοεί τις μεσοπρόθεσμες ώστε να υπάρχει ένα δέσιμο με τον προμηθευτή.
- Στα πλεονεκτήματα ενός πακέτου υπηρεσιών της ηλεκτρικής εταιρείας οι 2 στις 3 απαντήσεις συμφωνούσαν για μια σταθερότερη και στενότερη σχέση με τον προμηθευτή.

8.2 Βαθμός τυποποίησης προϊόντος

Είναι γεγονός ότι σε ένα πολύ τυποποιημένο προϊόν η ανάγκη αλληλεπίδρασης αγοραστή-πωλητή είναι αρκετά περιορισμένη, αν και αυτό δεν ισχύει πάντα.

Με υποβαθμισμένες λοιπόν τις σχέσεις είναι φανερό ότι τα κλασσικά μοντέλα αγοραστικής συμπεριφοράς θα έδιναν ικανοποιητική ερμηνεία της αγοράς και έτσι το μοντέλο αλληλεπίδρασης θα είχε πιθανόν περιορισμένη εφαρμογή.

Δεδομένου ότι από την έρευνά μας προέκυψε πως 2 στους 3 βιομηχανικούς πελάτες θεωρούν την ηλεκτρική ενέργεια τυποποιημένο προϊόν, εύλογα μας γεννήθηκε η αμφιβολία για την καταλληλότητα του μοντέλου.

Ανατρέχοντας σε διεθνείς έρευνες και ανακοινώσεις (ΒΨΓ 2000, Lisbon Conference 1998) και παράλληλα αναλύοντας τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής αγοράς εντοπίσαμε τους λόγους της ανωτέρω αντίφασης.

Οι Ελληνικές εταιρείες είναι λογικό να θεωρούν τυποποιημένη την ηλεκτρική ενέργεια αφού μέχρι σήμερα η ΔΕΗ τους παρέχει ένα προϊόν, με μια τιμολόγηση, χωρίς διαβαθμίσεις ποιότητας ενέργειας και εξυπηρέτησης, χωρίς να τους βοηθάει στη χρήση του και χωρίς να τους προσφέρει πρόσθετες υπηρεσίες.

Αντίθετα η διεθνής εμπειρία θεωρεί την ηλεκτρική ενέργεια ως αρκετά διαφοροποιημένο προϊόν.

Είναι φανερό ότι αυτή η διαφοροποίηση δεν εντοπίζεται στο βασικό προϊόν (core) αλλά στο πραγματικό (actual) και στο διευρυμένο (augmented).

Μπορούμε να πούμε για τις απελευθερωμένες αγορές ηλεκτρισμού ότι τα συμβόλαια και οι σχέσεις (στη βιομηχανική αγορά) είναι τόσων ειδών όσο σχεδόν και ο αριθμός των πελατών.

8.3 Βαθμός συγκέντρωσης της αγοράς

Στο άρθρο τους «Influence tactics in Buyer-Seller Processes» οι Hakansson, Johanson & Wootz (από το βιβλίο του D. Ford, 1990) αναφέρουν τα ακόλουθα:

- Η κλασσική προσέγγιση (αγοραστικής συμπεριφοράς και μάρκετινγκ) φαίνεται να ταιριάζει όταν ο προμηθευτής έχει πολλούς παρομοίου μεγέθους πελάτες, ώστε να μπορεί να τους αντιμετωπίσει με κάποιο τυποποιημένο και στατιστικό τρόπο.
- Σε πολλές όμως βιομηχανικές αγορές ανάμεσα στους πελάτες υπάρχει ένας περιορισμένος αριθμός μεγάλων και σημαντικών πελατών, από τους οποίους κρίνεται η επιβίωση του προμηθευτή.
- Δεν είναι συνεπώς λογικό να τους αντιμετωπίσει παρόμοια με τους μικρούς, αλλά ξεχωριστά και συνήθως μέσα από πολύπλοκες σχέσεις που εμπλέκουν πλήθος ατόμων και παραμέτρων.
- Σε αυτές τις περιπτώσεις μόνο η μελέτη των σχέσεων αλληλεπίδρασης μπορεί να οδηγήσει στην κατανόηση της αγοραστικής συμπεριφοράς.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω ως εξετάσουμε τη δομή της Ελληνικής βιομηχανικής αγοράς ηλεκτρισμού:

- Από τις 1.200.000 εμποροβιομηχανικές επιχειρήσεις οι 6.700 (0,5%) καταναλώνει το 50% της ενέργειας.
- Από αυτές τις 6.700 οι 50 μεγαλύτερες (0,8%) καταναλώνουν περίπου 50%.

Πρόκειται λοιπόν για μια πολύ συγκεντρωμένη αγορά όπου η μελέτη της αλληλεπίδρασης φαίνεται να είναι μονόδρομος.

Αυτό φυσικά για την απελευθερωμένη ελληνική αγορά ηλεκτρισμού, διότι στη μέχρι σήμερα μονοπωλιακή κατάσταση οι σχέσεις ήταν υποβαθμισμένες και άλλωστε δεν θα μπορούσαν να παίξουν κάποιο ρόλο στην επιλογή προμηθευτή ελλείψει εναλλακτικών λύσεων.

Όπως καταδεικνύεται από τη σημερινή διεθνή έρευνα (BCG 2000) το κρίσιμο σημείο για τις ηλεκτρικές εταιρείες είναι η ανάπτυξη γνήσιων σχέσεων με τους πελάτες τους με σκοπό το αμοιβαίο όφελος. Ο επικίνδυνος ανταγωνιστής γι' αυτές θα είναι εκείνος που η τέχνη διαχείρισης των σχέσεων με τους πελάτες του έχει γίνει δεύτερη φύση.

Επίσης οφείλουμε να επισημάνουμε σχετικά με το μάρκετινγκ την καταλληλότητα του σχεσιακού μάρκετινγκ (Relationship Marketing) για τα αντίστοιχα θέματα της συγκεκριμένης βιομηχανικής αγοράς.

Με βάση όλα τα προαναφερθέντα είμαστε πεπεισμένοι ότι το Μοντέλο Αλληλεπίδρασης ενδείκνυται σαφώς για την Ελληνική

αγορά Ηλεκτρισμού και ερμηνεύει ικανοποιητικά την αγοραστική συμπεριφορά των μεγάλων βιομηχανικών πελατών της.

Συνεπώς θεωρούμε ότι δικαίωσε απόλυτα σχεδόν τις προσδοκίες που είχαμε για την καταλληλότητα και πληρότητά του.

Η εστίασή του στις σχέσεις πελάτη-προμηθευτή (και όχι μόνο στον οργανισμό του πελάτη) αναδεικνύει το Μοντέλο ως απόλυτα προσαρμοσμένο στις σύγχρονες τάσεις και πρακτικές.

Ολοκληρώνοντας τα συμπεράσματά μας πιστεύουμε ότι δεν υπάρχει ίσως καλύτερη σύνοψη και επιβεβαίωση για τα προαναφερθέντα από τον τίτλο που έδωσε η Διεθνής Ένωση Ηλεκτρικών Εταιρειών (UNIPEDE) στο Συνέδριό της το 1998 στη Λισσαβόνα:

The Electricity Companies and their Customers
"A WIN-WIN RELATIONSHIP"

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ford D., 1990, *Understanding Business Market publ.*, Academic Press Ltd.
- Hakansson, H., J. Johanson and B. Wootz, 1997, «*Influence tactics in buyer-seller processes*», *Industrial Marketing Management*, 5.
- Seth J., 1996, «*Organizational buying behaviour: past performance and future expectations*», *Journal of Business and Industrial Marketing*, 3/4.
- Webster Fr., 1993, *Industrial Business Markets publ.*, John Willey & Sons Ltd.
- Wilson D., 1996, «*Theory transitions in organizational buying Behaviour Research*», *Journal of Business & Industrial Marketing*, 6.
- Wilson D., 1999, *Organizational Marketing publ.*, Thomson Business Press
- Κυριαζόπουλος - Κιουλάφας, 1993, *Έρευνα Αγοράς, Σύγχρονη Εκδοτική*.
- UNIPEDE, 1998, Πρακτικά Συνεδρίου.
- Boston Consulting Group, 2000, Μελέτη.

Γιάννης Κεχαγιάς* και Ειρήνη Ρηγοπούλου**

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΜΑΡΚΩΝ: ΛΟΓΙΚΗ ή ΤΥΧΑΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ;

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό, το οποίο έχει ως αντικείμενο το «όνομα» της Μάρκας και τη «δομή» χαρτοφυλακίου μαρκών, περιστρέφεται γύρω από δύο άξονες. Τη συγκέντρωση από τη διεθνή βιβλιογραφία των καταγραμμένων τυπολογιών ονομάτων μαρκών και δομών των χαρτοφυλακίων και στη συνέχεια την συγκέντρωση και καταγραφή ακολουθούμενων τυπολογιών ονομάτων μαρκών μέσα από μελέτη περιπτώσεων.

Έτσι, βασιζόμενοι σε δύο από τις τυπολογίες που έχουν διατυπωθεί βιβλιογραφικά, προκύπτει μέσα από την καταγραφή των περιπτώσεων αυτών ότι: παρατηρείται μια τάση προσανατολισμού των επιχειρήσεων από τη «Μονολιθική» στρατηγική στην «Στρατηγική Μαρκών» (Branded). Επίσης, παρατηρείται μια τάση χρησιμοποίησης από τις επιχειρήσεις περισσότερο «υπαινικτικών» ή «αυθαίρετων» και ονομάτων «επινοήσεων» (coined) παρά «περιγραφικών». Τέλος, από τις περιπτώσεις φαίνεται ότι μέσα σε κάθε επιχείρηση χρησιμοποιούνται συνήθως περισσότερες της μίας κατηγορίας ονομάτων για τις Μάρκες της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τι είναι το «όνομα» για τη Μάρκα; Τι ρόλο διαδραματίζει στα πλαίσια του Μάρκετινγκ και της καταναλωτικής συμπεριφοράς; Μπο-

---

* Επίκουρος Καθηγητής Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Πανεπιστημίου Αιγαίου.
** Λέκτορας (ΠΔ 407), Τμήμα Οργάνωσης & Διοίκησης Επιχειρήσεων, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ρεί το όνομα μιας Μάρκας να δημιουργήσει την υπεροχή εκείνη που απαιτείται για να επιλεγεί το προϊόν (μεταξύ των ανταγωνιστικών του) από τον καταναλωτή; Πώς οφείλουν να το αντιμετωπίζουν τα στελέχη στα πλαίσια των Στρατηγικών που αναπτύσσουν; Ποια είναι τελικά η συχνότερα συναντούμενη τυπολογία ονομάτων των μαρκών σε κατηγορίες καταναλωτικών προϊόντων και πώς διαμορφώνονται οι δομές των χαρτοφυλακίων μαρκών των επιχειρήσεων;

Από τα παραπάνω ερωτήματα – τα οποία αποτελούν ενδεικτικά μόνο κάποια από τα σημεία προβληματισμού για το όνομα της Μάρκας και τη Μάρκα ευρύτερα, το συγκεκριμένο άρθρο εστιάζεται στην καταγραφή των συναντούμενων στην σύγχρονη αρθρογραφία τυπολογιών ονομάτων μαρκών και εξετάζει με τη μορφή καταγραφής περιπτώσεων, ονόματα Μαρκών που συναντώνται σε προϊόντικές κατηγορίες καταναλωτικών προϊόντων, όπως αυτά δηλώθηκαν από τα ίδια τα στελέχη που τις χειρίζονται.

Μέσα από την μελέτη αυτή επιχειρείται να δοθεί μια κατ' αρχήν απάντηση όσον αφορά στη «χαοτική» ή «λογική» συμπεριφορά και απόφαση των στελεχών στην απόδοση ονόματος στις Μάρκες της επιχείρησης.

ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ Η ΜΑΡΚΑ

Ένας συχνά συναντώμενος, αρκετά ετυμολογικός ορισμός (Ben-
nett, 1988, "Dictionary of Marketing Terms"), αναφέρει το όνομα ως:
«το συστατικό εκείνο της Μάρκας που μπορεί να εκφραστεί προ-
φορικά ή γραπτά και το οποίο περιλαμβάνει λέξεις, αριθμούς ή και
μεμονωμένα γράμματα».

Ο παραπάνω ορισμός «περιορισμένος» στην ετυμολογική διά-
σταση του ονόματος, στερεί σημαντικές διαστάσεις από την από-
δοση της πραγματικής σημασίας που έχει το όνομα.

Έτσι, όπως επισημαίνει και η L. Collins, (1978) στο άρθρο της
"A name to conjure with" (European Journal of Marketing, 11,5, σελ.
340): «Το όνομα είναι ένα απλό πράγμα – είναι μια ετικέτα. Αλλά
υπάρχει και κάτι μυστήριο και μαγικό σχετικά με το όνομα. Αν
δοθεί ένα όνομα σε κάτι που προηγουμένως δεν είχε (όνομα), είναι
σαν αυτό να δημιουργείται για πρώτη φορά. Η απόδοση ονόματος
είναι σαν να αποτελεί μέρος της ίδιας της δημιουργίας του...».

Οι Ρωμαίοι αναφερόμενοι στα ονόματα έλεγαν «Nomen est
omen»: Το όνομα είναι το σύμβολο-το σήμα, και εν τέλει το μήνυμα.
Η φράση αυτή, υποδηλώνει ότι για τον άνθρωπο, η διαδικασία
απόδοσης ονόματος στα «πράγματα» (όπου «πράγματα» μπορεί να

είναι αντικείμενα, ενέργειες, ιδέες ή και άνθρωποι ή ζώα), του επιτρέπει να τα προσδιορίσει με συγκεκριμένο τρόπο.

Σύμφωνα με τον Meap (1934) η απόδοση ονομάτων, λόγω αυτού του «συμβολικού» χαρακτήρα προσδιορισμού που εμπεριέχουν, είναι η βάση της κοινωνίας, διότι η σπουδαιότητα της ονομασίας των πραγμάτων για τον άνθρωπο, συνδέεται άμεσα με τη σπουδαιότητα που έχει για αυτόν ο προσδιορισμός του ίδιου του εαυτού του.

Αναφορικά με το όνομα των Μαρκών και πριν γίνει λόγος στο ρόλο που αυτό παίζει στις Μάρκες, ένα σημείο είναι άξιο προσοχής: Το όνομα είναι ίσως το στοιχείο της Μάρκας το οποίο αλλάζει σπάνια και μόνο για πολύ ισχυρούς λόγους. Η διάσταση αυτή οφείλει να επηρεάζει τόσο τη βαρύτητα που δίνεται στις σχετικές αποφάσεις όσο και τη συλλογιστική που υιοθετείται στα πλαίσια λήψης των αποφάσεων αυτών.

Από την άλλη πλευρά, αυτή η μακροχρόνια «σύνδεση» που αναπτύσσεται μεταξύ της Μάρκας και του ονόματός της αποτελεί μια ακόμη αιτία λόγω της ζητοίας ταυτίζεται συχνά η Μάρκα με το όνομά της. Σε κάθε περίπτωση, η ταύπιση αυτή δεν συμβαίνει τυχαία και για το λόγο αυτό η επιλογή ονόματος πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια από τις πιο σημαντικές αποφάσεις που σχετίζονται με τη δημιουργία της Μάρκας.

Η σχετική με το όνομα διαθέσιμη αρθρογραφία επικεντρώνεται κυρίως στον τρόπο που το όνομα γίνεται αντιληπτό από τους καταναλωτές. Στα πλαίσια αυτά, δύο φαίνεται να είναι οι «ρόλοι» που του αποδίδονται. Το όνομα λειτουργεί ως επικοινωνιακό μέσο, αφού υπακούει σε λεκτικούς και οπτικούς κώδικες επικοινωνίας αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και μέσο διαφοροποίησης της Μάρκας από τις ανταγωνιστικές της, επιδιώκοντας να συνεισφέρει στην απόδοση της επιθυμητής εικόνας και ταυτότητάς της, λειτουργώντας και ως «εργαλείο» στα πλαίσια του ανταγωνισμού.

Στο άρθρο του Fletchner W., (1972), με τίτλο «The Name Game», τονίζεται και μια άλλη τρίτη διάσταση του ονόματος, αφού αναφέρεται ότι αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει το όνομα της Μάρκας, είναι ότι αυτό αποτελεί μέσο υπόσχεσης, και αυτό που υπόσχεται είναι η ποιότητα.

Όσον αφορά την πρώτη λειτουργία στην οποία καλείται να ανταποκριθεί το όνομα, έχουν προσδιοριστεί οι εξής επιμέρους παράμετροι:

Οι Zinkhan & Martin (1987, σελ. 170), σε έρευνά τους κατέληξαν ότι, «βασισμένοι στο όνομα του προϊόντος μόνο, οι καταναλωτές διαμορφώνουν σταθερές, όχι ουδέτερες, αντιλήψεις για τη Μάρκα (και τελικά το προϊόν), οι οποίες αποδεικνύεται ότι είναι δύσκολο

να αλλάξουν μέσα από την επιρροή άλλων εκ των υστέρων επικοινωνιών».

Οι Myers-Levy (1989) επίσης αναφέρουν σε έρευνά τους, ότι το όνομα μπορεί να επηρεάσει το βαθμό και τη φύση της πληροφόρησης την οποία οι καταναλωτές είναι σε θέση να ανακαλέσουν στη μνήμη τους σχετικά με τη Μάρκα.

Οι Herbig & Milewicz (1993) αναφέρουν ότι το όνομα μιας Μάρκας μπορεί να παρέχει στον καταναλωτή την άλλοτε συμβολική και άλλοτε λειτουργική πληροφόρηση, η οποία είναι απαραίτητη για την αναγνώριση του προϊόντος κυρίως στα πλαίσια της διαδικασίας λήψης αγοραστικής απόφασης.

Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε η πολυεθνική διαφημιστική εταιρία BBDO (1988), υποστηρίζεται ότι το όνομα μιας Μάρκας παίζει μεγαλύτερο ρόλο σε προϊόντικές κατηγορίες όπου η εικόνα (image), δηλαδή ευρύτερα συμβολικά στοιχεία, είναι κύριο σημείο επηρεασμού της αγοραστικής απόφασης, σε σύγκριση με άλλες κατηγορίες όπου χρηστικά ή φυσικά χαρακτηριστικά του προϊόντος είναι πιο σημαντικά στην αξιολόγηση των προϊόντων της κατηγορίας.

Κατ' αντιστοιχία και ο συμβολικός χαρακτήρας των ονομάτων των Μαρκών είναι ιδιαίτερα σημαντικός διότι το όνομα μιας Μάρκας, συνοδεύεται αυτόματα από σκέψεις και προσδοκίες και χαρακτηρίζεται από συναισθηματική φόρτιση. Αυτό συμβαίνει επειδή οι ίδιες οι Μάρκες είναι «σύμβολα» που εξυπηρετούν την επικοινωνία. Οι Μάρκες επιδιώκουν να «πουν» στους καταναλωτές «κάτι», και με την έννοια αυτή, το να περάσουν κάποιο μήνυμα, είναι στόχος στενά συνδεδεμένος με την ίδια την ύπαρξή τους.

Στα πλαίσια της διαδικασίας απόδοσης ονόματος στη Μάρκα και αναφερόμενοι συγκεκριμένα στο στάδιο της «Ανάπτυξης των εναλλακτικών ονομάτων», αναζητούνται και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που πρέπει να διαθέτει το όνομα μιας Μάρκας. Έτσι, έχει διατυπωθεί στις σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές (Journal of Consumer Marketing, 1989, βλ. άρθρο: Strategically desirable Brand names characteristics) ότι το όνομα θα πρέπει να είναι σύντομο, ευκολομνημόνευτο, εύκολο να ειπωθεί, και τέλος να διαφοροποιεί το προϊόν και να μη δημιουργεί αρνητικούς συνειρμούς αλλά αντίθετα θετικούς συνειρμούς και μάλιστα ισχυρούς οι οποίοι να παραπέμπουν σε προϊόντικά οφέλη και χαρακτηριστικά.

Ταυτόχρονα οι Berry et al. (1988), προσδιορίζουν τέσσερα σημεία των οποίων η κάλυψη θεωρούν ότι είναι απαραίτητη προκειμένου το όνομα να είναι «αποτελεσματικό». Αυτά είναι η «διαφοροποίηση», η «σημαντικότητα», η «υπενθύμιση», και η «ελαστικότητα».

Όσον αφορά τη λειτουργία του ονόματος ως μέσου διαφοροποίησης της Μάρκας από τον ανταγωνισμό, έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις που συγκλίνουν στο ότι το όνομα διαθέτει τις προϋποθέσεις για να δημιουργήσει ένα ουσιαστικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για τη Μάρκα, μέσω των χαρακτηριστικών που επικοινωνεί ή υπαινίσσεται, συμμετέχοντας έτσι ενεργά στη διαφοροποίηση της Μάρκας από τις ανταγωνιστικές της (Skinner, 1990).

Η θέση αυτή έχει πλέον εδραιωθεί με την έννοια ότι ένα «σωστά» επιλεγμένο όνομα μπορεί να δημιουργήσει πολλά μοναδικά πλεονεκτήματα για τη Μάρκα τα οποία υποδηλώνουν προϊοντικά οφέλη (McCarthy & Perault, 1990), οδηγούν στην απλοποίηση της αγοραστικής διαδικασίας, ενεργοποιούν αισθήματα εμπιστοσύνης, αξιοπιστίας, ασφάλειας, διάρκειας, κύρους και αποκλειστικότητας και συνεισφέρουν στη δημιουργία ή τον προσδιορισμό της ταυτότητας της Μάρκας (Shimp, 1993).

Ακόμη, το όνομα ως σημαντικό προσδιοριστικό στοιχείο της Μάρκας, υποδηλώνει ή έστω παραπέμπει σε κάποια συγκεκριμένη πηγή προέλευσης. Έτσι, σε περίπτωση που το προϊόν δεν ανταποκρίνεται στο προσδοκώμενο «ποιοτικό επίπεδο», δίνεται η δυνατότητα στον πελάτη, γνωρίζοντας την πηγή προέλευσης του προϊόντος αυτοῦ, να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του ή εν τέλει να μην επαναλάβει τη συγκεκριμένη αγορά στο μέλλον, (Rao & Monroe, 1994).

Η αντίληψη σύμφωνα με την οποία, η σπουδαιότητα του ονόματος ως πηγή διαφοροποίησης είναι μεγαλύτερη σε καταναλωτικά προϊόντα παρά σε βιομηχανικά, φαίνεται ότι δεν ευσταθεί, αφού από έρευνα που πραγματοποιήθηκε μεταξύ στελεχών, (Kohli & Labah, 1997), φαίνεται ότι δεν εμφανίζονται σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο αυτών προϊοντικών τύπων ως προς το πώς τα αντιμετωπίζουν οι καταναλωτές. Εξάλλου, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, 60% των στελεχών που συμμετείχαν σ' αυτή πίστευαν ότι το όνομα της Μάρκας, ακόμη και χωρίς τη μεσολάβηση διαφημιστικής υποστήριξης, κάτι που συμβαίνει κυρίως στα βιομηχανικά προϊόντα, μπορεί να επηρεάσει τις πωλήσεις του προϊόντος.

Τέλος, το όνομα της Μάρκας υπαινισσόμενο ποιότητα (McNeal & Zerren, 1981), προσλαμβάνεται από την πλευρά του αγοραστή ως μια ένδειξη μείωσης του ρίσκου που σχετίζεται με την προσδοκώμενη «αποτελεσματικότητα» του προϊόντος, διάσταση καθόλου ασήμαντη, ιδιαίτερα σε κάποιες συγκεκριμένες προϊοντικές κατηγορίες.

Συνοψίζοντας, από τα χαρακτηριστικά που έχουν εντοπιστεί φαίνεται ότι αυτά προκύπτουν στα πλαίσια των «ρόλων» που έχουν διατυπωθεί ότι επιτελεί το όνομα της Μάρκας. Έτσι, διαπιστώνεται ότι κάθε χαρακτηριστικό σχετίζεται είτε με την «επικοινωνήση» της

ταυτότητας ή άλλων επιμέρους στοιχείων (ωφελειών, χρησιμότητων, στοιχείων ποιότητας) της Μάρκας ή με την απόδοση στοιχείων διαφοροποίησης που η Μάρκα επιδιώκει σε σχέση με τον ανταγωνισμό της.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΜΑΡΚΩΝ

Σύμφωνα με έρευνα των Kohli & Thakor (1997), η οποία αφορούσε σε καταναλωτικά προϊόντα, αναγνωρίζεται ότι δύο σημεία οφείλουν να συζητηθούν όσον αφορά στην τυπολογία ονομάτων, αλλά και γενικότερα τη διαδικασία επιλογής ονόματος για τις Μάρκες.

Ο «τύπος» του ονόματος που πρέπει να χρησιμοποιηθεί και οι συγκεκριμένοι στόχοι ονοματολογίας καθώς και οι στόχοι Μάρκετινγκ που επιδιώκεται να επιτευχθούν για τη συγκεκριμένη Μάρκα στα πλαίσια της Στρατηγικής Μάρκετινγκ.

Υπό το πρίσμα της ευρύτερης στρατηγικής Μάρκετινγκ, δύο είναι οι διαστάσεις που σχετίζονται με την ακολουθούμενη στρατηγική ονοματολογίας μιας Μάρκας.

Η πρώτη διάσταση σχετίζεται με την δομή του χαρτοφυλακίου Μαρκών της εταιρίας. Εκεί είναι δυνατόν να εμφανίζεται μεγαλύτερη ή μικρότερη σύνδεση του ονόματος και εν τέλει της προσωπικότητας της Μάρκας με την εταιρική «ταυτότητα», γεγονός που εκφράζεται και μέσω της επιλογής ονόματος για τη Μάρκα. Έτσι, μπορεί να υπάρχει ταύτιση των ονομάτων των Μαρκών με το εταιρικό όνομα ή στην αντίθετη περίπτωση απόλυτη αποξένωση μεταξύ των δύο.

Η διάσταση αυτή της ονοματολογίας εξετάζεται στα πλαίσια της διαμόρφωσης της δομής των Μαρκών της της επιχείρησης (brand structure), ως προς την οποία διατυπώνεται ένα μεγάλο εύρος διαφορετικών εναλλακτικών τέτοιων δομών, μεγαλύτερου ή μικρότερου «βάθους».

Η άλλη διάσταση της ονοματολογίας των Μαρκών σχετίζεται με τη «φωνητική» και συμβολική εν τέλει επικοινωνιακή διάσταση του ονόματος της Μάρκας και τις διαφορετικές δυνατότητες επικοινωνίας που παρουσιάζουν εναλλακτικοί τύποι ονομάτων ως προς τα σημασιολογικά τους «χαρακτηριστικά». Και ως προς τη διάσταση αυτή έχουν διατυπωθεί διαφορετικά κριτήρια και τελικά τυπολογίες, οι οποίες παρουσιάζονται στην συνέχεια.

Μια τυπολογία η οποία ισχύει πέρα και πάνω από τη φύση των προϊόντων και μιλά για δύο διαφορετικά «brand-name concepts», είναι αυτή των Lutz, (1979), Park et al. (1986), Sirgy, (1982). Το πρώτο concept είναι «λειτουργικά προσανατολισμένο» (functional - oriented), ενώ το δεύτερο είναι «προσανατολισμένο στο κύρος»

(prestige-oriented). Αυτά υποδηλώνουν αντίστοιχα, το μεν μοναδικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την απόδοση (performance) της Μάρκας ως προς προϊόντικά στοιχεία, το δε αποτελεί έκφραση της αυτο-εικόνας του ίδιου του καταναλωτή.

Από την τυπολογία αυτή, τα ονόματα διακρίνονται σε αυτά που υπαινίσσονται και προβάλλουν περισσότερο λειτουργικά χαρακτηριστικά και τα άλλα που ενισχύουν περισσότερο συμβολικά στοιχεία της προσωπικότητάς της Μάρκας.

Η τυπολογία ονομάτων που αφορά τα απτά προϊόντα, όπως αυτή ορίζεται από το Γραφείο Σημάτων και Πατεντών της Αμερικής, (Patent & Trademark Office) το οποίο αποτελεί και το νομικό όργανο που ελέγχει την εγκυρότητα ονομάτων Μαρκών και είναι υπεύθυνο για την κατοχύρωση και προστασία τους, ορίζει πέντε κατηγορίες ονομάτων, τα εξής: Generics, Περιγραφικά (Descriptive), Υποδηλωτικά (Suggestive), Αυθαίρετα (Arbitrary) και Επινόησεις (Coined). Εδώ, η κάθε κατηγορία προσφέρει διαφορετικό επίπεδο νομικής προστασίας και κατοχύρωσης, αλλά και αποτελεσματικότητας ως προς τους στόχους Marketing.

Έτσι, όσο μετακινούμαστε από τα generics στις επινόησεις (coined), η κατοχύρωση και η προστασία του ονόματος (και ευρύτερα του «σήματος») γίνονται πολύ πιο εύκολες.

Πιο συγκεκριμένα, τα generics δεν προσφέρουν κανενός επιπέδου προστασία και δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως κατοχυρωμένα ονόματα Μαρκών.

Όσον αφορά την ελκυστικότητα από πλευράς marketing, τα περιγραφικά και τα υποδηλωτικά (Descriptive και Suggestive) ονόματα είναι ιδιαίτερα «δυνατά», ενώ «αδύναμα» είναι τα αυθαίρετα και οι επινόησεις (Arbitrary και Coined). Αυτό οφείλεται στο ότι οι δύο πρώτες κατηγορίες δημιουργούν μια άμεση εικόνα (image), ενώ για τις άλλες δύο κατηγορίες απαιτείται επικοινωνιακή υποστήριξη (κάποιες φορές έντονη) προκειμένου να επιτευχθεί η απόκτηση συγκεκριμένης εικόνας.

Αντίθετα, το κυριότερο πλεονέκτημα που χαρακτηρίζει τις δύο τελευταίες κατηγορίες, έχει σχέση με το γεγονός ότι δεν συνδέουν την εταιρία με κάποια συγκεκριμένη προϊόντική κατηγορία, αφού δεν παραπέμπουν σε συγκεκριμένο προϊόντικό όφελος. Επιπλέον τα ονόματα αυτά μπορούν ευκολότερα να «μεταकुλιστούν» και σε άλλα προϊόντα κάτι που είναι ιδιαίτερα χρήσιμο στις περιπτώσεις επέκτασης Μάρκας (brand extensions).

Παρ' όλα αυτά, η χρήση ονομάτων επινόησεων (coined) θεωρείται ιδιαίτερα «ριψοκίνδυνη» και για τον λόγο αυτό δεν συνιστάται ως ευρεία στρατηγική, παρά μόνο σε ειδικές περιπτώσεις, εκεί δηλαδή

όπου το επιδιωκόμενο positioning για το προϊόν είναι ιδιαίτερα διαφοροποιημένο από αυτό των ανταγωνιστών του.

Στα πλαίσια αυτά και η έρευνα των Kohli & Harich (1996), η οποία αξιολογεί αυτούς τους τύπους ονομάτων, καταλήγει ότι οι καταναλωτές αξιολογούν με το χαμηλότερο βαθμό την κατηγορία των ονομάτων-επινοήσεων.

Η τυπολογία των Turlley, L.W. & P.A., Moore (1995) αναφέρεται στα ονόματα που αφορούν υπηρεσίες, και τα κατηγοριοποιεί σε: «Περιγραφικά ονόματα», όταν το όνομα περιγράφει ένα όφελος κλειδί ή κάποιο χαρακτηριστικό συνδεδεμένο με την υπηρεσία (π.χ. Nutrisystem, Sprint). Η στρατηγική αυτή έχει το «φυσικό» πλεονέκτημα της σύνδεσης του ονόματος της Μάρκας με την πληροφορία η οποία είναι σημαντική για το προϊόν. «Προσωποπαγή ονόματα», όπως των υπηρεσιών που προσδιορίζονται από το όνομα του ιδιοκτήτη συνήθως. Σε κάποιες περιπτώσεις, η στρατηγική αυτή θεωρείται ότι αντίκειται στους περισσότερους από τους κανόνες που υπαγορεύουν ένα «καλό» όνομα Μάρκας, παρ' όλα αυτά η στρατηγική μπορεί να εξυπηρετεί την ανάγκη «προσωποποίησης» μιας απρόσωπης και μη απτής υπηρεσίας. «Συνδεδετικά» (Associative), όπου για τη δημιουργία ισχυρής ταυτότητας, απαιτείται η έντονη χρησιμοποίηση προωθητικών μέσων. Ένα βασικό πλεονέκτημα από τη χρήση αυτών των ονομάτων είναι η διαφοροποίηση που πιθανά προκύπτει, η οποία προσφέρει στη Μάρκα ένα πλεονέκτημα έναντι του ανταγωνισμού. Σύμφωνα με πρόσφατη δικαστική απόφαση, τα ονόματα της κατηγορίας αυτής είναι και τα πιο εύκολα προστατεύσιμα από άλλα των άλλων κατηγοριών. «Γεωγραφικά ονόματα» - η στρατηγική αυτή χρησιμοποιείται για πολλούς διαφορετικούς λόγους, είτε για να τονώσει τοπικά ή πατριωτικά συναισθήματα, ή για να αποδώσει ένα εξωτικό χαρακτήρα στη Μάρκα. Ταυτόχρονα η στρατηγική αυτή αποτελεί μειονέκτημα στις περιπτώσεις που η επιχείρηση θέλει να επεκτείνει τις δραστηριότητες της πέρα από στενές γεωγραφικές κλίμακες, οπότε παύει να είναι «γειτονική» για ένα μεγάλο μέρος στοχευόμενου κοινού. Τέλος, η στρατηγική αυτή μπορεί να αποτελεί την εναλλακτική με το μεγαλύτερο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, όταν η επικοινωνία συγκεκριμένου γεωγραφικού μέρους συνδέεται με το ίδιο το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα όπως συμβαίνει με τις Μάρκες της προϊόντικής κατηγορίας των εμφιαλωμένων νερών, που αποκτούν ονόματα των πηγών από όπου δηλώνουν ότι προέρχονται. Ονόματα «Alpha - numeric», τα οποία που συνδυάζουν τη «δύναμη» και βασίζονται στους συνειρμούς που δημιουργούνται από συγκεκριμένες λέξεις και αριθμούς. Όπως και η associative στρατηγική, και εδώ οι δυνατότητες νομικής προστα-

σίας είναι μεγάλες. Η στρατηγική αυτή αποτελεί συχνά επιλογή για οικονομικούς ή άλλους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς και φορείς.

Ο Boyd (1985), ο οποίος σε έρευνά του εστιάστηκε στην ολοένα και αυξανόμενη χρήση συνδυασμών γραμμάτων και αριθμών στα ονόματα των Μαρκών, απέδωσε την τάση αυτή στους εξής λόγους:

- α. στην ανάπτυξη της τεχνολογίας,
- β. στην έλλειψη νέων, διαθέσιμων για να χρησιμοποιηθούν σαν ονόματα, λέξεων,
- γ. στην ανάγκη παράλληλων επεκτάσεων της Μάρκας σε διαφορετικά κοινά-στόχους,
- δ. στην αναζήτηση δημιουργίας νέων ονομάτων με χαμηλό κόστος,
- ε. στην αναζήτηση ονομάτων που μπορούν εύκολα να επικοινωνηθούν διεθνώς

Η επόμενη κατηγοριοποίηση, αυτή του Dogana (1967) προέρχεται από το χώρο της σημειωτικής και κατατάσσει τα ονόματα των Μαρκών ως εξής: «Ονόματα-εφευρέσεις» χωρίς κάποια ιδιαίτερη εννοιολογική σημασία, «Ονόματα-επινοήσεις» με κάποια αξία ως προς το φωνητικό συμβολισμό τους, «Ονόματα με αναγνωρίσιμη σημειολογική σημασία» και τέλος «Ονόματα με σημειολογική και εκφραστική αξία». Ο Dogana, λόγω του γνωστικού αντικείμενου από όπου προέρχεται, εστιάζει στη σημασία της καταλληλότητας και του ταιριάσματος (fit) ενός ονόματος Μάρκας ως προς τον φωνητικό της συμβολισμό. Εισηγείται δε στα πλαίσια της έρευνάς του, ότι όταν το όνομα της Μάρκας ταιριάζει συμβολικά με το αντικείμενο στο οποίο αντιστοιχεί, φαίνεται να έχει την ικανότητα να αντιπροσωπεύσει το αντικείμενο αυτό πιο ξεκάθαρα και ικανοποιητικά από όταν δεν υπάρχει το ταιρίασμα αυτό.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί η τυπολογία κατά Saunders & Laforet (1994) και Saunders & Guoqun (1997), η οποία δεν αναφέρεται στην «εννοιολογική» και «σημειολογική» διάσταση όπως οι προηγούμενες, αλλά αναφέρεται στη στρατηγική Μαρκών που έχει υιοθετηθεί από την επιχείρηση όσον αφορά τη διαβάθμιση σύνδεσης της Μάρκας με την επιχείρηση. Αναφέρονται δηλαδή στην ακολουθούμενη «δομή των Μαρκών» (Brand Structure) και τις αντίστοιχες στρατηγικές που μπορεί να ακολουθηθούν. Αυτές είναι της δημιουργίας ανεξάρτητων δυνατών Μαρκών για την επιχείρηση (Branded Strategy), Μαρκών «Endorsed» οι οποίες υποστηρίζονται και από την ήδη δυνατή εταιρική «Μάρκα», και τέλος, η Μονολιθική στρατηγική (Monolithic structure), όπου όλα τα προϊόντα της εταιρίας καλύπτονται από την εταιρική ταυτότητα και Μάρκα.

Βάσει της προσέγγισης αυτής, τα ονόματα των μαρκών μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο συνδεδεμένα με το εταιρικό όνομα και συγκεκριμένα, όπως αναφέρουν σε σχετικό τους άρθρο (1997) μπορεί να είναι: «Εταιρικό όνομα Μάρκας» (Corporate brand name), όταν ταυτίζονται τα ονόματα των Μαρκών με το εταιρικό, «Ονόματα-Οίκοι» (House brand names), όταν δημιουργούνται «οίκοι Μαρκών» κάτω από την εταιρία, «Οικογενειακά ονόματα Μαρκών» (Family brand names), όταν δημιουργούνται Μάρκες που δημιουργούν «οικογένειες» προϊόντων, «Μονά-Απλά ονόματα Μαρκών» (Mono-Brand names), όταν κάθε προϊόν της επιχείρησης αποτελεί και μια Μάρκα με το δικό της όνομα φυσικά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι διατυπωμένες προσεγγίσεις κατηγοριοποίησης που αναλύθηκαν, κατατάσσουν τα ονόματα από πολύ συγκεκριμένα νοηματικά και με σημειολογική και εκφραστική αξία, έως τα «δημιουργήματα» και επινοήσεις που δεν διαθέτουν προηγούμενη νοηματική σύνδεση παρά μόνο φωνητικό συμβολισμό. Η διαβάθμιση αυτή συσχετίζεται εννοιολογικά με την κατηγοριοποίηση των Μαρκών η οποία «κινείται» μεταξύ του άλλοτε «λειτουργικού» και άλλοτε «συμβολικού» χαρακτήρα τους.

Οποιαδήποτε συγκεκριμένη τυπολογία και να υιοθετηθεί, είναι σαφής ο ρόλος των ονομάτων ως μέσων επικοινωνίας και υποδήλωσης είτε συγκεκριμένων χαρακτηριστικών και τελικά ωφελειών και χρησιμότητων, είτε πιο αφηρημένων στοιχείων και χαρακτηριστικών που σε κάθε περίπτωση και αυτά εξυπηρετούν την υποδήλωση της ταυτότητας και της προσωπικότητας της Μάρκας.

Παράλληλα, η προσωπικότητα και η ταυτότητα των Μαρκών υποδηλώνεται και μέσα από την υιοθετούμενη δομή των Μαρκών της επιχείρησης. Ο βαθμός στον οποίο το όνομα της Μάρκας θα ταυτίζεται ή αντίθετα θα είναι εντελώς ξένο ως προς την εταιρική επωνυμία υποδηλώνει το επίπεδο διαφοροποίησης της εταιρικής ταυτότητας από την ταυτότητα και προσωπικότητα της κάθε προϊοντικής Μάρκας.

Τέλος, παρατηρείται μια αντιστοιχία μεταξύ της ακολουθούμενης τυπολογίας ονομάτων Μαρκών με την ακολουθούμενη κατηγοριοποίηση των ίδιων των Μαρκών. Πράγματι, η κατηγοριοποίηση των ονομάτων σύμφωνα με την οποία κατατάσσονται σε λειτουργικά ή συμβολικά και συναντάται σε αρκετές αναφορές όπως των Lutz (1979), Park et al. (1986), και Sirgy (1982), ταυτίζεται με την κατηγοριοποίηση των Μαρκών σε λειτουργικές και συμβολικές, γεγο-

νός επίσης που υποδηλώνει τον ξεχωριστό ρόλο και την άρρηκτη σχέση του ονόματος με τη Μάρκα.

ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Πέρα από τη συγκέντρωση των συναντόμενων τυπολογιών, και συσχετίσή τους με την Στρατηγική Μαρκών, στόχος του συγκεκριμένου άρθρου είναι και η συγκέντρωση και ταξινόμηση συναντόμενων στην ελληνική αγορά ονομάτων μαρκών σύμφωνα με τις τυπολογίες αυτές.

Για την εξυπηρέτηση του στόχου αυτού, ζητήθηκε στα πλαίσια έρευνας πεδίου σε στελέχη εμπλεκόμενα με το Μάρκετινγκ, να δηλώσουν μεταξύ άλλων στοιχείων και τα ονόματα των μαρκών των εταιριών τους.

Από το σύνολο των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, αποφασίστηκε η επικέντρωση της έρευνας πεδίου στις εταιρίες εκείνες που έχουν τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Προέρχονται τόσο από το χώρο των ελληνικών επιχειρήσεων όσο και των πολυεθνικών και σε κάθε περίπτωση δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα.
2. Ανήκουν στις 400 Μεγαλύτερες Διαφημιζόμενες Επιχειρήσεις στην Ελλάδα (εταιρίες με το υψηλότερο Advertising budget), σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύονται σε σχετικούς οδηγούς επικοινωνιάς/δημοσιότητας.

Ως βάση πληροφοριών για τον προσδιορισμό του πληθυσμού, χρησιμοποιήθηκε οδηγός δημοσιότητας Μεγαλύτερων Διαφημιζόμενων, βάσει του οποίου οι επιχειρήσεις που τελικά διαμορφώνουν τον πληθυσμό των επιχειρήσεων είναι 129, οι οποίες θεωρούνται και ο πληθυσμός για τη συγκεκριμένη έρευνα πεδίου η οποία εξέτασε ένα μεγάλο εύρος παραμέτρων στρατηγικών δημιουργίας και ονομασίας μαρκών.

Με δεδομένο ότι ακολουθήθηκε κοινή προσέγγιση προς όλες τις (400) επιχειρήσεις που κλήθηκαν να δώσουν τα στοιχεία τους, αυτές που ανταποκρίθηκαν μπορεί να θεωρηθεί (εκτός ίσως από μεμονωμένες περιπτώσεις) ότι υπερέχουν έναντι των άλλων τόσο σε θέματα οργάνωσης όσο και στο χειρισμό των δημοσίων σχέσεων και της προβολής τους.

Εξάλλου με δεδομένο δε, ότι θα υπήρχε η δυνατότητα να απευθυνθούμε σε πέντε (κατά μέσο όρο) στελέχη από κάθε επιχείρηση (δηλαδή συνολικά σε 645 άτομα περίπου) και πρωτίστως λόγω του ότι οι 129 επιχειρήσεις (οι οποίες αποτελούν το 32%

των 400) επελέγησαν τυχαία, αναγνωρίστηκε ως επαρκές το σύνολο των επιχειρήσεων αυτών.

Η κατάταξη των προϊόντων σε καταναλωτικά (ταχείας κυκλοφορίας και διαρκείας), βιομηχανικά και υπηρεσίες, γίνεται σύμφωνα με ότι τα ίδια τα στελέχη δηλώνουν κατά τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ - ΣΤΕΛΕΧΗ

Για την αποστολή του ερωτηματολογίου, ακολουθήθηκε η μεθοδολογία του cluster sampling, αφού τα 650 στελέχη στα οποία απευθύνθηκε, προσεγγίστηκαν με κριτήριο ότι εμπλέκονται σε θέματα που πραγματεύεται η έρευνα.

Το ερωτηματολόγιο στάλθηκε σε άτομα τα οποία τη συγκεκριμένη περίοδο βρίσκονταν σε θέσεις όπως: Γενικός Διευθυντής, Εμπορικός Διευθυντής, Διευθυντής Μάρκετινγκ, Διευθυντής πωλήσεων, Group product Manager, Product Manager ή θέσεις, όπως: Senior Product Manager, Trade Marketing Manager, Υπεύθυνος Διαφήμισης και Μέσων, Διευθυντής Δημοσίων Σχέσεων, και Sales planning Manager.

Από τα 650 ερωτηματολόγια που στάλθηκαν, επιστράφηκαν τελικά 120 ερωτηματολόγια από τα οποία όμως οι πληροφορίες που δίνονταν σε κάποιες περιπτώσεις ήταν ελλειπείς. Έτσι, παρατηρήθηκε το φαινόμενο στελέχη π.χ. του επιπέδου Brand manager να δίνουν τις πληροφορίες που ζητούνταν αλλά μόνο για τις μάρκες για τις οποίες ήταν εκείνοι υπεύθυνοι. Σε άλλες περιπτώσεις παρατηρήθηκε μεταξύ στελεχών της ίδιας επιχείρησης να δίνονται διαφορετικές πληροφορίες. Το σημαντικότερο πρόβλημα όμως στη φάση της συλλογής των πληροφοριών αυτών ήταν ότι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός στελεχών, δεν ανταποκρίθηκε καθόλου στο να δώσει τις συγκεκριμένες πληροφορίες που αφορούν την Ονοματολογία των Μαρκών.

Τελικά, οι πληροφορίες οι οποίες αποτυπώνονται στο Διάγραμμα που ακολουθεί προέρχονται από συνολικά 30 επιχειρήσεις που χειρίζονται καταναλωτικά προϊόντα και θεωρούνται επαρκείς ώστε να προσεγγιστεί εξερευνητικά το θέμα ως μελέτη περιπτώσεων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τις τυπολογίες που αναφέρθηκαν στο πρώτο μέρος του άρθρου αυτού, έχει επιλεγεί να χρησιμοποιηθεί η ακολουθούμενη

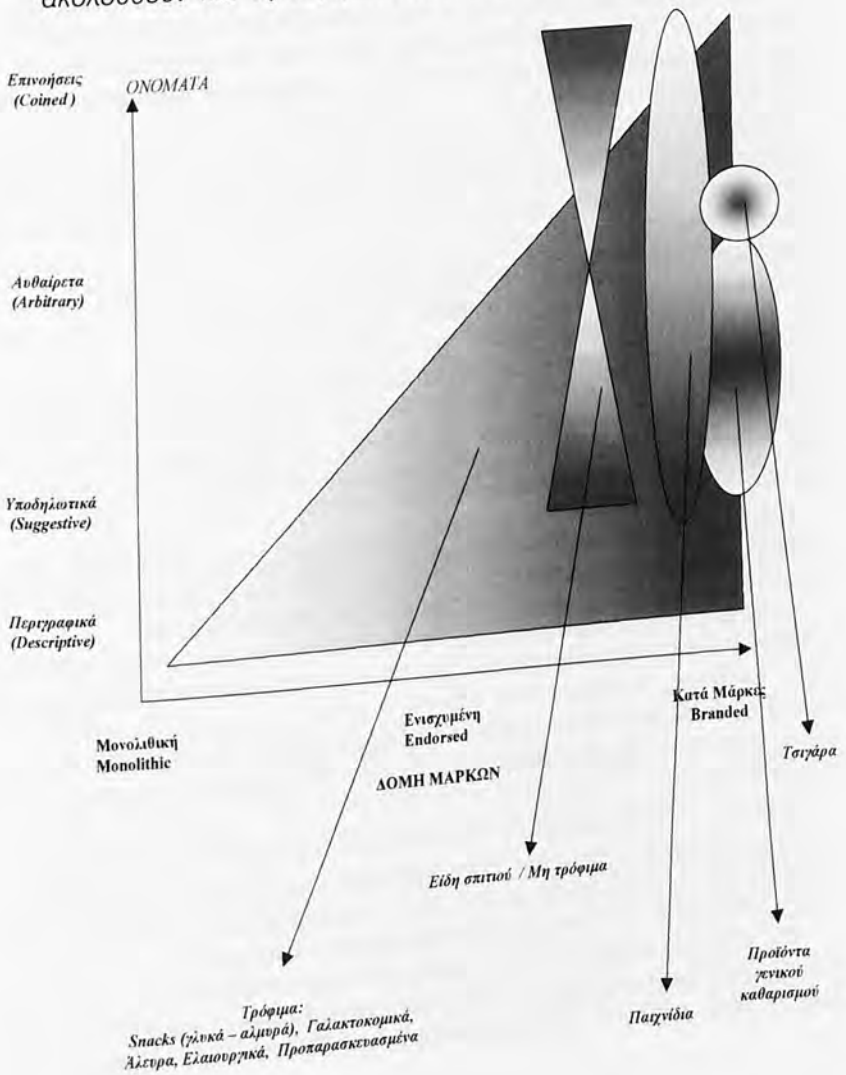

από το Γραφείο Πατεντών της Αμερικής, ενώ επιλέχθηκε και η κατηγοριοποίηση κατά Saunders & Fuqon προκειμένου να εξεταστεί η δομή των μαρκών και ο συσχετισμός των ονομάτων τους με την επωνυμία της επιχείρησης.

Έτσι, όπως φαίνεται και από το διάγραμμα προκύπτει η εξής εικόνα:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Απεικόνιση των εταιριών βάσει της τυπολογίας ονομάτων που ακολουθούν και τη δομή του χαρτοφυλακίου Μαρκών τους

Από την εικόνα που καταγράψαμε (όπου η σκίαση υποδηλώνει μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εταιριών) διαφαίνεται ότι οι περισσότερες εταιρίες διαμορφώνουν το χαρτοφυλάκιο των Μαρκών τους δημιουργώντας Μάρκες αποδεδουλευμένες από την εταιρική επωνυμία και ταυτότητα. Αυτές που επιλέγουν την εταιρική «υποστήριξη» την επιλέγουν για κάποιες από τις μάρκες τους, ενώ μεμονωμένες είναι οι περιπτώσεις όπου έχει επιλεγεί η «Μονολιθική» στρατηγική Μαρκών.

Ακόμη παρατηρείται, στη κάθε συγκεκριμένη προϊοντική κατηγορία να χρησιμοποιείται κάποια από τις τυπολογίες περισσότερο από ότι σε κάποια άλλη. Έτσι, σε κατηγορίες όπως τα παιχνίδια ή τα παγωτά, οι ανταγωνιστικές μεταξύ τους εταιρίες ακολουθούν κοινές Στρατηγικές δημιουργίας του Χαρτοφυλακίου των μαρκών τους και κατ' επέκταση των ονομάτων τους.

Εξάλλου, μέσα στην ίδια την επιχείρηση παρατηρούνται συνήθως περισσότερες της μιας τυπολογίες ονομάτων. Αυτό συμβαίνει όχι μόνο γιατί συχνά το χαρτοφυλάκιο των μαρκών μιας εταιρίας δεν ανήκει στην ίδια προϊοντική κατηγορία, αλλά και γιατί ακόμη και αν ανήκουν στην ίδια κατηγορία, η ξεχωριστή «ταυτότητα» – όραμα ή και τοποθέτηση και επιδιωκόμενη εικόνα κάθε Μάρκας υπαγορεύει και το καταλληλότερο όνομα γι' αυτή.

Πάντως από τα αποτελέσματα διαφαίνεται ότι πλέον τα στελέχη αποφεύγουν όχι μόνο τη Μονολιθική στρατηγική αλλά και τα περιγραφικά ονόματα Μαρκών, θεωρώντας ενδεχομένως ότι αυτά έχουν μικρότερες δυνατότητες να εξυπηρετήσουν στο χτίσιμο αξιών για τις Μάρκες τους.

Για το λόγο αυτό συχνότερα επιλεγόμενος τύπος ονομάτων είναι είναι τα «υπαικτικά» ονόματα ενώ ακολουθούν με συχνότητες που δεν διαφέρουν πολύ τα «αυθαίρετα» και οι «επινοήσεις».

Ευρύτερα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρά κάποιων ιδιαιτεροτήτων όπως η «προσωπική ιστορία», η καταγωγή ή και η πορεία κάθε εταιρίας, εταιρίες που ανήκουν στην ίδια αγορά και δραστηριοποιούνται στις ίδιες προϊοντικές κατηγορίες ακολουθούν κάποιο κοινό πρότυπο συμπεριφοράς ως προς την επιλογή ονομάτων των Μαρκών τους.

Επίσης, οι διαφορετικοί τύποι ονομάτων οι οποίοι καταγράφονται από το γραφείο Πατεντών της Αμερικής, χρησιμοποιούνται περισσότερο σε όλο τους το εύρος από τις εταιρίες σε σχέση με την κατά Saunders & Fuqon κατηγοριοποίηση ονομάτων.

Με βάση τα αρχικά αυτά ευρήματα ως ερευνητικό προσανατολισμό, θα είχε ενδιαφέρον πέρα από την ποσοτική και σίγουρα πιο διευρυμένη εξέταση και καταγραφή της εικόνας που επικρατεί, να

διερευνηθεί και ο συσχετισμός των τύπων ονομάτων που υιοθετούνται με άλλες παραμέτρους όπως το Μεριδίο αγοράς, η Στρατηγική βαρύτητα που αντιπροσωπεύει η μάρκα για την επιχείρηση ή η χρονολογία λανσαρίσματος κάθε μάρκας. Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση και της ίδιας της εταιρικής φιλοσοφίας και κουλτούρας, μέσα από παραμέτρους όπως ο βαθμός «συντηρητισμού» στις στρατηγικές αποφάσεις ευρύτερα και το επίπεδο αναλαμβανόμενου ρίσκου που υιοθετείται από την επιχείρηση. Και αυτό γιατί πέρα από όλες τις άλλες παραμέτρους οι οποίες επισέρχονται στην επιλογή τύπου ονόματος για μια Μάρκα και οι οποίες είναι εξωτερικές προς την επιχείρηση, τελικά μια σημαντική παράμετρος που επηρεάζει στην απόφαση που θα ληφθεί είναι η ίδια η επιχείρηση, η κουλτούρα της και η φιλοσοφία της ευρύτερα.

Σε κάθε περίπτωση τα ονόματα που επιλέγονται να χρησιμοποιηθούν ως προσδιοριστικά στοιχεία των μαρκών αποτυπώνουν, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό, και εκφράζουν εν τέλει την ίδια την επιχείρηση.

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Bennett, P.D., 1988, *Dictionary of Marketing Terms*, AMA, Chicago, II.
- Berry et al., 1988, s. article: "Strategically desirable Brand name characteristics", 1989, *Journal of Consumer Marketing*.
- Boyd, Colin W. 1985, "Point of view: Alpha-numeric Brand names", *Journal of Advertising Research*, 25, (5), 48-52.
- Collins, J., 1977, "A name to conjure with", *European Journal of Marketing*, 11, 5, 340-363.
- Dogana, F., 1967, "Psycholinguistic Contributions to The Problem of Brand Names" μεταφρασμένο από το *Italian for European Marketing Research Review*, Vol. II, No I, σελ. 50-58.
- Herbig, P. & J. Milewicz, 1993, "The relationship of reputation and credibility to Brand success", *Journal of Consumer Marketing*, vol. 10, no. 3, 18-24.
- Kohli C. & La Bahn, 1997, "Creating effective brand names: a study of the naming process", *Journal of Advertising Research*, no 2.
- Kohli C. & M. Thakor, 1997, "Branding consumer goods: insights from Theory to practice", *Journal of Consumer Marketing*, vol. 14, n.3, 206-219.
- Lutz, 1979, s. article: "Evaluations of Brand Extension: The role of product feature similarity and Brand Concept consistency", 1991, *Journal of Consumer Research*, vl. 18, September, 185-194).
- McCarthy, E.L., & W.D. Perault, 1990, *Basic Marketing*, Irwin ed, 10th.
- McNeal, J. & L.M. Zeren, 1981, "Brand name selection for Consumer products", *MSU Business Topics*, spring, 35-39.

- Mean, G. H., 1934, *Mind, Self and Society*, University of Chicago, Chicago.
- Meyers-Levy, J. 1989, «The influence of a Brand name's Association set size and word frequency on Brand memory», *Journal of Consumer Research*, 16, (Sep), 197-207.
- Park, C. Whan, B. J. Jaworski & D. J. McInnis, 1986, «Strategic – Brand Concept – Image Management», *Journal of Marketing*, 50 (October), 135-45.
- Rao, A.R., & R.W. Monroe, 1994, «Brand Alliances as Signals of Product Quality», *Sloan Management Review*, fall, pp. 87-97.
- Saunders J., & Laforet, S., 1994, «Managing Brands Portfolio: how the leaders do it» *Journal of Advertising Research*, Sep/October, 64-76.
- Saunders, J. & Fu Guoqun, 1997, «Dual Branding: how corporate names add value», *Journal of product & Brand Management*, vol. 6, (1), 40-48.
- Shimp, T.A., 1993, *Promotion Management & Marketing Communications*, The Dryden Press.
- Sirgy, J. M., 1982, «Self-Concept in Consumer Behaviour: A critical Review», *Journal of Consumer Research*, 9 (December), 287-300.
- Skinner, S.J., 1990, *Marketing*, Houghton Mifflin Co., Boston, M.A.
- Turley, L.W. & P. A. Moore (1995) «Brand name strategies in the service sector», *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 12, No 4, 42-50.
- Zinkham, G. & C. Martin, 1987, «New Brand Names and inferential Beliefs: some insights on naming new products», *Journal of Business Research*, 15, No. 2, 157-172.

Απόστολος Κιόχος*

Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΜΑΣ ΚΑΙ ΠΟΙΟ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΗΣΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Όλοι οι κρατικοί παράγοντες και οι ειδικοί επιστήμονες σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης θεωρούν αναγκαία μια ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, γιατί το υπάρχον σύστημα δεν είναι δυνατόν να επιβιώσει πέραν του 2010.

Οι βασικοί στόχοι του νέου μοντέλου πρέπει να είναι:

- Η εφαρμογή μιας ελάχιστης σύνταξης διαβίωσης πιο πάνω από το επίπεδο της φτώχειας που θα καλύπτεται από υποχρεωτική κρατική ασφάλιση.
- Η αναπλήρωση του εισοδήματος από εργασία κατά την περίοδο της συνταξιοδότησης. Η περίπτωση αυτή θα καλύπτεται από ιδιωτική υποχρεωτική ασφάλιση και το ύψος της σύνταξης να είναι ανάλογη με τις εισφορές των εργαζομένων.
- Η τρίτη βαθμίδα να είναι προαιρετική και συμπληρωματική της δεύτερης και να καλύπτεται από τις ιδιωτικές ασφαλιστικές εταιρίες ή τράπεζες.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σήμερα, όλοι οι αρμόδιοι κυβερνητικοί παράγοντες, οι ειδικοί επιστήμονες σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης και οι αναλογιστές

* MSC in Insurance and Risk Management City University. Υποψήφιος Διδάκτορας Πανεπιστημίου Πειραιώς.

που ασχολούνται με αναλογιστικές μελέτες των ασφαλιστικών ταμείων κρίνουν αναγκαία την μεταρρύθμιση της κοινωνικής ασφάλισης, γιατί το υπάρχον μέχρι σήμερα μοντέλο παρά τις αλλαγές που έγιναν από νομοθετικής άποψης με τους νόμους 1902/90 και 2084/92, όχι μόνο δεν έλυσαν τα διάφορα ασφαλιστικά προβλήματα αλλά αντίθετα επιδείνωσαν όλες τις μορφές της κοινωνικής ασφάλισης. Όσοι ασχολούνται με την τεχνική των αναλογιστικών μελετών έχουν διαπιστώσει ότι το υπάρχον σύστημα δεν είναι δυνατόν να αντέξει και να επιβιώσει για τα περισσότερα ασφαλιστικά ταμεία πέραν του 2010. Επομένως το μοντέλο αυτό θα πρέπει να καταργηθεί και να γίνουν μεγάλες διαρθρωτικές αλλαγές γιατί το σημερινό μοντέλο είναι πρόχειρα φτιαγμένο με διατάξεις που συγκρούονται μεταξύ τους, περιέχει εκατοντάδες ασφαλιστικά ταμεία και φορείς με διαφορετικές διοικήσεις, οργάνωση και καταστατικά, με ανεπαρκή στατιστικά στοιχεία για ολοκληρωμένες αναλογιστικές μελέτες, με γραφειοκρατικά συστήματα και παλαιές μεθόδους διαχείρισης των ασφαλιστρών και των αποθεματικών.

Το μεγάλο όμως πρόβλημα του σημερινού ασφαλιστικού συστήματος στη χώρα μας είναι τα μεγάλα ελλείμματα που παρατηρούνται, σχεδόν, σε όλα τα ασφαλιστικά ταμεία, μερικά των οποίων πολύ σύντομα δεν θα μπορούν να πληρώσουν ούτε τις συντάξεις των ασφαλισμένων, ορισμένα μάλιστα απ' αυτά έχουν φτάσει σήμερα στο σημείο αυτό και υπάρχει κίνδυνος η κατάρρευση του συνταξιοδοτικού συστήματος να συμπαρασύρει ολόκληρη την οικονομία με όλες τις σχετικές συνέπειες για τη χώρα μας.

Η έκθεση του Στράου και του Τήνιου (1997) δείχνει ότι το ασφαλιστικό σύστημα στη χώρα μας δεν έχει ζωή για περισσότερα από 10 χρόνια, ενώ ο Ο.Ο.Σ.Α αναφέρει ότι το ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης βρίσκεται στην χειρότερη θέση από όλα τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ότι το ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης έχει κρυφό χρέος ίσο με 200% του Α.Ε.Π., ενώ το φανερό ανέρχεται σε 100% του Α.Ε.Π.

Μέχρι το 2010 ο Ο.Ο.Σ.Α. προβλέπει ότι το χάσμα μεταξύ δαπανών (παροχών) και εισφορών θα έχει φτάσει στο 5,5% του Α.Ε.Π. από 4,7% που ήταν το 1997 και ότι όσο καθυστερούν οι μεταρρυθμίσεις τόσο μεγαλύτερο θα είναι το κόστος και τα προβλήματα των ασφαλιστικών ταμείων.

Η επιδείνωση του κοινωνικού ασφαλιστικού προβλήματος, εκτός από τους άλλους παράγοντες που έχουμε αναφέρει, οφείλεται και στους εξής λόγους:

- α) Στην αυξανόμενη ανεργία που παρατηρείται τα τελευταία έτη, που έχει σαν συνέπεια την μείωση των εσόδων των ασφαλιστικών ταμείων, γιατί οι άνεργοι δεν καταβάλλουν εισφορές.
- β) Στην συνεχή αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής των συνταξιούχων. Σε μία έκθεση του Ο.Ο.Σ.Α. προβλέπεται για την χώρα μας ότι η προσδοκώμενη ζωή θα αυξηθεί μέχρι το 2030 κατά 4 έτη περίπου και θα φτάσει από 78 έτη που είναι σήμερα τα 82 έτη, αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των συνταξιούχων και κατά συνέπεια των παροχών λόγω γήρατος, αναπηρίας και χηρείας.
- γ) Στην μεγάλη υπογεννητικότητα, που ανέρχεται σήμερα στο 1,3 παιδιά κατά μέσο όρο σε κάθε γυναίκα που βρίσκεται στο στάδιο της αναπαραγωγικής ηλικίας και θα έχει σαν συνέπεια την μείωση του αριθμού των νεοεισερχομένων στην ασφάλιση και κατά συνέπεια στην μείωση των εισφορών για κάλυψη των παροχών προς τους συνταξιούχους.
- δ) Στις πρόωρες αποχωρήσεις των εργαζομένων και στις κρατικές παρεμβάσεις στο θέμα των επενδύσεων των αποθεματικών των ταμείων, σε χαριστικές παροχές και σε άλλες παρεμβάσεις των κυβερνητικών παραγόντων.
- ε) Στην αύξηση της συμμετοχής γυναικών στην αγορά εργασίας. Η μεταβολή αυτή θα αρχίσει στο μέλλον να ασκεί αυξητικές πιέσεις στις δαπάνες για συντάξεις, γιατί περισσότερες γυναίκες θα θεμελιώσουν δικαίωμα για σύνταξη.
- Σκοπός όμως της παρούσας εργασίας δεν είναι να αναλύσουμε το παλαιό σύστημα και να αναφέρουμε τις αιτίες αποτυχίας του ισχύοντος διανεμητικού μοντέλου, αλλά να παρουσιάσουμε ορισμένες απόψεις σχετικά με το νέο μοντέλο της κοινωνικής ασφάλισης που πρέπει να εφαρμοσθεί πολύ σύντομα στη χώρα μας για να μην είναι πολύ αργά για όλους τους εργαζόμενους και συνταξιούχους.
- Σήμερα δεν υπάρχουν πλέον περιθώρια για σταδιακές προσαρμογές αλλά χρειάζεται μια ριζική μεταρρύθμιση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης με βασικούς στόχους:
- α) Την εφαρμογή μιας ελάχιστης σύνταξης διαβίωσης πιο πάνω από το επίπεδο της φτώχειας.
- β) Την αναπλήρωση του εισοδήματος από εργασία κατά την περίοδο της συνταξιοδότησης.

2. ΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΜΑΣ

Σχετικά με το νέο σύστημα συνταξιοδότησης στο χώρο της κοινωνικής ασφάλισης στη χώρα μας θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας το ασφαλιστικό μοντέλο της παγκόσμιας τράπεζας, λόγω της μεγάλης πείρας που έχει αποκτήσει από τη σύνταξη διαφόρων μελετών και μοντέλων κοινωνικών ασφαλίσεων.

Πράγματι, η Παγκόσμια Τράπεζα προτείνει ένα μοντέλο κοινωνικής ασφάλισης που μπορεί να εφαρμοσθεί με διάφορες παραλλαγές στις διάφορες χώρες του κόσμου.

Το μοντέλο αυτό είναι γνωστό σαν σύστημα των τριών βαθμίδων.

Η πρώτη βαθμίδα στηρίζεται στο διανεμητικό σύστημα και είναι υποχρεωτική, αποβλέπει να καλύψει τα άτομα εκείνα τα οποία για διάφορες αιτίες δεν έχουν μπορέσει να δημιουργήσουν μια ελάχιστη σύνταξη όταν θα καταστούν συνταξιούχοι ή ανίκανοι προς εργασία.

Για την υποχρεωτική αυτή βαθμίδα μπορεί να προβλέπεται μια από τις παρακάτω μορφές:

1. Το ύψος της μηνιαίας σύνταξης να είναι ίδιο για όλα τα άτομα που δικαιούνται σύνταξη.
2. Να ορισθεί μια ελάχιστη σύνταξη για κάθε πολίτη από το κράτος, εφόσον τα άτομα αυτά δεν έχουν άλλη σύνταξη ή άλλα εισοδήματα που να ξεπερνούν κάποιο όριο.
3. Ελάχιστη εγγυημένη σύνταξη.

Στο δικό μας ασφαλιστικό σύστημα η βαθμίδα αυτή θα μπορούσε να πάρει τη μορφή μιας εθνικής σύνταξης και να καταβάλλεται σε μηνιαίες δόσεις στην ηλικία που θα προβλέπεται από σχετικό νόμο. Η χρηματοδότηση της βαθμίδας αυτής να γίνεται είτε από μέσα από ειδικούς φόρους ή άμεσα από τον κρατικό προϋπολογισμό του κράτους, το δε ανώτατο όριο σύνταξης θα μπορούσε να είναι ίσο με ένα ποσοστό π.χ. 80% του μισθού του ανειδίκευτου εργάτη, και φυσικά πάνω από τα όρια της φτώχειας. Η πρώτη βαθμίδα εκφράζει την άμεση ανάμειξη του κράτους στο συνταξιοδοτικό σύστημα και κατά συνέπεια δικαιολογείται η κρατική διαχείριση και ο έλεγχος των συντάξεων στην περίπτωση αυτή.

Η εθνική σύνταξη δεν πρέπει να οδηγήσει σε αυξήσεις συντάξεων αλλά σε ανακατανομή του μέσου όρου μεταξύ εθνικής σύνταξης και της σύνταξης του ταμείου, δηλαδή η εθνική σύνταξη είναι ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο σε μια συνολικότερη αναμόρφωση του συστήματος και εκφράζει το μέγεθος της ανάμειξης του κράτους στο συνταξιοδοτικό σύστημα.

Σύμφωνα με το μοντέλο κοινωνικής ασφάλισης της παγκόσμιας τράπεζας η 2η βαθμίδα καλύπτεται από την ιδιωτική υποχρεωτική ασφάλιση και στην βαθμίδα αυτή ανήκει ο μεγάλος όγκος των παροχών.

Η διαχείριση των αποθεματικών και των παροχών θα γίνεται από ειδικές ιδιωτικές επιχειρήσεις ή από ιδιωτικούς μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς και στους οποίους δεν υπάρχει άμεση κρατική παρέμβαση στη διαχείριση (των παροχών και αποθεματικών), αλλά υπάρχει μεγάλος κρατικός έλεγχος και ειδικό νομικό πλαίσιο από την δημόσια αρχή.

Στην περίπτωση της 2ης βαθμίδας παροχές θα έχουν μόνο όσοι έχουν καταβάλλει τις ανάλογες εισφορές και στηρίζεται στο κεφαλαιοποιητικό σύστημα και όχι στο κλασικό διανεμητικό.

Τα πιο γνωστά συνταξιοδοτικά μοντέλα της δεύτερης βαθμίδας είναι:

α) Το σύστημα των εργοδοτικών ταμείων (Αγγλοσαξονικό) και το σύστημα των προσωπικών αποθεματικών (το μοντέλο της Χιλής).

Το σύστημα των προσωπικών αποθεματικών μετά την μεγάλη επιτυχία που παρουσίασε, εφαρμόστηκε σε όλες σχεδόν τις χώρες της Λατινικής Αμερικής ακόμα και η Αγγλία έχει την πρόθεση να εφαρμόσει ένα νέο μοντέλο με βάση το σύστημα των προσωπικών αποθεματικών, το οποίο εξασφαλίζει καλύτερο έλεγχο από την εμποτική αρχή από ότι είναι το Αγγλοσαξονικό σύστημα, δίνει την δυνατότητα επιλογής συστήματος στους ασφαλισμένους και η αλ- δημιουργεί καμιά δυσκολία, έχει όμως το μειονέκτημα ότι το μοντέλο αυτό καλύπτει μόνο μισθωτούς και όχι ελεύθερους επαγγελματίες και επιπλέον παρατηρείται μεγάλη κινητικότητα των εργαζομένων από μια εταιρία σε μια άλλη.

Από την παραπάνω ανάλυση αλλά και σε μεγαλύτερο βάθος μελέτη του γενικού μοντέλου της κοινωνικής ασφάλισης της παγκόσμιας τράπεζας, του Αγγλοσαξονικού συστήματος των επαγγελματικών ταμείων, του συστήματος των προσωπικών αποθεματικών της Χιλής, της μελέτης του Ο.Ο.Σ.Α. που περιγράφεται στην τελευταία έκθεση και της μελέτης των Στράου και Τήνιου που έγινε το 1997, συμπεραίνουμε ότι το καλύτερο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που θα μπορούσε να εφαρμοσθεί για να καλύψει τις ανάγκες της ελληνικής πραγματικότητας για τη δεύτερη βαθμίδα κάλυψης των παροχών από την ιδιωτική υποχρεωτική ασφάλιση θα είναι η εφαρμογή του μοντέλου των προσωπικών αποθεματικών σύνταξης αφού γίνουν βελτιώσεις για να εξαλείψουν όλα τα μειονεκτήματα που έχουν εμφανισθεί στις χώρες που έχει εφαρμοσθεί το παραπάνω ασφαλιστικό σύστημα.

Στο νέο αυτό ελληνικό μοντέλο κάθε ασφαλισμένος είτε είναι ελεύθερος επαγγελματίας είτε είναι μισθωτός θα είναι υποχρεωμένος να καταβάλλει ένα ποσοστό των ετησίων αποδοχών, που προέρχονται από την εργασία του, στο προσωπικό του αποθεματικό σύνταξη. Το ποσοστό αυτό θα πρέπει να είναι καθορισμένο σε ένα επίπεδο π.χ. 14% επί των αποδοχών, ο υπολογισμός αυτός θα γίνει ύστερα από ειδική αναλογιστική μελέτη.

Σχετικά με τη συμμετοχή του εργοδότη στην εισφορά των εργαζομένων θα ήταν δυνατόν ο ασφαλισμένος να καταβάλλει το 10% και ο εργοδότης το υπόλοιπο 4% ή ο εργοδότης να μην καταβάλλει εισφορά υπέρ του εργαζόμενου αλλά θα μπορούσε να δοθεί μια αύξηση στον μισθό του εργαζόμενου.

Για την λειτουργία της δεύτερης αυτής βαθμίδας υποχρεωτικής ασφάλισης θα πρέπει να δημιουργηθούν ειδικές εταιρίες διαχείρισης των προσωπικών αποθεματικών που να διακρίνονται για την εμπειρία, την τεχνογνωσία και την οικονομική διαχείριση. Ο κάθε ασφαλισμένος να μπορεί να διαλέξει ο ίδιος όποια εταιρία αυτός θέλει για να καταβάλλει τα ασφάλιστρα (εισφορές). Στο νέο σύστημα τα όρια συνταξιοδότησης και για τα δύο φύλα να είναι στο 65ο έτος της ηλικίας. Η ανάγκη αυτή για την αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης φαίνεται και από τη σχέση μεταξύ ασφαλισμένων και συνταξιούχων που είναι σήμερα 1:2 περίπου, ενώ θα έπρεπε να ήταν 1:4.

Οι εργαζόμενοι στην Δανία, τη Νορβηγία και στην Ισλανδία καθίστανται συνταξιούχοι μετά το τέλος του 67ου έτους. Ομοίως το 2022 στις Η.Π.Α. τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης φτάνουν το 67ο έτος και για τα δύο φύλα.

Από την παραπάνω ανάλυση παρατηρούμε ότι οι παροχές του νέου μοντέλου κατά το μεγαλύτερο ποσοστό θα πρέπει να καλύπτονται από μια καθορισμένη εισφορά κεφαλαιοποιητικού συστήματος και επιπλέον το σύστημα αυτό να προσφέρει μια αλληλεγγύη στα άτομα που χαρακτηρίζονται από μακροχρόνια ανεργία, ή λόγω ανικανότητας.

Η τρίτη βαθμίδα ασφάλισης στη χώρα μας θα πρέπει να καλύπτεται από την ιδιωτική ασφάλιση και να είναι προαιρετική. Οι παροχές θα παρέχονται από Ασφαλιστικές ή Τραπεζικές εταιρίες ανάλογα με τα καταβληθέντα ασφάλιστρα ή το εφάπαξ καταβληθέν αρχικό ποσό από τους εργαζόμενους. Η τρίτη αυτή βαθμίδα στηρίζεται στο κεφαλαιοποιητικό σύστημα και διευκολύνει όσους επιθυμούν να βελτιώσουν τις συντάξεις τους όταν θα καταστούν συνταξιούχοι ή ανίκανοι προς εργασία.

Στην εφαρμογή της βαθμίδας αυτής θα χρειασθούν διάφορα φορολογικά κίνητρα για να κάνουν οι εργαζόμενοι χρήση της δυνατότητας αυτής.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης δεν είναι πλέον βιώσιμο και η ανάγκη μιας ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης αποτελεί πλέον μονόδρομο. Όμως το μέγεθος, η πολυπλοκότητα της κοινωνικής ασφάλισης και η αντίδραση των συνδικάτων προκαλούσαν ανασταλτικές καταστάσεις στην πολιτική διαδικασία για άμεσες μεταρρυθμίσεις. Σήμερα έχουν ωριμάσει όλες οι αναγκαίες συνθήκες και όλοι πιστεύουν στην ανάγκη δημιουργίας ενός νέου μοντέλου κοινωνικής ασφάλισης που θα εξασφαλίσει ενιαία, καθολική, κοινωνικά δίκαιη και αποτελεσματική ασφαλιστική κάλυψη όλων των κοινωνικών κινδύνων για όλους τους Έλληνες.

Μια επιθυμητή κατεύθυνση του νέου μοντέλου κοινωνικής ασφάλισης είναι ότι όλοι οι φορείς κύριας σύνταξης να περιέχονται σε τρία προγράμματα.

- Το Πρόγραμμα κοινωνικής βοήθειας που θα εξασφαλίζει ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης σε όσους συνταξιούχους είναι άποροι ή έχουν ελάχιστες αποδοχές από εργασία.
- Το Πρόγραμμα κοινωνικής ασφάλισης που θα παρέχει συντάξεις ανάλογα με τις αποδοχές των ασφαλισμένων και θα έχει εφαρμογή το κεφαλαιοποιητικό σύστημα.
- Το Πρόγραμμα παροχών που συμμετέχουν προαιρετικά όλοι οι εργαζόμενοι που επιθυμούν να έχουν μια επιπρόσθετη σύνταξη συμπληρωματική της δεύτερης βαθμίδας σύνταξης.

Τα Προγράμματα αυτά γίνονται κυρίως από ασφαλιστικές και τραπεζικές εταιρίες.

Στο νέο μοντέλο το όριο ηλικίας για συνταξιοδότηση πρέπει να είναι τουλάχιστον το 65ο έτος για άνδρες και γυναίκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Πέτρος Κιόχος, Κοινωνική Ασφάλιση, Αθήνα 2000.
- Μιλτιάδης Νεκτάριος, Κοινωνική Ασφάλιση στην Ελλάδα: Προτάσεις για μια συνολική μεταρρύθμιση, Αθήνα 1996.
- Εφημερίδα «Ημερησία», Ειδική έρευνα, Πέμπτη 3/2/2000. Έκθεση-Βόμβα του Ο.Ο.Σ.Α. για το Ασφαλιστικό.
- Περιοδικό «Ασφαλιστική Αγορά», τεύχος Ιανουαρίου 2000.
- Προβόπουλος Α., Η κρίση στην Κοινωνική Ασφάλιση: Το πρόβλημα του ΙΚΑ. Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Αθήνα 1985.
- Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών. Η Κοινωνική Ασφάλιση στην Ελλάδα, Αθήνα 1981.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

APPENDIX

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Δημήτριος Κόκοτος*

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ ΔΕΞΑΜΕΝΟΠΛΟΙΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Έγινε επιλογή του τύπου «Δεξαμενόπλοιο» από την μεταβλητή «Τύπος Πλοίου», από τα στοιχεία της Βάσης Δεδομένων του Εργαστηρίου Ναυτικών Ατυχημάτων του Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά. Παρουσιάστηκαν πίνακες συχνοτήτων για τις μεταβλητές «Τύπος πλοίου» και «Γεωγραφική περιοχή». Εξετάσθηκαν οι μεταβλητές «Ηλικία των δεξαμενόπλοιων», «Χωρητικότητα των δεξαμενόπλοιων» και «Αριθμός προηγούμενων ιδιοκτητών των δεξαμενόπλοιων» σε σχέση με τη μεταβλητή «Γεωγραφική περιοχή» με εφαρμογή t-test.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γνωστές σε όλους οι συνέπειες των Ναυτικών Ατυχημάτων όπως η ρύπανση, οι ανθρώπινες απώλειες και γενικότερα το Κόστος των Ατυχημάτων. Το Κόστος των Ατυχημάτων χωρίζεται σε Ιδιωτικό κόστος και σε Κοινωνικό Κόστος. Ένα μέρος του Κόστους και μάλιστα του Κοινωνικού Κόστους είναι το κόστος καταστροφής του περιβάλλοντος λόγω ρύπανσης.

Η Εμπορική Ναυτιλία κυρίως, συντελεί στη ρύπανση και κατά συνέπεια στην υποβάθμιση του θαλάσσιου περιβάλλοντος, λόγω της ατυχηματικής και λειτουργικής ρύπανσης των πλοίων.

Ειδικότερα τα Δεξαμενόπλοια, λόγω του φορτίου που μεταφέρουν, είναι η κύρια εστία ρύπανσης. Στην παρούσα εργασία θα

---

* Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης.

μελετήσουμε τα ατυχήματα των Δεξαμενόπλοιων γνωρίζοντας ότι η μέχρι τώρα ανάπτυξη μέτρων από τους εθνικούς και διεθνείς οργανισμούς για τον περιορισμό της ρύπανσης, συχνά στηρίχθηκε στις παρατηρήσεις των ειδικών χωρίς επιστημονικά τεκμηριωμένη άποψη.

1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

i. Δεδομένα

Έχουν επιλεγεί στοιχεία για τα Ναυτικά Ατυχήματα διάρκειας δώδεκα μηνών του έτους 1995, από τη Βάση Δεδομένων του Εργαστηρίου Ναυτικών Ατυχημάτων του Ναυτιλιακού Τμήματος του Πανεπιστημίου Πειραιά.

Οι πληροφορίες προέρχονται από την εβδομαδιαία έκδοση Lloyd's Casualties Weekly και και την ετήσια Lloyd's Register of Ships, περιλαμβάνονται όλα τα ατυχήματα που συνέβησαν σε όλο τον κόσμο σε πλοία μεγέθους από 100 grt και άνω.

Το πλήθος των Δεξαμενόπλοιων σε όλες τις Γεωγραφικές περιοχές της Γης που κυκλοφόρησαν και παρουσίασαν ατύχημα κατά την διάρκεια του έτους 1995 ανέρχεται σε 419 πλοία.

ii. Στατιστική ανάλυση

Οι παράμετροι «Τύπος πλοίου» και «Γεωγραφική περιοχή» αξιολογήθηκαν και παρουσιάστηκαν με τη βοήθεια Περιγραφικής Στατιστικής.

Αφού έγινε έλεγχος προϋποθέσεων, με εφαρμογή t-test εξετάσαμε τη διαφορά των μέσων των μεταβλητών «Ηλικία των Δεξαμενόπλοιων», «Χωρητικότητα των Δεξαμενόπλοιων» και «Αριθμός προηγούμενων ιδιοκτητών των Δεξαμενόπλοιων» σε σχέση με τη μεταβλητή «Γεωγραφική περιοχή».

Για τη στατιστική επεξεργασία των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε το πακέτο S.P.S.S. 9.0 for Windows 98.

iii. Περιγραφή του τύπου πλοίου «Δεξαμενόπλοιο»

Τα Δεξαμενόπλοια μεταφέρουν αργό πετρέλαιο σε ξεχωριστές δεξαμενές για τη διευκόλυνση της φορτοεκφόρτωσης και τον έλεγχο της αντοχής του σκάφους. Οι δεξαμενές χωρίζονται από εγκάρσιες φρακτές. Επίσης υπάρχουν συνήθως δύο τουλάχιστον κενές δεξαμενές στην πρύμνη και στην πλώρη του πλοίου έτσι ώστε να παρέχουν φράγμα ασφάλειας μεταξύ του φορτίου και υπόλοιπου πλοίου. Τόσο το μέγεθος όσο και η θέση των δεξαμενών καθορίζεται από την MARPOL 73/78, που υπαγορεύει την ύπαρξη ξεχωριστών

δεξαμενών ερματισμού (segregated ballast tanks, SBT) έτσι ώστε να παρέχεται φράγμα στη διαρροή του φορτίου στην περίπτωση ατυχήματος ή σύγκρουσης, αλλά και για να αποφεύγεται η ανάμειξη του έρματος με το φορτίο. Στην περίπτωση πλοίων με SBT επέρχεται μείωση του λόγου L/B και κατά συνέπεια της υδροδυναμικής απόδοσης. Η κατασκευαστική αντοχή των δεξαμενόπλοιων πρέπει να ανταποκρίνεται σε υψηλές τάσεις και η φορτοεκφόρτωση καθώς και ο ερματισμός/αφερματισμός πρέπει να ακολουθούν συγκεκριμένη διαδικασία. Επίσης, το θαλάσσιο περιβάλλον υπό το καθεστώς των τάσεων αυτών του φορτίου, δημιουργεί προϋποθέσεις ανάπτυξης κόπωσης (fatigue) που συχνά και ανύποπτα οδηγεί στη δημιουργία ρωγμών στα τοιχώματα των δεξαμενών. Ο καθαρισμός των δεξαμενών γίνεται αφενός με COW (Crude Oil Washing) που παρέχει καθαρισμό των τοιχωμάτων με υπό πίεση εκτόξευση του ίδιου του φορτίου κατά την εκφόρτωση και αφετέρου με IGS (Inert Gas System) που παρέχει ποσότητα αδρανούς αερίου (π.χ. καυσαέρια καυστήρων και κινητήρων) στο πάνω μέρος της δεξαμενής καθώς αδειάζει και εκποτίζει τα εκρηκτικά αέρια που δημιουργούνται από τις αναθυμιάσεις του φορτίου κατά την εκφόρτωση. Οι δεξαμενές φορτίου φορτοεκφορτώνονται συνήθως με μόνιμες εγκαταστάσεις άντλησης ικανότητας μέχρι και 4000 m³ ανά ώρα και πίεση μέχρι 14,5 bar.

Μέγεθος: Τα ULCC είναι μεγαλύτερα των 400.000dwt

Τα VLCC είναι μεγαλύτερα των 160.000dwt

Τα Aframax είναι περίπου 80.000dwt

Ταχύτητα: 13-16 κόμβους

Παραλλαγές των Δεξαμενόπλοιων είναι τα πλοία προϊόντων (product carriers) καθώς και τα πλοία χημικών (chemical carriers).

Τα πλοία προϊόντων προορίζονται για τη μεταφορά παραγωγών πετρελαίου όπως νάφθα, gasoil, κεροζίνη ή καύσιμα αεροσκαφών και είναι μικρότερα αλλά ταχύτερα από τα Δεξαμενόπλοια αργού πετρελαίου.

Πλοία μεταφοράς χημικών ή τοξικών υγρών ουσιών (Noxious Liquid Substances, NLS) προορίζονται για τη μεταφορά κυρίως οξέων, αμμωνίας, καυστικής σόδας, μολλάσας, οιοπνευμάτων, φυτικών ελαίων, ζωικού λίπους, και πετροχημικών προϊόντων.

2. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

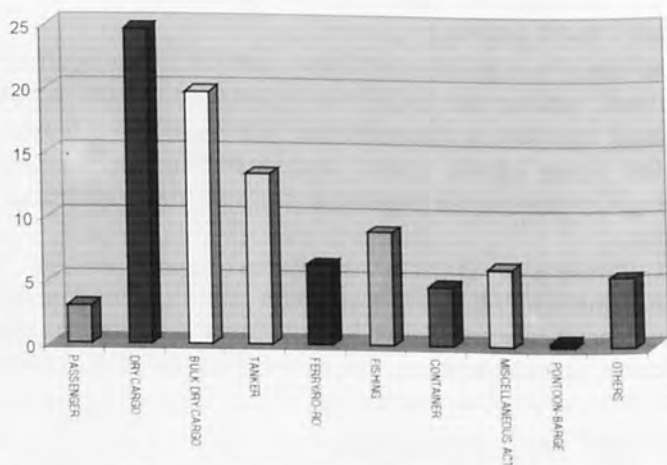
Στον Πίνακα 1 και στο Διάγραμμα 1 δίνονται πληροφορίες για τον τύπο του πλοίου, αφού έγινε ομαδοποίηση των τύπων. Παρατηρούμε υψηλά ποσοστά 24,7% 19,7% και 13,4% για τα πλοία

των ομάδων «Dry Cargo», «Bulk Dry Cargo» και για την υπό εξέταση ομάδα «Tanker» αντίστοιχα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

ΤΥΠΟΣ ΠΛΟΙΟΥ	%
PASSENGER	3
DRY CARGO	24,7
BULK DRY CARGO	19,7
TANKER	13,4
FERRY/RO-RO	6,4
FISHING	9
CONTAINER	4,7
MISCELLANEOUS ACT.	6,2
PONTOON-BARGE	0,4
OTHERS	5,6
Missing	6,9

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

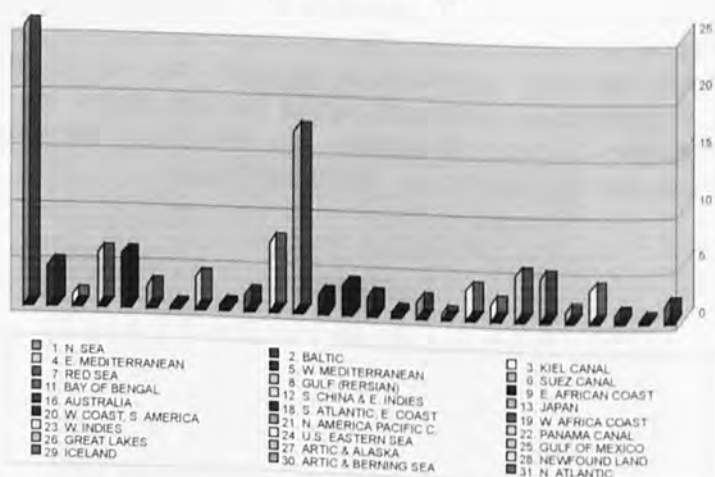
Στον Πίνακα 2 και στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζονται τα ποσοστά ανά γεωγραφική περιοχή. Ο χωρισμός των γεωγραφικών περιοχών, στην παρούσα εργασία, έγινε έτσι ώστε να είναι συμβατός με βάσει τον γενικά αποδεκτό χωρισμό σε περιοχές του «Lloyd' Maritime Atlas». Παρατηρούμε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά 24,8% και 16,2% στις περιοχές «Βόρειας Θάλασσας» και «Θάλασσας της Ιαπωνίας» αντίστοιχα για ατυχήματα των Δεξαμενόπλοιων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ	%
1. N. SEA	24,8
2. BALTIC	3,6
3. KIEL CANAL	1
4. E. MEDITERRANEAN	4,8
5. W. MEDITERRANEAN	4,8
6. SUEZ CANAL	1,9
7. RED SEA	0,2
8. GULF (PERSIAN)	2,9
9. E. AFRICAN COAST	0,5
11. BAY OF BENGAL	1,4
12. S. CHINA & E. INDIES	6,2
13. JAPAN	16,2
16. AUSTRALIA	1,7
18. S. ATLANTIC, E. COAST	2,6
19. W. AFRICA COAST	1,7
20. W. COAST, S. AMERICA	0,5
21. N. AMERICA PACIFIC C.	1,4
22. PANAMA CANAL	0,5
23. W. INDIES	2,6
24. U.S. EASTERN SEA	1,4
25. GULF OF MEXICO	4,1
26. GREAT LAKES	3,8
27. ARTIC & ALASKA	1
28. NEWFOUND LAND	2,9
29. ICELAND	0,7
30. ARTIC & BERNING SEA	0,2
31. N. ATLANTIC	1,4
OTHERS	5,3

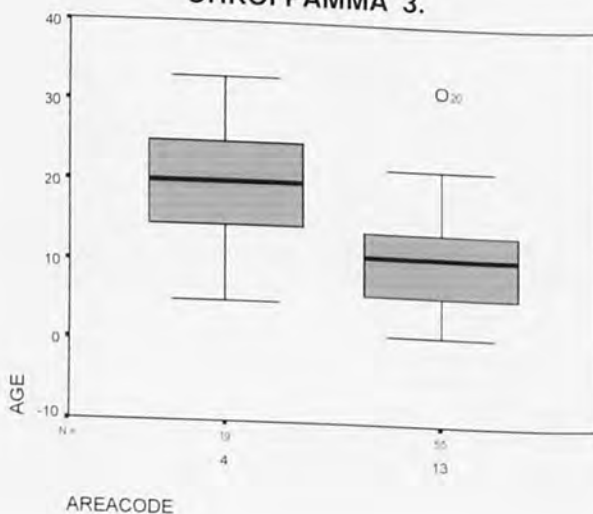
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.

Με σημείο αναφοράς την γεωγραφική περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, στην οποία εμπεριέχονται οι θάλασσες και τα πελάγη της Ελλάδας, θα γίνει σύγκριση της με μια από τις επικινδυνότερες θάλασσες, σε σχέση με τα ατυχήματα, την Θάλασσα της Ιαπωνίας.

Στο σχετικό Θηκόγραμμα 3 έχουμε εικόνα της διασποράς των τιμών της ηλικίας (AGE) των Δεξαμενόπλοιων σε σχέση με τις Γεωγραφικές περιοχές (AREACODE) της Ανατολικής Μεσογείου και της Θάλασσας της Ιαπωνίας.

ΘΗΚΟΓΡΑΜΜΑ 3.

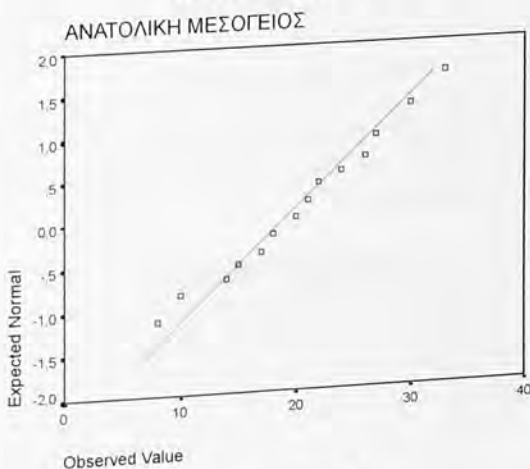

Ο μέσος όρος ηλικίας για τα Δεξαμενόπλοια που κυκλοφορούν και έχουν παρουσιάσει ατύχημα στην Ανατολική Μεσόγειο και για τα Δεξαμενόπλοια στην Θάλασσα της Ιαπωνίας είναι 18,85 και 9,85 αντίστοιχα.

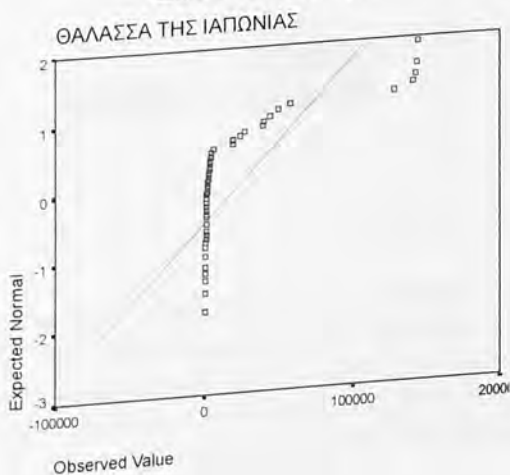
Από τον έλεγχο κανονικότητας με test Kolmogorov-Smirnov διαπιστώθηκε ότι οι παρατηρήσεις από την Ανατολική Μεσόγειο και την Θάλασσα της Ιαπωνίας ακολουθούν κανονική κατανομή με $\alpha=0,200$ και $\alpha=0,200$ αντίστοιχα.

Τα Διαγράμματα 4α και 4β τύπου Normal Q-Q Plots καθώς και Detrended Normal Q-Q Plots δείχνουν γραφικά τα προαναφερθέντα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4α.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4β.

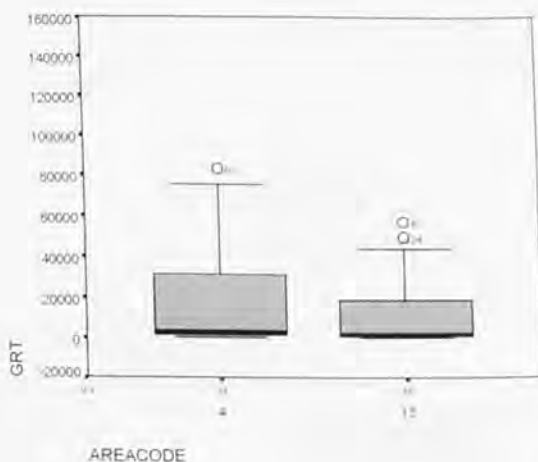
Ο έλεγχος της ισότητας των δύο διακυμάνσεων με τη δοκιμή Levene με τιμή του F στατιστικού 3,187 και σημαντικότητα 0,785 παραπέμπει στην χρησιμοποίηση του t-test με $t=5,531$, $df=79$ και σημαντικότητα 0,00. Το 95% διάστημα εμπιστοσύνης για την διαφορά της μέσης ηλικίας κυμαίνεται από 5,76 μέχρι 12,24. Το 0 δεν ανήκει στο διάστημα εμπιστοσύνης. Άρα υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση ηλικίας μεταξύ των Δεξαμενόπλοιων που κυκλοφορούν και έχουν παρουσιάσει ατύχημα στην Ανατολική Μεσόγειο και στα Δεξαμενόπλοια στην Θάλασσα της Ιαπωνίας.

Υπολογίσθηκε ότι η διαφορά των μέσων τιμών στα δύο δείγματα ανέρχεται σε 9,00 με τυπικό σφάλμα 1,63.

Εικόνα της διασποράς των τιμών της χωρητικότητας (GRT) των Δεξαμενόπλοιων σε σχέση με τις Γεωγραφικές περιοχές (AREACODE) της Ανατολικής Μεσογείου και της Θάλασσας της Ιαπωνίας σχηματίζουμε στο σχετικό Θηκόγραμμα 5.

Για τα Δεξαμενόπλοια που κυκλοφορούν και έχουν παρουσιάσει ατύχημα στην Ανατολική Μεσόγειο και για τα Δεξαμενόπλοια στην Θάλασσα της Ιαπωνίας δεν διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση χωρητικότητα.

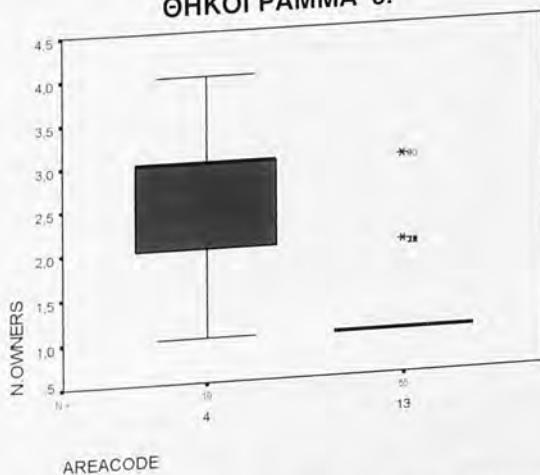
ΘΗΚΟΓΡΑΜΜΑ 5.

Στο σχετικό Θηκόγραμμα 6 σχηματίζουμε εικόνα της διασποράς των τιμών του αριθμού προηγούμενων ιδιοκτητών (N. OWNERS) των Δεξαμενόπλοιων σε σχέση με τις Γεωγραφικές περιοχές (AREACODE) της Ανατολικής Μεσογείου και της Θάλασσας της Ιαπωνίας. Για τα Δεξαμενόπλοια που κυκλοφορούν και έχουν παρουσιάσει

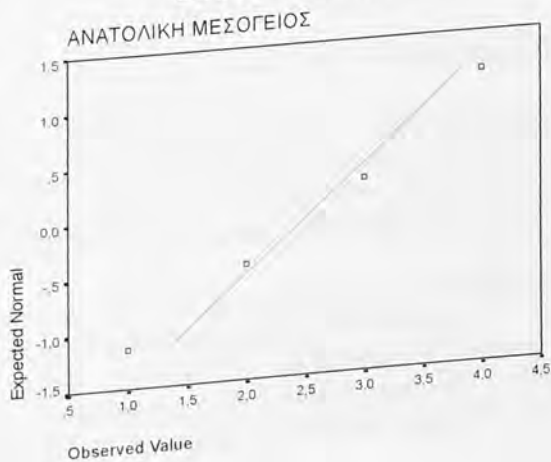
ατύχημα στην Ανατολική Μεσόγειο και για τα Δεξαμενόπλοια στην Θάλασσα της Ιαπωνίας ο μέσος όρος αριθμού ιδιοκτητών είναι 2,58 και 1,19 αντίστοιχα.

ΘΗΚΟΓΡΑΜΜΑ 6.

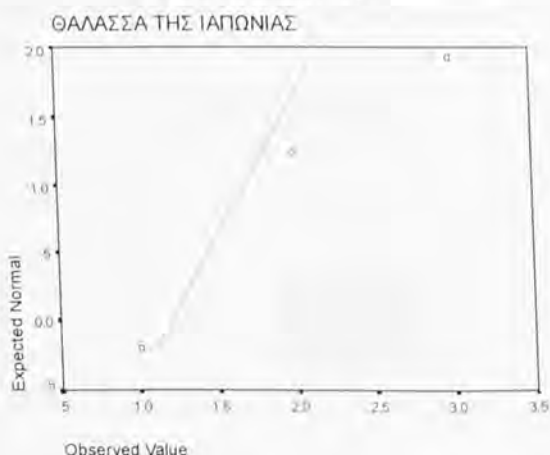

Έγινε έλεγχος κανονικότητας με test Kolmogorov-Smirnov και διαπιστώθηκε ότι οι παρατηρήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο και στην Θάλασσα της Ιαπωνίας ακολουθούν κανονική κατανομή με $\alpha=0,008$ και $\alpha=0,000$ αντίστοιχα, το οποίο επιβεβαιώθηκε και γραφικά με τα Διαγράμματα 7α και 7β τύπου Normal Q-Q Plots καθώς και Detrended Normal Q-Q Plots.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7α.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7β

Έγινε έλεγχος της ισότητας των δύο διακυμάνσεων με τη δοκιμή Levene με $F = 30,427$ και σημαντικότητα 0,000 και στη συνέχεια εφαρμογή του t-test με $t=7,775$, $df=74$ και σημαντικότητα 0,00. Το 0 δεν ανήκει στο διάστημα εμπιστοσύνης. Άρα υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στο μέσο αριθμό ιδιοκτητών μεταξύ των Δεξαμενόπλοιων που κυκλοφορούν και έχουν παρουσιάσει ατύχημα στην Ανατολική Μεσόγειο και στα Δεξαμενόπλοια στην Θάλασσα της Ιαπωνίας.

Το 95% διάστημα εμπιστοσύνης για την διαφορά του μέσου αριθμού προηγούμενων ιδιοκτητών κυμαίνεται από 1,03 μέχρι 1,74. Η διαφορά των μέσων τιμών στα δύο δείγματα ανέρχεται σε 1,39 με τυπικό σφάλμα 0,18.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρατηρήσαμε υψηλό ποσοστό ατυχημάτων στα Δεξαμενόπλοια σε σχέση με άλλους τύπους πλοίων. Σε γεωγραφικές περιοχές όπως της Θάλασσας της Ιαπωνίας και της Βόρειας θάλασσας έχουμε επίσης καταγράψει ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό ατυχημάτων για τα Δεξαμενόπλοια.

Στην προσπάθεια να μπορέσουμε να αποφύγουμε τις συνέπειες των Ναυτικών Ατυχημάτων, εξετάσαμε και διαπιστώσαμε την ύπαρξη στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ της ηλικία (AGE) των Δεξαμενόπλοιων και του αριθμού προηγούμενων ιδιοκτητών (N. OWNERS) των Δεξαμενόπλοιων σε σχέση με τις Γεωγραφικές πε-

ριοχές (AREACODE) της Ανατολικής Μεσογείου και της Θάλασσας της Ιαπωνίας.

Αντίθετα δεν διαπιστώσαμε την ύπαρξη στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ της χωρητικότητας για τα Δεξαμενόπλοια που κυκλοφορούν και έχουν παρουσιάσει ατύχημα στις δύο γεωγραφικές περιοχές που εξετάζουμε.

Τα Δεξαμενόπλοια που διέσχισαν, και είχαν ατύχημα, στη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου αποδείχθηκε ότι είναι διπλάσιας ηλικίας από τα αντίστοιχα τους στην Θάλασσα της Ιαπωνίας. Η παρατήρηση αυτή βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με το ότι ο αριθμός προηγούμενων ιδιοκτητών (Second hand vessels) για τα Δεξαμενόπλοια της Ανατολικής Μεσογείου είναι κατά πολύ μεγαλύτερος του αριθμού προηγούμενων ιδιοκτητών για τα αντίστοιχα της Θάλασσας της Ιαπωνίας, γεγονός που υποστηρίζεται εμπειρικά από τους ειδικούς του Ναυτιλιακού κλάδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκιζιάκης Κ., Κόκοτος Δ. (1996): «Ανάγκες και οφέλη από τη δημιουργία βάσης δεδομένων για τα ναυτιλιακά ατυχήματα», Πρακτικά Διήμερου Συνεδρίου, Ελληνικές ακτές και θάλασσες στο 2000, Εκδόσεις J&J Hellas, σελ. 355-360.
- Γουλιέλμος Α.Μ., Γκιζιάκης Κ., «Έλεγχος ποιότητας στη Ναυτιλιακή Επιχείρηση και στο Πλοίο» (1997).
- Giziakis K., Giziaki E., Pardali-Lainou A., Michalopoulos V., Kokotos D. (1996): *Minimising the Risk of Failure for an Effective and Reliable European Shipping Network*, Third European research roundtable conference on shortsea shipping, Bergen Norway, Delft University press, p. 457-470.
- Lloyd's casualty, Lloyd's of London Press.
- Lloyd's Maritime ATLAS, Lloyd's of London Press Ltd.
- Lloyd's Register of Ships.
- Norusis M. (1993): *Spss for Windows User' Guide*.
- Τζαννάτος Ε. Ναυτική Τεχνολογία.

The first part of the book is devoted to a general history of the United States from its discovery to the present time. It is divided into three volumes. The first volume contains the history from the discovery of the continent to the establishment of the first colonies. The second volume contains the history from the establishment of the first colonies to the declaration of independence. The third volume contains the history from the declaration of independence to the present time.

APPENDIX

This appendix contains a list of the names of the persons who have been Presidents of the United States, and a list of the names of the persons who have been Vice Presidents of the United States. It also contains a list of the names of the persons who have been Justices of the Supreme Court of the United States, and a list of the names of the persons who have been Members of Congress.

Δημήτρης Κόκοτος* και Δημήτρης Γκίνης**

ΡΥΠΑΝΣΗ ΑΠΟ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ ΔΕΞΑΜΕΝΟΠΛΟΙΩΝ. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα Ατυχήματα των Δεξαμενόπλοιων αποτελούν μία από τις κυριότερες εστίες ρύπανσης. Από τη Βάση Δεδομένων του Εργαστηρίου Ναυτικών Ατυχημάτων του Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά, με σκοπό την κατ' αρχήν καταγραφή τους, δίνονται στατιστικά στοιχεία σχετικά με ατυχήματα των Δεξαμενόπλοιων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θαλάσσιο περιβάλλον έχει ιδιαίτερη σημασία για το γενικότερο φυσικό περιβάλλον τόσο σε οικολογικό επίπεδο, για το λόγο ότι τα θαλάσσια οικοσυστήματα αποτελούν λίκνο της ζωής και ρυθμιστές των κλιματολογικών συνθηκών της γης, όσο και σε οικονομικό επίπεδο σχετικά με την ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο θαλάσσιος χώρος, που αποτελεί το 71% της γήινης επιφάνειας, δέχεται στις ημέρες μας συστηματικά την ανθρώπινη επέμβαση με ποικίλους τρόπους, που σε πολλές περιπτώσεις, οδηγεί στη ρύπανση και την υποβάθμισή του.

Λόγω της ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης για το θαλάσσιο περιβάλλον τα δεξαμενόπλοια βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, γιατί είναι η κύρια εστία ρύπανσης λόγω του φορτίου που μεταφέρουν. Στην παρούσα λοιπόν εργασία θα παρουσιάσουμε στατιστικά στοιχεία για τα ατυχήματα των Δεξαμενόπλοιων.

---

* Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης.
** Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης.

1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Από πλήθος ατυχημάτων πλοίων όλων των τύπων, σε διάρκεια δώδεκα μηνών του έτους 1995 έχουν επιλεγεί όλα τα στοιχεία για τα Δεξαμενόπλοια. Το πλήθος των ατυχημάτων που έχει καταγραφεί για τον συγκεκριμένο τύπο πλοίου την συγκεκριμένη χρονική περίοδο ανέρχεται σε 419 και ποσοστό 13.4%. Οι πληροφορίες προέρχονται από τη Βάσης Δεδομένων του Εργαστηρίου Ναυτικών Ατυχημάτων του Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά και έχουν συλλεχθεί από την εβδομαδιαία έκδοση των Lloyd's Casualties Weekly και την ετήσια Lloyd's Register of Ships, περιλαμβάνονται δε όλα τα ατυχήματα παγκόσμια.

Εξετάστηκαν οι παράμετροι «Πρώτο ατύχημα», «Δεύτερο ατύχημα», «Τρίτο ατύχημα», «Σημεία», «Τύπος», «Ολική απώλεια», «Ρύπανση», «Απορρύπανση», «Καιρός», «Είδος περιοχής», «Ηλικία», «Γεωγραφική περιοχή», «Αριθμός προηγούμενων ιδιοκτητών». Οι παράμετροι αξιολογήθηκαν και παρουσιάστηκαν με τη βοήθεια Περιγραφικής Στατιστικής.

Για τη στατιστική επεξεργασία των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε το πακέτο S.P.S.S. 9.0 for Windows 98, με το οποίο παρουσιάστηκαν Πίνακες συχνότητας για τις μεταβλητές, οι οποίοι παρατίθενται στο σχετικό Παράρτημα, ποσοστά και τα αντίστοιχα Διαγράμματα.

Η κατηγοροποίηση των παραγόντων είναι υποκειμενική και ορίζεται από τις υποθέσεις που θέλουμε να ελέγξουμε.

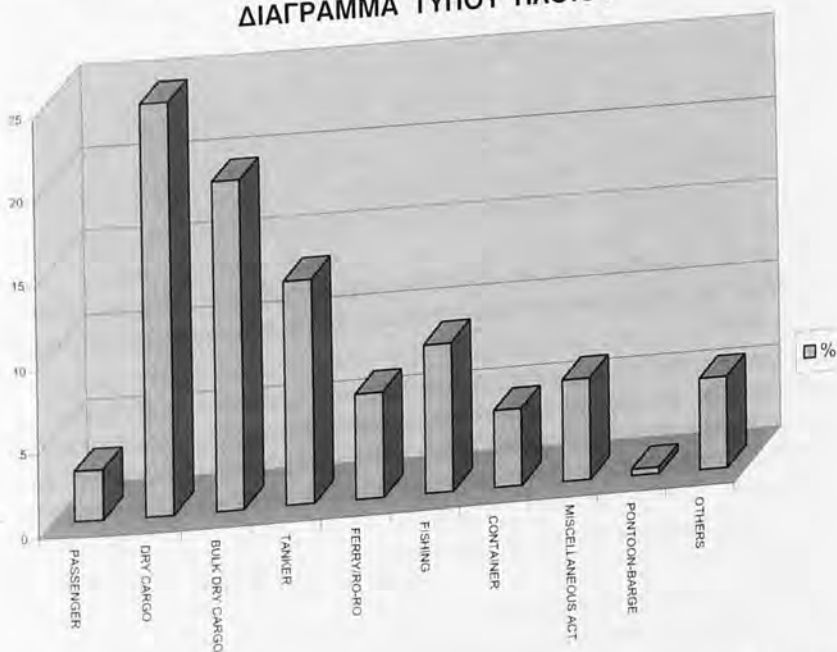
2. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Στον Διάγραμμα που ακολουθεί παρατηρούμε υψηλά ποσοστά 24,7% 19,7% και 13,4% για τα πλοία των ομάδων DRY CARGO, BULK DRY CARGO και TANKER αντίστοιχα.

Το γεγονός ότι τα Δεξαμενόπλοια βρίσκονται στην τρίτη θέση όσον αφορά τη συμμετοχή τους στα ναυτικά ατυχήματα είναι αποτέλεσμα πολλών συμβάσεων και κανονισμών οι οποίοι εφαρμόστηκαν για την πρόληψη ατυχηματικής ρύπανσης από πετρέλαιο. Το πετρέλαιο είναι το συχνότερα μεταφερόμενο δια θαλάσσης προϊόν. Τα δεξαμενόπλοια αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου στόλου. Λογικά, θα περίμενε κανείς ότι αυτά τα πλοία θα κατείχαν και την πρώτη θέση σε ποσοστό ναυτικών ατυχημάτων. Ωστόσο, ακριβώς επειδή είναι τόσο μεγάλη η συχνότητα με την οποία μεταφέρεται το πετρέλαιο δια θαλάσσης, αλλά και επειδή η έκχυσή του στη θάλασσα συνεπάγεται μεγάλη οικολογική καταστροφή, μετά από μια σειρά μεγάλων ναυτικών ατυχημάτων στα

οποία εμπλέκονταν δεξαμενόπλοια, αναδείχτηκε η αναγκαιότητα δημιουργίας ενός παγκοσμίως εφαρμοζόμενου θεσμικού και νομικού πλαισίου το οποίο θα είχε σαν σκοπό του την πρόληψη της θαλάσσιας ρύπανσης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΥΠΟΥ ΠΛΟΙΟΥ

Έτσι δημιουργήθηκε ένας αριθμός διεθνών συμφωνιών για την πρόληψη της ρύπανσης, οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι:
A) Η Σύμβαση για την πρόληψη της ρύπανσης της Θάλασσας από Πετρέλαιο (OILPOL 1954) όπως τροποποιήθηκε το 1962, 1969 και το 1971.

Στην αρχική της μορφή η σύμβαση απαγορεύει την απόρριψη πετρελαίου ή πετρελαιοειδούς μίγματος που περιέχει πάνω από 100 PPM (parts per million) σε απόσταση λιγότερο από 50 μίλια από την ακτή και σε ορισμένες ειδικές περιοχές π.χ. Βόρειος Θάλασσα, Βαλτική και Μαύρη Θάλασσα.

Ακολούθησαν οι τροποποιήσεις του έτους 1962 περιέχοντας αυστηρότερα μέτρα για τις απορρίψεις πετρελαίου στη θάλασσα όπως η καθιέρωση της ζώνης των 100 αντί για 50 μιλίων. Τα αποτελέσματα όμως δεν ήταν θετικά.

Ένα χρόνο αργότερα (1963) με τη συμμετοχή ιδιωτικών επιχειρήσεων στις διασκέψεις του IMO (SHELL, EXXON) κατέληξαν σε μια φθηνότερη και πρακτικότερη εναλλακτική λύση, στην υιοθέτηση του συστήματος Load-on-top (LOT).

Το έτος 1969 ακολούθησαν νέες τροποποιήσεις σύμφωνα με τις οποίες τα δεξαμενόπλοια υποχρεούνται να απορρίψουν Πετρέλαιο en route (κατά τη διάρκεια του ταξιδιού) στη θάλασσα μόνο με τη μέθοδο του LOT, το ποσοστό απόρριψης να μην υπερβαίνει τα 60 λίτρα ανά μίλι και η συνολική ποσότητα απόρριψης να μην υπερβαίνει το 1/15.000 της συνολικής χωρητικότητας του πλοίου.

Η σύμβαση αυτή όμως για διάφορους λόγους δεν εφαρμόστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα και σταδιακά αντικαταστάθηκε από τη MARPOL 73/78.

Β) Διεθνής σύμβαση για τη Ρύπανση της Θάλασσας από τα Πλοία (MARPOL 1973) με το πρωτόκολλο 1978 που τέθηκε σε ισχύ το 1983.

Σύμφωνα με τη σύμβαση τα δεξαμενόπλοια από 150 GRT και πάνω καθώς και όλα τα άλλα πλοία από 400 GRT υπόκεινται σε επιθεωρήσεις (αρχικές, ενδιάμεσες, υποχρεωτικές, περιοδικές) με σκοπό να τους χορηγηθεί το πιστοποιητικό International Oil Pollution Prevention (OPP). Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 20 πρέπει να τηρείται βιβλίο πετρελαίου για τα παραπάνω πλοία. Ακόμη προχωρά σε διαχωρισμό των υπαρχόντων και των νέων πλοίων. Για τα υπάρχοντα πλοία η εγκατάσταση νέου εξοπλισμού μπορεί να γίνει ύστερα από μια χρονική περίοδο χάριτος ανάλογα με το νεκρό βάρος ή τη χωρητικότητά τους.

Ειδικότερα όλα τα Δεξαμενόπλοια από 40.000-70.000 DWT μπορούν να λειτουργούν με σύστημα δεξαμενών για καθαρό έρμα (Clean Ballast Tanks) μέχρι το έτος 1987. Μετά την ημερομηνία αυτή θα διαθέτουν υποχρεωτικά ξεχωριστές δεξαμενές έρματος (Segregated Ballast Tanks) ή εναλλακτικά σύστημα πλύσης των δεξαμενών με αργό πετρέλαιο (Crude Oil Washing). Όλα τα Δεξαμενόπλοια πάνω από 150 GRT θα διαθέτουν δεξαμενές καταλοιπών (Slop Tanks) και συσκευές παρακολούθησης και έλεγχου του πετρελαίου που πρόκειται να απορριφθεί (Monitoring and Control System). Τα πλοία πάνω από 400 GRT θα εφοδιαστούν με διαχωριστήρα πετρελαίου/νερού (Oil Water Separator).

Γ) Σύμβαση για την Ασφάλεια στη Θάλασσα (Convention for Safety Of Life at Sea, SOLAS 1974) η οποία τέθηκε σε ισχύ το 1980.

Η SOLAS αποτελεί την κύρια σύμβαση για την αξιοπλοία των πλοίων και μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι αλληλοσυμπληρώνεται

με τη MARPOL 73/78 όσον αφορά την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας και τη καταπολέμηση της θαλάσσιας ρύπανσης.

Το έτος 1978, στη συνδιάσκεψη του IMO για την ασφάλεια των δεξαμενόπλοιων και την πρόληψη της θαλάσσιας ρύπανσης, υιοθετήθηκε το πρωτόκολλο της σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο καθιερώνονται:

- α) Το σύστημα Αδρανούς Αερίου (Inert Gas System). Ένα αέριο (όπως το άζωτο ή το διοξείδιο του άνθρακα ή μίγμα αερίων) που περιέχει ανεπαρκή ποσότητα οξυγόνου, ώστε να γίνεται αδύνατη η καύση των υδρογονανθράκων.
- β) Επιπρόσθετα Ραντάρ και
- γ) Διπλή δυνατότητα πλοήγησης (Emergency steering gear)

Στην 53η Σύνοδο της Επιτροπής του IMO για την τροποποίηση του Παραρτήματος Ι (ρύπανση από πετρέλαιο) της Σύμβασης MARPOL 73/78 (1992) η επιτροπή για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος, με τη συνεργασία της ειδικής επιτροπής που αποτελείται από εμπειρογνώμονες των μεγάλων ναυτιλιακών κρατών, τελείται από εμπειρογνώμονες των μεγάλων ναυτιλιακών κρατών, υιοθέτησε τους κανονισμούς 13F (αναφέρεται στις απαιτήσεις για τα νέα Δεξαμενόπλοια) και 13G (αναφέρεται στα υπάρχοντα δεξαμενόπλοια). Σύμφωνα με τον πρώτο κανονισμό για τα νέα Δεξαμενόπλοια πάνω από 600 τόνους DWT ισχύουν τα εξής:

- Κατασκευή Δεξαμενόπλοιων με διπλό πυθμένα ή διπλό περίβλημα (double hull, double bottom tankers).
- Κατασκευή Δεξαμενόπλοιων με ενδιάμεσο κατάστρωμα (mid-deck tankers).
- Οποιοδήποτε άλλο εναλλακτικό σχέδιο που μπορεί να εξασφαλίσει ίδιο επίπεδο προστασίας ενάντια στη ρύπανση από πετρελαιοειδή σε περιπτώσεις συγκρούσεων ή προσαράξεων.

Σύμφωνα με τον δεύτερο κανονισμό, τα υπάρχοντα Δεξαμενόπλοια έχουν ένα χρονικό περιθώριο 30 ετών από την ημερομηνία παράδοσης του μέχρι να συμμορφωθούν με τον κανονισμό 13F, χωρίς κατασκευαστικές μετατροπές, παρά μόνο λειτουργικές διευθετήσεις π.χ. σταδιακή διάθεση των πλευρικών Δεξαμενών φορτίου για χρήση έρματος. Επίσης απαιτείται (κανονισμός 13G) α) ένα αυξημένο πρόγραμμα επιθεωρήσεων β) τροποποιήσεις στο συμπλήρωμα του πιστοποιητικού ΙΟΡCC της MARPOL με σκοπό να περιληφθούν οι απαιτήσεις που εισάγονται με τους νέους κανονισμούς γ) αυστηρότερα κριτήρια απόρριψης πετρελαιοειδών από τα πλοία, ενώ ο στιγμιαίος ρυθμός απόρριψης μειώνεται σε 30 λίτρα ανά διανυόμενο ναυτικό μίλι.

Δ) Η Αμερικανική Νομοθεσία Oil Pollution Act 1990:

Σε αντίθεση με άλλους διεθνείς ναυτιλιακούς και περιβαλλοντικούς νόμους που ορίζουν πρότυπα τα οποία πρέπει να εφαρμόζο-

νται, η OPA '90 σαφώς ορίζει ένα συγκεκριμένο σχέδιο για tankers, δηλαδή καθιστά υποχρεωτική την εφαρμογή των διπλών περιβλημάτων ασφάλειας καθώς και των διπλών πυθμένων ασφάλειας (double bottom) για όλα τα νέα Δεξαμενόπλοια που καταπλέουν σε περιοχές δικαιοδοσίας των ΗΠΑ. Συγκεκριμένα το D/H σημαίνει για τα VLCC-πλοία μεταφορικής ικανότητας μεγαλύτερης των 200.000 DWT- ένα κενό διάστημα περίπου δύο έως τριών μέτρων μεταξύ του εξωτερικού σκάφους και των δεξαμενών φορτίου. Πάντως το πρόβλημα των κατασκευών DB/DH tankers έχει οικονομικές επιπτώσεις.

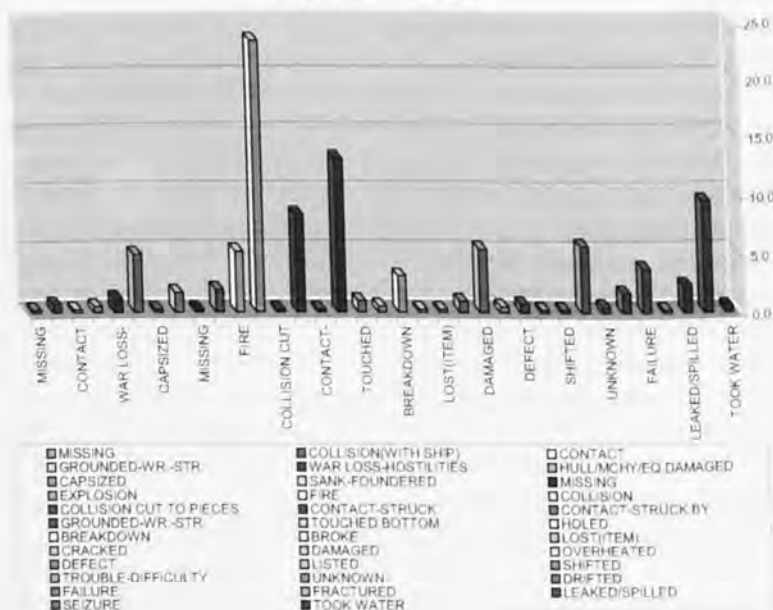
Στη συνέχεια ακολουθούν αναλυτικά τα υπάρχοντα στοιχεία για τα ατυχήματα των Δεξαμενόπλοιων.

Στο Διάγραμμα 1 καταγράφεται η συχνότητα εμφάνισης του Πρώτου ατυχήματος, παρατηρούνται υψηλά ποσοστά 23,4%, 13,1% και 9,5% αντίστοιχα για τα ατυχήματα «Συγκρούσεις μεταξύ πλοίων» (COLLISION), «Προσαράξεις» (GROUNDED) και σε «Κρατήσεις πλοίων» (SEIZURE) αντίστοιχα

Στη συνέχεια καταγράφονται οι συχνότητες εμφάνισης του Δευτέρου και Τρίτου ατυχήματος το οποίο ακολουθεί μερικές φορές το Πρώτο ατύχημα, οι οποίες αναγράφονται στους Πίνακες του Παραρτήματος.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Πρώτο Ατύχημα

Στον Πίνακα 2α του Παραρτήματος δόθηκε η συχνότητα εμφάνισης ατυχήματος σε σχέση με τη σημαία. Παρατηρούμε ότι σημαίες με τη μεγαλύτερη εμφάνιση ατυχήματος είναι σημαίες Παναμά, Ιαπωνίας και Λιβερίας, με αντίστοιχα ποσοστά 15,5%, 8,8% και 7,6%.

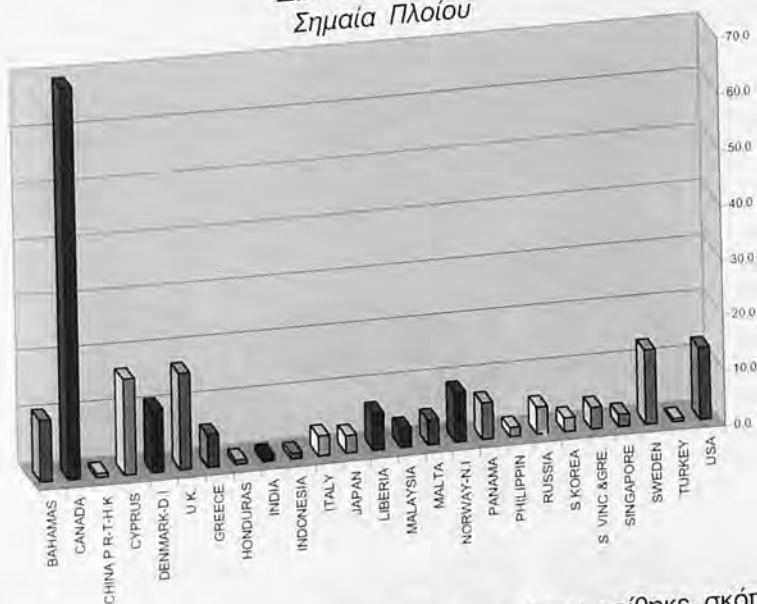
Με σκοπό να έχουμε πληρέστερη αποτύπωση της κατάστασης, γνωρίζοντας τον αριθμό των Δεξαμενόπλοιων ανά σημαία, σχημάτισαμε τον λόγο της συχνότητας της σημαίας κάθε πλοίου ως προς τον συνολικό αριθμό των πλοίων ανά σημαία.

Τα αποτελέσματα πολλαπλασιασμένα επί 100 παρουσιάζονται στην τρίτη στήλη του Πίνακα 2β, ενώ πληρέστερη εικόνα σχηματίζουμε στο αντίστοιχο Διάγραμμα 2β.

Στον Πίνακα 2β και στο Διάγραμμα 2β βλέπουμε ότι για τις σημαίες των «CANADA», «U.K.», «CYPRUS» έχουμε τώρα υψηλά ποσοστά 69,6%, 17%, και 16,9% αντίστοιχα.

Εδώ διευκρινίζεται ότι αν έχει καταγραφεί διαφορετικό ατύχημα για το ίδιο πλοίο αθροίζεται στη συχνότητα της σημαίας που ανήκει.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2β.
Σημαία Πλοίου

Ας σημειωθεί ότι έγιναν ομαδοποιήσεις όπου κρίθηκε σκόπιμο. Οι σημαίες «CHINA PEOPLES REPUBLIC», «TAIWAN», «HONG KONG», σε «CHINA P.R-T-H.K.», οι σημαίες «DENMARK», «DENMARK INTERNATIONAL» σε «DENMARK-D.I.», οι σημαίες «NORWAY», «NORWAY INTERNATIONAL», σε «NORWAY-N.I.».

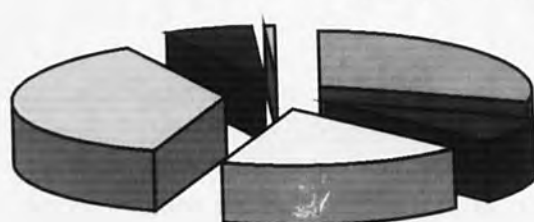
ΠΙΝΑΚΑΣ 2β.

Σημαία Πλοίου

FLAG	FREQUENCE	rx100
BAHAMAS	23	10,7
CANADA	16	69,6
CHINA P.R-T-H.K	3	0,7
CYPRUS	25	16,9
DENMARK-D.I	7	11,1
U.K.	15	17,0
GREECE	1	5,6
HONDURAS	1	0,7
INDIA	2	1,1
INDONESIA	2	0,9
ITALY	8	3,5
JAPAN	37	3,0
LIBERIA	32	6,6
MALAYSIA	4	3,4
MALTA	14	4,5
NORWAY-N.I	26	8,8
PANAMA	65	6,5
PHILIPPIN	2	1,6
RUSSIA	7	4,8
S KOREA	5	2,4
S. VINC.& GRE.	4	3,8
SINGAPORE	9	2,1
SWEDEN	10	13,3
TURKEY	7	0,6
USA	12	12,9

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.

Τύπος Δεξαμενοπλοίου

- TANKER
- CHEM/OIL TANKER
- CHEM TANKER
- OIL TANKER
- LIQ-PETR GAS TANKER
- LIQ NOT PETR GAS TANKER

Στο Διάγραμμα 3 δόθηκαν πληροφορίες για τον τύπο Δεξαμενόπλοιου, ενώ στο Διάγραμμα 4 για το ποσοστό των πλοίων που το ατύχημά τους χαρακτηρίστηκε σαν ολική απώλεια. Οι αντίστοιχες συχνότητες καταγράφονται στον πίνακα 3 και πίνακα 4 στο Παράρτημα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.
Ολική Απώλεια

Στο Διάγραμμα 5 και στο Διάγραμμα 6 δόθηκαν οι πληροφορίες που καταγράφηκαν για ατυχήματα που συνοδεύτηκαν από περιπτώσεις ρύπανσης και για τα οποία έγινε απορρύπανση. Υπάρχουν υψηλά ποσοστά τα οποία αναφέρονται στις περιπτώσεις που δεν υπάρχουν πληροφορίες ρύπανσης. Ομοίως για περιπτώσεις που δεν έγινε Απορρύπανση. Οι αρμόδιοι φορείς θα πρέπει αφενός να οργανώσουν δίκτυα πληροφοριών για την καταγραφή της ατυχηματικής ρύπανσης αφ'ετέρου να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπισή της.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.
Ρύπανση

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6.
Απορρύπανση

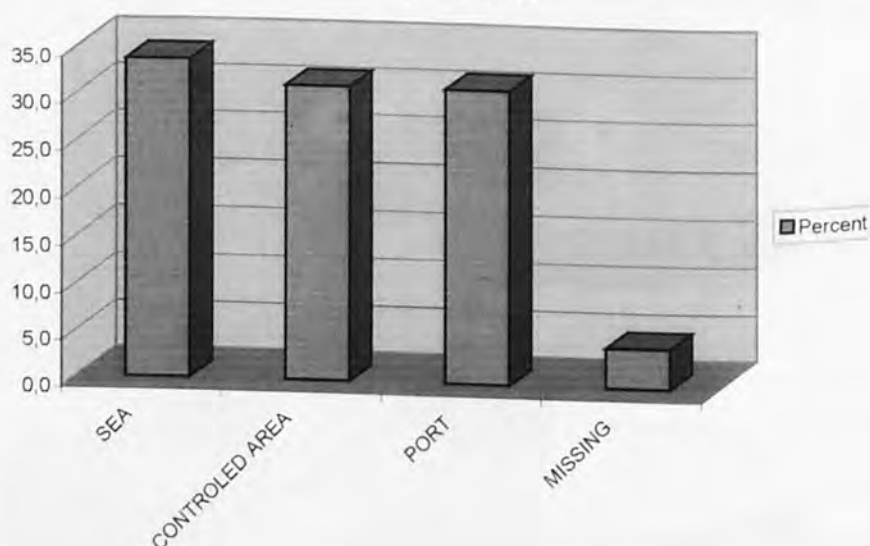
Στο Διάγραμμα 7 δίνονται πληροφορίες για τον καιρό που επικρατούσε κατά την διάρκεια του ατυχήματος. Αξιοπρόσεκτη είναι, χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και προσπάθειας ερμηνείας, η μικρή διαφορά ποσοστού ατυχήματος του συγκεκριμένου τύπου πλοίου 5,0% για την περίπτωση Καλού καιρού (CALM WEATHER) και 4,1% για την περίπτωση Θύελλας (STORM).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7.
Καιρικές Συνθήκες

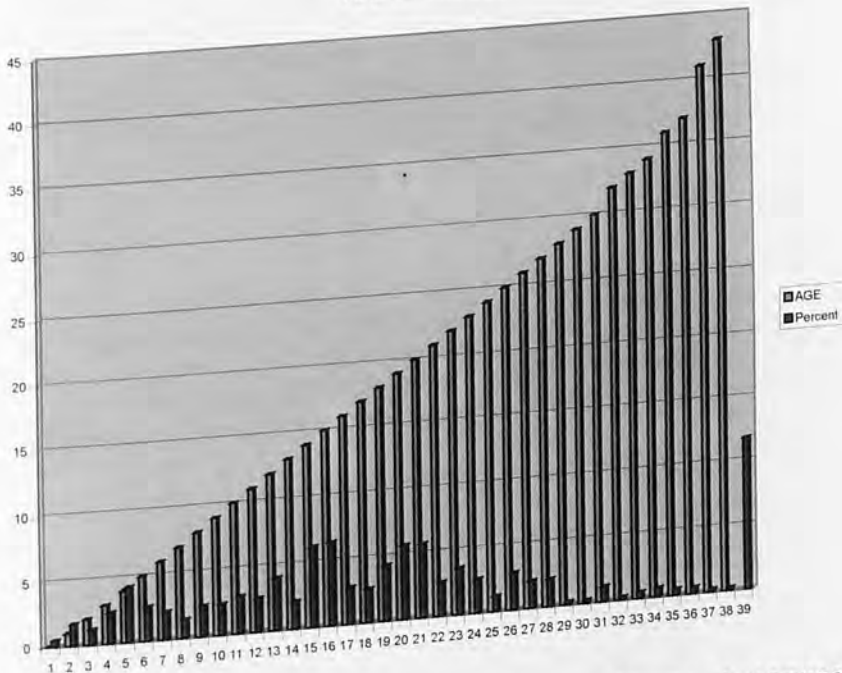
Χωρίσθηκαν οι περιοχές σε Ανοικτές (SEA), Λιμάνια (PORT) και Ελεγχόμενης Κυκλοφορίας (CONTR. AREA), στο Διάγραμμα 8 φαίνεται για τα Δεξαμενόπλοια ότι έχουμε τα ίδια περίπου ποσοστά ατυχημάτων και για τις τρεις περιοχές.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8.
Είδος Περιοχής

Από το Διάγραμμα Ηλικίας Πλοίου καλύτερα, αλλά και τον αντίστοιχο πίνακα 9 του Παραρτήματος εξάγουμε διάφορα συμπεράσματα, όπως ότι πάνω από το 30% του στόλου των Δεξαμενόπλοιων παγκόσμια έχει ηλικία από 15 έως 22 ετών.

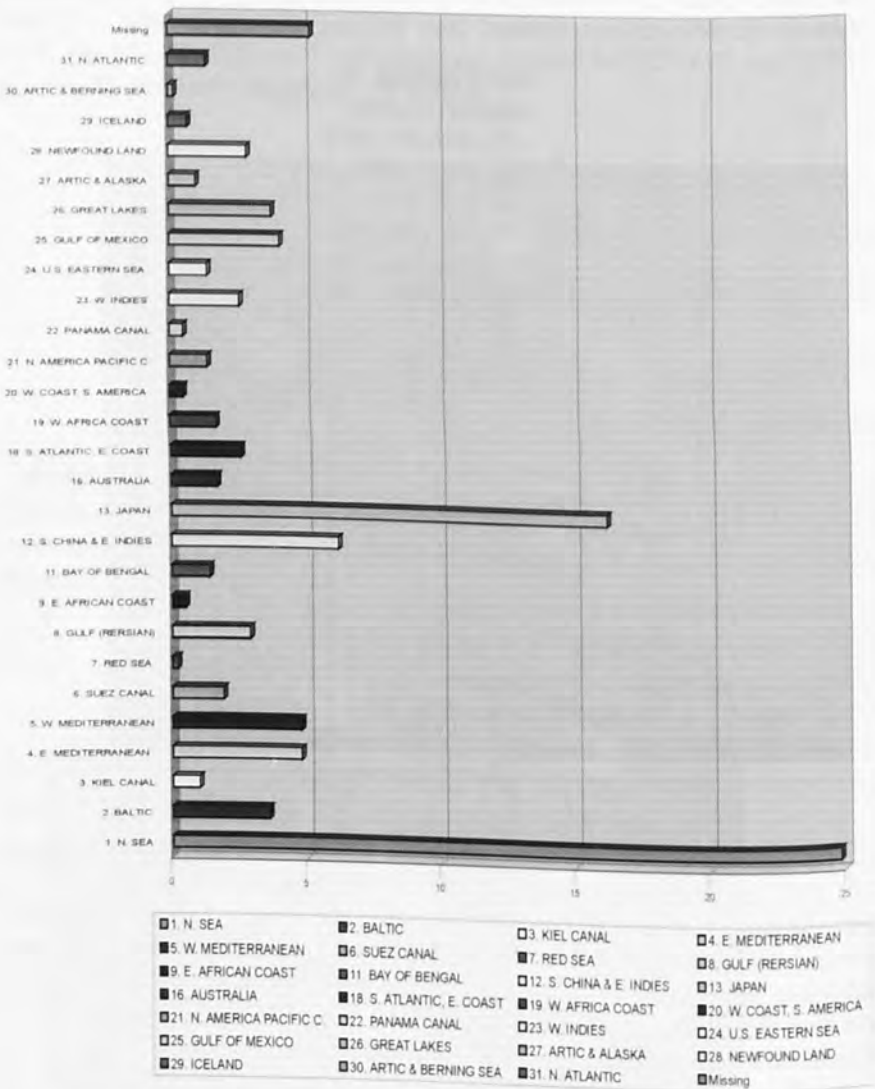
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9.
Ηλικία Πλοίου

Το Διάγραμμα 10 και ο αντίστοιχος Πίνακας 10 μας πληροφορεί για την Γεωγραφική περιοχή στην οποία συνέβη το ατύχημα. Παρατηρούμε υψηλά ποσοστά 24,8% και 16,2% για Γεωγραφικές περιοχές με κωδικούς 1 και 13 που αντιστοιχούν στις περιοχές της Βόρειας θάλασσας (N. SEA, BR. ISLES, E. CHANNEL, BISCAY BAY) και της θάλασσας της Ιαπωνίας(JAPAN) γεγονός που εξηγείται από την ύπαρξη μεγάλης κυκλοφορίας στις θάλασσες αυτές.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10.
Γεωγραφική Περιοχή

Τέλος στο Διάγραμμα 11 στο οποίο φαίνεται το πλήθος των προηγούμενων ιδιοκτητών έχουμε να παρατηρήσουμε υψηλό ποσοστό για τις περιπτώσεις που δεν έχουμε πληροφορίες (Missing-Κωδικός 8). Τούτο οφείλεται στο ότι μερικά Δεξαμενόπλοια δεν ήταν με αυτό το όνομα καταχωρημένα στους Lloyd's Register of

Ships. Ο αριθμός των προηγούμενων ιδιοκτητών είναι απαραίτητος για Στατιστικές αναλύσεις διότι ουσιαστικά είναι «δείκτης παλαιότητας» των πλοίων (Second hand vessels).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11.
Αριθμός Προηγούμενων Ιδιοκτητών

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι περιπτώσεις των ατυχημάτων των Δεξαμενόπλοιων AMOCO CADIZ, EXXON VALDEZ, HAVEN με τις σοβαρές συνέπειές τους οδήγησαν στην εκ των υστέρων υιοθέτηση των κανονισμών που προαναφέραμε.

Στην παρούσα εργασία έχουμε μια απεικόνιση της υπάρχουσας κατάστασης. Υπάρχει ανάγκη για βελτιωτικά μέτρα για την πρόληψη ατυχημάτων στα Δεξαμενόπλοια καθώς και για την αποφυγή των επιπτώσεων τους.

Το ποιά μέτρα όμως πρέπει να ληφθούν, πόσο αποτελεσματικά θα είναι, καθώς και σε ποιά τομέα της ναυτιλίας θα ληφθούν αυτά εξαρτάται από την μελέτη της Ανάλυσης κινδύνου των ατυχημάτων, ώστε με επιστημονικό τρόπο να καταλήξουμε σε προτεινόμενα μέτρα για ασφαλή Ναυσιπλοΐα των Δεξαμενόπλοιων*.

* Ευχαριστούμε θερμά τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Γκιζιάκη Κωνσταντίνο που μας παρέιχε τις πολύτιμες πληροφορίες του οι οποίες βοήθησαν στη συγγραφή του παρόντος κειμένου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γ.Π. Βλάχος και Α.Β. Αλεξόπουλος «Διεθνές Θεσμικό Πλαίσιο της Ναυτιλίας». Γκιζιάκης Κ., Κόκοτος Δ. (1996): «Ανάγκες και οφέλη από τη δημιουργία βάσης δεδομένων για τα ναυτιλιακά ατυχήματα», Πρακτικά Διήμερου Συνέδριου, Ελληνικές ακτές και θάλασσες στο 2000, Εκδόσεις J&J Hellas, σελ. 355-360.
- Giziakis K, Giziaki E, Pardali-Lainou A, Michalopoulos V, Kokotos D. (1996): *Minimising the Risk of Failure for an Effective and Reliable European Shipping Network*, Third European research roundtable conference on shortsea shipping, Bergen Norway, Delft University press, p. 457-470.
- Lloyd's casualty, Lloyd's of London Press.
- Lloyd's Maritime ATLAS, Lloyd's of London Press Ltd.
- Lloyd's Register of Ships.
- Ναυτεμπορική. Τεύχος Ιανουαρίου 2000.
- Norusis M. (1993): *Spss for Windows User' Guide*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.
Πρώτο Ατύχημα

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
	1	,2	,2	,2
2. MISSING	3	,7	,7	1,0
4. COLLISION(WITH SHIP)	1	,2	,2	1,2
5. CONTACT(INC. STRIKING ICE)	2	,5	,5	1,7
6. GROUNDED-WRECKED-	5	1,2	1,2	2,9
7. WAR LOSS-HOSTILITIES	21	5,0	5,0	7,9
8. HULL/MCHY/EQUIP.DAMAGED	1	,2	,2	8,1
11. CAPSIZED	7	1,7	1,7	9,8
12. SANK-FOUNDERED	1	,2	,2	10,0
20. MISSING	8	1,9	1,9	11,9
30. EXPLOSION	22	5,3	5,3	17,2
31. FIRE	98	23,4	23,4	40,6
40. COLLISION	1	,2	,2	40,8
42. COLLISION&CUT TO PIECES	35	8,4	8,4	49,2
50. CONTACT-STRUCK	1	,2	,2	49,4
51. CONTACT-STRUCK BY	55	13,1	13,1	62,5
61. GROUNDED	4	1,0	1,0	63,5
64. TOUCHED BOTTOM	2	,5	,5	64,0
65. HOLED (WHILE AGROUND)	13	3,1	3,1	67,1
80. BREAKDOWN	1	,2	,2	67,3
81. BROKE	1	,2	,2	67,5
83. LOST(ITEM)	4	1,0	1,0	68,5
85. CRACKED	23	5,5	5,5	74,0
86. DAMAGED	2	,5	,5	74,5
87. OVERHEATED	3	,7	,7	75,2
89. DEFECT	1	,2	,2	75,4
91. LISTED	1	,2	,2	75,7
94. SHIFTED	24	5,7	5,7	81,4
95. TROUBLE-DIFFICULTY	2	,5	,5	81,9
99. UNKNOWN	7	1,7	1,7	83,5
801. DRIFTED	16	3,8	3,8	87,4
802. FAILURE	1	,2	,2	87,6
803. FRACTURED	10	2,4	2,4	90,0
805. LEAKED/SPILLED	40	9,5	9,5	99,5
901. SEIZURE	2	,5	,5	100,0
904. TOOK WATER	419	100,0	100,0	
Total				

Δεύτερο Ατύχημα

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1	1	,2	1,2	1,2
	6	1	,2	1,2	2,3
	8	10	2,4	11,6	14,0
	12	4	1,0	4,7	18,6
	30	3	,7	3,5	22,1
	31	6	1,4	7,0	29,1
	50	1	,2	1,2	30,2
	51	1	,2	1,2	31,4
	60	1	,2	1,2	32,6
	61	6	1,4	7,0	39,5
	65	3	,7	3,5	43,0
	80	1	,2	1,2	44,2
	84	1	,2	1,2	45,3
	86	22	5,3	25,6	70,9
	89	3	,7	3,5	74,4
	94	1	,2	1,2	75,6
	95	3	,7	3,5	79,1
	801	9	2,1	10,5	89,5
	803	1	,2	1,2	90,7
	805	4	1,0	4,7	95,3
901	1	,2	1,2	96,5	
904	3	,7	3,5	100,0	
	Total	86	20,5	100,0	
Missing	System	333	79,5		
	Total	419	100,0		

Τρίτο Ατύχημα

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	2	1	,2	6,7	6,7
	8	1	,2	6,7	13,3
	12	1	,2	6,7	20,0
	82	1	,2	6,7	26,7
	86	2	,5	13,3	40,0
	89	1	,2	6,7	46,7
	801	2	,5	13,3	60,0
	804	1	,2	6,7	66,7
	805	3	,7	20,0	86,7
	901	1	,2	6,7	93,3
	904	1	,2	6,7	100,0
		Total	15	3,6	100,0
Missing	System	404	96,4		
	Total	419	100,0		

ΠΙΝΑΚΑΣ 2α.
Σημαία Πλοίου

	Fr/y	Perc.	Valid Perc.	Cum. Perc.	
Valid	GREECE	17	4,1	4,1	4,1
	INDIA	1	,2	,2	4,3
	SINGAPORE	9	2,1	2,2	6,5
	U.K.	15	3,6	3,6	10,1
	S KOREA	5	1,2	1,2	11,3
	SPAIN	4	1,0	1,0	12,3
	CHILE	2	,5	,5	12,7
	CYPRUS	25	6,0	6,0	18,8
	PANAMA	65	15,5	15,6	34,4
	LIBERIA	32	7,6	7,7	42,1
	BRAZIL	5	1,2	1,2	43,3
	ITALY	8	1,9	1,9	45,2
	JAPAN	37	8,8	8,9	54,1
	SWEDEN	10	2,4	2,4	56,5
	NORWAY	5	1,2	1,2	57,7
	USA	12	2,9	2,9	60,6
	INDONESIA	2	,5	,5	61,1
	DENMARK	2	,5	,5	61,5
	NETHERL	3	,7	,7	62,3
	GERMANYFR	2	,5	,5	62,7
	USSR	1	,2	,2	63,0
	EGYPT	1	,2	,2	63,2
	PHILIPPINE	2	,5	,5	63,7
	AUSTRALIA	3	,7	,7	64,4
	NETHER ANT	1	,2	,2	64,7
	HONG KONG	2	,5	,5	64,7
	ARGENTINA	1	,2	,2	65,1
	ALGERIA	2	,5	,5	65,4
	TURKEY	7	1,7	1,7	65,9
	VENEZUELA	3	,7	,7	67,5
	CANADA	16	3,8	3,8	68,3
	HONDURAS	1	,2	,2	72,1
	BULGARIA	1	,2	,2	72,4
	RUMANIA	1	,2	,2	72,6
IRAN	3	,7	,7	72,8	
MEXICO	1	,2	,2	73,6	
GERMANYD	4	1,0	1,0	73,8	
LIBYA	1	,2	,2	74,8	
MALAYSIA	4	1,0	1,0	75,0	
PORTUGAL	2	,5	,5	76,0	
MAROCCO	1	,2	,2	76,4	
IRAQ	3	,7	,7	76,7	
BELGIUM	3	,7	,7	77,4	
CHINA REP.	1	,2	,2	78,1	
				78,4	

		Fr/y	Perc.	Valid Perc.	Cum. Perc.
Valid	NIGERIA	2	,5	,5	78,8
	MALTA	14	3,3	3,4	82,2
	S. VIN.&GR.	4	1,0	1,0	83,2
	GIBRALTAR	1	,2	,2	83,4
	ANTIGUA	3	,7	,7	84,1
	BAHAMAS	23	5,5	5,5	89,7
	MARSHAL I	1	,2	,2	89,9
	BELIZE	2	,5	,5	90,4
	RUSSIA	6	1,4	1,4	91,8
	BARBADOS	1	,2	,2	92,1
	TUVALU	2	,5	,5	92,5
	DENMARK IN	5	1,2	1,2	93,7
	UKRAINE	1	,2	,2	94,0
	NORWAY IN.	21	5,0	5,0	99,0
	CAMBODIAN	1	,2	,2	99,3
	GEORGIA	2	,5	,5	99,8
KERGUELEN	1	,2	,2	100,0	
	Total	416	99,3	100,0	
Missing	System	3	,7		
	Total	419	100,0		

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

Τύπος Δεξαμενοπλοίου

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	TANKER	120	28,6	28,6	28,6
	CHEM/OIL TANKER	33	7,9	7,9	36,5
	CHEM TANKER	80	19,1	19,1	55,6
	OIL TANKER	154	36,8	36,8	92,4
	LIQ-PETR GAS TANKER	29	6,9	6,9	99,3
	LIQ NOT PETR.GAS TANKER (WATER MOLASSES FRUIT)	3	,7	,7	100,0
		Total	419	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.

Ολική Απώλεια

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	YES	13	3,1	3,1	3,1
	NO	402	95,9	96,9	100,0
	Total	415	99,0	100,0	
Missing	System	4	1,0		
	Total	419	100,0		

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.

Ρύπανση

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	YES	31	7,4	7,4	7,4
	NO	95	22,7	22,7	30,1
	NOT REPORTED	293	69,9	69,9	100,0
Total		419	100,0	100,0	

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.

Απορρύπανση

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	YES	8	1,9	1,9	1,9
	NO	39	9,3	9,3	11,2
	NOT REPORTED	372	88,8	88,8	100,0
Total		419	100,0	100,0	

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.

Καιρικές Συνθήκες

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	CALM WEATHER	21	5,0	5,0	5,0
	POOR VISIBILITY	3	,7	,7	5,7
	STORM	17	4,1	4,1	9,8
	TYPHOON	7	1,7	1,7	11,5
	NOT REPORTED	371	88,5	88,5	100,0
	Total	419	100,0	100,0	

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.

Τύπος Περιοχής

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	SEA	141	33,7	35,2	35,2
	CONTR. AREA	130	31,0	32,4	67,6
	PORT	130	31,0	32,4	100,0
	Total	401	95,7	100,0	
	Missing System	18	4,3		

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.
Ηλικία Πλοίου

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	2	,5	,5	,5
	1	7	1,7	1,9	2,4
	2	5	1,2	1,4	3,8
	3	10	2,4	2,7	6,5
	4	18	4,3	4,9	11,4
	5	11	2,6	3,0	14,3
	6	9	2,1	2,4	16,8
	7	6	1,4	1,6	18,4
	8	10	2,4	2,7	21,1
	9	10	2,4	2,7	23,8
	10	12	2,9	3,2	27,0
	11	11	2,6	3,0	30,0
	12	17	4,1	4,6	34,6
	13	9	2,1	2,4	37,0
	14	26	6,2	7,0	44,1
	15	27	6,4	7,3	51,4
	16	12	2,9	3,2	54,6
	17	11	2,6	3,0	57,6
	18	18	4,3	4,9	62,4
	19	24	5,7	6,5	68,9
	20	24	5,7	6,5	75,4
	21	11	2,6	3,0	78,4
	22	15	3,6	4,1	82,4
	23	11	2,6	3,0	85,4
	24	5	1,2	1,4	86,8
	25	12	2,9	3,2	90,0
	26	9	2,1	2,4	92,4
	27	9	2,1	2,4	94,9
	28	1	,2	,3	95,1
	29	1	,2	,3	95,4
30	5	1,2	1,4	96,8	
32	1	,2	,3	97,0	
33	2	,5	,5	97,6	
34	3	,7	,8	98,4	
36	2	,5	,5	98,9	
37	2	,5	,5	99,5	
41	1	,2	,3	99,7	
43	1	,2	,3	100,0	
	Total	370	88,3	100,0	
Missing	System	49	11,7		
Total		419	100,0		

ΠΙΝΑΚΑΣ 10.
Γεωγραφική Περιοχή

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	1	104	24,8	26,2	26,2	
	2	15	3,6	3,8	30,0	
	3	4	1,0	1,0	31,0	
	4	20	4,8	5,0	36,0	
	5	20	4,8	5,0	41,1	
	6	8	1,9	2,0	43,1	
	7	1	,2	,3	43,3	
	8	12	2,9	3,0	46,3	
	9	2	,5	,5	46,9	
	11	6	1,4	1,5	48,4	
	12	26	6,2	6,5	54,9	
	13	68	16,2	17,1	72,0	
	16	7	1,7	1,8	73,8	
	18	11	2,6	2,8	76,6	
	19	7	1,7	1,8	78,3	
	20	2	,5	,5	78,8	
	21	6	1,4	1,5	80,4	
	22	2	,5	,5	80,9	
	23	11	2,6	2,8	83,6	
	24	6	1,4	1,5	85,1	
	25	17	4,1	4,3	89,4	
	26	16	3,8	4,0	93,5	
	27	4	1,0	1,0	94,5	
	28	12	2,9	3,0	97,5	
	29	3	,7	,8	98,2	
	30	1	,2	,3	98,5	
	31	6	1,4	1,5	100,0	
		Total	397	94,7	100,0	
	Missing	System	22	5,3		
	Total		419	100,0		

ΠΙΝΑΚΑΣ 11.
Αριθμός Ιδιοκτητών

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1	171	40,8	49,4	49,4
	2	82	19,6	23,7	73,1
	3	49	11,7	14,2	87,3
	4	27	6,4	7,8	95,1
	5	10	2,4	2,9	98,0
	6	4	1,0	1,2	99,1
	7	3	,7	,9	100,0
	Total	346	82,6	100,0	
Missing	System	73	17,4		
	Total	419	100,0		

Leonard Contos-Manalis*

THE APPLICATION OF MODEL TAX CONVENTION AND THE GLOBAL REALITY

As it is known the basic text on which two countries negotiate a tax treaty is the O.E.C.D. Model Tax Convention¹. But, tax treaties concluded between developed and developing countries are deviated in a lot of principles set out by the model mentioned above. This remark will be the basic route of our report and the object of this approach. From such a point of view we will synthesize our thoughts. We will try to organize the main body of our work and not just describe the structural position of "the developing or underdeveloped countries". Development should not be confused with other meanings and criteria.

1. INTRODUCTION: SETTING THE PROBLEM NOWADAYS

Enterprises in both developed and developing countries depend upon each other for markets, financial and material resources and commercial and technical know-how. Cooperation at international level between nations² and enterprises is therefore a vital requirement for a flourishing world economy.

Among the important determinants of the level and directions of international investment is the taxation legislation of the respective States. By exercising its sovereignty, each state levies taxes in accordance with its own criteria and the resulting taxation system, being national in scope, often clashes with the tax systems of other nations.

---

* Assistant Professor at the University of Piraeus - Business Administration Dept.

These differences in taxation legislation among States are generally recognised to be a great impediment to international investment and thus come at the expense of economic progress of both developed and developing countries. The imposition of personal or pecuniary taxes in two or more states on the same taxpayer in respect of the same base, whose effects are harmful to the exchange of goods and services and to the movement of capital and persons constitutes a significant component of such a climate.

As a result, and in recognition of the principle of International Law³, countries accept the necessity for an agreed procedure for dealings between them on tax matters. The most common method for achieving this is through treaties, so as to avoid double taxation. These treaties have already progressed technical measures for the avoidance of double taxation and have become an instrument for the improvement of international economic relations. Evidence of this fact is the large number of tax treaties, which contain specific provisions to boost foreign investment by removing tax burdens on such investment by the channelling of tax incentives for investment granted by one state, usually a developing country, back to the investor and by reducing the risks of such investment and insuring certainty in the legal environment.

Because treaties are an important means for boosting international economic investment for the avoidance of double taxation, the governments of both developed and developing countries judge the Model Convention, like any other bilateral tax treaty in terms of how well it encourages international economic investment and development and at the same time extracts a reasonable but not excessive amount of taxation revenue from foreign investors in each State.

2. AVOIDANCE OF DOUBLE TAXATION IN INTERNATIONAL OPERATIONS

National legislation normally includes provisions for the avoidance of double taxation⁴. However, the limit of such provisions is always set by the tax on foreign income levied on itself by the State concerned. The provisions therefore necessarily fail if one country taxes an investor in a way or at a level which the investor's home country considers unjustified.

Thus, under national law a double burden may continue, since:

- the taxation in the host country is not recognised as a tax on income in the home country of the investor, or

- the income taxed in a developing country is not regarded as a foreign one, e.g. profits from deliveries in the respective developed country, or
- the host country imputes profits to a permanent establishment or affiliated company, which have not been made by it.

The effective avoidance of double taxation in international operations therefore requires the tax systems of the States concerned to be so adapting that it is always possible to avoid double taxation. In this respect the treaty can be most useful⁶.

3. REMOVAL OF TAX BURDENS ON INVESTMENT

Among the generally accepted purposes of a treaty today is the removal of tax burdens on investment, mainly in the growing field of withholding taxes levied on gross payments. Any double taxation treaty must therefore ensure that such taxation is reduced to a scale which at least makes excessive taxation impossible⁶.

On this subject some of the Commentaries to the Model Tax Convention contain interesting proposals. For example, as regards interest and royalties are concerned, they stress the necessity of basing the source tax on actual net returns and on the normal tax rates applied in the host country. The Commentaries give informative explanations of the very high expenses connected with such income. These high expenses must be taken into account when determining the withholding tax. Otherwise tax will be levied on gross receipts and not on net income.

According to the Model Tax Convention, the avoidance of double taxation is achieved by the home country of the investor, in assessing taxes, should for the purposes of the application of a tax credit at least not more expenditure than the host country. This should be effected so that the same expenses have to be taken as a basis both for assessing the withholding tax and for the crediting of this tax in the country of residence of the investor.

Furthermore, the Model Tax Convention contains limits on the withholding rate of tax on dividends, interest and royalties⁷.

4. CHANNELING OF TAX INCENTIVES

Incentives to investment based on tax concessions offered by a developing country to assist its economy, often run the risk of benefiting the wrong party. Countries in which the investing enterprises

have their headquarters often apply credit methods under which only the taxes actually paid are available for credit, so that the host countries are in effect subsidising the treasuries of the industrialised countries and not the investing enterprise⁸. In certain countries the national legislation already contains certain provisions for channelling at least some of the tax concessions back to the investor, but these provisions are not sufficient. A coordinated taxation procedure which gives priority to the effective channelling of the developing country's tax incentives can be achieved only through a treaty.

Two methods are available:

- exemption of the investing enterprise from tax in its home country, and
- tax sparing credit in the home country of the investing enterprise for the taxes which the host country has foregone in order to encourage investment⁹.

The tax exemption¹⁰ method which many countries apply especially to business profits from permanent establishments and dividends from direct investment is one good and advisable method. It is based on the assumption that the investor should be enabled to operate in the developing country under the tax system prevailing in that country. The prerogative of the developing country is therefore considered to fix the terms of tax advantages under which the enterprise may operate. Whether it is a good idea to offer these incentives to investment should not be a matter for the judgement of the industrialised country, but should be left to the host country's policy. Therefore, as far as business profits are concerned, governments should give priority to the exemption method in treaties with developing countries.

Tax exemption generally is not applied in the case of revenues such as portfolio dividends, interest or royalties, the taxes on which are normally shared between the States. This is true in particular where the withholding tax in the host country is limited to a certain level.

The governments of the developed countries which take economic cooperation¹¹ with the developing countries seriously, should resolve to devote careful thought to a better channelling of such incentives by sparing the credit method.

5. NON-DISCRIMINATION BETWEEN DOMESTIC AND FOREIGN ENTERPRISES

It is a generally accepted and firm principle of international treaty policy that any double taxation treaty guarantees the investing¹² enterprise equal tax treatment with enterprises in the country where it is investing. Today provisions in this sense are an established feature of any treaty on double taxation and every state acknowledges the principle of non-discrimination. But, if a closer look is taken at the treaties, it is soon discovered that some treaties with developing countries provide specific clauses which perpetuate discrimination between domestic and foreign enterprises. The result then is not parity but disparity of treatment guaranteed by treaty. One example is the practice of making the "arm's-length" principle inoperative if a foreign investor holds 50 per cent or more of the shares of an enterprise in a developing country (In recent treaties is 25%). In such a case, certain developing countries refuse to allow deduction of interest, licence fees and other expenses from taxable income. No enquiry is even made to ascertain whether these expenses are economically reasonable¹³.

This practice is indefensible, at least when there is a treaty presenting all possibilities for bilateral cooperation between the fiscal authorities. For the investor such a treatment represents a heavy and unfair burden. In many cases it has the effect of halting the investments and the associated transfer of technology, so vital to developing countries provisions for the firm application of the arm's-length principle by the States themselves to all foreign investors encourages investors for investments.

Governments that apply of various so-called "global" or "unitary" methods of determining an enterprise's local tax base. Such methods reject the long approved "arms' length" approach to intra-group transfer pricing. They disregard market conditions as well as the particular circumstances of the individual case and, thus, produce a totally arbitrary allocation of profits among the affiliates in the group.

The real dangers of double or even multiple taxation and heavy administrative burdens which would arise from such taxation methods would be substantial deterrents to international trade and investment which any double taxation convention seeks to foster. So any such global or unitary methods of determining enterprises' taxable base should be avoided.

6. LEGAL CERTAINTY

Investments are the result of long term planning processes. Within an enterprise, plans to invest in developing countries have to compete with investment projects in other developing countries and in industrialising countries including the home country of the investor. Since the resources available for investment are restricted by the economic success of the enterprise and its financial resources, only the best and most promising investment plans are put in hand¹⁴.

Evaluation of an investment and its likely success demand that reliable figures be used, including the taxes in the host country. This can only occur when there is clarity and stability in national policies, laws, regulations and administrative practices. Consequently, when investments are being planned legal¹⁵ certainty, dependable tax forecasts and reasonably stable tax terms for investors rank high in importance. Accordingly, enterprises prefer to invest in a country with which a treaty exists with clear provisions for the avoidance of double taxation.

7. REASONABLE FISCAL COMPENSATION

Negotiations on the conclusion of a double taxation treaty are and remain negotiations within the context of the natural desire of states to insure their "fair" share of the total taxes levied on the investing enterprises. Naturally, contracting states may have very different ideas about this. The difference of opinion between the developed and the developing countries is unfortunately especially great¹⁶.

Whether tax in the home country of the enterprise or tax in the source country of income should take priority is an ancient issue. Rather naturally, developing countries have come out as strong supporters of taxation at source. Such countries should be aware of the "need to strike a balance between the preservation of the developing countries taxing rights (source taxation) and the measures required to attract foreign investment". States need to realize that (1) a treaty cannot come into existence unless both states are willing to compromise and (2) even if a treaty is concluded, if it results in an unreasonable tax burden as perceived by potential investors, the treaty will be of little aid to fostering the economic progress of developing countries.

8. INTERNATIONAL COOPERATION BETWEEN TAX AUTHORITIES

Treaties for the avoidance of double taxation always contain provisions on cooperation between the fiscal authorities, most notably

- the mutual agreement procedure, and
- the exchange of information on taxation.

Under the mutual agreement procedure, the two fiscal authorities are able to contact each other directly and without complications¹⁷. Thus, they are able to resolve cases of double taxation, doubt, or differences of opinions. It is then often possible to work out a reasonable solution. This, of course, is also greatly to the advantage of the investors. Over the years the fiscal authorities frequently acquire a better understanding of the economic processes which it is their job to tax. However, in order to arrive at a fair and equitable procedure:

- i) The taxpayer should be allowed to participate in the process;
- ii) The taxpayer should be allowed to approach both the governments involved in the process;
- iii) The two governments concerned should be required to arrive at an agreed solution;
- iv) The taxpayer should have facilities to appeal against the agreed solution, if it is unacceptable to him.

The exchange of information on taxation under the treaties assists the contracting States' efforts against tax evasion and indeed tax fraud.

9. CONCLUSION

Summarizing the above, we note that governments should negotiate efficient and reasonable treaties for the avoidance of double taxation between developed and developing countries, treaties which serve as a prerequisite for the desired international investment and economic growth.

NOTES AND REFERENCES

1. Leonard Contos – Manalis *International and European Taxation Law*, Athens 1997, p.153.
2. R. Gilpin, *Political Economy of International Relations*, (Greek Translation), Athens 1995, p. 283. – K. Finocallotis, *Taxation Law*, Thessaloniki 1998, p.171.
3. A. Fatouros – P. Stangos, *International Economic Law*, (VI), 1984, p. 131. – K. Joannou, K. Oeconomidis, X. Rozakis, A. Fatouros, *International Public Law (Theory and Foundations)*, Athens 1998.
4. X. Anagnostopoulos, *Taxation Treatment of Foreign Enterprises etc.*, *Bulleting of Tax Legislation*, V1990, Athens - Greece, p. 1373.
5. X. Anagnostopoulos, *The Meaning of Term "Resident" according to the Model Tax Convention*, *Bulleting of Tax Legislation*, 1995, Athens – Greece, p. 562.
6. Under particular double taxation conventions certain classes of income are made taxable only in one of the countries who are party to the agreement, for example, that in which the taxpayer resides.
7. See, for example, articles No10,11,12, of Model Tax Convention.
8. John Nash and Wendy Takacs, (editors) *"Trade Policy Reform"*, The World Bank, Washington D.C., 1998, p.8.
9. I.M. Destler, *American Trade Politics*, (I.F.I.E), New York, 1995, p 11.
10. L. Contos- Manalis, *International and European Taxation Law*, *ibid*, p.154.
11. Andre Gunder Frank, *"Dependence and Underdevelopment"* (by the authors J.D.Cockcroft, A. Gunder Frank and D.L. Johnson), N.Y., (A.D.B) 1982, p.p.3-17.
12. Practices differ from one country to another. Real differences emerge when a comparison is made between various approaches.
13. Ron Hood, *"Fiscal Implications of Trade Reform"* in *Trade Policy Reform*, *ibid*, p.p.147-187.
14. I.M.Destler, *American Trade Politics*, *ibid*, p.p.259-307.
15. Companies are financed in a variety of different ways, so many of the tax rules also being used for financial reporting purposes.
16. R. Caves, J. Frankel and R. Jones *World Trade and Payments*, 1990 5th ed. V.I., Chapter 10.
17. L. Cartou, *Droit fiscal international et europeen*, Paris (Dalloz) 1986, p.p.155-157.

Η Επιστημονική αυτή Επετηρίδα
του Πανεπιστημίου Πειραιώς
τυπώθηκε το Δεκέμβριο 2002
στο τυπογραφείο ΕΓΙΤΑΛΟΦΟΣ ΑΒΕΕ
Αρδηττού 12-16, 116 36 Αθήνα
(τηλ.: 210 9217513, 210 9214820 - Fax: 210 9237033)

This Volume of Essays
of the University of Piraeus
has been printed in December 2002
at EPTALOFOS S.A.
12-16 Ardittou str., 116 36 ATHENS-GREECE
(Tel.: 210 9217513, 210 9214820 - Fax: 210 9237033)